

Романдын кайра иштелген бул редакциясын «БАКАЙ» акционердик Коому каржылап, жарыкка чыгарылды. Коомдун директорлор Кенешин, эмгек жамаатын кудай жалгасын, иштери илгери болсун.

Төлөгөн Касымбек, «Кыргызстан» басма үйү
Төлөгөн Касымбек

Сынган кылыш: Тарыхый роман. — Кайрадан иштелип, 5-бас.—Б.: Кыргызстан, 1998. —712 б.

Бул әлге кеңири белгилүү тарыхый роман көркөм адабиятка болуп келген катаал чектөөдөн улам цензурадан «өтпөй» калып калган көптөгөн тарыхый болмуш, окуя, маани кайра каралып, кыргыздын элчилиги, журтчулугу, улуттук таламдары негизге алынып жаңыча иштелген бешинчи басылыши болуп эсептелет.

© «Кыргызстан» басма үйү, 1998-ж.

МЕЗГИЛ ТАРТЫШЫНАН ӨТКӨН РОМАН

«Сынган кылышты» жазууда Төлөгөн Касымбеков кандай зор чыгармачылык түйшүк тартып, кандайча изденип, бараткан багытынан бирде табылга таап, бирде тайып адаша калып, канча жолу көздөгөн нокотун алып, канча жолу жаза сермеп, өзү менен өзү тереңдеп күрөшүп, өзүн өзү сындан өткөргөнү, ар утуштан энчилеген артыкча руханий асылдануу рапхаттары жекече жан дүйнөсүндө болгондур. Роман басылып чыгууда татаал тосмолорго туш келгенин, билебиз. Ал эми да анын тикеден-тике тагдырына байланышкан бир чындык баарыбызга ашкере маалым, ага баарыбыз тең, күбөбүз.

Эгерде жазуучунун «Келкели» жарыяланганга чейин аябай көргүлүктүү көрсө, «Сынган кылыш» окурмандардын колуна тийгенден кийин анан татаал тагдыр күтө баштады (экөөнүн тең жолу оор болгонун кара). Биринчи китеbi да (1966), экинчи китеbi да (1971) көркөм сөз ышкыбоздору тарабынан абдан жылуу кабып алынып, калайыктын калың катмарына тез тарап, ага делген кызыгуу жанбай уланып, Шералы, Абил сыйактуу каарман- дары ылакап атка көчүп, кыргыз арасында өзүнчө эле бир элдик чыгармага айланып кетти. Кыргызча да, орусча да кайра-кайра басылып, башка тилдерде эркин сүйлөп, ал эмес, англischеге да жетти. Жалпы союздук окурмандар менен адабиятчы-сынчылар З. Кедрина, В. Озеров, В. Щербина, В. Оцкоский, С. Плеханов, Л. Лебедевалардын көңүлүн өзүнө буруп алууга жарады.

«Сынган кылыш» алтымышынчы жылдардын экинчи жарымы менен жетимишинчи жылдардын башында кандай кызыгуу туудуруп окулса, азыр да ошондой эле ыкылас жандырып окулуп жатат. Ага ышкы артуу эртең да басаңдабайт, нары улана берет, өзүнчө маанилүү себептери бар, учурунда чечмеленет. Бул маселенин бир жагы. Ушул эле убакыт, ушул эле көркөм процесстер аралыгында «Сынган кылыш» эки жолу тагдыры «саясий кылыштардын» мизине коюлуп, эки жолу катуу чабуулга кабылып, эки жолу кайра ордуна келди.

Биринчи чабуул бир сынчынын атынан тарыхый романдарга карата Борбордук Комитетке жазылган арыз боюнча жазуучулар Союзунда уюштурулган талкууда (1971, апрель) атайын максатты көздөгөн айрым адабиятчылар тобу тарабынан башталган. Алардын далбасасы кантип да болсо романды чаап түшүүдө турган. Ошол талкуунун чарпыты «Вопросы литературы» журналына жеткен. «Сынган кылышты» жактаган жалпы окурмандар каршылык көрсөтүшкөн.

Арадан он жылдай убакыт өтүп, роман көп тилдерге таралып калган маалда экинчи жолу эң эле күчтүү, эн эле коркунчтуу чабуулду КПСС тин Борбордук Комитетинен болгон жабык көрсөтмө боюнча Кыргызстан КП БК өзү баштап чыкты. Пленумда сындалгандан кийин (1983) «Сынган кылышка» Кыргызстанда төрт тарабын кыбыла кылып турчу ачык жолдор жабылып ташталды. Союздун башка элдерине таралып баратышын болсо «Советская культура» газетасынын бетинен бир көрүнүп коюшу менен («Партийная забота о художественной культуре», 26 мая 1984) кан буугандай тык токтолуп салды. Карабы, жөн дагы эмес, көркөм маданиятка жасаган партиялык камкордугу имиш?! Баса, ал ажайып «заботаны» жалгыз эле Т. Касымбеков көрдүбү?!

Жалпы совет калкы менен руханий дүйнөбүздү түзүүчүлөрүбүздүн зор бактысы бар экен, Апрель жел аргысы алардын өз табигый жасатын караңгылап тосуп көрсөтүп,

демин кысылтып келаткан бүкшүгөн жөө туманды тарката учурup таштап, нагыз акыйкатты шаңқайта ачылтып, дырдай бойдон алдыга алып чыгып берди. Ошол көмүскөдө басылып бараткан көп өкүнүчтүү тагдырлар сорулуп турган иримге чындал тартыла баштаган Т. Касымбековдун «Сынган кылышына» да азаттык таңы атып, ардактаган окурмандарын эркин аралоого кайрадан жол ачылган.

Чыгарманын көркөм нарк, салмагын ушундан эле апачык баамдоого болот. Мансап күчүнө салып жогортон зордуктап, жолу тосотто канчалык катуу болсо да, ага басырылып баш ийбей эл ичинен элге тарап, мурдагыдай эле өтүмдүү таасирин сактап турду. Аны жалпы окурмандар өзүнчө баалап, өзүнчө окуп жатышты. Мында үлкөн маани бар, терең сыр катылган. Роман зомбулук кордугун тартуу менен кошо түрдүү категорияга кирген калың жүртчулук, көркөм сөз өнөрү ышкыбоздорунун сынынан да, мезгил сынынан да ишенимдүү өтүп алды. Анын айланасында жүргөн уу-чуулар субъективдүү мамилелердин жөрөлгөлөрү экендигин да убакыт өзү далилдеп койду. Ошончо татаал тоскоолдордон асыл сапат, азем боёкторун түп насиипинде сактап өтүп, өз окурмандарына алгач кездешүүдө кандай жандуу таасирлер жараткан болсо, бүгүн да ошол нускасын бузбай турушунун башкы күчү эмнеде, «Сынган кылыш» бүтүндөй улут адабиятыбыздын тажрыйбасында кандай жаңылыктар берди, мына ошолорду конкрет белгилеп, конкрет ачып чыгып, конкрет жалпылоого алып, келкисинен баа берүү адабий сындын ыйык парзы.

Баарыга маалым жана эч ким талашпайт. «Сынган кылыш» тууралуу, бириңчи сөздү биз айтып жаткан жерибиз жок., Ага арналып кыргызча, орусча ондогон рецензиялар жарыяланган. Азыркы кыргыз прозасы жана тарыхый романдардын проблемалары козголгон сын макалалар менен изилдөөлөрдө айтылып келатат. Бирок, алар алдына коюлган өз милдетине жараشا чектелүү гана алкакта карашкан. Ар тараптан кенири аңдаштырып, терең эстетикалык-көркөм талдоого алып, илимий-теориялык жалпылоого чейин көтөргөн изилдөөлөр жазыла элек. Калың окурмандар массасы романдын көп жактарынан ачык түшүнүк ала алышпай өздөрүнүн боолголову менен гана жашап келатышат. Азыр атайылап мактоо угуп калууга автор да, «Сынган кылыш» да муктаж эмес. Маселе алардын жалпы көркөм процессте ээлей турган орду кайсы болорун туура көрсөтүп, мындай чыгарма кантип жарапып калган жана эмне үчүн жаралыш керек экендигин аңдаштырып чыгууда турат. Ага карата карама-каршы пикирлер менен айрым сынчылардын позицияларынын кубулуп кетиш себептери да кептин жүрүшүндө кошо тиркелип отуары өзүнөн өзү болчу иштерден.

1971-жылы апрелде өткөрүлгөн ырынан чыры ашып түшкөн үлкөн талкууда К. Асаналиевдин «бүгүнкү турмушту Ч. Айтматов абдан чегине жеткире келтирил жазып койгондуктан көп калемгерлер учурдун темасынан качып, тарыхка кетип жатышат» деп өзгөчө басым жасап айтканы эсте сакталуу. Буга кайрылып калганыбыздын себеби бар, «Сынган кылыш» жөнүндө ортого ташталчу негизги сөзүбүз мына ушундан башталат. К. Асаналиевдин бул ойлору ошондо көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө бурбай койбогон чыгар. Кыйлалар, балким, туура деп да санашкандыр. Бирок, сынчы маселени эч кандай илимий-теориялык негизге таянбай, адабий тажрыйбасынын айрым учурларына теренцирәэк баам жүргүзүп көрбөй турup, түзүлө келген шарттын утурумдук пайдасына жараша жөн гана тушмалдама тыянак чыгарып, шашылыш «чечмелеп» жибергени ошондо эле белгилүү болгон. Кандай чоң талант келсе да, учурдун темасы эч качан иштелип бүтпөйт. Ар бир улуу жазуучунун өзү гана айтчу сөзү, өзү гана жаратчу дүйнөсү

болот. Ф. Достоевскийдин маалында Л. Толстой, же Л. Толстойдун жанында Ф. Достоевский өздөрүн өздөрү таап алгандай эле маани. Кеп ошондой сейрек кездешчү залкар таланттардын келишинде турат.

Ал эми тарыхка кайрылуу, болгондо да өз улут тарыхына кайрылуу таптакыр башка маселе, башкача проблемаларды көтөрүп, башкача идеяларды бекемдеп, башка доорлордун реалдуу чындыгын алып чыгып, башка коом менен инсандын диалектикалык карым-катнашын иликтеп, башкача адам концепцияларын берип, башкача эстетикалык ачылыштарды табууга алпарат. Ага учурду жазуунун кыйынчылыгынан качып, оңой жол издөө амалы баргызып жаткан жок, коомдук башка мұктаждық түрткү берип, талап коюп, жактырып жатат. Аны бүгүнкү күндөн алыстап кетүү катары түшүнбөй, тескерисинче, учурга жакындоо, азыркы доорубузду жакшылап баамдап-өздөштүрүүгө ыңгайлуу ачкыч табуу, А. Толстой айткандай «анын алыскы тылынан келип кирүү» деп баалаганыбыз туура болот. Жөн эле тарых үчүн тарых жазылбайт. Дүйнөлүк адабият таржымалы менен жандуу тажрыйбасы ар кайсы калктын коомдук өнүгүш жолунун ар кайсы кесилиш нокотторунда бир гана законченемдүү чындык көрүнүшү дайыма кайталанып кездешип отурарын далилдейт. Эгерде роман формасы бардык жанрлар калыптанып калғандан кийин гана ошолордун синтези катары жаралса, нукура тарыхый романдар андан да алда канча кеч пайда болот. Өз тарыхына кайрылуу коомдук же улуттук аң-сезимдер өзүн өзү кайрадан аңдаштырып билүү, өз ордун өзү жаңыча белгилөө, өткөнүнөн бүгүнкүсүнө кирип табигый жуурулушкан адеп-актык жана эстетикалык көркөм дүйнөсү менен даанышман нускаларын, аалам таанып-билүү тажрыйбасын, башынан кечирген улув драмалары менен трагедияларын түп маанисинде баалоо мұктаждыгы чындалп туулганда гана келип чыгат. Ал үчүн объективдүү шарттар жаралып, өйдөрөөк көтөрүлүп чыгууга таяныч болуп беришчү алгачкы өбөлгөлөр куралып, ичен жана тыштан даярдыктар көрүлүп калыш керек. Келечектеги андай зор курулушка бүтүндөй бир-эки муун өкүлдөрүнүн көп жылдык чыгармачылык тажрыйбаларынан аз-аздал барып катмарланып жаткан бекем кыртыштуу өзүнчө бир ыңгайлуу аянт камдалып, бакыбат жер- пай түптөлүшү шарт. Бүт баарын башынан түшүп жасап отуруудан кутулган болот. Ошого жараша эл саясый-юридикалык жактан улуттук укук алып, негизинен улут катары таанылгандан башка да, жалпы ички кызыкчылыктын биримдигине табигый түрдө жетишп, ички бир бүтүндүккө өтүп, майда топчул, уруучулуук жиктелүүлөр калыптаган чектердин алкагынан реалдуу тажрыйба жүзүндө жогорулап чыгып, бир жумурулай улуттук аң-сезим менен жашап, өзүн өзү түпкүрдөн ачып кароо башталып турган маалдын келиши күтүлөт.

Эмесе, Төлөгөн Касымбеков дал ошондой кырдаалга өз убагында туш келип, ошол шарттар алып чыккан жазуучу. Мисалы, ушул эле жазуучу, ушул эле талант турса да, «Сынган кылыч» кыргыз адабиятында 20—30 же 40—50-жылдарда эч качан жаралмак эмес. Өзүнө чейин тарыхый документал негиз менен ошого багындырып ойдон кошуулар гармониялык айкалышка келип, чон жалпылоолорго көтөрүлбөсө да, көптөгөн белгилүү окуялардын (өзгөчө он алтынчы жылдагы) түздөн-түз күбөлөрү тарабынан түрдүү жанрларда жарым очерк, жарым көркөм чыгарма, жарым эскерме, жарым баяндама мүнөздө жазылган ондогон чыгармалар жашап жаткан. Бул теманы өздөштүрүүнүн биринчи баскычы толук аяктап, далай күч, эмгек, далай убакыт жумшалчу иштерди ошолор бүтүрүп коюшкан. Ага жаңыча бийиктиктен келип

кароонун өзүнчө сомосу түзүлүп, кийин келчү калемгерлерге он, терс сабак болчу тажрыйбалар турган. Буларга кошумча, учурдагы адабияттын жаңы эстетикалык ачылыштары жана тарыхый романдардын дүйнөлүк масштабда бааланчу ири ийгиликтери менен далай жазуучулар кетирип келатышкан көптөгөн кемчиликтөр да, олуттуу ой жүгүртүүлөргө салып, тынымсыз изденүүлөр, астыртан атаандашууларга чакырбай койгон эместирип. Баары мыйзамченемдүү, ичен да, сырттан да даярдалып келген күчтөр бир мерчемге барып ачылып чыкмак. Ушинтип, Т. Касымбековдун кыргыз элинин тарыхына кадаланып кайрылып отурушу да, алыстан имерип келип, алыссы нокотту болжогон идеялык концепциясы чулу, кубаттуу эстетикалык-көркөм аземдер менен шөкөттөлгөн «Сынган кылыштай» чоң романдын жазылып калышы да, эч кандай күтүүсүздөн чыга калган кокустук эмес экен.

Тарыхка жаңыча мамиле жасоо, баарыдан мурда жаңыча баскычка көтөрүлүүгө жаңыча камылга көрүү, жаңы ықмалар, жаңы чен-өлчөмдөр, жаңы ойлор, жаңыча туюнтуу каражаттар менен жетик куралдануу деген түшүнүктү билдириет. Эң кыйын, эң татаалы жана башкысы, историзм принцибин аң-сезимдүү түрдө чыгармачылык менен өздөштүрө билүү, өткөндү тарыхый-социалдык, саясий-идеологиялык, көркөм-эстетикалык позициядан, жазуучунун жеке позициясынан кароо, негизгиси, ошол проблемаларды адабий чыгармада көтөрүп, адабий чыгармада чечмелөөдө турат. Мына ошондуктан, темага тарыхчы-жазуучу, же жазуучу-тарыхчы болуп киришүү, көптөгөн татаал маселелер менен мезгил суроолоруна өз табият деңгээлинде жооп берүү талап кылынат. Буга табигый талант менен калем тажрыйбасынан башка да жетиштүү билим, түзүлүштүн саясий-экономикалык жосунунан тартып элдин колдонгон динине чейин, жалпы руханий дүйнөсүнөн күндөлүк тиричилик ықмаларына чейин, башка калктар менен болгон алака-катыштан алган маданий жана практикалык иш жөрөлгөлөрүнөн географиялык чөйрөнүн тийгизген таасирлерине чейин терең үйрөнүп, ар бир окуянын чыгыш жана жүрүш логикасын ичен көзөмөлдөп, сергек кармай билген зиректик зарыл.

Историзм принцибин өздөштүрүү адабий тажрыйбабызда ушул құнгө чейин аягына чыгара иштелип бүтө элек өтө татаал маселе. Азыр ирония түрүндө «кентавр термин», «кентавр аныктама» (Ю. Борев) атап жатышкан, бир убакта күндөлүк саясатка байлап Сталин менен Горький чыгара коюшкан социалисттик реализм методу дегенди аңдаштырып билүүдөн оңой же маанисиз деп эч кимибиз айтталбайбыз. Кыскарта тартканда, чындалп өз улутунун тарыхын ачып чыгып, дүйнө калктырынын сабына туруш үчүн башынан эл катары жашап келген укугун таанытуу милдетин аң-сезимдүүлүк менен мойнуна артуу табиятынан духу күчтүү, даана патриот жазуучулар гана жасай жүрчү үлкөн эрдикке жатат.

«Сынган кылыш» бир жагынан, кыргыз адабияты өзүнө чейин ушул темада топтогон тажрыйбаны жыйынтыктаган, экинчи жагынан, жанрдын бул түрүн көркөм өнүгүштүн жаңы баскычына көтөргөн нагыз этаптык чыгарма болду. Сөздүн толук жана кеңири маанисinde, теориялык тарабынан караган кезде да, практикалык тарабынан баалаган кезде да, башкы талаптарга жооп берген, негизги аныктамалардын сыноосун ишенимдүү көтөре алган чыныгы тарыхый романдын үлгүсү. Улуттук көркөм сөз өнөрүбүздө тарыхый темада жазылган жаңы типтеги биринчи роман. Тарыхый романдын жалпы союздук аренага чыгышы (буға дейре темалаш жарапалып келген ыр, поэма, повесть, аңгеме, пьесалар деле көрүнө алышпаган) жана чет тилдерге кетиши

да ушул «Сынган кылыштан» башталды. Болгондо да экзотика катары утурумдук сырткы кызыктыруусу же бир учурларда жаш адабияттарга жеңилдик берип көтөрмөлөп койчу шарттуу баа алуу аркылуу эмес, кадимки профессионалдык деңгээлин, кайсы эл, кайсы улут өкүлдөрүнө болсо да чыныгы көркөм чыгарма экендине талашсыз ишендирип туруп окутууга жакшы жарамдуулугун көрсөтүп, өз укугун таанытып чыкты.

«Сынган кылыштын», же мындагы Т. Касымбековдун азырга чейин эч ким жакшылап көңүл бура элек биринчи жана башкы жаңылыгы, өзүнүн башкы предмети — адамга жасаган мамилесинен жол алат. Автор ачык жарыялбай туруп темалаш иштеп жүрүшкөн кыргыз калемгерлери менен баштан аяк ичкертен полемика жүргүзүп, тарыхый инсандар реалдуу турмушта кандай болушкан жана алар кандай жазылышы керек экендини жөнүндө өз концепциясын көркөм практикада жүзөгө ашырып, жандуу үлгү-мисалдарды алдыбызга тартып, эстетикалык кредиторунан сабак алууга калем кармаган канча бир ышкыбоздордун назарын буруп койду. 20—30-жылдардагы бүгүнкү түшүнүк менен баалаганда кадимкидей күлкү чакырчу өткөнгө карата өтө метафизикалык, өтө бир сызыктуу, кирпик алдынан наркыны көралбай күндөлүк саясий жана үгүт-насаат талаптарынан чыгып, эстетикалык аңдап-билүү утурумдук утилитардык мүдөөгө алмаштырылып жазылчу чыгармалардын инерциясы боюнча кайталанып, даяр калыпка салынып келатчу жогорку тап өкүлдөрү бир да пендечилик он же табигый сапаты жок, бүт бойdon кызылдай мокочо, туруш-турпаты менен наадан, кулкуну чон, напси бузук айланасын тоногуч, эл душманы, улуттун башына түшкөн оор трагедия болуп бааланчу көнүмүш чен- өлчөмдөрдү бузуп, аларга АДАМ катары карап, адам сыпатына салып териширип, аларда деле жалпы адамда бар сапаттар болгонун теренден таап ачып көрсөтүп берди. Муну Т. Касымбеков таптык позициядан тайбай туруп, Маркстын сөзүн перефразалап айтканда, адам табиятына эмне мүнөздүү болсо, ошолордун баарынан алар да жат эмес экендинин бизге жакшылап таанытып салды деген мааниде туюнтуп жатабыз.

Акыйкatta да «...тарыхты адамдар жаратса, анда личностордун ишмердиги да мааниге ээ болбой калышы мүмкүн эмес»¹ экендинин унтууп, жалаң гана ал кесепети, эл душманы кылып жеңил-желпи көчө комедиясынын деңгээлинде карикатураналап оной эле жамандап, оной эле айыптап, оной эле өкүм чыгарып жиберчү башкаруучулар менен бардар жашагандардын жалпы эл массасына сөзсүз түрдө тарттырчу оорчулуктарынан бөлөк да кишичилилк жактары, жандуу сезим-туйгусу менен жарамдуу акыл-эси, интимдүү мамилелери менен ички карама-каршылыгы, чатырап жанган жаштыгы менен жалыны чыкпай быкшыган карылышы, өкчөгөн ашыгы ат жалына алчы турчу келкели араандай жүргөн чактары менен марадагы максатына жетпей калган ачuu арманы, тетиктиги менен тээжиктигинин аягында өзүнө кайтчу өмүр акыбети, турмуштан өндүрүп алчу аласасы менен өлүмгө түз моюн сунуп барчу бересеси да болгонун кыргыз окурмандары ушул романдан гана ачык жолуктура баштashты. Аларда ынак дос турсун каардуу душмандын да артыкча амал-айласы менен акыл-чабытын өз наркынан төмөн түшүрбөй баалай билүү марттыгы бар. Бүтүндөй иш-аракети, жашоо маңызы, жеке керт баштын кызыкчылыгы, бирөөлөрдүн эсебинен пайдага тунуу, караламан журттун үстүнөн катаал бийлик

¹ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. М., 1956, т. 2., б. 311.

жүргүзүүдөн башка кымындай он жөрөлгөлөр ыйгарылбай сыйпатталып, ушундай тыянактар чыгарылчу эмес беле. Бирок реалдуу турмушта коом бүтүндөй ошондой кишилерден турбаган да. Башкасын айтпаганда деле баатыр Манастын өзү да ошол өйдөңкү таптын өкүлү — хан болуп жатпайбы. Анысина карабай Манас элдик киши, өзүнүн тагдыры — эл тагдыры, Ата жүрттүн тагдыры. Же Курманбек менен Жаңыл Мырза бири кулдүн, бири күндин «үйүнөн» аттанып чыгышкан берендерби, же ынсабы бузук, алдым-жуттум ачкөздүгү менен өзүнөн башкалардын келечегин ойлобогон кем акыл жамандыгынан ошондой эрдикке барыштыбы? Көрсө, өткөнгө мамиле алтымышынчы жылдарга чейинки професионал адабиятыбызга караганда фольклордо туура жасалып келген турбайбы...

Жогорку тап өкүлдөрүнүн калк башкаруу тажрыйбасында өз заманында коомдук түзүлүштүн социалдык табият, талаптарынан туулган саясий жана практикалык иш алып баруу жолдору менен шартталып, түпкүлүгүндө ошол кызыкчылыктарды жактап, ошол мүдөөлөрдү оруннатууну көздөсө да алардын далайларынын мойнунда улуттун кызыкчылыгы, улутту улут кылыш турчу өзгөчөлүгүн, эл тагдырын, мекен тагдырын сактап калуу милдети турган. Т. Касымбеков жалпы коомдук татаал өнүгүштүн контекстинде белгилүү инсандардын тарыхта ойногон ролун кошо карап, он жана терс белгилерин кошо баалайт, экөөнү төң көрөт. Андайлар сөзсүз болгон. Айталы, Атаке баатыр, Боронбай манап, Шабдан мырза, Курманжан даткалар жүргүзгөн татаал жана зор иштерди башкалар эмес, тарыхтын өзү да таналбай кайра-кайра көтөрүп чыгып, тиешелүү орундарына кооп жатпайбы... Болбосо Кененсарынын кыргыздарга жасаган катуу чабуулун кайтарууда Ормон чон манап көрсөткөн чыныгы атуул азаматтык менен ажайып айлакерлик жеке эле эл азыгын кардына солоп, кара жанынын гана камында жашаган бир ашынган өзүмчүл гөртүркөй, табиятынан зили пас, ичтен чыккан дushman адамдан күтүлчү иши?! Аны тагдырын кылыш мизине түштатып кооп, ошол кандуу кармашка баргызып жаткан күч жалпы кыргыз журтунун келечеги, башчылык жана улуттук парзы.

Көп майда салалуу, көп курамалуу, көп бүйткалуу, чатышкан кайталама карама-каршылыктуу шарттар тынымсыз чыгарып турган ички жана тышкы кагылыштан болгон тез-тез бийлик алмашуу, тез-тез саясат өзгөрүү, артка кетүү, алдыга өтүү, баарына зордук, бийлик аркылуу жетүү, баарын кара күчкө салып бийлик аркылуу чечүү жетектеген татаал доор өз табиятына жараша өзүн да, бөлөкту да аябаган, мезгил жаалындай жаалдуу, «заманасы бөрү болсо бөрү, түлкү болсо түлкү болчу» жанкечти күрөшчүл, эрки күчтүү, тагдырын талашып, тосмолорго жооп издел, жооп берүү, алуу жана алдыруу менен жулкушуп жашаган кайтпас чыгаан, эрки бекем инсандарды пайда кылат. Алардын бардык кереметтүү жана кесепеттүү жактары, арам-адал иштери, турмушка кириү жолдору, жашоодо колдонгон эрежелери мезгил талабы менен мүнөздөлөт, өзү ошого ыңгайлашып калыптанат, акыл чабытын, талант жөндөмүн да ошолордон ачат. Уч-кыйырсыз узун сапарында жүз кырдуу турмуш толкундарын аралап жылышп бараткан коом корабли жогорку руль тарабындагылар жагынан ушундай кетет. Ошого жараша анын өзөк катмары — ички мотору менен жалпы составдык куруулушу бар. Ал — тарыхтын башкы түзүүчүсү — ЭЛ массасы, төмөнкү тап өкүлдөрү, бардык руханий жана материалдык байлыктардын жаратуучусу, бардык оорчулукту көтөрүп, баарына түтүп, баарын алгалаткан бирден-бир түбү бекем, түгөнбөс күч. Коомдун абийир-ыйманы, элдин элдигине жарап турчу акылманды да,

баатырды да, өлбөс өнөр ээсин да, эл өзүнөн чыгарат, «...жекече ишмердиги зарыл окуялардын чиркелишинде зарыл звено» (Г. Плеханов) боло албай ийри кеткен жактарын аягында эл өзү түздөп, бөксөсүн өзү толтуруп, өз аты менен тагдырын өзү сактап турат. Ар кандай улуу чечимдерди эл бүтүрөт, бардыгы элге багынат, прогресстин бардык дүрмөтү элде.

Т. Касымбеков историзм принцибин мыкты өздөштүргөн, диалектикалык ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, жаратылышынан нукура художник жазуучу катары мына ушул карама-каршылыктуу татаал эриш-аркакты чогуусунан кармап, өнүгүштү жалпы фон, жалпы картинасы менен кошо камтууга алып, агымдын жандуу туюнталары болгон тарыхый инсандар менен карапайым калк өкүлдөрүнүн ишкердик жана жеке пендечилик ички турмушун кеңири көркөм иликтөөгө жетишкен. Ошол коомдук түзүлүштүн жалпы структурасы, мындан да тагыраак деталдаштырып айтканда, тоолук кыргыздар менен ичкилик, кыпчактардын Kokon хандыгы жана падышачылык колонизаторлордун кириш маалында жүргөн тарыхый процесстин жалпы системасынын ээлеген орду, көч баштоочулардын бүтүндөй улут жаатынын келечеги учун оң жана сол баада ойногон ролу, баары кучакка алынган кулачтуу масштабына жараша романда мезгил жана мейкиндик аралыгы да узак жылдарга созулат. Негизги зор окуялардын жүрүшү отуз беш жылдын айланасында өтсө да, ретроспективдүү учурлар аларды те алыссы Бабур доорлорунда көктөгөн тамырлары менен кошууга чейин алып кетет. Бул кыргыз адабиятынын тажрыйбасында таптакыр өгүз коштун мизи тие элек бузулбаган дың болучу. Идея боюнча ошол географиялык климаты бөлөкчө, жаңы аймак, жаңы кыртышты өздөштүрүп, өндүрүп алган мөмө-жемиштердин сорту да, салмактуулугу да, түс түрү да, татымы да, жагымы да, бөлөкчө чыгыш керек го. Акыйкатта да адис багван өнөрүнөн ошондой баар тапкан.

Кайсы доордо болсо да тарых агымына кирген белгилүү адамдардын тандаган жолу, колдонгон амал-айласы, акыл тажрыйбасы менен жеткен жеңиштеринин өлчөмү, же бар күч-аракет эмнеден башталып, эмне менен аяктап, эмне менен бааланары белгилүү алкактын гана чектеринде айланып жүрөт. Бул, кыязы, турмуш чындыгын көркөм чындыкка көтөрүүдө негизги байланыш түйүндөрдүн жазуучу тарабынан ушунчалык таамай кармалышы менен ошого аналогиялуу процесстердеги жалпылыктын моделин нукура адис философ жүз-жүз эселең кичирейтип келип, негизги маңызын гана теориялык туюнтумага өткөрүп коё аларынын дал келишинен болсо керек. Жогоруда шилтеме жасаган Г. В. Плехановдун «К вопросу о роли личности в истории» деген айтылуу классикалык эмгегинде талашсыз тууралыгын реалдуу турмуш өзү далилдеп, өзү аксиомага айландырып келаткан эң сонун эки аныктамасы тим эле ушул роман беттерине шыкалган зор дүйнөдөн чыгарылгансып, же бул чыгарма ошол түрмөктөп кысып отуруп чакан пружинага айлантып кармап турган ойлорду эркин жазып жиберип көрсөткөн жандуу түзүлүш кыймылы сыйкытанып аябай дал келип, табигый айкалыша түшөт экен. Акылмандын айткандары бул: а) ...личность может проявить свои таланты только тогда, когда она займет необходимое для этого положение в обществе» (322); б) ...«Влиятельные личности благодаря особенностям своего ума и характера могут изменять индивидуальную физиономию событий и некоторые их частные последствия, но они не могут изменить их общее направление, которые определяются другими силами» (336).

Мына ошол коомдо өз таланттын ачууга зарыл болгон орунду таап, окуялардын индивидуалдуу физиономиясы менен айрым чекене учурларын өзгөртүүгө жараган акыл, мүнөзү бар инсандар удаалашып ачык аренага чыгып жатышат. Алардын артында алыста башталган коогалаң шооруту менен арадан чыккан дүрбөлөңгө кулак түрүп, бирде чогуу толкуп өйдө сүрүлүп, бирде чачырай түшүп капиталга чабылып, бирде күргүчтөп тосмолорду сел болуп каптоого камынып, бирде муз алдында араң шылдырап калып, тагдыр менен таймашып түптүү эл келет. Эми алардын көпчүлүгүн көпчүлүк бойdon, жекесин жеке турушунда, ар кандай өз-өзүнчө карап, адамдык насили, жан дүйнөсү, кулк-мүнөзү, кебете- кешпири жана өтөгөн коомдук милдети боюнча бири-биринен ажырата таанып чыгып, кайра жалпылык биримдигин таап, баарын өз-өз ордуна коё берсе болот.

Аналитикалык акыл, табарман интуиция, образдуу ойлоонун күчтүүлүгү, терең психологиязм, элестүү көркөм деталь, штрихтер, ташыган тил байлыгы, адистик бийик профессионализм аркалаган мындай анык элдик роман оңой эле жарака калбайт да. Тубаса талантты талбаган өжөр эмгек, башка көркөм өнөр мектептеринин тажрыйбасын чыгармачылык менен өздөштүрүү, тынымсыз изденүү ачып берет. XIX кылымдагы орус классикасы менен Чыгыш руханий дүйнөсүн синтездештирбей турup, Төлөгөн Касымбеков бул деңгээлге эч качан көтөрүлмөк эмес.

Ушундай чоң сапат ийгиликтерине карабастан «Сынган кылыштын» азыркы басылышын автор баштан аяк катуу сыйыргыдан өткөрүп чыкты. Жаңы редакциясында эң көп алымча-кошумчалар болду. Романдын структуралык түзүлүшүндө айрым жерлери хроникалык жактан тартипке салынды. Жалпы контекст бузулбай Алымбек, Курманжан «Келкелден» алынып келди. Өзгөчө Бекназардын, Курманжандын образдары кайра иштелди. Байтик менен Шабдандын окуяларына толуктоолор киргизилди. Маалында социдеология менен күндөлүк саясат унчуктурбай жер каратып өткөргөн учурлар ачылды. Тескерисинче калканч катары колдонулган жасалма справкалар алынып ташталды.

Анда табиятынан көркөм сөз үчүн туулган кыл чебер стилист сүрөткер Төлөгөн Касымбековдун «эскиден» жаңылыктар ачып, кыргыз романтикасында нагыз этаптык чыгарма болгон «Сынган кылыштын» жаңы редакциясында жалпы окурмандары менен жолугууга аттана берсин. Катаал мезгилдер тартышынан капшырылбай өткөн классикага

А К Ж О Л!

Кадыркул ДАУТОВ.

АРНОО

... өткөн кезге өтүп алып,
өз кезиме жалгыз калып,
түшкөн санаа жалгыз башка
көк ирим көл, дария,
күн санабай өзүм чөгүп,
ай санабай өзүм ағып...
аздан туюп кереметин
үкү болуп түн терметтим,
ағын, тозгүн календердей
ач-тогумду айрый билбей...

...эрени менен бир басып,
эстүсү менен сырлашып, жакшысы
өлсө кошо өлүп, жесирден кайра
төрөлүп, көйкөйүнө аралашып
өз арманым толуп, ашып
жүз бир ирет көргөн аян
мин толгонуп болгон баян...

... тири жүрсөң көрө албаган
жалаа кылып көп «тууган» жакалады
билерман,
өнөргө өкүм чыгарган,
акылга чондук кыларман...

...калыстардын жүйөсү өтпөй, арачага
алы жетпей,
көңүл өкүнч күү козгоп,
кылактап үмүт кууга окшоп,
өң өзгөрүп, шүйүп болуп,
октон качкан кийик болуп,
ала качтым өзүмү өзүм
асте сүрөп сыйынт сезим,
дагы эле
ой толгоонун бийигине,
көрөр тағдыр чийинине...

...илхам берип кудуретим,
ылгап, иргеп сөз ширесин,
кылым кезген кыргыз атын
кылыш менен зоого жаздым,
бою жетпес, ою түтпөс
өздөн чыккан дили пастын...

...ЭМИ
калыс болсун өз элим
а兹бы, көпбү эмгегим,
"аз" делинсе өчпөсмүн,
"көп" көрүнсө көпбөсмүн
кылдым колдон келгенин...

08.05.97.

БИРИНЧИ КИТЕП

*...ордосу болбой эл болбойт,
 ордолуу эл кем болбойт,
 ордосу жок, журту жок,
 ортосунда ыркы жок
 эл дегенге тең болбойт...*

(эл ақылы)

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

1865—жыл...

Генерал Черняев боз чаптуу дөңдө жалгыз көздүү дүрбү салып турду. Бет алдындагы түз талаа гана эмес, те алда кайда караган чоочун Ташкен дубалы, мунарыктын алдында жаткан дарактуу кыштактар, сай бойлорундагы күдүрөйгөн камыштар, андан бери канаттуу чегирткелердей жайнап, акырын жылып келаткан көп аскер даана жатты. Кылка - кылка атчандар. Арты көрүнбөй ийрилип, чубалган жөөлөр. Боз чаң ар жерден бирткелеп түтөп, кайра жерге сүйрөлүп, сүйдан сарала тулаң чөптөргө, жалгыз аяк көк жантактарга самсып төгүлөт. Алыстан ат кишенейт. Адамдын жаң- жуну кулакка илешет. Кокондуктар мынчалык камдуу келерин генерал күтпөгөн эле. Бирок, жүрөгүнүн өртү өчө элек курагы, аксаргыл жүзүнөн кандайдыр бир кооптонуу көрүнбөдү, жеңишинин тагдырына санаркоо болбоду. Кайта, эч капарсыз гана, каралжын саргыч мурутунун алдынан текебер жымыйып тиктеп турду. Бу ийри кылышчандарды биринчи жолу көрүп отурабы?

Бат атар мылтык менен толук куралданган бир жарым мин солдаты, бул жер түгүл Европага жүрүш кылууга жарай турган мыкты артиллериясы бар. Эмнеден кооп санамакчы? Кандайдыр бир коркунуч түзүүчү шарт азырынча бет алдында жок сыйктуу получу.

Ушул учурда кокондуктардын аскербашысы да мерчемдүү өңүткө келген. Ак боз аргымактын тизгинин жыя тутуп, сары талааны туш-тарабына, боз чаптуу майда адырларга, өңүт тандап бөлүнүп кетип жатышкан кошун кыйрына назар таштады. Көздөрү канталап, иреңи кубарып, бырышы көбөйүп, уйкудан жүдөгөн. Анын үстүнө, эки ийнинен жеңсиз карала кымкап акбоз аргымактын дүңкүйгөн соорусуна чубалып, көлбүп басып дагы көрүмсүз кылып салган. Күшту жырткыч кылган тырмагы, кишини сүрдүү кылган мансабы. Жандап турган нөкөрлөр, удайчылар¹ көзүнүн ағы менен чимирилишип, ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туштарабын

¹ Удайчы — жан жигит, кайтарып жүрөр жигит.

колун серелеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын он өнөтөн, сол канатка берип турду.

Үч күндөн берки ақмалашуу бүтүп, бириңе-бириңин сыры такыр белгисиз эки жоо үрөй учурган тымтырс бойдон, акырындап, улам жакындашып келатты. Сыпайлар¹ беталдын, өңүтүн бат-бат өзгөртүп, тушкелди бастырышып, бирде дыр коюп, ат ойнотуп, бирде элтейип токтой калышып жатты. Устөмдүктүү алыш үчүнбү, күн батыш тараптан генерал Черняевдин айрым бөлүктөрү бириңчи болуп кол салып, тынымсыз барабан дабырап, арт жагынан анда-санда дүңгүрөп замбирек атылып, жүрөк үшүткөн сүр менен кокон кошуунун сол канатын түрө чыкты. Бир тегиз ак кийинген солдаттар ох жете турган аралыктан анча өтүшпөй, леклектердей желе тартып эки жакка жайылып, жабыла ох чыгарышып, көгөрүп каптап киришти.

Аскербашы² жаак териси тырышып, канталаган жүдөө көздөрүн акырын ирмегилеп, камчылуу колун чекесине алышп, ойго батып тиктеп калды. Нөкөрлөр нестейди, ар бири ичинен кармашуунун жоопкерчи- лигинен өзүн какас ойлоп, бу кантар экен дешкендей алдыртан аскербашыга көз салышып, унчукпай, кай бириңин дени өлүп, кай бири табалап, тышынан жөргөмүштөй бүрүшүп оозун карап, катып турушту. Аскербашы чарчаңкы улутунду:

- Чырнай паша кылышташыуга жеткирбей, өзүнүн огу келгидей аралыктан бери өтпөй, кууп атып кырмакчыбы?

Жакын турган Абдумомун бек эңилип:

- Ошондой го, таксыр, бу капырдын ою! — деди акырын. Аскербашы ойлонуп унчукпай калды. Канталаган жүдөө көздөрү чекчейип, тиги кымкуут түшүрүп өткүн сыйктуу улам кысып шатырап жакындашып келаткан жакты диртилдеп чаргып, тынчы кете баштады. Ал акырын ооз кыбыратып буйрук айтты:

— Толгомо...

Анын ою душманын замбиректеринен бөлүп, алаксытып, желиктирип ортону көздөй көп такат кылбай коё берип, анан эки капиталынан шап ороп, окко карабай жабыла ат коюп кирип, бирме-бир салгылашууга тартуу. Ага жеткенде генерал Черняев темир курчоодо калмакчы. Жеткиреши ошого? Муну генерал баамдап коё турганда же бирөө жеткирип сала турганда жүрөгү чоочулап, ичи бир кымылдап, бир сыйрылып, башына кан дүргүп, жаны түтөп, барган сайын чыдамы бүтүп баратты. Ал сол канат жакка бастырды...

Генерал Черняев дүрбүнү көзүнөн алды. Бир пас жөн тиктеп, жерди көзү менен чендер алды да, буйгада бугуп турушкан атчан козак жүздөрүн эки канаттан тең ох менен алга жыла берүүгө буйрук кылды. Анын ою байкоо, эгер көптүккө салып жапырып киришсе, аткылоо менен дароо артка чегинип, аларды замбиректердин огуна капиталтуу, кайра чабуулга өтүү, а даай алышпаса, кууп атып, улам жаңы өңүттөрдү колго ала берүү. Генерал чоң дүрбүнү кайра көзүнө алды. Кызыл кийинген сарбаздар³ далдакташып, шашып жүрүшкөн болуу керек, кытайча деп аталган кичинекей жез замбиректерин дөңдөргө орнотуп жатышат. Алардан бери, ар жерде үйрүлүп токтой калып турган сыпайлардын үстү жагында милтелүү мылтыктарынан улам тутунду бурк эттире мергендери бат-бат ох чыгарууда. Кай жакты мелжеп жатышты экен? Генерал

¹ Сыпай — атчан аскер.

² Аскербашы — колбашчы, башкы командачы

³ Сарбаз — жөө аскер

байкай албады. Өзүнүн алдыдагы аткычтар ротасынын желеленген катарын сыйдырып тиктеди. Жыгылганы же катардан аксал калып калганы көзүнө чалынган жок. Андан соң, чоң дүрбү кокон кошунун так ортосун генералдын алдына тартты. Боз чаптуу дөң... Бир топ атчан... Акырын сол канат жакка бастырып баратышат... Генерал алдыңкы акбоз атчанды көп имерип тиктеди...

— Алымкул... даңазалуу аскербашысы... Ошол өзү...—деди, аксаргыч жүзү, көгүлтүр тунук көзү жайнап. —Гм... Өзү келген экен алдыңкы өңүткө...

Акбоз аргымакчан аскербашы өз тегерегиндеги тандалган сыйайларды октон четтеп аздап кетенчиктей берүүгө буйрук кылды да, өзү бир топ үдайчы менен генерал Черняевдин алдыңкы күчтөрүнүн жолунда калды. Эми ок чырылдап келип, жакын түшө баштады. Акырын селтилдеп кошкуруп, кулактарын тикчийтип, тиги улам жакындап келаткан чочун каныртты тиктеп, ооздугун шылдырт чайнап акбоз аргымак тыбырады. Эмне үчүн? Аскербашы кылышын булгалап, тизгинди жыя тутуп теминип, акбоз аргымакты ансайын элиртип, кыйкырып ураан таштап карашалай берди. Ал душманынын көңүлүн өзүнө тартты. Кармашууга чындал киргендей түр көрсөтүп, кытайчаларынан тыңдырбай ок чыгарта баштады. Бирок, ал кытайчаларын бирдемеге жарайт деп үмүт кылган жок, кытайчалар орус замбиректерине караганда көсөө эле, антсе да, сарбаздар кутургандай дүңкүлдөтүштү, мелжеген жерге жетпей октору ара жолдо чаңга аралаша тоголонуп калып жатты. А аскербашы дагы эле ат ойнотуп дөңдө. Ошол учурда ага жакын турган нөкөрдүн аты чыңырып кош аяктап тура калды да, онколоп жыгылып түштү. Ээсин баса жыгылды. Түргандардын үрөйү учту. Аскербашы гана өлүм издеген сыйктуу, өжөрлөнүп ат ойнотуп, шаңданып көзгө түшө берди...

Генерал Черняев баарын көрүп турду. Ага аскербашы желөпкө жигиттей жеңил сезилди. Ал дүрбүнү көзүнөн алып мыйыгынан күлдү:

- Мына, Күнчыгышта октун алдында жалаңач чапмай али бар. Ок баатырды аяйбы! Бул башы менен бу аскербашыбыз бөөдө өлүп алат...

- Бул, менин билишимче, кыргыз кыпчактын жедигер уругунан чыккан киши, - деп эске салды генералга жакын турган аскерче кийинген ориенталист, кокон калкынын эң тынчы жок согушчан катмарынын башкы жолбашчысы, көсөмү. Бу адам өз ара кармашуудан быркыранып бузулуп калган уруулардын союзун кийинки үч жылдын ичинде өзүнүн ақылы менен, айлакерлиги менен, албетте мүмкүндүгүнүн болушунча, кайра бириктириди. Согушка жарамдуулугун бир кыйла көтердү.

Генерал жактырбады. Ал беталдын тиктеп турган калыбында, өзүнчө күңкүлдөп койду:

- Баары бир кеч болуп калды. Эми кандай гана тыбырабасын натыйжасы куру бакыруу, куру жулунуу, окко жылаңач төшүн тосуп чабуу...

— А го белгилүү иш.

Генерал камырабай жерге түкүрүп, аппак жүзарчу менен эриндерин сүрткөн болду да, каралжын саргыл мурутун сылап турup, тиги акбоз аттуу топту бир орудие менен аткылоого буйрук кылды.

— Кана, баатырлыгын көрөлү...

Ал дүрбүнү кайра көзүнө кармады. Ушул кароодо орудиесинин кубаттуу ядрасы дөбөнү ак чаңга бөлөп, кандай кымкуут түшүрөрүн, акбоз аргымак кызуу кандуу ээсин көтөрүп кандай ызылдап качып баратканын тамаша кылып тургусу келди. Жок... Акбоз аргымак дөңдө жок! Генерал Черняев көзүн парлап алып кайра кадала тиктеди. Ар

жерде көк жантак сербейип... аттын өлүгү жалгыз карапып жатат... Ошол учурда он жактан да, сол жактан да, көп кошун жайнап чыкты.

- Алдагысы келген экен карыган түлкү. Курчап алгысы бар окшойт! - деди генерал Черняев. - Азырак артка! Тез!

Байланышчы буйрукту алдыңкы аткычтар ротасына алып чапты. Генералдын иреңи биртике кубарып кетти.

Бирок, ого бетер мүнөзү жайдары тартып, өрөпкүп чыкты:

- Тез! Орудиелерге таянып, тегерене коргонуп туралычы. Хе, айтпадым беле, буларда жалаңчатаңып октун алдына чапмай али бар деп! Мейли, алачапандарынан ок өтпөй турган болсо, мейли, келе беришсін! - деп сүйлөп, көгүлтүр түнүк көздөрү жалтырап, эң алдыңкы топтун тездигин ээрчий тиктеп, тыңчы кеткени билинип баратты. А канаттуу атчандар орудиелердин артына өтө чыксачы?..

Кокон аскербашысынын жүрөгүн өйүгөн да ушул болду. А дегенде тике качырбастан, душмандын бир канатын толгой качырып, куюн сыйтуу улам сыйып ороло чаап, желкеден уруу, беттеген бағытынан ажыратып, аралашып, кылычташууга мажбурулоо. О, ал үчүн окко чыдоо керек! Окко чыдаса жеңиш, чыдай албаса чилдей качып кырылыш. Качып кайда барасың? Кайсы убакка чейин качып отурастың?.. Ал өрттөнүп, бир жерге тынчып карап туралбай, туталанып, ар жоокеринин алдына ыйлап бергидей болуп, жаагынын этин жеп, бүт кошунду чабуулга көтөрдү.

- Хайт де! айт де! Карышкыр тузакка кабылды... Өзү келип кабылды. Хайт дегиле! Орогула... Тепсеп өткүлө...

Көп кошун чубалып, кара селдин шарындай түрмөк-түрмөк болуп, эң катуу тездик менен, бороондой күүлдөп, генерал Черняевдин сол флангасын жемирип кирди. Ок мөндүр болуп тосту. Тобокелчи жандар өрттөй чатырап, ажал канатына жармашып, кылычтарын бүлгалап, аттан мурда алга обдулуп, ири алдыда дүрдүгүп баратышты. У-у-у! у-у! Хайт! Хайттайт! Ызылдаган кыйкырыктан, дабылдын үнүнөн, ат түягынан жер дүңгүрөдү. Генерал Черняевдин бийик жерге катар орнотулган замбиректери жабыла ок бүркүп тосо баштады. Учкаяк аргымактар аралаша тийген ядрадан чакчандап элирип качып, өлүктөрдүн үстүнөн, жыгылган аттардын үстүнөн так түйүлүп, ок жаңылганы чыңыра кишенеп аласалып, кай бир аттар үзөнгүгө буту илинип калган чала жан кишилерди сүйрөп, кара селдин сүрдөнүндө үркүп чуркап келатты. Кандын жыты, күйгөн дарынын жыты абаны мас кылды.

- Хайт де! Хайт де! Орогула!.. Жайпап өткүлө... Тепсеп өткүлө. Хайт де! Ата арбагы колдосун... Хайт де...

Аскербашынын үнү бирде өкүмдөнүп буйрук болуп, бирде каар төгүлүп, бирде баш көңгиреткен кымкуут каңыртка аралашып, төнүп, кандайдыр алсызданып, жалынып тургандай, каландердин ырындай мундуу болуп, чаңдуу абада, кан жыттанган кызыл абада, дары жыт тутундүү көк абада калкып жүрдү.

Генерал Черняев тегерене коргонду. Солдаттар, атчан козак жүздөрү аттарынан түшүшүп, жерге сулап жатышып, чабуулдан ок менен калкаланышып, тиги жапан атчандардын алдына катуу бүлгүн түшүрүп, бирок, кантсе да кысылып, аздал артка чегинип туррууга мажбур болуп жатышты. Кокондуктар өжөрлөнүп, кырылганына карабай, күбүлгөнүнө карабай, суудай каптап, ири алды кылычташууга үлгүрө тургандай болуп келатты. Генерал Черняевдин жүзүнөн текебер жылмаюу кете

баштады. Ок канчага жаарар экен?.. Жапан атчандар канчага чыдар экен?.. Анын жүрөгүн дүкүлдөтүп, жапан атчандар оролуп баратты..

Жанындагы нөкөрлөрүнөн кымкуутта аскербашы ажырай түшкөн эле. Бир гана удайчысы ээрчип жүрдү. Ал эч адашпай, эч калбай, көлөкесү сыйктуу ээрчип жүрдү. Аты да кара, өзүнүн иреңи да кара, түнөрүңкү, суз, муздак болучу. Эриндерин бек кымтып, ағы көрүнбөгөн кичинекей жылтыр көздөрүн былк эттирбей, аскербашыны дайыма тиктеп жүрдү. Колунда милтелүү кара мылтык. Милтесинен такыр чок өчүрбөйт. Аскербашы жер түтөгөн чуунун ичинде булуттай акбоз аргымакты кылактатып, кылышын булгалап, кар көчкүдөй дүңгүрөп ағып өтүп жаткан кошунду карап:

- Хайт де! Хайт де! - деп, кыйкырып ураан таштап токтоло калды. Удайчы эки жакты бат-бат каранды. Анын ағы көрүнбөгөн жылтыр көздөрү диртилдеп аскербашынын далысынан өтө баштады. Бул эмнеси? Ал атынан леп ыргып түшө калды. Ага эч ким серп салбады, жан кулактын учунда бараткан ызы-чууда эч ким байкабады. Кара атынын далдасына өзүнүн кара денесин жашыра берип, атынын кара жалынан мылтыктын учун ашыра сунду. Шашты. Жүрөгү лакылдап, аскербашынын далысын кароолго токтото албай, өзүнөн өзү чоочуп, селт деп мылтыкты кайра тартты. Ақактап оозун ачкан бойдон дагы эки жакты бат-бат каранды. Дароо эңиле, кара жалдан мылтыкты дагы ашырышка батынды... Көз ирмемде мылтык үнү тап этти!... Аскербашы селт дегендей болуп түзөлө түштү да, акырын ийилип ээрдин кашына өбөктөп туруп калды. Удайчынын кичинекей жылтыр көздөрүнүн ағы эми көрүнүп, колдору титиреп, бели бүкчүйүп, атын тизгинден тарта акырын артка кетенчиктеп жөнөдү. Аскербашы ат үстүндө термелө, эсин жыйды белем, араң кылчайып артын карады. Ууртуна кан чыга түшкөн эле, ал киркиреп алсыз үн салып, удайчыны атынан чакырды, аны жардамга чакырды. Удайчы үн бере албады, калтырап, мууну шалдырап, атына эмгектеп араң минди да, кулагын жапырып, атын бат-бат желдирип, качкан уурунун көлөкесүндөй кубаңдап, караңдап жөнөп берди...

Көңүлү азды. Жарадар болгонун билди. Көкүрөгүнүн теренинде кандайдыр бир өжөр күч аны бек кармап, жымыратып келаткан уйкудай шалдыроодон түртүп ойготуп жатты, чымыркантты, акбоз аргымактын күмүштөй жылтыраган ак жалына колу карышты. Кылышы түшүп кетти, ал термелип ага эңкеймекчи болду, дарманы куруп ошондон нары ээреден ой баштады. Акбоз ээсинен тизгини бошбой калып, бир тегерене окуранып токтой калды. Ээси үзөңгүгө тырмышты, жандалbastap, чымырканып, калтылдап, туруга аракет кылды. Чекесинен кара тер кетти. Ууртунан жылжып аккан кан көкүрөгүнө куланып, канга чакап, колу үзөнгүдөн үзүлүп, жер күчкөктөп жыгылды.

Аргымак селт эте түштү да, кан жыты үркүттүбү, кошкуруп, тизгинине чалынган бойдон кергичтеп басты.

«О, тагдырдын ойну... Ал Алымкул атальык¹ эмес беле? Бүтүндөй бир уюктуу журттун туткасымын дечү эмес беле? Акылдуу тандап бурадар күтпөдү беле, белдүү тандап сүйөк күтпөдү беле? Кайда алар? Кайда кетти баарысы? Кан жёткүрүп жыгылганда колтугунан жөлөргө бир жан болбоду жанында?..»

¹ А т а л ы к — ордодогу эң улуу даража, хан жаш мезгилде өлкөгө башчы, хан атасы.

Жер таянып, ал ақыркы жолу башын көтөрдү, канаты сынып бийиктен түшкөн бүркүт сыйктуу алысты, жарыктыкты армандуу тиктеди. Көзүнө бүт жер бети өрт каптап келатканда кылкызыл болуп көрүндү, эрбейген чөптөр да, таштар да, өзүнүн кара түктүү сөөктүү колдору да кылкызыл болуп өрттөндү, окко чаап баратышкан атчандар кылкызыл оттун ичинде кутулуп чыгар жолу жок чыңырып туйлап, эч аргасыз жалбырттап күйүп жүрүшкөндөй көрүндү. Анын көзүн кан чырмап баратты...

Нөкөрлөр кыйла артта ат жалына өбөктөшүп, жолбун октон корунушуп, ийрилишип түрушкан эле. Үстүндө ээси жок, тизгинине чалынып улам мұдүрүлүп коюп келаткан акбоз аргымакты көрүп, четте турганынын үрөйү учуп кетти.

— Өй...

Баары көрүштү. Жабыла чаап акбозду кармашты. Ошол замат аларды түкшүмөл ойлор бийлеп, бирин бири алдыртан тиктешип, бири биринен коркушуп, шектенишип, томсоруп, күмсарып туруп калышты. Аталык кайда? Эмне адисе болду? Жабыла тиги акбоз келген жакты көздөй чабышты.

Алымкул сербейген эки жантактын ортосунда жүзтөмөн түшкөн бойдан жаткан экен. Кара кан көбүктөнүп, алдынан жайылып ағып, боз топуракка сиңип калыптыр. Чалкасынан оодарышты.

Үстүнө үңүлүп турган эң күйөрман кишиси Абдымомун бек өксүп жиберди. Чуу көтөрүп кайра токтошту. Эмне кыларды билишпей баары шалкайып туруп калышты. Кай бирөөлөрдүн көзүнөн сзызылып жаш чыкты. Кай бирөөлөр шыпшынды. Кай бирөөлөрдүн бул топтон канткенде суурулуп чыгып кетиштин камына түшө эриндери ортозаар кымтылып, көздөрү ойноду.

- Киши колдуу болуптур...
- Киши колдуу болуптур... Ок артынан тийиптир го...
- Ок кайдан чыкты? Кимден чыкты?..

Абдымомун бек бүркүрап жер муштады:

- О, бир көзүңө бир көзүң жоо болуп... кандай күн болуп кетти бу!.. Удайчылар кайда жүрүшкөн?.. Көзүң кашайгырларды кармагыла! Кармагыла бирин койбой!

Жалгыз иреци суук удайчы жок болуп чыкты. Ушул учурда ал Ташкендин жолунда чаң түтөтүп уруп бараткан эле.

Аскербашынын киши колдуу болуп калганы кошунга жел менен кошо тарады. Чабуулга күүлөнүп баратышкан жүздөр элтейип тизгин тартып токтой башташты. Бирине бири шек санап, биринен бири абайлап, кандайдыр бир кескин сөзгө, кескин кадамга барбай миңбашылар нестейди, пансаттар нестейди. Кимге кулак тутушат? Кимдин буйругун угушат. Бири да, мындашылды деп, алдыга чыга албады. Жер жайнаган көп кошун ушундай кысталыш учурда башсыз калды.

Кошундун алды генерал Черняевдин артына ороло баштаган болучу. Ушул учурда күтпөгөн жерден арты суюла түштү, көз ачыrbай каптап келатышкан сансыз атчандар жел башка жакка айдал жөнөгөн жөө тумандай түрүлүп, салгылашкан кирбей, кыя салып, четтеп кете башташты. Алды көмөксүз, демсиз калды. Таш менен урса жеткидей жакындан түз атылган окторго калбыр болуп, бири калбай жер кучактап жыгылышты. Үзөнгүгө буту илинип калган өлүктөрдү сүйрөп, чыңырып кишенеп, кергичтеп качып жүргөн аттар да кутулган жок, ырайымсыз коргошун ок кубалап, издең тийди.

Генерал Черняев оңолууга дароо мүмкүндүк алып, өңүттөрүн тез бекемдеп, экинчи чабуулду күтүп калды. Экинчи чабуул кай тараптан келер экен? Ал дүрбү салып, мерчемдүү багыттарды арытып карады. Шектүү эчтеме жок. Ар кайсы дөңдө бүлбүлдөп майда туулар көрүнүп, түү түбүнө чакырган дабылдардын үндөрү дүңкүлдөп чыга баштады. Генералдын көз алдында эмелеки суудай бирдиктүү кошун майда-майда топ болуп, бөлүнүп чаап, майданды таштап, тууларды карай самсып тарады. Буларга эмне болду? Кандай аскербашы өңүтүн таштап чыга берет ушундай saatta? Генерал ишене албады. Карыган карышкыр дагы бир шумдугун көрсөткүсү келди бекен же?..

- Буларга эмне болду? - деди генерал Черняев
кайрадан-кайра дүрбү салып. - Мына сага күнчыгыш. Улам бир күтүлбөгөн ишке урунасың...

Ойноктогон акбоз ат эч жерден дүрбүнүн көзүнө илинбей койду.

II

Көк өзөн...

Жәэктери бири-бирине уланышкан жал камыш, майда бадал. Түркүн чөптөр, жапайы беделер мала- кызыл гүл ачып, ар жеринде ак какым үлпүлдөп, жыттуу эрмендин баштары сары тартып кылкылдап турат. Көктүн жыты аңқыйт. Чоң ак, сары көпөлөктөр бейкут учушуп, кайра жер тандап конушуп, күнөстөшүп, бирдемеден үрккөндөй кайра серпиле көтөрүлүп, серүүн абада кылактап жүрүшөт. Кошбаш жүрүшкөн чымчыктардын тилинен башка эчтеме магдыроосун ойготпой, аба тыптынч.

Теңирберди жашыл адырдан чөп басып кеткен бир таман ийри жол менен кулундуу сарала бээсин жай бастырып өзөн боюна түшүп келди.

Көк өзөн боюнда адам байырлаган жалгыз дарак ушул чоң түп шаатыт¹. Жерге сойлоп, чөгүп жаткан кызыл нардын мойнундай ийри ноодаларынын шагы калың, түбү жайлую, көлөкөлүү. Жел болсо болбосо да, башына майда толкун жүрүп, балыгы үркөн көлдүн бетиндей жыбырап, көйкөлүп, дайыма акырын шыбырлап турар эле.

Теңирберди бээсинин белин бошотуп, ооздугун чыгарып, жапайы бедеге коё берди да, канжыгасына байлана келген кичинекей кол чаначтагы кымызды чечип алып, эч шашылбай басып, шаатыттын түбүнө кирди, аны бутакка илди. Эки сары барпы чымчык шаатыттын шактарынын арасынан кубалашып чыгып, оволовп көтөрүлүшүп, алтын түстүү кызгылт сары канаттарын күн нуруна жалтылдата кайта шаатытка имерилип, күжурал сайрашып, калкылдап жүрүшкөн. Кары ошолорду тиктеп, тилин тыңшап, канаттарынын жалтылдаганына таңыркап, бир пас турду да, анан өзү курактуу кары адамдардын адатын кылып, ичинен тирүүлүгүнө шүгүрлүк келтирип, күнгүрөнүп тиги арпа жайга карай бет алды. Качан бышат? Ал бүгүн да арпасын көрүү үчүн эле келген болуучу.

Эрте айдалып, убагында жаан көрүп, жакшы баш алган арпалар мөлтүрөп башын көтөрө албай, бирине- бири ыгып, шыгырап, сансыз кылкандары кылкылдап жай алдынын конүр желине акырын көлбүп, сүт даны ыдырап, көңүл тойдуруп турган. Дан багар карынын жүзү күлүндөп, көздөрүнөн тириүү учкундар жылтылдап, арпадан бир баш үзүп ушалап данын чыгарды да, алаканына тоголонуп түшкөн бадырайган көк данды тырмактап көрүп, кубанып башын ийкеди:

— О! Бая күнү сүт эле. Бүгүн дүмбүл болуптур. Көп калса, дагы бир жумалык жашы калыптыр, бир жумадан соң тартынбай четинен кирип тесте салып, көжөлүк чыгара берсе болот экен, кудай буйруса...

Ал данды жерге таштагысы келген жок, алаканына чогултуп туруп, насыбай аткансып оозуна кагып салып алды. Эми карынын көзү алыска кетти. Тиги коргондой айланада бир тегиз бүлбүлдөп турган ак карлуу чокуларды, сургулт булаттарды, ошол тарапка акырындап сүзүп бараткан күн чарасын чаргып өттү. Колуна жуккан арпанын көк тыптынын каккылап, дандын тузу жок ширесин мүлжүндөп шимип ою эчтемеге аралашпай, колун артына алып, арпаны жәэктеп кыдырып басты.

Ал арық, бою узүн, сөөктүү адам получу. Сакалы, чачы көгала. Үлдый түшүп, сакалына жалганышып турган сыйда мурту кыроодой ак. Кылдары жоон тартып, суюлуп, арбайып өсүп кеткен каштары гана али капкара. Жүзү коло сыйктуу. Терең бырыштары ашык чийини жок, көзгө жылуу. Ал ақылман сөөлөттүү адам эле.

¹ Шаатыт - тыт дарагынын бир түрү.

Нарытан шаатыттын түбүнө аттуу киши келди. Бул ким болуп кетти? Кары көздөрүн парлап, кычыктарын жырттайтып кадала тиктеп, аттуунун түшүп жатканын көрүп, ашыкпай баягысындай эле илең- салаң бут шилтеп, шаатытка көптө араң келди. Эң мурда байланып турган атты карады. Тааныган жок. Аттын ээси камчысын бүктөй кармап, колдорун артына алыш, суу жакты карап турган экен. Ал абышканын басып келаткан дабышын угаар замат буруулуп карап, алдын тосо басты. Кары чоочуркап тиктеп оозу бош салам айтты. Кол алышып көрүшкөн соң:

- О, мүнүшкөр Сарыбай турбайсыңбы! Кел, кел... Отур, отур...

Сарыбай күлгөн болду.

- Келчү эмес элең... - Төңирберди капыстан келген мейманына бутакта илинип турган карала эчки талпакты салып кадырлап отургузуп, өзү как жерге чөк түштү, кыйгач тийген күндүн көзү чалып өткөн жердин табына карынын тизеси жылып жаны сүйүп кетти. —О, Сарым... келчү эмес элең, жол болсун?..

Сарыбай сейрек сары сакалдуу, көзүнүн үстү кабарчыктаган, эти жука киши эле. Кебези тайыз кашкары чапанды саймалуу сары кең чалбарга шымданып койгон. Бутунда тумшугу чукчуйган көн өтүк. Колунда күмүш камчы.

- Бекерчилик, Төңирберди аке. Кырааным түлөп отурат...

- Бекерчи болсоң, мына жакында таруум баш алат, келип таруу корушсанчы! - деп Төңирберди абышка тамаша сөз жиберип, кызыл эæk оозун ачып кыкылдап күлүп калды. - Бүркүтүңдү үксөйтүп тыттын башына кондуруп койсоң болду, ошондо эле чымчык аттай бу чөлкөмгө жолбой калат!

Сарыбай күлүп, ал дагы тамашага жараشا жооп кылды:

- А бүркүтүмдүн тырмак акысы кандай болор экен, Төңирберди аке?

- Теңшерик!

- О! Жылда эле, Төңирберди аке, бүркүтүмдү тытыңыздын башына кондуруп берип мтйнетицизге теңшерик боло берем го!

- Ошент.

- Ха-ха-ха! Анда ат тердетпей үйдө жатып жан бага берет турбаймынбы!

Күлүп калышты. Күлкүдөн соң Төңирберди үрпейгөн кара каштарын ылдый салып: Түзүк Сарым...- деди. - Оңой бекен жан бакмак. Арпа эми дүмбүл болду. Эки-үч тутам жуулуп алпарып балдарга күйкалап берип алдап турсамбы деп келдим эле. Күндө көрүп турбасаң да болбойт, мал кыйратып кетеби деп чочуйсуң. Тиги кара адырдан нары айыл, өзүн билген таштуу башат конушта. Э, минтпесе да болор эмес, балдарга биртике азық болуп калсын деп...

- А эми, Төңирберди аке, тирилик да. Дан багуу жанга тынч чарба экен, секиндеп бутүрө берсе...

Мал артында чөптүн гүлүн, суунун тунугун, абанын салкынын кууп, ээн көчүп, конуп жүргөн элете дар багуу сейрек иш. Карыптын оокаты дешет. Бир илешсе колундагы төрт түлүгүн барымтага куудуруп же жутка кырдырып алыш чарасыз күнгө калгандар илешет, бир илешсе дандын баркын түшүнгөн, даамын алыш, кубатын сезген илешет. А болбосо, мындан көрөкчө ит агытып, капкан салып, күш таптап аңчылык кылышты же кылдан кыйкым чыгарып коңшу урууну барымталап талаганды оңой көрүшөт, муну ата заманынан боло жүргөн иш деп билишет. Сарыбай мүнүшкөр Төңирбердинин көңүлүн гана улап койду. Кыраан бүркүт салып, талаадан каалаганын алдырып, карды ачпай, тону тозбай, дайыма кубанч, тамаша менен өмүр сүрүп келаткан мырза аңчы минтип

жакада дан багып отурган кедей жамагаттын кимисинен болсо да, өзүн өйдө сезет, мындай бакырчылыкка эч качан табаты жок. «Биздин ырысқыбызды теңирим тоого чачкан» дейт ою, бул ой анын тирилигинин жобосу. Өмүр камынан санаасы тынч мүнүшкөр курсагы ток баладай колундагы күмүш камчысынын бүлдүргөсүн эрмектеп ойноп отурду.

— Сиздин жашыңызга жеткен бар, жетпеген бар, кайрылып салам айтып өтөйүн дедим, Тәңирберди аке.

— Кудай жалгасын, Сарым.

— Куру кол келе албай... — деп Сарыбай саймалуу жан баштыгын аңтарып ичинен аң терисин алып карынын алдына таштады.

— Учурашканым болсун деп, Тәңирберди аке, тебетейлик бир сүлөөсүн ала келдим эле.

Тәңирберди апкаарып сүлөөсүнгө колун суна албай отуруп калды. Сарыбай сынап карап, тартуусу менен аны абдан кубантканына өзү да кубанды.

— Бир кардан кийики соңдо алынган эле, күмүш кылкан... Жаман да болсо жакшыдай көрүп, кийип коёрсуз, Тәңирберди аке.

Тәңирберди ыкчам туруп, акыл бүлүттәй сур сүлөөсүндү түмшүгүнан силкти, бою менен тең болуп күйругу жер чийип, күмүш кылкандары сенселе түшүп, тери дагы көркүнө чыга түштү:

— Жаман болбой калсын бу! — деди Тәңирберди көзү жайнап. — Тебетейге чоңдук кылат... Ооба... мына, чоң абдан... Муну ичикке жака кылдырсам болчудай. Тебетейди да көрө жатарбыз...

— А, мейли, Тәңирберди аке, тебетейдин жарасы бир калтардыр!

— Ошону айт а, мүнүшкерим!

Тәңирберди кол чаначындагы кымызын чечти. Оозу кайрылган чаначты улам бири көтөрүп жутуп коюшуп, майирлешип сүйлөшүп, алар көпкө отурушту. Сөз сагынып калган Тәңирберди күн ылдыйлаганга дейре Сарыбайды жанынан жылдырбады.

Күн жуп батарда Сарыбай:

— Эми мен кайтайын, Тәңирберди аке, — деп ордунан турду, — жүз көрүштүк, тириүлүктө бул да болсо канимет...

Тәңирберди кайсаланып калды.

— Оп-по, Сарым, кайтасыңбы эми... Ушу көк чалап менен кете турган болдуң а. Үй да кырда...

— Ыракмат. Жебей, ичпей жүргөн жер беле? Аманчылык болсо, али көп катташабыз, Тәңирберди аке.

Тәңирберди тиши жок ээгин кызартып ууртун жыйышка чамасы келбей күлө багып:

— Мейли эми, Сарым... — деп мейманын колтуктап атказды. — Бир кызыл көздүү абабыз бар окшоду эле деп, эстеп келгениңе ыракмат, үкөм. Тәңир жалгасын. Сен мени сыйласаң, сени тәңирим сыйласын. — Тизгinden кармап коё бербей: — Эми... Куру кол кайттың... Эгин быша элек... Эми, алдыңда атың бар, мына бу турган базыралар¹ бышкан ченде

бир кайрыл. Арпадан ат жеми, кышка бозолук таруу алып кетерсис. Кайыр, Сарым!.. — деди.

¹ Б а з ы р а — менчиктеп эгин эгип алган биртке жер, огород.

— Эсен бололучу... деди Сарыбай жөнөй бере. — Кайыр, Тәңирберди аке!.. Артынан Тәңирберди үнүн бийик чыгарып, угузуп, берер кийитин кулақдар кылып калды:

— Ошент, Сарым! Бир кайрылып кет, эсинден чыгарба, Сарым!..

Тәңирберди кайра келип, тытта чубалып илинип турган булуттай көгүлтүр сур сүлөөсүндү кармалап көрө баштады. Тартуунун кайрымжысы кийит. Кийит тартуудан кем баа болушу керек эмес. Тартуу апкелүү, ага ылайык кийит кайруу элетте сыйлашуунун белгиси, бирок, тартуу зарылын тилеп бирдемеге колко салып келет, ошо жагына Караганда бул түбү кишилердин ортосундагы алыш-бериш алакасы, ич-ара жүргүзгөн соодасы өндүү, Тәңирберди тартуунун кийитине бир улоо дан чактап, мүнүшкөр ошого ыраазы болов деп ичинен ойлонду.

Күн кылкылдап тоодон нары эңкейип, көк өзөнгө жымыраган салкын кеч кирип келатты.

III

Кубалап тийген октордон үркүп, өтө кысталыш жерде колбашчыны мерт кылган ичтеги тымызын күч жүрөккө күдүк салып, уясына аңчы киргенин туюп калган бүркүттөрдөй шашыла, ата-эне, асылкеч жар, сүйгүнчүк бала, калган мекен конуш кайдасын деп, күнү-түнү тынбай ат зоруктуруп жол жүрүп, колго кеткен беш жүз жигит кайтып келатты. Алыстан бүлбүлдөп, ак жоолук салынып тосуп турган эне сыйктуу, тааныш тоо кыркалары көрүнө баштап, дагы катуу дегдетип сагыныч сүрөдү. Көйнөктөрү этке жармашып, такым тырышып, аттары сууга түшкөн торгойдой шөмтүрөп арып, Ташкенден чыкканы жетинчи таң сүргөндө адыр этектеп жаздоо конуштарга кез келиши. Эл кайда?

Сары жүрт. Күлү көгөрүп жаткан жер кемеге. Калып калган күү казык. Сарала чөптөрдү шуудуратып, мал көп жатып чаңдак кылган такырларды үйлөп майда жел жортмолоп жүрөт. Те башаттуу сай жактан сагызгандын шакылыктаган үнү чыгып, анда-санда карала канаты кылак этип, бадалдын арасына кайра жоголот. Мындан башка тири жандын шарпасы жок. Айланы жымжырт.

Бул жерлердин эли өйдөлөп малга жайлуу, оттуу жайыттарга көчүп кетишкен экен. Ушу сары жүрттү да болсо көрүп, көңүлдөрү тынып, чарчаганды эми сезишип, аттарды жайдактап жашанга коё беришти да, ээр жазданып сулап-сулап жатып калышты...

Сол кулагынын үстүнө сайынган жүзбашылык¹ жыгасы² бар баатыр бир оор топ жигиттердин ортосунда көрпөчө үстүндө чыканактап, ойго батып, былк этпей жаткан. Чым көк камзолун саймалуу кең чалбарына шымданып койгон, багалегинен сары булгары өтүктүн тумшуктары чукчуоп чыгып турат. Төш жарыча кыңырак кылыш белине илинип, нары булагып жатат.

Кыңырактын сыныгындай ийрейип жылтырап төбөдө асылып турган ай чубалган бир үзүм булутту аралап кирди. Үлбүрөп өчүп бараткан оттун алсыз жарыгы баатырдын карасур жүзүн бирде жаркытып, бирде күңгүрттөнтүп турат.

— Бекназар аке, сизди пансат³ күтүп олтурат... — деди бир жигит отко жакын келип, Бекназардын кабагы дагы бүркөлүп, унчукпады. Чакырып келген жигит жооп күткөндөй болуп, бирпас турду да, кайрып сөз айта албай топтон акырын сууруулуп чыгып кетти.

— Аттар даярбы? — деди Бекназар өз жигиттерине.

— Даяр, Бекназар аке...

Бекназар ордунан турду. Эшим элирген каракашка аргымакты алдына тарта берди. Бекназар атка минген жок, нары обочо жерде бүлбүлдөп күйүп жаткан от жакты карай ыкчам басып жөнөдү. Эшим бир колуна өзүнүн атын, бир колуна каракашка аргымакты жетелеп, логлоп чуркап, Бекназардын артынан кетти. Калган жигиттер да аттуу, жөө болушуп ээрчиidi.

Бекназар келгенде топ жарыла берди. Оттун жогору жагында кымкап тонду желбегей жамынып, чарчагансып үлдүрөп отурган киши гана козголбоду. Эки көзү чекчейген арык киши, суюк буурул сакалы бар. Сеңсөлген ак көрпө тебетейи арт жагында чөптүн үстүндө жатты, ал жайынча кара манат топучан отурду. Коон

¹ Жүзбашы — аскерлик даражасы, жүз жигиттин башчысы.

² Жыга — даражаны билдири турган белги, күш канатынан болот, баш кийимге сайынып жүрүлөт.

³ Пансат — аскерлик даражасы, беш жүз аскердин башчысы.

ордосунүн бу Аксы багытындагы таасирдүү кишиси, аскер ишинде пансат атагы бар бий¹ Абил получу. Тегерегиндеги мыктылар демдерин ичтерине алып, тым турушту.

— Ассалому алейкум!

Бекназардын келип калганын эми билгенсип, сүйүнүп кеткенсип. Абил бий алик алды:

— Быякка!.. Кел, баатыр... — деп тизе какты.

— Чакыртыпсыз, пансат аке?

Абил бий Бекназарды бир имерип тиктеп алып, жай гана:

— Баатыр... — деп аяр үн салды. — Ортого түшчү кеп бар... Мындај кыйын кезде кенеш жакшы. Кенешели...

Бекназар оттун төмөн жагына сыңар тизелеп отура калды:

— Кулак сизде.

Не кылган менен, Абил бий алда нерседен кооптуудай, ичи түтпөй турган өндүү. Ал Бекназарды дагы бир кадалып тиктеди.

— Бузулар үйдөн эң биринчи ырк кетет. Атасынан адилдик кетет, баласынан намыс кетет, катыны айыңчы, келини ууру болот. Бирин-бири сыйлашуудан калат, биригип үй тутунуу милдетин унутушат. Баатыр, мына ушуну ойлонушубуз зарыл.

Караачал баатыр сөзгө кулак түрбөдү. Өмүрү ат жалында өткөн, эр көкүрөк, түркәй, сөздүн баасына, сөздүн салмагына баамы жок, шилтеген жагын жарып түшүп кызматын кылган Абил бийдин колундагы бир кара күч эле. Ал отко колун калап тынч отура берди.

— Мына, аталақтын көзү өттү, эми көрүп алабыз, ордодо дагы ит тартыш чыгат.

Дагы кудай уруп чабыш башталат. Тигинтип бир жактан орус сыгып келатат. Башсыз, көzsүз, терс карашып жатканыбызда бир күнү, же хандан келип, же орустан келип канавайран түшүрүп чаап кетсе, анда эмне болобуз? — Абил бий тарамыштуу арык колу менен сакалынын учун кармалап, ичинен тооба келтиргенсип койду.

Абил бий жылмайган болду:

— Ордо баарыбызга тең, баатыр.

Бекназар унчуккан жок. Абил бий анын жүзүн, а түгүл оозунан чыккан демине чейин байкап, маани берип, ушул сүйлөшүүдөн жакшылыкты да, жамандыкты да күтүп отурду. Бекназар жүзбашы дайыма бирге болуп, ысыкты, сүүкту бирге көрүп, жигиттердин көбүнө алынып кетип, кийинки күндөрдө пансатка анча ийилбей тоңмоюн болуп бараткан эле. Эмне? Мунун бир айталбай жүргөн кинеси, алалбай жүргөн акысы барбы? Алымкул аталақтын киши колдуу болушу булардын ортосун ого бетер суутуп кетти. Эч пайдасы жок дайын эле бузула берген ордодон такыр көңүлү калып, ордого жакын киши деп, мурда эле кыртышы сүйбөгөн Бекназар пансатты жек көрүп калган получу. Жолу бир болсо да, Ташкенден бери бет келишип кеп тартышканы ушул.

Абил бий Бекназардын кабагын көрдү. Ал азыр ар кандай жыйынтыкка даяр. Бир көңүлү ачылыша кой деди, салт эрежесин, уруулаш түугандыкты ортого алып да болсо, мындај чалкеш учурда өз ордун, өз таасирин бу чапчаң жүзбашыдан өйдө сактап калууга чакырды. Бир көңүлү бул чалкеш учурда муну далысынан таптап жумشا, өзүн боюнду качырып, милдеттен алысырак тур, замандын түрүнө кара деди. Анын арык

¹ Б и й — атадан балага кала келген бийлик даражасы.

бетинин оту дирт-дирт этип, уйкудан жабыркаган көздөрү Бекназарды бат-бат чалып турду.

— Бизге азыр ырк зарыл, баатыр.

Бекназар да бирдемени күтүп, оттун кызылын тиктеген бойдон былк этпей отуруп, пансаттын акыркы сөзүнө макул болуп акырын башын ийкеди.

— Мындай учурда, баатыр, өзүңдөн өтөрү жок, саруу уругунун колуна өзүң баш бол, — деди ал кеп чыгарып, — муну элге барып, кары-жашиң бүт чогултуп алдына айтсак болот эле, бирок жигиттер чарчады, үй-үйүнө тараپ кеткен соң кайта үйрүлүп биригиш узагына тартар, ошон үчүн артыкбаш жыйыны жок, аттан дегенде түп көтөрө аттана бере турган кылып, тартипти мүкүмдаш зарыл, жигиттер кимдин үнүн тыңшашын, кай туунун түбүнө топтолушун азыр эле аныктап билип тараши зарыл. — Сынай тиктеп отуруп, артынан: — Керек этсөн мына биз даярбыз, биздей жашы улуу кишилерден кеңеш ала жүрөрсүң... — деп акырын кошумчалады.

Пансаттын оюнда тиги ушул сөздү угары менен ыргып туралып, таазим кылып, ыракматын билдирип жиберет го деп, биртике үмүтү турган. Бекназар үн катпай, былк этпей, өзгөрбөй койду. Бийдин аяр көздөрү анын кебетесинен «сенсиз да, сенин тапшыруунңуз да, жигиттерге сөз өтөт» деген пикирди окуду. Ичи сыйрылды? Бекер айттыбы? Көптүрүп алдыбы муну? Көздөрү чекчайип, жини келе баштады. А Бекназар да пансаттын ичиндеги куюнду сезди, куюн уюлгуп-уюлгуп келип ташка урунуп, бир шойкон чыгарышка деми жетпей, сынып жок болуп жатканын көрүп турду.

— Көрөбүз.

Жана жолго камынууга буйрук болгондон бери жигиттер топурап, аттарын издең табышып, токушуп, от жаккандар отторун өчүрүп, дүүлүгүп жатышкан эле. Айтар жаңылыгын угууга, жүзбашылардын артынан, элүүбашылардын, онбашылардын артынан дүрбөп, пансаттын отун тегеренишип, тирелип ооз карап калышты.

Абил бий да, Карабал да, Бекназар да аттанышты. Ушундан соң Бекназар булдурсунду бүктөй кармап, Абил бий жакка жүз буруп, бирок, бетине тике карабай, ага сөз койгонсуп калды. Абил бий муну билип, алдыңкы жигитбашыларды бир имере тиктеп, тамагын жасады. Жакын тургандар тымтырс болду.

— Баатырлар, — деп кайрылды пансат, — жаңылык бир эле сөз. Мына элдин четинде туралыз. Мындан нары жол улам айрылган сайын ар уруктун жигиттери өз айлына бөлүнүп кете берсе болот. Бирок, жигиттер бир нерсени так билип кетиши өтө зарыл. Ошону гана кулакка салып коёлу деп... — Ушундан соң ал тоолуктардын он, сол канатын бириктирген эзелки салтын, улуу алдында кичүү ийменип, төбөсү көккө жетип кеткен күндө да, ызат билиш сыпаалыгын айтып, аларды шарият менен бекемдеп өттү, анан иштин ток этерине келди.

— Өзүңөр көрдүңөр, ордо дагы бузулду, тыяктан тигинтип орус кысып чыкты, муну да өзүңөр көрдүңөр. Мындај учурда ээнбаштык ыркты кетирет, колду байлайт. Келер жоонун алдында бизди алсыз кылат. Ошон үчүн, баатырлар, колубуз бир адамга баш көё турган болсун. Мен кары адаммын. Тилинде эми бар, билегинде күчү бар жаш азаматтардан кошунбашы көтөрүп алгыла. Бекназар баатырдан өтөрү жок. Буга кандай дейсиңер? — Жалпыга угузуп: — Эмне болсоң ошо бол деп таштап салбаспыйз баатырды. Баштаган, жаки бутургөн, жаки кылам деген иштеринде башында болуп, колубуздан келсе, акыллыбыз жетсе, ийрисин түзөп, кемдигин бүтөп турарбыз! — деп кошумчалады.

Бул жаңы кабар жол алууга дүрдүгүп турган беш жүз колдун кыйрына толкун түшүрдү. Бир тарабы ачык кубаныч билдирип, бекназарлап ураан кыйкырып, тұнду башына көтөрө башташты, бир тарабы күүлдөп, өз ара талаш куруп, сөздүн акырына карашып, жай толкуду. Ушулардын баарын байқап, Абил бийдин кайта ичи тарып кетти. Бирок, сыр бербеди.

Бекназар колго таазим кылды. Те жигиттердин четинен кимдир бирөө бекназарлап кыйкырды. Бекназар үн чыккан жакка серп таштап ким экенин тааный алған жок, бозомтук таңқы шоола ичинде кара атчан ат ойнотуп камчысын булгалап турганын гана көрдү.

— Жигиттер! — деди Бекназар, кайрат толгон бийик үнү чууну шарт жарып өттү. — Пансаттын каалоосун уктуңар. Эгер ушундай чалкеш заманда сарытаман атыңардын күчүн, башыңардын баасын мага ишенип, мени ээрчип, мага жол койгуңар келсе, анда аскер ишиндеги мен ойлогон ойго, мен баштаган, мен бүтөргөн бүтүмгө, ким гана болбосун, киши киришпесин! Биринчи шартым ушул...

Бул эскертүү так өзүнө айтылып жатканын Абил бийдин аяр көкүрөгү кантип түшүнбөй өткөрөт? Эски айлакер мостойду. Нечен ордо шумдуктарына катышып көргөн күү ушу азыр кичине алданып турганын түйдү. Бирок, анын сергек акылы бу жанкечти жүзбашы менен азырынча мамилени жамандыкка айлантысы келбей, бардык ызасын, заарын жашырып кадимкисиндей жакшы жымыйып турду. Бекназардын көкүрөгүндө зарде бар, ал амалды бирөөлөргө кызмат кылыш үчүн эмес, бирөөлөрдүн үстүнөн бийлик жүргүзүш үчүн ала турган кишилерден эле. Абил бий муну жактырчу. Эскертүү өзүнө катуу тийсе да, тен берип калып калды.

Бекназарды колдоп, үндөр күүлдөп, арттагы атчандар улам сыгып теминип келишип, орто тарып кетти.

— Жигиттер! — деди Бекназар дагы. — Алты ай бою түзүктөп бел чечинбей, көйнөгүбүз этибизге катты...

Жапырт коштоду үндөр.

— Бой жазышыбыз керек. Мына эми улам тоого өйдөлөгөн сайын айлыбыз кезигет, бириндең калып отурабыз. Окко учкан курдаштарыбызды, туугандарына угузуп, ариетин кылып, анан үй-үйүбүзгө тарап кетебиз. Ошол бойdon кабарсыз кетишпейли. Ар айылдан бирден жигит мени менен байланышын жоготпой жүрсүн. Бул зарыл. Бардык жамандыкка камдуу туралы. Андан наркысы бара-бара көрүнө жатар. Баатырлар! Эң акыркы шартым бул...

Дагы кандай шарт? Күүлдөгөн үндөр тым боло түштү.

— Менин сөзүм эки кылынбасын! Сөзүмдү эч ким жыра тартпасын! Алдыма жулкунуп эч ким ат бастырбасын!

Көпчүлүк дагы дуулдап коштоду. Бекназар каракашка аргымакты акырын теминди:

— Тарткыла!

Ушердеги эки күндүк өргүүдө тыныга түшкөн аргымак элире баш көтөрүп, алчактап биринчи болуп топтон суурулду.

Жер жарыгып келатты. Жигиттер ондон болуп топ кармап, кылка тартып, тоо аралап сапар алды.

Пансат ойго алдырып, анда-санда Бекназар жакка назар таштап, ан сайын ичи бышып, ич бышусу ачууга айланып, ачуусун тышкa чыгаралбай эрдин тиштеп, көзүн сүзүп тим болуп келет. Пансат ошол бойdon тынчый албайт. Сөзүмдү эч ким жыра

тартпасын? Алдыма эч ким ат бастырбасын?! Атаңдын көрү ай, хандарды чүкөдөй өкчөгөн миңбашылар мындай сөздөрдү ачык оозуна алган беле! Пансаттын жүрөгү сыгылды.

Карачал баатыр үргүлөп келатты. Жашы өтүп бараткан адам талыкшыса керек. Он беш асый зор көкчымбал буудандын үстүндө дым тартпай сүлкүлдөп келатты. Кыйла жолдун учунан жеткен кубаттуу буудан казыгын сагынганбы, тоо таянганда ансайын жерди бооруна алып, жан таштап, төрт түягын тарсылдатып катуу жүрүштөйт. Суулуктап ак көбүк булайып, омуроо жакка серпиле сампар кардай үзүлүп түшөт. Ээси күшбаш ээрдин кашына тизгинди карыштыра ороп койгон эле. Ага болбой көкчамбыл буудан кызый- кызый, ооздугун чайнап, оор түктарын түрсүлдөтүп, Абил-бийдин жоргосун жөөлөп өтө берди. Буга Абил- бий алдыртан жымыйып. Карабалдын алп каранын карап койду. Жол узады. Көкчамбыл талар эмес, улам тизгинди жемире жүткүнүп, Бекназардын аргымагына жакындай берди. Бекназар камчыланар жактан жандап калган аттын башын байкап, акырын көзүнүн кыйыгы менен тиктеп алып, үзөңгүсүн кичине кыбырата каракашкага дем берип гана тим болду. Көкчымбыл ансайын атандашып, кысталп барратты.

Абил-бий ташты ташка уруп, ортодон от чыгаргысы келди. Көкчымбыл буудандын кубатын сезип, темине барып, акырын, камчынын учун менен такымга тырс дедире койду. Курч буудан селт этип, эргип, ооздугун кемирип, каракашка аргымакты жандай салды... Ошол учурда Бекназардын колу караңгыны эки бөлүп, булак дей түштү... Тарс эткен үн жаңырды, зор көкчымбыл буудан чыңырып, эки алдыңкы буту менен жер чапчып, кош аяктап тик турал калды да, аласалып кетти... Карабал далдайып учуп түштү...

Карачал баатырдын уйкусу шаңк ачылып, калдастап турал чуркаганда, тыяктан Абил-бий Бекназарга кыйкырып:

— Ой, сен Бекназар! О сен, кимдин атын башка чабасың! — деп, иштин жайын Карабалга түйдүрүп калды. Эч кимден беттешкенде тартынып көрбөгөн, өлөрүн андайда унутуп жибере турган эр көөдөн Карабал көкчымбылга кайра минери менен узап калган Бекназарга тике салды. Ал жете бергенде, Бекназар шарт бурулуп бетмебет болө түштү, экөөнүн ортосунда кылыш мизи жарк деди...

— Өлүштү! — деп арттагылар чур этти. Жана башына жеп калган көкчымбыл кылышка жеткирбей дагы кош аяктап тик турал жалт берди. Бекназардын кылышы тизгинди кыйып түштү. Кары баатыр кырсыктан аман калды...

Тизгини колдон кетип, көкчымбылды жалдан тартылап, сөгүлүп, ат кеткен жакка кетип жүргөн Карабалга Бекназар кайра атырылган жок, тиктеген да жок, күткөн да жок, баягы калыбында жолу менен кете берди.

— Кандай бу? Кандай бу? Ар кимибизди ар жерге торойто чаап кетет ко бу! — Абил-бий кейигени болуп, дагы күңкүлдөй баштаганда, Бекназардын нары тууганы, нары жанжигити Эшим жана чыгып кыйкырып жиберди:

— Абил аке! Кайраба! Эр өлүп кетет...

IV

Айзаада каракөз башатка эки челек ийинде сууга келди. Башатта бир топ жылкы суу ичип болуп, эми кайда тартарды билбegenдeй, топурап, ныксырашып турушкан эле. Башаттан жылжып аккан тунук суу калың жалбызды аралап агып, майда көк көпөлөктөр кылакташып нымга конушуп, калкылдап кайра учушуп, чиркей андыган ийнеликтер жылжыган суунун бетине жакын ойсондоп чабыт кылып жүрүшту. Айзаада келгенде жылкылар талыкшып басып төшкө жайылды.

Келин чөлөктөрөн жерге коюп, каракөз башаттын күзгү болуп, түпсүз болуп, мемирип жаткан бетин тиктеди. Түбүнөн көк күмдарды чертип, бүртүп кайнап турган тунук башат келиндін сүрөтүн өзүнө тартты. Жаш жубандын сулуу жүзүн сагыныч кагаздай агарташкан, кабагын суз кылган. Каштарын жыйрып, кабак бүркөө ага жараашпайт эле, ал дайыма жаркырап көз кубантып туроо жааралган бир көркөм жан эле. Карагжын сууга чөгүп турган өзүнө таңыркады. Саамайына кол тийгизип, жаагын сылай келип токтоп, ушунчалық аздыңбы деп сурагандай болду. Ал акырын улутунду да, акырын сызылтып, мундуу қыңылдал ичинен ырдады.

Келиндин жүрөк арзусу жел менен учуп, ыргалышкан гүлдөрдү аралап, ак баш кулунчактын башында башаттын бошошун күтүп күндү тиктеп бейпил сайрап отурған сарала чымчыктан нары кетип, тынч абага сицип жатты.

Баш кошконуна жыл маалы болбой Темир кошунга алынды. Дин чакырып жатат дешти, хан чакырып жатат дешти, дүңгүрөп аттанып кетиши. Жыл айланды. Кабар жок. Алгач анча билбей жаркылдап жүрүп, бара- бара жаштығы денесине сыйбаган жаш жубан жалғызырап, бир нерсеси кемдиги, жан кубанчы жоктугу сезилип, көңүлүнө туңгуюк кооп да түшүп, куса болду. Кай түндөрү ит үрсө эшикке жүгүрүп чыгат. Ар бир шырп эткен табышка кулак түрүп, иттин үнүнүн алда кайда урунуп кетип жаткан жаңырығын улап дем тартпай тыңшачу. Мындаиды келиндин тышка чыкканын жана эле билип, кантер экен дегендей байымын басып уйкусуз жаткан сак кайнене карақүчкө жөтөлөр эле. Ушунун өзү анын үйгө тез киришин талап кылуу. Келин кыңырылып үйгө кирип, көшөгөсүн бүлкүлдөтүп акырын ачып кирип, төшөгүнө өткөндө:

— Ыя? Мал үркүтүбү? — деп кыңқыстап сурап, чын оюн нары катып, ошонусу менен, келин эмне үчүн түнкүсүн тышка бат-бат чыга берерин чеккенсичү, кандайдыр жат көздүн азгырыгынан коругансычу.

— Жөн эле... — дечү Айзаада кымырылып. Ал түркүн кыялдарга батып, абышка менен кемпирдин тамагынан кыр - кыр этип дем тартып жатышканын угуп, тыштагы дарактын башында тынымсыз сайраган сүтактын жалынычтуу үнүн тыңшап, көп тундөрдү кирпик какпай да өткөрчү.

Айзаада көзүнүн жашын тазалап, эки челегине суу ийиндең ордунан турганда кыштоо жактан келген ийри жолдон булуттап үзүлүп түшө калгандай карайып, бир оор топ атчан чыга берди. Кудум шамал сүргөн тумандай дуулдап, тобун бузбай жүрүштөрү катуу. Арасынан кай бир аттардын басыгы тааныш сезилип кетти. Темирлер бекен? Челектериндеги суу чайпалганына, төгүлгөнүнө карабай ал дагы шашылды. Атчандар улам жакындады. Бөлөктөр окшойт?! Темир көрүнгөн жок. Айылдын тушуна келгенде эле шарт бурулуп, теминип дуу өкүрүп жибериши...

— Бору-у-у-ум... Бору-у-у-м!..

— Курдашы-ы-ым!.. Курдашымды-а-а-н айрыл- ды-ы-ы-м...

— О, курдашымдан айрылды-ы-ы-м, кокуй!...

Айзааданын ийнинен челеңтери түшүп кетти.

Көздөрү чымырап, аркайган тоолор теңселип, арчалар каралуу зайдип болуп көрүндү.

Ким? Айзаада дагы эле жакшы үмүттөн ажырай албай калтылдап турду. Мууну титиреши. Ким? Айзаада үйдөн чыңырып чыгып, ак чачтарын саксандатып, ар кимге бир чуркап жүргөн кайненесин көрдү... Ошол замат таноолору кыпчылып эки зайдип ага жетип келди...

— Эмне?! Эмне?! — деп, тили күрмөлбөй кетенчиктеди, Айзаада. Ал кумсарган зайдитардын бири келип эле колдон алды.

— Түйгүнуң колдон учуптур, бейбак...

Андан наркысын сезбеди. Ал мисирейип түрүп: «Кой! Андай дебе! Оозуңа карап сүйлө! Ошондой да тамаша болчу беле!» деди. Катындардын көздөрүнөн мөлтүлдөп жаш чыкты, ошондо бир таңыркап, бир коркуп тиктеп, эриндери титирек басып, кacha турган өңдөнүп боюн жыйрып, көздөрү чекирейип барып, Айзаада эсин алдырды...

Жамагат чогулду. Өкүрүк тоо титиретти. Бекназар баштаган топ өкүрүп бүтүшүп, кумсарып-кумсарып ар кимиси ар жерде сыңар тизелеп, отуруп калышты. Эшим гана жаңы өкүрүктөрдү тосуп кырчоо кармап, бәйрөгүн таянып:

— Кубаты-ы-м!.. Кубатым сенден айрылдым!.. — деп бүткүл денеси менен солкулдап өксүп турду.

Бекназар сыңар тизелеп, булдурсунду бүктөй кармап жерге мадап таянып, былк этпей катып отурду. Тенцирберди үйгө жөлөнүп, кыбыланы карап нес болуп, нуру кеткен кызыл көздөрүнөн жаш да көрүнбөй, тек иреңи жыгачтай кубарып, сакалы сербейип, колдору калтырап отурду. Анда-санда:

— О караптадым! О эркетайым!.. — деп боздоп- боздоп отурду.

Айзааданы зайдитар үйгө алып киришти. Башына кара чүмкөп, терс каратып, чачын кардай жайып отурган кайненесинин катарына апкелишти. Келин эсине келе албады.

— О бейбак!.. О бейтаалай! — деп, келиндин абалына боору ачып, өзү да кемшиндеп ыйлап бир кемпир бетине суу чачты. Айзаада көзүн ачты. Кайра өрттөнүп:

— А-а... Мен кантем... — деп буулугуп, кармап отурган катындардан колдорун сууруп алып, чыңырып бетине тырмак салып жиберди, эки бетинен шилбинин ашындай идиреп кан төгүлө түштү.

Чуу басаңдаганда Бекназар баш көтөрүп Тенцирбердиге кайрат айтты:

— Кайрат кыл, абаке!.. Жазмыш ушу экен...

Отургандар дүү коштоду:

— А энди... Жазмыш ушу болгон соң... Жазмыштан күтүлгөн барбы... Энди,

Тенцирберди аке, күйүткө алдырбай белди бек бууганыңыз жакшы...

Баятан бек отурган Тенцирберди эреркеп жашып кетти:

— О тагдырым, бышкан алма болуп араң отурган чагымда... тагдырым, сага не жазыгым бар эле?!

— Кайран Темир... Үйлап, боздоп тапсак кана?.. Дагы эле шүгүрлүк кылыңыз, Тенцирберди аке, тагдырга. Темириңиз сынса Болотунуз аман, уучунуз куру эмес, Тенцирберди аке...

Сегиз жашар Болот кырчоо кармап өңгүрөп өкүнүп турду.

— Темирден айрылдык. Бир күнү баарыбыз ошобуз. Бирибиз аттан, бирибиз таштан, бирибиз октон учуп, бир күнү баарыбыз жазмышыбызды көрөрбүз. Дүнүйөгө

устун болгон ким? Кол жеткис бийик дарак да бир күнү куурап жыгылат, оволовп учкан ак канат күш да бир күнү топ деп жерге түшүп калат. Тагдырдын жазмыши ушу экен го... — деди Бекназар, баары жер тиктеп аза кылып муңайып отурган элге томсоруп тиктеп кеп жөнөттү: — Темир окко учкан күнү Ташкендин алдында элек. Ошол күнү колбашчы киши колдуу болду. Колбашчы киши колдуу болгон соң ырк бузулуп, ар урук биригинин сөзүн бири укпай, жаат чыгып чабышып, кошун бытырап тарады. Биз да карап тура алган жокпуз. Эмне болот, эмне жок деп, эл жактан көңүл тынчыбай, навыт болгон жигиттерди бейитке жашырып келе бердик.

Бекназар улутунуп алды.

— Биз илгертен кылышка өбөктөп уктап, кылыш менен ойгонуп келаткан элбиз.

Кылышсыз бизге күн жок. Мындан нары да кереги тийип калар, кереги тийбесе баатырдан калган эстелик болуп, керегениздин башында илинип тураг...

Эшим леп тура калып, он ныптасына байланы келген Темирдин кылышын чечип, кош колдоп, Тәңирбердинин алдына алпарып, тизе бүгүп сунду. Эл жым боло түштү.

Тәңирберди кынына кан каткан кылышты мөгдөп тиктеп калтылдап кетти.

— О кулунчагым... О чырагым...

V

Жоо чапкыр! Капыстан кармаганда кайда алпарат? Кимдин алдына чөк түшүрөт?
Ордо кайда? Бийлик кайда? Минтип замандын көчү экен жолдун айрылышында
кылтылдап турган кезде кимге ким өкүм чыгара алмакчы! Карапаман жигиттердин
бири болсо экен, ал Бекназар да. Токтоо керек, күтүү керек, заман көчү, куруп кеткир
кайда ойт?.. Бекназар жанкечтинин ташы козголуп калгансыды, же ойдо тоголонор,
же аңгектеп сай ылдый кетер... ыя, анда үбакыт утулуп калар бекен, кийин кеч болуп
калар бекен?..

Мына ушинтип, дудала болуп жаткан чагында Абил- бийге ордодон киши келип
калды.

Жыйын жайлоодо болду.

Шашылыш кабар угуп, эл тагдырын чечишке тиешеси бар деп өзүлөрүн кубаттуу
сезген айыл бийлери, аксакалдары тебетейлерин калдайтып жигиттеринен окчундай
бастырышып, топ-топ болуп келип жатышты. Топ аралап, эл оозуна кирип жакшы
атанып кетүүгө дилгир жаш уландар эмес, хандан элчи келиптирип деген кабар
кызыктырып, алдында аты, колунда камчысы бар жай адамдар да көп келди.
Келгендөр салтка жараза, урук салмагына карап, көк тектирge Абил-бий атайы
көтөртүп эшигине карал койдурган өргөөлөргө түшүп, жай алышты. Өргөө аралары
кишилерге бака-шака болуп, көк тектирдин төштөрүнө ат батпай кетти.

Келер эл келип бүттү деген күнү улуу шашкеде көк тектирдин дөңүнө керней
тартылды. Абил-бийдин өргөөсүнөн бир топ адам чыкты. Керней улам күчөп, кулак
тундуруп, тоо арасына кандайдыр бир шаң толтуруп, элди топтолууга чакырып жатты.
Топ кишилердин алдында Абил-бий менен бир чоочун адам келатты: Узун бойлуу,
кыркма кара сакалдуу, кабагы бийик. Элчи ушул. Ал жаңы келген күндөгүсүнөн кыйла
жашаргансып, пешенеси жайылып, бети жаңырып жылтырап калыптыр. Дуулдап тосо
чыгып, жардап турган элдин түрүнө астыртан серп салып, тик көздөрү менен ар
тарабын бат-бат чалып келатты. Элдин көзү анда. Кай бирөө кызыгып, кай бирөө
таңыркап тиктеп ич ара шыбырашып узатып турушту.

Абил-бий эл арасынан шыбырларды угуп, аларды эңкее карап түртүшүп
тургандарды көрүп келатты. Ал дайыма ордого барганда кийчү саймалуу кызыл
кымкап тонун, пансаттык султаны бар ак сеңсел көрпө бөркүн кийген. Манңдайы жарык.

— Ассалому алейкум!..

Аксакалдар колдорун көкүрөктөрүнө алышып, үн көтөрө салам айтып калып
жатышты.

— Валейкума ассалам!..

Хан элчиси, Абил-бий алмак-салмак алик алышып, сылыштык үчүн баш ийкей өтүп
келе бериши.

— Ассалому алейкум!

— Валейкума ассалам!..

Эл алардын артынан самсыды.

Керней үнү тоо арасына жаңырык түшүрүп, шаңдантып, хан элчиси дөңгө салынган
килемге келип отурганга чейин үн баспады.

Абил-бий жакшылык тилеп кол жайып бата кылды. Дөңдүн түбүн жакалай келип
жамырап орун алган эл дуулдап коштоду.

Ушундан соң Абил-бий ордунан кайра козголуп турup, элди кыдырата тиктеп, элдин бүткүл дити өзүнө бурулганда:

— О, журт! — деп сөз баштады, — мына, ордодон элчи келип отурат бизге. Бөтөн киши эмес. Баяғы кайран Мұсулманкул аталықтын үулу Абдырахман. Өзүңөр жакшы билесиңер, кайран аталық биздин уруктун әмчектеш тууганы эле го. Мына, Абдырахман карагым бизди туугансып, ордо менен әллеттин ортосуна түшүп, әлчилик кылып келип калыптыр, ошого шылтоолоп бир жагы тууган таанып кетейин деп келип калыптыр... — деп, жүзүн жаркытып турup сүйлөп, әлчини көпчүлүккө тааныштырды.

Эл арасы дүү-дүү боло түштү.

Абил-бий муңайым үн салды:

— Силердей асылдардын бактына, жаңы караламан калктын тагдырына тиешелүү маселелер пайда болуп олтурат... Мына, элчи айтып келди. кудайым жолун ачып, бактияр сеид¹ Кудаяр качанкы кеткен ооматы кайра келип, ата арбагы жар болуп, иши ағынан тактына кайра миниптир!

Эл тымтырс боло түштү.

— Журт! Хан әлчиси келгенине мына бир апта болуп кетти. Ичкүпүтүнү ачык айтыштық, көңүл кирлери жуулду. Кудаярхан амирин тутушту сураптыр. Кана, айткылачы, макул дебей коё алабызбы? Хансыз эл әгесиз үй сыйктуу.

Ошол учурда Абил-бий те четте түшпөй камчысын бөйрөгүнө мадап сөздү күнт коюп угуп турган Бекназарды көрдү. Ал жалғыз эмес эле. Жанында он чакты жигит бар. Катуу жүрүп келишкен өндүү, аттары кара моюн болуп тердеген, көздөрү менен жыйын арасын ақмалап шүк турушту. Сес болсун деп, четтетип Бекназарды жыйынга чакыртпай калтырган болучу. Бу сапар кабак чытыбады, чоочубады андан Абил-бий. «Түр ошондой четте» деп, таба кылып, мурчуюп, салабат менен сөзүн уланта берди.

— О, эстүүлөр, акыл тегеретип көргүлө, замана бузулуп турган чак, хазрети алтын тагына кайра келип көңүлү бир жагынан жайланса да, бир жагынан эл тагдырына көз салып, жаки бир саргая муңайып, бир кызара жакшы үмүтүнөн кубат алып сооронуп отурган кези. Уккан эмессиңерби? Ташкенге Чырпай паша кирди...

Эл арасы үрөйү учуп, шыпшынып, күүлдөп ыкшалып кетти.

— Оо, жараткан... Алар не кылар экен бизди?..

— Кырып таштайт го!..

— О, жараткан, ал күнүңдү көрсөтпө...

Абил-бий элдин түрүн карап, сөз жүйөсүн жоготпой сүйлөп жатты.

— Кече, әллеттин даткалары бүт ичкиликти, тоолукту баштап барып, ордого кирип Кудаярдын башынан тажыны жулуп алганда, танат белек, биздин жигиттер да кошо барышкан, кошо кылышы чабышкан. Ал кудайга да, Кудаярдын өзүнө да дайын. Эми карагылачы, элдин биримдиги үчүн ошол өктөсүн кечирип, убагында өзүнөн өткөн күнөйү да болбой койбогон, ошол болгон күнөйүн унтууу кошо сурап, минтип барыбызга кадырлуу адамды кадыр салдырып отурат. Какайганга какайгин машайыктын уулу эмес, эңкейгенге эңкейгин атаңдан калган күл эмес. Сөздүн түгөнөр жери ушул ки, ордо биздики, андай болгонсоң анын алдында тизе бүгүү биздин әлчилик, пенделек парызыбыз... — деди Абил-бий.

¹ Сеид — ыйык, пайгамбар уругу.

— Ак сөз! — деп Домбу обдулуп койду. — Тезинен ак кагазга кат кылып, элчисин кайтарып, хандын көңүлүн тындырыш керек!

Кудаяр-хан Кокон тактысына келерин келип, элletten көңүлү түнбай, туш-тушка элчи салып, эски сөөк улатып, күн санап бекемденүү аракетинде эле. Бул ордонун эң зарыл иши болучу, бирок, ордодогу аярлардын мунун кабатында бүткөрүп калсак деген ойлору, үмүттөрү башкacha болучу. Эгер ордого ушул эле керек боло турган болсо, анда Абил-бий мынча топуратып жыйып чакырып, толгонуп сүйлөп отурмак эмес, ал элчинин алдына ат тартып, тон жаап, көңүлүн чак кылып, амирине ыркарлыктын белгиси катарында кыйбат тартуу жиберип, бат эле өзү билип жөнөтүп салмак. Бул жерде ортого ачып таштап чечмейинче болбой турган чалкеш маселе бар болучу.

— О, паңsat үкөм... О, жакшылап, соболго жооп барбы?

Эл үн чыккан жаакка дуу эте карап калышты. Элдин орто ченинен бир адамдын малакайы көрүндү. Таягына сүйөнүп, билермандар жакты калтылдан тиктеп турат. Бул көтөрөм чал эмнени айттар экен? Буга жыйында эмне бар, баласынын азасын күтүнүп, үйүндө тынч жатсачы! Эл тымтырс болду.

Кары жөтөлүп алды:

— Элчи келиптири дегенди угуп... өзүм эле... башым ооп келип калдым...

— О, жарыктык, сөзүңүз угулбайт, бери жакын келип айтыңыз! — деди Абил-бий.

— Үя?.., — деди кары киркиреп, жанындағылардан бийдин сөзүнүн маанисин угуп алып, аярлап алдыга жылып басты. — Чөлдө элем... Биртике базыра таруу бар эле, ошону балдарга teste салдырып жүрдүм эле... Тирилик да... жан сактоонун далалаты да...

Домбу ачууланып карарып кетти:

— Айныган чал! — деди ал. — Мында сенин таруундун маселеси чечилип жатабы, айныган чал!..

Карынын кулагы муну угуп, ал Домбуну кызыл көзү менен томсоруп бир тиктеп алды, карынын алма кактай бырыштуу, сөлсүз бети ансайын кубара түштү:

— Менин сөзүм кыска... — деп, кары чыйралып алдыга өттү. — Бийлер... Кудаяр көрбөй жүргөн Кудаяр беле... өзү элете түулуп, элете чоңойгон бала... Бактысыбы, шорубу, эки жолу хан болду эле, мына эми үчүнчү жолу кудайым мурадына жеткирип салыптыр... Кут болсундан башка кааларыбыз барбы, кут болсун. Кудаяр-Кудаяр болуп жүрүп, айткылачы, не бейиш көрсөттү эле ушул элге?..

— Ой, тилинди тарта кеп ур! — дем Домбу ордунан тура калды. Эл толкуп, шамал термеген даректын башындай толкуп, күңгүрөп кетти.

— Ой, Домбу! — деди кары, сөөмөйлөп сая көрсөтүп каарыды: — Домбу! Бул жер жыйын, ордодон киши келип олтурат! Ушундай учурда тил тартабы?

Домбу сөзгө жыгылып калды.

— Абил, атаң Карап-бий, кудай бейишинин берсин, кайран агабыз жакшы адам эле, мына сен да жаман болгон жоксун, атадан арта туулбасаң кем туулбадың, айтчы жарыгым, бу Кудаяр амирин туткан элге не жакшылык убада кылыптыр?..

Бул ак суроо эле. Абил-бий жүртчулукту, динди ортого салып, эритип сүйлөп жатканда ооз ача албай балык болуп тостоюп отуруп калган адамдар эми сөз өзүлөрүнүн эртеңки көрөр күнүнө келип урунганда эстерине келе түшүштү. Үя? Чын эле, эмне жакшылык кылам дептир? Акылдуу карынын суроосу жыйындын түрүн өзгөртүп жиберди.

- Ак суроо! Айтсын элчиси!
- Баягы кыпчактарга көрсөткөн бейишидир!
- Ачык айтсын элчи!

Ушул жерде Абдырахман ордунан турду. Элдин кыйкырыгы дароо тыйылып, бүт жыйын анын оозун карап калды. Элчи бая күнкү Абил-бийдин өргөсүнө киргендердидей жупуну эле, андагыдай көздөрү кооптонуп чимирилип кыбыр эткен кыймылды карабай, көңүлү жай сыйктуу. Бүркүт кабактын алдынан өткүр көздөр жыйынды бийиктен имерип тиктеп, сыр тартып турду.

— Туугандарым, — деп баштады бийик сүйлөп элчи, — туугандарым, мына бий агабыз ачык айтты, хан менен бул эллеттин ортосунда өкүнүчтүү болмуштардын бар экени бар. Жок деген болсок, биз ат арытып мында келбеген бolor элек да, туугандарым. Анын баары өткөн иш, айыккан жара, азыр аларды жаңыртып отуруу мамлекеттин бирдигине зыян. А көрөкчө, айыга элек жара болгон күндө да, аны жамыга таандык иштин кадыры үчүн көптөп дарылап, калуусуз кылып айыктырып койсо болобу? Болот, туугандарым, болот! — Ал узун боюн алга кичине эңилте, башын бир жагына биртике кыңырайта, көзүн балбылдатып, жагымдуу конүр үн салып, мал телигендей мұңайым сүйлөп жатты. — Ойлонуп көргүлө, о акылы жетик карылар, ойлонуп көргүлө сiler да, о каны кызуу уландар... Мамлекет түгүл бир үй- бүлөнүн ортосунда да кермур кеп өтүшөт го. Аны бүлө башчысы ақырын териширип, ар кимисинин күнөйүнө жараша, тигиндей бол, мындаи бол деп, калыстык айтып, тыйып көё алат. Ошондон кийин кулагына сөз кирген бүлө кычаштыкты коюп, ынтымак жагына оойт. Агер, бүлө башчысы калыс сүйлөө ордuna, бирине жан тартып, бирине акарат кылса, анда не болот, туугандарым? Анда үйдүн тынччылыгы кетет, казанынын берекеси учат. Анда үй бузулат.

— А бали, ошону айтыңыз! — кубаттады. Абил-бий.

Абдырахман он колун көкүрөгүнө койду.

— Мына, туугандар, атабыз бир кезде аталык болуп турган кезде эки ортодогу шумдардын кыяпаты жетип, кесепети уруп, ордо бузулду, нечен бейкүнөө мусулмандардын каны суудай акты, кайран атамдын башы кетти, калмышында Кудаяр тактысынан ажырады. Муну ким билбейт? Мына, туугандарым, мен кек алсам бolor эле, кек да кылдым, Алымкул менен Алымбек-датканы ээрчип жүрдүм, эмне таптым, ырк кеткенинен башка эмнени көрдүм, ушу бүгүн сilerди жамынып кубат сурасам бир көңүлдү сындырат белеңер, сындыrbайт элеңер... Бирак, мен кайра Кудаяр менен саруу тагаларынын ортосун колдон келсе данакерлер кайтайын деп келдим...

Жыйын дым тартпай ойго батып калды. Ак сөз! Ынтымак, туугандык бар болсо, кудайдын буйруган ырыскысы өзү табылар. Ак сөз! Ынтымактан ыйык эмне бар! Жыйын аздал кыймылга келип, ич ара күүлдөп, толкуй баштады. Абил-бий жаркырады. Элдин бирдиктүү түрүнө кубанып карап, ал дагы толкуп турду. Ал ордунан копшоло берип, эки колун бийик көтөрө жыйынга кайрылды:

— Журт! — деди ал азыр өктөм. Абдырахмандын колунан бир ором кагазды, хандын мөөрү менен тастыкталган кагазды кош колдоп алып, урматтап өйдө көтөрдү, бешенесине, эрдине тийгизип тооп кылды. — Бул, о эл агасы жакшылар, сilerге айтам, о эр көкүрөк баатырлар, бул хазретинин бизге жиберген жарлыгы!

Төштө оттоп жүргөн токулуу аттардын бейпил бышкырыгы, майда жортмолоп турган серүүн желдин үзүл-кесил шуу-шуу эткен шоокумунан башка угулбай, жыйын дем тартпай тымтырс болуп, Абил-бийдин колундагы бекайбат кагазды тиктеп калды.

— Мамлекеттин зарылы учүн кылкуйруктан тандалган аргымактар керек, аргымактарга минип чаба турган азамат жигиттер керек. Кылчандоо болбойт! Хан жарлыгы бир! Баягы колго барып жүргөн жигиттер бүт аттанат! Кошумча жыябыз. Бир айлык құлазыгы, коштогон аты, куралы толук болсун! Мен өзүм кол баштайм. Токтоо болбойт! Кайра жыйын, кайра маслахат куруп отурушка үбакыт жок. Жигиттерди тез-тез шайландыргыла. Нары кетсе бир айдын ичинде, түгөлүбүз менен Коконго түшүп, тажынын алдына тазим кылабыз!

— Паңсат аке! Элчиге бир собол!

Жыйын Абил-бийдин сөзүн бүзган бийик үн чыккан жакка дүркүрөп бүрүлдү. Бекназар! Ал ат үстүндө үзәңгүнү кере тээп обдулуп турган эле, Абил-бийдин көзүнө кан толо түштү.

— Тууган! — деди Бекназар кыйкырып. — Хандын бизге кылар жакшылыгы ушул беле!? Эртең миңдеп айдал орус мылтыктын оозуна тосмокчу беле!? Сиз менен биз билебиз, орус мылтык түз болот, орус мылтык алыска тиет, бат атылат!

— Орус мылтыктын оозуна тосмокчу эмес, сиз менен биздин, бүт мусулмандын үйүнө чакыртпай кирип алган душманын куумакчы. Ушундай айтсаныз туура болот, баатыр жигит... — деп ондоду Абдырахман элчи.

— Ошондой деп да көёлу... Тууган, бул ордонун акылы, амирин туталы дедик. Чабышып жүрүп ондукпу? Бир жакка ооп көчүшүп кетпегендөн кийин кайсы жагына болсо да ынтымактан бөлөк чара жок эле. Мына, тууган, амирин тутар замат ордо бизди Чырпай пашага аттандырат турбайбы!? Күп, аттаналы, Ордо биздики, коргойлу. Бирак, Ордо башылар акыл тапсын, Чырнай пашаныкындай түз, алыс атар, бат атар мылтык тапсын! Кыңырак жарабайт эми! — Бекназар кылышын өйдө ыргытып кайра сабынан тосуп алды. — Бул эми түн каткан ууруга гана пеш боло алат, болсо үкүнүзбу, мылтык берсин. Замбирек берсин дебей эле көёлу...

Ой баса түштү элчини. Жыйын анын оозун тиктеп калды.

Абил бий күйүп кетти:

— Бекназар! Токtot, Бекназар! — деп чаңырып жиберди. А Бекназар токтолбой элчиге тике кадалып:

— Тууган! Жан күйөрлүк кылышыз, бизден ушул дубай саламды ала кетиңиз, — деди. — Тапсын бат атар мылтык, казынаны алтынын нарь-бери качкан сайын артынып жүрбөй, сатып алсын ошол орустун өзүнөн, а анте албайт экен, убара болбосун, биз карыш жыла албайбыз, ат биздин канатыбыз, канатабызды жулдуруп боорубуз менен сойлоп калгыбыз жок, жигиттер биздин жүрөгүбүз, жүрөгүбүздү окко жылаңач тосор алыбыз жок!

— Жүрт бузар! — деди Абил-бий калчылдап, анын кичинекей кызыл көздөрү заардуу жылтылдай баштады.

— Ушул жүрт бузганбы, паңсат аке? Жок! Мен алаканда турган акыбалды айттым. Бөөдө өлүмдөн жигиттердин башын арачаладым. А болуптур, барам дегендин жолуна мен туура жатып албаймын, бөөдө өлгүсү келген барып көрсүн, курал табылды дегиле, барбай койсом ошондо айткыла. Эми ыраазысызбы?

Бекназар жигиттерин дүбүрөтүп, артын карабай жүрүп кетти. Эч ким батынбады, эч ким алдыга чыкпады. Элчи да, Абил-бий да, өлүп гана көрбөгөн аяр карылар да, шалдырап, орундан турбай отуруп кала беришти. Жыйындап бөлүнгөн азганактай караан токтолбой көздөн алыстап баратты.

— Ха, кан кускур... — деп онтоп жиберди Абил- бий, колдорунун учу титиреп, бели солкулдады.

Жыйын демин тартып түйшөлө түштү. Жакын жерден кимдир бирөө:

— Кантебиз! ыя?.. — деди. Ушуну менен тосмосу жарылып кеткен көл суудай бүт эл тилге кирип кетти, карбаластан, дүүлүгүп орундарынан тура башташты.

— Туура айтты баатыр!

— ыя?! Тете курал берсин да, урушка сала турган болсо?!

— Койдой чуурутуп эле өлүмгө айдап бара береби?!

— Кой, бөөдө өлгүм жок менин...

Кабак чытылып, колго камчылар карышып, көпчүлүк селдей күүлдөп, ээ-жаа бербей, биринин үнүн бири укпай, ызы-чuu болуп, жабыла атка чүркады. Ушунун баарын Абил-бий баштаган топ бийлер, айыл аксакалдары, Абырахман элчи дөң башында өндөн кетип, кеңиреп көздөн өткөрүп турушту. Бир заматта аттуусу аттуу, жөөсү жөө, учкашканы учкашып, атынын белин тартышка үлгүрбөй калгандары сүрдөөндөн калбай атын жетелеп далдактап, жыйын тарап кетти.

Абил-бий эллеттин кеткенинен калган билермандарын өз өргөөсүнүн төрүнө кайра чогултуп, ар кимисин бир теше тиктеп, бетинен түгүн чыгарып отуруп:

— Угуп койгула. Кийин укпай калган элем деп өкүнбөй турган болгула. Сөзүм бир! Бекназар жакка ат бастырган киши менен кыркылышам! Атамдын агасы болсо да, угуп койгула, такымына темир кызытып тамга бастырамын... — деп, каарын төгүп чыгарды. Аксакалдар бүжүрөп өзүлөрү аттанышты. Ал сыпаалык үчүн тышка чыгып да койбоду.

Абил-бийдин жаак терилеринин тырышканы ал күнү жазылган жок. Өз ачүүсүна өзү ууккансып, иреңи керсарыланып, элчи менен да жумшак отуруп сүйлөшө албады. Түнү толгонуп, бир кирпик какпай эрт мененки дааратка туруп кетти.

Намаз окулуп бүткөндөн кийин Абырахман улутунуп отуруп:

— Не, паңсат аке... Сиз менен бизде эмне айып... Бири эли, бири ханы. Биз ортого түшүп адил сөзүбүздү айттык, мусулманчылык милдетибизден күтүлдүк, эки дүйнө жүзүбүз жарык... Калганын өзүлөрү билишсин... — деди чарчаңкы. — Кыбыр этер дарамет жок азиретиңизде. Казына бош, кошун чачылып кеткен... Азырынча, калктын ығына карап, сен жакшы мен жакшы менен турсакпы? Антпесек, паңсат аке, ансыз да учунуп турган биздин башбаане жаман саманкана Ордо күйүп кеткидей. А жаман саманкана сиз менен бизге али көп керек...

Абил-бийдин сөөгү сыйздалп кетти, ал жүзүн үйрүп жер тиктеди:

— Үгү деген үнүңөр, үксөйгөн жүнүңөр эле бар турбайбы?..

— Башка жолубуз жок, паңсат аке, Бекназар баатырдын дубай саламын айта барбаска чара жок, эллеттен мындай дубайсаламдарды көп жерден уктум, айтканда да жактап, мактап айттып барышыбыз лазим. А сиз менен биздин мазретиге элдин эптеп ушул калган жарымы жагы бүтүн турушу чоң канимет...

Ушул сөздөн кийин алар унчугушпай ар кимиси өз ою менен отуруп калышты. Бир убакта Абырахман үлдүрөтүп жумуп отурган көзүн акырын ачып:

— Тиги... Сары-Өзөн-Чүй тараптан каттаган Киши жокпу? — деп чегип сурады.

- Жок... Эмне? Керек беле?..
 - Кереги ташка тийсин — деп жиберди Абдырахман. — Ошол жактын шары уруп жатабы бул элди дедим эле...
 - Жо, бу кашкөй, душманга этек ача турган бала эмес...
- Дагы унчукпай калышты. Мээ ооруткан ойлор ноюттубу, экөөсү тен ныксырап, отуруп калышты...

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

Наркы 1842-жылдын жайы...

Шерали ээн жайытта оттоп жүргөн мал сыйктуу бейгам болучу. Эрте менен муздак кымыраңдан карды керилгенче жутуп алып, дикилдеген ылдам көк байталды минип, түнкү жайыттан саан бээлерди айдал келди да, желенин башына имерип токtotуп, кулундарды укуруктап кармап байлай баштады. Күндө кыла жүргөн иши. Эч ойсуз, капарсыз эле. Кулундарды байлап бүтөрдө ага жигит келди:

— Шерали, датка атам чакырып жатат, жүр! — деди шаштырып. Жыл маалында бир назар салып тиктеп койбогон чоң таай эмне жакшы көрүп калды э肯? Шерали акыркы кулунду байлап, анан шылкыйып ойлонуп, жигитке кошулуп басты.

Оң босогосuna узун шырык орнотуп ак туу сайылган чоң өргөө. Өргөөдөн обочо жерге тартылган кермелерде чоочун аттар. Кечетен бери ар айылдан аксакалдар келип котолоп жатышкан болучу. Шерали

кайдан билсин? Ажыбай даткага келип жүрүшкөн баягы көп саламчылар го деп ойлогон. Киши көп окшойт. Ичкертен кишилердин кобуру бал аарынын уюгундай бир калыпта күңгүрөп угулуп жатты. Шералини сүр басты. Чекесин кашып, жүрөкзаада болуп турup, айласы кеткенде кирпигин араң кыймылдатып, араң салам айтып кирди. Бүт Таластын кадырман карылары, жакшы чыкма мырзалары он эки канат кең өргөөгө толуп отурушуптур. Төрдө карала кымкап жамынып отурган Ажыбай-даткан башкасы орундарынан дүрүлдөп тура калышып, Шералинин саламына алик алышты. Бул эмнеси? Эч качан мындай ызаатты көрбөгөн, көрөм деп эч качан көксөбөгөн бечара Шерали апкаарый түштү. Үй толгон көздөр чачырап аваз кылып карап, Шерали ансайын кысылып, өз денеси өзүнө артыкбаш болуп кетти.

Жаак терилери шылбырап, башы кылтылдап, эти жок тизелери эки ийнине жетип, чөккөн арык буурадай пас болуп мүнкүрөп отурган Ажыбай-датка башын көтөрдү:

— Шералисиңби? Келдиңби? — деди, анын боз чалган нурсуз көздөрү жансыз тиктеп турду. — Жакын келчи, жарыгым...

Шерали тез бүгүлүп, чалдын сөөктүү, арык колдорун кош колдоп, урматтап, акырын кармады:

- Келдим, таяке... Чакырткан экенсиз... — деп жүүнү бosh сүйлөдү.
- Отур ошондой, жарыгым...

Шерали сыңар тизелей калып, бир ууч сөөк болуп кичирейип өтө карыганды таякесинин кара сепкил баскан, акылдуу жүзүнө ынтаа кооп, күтүп тиктеп калды. Ажыбай- датка же үргүлөп кеткени, же ойго чөккөнү белгисиз, алсыз үлдүрөп, көзүн жуумп бирпас отурду да:

- Мына бу эл сени карап отурат, — деди акырын, алсыз, — жарыгым, кулак салып отурасыңбы?...
- Кулагым сизде, таяке...

Ажыбай датка аппак суюк сакалын калтыраган алсыз колу менен ақырын сылап, ақырын жөтөлүп:

— Жакшы атанын кашык менен жыйнаган мұлкүн жаман уул чөмүч менен чачып түгөтөт деген ырас. Амир Темир Көрөгөндүн ченсиз зор өлкөсү өзүнүн көзү өткөн соң, жок дегенде, жүз жылга бүтүн турбады. Мураска алып, ар шаарда, ар элде бийлик жүргүзүп турған балдары бири-бирине баш койбой, ар кимиси ар жакка чоюп, эң ақырында өлкө бытырап бөлүнүп кетти. Амир Темир Көрөгөндүн Миран-Шах деген бир уулунан Султан-Мухаммад, андан Абусаид, андан Өмөр-шайх. Фаргана ошол Өмөр-шайхтын энчиси болгон. Бир күнү ал дагы Самаркандағы улуу амирден өз алдынча болуп алды. Ал үбакта өкүмдарлар¹ атак үчүн жаңына ырчы, чоорчу, чечен топточу экен, шаани үчүн ордосуна отуруп, аккептерлерине жем чачып отуруп, кептеркана кокустан урап кетип, Өмөр-шайх учуп өлүптүр. Ошондо тун уулу Бабыр он эки жашар экен. Ал ошол 899- жылы² атасынын ордун басып султан болуп көтөрүлөт. Султан Бабыр ақылы жетик, кайраттуу азамат чыгып, Амир Темир бабасынын өлкөсүнүн бөлүнгөнүн бириктирем деп, чачылганын жыйнайм деп, кол баштап чыгат. Ошол учурда илгерки Сайн хандын³ иниси Шайбандын тукумунан ошол түп атасынын атын алып Шайбани хан деген кыйын чыгып, Эдил боюндагы Кек ордодон, андан берки Ак ордодон сан тийбегендөн кийин күнчыгышты карай жортуул баштап, Самарканга кирип келип калган эле. Өз туугандарынын ыркы жоктугуна чыдаса да, бабасынын Самаркандағы ыйык тагын атасы бөлөк бирөө келип ээлешине Султан Бабыр чыдай албай, Шайбани-хан менен катуу кармашып, үч жолу Самаркандан Шайбани-ханды сүрүп чыгып, бирок, биротоло көчүк басып калышка арты алсыздык кылды, анын дитин түшүнүп көмөк көрсөтүшкө ыркы жок туугандарынын бири да жарабады го, өз агасын агалай албаган жаттын улагасын сагалайт, көмөк көрсөтмөк түгүл, кайта Шайбани-ханды жамынышып Султан Бабырдан Фарғананын өзүн талашты го, ақыры келип кайран баатыр бактысын башка жактан издең Оуган тарапка жер которуп кетишке аргасыз болду...

Тамагын кыр-кыр дегизип, алсыз жөтөлүп отуруп, Ажыбай датка жай сүйлөдү. Шерали кирпигин ойсуз кыбыратып, баш көтөрбөй, бул сөздөрдүн кимге айттылып жатканын ажырата албай, дал болуп отура берди.

— Султан Бабыр үй-бүлөсүн гана алып, аз гана кишилери менен качып жолго чыккан экен ошондо. Атаңдын көрү, бапасыз дүнүйө... Ооматы кеткенде өз токоюнда жүрүп жолборс ачка өлөт деген ырас белем. Киндик каны тамган ата-журтунан, ата-бабасынын ушунча кең өлкөсүнөн таман коёр, баш калкалар жер калбаптыр го ошондо. Ошол кезде Сейде-Бак деген бир зайыбынын боюнда бар экен, айы-күнүнө жетишип турған чагы экен. Тоо жамынып баратышкан ченде Сейде-Бак толгоо тартып калат. Айла куруганда аттан түшүрөт. Ошерде Сейде-Бак кылыш таянып отуруп көз жарып, уул табат экен. Эми эмне кылышмакчы? Артта куугунчу. Алдыда кыйын жол... Тизгин жыйбай катуу жүрүш керек андан нары. Кызыл эт бала шалкылдап атка урунар, тердеп, кургап камыгар. Ага карап жайбаракат болушса, арттан куугунчу жетип, баарынын башына жапа түшүп калары белгилүү иш. Эмне айла бар? Кана, эмне айла бар? Мүмкүн болушунча, аттардын кубаты барынча тез, катуу кетиш зарыл. Мындан башка ақыл жок.

¹ Өкүмдар — мамлекеттин ээси, государь.

² 1493-жылы.

³ С а и н-х а н — Батый хандын күнчыгыш элдерине тараган наамы

Бала кантет? Ала кетишсе да өлүм, таштап кетишсе да өлүм. Атка урунуп өлөрү бышык, а жол боюна таштап кетишсе, кокус бирөө кез келип таап алса аман калышы ыктымал, бирөө таап албаса баягы бир өлүм. Ушинтип тегеретип ойлоп турушуп баланы жол боюна тагдырдын эркине таштап кетишмек болушат. Энесинин уузу менен оозантып, алтын сырлуу бешикке салып, үстүнө ак шайы оромол жаап, жуп аттанарда түтпөй Султан Бабыр наристенин манждайына колунун учун тийгизип өөп, бир үшкүрүп, анан белиндеги каухар кемерин чечип бешиктин үстүнө арта таштайт. Ошол бойдон эки эмчегинин суту дираилдеп ийип көкүрөгүн жууп, көзүнүн жашы бетин жууп, үңүлдөп ыйлап кетип бараткан Сейде-Бакты жандап бастырышып, колтугунан сүйөшүп, жөнөп кете беришкен экен. Аргасыздан ата кетти жүрөгү сыйзап, бала калды боору катып солуп ыйлап...

Үй ичи түйшөлө түштү. Кайра дым болуп, баары Ажыбай датканын оозун тиктеп калышты.

— Ошол кезде ошол жерлерде кыргыз кыпчак, кырк, мин деген уруктар бир жамагат болушкан экен го. Султан Бабыр баласын таштап кеткен жерден көчкө жайыт чалып өтүп баратып, али эл коно элек тоо арасынан жаш баланын ыңалап ыйлаган үнүн угуп, улап барып, бадалдын түбүндө турган жабуулуу алтын бешикти таап алат бир адам...

Үй ичи дагы түйшөлө түштү. Бул окуя бир Шерали эмес, бу отурғандардын баарына эле белгисиз болучу.

— О кудурети күчтүү, көкө теңир! Сактаарыңды кыл үстүнөн сактайсың... — деп, дуулдап кетиши.

— Ошол таап алган адам баланы бешиги менен, кымбат баалуу каухар кемери менен айылга апкелет. Ошол кыргыз кыпчак уруктарынын жакшылары чогулуп, жети өлчөп бир кесип дегендей, баланын тагдырына ойлук кылышат экен. Ана көз ача элек кызыл эт бала... Алтын бешик... Кунда жок каухар кемер... Жөн тегин адамдын баласы эмес, узун элдин учуна кыска элдин кыйрына кабар кылып, таанып алары чыкпаган сон, кеңешип туруп, мин уругунун айлынан суту бар зайдап табышып, балага алтын бешиги менен табылган бала дешип Алтынбешик деп ат коюшуп, бактырып коюшат. Шерали, угуп отурсаңбы, айланайын?..

Шерали аңкайып тиктеди.

— Сен ошол Алтынбешиктин тукумусун. Уктуңбу, сен султандын тукумусун.

Үй ичи дуу-дуу болуп кетти. Баары бүгүн көрүп отурушкандай Шералини таңыркап тиктеп калышты. Шерали нестейип, иреци бир кубарып, бир кызарып, же кубанарын, же кайгырарын билбей, сөздүн акырына акылы жетпей кеңгиреп отурду.

— Кийин... о кийин... Султан Бабыр бүткүл Индстанга падишах болуп турган чагында быякка элчи жиберип, баласына суроо салдырган дейт. Издеп жүрүп, белгилерин айтып жүрүп, элчилер Алтынбешикти табышкан дейт. Бирок, баккан эл бербей койгон экен. Не бар не жок, султандын бир тукуму арабызда жүрсүн деп, бербей койгон экен. Кийин Алтынбешик балакатка жеткенде ага эл жакшылары кыргыз кыпчактын ошол аймакта жашаган төрт уругунан төрт кыз алып беришкен экен. Ошол төрт зайдын бири Күтлүккан мин уругунун кызы болуптур. Ошол Күтлүккандан Алтынбешик Тенцирят деген уул көрөт...

Ажыбай датка чарчап, тиши жок кызыл ээгин ачып, акырын энтигип, оюн жыйнактап токтоло калды. Ага кыпкызыл кырма кесе менен кымыз сунушту. Ажыбай датка

кымыздан биртике жутуп, тамагын нымдады да, ыракаттанып тамшанып алып, кайра сөзүн улады:

— О кийин... Шайбани-хандын тукумунан Бухаранын өкүмдары Абдулмомун деген бу Фарғананы сурал турган өзүнүн бир ата өтүшкөн тууганы Өзүбек-ханды чаап, анын бийлигин жок кылып, Фарғананы өзүнө каратып, кайра Бухарага кайтып бараткан жолдо ичардан тымызын уюшкан кутумдарынын колунан өзү да өлүп тынат. Мына ушуну менен Шайбани тукумунун бийлиги токтолуп, Бухарада маңгыт уругунан Аштархани тукуму такка келет экен. Так талашуу оңойбү? Ошол так талашуу коогасында Бухаранын өкүмдарлары, кимиси болсо да, өзүлөрү менен өзү алышып, быяктагы Фарғананы кармап түрүуга кубатсыз болуп калат, Фарғананын тыңдары бухара амирлигинен моюн толгоп, өз алдынча болуп кетүүгө умтулуп, султан тукуму деп Тәңирярды бий көтөрүп жиберишет. Ошондо Тәңиряр алтымыш жашта экен дейт. Бул иш пайгамбардын жыл эсебинде 1006-жылы¹ чендерде болот... Ушинетип, Тәңирярдан баштап Нарботов бийге чейин Алтынбешиктин тукумунан саналуу он үч бийи өттү. Угуп тур, жарыгым, көкүрөгүнө түйүп ал. Алтынбешиктин төрт уруктан алган зайдылтарынан тараган балдары чөлдө, тоодо, эч кимге түзүк баш койбой «өзү бий», «элет» атанаип, эндекей жаткан уруулардын ортосуна данакер болуп, башын бириктирип келишти. Бир кезде Шады деген бийи Маргаланңдын үстүнө тоого ууга чыгып уудан кайтып келе жатып, бу кыргыз элети кантып жатыры экен деп, байкай өтөйүнчү деп, башка кийим кийип алып, бир жолоочу кейпи менен кыргыз айылдарын кыдырып түшөт, касты жеткенби, бир айылда аны тааныппы, же тааныбайбы, кыргыздар аты-тонун сыйрып алып, өзүн өлтүрүп салышкан экен. Ал кезде бийинин кунун, өчүн алышка кубаттары келишкен эмес. О 1174-жылдарда² кытайлар Кашкарды басып, андан бери жунгар калмактарын катуу кырып, быякты карай түргөн. Калмактардын өлгөнүнөн калганы жаңы жер бошотуп алыш үчүн Фарғанага самсып кирип келген эле. Алтынбешиктин балдары ошондо ишке жарайт, ошолор жол баштап, ошолор кол баштап, калмактардын селин токтотуп, үшүн тайдырып, башка тарапка оодуруп жиберип, ошондо барктары катуу көтөрүлөт. Эң акыркы бий Нарботов ичтен чыккан, тигиндей тыштан кирген жоого туруштук бере ала турган бирдиктүү ордо уюштурмакчы болуп, 1216-жылы³ түн уулу Алимди ак кийизге салдырып хан көтөрттү...

Өргөөдөгү отурган эл кары датканын сөзүн өтө күнт коюп угушуп, тиги орто жашап калган, сейрек кара сакалдуу, көзү алагар, корунчак, жүдөө Шералини үн катпай тиктеп отурушту.

— Ошол күндөн Кокон ордо аталды. Сарай салынды. Хан атынан алтын, күмүш теңге чыгарылып, казына жыйылып, казынанын эсебинен аскер күтүлүп, ар кандай өкүм хан атынан айтылып, бийлик бир колго чогултулду. Алим-ханды көрүп калдым. Ташкан суудай кайраттуу, өтө айлакер, акылы тетик, кишиге оңой ишенбеген, аяганды билбеген залим киши эле. Эми мурдагыдай уруулардын ага бийи эмес, алдаканча бирдиги бар, бухара амирлигине ыкрап кылбаган, кыйла күчтүү мамлекеттин башында турганын көргөн соң, эл алышка, дагы жер кеңитишке катуулап киришти. Аталары мууну акырындалп, дос, сөөк арттыруу аркылуу жүргүзүп келишкен көбүнчө. А Алим-хан кылыш

¹ 1597-жылы.

² 1760-жылдарда.

³ 1801-жылы.

менен күргүчтөдү. Аргымактардын туягын, азаматтардын канын аяган жок. Бүткүл хандык доорун тынымсыз жортуулда өткөрдү. Ошондо, жарыгым, күндүз десе күндүз, түндө десе түндө аттанып чаап бердик биз дагы. Алим-хандын тушунда Кокон жел тийген өрттөй күч алып өстү. Шерали, кулак салып отурасыңбы, жарыгым? Алим-хан кишиге оңой ишенбegen киши эле дебедимби. Саалдан кийин, Нарбoto бийдин көзү өткөндөн кийин, ал кокустан такка мураскор болуп чыгып калатко деп кичине эле шектенген алыс-жакын туугандарынын көзүн жойду. Биринчи болуп, угуп отурасыңбы, жарыгым, сенин атаң Хажи бийдин башы кетти...

Шерали селт деп карап, көздөрү чекчейип кетти.

— Хажи бий менен Нарбoto бий атасы бир, энеси башка биртууган болучу. Эки бир тууган батышпай, Хажи бий көбүнчө Чаткалда тагаларын жамынып жүргөн. Биз менен сөөк жаңыртып, сенин эненди ушу Таласта алган. Ошо Нарбoto бий өлгөндө ариетине барып, анан ошол бойдон ордодо кала берген болучу. Ошентип, эч капарсыз ордодо жүргөн үбагында жанагинтип шек санап, кайран сөөгүбүздү Алим-хан күмжам кылып салды. Бул иш 1223-жылы¹ болду. Ошондо мен да ордодо элем. Жигиттеримди ээрчитип, карындашымды коштоп, сени өңөрүп алып, түн катып ордодон чыгып кеттим...

Шерали кайра шылкыйып отуруп калды. Ал өзүнүн тегин билчү эмес, Ажыбай датканын эрке карындашынын артынан ээрчип келген саяк бала катары гана жүрүп, минтип жашы улгайып бараткан болучу. Көзүнө жаш тегеренип келе баштады.

— Билбейсин... Кайдан билесин, анда жаш элең, акыл токтото элек көөдөк элең. Хандардын көзүнөн алыс, кулагынан алыс, караламанга тегинди жашырып, канатымдын астына асырадым, жарыгым. Алим-хандан кийин анын бир тууганы Өмөр-хан болду. Так талашчулардан кутулам деп, Өмөр-хан да Алим-хандын адатын кылды. Алим-хандын эр жетип, кол баштап калган уулу Шахрух-бектин башы кетти биринчи болуп. Алим-хандан дагы Ибрагим бек, Мурад бек деген эки уулу бар эле. Аларды энеси Самарканга ала качып өлүмдөн арачалап кетти. Өмөр-хан Алим-ханга караганда кыйдыраак, ишти кылыш эмес акыл менен жүргүзүшкө жөндөмү бар хан чыкты. Алим-хан тажы кийген эмес, койкоюп такка отурган эмес, ат үстүнөн оокат жеп, ат үстүндө уктап, өмүрүн жоокерчиликте өткөргөн. Тажыны биринчи Өмөр-хан кийди, такка отуруп арыз сураганды биринчи Өмөр-хан баштады. Ал шаарларга мечит, медресе салдырды, кайракы жерлерге кош арык чыгартты. Коңшулары менен достошуп душманын азайтты. Ушинтип, агасы Алим-хан адамдын канына жууруп жараткан мамлекетин ичен бекемдеди. Өмөр-хандын көзү өттү. Өмөр-хандын көзү өткөндөн кийин анын уулу Мадали ордун басты. Эй, жакшы атанаң кашык менен жыйнаган мүлкүн жаман уул чөмүч менен чачып түгөтөт деген миң мерте ырас экен го. Шарият урганды хан көтөргөндө салтанатына мен да барган элем. Эркеликтен жинди ёскөн, чыргоо, ачуулуу, андан калса ордодогу кошоматчылардын кошоматы, шарап, катын, айланысындагы кишилердин жаман жүрүмү, оңолбой турган кылып бузган, тиртендеген арык бала болучу. Кокондун кулачы бир жагы Вадахшан, бир жагы Жетишаар, бир жагы Арал деңизине жетип калган эле. Бир, же эки шаарын алдырып тим болсо кана! Акылсыз Мадали аталары улуу эмгек менен кураган ордонун таркин кетирди, баарын колунан чыгарды. Мына быйыл жазда Бухаранын амири Насрулла-

¹ 1808-жылы.

батыр-хан капилеттен кол салып, Мадали-хандын колун Кожон шаарынын жанында кыйратып таштап, Коконго кириптири. Кулак салып отурасыңбы? Коконго кириптири. Өлөрүнө жакын Өмөр-хан бир кожонун сулуу кызына ынак экен. Өмөр-хандын көзү өткөндөн кийин шарият урган Мадали сулуулугуна азгырылып, жолоп койгон имиш! Насурулла-батыр-хан мына ушул жерден кармаптыр. «Мадали энесин алды. Шарияттан чыкты. Шарияттан чыккан карабет киши мусулман тагында отура албайт!» деп жайып, уруш баштаптыр. Көрдүнбү, Насурулла-батыр-хандын айласын. Мадали дин урганды жырылбас жерден кармап элден чыгарып туруп жыгыптыр. Дин урганды ордосунун босогосuna муузздатып таштап, Кокондун бүт эли, бүт жери Бухара- и-Шарифдин бактылуу амираны Насурулла-батыр-хан- дын адил бийлиги астына ыкрап болду деп жар чакыртып, Коконго өзүнүн бегин коюп кетиптири. Мына уктуңбу муну, жарыгым? Жетим элең жетилдин, карып элең оңолдуң. Эми замандын кезмети сага келди. Аттан эми. Багыңды Насурулла-батыр-хандын колунан талашып ал. Талашпасаң так жок, күтүнбөсөң бак жок, жарыгым... Учур деген бир келет. Мына учур келди...

Ажыбай датка акырын кыр-кыр жөтөлүп, алдында турган кырма кесени өйдө алыш, калтыраган колу менен кымызын акырын чайкап, дагы биртике жутту. Аяр чалдын көңүлү, бүт дити Шерали жакта, андан акылдуу бир сөздү күткөнсүп калды. Шерали жашыды:

— Таяке... Мен жалгыз кайда барам...

Ажыбай датка башын ийкегилеп:

— Андан кам санаба, жарыгым, — деди эркелете, — бул отурган эл сени жалгыз аттандыrbайт. Бүт Аксы, бүт Талас, Чаткал азыр сенин колунда. Ат жалын тартып минишке жараганы сенин кошунун, жарыгым. Эмне? Жүрөксүп турасыңбы? Эч жүрөксүбө. Жумуру баштын мойнунда бир өлүм бар, анын эртеси, кечи баары бир. Көп караламандын бири болсоң бир жөн эле, султанзаада болгон соң атамурасын талаштай, көрокаттын артынан коңулда калган намыс. А намыс өлүмдөн катуу болот... Сенин ыйык каның бузулуп уругун бачикиленип кетпесин деп, тектүү жер тандап, тубай уругунун бийи Токтоназардын кызын алыш бердим. Уучуң куру эмес, артыңда үч балаң бар. Жүрөксүнөр жөнүң жок. Сенин төрт тарабың кыбыла... — Карылыгы жеттиккен датка чарчап, тиши жок кызыл ээгин дагы ачып, акырын энтигип, токтоп, жай сүйлөп, өзүнүн оң жагында отурган чоочун киши жакка колунун учун жаңсады. — Мына, Аксынын бийи Нүзүп бий...

Суюк сары сакалдуу чукчуйган чоочун кишини Шерали алдыртан уурданып тиктеди. Ителгинин көзүндөй тирмейген тик көз көзүнө уруна түштү. Ажыбай датка сол жагында отурган нооча кара жигитти карата жаңсады:

— А муну болсо тааныйсың. Өзүбүздүн инибиз Сыйдалы бек. Мына жарыгым, бири колбашчың, бири жолбашчың...

Шерали өйдө тиктей албады, ыразылыгын билдиргени болдубу, бүк түшүп эңкейип, таякесинин карала кымкап тонунун этегине тооп кылды. Ажыбай датка алсыз жөтөлдү:

— О бири кем дүйнө!.. Баягыдай жүзүмдө нур, билегимде каруу бар чагым болгондо... Көрүп турасың го, жарыгым, мен тоголонуп карыдым. Ушул азаматтардын этегин кармап барсаң мурадына жеткен соң, эсиң болсо ыразылыгың алыш, кадырлашып кетерсисң. Бирөөнүн адал кызматын адал кызматың менен өтөй бил. Мындан нары сенин этегине тооп кылат эл. Элге кенен бол, бурадарга күйүмдүү бол, жарыгым. Тарлык тар кишинин кылар иши...

Шерали тердеп кетти. Оозуна эчтеме кирбеди.

Ажыбай датка Нұзұп бийге назар салды, башы тез — тез калтылдап.

— Нұзұп үкем, баштаган ишин қыйын иш... — деди ал ойлуу. — Бирок мезгилдин күчү сен жакта, мунун өтөсүнө чыгасың. Көл дайыма эле жар чапчып толкуп турбайт, көлдү бороон толкутат. Эл деген көл сыяктуу. Насурулла-батыр-хандын бороону үркүтүп, элди биртике козголтуп койду окшойт. Аттана бер тартынбай. Жөн учурда бул элди уруп чогултуп үуга толук алып чыга албайсың. Азыр кичине дем берип туруп, кайда баштасаң ошол жакты сел болуп каптап өтүп берет. Ушуну билипсін, түзүк үкем, эсин, көзүң бар экен. Жолуң ачыпсын. Аталардын арбагы колдосун. Омийин!.. деп, сөөктүү, арык колдорун жайып бетине бата тартты. — Шералини силерге тапшырдым, силерди ыманыңа тапшырдым... Аллау акбар!..

— Аллау акбар...

— Аллау акбар...

Дүрүлдөп бата кылышты. Нұзұп тирмейген тик көздөрүн сүзүп, ийилип, Ажыбай датканын колун кош колдоп кармап, акырын тооп кылды:

Өзүңүздөй көрүңүз бизди... — деди ал.

Эртеси күнү Нұзұп Ажыбай датка кошуп берген жетимиш жигит менен Шералини алып, түн катып Кара-Буура ашуусу аркылуу Аксы багытына ашып кетти.

II

Нұзұп келери менен уруктардын билермандарын тез чогултуп, Шералини көрсөттү да, көптөн бери туюк алып жүргөн дитин салды ортого:

— Мен Коконго жүрөмүн! — деди ал. Токтоосуз, бир ыйык иштин белгиси қылып, акбоз аттардын жалкуйругун қызыл канга боётуп, ага жарчыларды мингизип, элеттин кыйрын қыдыратып чаптырды.

— Кадырлуу Нұзұп мырза Коконго жүрө турган болду. Аттанғыла! Ордону бухаралыктардан тазалай турган болду. Аттанғыла! Нұзұп мырзанын колунда тажынын мураскору. Аттанғыла! Элге карамдуу адил заман тургуда турган болду Нұзұп мырза. Аттанғыла, Аттанғыла, көрпендер, аттанғыла! Алтын тажынын алдында өтөгүлө пенделик карзыңарды. Аттанғыла! Аттанғыла...

Жал-куйругу қызыл канга боёлгон акбоз атчан жарчылар ушинтип жар салып өткөнди. Эки-Сүү-Арасындагы (Сыр-Дайра менен Кара-Дайранын ортосундагы кыпчак уругуна, Ташкен багытындагы курама уругуна тили ширин элчилер барды. Эл дүүлүктү. Түш-түштән кошундар куралып, ак, көк тууларын түйлатып, жер түтөтүп келе башташты...

...Кырка чокулары ак мәңгүлүү улуу тоонун жашыл өтөгү. Шар аккан суунун бою. Эки өйүзүндө көк- жашыл бөксө адырларга чейин созулуп, майда ак чатырлары жыбырап, өргүүдө жаткан көп кошун. Майда чатырлардын арасында аттарды бакылап бириң-экин кишилер жүрүшөт. Аскердин көбү өзөн жакасында. Ар жерге топ-топ болушуп, билек сынашып, чапчаңдық көрсөтүшүп тамаша қылып жатышты.

Өзөн боюнан анча алыс әмес, кол менен атайы жасап койгондой тоголок дөбөдө башка чатырлардан чоң, башка чатырлардан сүрдүү болуп бир ак чатыр тигилген. Ак чатыр қызыл саймалуу. Төбөсүндө ай тамгалуу кырмызы туу желге ақырын үлбүрөп толкуп турду. Эшиги түрүлүү. Босогосунда қылыштарын жалаң кармап, былк этпей катып, эки жоокер.

Босогодогу жигиттер Нұзұп чатырдан чыгып келе жатканда қылыштарын бооруна алышып, кетенчиктеп таазим қылып жол беришти. Нұзұп бенарестин қызыл қымкабын кийген, башында көк селде, көйкөлгөн қымкабынын ичинен ак камзолго селдесине бир өңдөш көк ботокур курчанган, ботокурда қынына каухар чөгөрүп алтын менен саймалаган бухаралық зергерлердин эң сулуу шамшары, бутунда түмшүгү чукчуйган сары көн өтүк. Көздөрү курч бычактын учундай. Бет алдынdagы жашыл өзөндө үүктуу кумурскага окшоп, быкырап жаткан көп кошунду суюк сары сакалдуу эринин бек қымтып тиктеди. Эки жагында ызат қылышып, биртике арткарак турушкан улу-кичи анын оозун карап, чук этишпейт. Сөөлөтүндө бул жортуул оюн иш әмес экенин сезүү, өз кубатын да сезүү, тагдырына баш байлоонун кообу, ырахаты бар. Ал томсоргон жүзүн бир былк эттирбей, ойлонуп, азырынча бейпил жаткан көп кошунду башынан аягына қыдырата тиктеп турду.

— Кернай! — деди Нұзұп ақырын.

Эки кернайчы узун кернайларын бийик көтөрүшүп, бардык күчтөрү менен үүлөшүп, күрөө тамырлары барсайгыча үүлөшүп, тарта башташты. Бир паста тынч тоолордун арасы кернайлардын айқырган бекайбат үндөрүнө толуп кетти. Өргүүдөгү көп кол түйшөлө түштү. Кернайлар үзүлбөй бапылдап, көпчүлүктүн көңүлүн колбашчынын кырмызы туулуу чатыры жакка улам кадаланып тартты, өкүм үн салып чакырып жатты.

Кулак тунган чууларды аралап, суу боюндағы топтон бир жигит тизгин учу менен катуу барды. Ал салам айта электе:

— Ал жак даярбы? Кедейбай, тездетпейсиңерби! — деди Нұзұп. Кедейбай атынан ыргып түшүп, тизгинин артында кошо жүргөн жигиттердин бирине ыргытты:

— Бүттү! Баары даяр, Нұзұке...

Нұзұптын жұзұ жумшара түштү:

— Анда алып чыккыла тигини! Тез! — деди, жұзұнө кубаныч кирди. — Курал! Түү!
Болгула!

Бийлер күнкүлдөшүп, шыбырашып, карбаластап калышты. Кедейбай чатырга шашып киргендे, анда алдакачан жүрөгү дүкүлдөп, эч үбакыт өтпөй зарығып күтүп отурған Шерали көзүн чачыратып кубанып:

— Келиңиз, кайнага!... — деп ордунан тура калды. Кедейбай ага жооп берип отура албай:

— Жүр... Иш бүттү... — деп күбүрөп, Шералинин эски тебетейин башына кийгизди, өңүрлөрү шөлбүрөгөн көөнө чепкенин кийгизди, шашкандан калтыраган колдору менен белин курчантты. Эжеси Жаркындын эри болгондуктан кичине жан тарттыбы же жөн эле

боору ачып кеттиби, Шералинин үстү-башын ушу үбакка чейин эл көргүдөй кылып обуштуруп койбогондугу үчүн ичинен Нұзұпкө кине ойлоп кетти. Ханзаадабыздын кейипи ушубу? Кайдагы бир сандалган карыпты ханзаада деп алган булар дебейби эл?..

Чатырдан Шерали чыкты. Ал кубанычын эч жашыра албай, чекеси тердеп, ууртун жыялбай кишилерди чексиз ыраазы болгон баё көздөрү жал-жал тиктеп чыкты. Бир чыканагынан Кедейбай, бир чыканагынан кыпчак уругунун беги Мусулманкул аста сүйөп чыкты.

— Курал! Түү!

Тарсылап асманга мылтык атылды. Чатырдын эки жагында турған дабылпаздар жан үрөп, дабылдарын сабап киришти, кернайлардын бакырыктарына дабылдар кошумча болуп, жер дүңгүрөдү. Жай оттоп жүргөн аттар баш көтөрүп кулактарын тикчийтти, бүт кошун - селдей шатырап, колбашчынын чатырынан кылкылдан жылып келе жаткан туунун алдын торой жүгүрдү.

Алдыда кылыштарын ийиндерине жалаң кармап эки жоокер, алардан саал артта туу, туунун артында Нұзұп, көздөрү кыпкызы болуп кеткен, иреңи бир кубарып, бир кан толкуп баратты. Шерали эки жагын каранып, эки тарапка жамырап тизилип аваз кылып турған жоокерлерге ал дагы аваз кылып, баё көздөрүн аландаштып, ылжайып дагы эле ууртун жыялбай келатты.

Алар ойногон балыктын канатындай жалт-жалт этип серпилип, түз өзөндө кылтылдан агып, күнгө жалтырап жаткан суу боюндағы ак, сары, кызыл гүлдөр ыргалып турған жашыл майданга карай жай келатышты. Жашыл майданда кара комок болгон көп элдин ортосунда кардай ак кийиз жайылып жатты. Алар ошол ак кийизди көздөп келатышты.

Аваз кылган эл туштүштән кысып келишип, ортодон как жарылып жол коюшуп, колдорун бооруна алып таазим кылып, күнгүрөп салам беришти, ээрчиp чуркашты.

— Ой... Кайсы?.. Кайсы, ыя?..

— Тигине беле!..

— Бутундагы көн чарыгын карачы... Куда-а... көктөлө берип көн чарыктын уурттары түйрүлүп кетиптири...

— Хи-хи...

— Секин!.. Тамагындан каның алышып калып жүрбөсүн...

Дүүлдөп тоскон, тапырап ээрчиген көпчүлүктүн арасынан Нұзұптүн азезилдей сак кулагы бул сөздөрдү илип алыш баратты. «Күп болду. Эл көрсүн. Шералинин ким экенин көрсүн. Шералини кандай кейпинде кимдин күчтүү колу желкесинен көтөрүп барып ак кийизге салганын көрсүн. Укумдан-тукуумга сөз калсын», — деди ою.

Туу желбиреп кийиз жайылган жашыл майданга келип токтоду. Кернайлардын, дабылдардын тынымсыз дүңгүрөшү, кан көксөгөн салтанаттын муздақ сүрү жүрөк сестентет.

Жайылган ак кийизди иргелген тайпа бийлери тегеректеп күтүп, бирөвү үстүнө кызыл төрбөлжүн жабылган кара кирпик кара жал акбоз бәэни сагагынан кармал турган. Курбан чалынар, каны ак кийизге чачылар ыйык мал.

Нұзұптүн курч бычактын учундай тик көзү жакынкы турғандарды бир кыдырып чыкты да, бийлердин арасында турган он беш жаш чамасындагы балага келип токтолду. Баланын иреци құзғу жалбырактай сапсары, бетинен түгү чыгып, эриндери көгөрүп, титирек басып, кирпигин алсыз ирмегилейт. Бир тизеси олдоқсон бүгүлүп, ошол жак ийни пас түшүп, колу жансыздай шалдайып өз денесине жубубай турду. Нұзұп көзүн тартып кетти:

— Баштагыла... деди акырын.

Кернайлар, дабылдар тып басылды. Бир да тике турган киши калбай эл жер жайнап отуруп калышты. Кары улама курандан хутба сүрөнү түшүрдү. Эл сүрөнү дем тартпай, былк этпей угушуп, Шералинин урматына багышташты. Бетке кол тартылары менен кернайлар кайрадан күчөп бапылдал, дабылдар баш кеңгиретип дүңгүрөп кирди.

— Кана! Аллау акбар! Аллау акбар! — деди улама киркиреп. —Аллау акбар, аллау акбар...

Тұнөргөн кишилер баланы колтуктарынан сүйөп:

— Коркпо... Коркпо... деп жооткотуп, алдыға өткөзүштү, ак кийиздин четине өтө жақындастышты. — Коркпо, әчтеме болбайт,— әчтеме болбайт...

Бала «эмне болорун», «эмнеден коркорун» түшүнө алган жок. «Бәзге мингизеби?..» деп ойлоду. Тизгин тута албайт ко?! Жыгылат ко азоодон?! Эми өз оюнан өзү коркуп, эки көзү жылтырап жашылданып, энтигип, оозу жарым ачылып, муун-жүүнү калтырагандай болду.

Кернайлардын жабыла айқырыгынын арасында:

— Аллау акбар! Бир кудайдын жолуна, аллау акбар! Султандардын жолуна...

Чилтендердин жолуна... Аллау акбар, аллау акбар!.. деп уламанын гана үнү киркилдеп басылбай турду.

Ушул учурда арттан катуу чыңырык чыкты. Эл селт этти.

— О, садагам... Садагам... ай... —деп эчкирип боздоп келатты бирөө. —О, садагам!.. Жалгыз элең, садагам!..

Үн зайыптын үнү эле. Нұзұптүн кабагы чимириле түштү, заары бетине чыгып, көздөрү чакчайып, буруулуп карады.

Кылкылдаган көп элди аралап, кармаган кишилерге бой бербей, узун, көк көйнөкчөн зайып жүгүрүп келатты. Аны кармоого эч ким даабады, эч кимдин колу

барбады. Узун, көк көйнөкчөн зайылтын көздөрү коркунучтуу чакчайып, кыроо баскан шыбактай аппак чачтары жайылып, сенселип, кылкылдаган көп элди жоодар аралагансып, толкутуп, жарып аралап келатты.

— Ырайым кыл, айланайын эл! Сары улагың болоюн эл!.. Атадан жалгыз эле, о кудай... Жарым жан эле шордуум... О, шордуум, кайдасың!.. — деп боздоп келатты. Эл бийлердин көзүнчө гана, кой дешкен болуп, кармаган болуп, а чынында алдына тура алышпай тең жарылып качып, ага жол берип жабышты.

Баланы ортого алып турган түнөргөн куралдуу кишилердин тосконуна болбой, тажалданып чыңырып келип, кемпир баласын кучактап калды. Бала титиреп апасынын бооруна жабышты:

— Апа... Апа... — деп бышактады, башын катты. Ошол замат күчтүү колдор экөөбүн эки жакка катуу силкип ажыратты. Эне менен бала чыңырып кайра жабышты. Күчтүү колдор аларды кайра кашыра кармады.

— Токто!

Нүзүптүн катаал үнү түнөргөн куралдуу кишилерди тык селдейтти. Нүзүптүн суюк сары муруттары түктөйдү, заардуу көздөрү канталап, бийлерди, курбандыктын милдетин алган ак сакалдууларды жекире тиктеди. Анан ал кемпирди карап:

— Байбиче, бул сенин балаңбы? — деп акырын сурады. Кемпир энтигип келип, тытылган көк жоолугун мойнуна салып, буркурап Нүзүптүн бутуна жыгылды:

— Ырайым кыл!.. Ырайым кыл, бекзаада... Бир ныптысына шал тийген жарым жан шордуу эле, бекзаада... Кудайдын корсунтканы, кудайдын жазасы азбы буга, о бекзаада, ырайым кыл, бекзаада!.. Жалгызымдан калган жалгыз түк эле. О, көкө тенцир, атасынын топурагы муздасачы... деп, кемпирдин арық эки ийни солкулдап ыйлады. — О, көкө тенцир, көңүлүм түтпөй атасынын башына куран окуп келейин деп бейитине кетсем, о, көкө тенцир, каралуу келинге ээ кылбай алып баса беришиптири...

Нүзүп кемпирдин кыроо баскан шыбактай жайылып кеткен ак чачын, арық, алсыз ийиндерин тиктеп турup, ал акырын эңкейип кемпирди өйдө кылды:

— Байбиче, бердим балаңды, көп кейибе, алып кет балаңды, байбиче,—деди акырын. — Байкабай апкелип калышкан турбайбы... Алып кете бер...

Кемпир нес боло түштү. Ал оозун жарым ачкан бойдон, калппы чынбы дегендей Нүзүптүн жүзүнө аңкайып тиктеди, нурсуз көздөрүнөн чыккан жаш, жан терине аралашып, салааланып сарыгып, көкмөк аза көйнөгүнүн жакасынан койнуна кирип турду, кемпир эсине келе албады.

— Бар... Алып жөнө баланы, байбиче... — деди Нүзүп ал башын ийкеди.

— Мин жаша... Кудайым эки дүйнөндү берсинг... Сен карыпты жалгасаң чоң кудай сени жалгасын... Мин жаша... Мин жаша... — деп күбүрөп, титиреген эриндери менен күбүрөп, жалт — жалт карап кетенчиктеди кемпир, колдору калтырап, жарым жан баланы көк көйнөккө далдалап, жонунан сылап, колтугuna жашырып кетенчиктеди, шашылды, топтон тезирээк чыгып кетүүгө шашылды.

Бийлер селейди. Шерали селейди. Нүзүп кимгедир жини келип, жаак терилери тырышып кимдин башына чагылган болуп чагыларды издеп, ак кийизди тегеректеп тургандарды кыдымата тиктеди, катуу кумсарды.

Бийлердин катарында турган Абил:

— Ашыр! — деди артына карап.

Шашып башын кызыл жоолук менен таңган, кызыл жүздүү, жылдыздыу, шаптай жигит жүгүрүп келди:

— Лаппай, Абиш... — деди аптыгып, жигит Абиши кайда шилтесе ошол жакка дикилдеп кызматын кылууга учуп — күйүп, көздөрү жайнап турду. Абил аны колу менен көрсөтө берди.

— Чалгыла! — деди. Жанагы баланы ортого алып турган түнөргөн эки киши жигитти шап кармап калышты. Жигит жулкунган жок, нес боло түштү, кыпкызыл иреңи заматта күпкүү болуп кетти. Эриндери титиреди, эмнегедир эки көзү Абиден өттү, Абил аны тиктебеди, оозуна эчтеме кирбей жигиттин башы каңгырады. Кернайлар кайрадан айкырышып, дабылдар кайрадан дүңкүлдөп кулак тундурду. Өлүм! Өлүм! Капыстан бетме-бет чыга түшкөн өлүм кызыл жүздүү жигитти апкаарытып таштады.

— Аллау акбар! Аллау акбар! Султандардын жолуна... Аллау акбар... Чилтендердин жолуна... Аллау акбар... — деген кобур үндөр кулагына урунуп, тегерегиндеги кишилердин жансыз, ырайымсыз тырышкан кабактары көз алдынан көчүп өтө баштады. Бири дагы аны тик багып карабады.

— Аллау акбар... Аллау акбар... Султандардын... Чилтендердин... Аллау акбар... Түнөргөн эки киши аны ақырын түртүп, жайылып жаткан ак кийиздин четине жакындал баратышты:

— Коркпо... Коркпо... Эчтеме болбойт... Эчтеме болбойт...
Бул жумшак үн кулагына келме болуп угулду, ага эреркеп, жаны тынчтанып каңырыгы тутөдү. Ал ақырын көзүн жумду. Күчтүү колдор кайда итерсе, кайда түртсө, ошол жакка майышты, чөк түшүп баратты. Өлүм! Өлүм! Сезимтал жүрөк дирил какты, тыбырады. Коркпо? Эчтеме болбойт? Үмүт дагы эле үзүлө албады, үлпүлдөп өчүп бараткан оттон тыз деп бөлүнүп көөдөй түндүн түпсүз койнунда жалгыз жүргөн учкундай жылтылдады. Бул ырымдыр? Бир жеринен биртке кан чыгарып ырымын түзөп коё беришер? Үмүт дагы эле өчө албады...

Күчтүү колдор эки колун артына кайрып бек кармады. Дагы бир күчтүү кол анын али түк чыгалек ээгин капшыра кармап өйдө тартты, чоюла түшкөн тамагына муздак, курч бирдеме келип тийди, колтук эти титиреп кетти.

— Апа!..

Жулкунду, эки ийни гана диртилдешке араң үлгүрдү. Кирпикти бир ирмемде муздак шамшар, курч шамшар, ырайымсыз шамшар кызыл жүздүү жигиттин кекиртегин шалабулап түштү.

Тең катар акбоз бээни күчтүү жигиттер дароо тушоолоп жыгып, а өлүм сезген жаныбар бир чыңырып кишинеп, көз ирмемде мүүздалды.

— Аллау акбар! Аллау акбар! Бир кудаанын жолуна... Аллау акбар! Султандардын жолуна... Чилтендердин жолуна... Аллау акбар!..

Кыпкызыл кан дирилдеп атты, кең жайылып жаткан ак кийизге, кардай меңсиз ак кийизге кызыл кан сапырылды, күнгө чагылышып нур болуп чачырады. Аба бурулдап жылуу кан жыттанып, коуюланып кетти.

Кернайлар үн баспады. Дабылдар кандуу салтанаттын сүрүнө сүр кошуп жер чайнап дүңгүрөдү.

— Аллау акбар... Аллау акбар...

Кардай меңсиз ак кийиздин бетине армандуу кан ар түрдүү көчөт, кызыл гүлдөр болуп, жайнады. Нүзүп бир колтугунан, Мусулманкул бир колтугунан алып, ақырын

коштоп келип, Шералини канжалап жаткан адам башынан аттатып, кызыл-ала болгон кийизге өткөрүштү. Леп этип, жигитинин сөөгүн тепселип жаткан төрбөлжүн менен көздөн далдалап жаба койду Абил.

- Бактыңыз күт болсун! — деди Нұзұп әркелете күлүмсүрөп.
- Бактыңыз күт болсун! — деди Мусулманкул.

Шерали эмне дәэрин билбеди. Кернайлар айқырып жатты. Дабылдар тынымсыз дүңкүлдөдү. Шерали туш- туштан кысып келип күттүк айтып турушкан ак сакалдууларды, бийлерди ылжайып тиктеп, былбырап турду.

— Күт болсун! Күт болсун айланып конгон бактыңыз!... Күт болсун артылып минер тактыңыз!.. Эми келди, ханзаада, жүрт камын ойлоно турган чактыңыз!..

Акырын зоңкулдаган мундуу добуштар, жашып кеткен кай бир кары кишилердин каргыл добуштары күттүк айтып турду.

Мусулманкул кош миздүү оор кылышты канга бөлөп алды да, ошол кынсыз бойдон, учунан мөлтүлдөп кан сарыккан бойдон Шералинин белине илди.

— Куралыңыз күт болсун! Душманга каршы күрч болсун!.. Жүрттүн четин кайтарсын!.. Душмандын мизин майтарсын!..

Кернайлардын, дабылдардын дүңгүрүн чарт жарып, тарсылдап асманга мылтык атылды.

- Кимдин, кимдин заманы? Шерали хандын заманы!

Нұзұп, Мусулманкул баш болгон билермандар тегеректеп турушкан аксакалдар кандуу кийизди туш- тушунан жабыла кармашып, өйдө көтөрө башташты.

Шерали кылт деп жыгылып кете жаздап барып, Нұзұптүн ийнине таянып оңолду да, ошол биртке әңкейген бойдон, Нұзұптүн күчтүү ийнин таянган бойдон кийиздин үстүндө эки бети тамылжып, тердеп, эки жагын ылжайып тиктеп барадты. Ал кимге эмне дерин билген жок, кимди алкарын билген жок, түш сыйктуу болуп турган бул иштер эсин оодарды. Кымкуут түшкөн элди бактыга манчыркап мокой түшкөн көздөрү менен аңкайып тиктеп келе берди.

— Кимдин, кимдин заманы? Шерали хандын заманы! Көпчүлүк ураан айтышып, дүңгүрөп, кылкылдаган кошунду аралап жөнөштү. Кернайлар күчөп бакырып, дабылдар тынымсыз үруулуп, кулак тунду.

- Кимдин, кимдин заманы...

Салтанат бүтүп, Нұзұп чатырына келди. Ал катаал. Чатырга кирип, суюк сары мурутунун бир жагын тиштеп, көздөрүнүн алды диртилдеп ойлонуп, төргө оң тизесин муштуму менен мадап таянып отура кетти. Шерали жанында эле. Ал кубанычтан ууртун дагы эле жыя албай:

— Эми эмне кылабыз? — деп сурады, Нұзұптү жадырап тиктеп. Нұзұп укмаксан болуп, кайта ага кыжыры келгендип, кабагын түйүп, үнчукпай койду. Шерали томсоруп, шагы сынып отура калды.

Ышы буркураган кара чаначка кымыз алып, тыштан Кедейбай кирди. Кымызды көрүп Нұзұп тамшанып жиберди:

- Күй бери...

Колуна тийген кырма кесени Нұзұп Шералиге сунду. Шерали ийилип:

— Ала келиңиз... Сиз ала келиңиз! — деди. Нұзұп кымызды дем албай шимирип ичи да, ыракаттанып, кубаттанып, жүзү тамылжып, жоошуп отуруп калды...

Бирпастан кийин Нұзұптұн чакыруусу боюнча чатырға бийлердин, аксакалдардың, жақшы чыкма жаштардың иргелгени чогулду, бардығы чөк түшүп, дем тартпай Нұзұп тараптан кеп күтүп отурушту. Нұзұптұн кабагы дагы түйүлдү.

— Бир кемпирди токtotушка чамаңар болбодубу? — деп ныктап сурады ал, көздөрү чакчайды. — Кайсы көрдөн жетип келди ал?.. Курбандық табылбай уят болуп кала жаздық ко!? Үя!/? Хан көтөргөн биздей болобу?!

Мусулманкул кашын керип:

— Баштатан айтылганда камдап келет элек... — деди. Мусулманкулга бетмандаі отурған коюу ак сакалдуу бий кыңырылып:

— Кемпирдин көңүлүнө карабай эле койгондо... — деп келе жатканда, Нұзұп чаңырып жиберди:

— Токtot! Ой, батыр наймандың бийи, кемпирдин көңүлүнө карабай батырлық кылып жөөлөп коё кала турған учур беле?.. Кемпир экөөбүздүн алдыбызыга жетпесе болмок. Құн көзүн көргөн сүүкка тоңбойт, хан көзүн көргөн арам өлбөйт. Бечара адам алдыңызға арыз кылып жетсе, арызын жөнөтүп сураганын берип чыгарбасаң, караламан элдин оозуна жаман атың тарайт. Жаман ат суурулган кылыштан күчтүү, башыңа конгон бактыңды учурат, конгону келе жатканын чоочутат! Уктуңар беле ушуну... Өзүбүз ак тилек кылып хан көтөրүп отурсак... Кандуу жолго камданып отурсак...

Сөз кайтарған киши болбоду. Бардығы мааниге ынанып, моюн салып отуруп калышты. Бир гана Карап бийдин жақшы чыкма баласы Абиддин зоболосу бийик болду ошондо. Мандаіы жарыла кубанып, жашына жараша элдин эң этегинде чатырдың улагасында отурса да, кадалып төрдү тиктеп, Нұзұптұн көзүн учуратууну самап, өрөпкүп отурду.

— Абил, — деди Нұзұп әркелете, жумшак үн менен Абил обдула калды:

— Лаппай, бек ага...

Нұзұп эми гана мұруту кылайып келаткан жаш мырзаны имерип тиктеди:

— Үкем, баштаган канча жигитин бар?

— Жұз эле, токсон тогузу калды, бек ага...

Нұзұп башын ийкеди:

— Ыракмат, үкем! Билгиликтүү кишинин ишин кылдың. Ыракмат, үкем жүзүнчү жигитин үчүн чоң ыракмат.

«Бек агасының» дитинде бир күдүгү турғанын кылдат «үкеси» кабагынан байкап, акырын:

— Эми... башка әлден ооп келген жалғыз аяқ жигит эле... айла түгөнгөн соң... эми... — деп мыңқылдап, «издеп алары, доо кылары жок, артынан камтама болбоң...» дегенди түйгузүп койду. — Сиздин «әл үчүн, жүрт үчүн» деген ишиңиз үчүн, бек ага аттокур жигитибиз түгүл кара башыбызды аяйбызбы?!

Бий жымыйып тиктеди, ошо тымызын каларына ыраазы болду. Мыңдай жумуру баштан курбан чалыш бул элдин өтмүшүндө те байыртан кылына келген үйүт болгон, бирок «асмандан ак кочкор маарап түшкөн» деген убактан бери бул үйүт токтолгон, ошентсе да, кай бир ушундай «кан көтөргөн» деген өзгөчө бир учурда «кан кечпесе кан болмокпу» делинип, кан көтөрүштүн маанисин, аброюн бийиктетиш үчүн тымызын, караламан көпчүлүккө көрсөтүлбөй үйүт аткарылып келингени алыстан угулган жаңырыктай үзүл-кесил айтылат.

— А түзүк, — деди Нұзұп, сөз улады: — Бул сенин да ишиң. Кулак сал, бул жортуулда туубашы болууга арзыдың. Туубашы паңсат бол. Колдун алдына түш. Уктуңбу?..

— Күп болот, бек ага!

Ушундан соң Нұзұп хан атынан өзүнүн биринчи буйругун берди.

— Бийлер, мына хандуу болдук, баштуу болдук, токтоосуз жолго камдангыла эми.

Урушта туруш жок. Аттанабыз. Бүгүн эл орунга отурганда аттанабыз. Түндө жүрөбүз. Таң аткан жерге токтоп, күндүз өргүү кылып, жалаң түндө жүрөбүз. Артық баш опур-топур болбосун, чүү болбосун. Жыланьдын күйругундай гана эч шабыртсыз тууду ээрчигиле.

Уктуңарбы?.. Бул кашыңарда отурган Шерали-хандын ақылы...

А Шерали-хан башка бийлер сыйктуу эле аңкайып анын оозун тиктеп отурду...

Эртеси күнү кең талаада уйпаланган чөп, аттардын ным тезектери, көк чымындар калды. Топурагы кургабай, моло көтөрүлбөй, тегиз жер менен тең болуп, жалгыз жазат калды.

III

Он миң ашық кол менен барып, Нұзұп Коконду камады. Кокондун чебинин он сегиз дарбазасы болгон. Ар дарбазанын тушуна күчтү арбын коюп, шаарга туштараптан келген жолдорду кесип, сууларды буудурду да, коргондун кырына атылаган қытайчанын огу жетпей турғандай аралыкка чатыр жайдырып, сес көрсөтүп, айбат көрсөтүп, көп колду жер жайнатып оюн курдуруп жатып калды.

Ошол учурда шаардын ичинде Нұзұптын мурда киргизип жиберген каландерлери көчөмө көчө қыдырып, қылган қүнөө үчүн дозок отун кечип жооп берер қүн келди дешип, эң аянычтуу, эң коркунчутуу, жүрөк үшүткөн карғыл добуш салып сайрашып, үрөй учуруп жүрүштү. Сыртта камап жаткан белгисиз жоонун сүрүнө бул кошуулуп, шаар ичи кымкуут түштү, базарлар тарады, чайканалар аңғырап бош калды. Амир Насурулланын Коконго коюп кеткен беги Ибрағим Хайал сыпайыларын тик түргузуп дарбазаларды бекемдеди, самсалаган каландерлерди куудуруп, колго тийгенин зынданга таштаттырды, элди тынчтандырып, тополонду басмакчы болду. Бирок, құнұмдүк тирилиги бузулуп, суудан, оттон мұкураган элди эч жубата албады. Элди сыртта камап, кастарын тигип жаткан көп колду жок кылып, же, жок дегенде, нары сүрүп таштап жубатат эле. Ибрағим Хайал муну түшүндү.

Ирешире күүгүм кирди. Ибрағим Хайал сыпайлардын коштоосу менен дарбазалардын бекемдигин карап, қытайчалар¹ орнотулган жерлерин көрүп келатты.

— Бек, сизге бир каландер учурашам дейт... өзүнө гана айта турған сырым бар дейт... — деди, қүн чыгыш дарбазасынын жұзбашысы Ибрағим Хайалдын алдын тосуп, сулуу акжал жәэрде аттын омуроосунан ылдый таазим кылды.

- Кайдагы каландер?..
- Мага айтпады...

Ибрағим Хайал унчукпастан аттан түштү да, нөкөрлөрүн артынан чубатып, өзү жүгүргөндөй бат-бат басып, дарбазанын бир колтугунан өйдө көтөрүлгөн тепкич менен чептин кырына чыгып кетти. Ал эни бир араба жүргүдөй бийик дубалдын үстүндө көпкө қыдырып басты. Анын азыр әмне ойлоп баратканын нөкөрлөр билбеди. Ал үн каткан жок. Караптасып көшөгө болуп, каш-кабагын жашырып, сырын бекитти. Артынан бүжүрөп әрчиген нөкөрлөрдүн көзүнө бектиң башындағы ак жарлығы гана анда-санда кубаң этип турду. Алар бегинин бели дөң қырдач мурдун, кирпиги аз кичинекей көзүн, коюу быжыгыр қыска кара сакалын, беш құндөн берки абалдын оорчулуғу әзген сабыры суз, чарасыз ой баскан жүзүн болжоп, ички сезим менен көрүп турушту. Бирдеме деп ақыл кошушка эч кимиси батынбады, апарды Коконду колдон чыгарып жиберүү ишине аралашып калуу, каардуу Амир Насурулланын алдында кошо жооп берип туруу коркuttu.

Кокон от менен курчалган. Көз жетпей сансыз оттор жылтылдап, асмандын жылдыздары бүт күбүлүп Кокондун тегерегине түшүп калгандай. Бирде алыстан бүлбүл этип, бирде күчөнсүп балбылдап, биригинин шооласы бирине уланышып, асманга көтөрүлүп турду. Жакынкы оттордун жәэгинге буттарын тартайтып кишилердин караандары жүрдү, бирин бири чакыргансыған добуштары, аттардын кишинегени ава менен калкып келип жатты. Чептин ич жагы капкараңғы. Сыпайлар турған жерлерден

¹ Қытайча — қытай нускасына куюлган жез замбирек.

башка жерде бир дагы жылт эткен жарык жок. Дарактар кара кийген зайдыптай үңкүйүп, тамдар эски бейиттөй бозоруп жатты. Ибрагим Хайалга муздак тийди.

— Келтиргиле каландерди бери!

Бир паста узун бойлуу бирөөнүн артынан түртүп бектин алдына апкелишти.

Каландер салам айтты. Ибрагим Хайал сыйлыктык учун күңк этип алик алган болду да, каландерди кыя карады. Каландердин бети ага көрүнгөн жок.

— Шам!

Билинер-билинбес көлбүгөнсүп турган авага шамдын үлбүрөгөн жалыны ақырын ыргалып, Ибрагим Хайал менен каландердин ортосун күңгүрт жарык кылышп турду. Ибрагим Хайал каландердин бетин күнт коюп тиктеди. Анын кирпиги аз чүңүр көзү чоңоё түштү.

— Каландерим, жылдыз санайсыңбы, же ырам¹ ачасыңбы? — деп сурады Ибрагим Хайал.

Каландер ууртунаң жылмайды:

— Бек, бир аптанын ичинде болор ишти мен ырамсыз билем. Асмандағы жылдыздан көрө жердеги жылдыздардын сырын жакшы түшүнөм.

Ибрагим Хайал көзүн ылдый кылышп, башын ақырын, өкүнүчтүү ийкегиледи. Ал азыр алдында каландердин кабагын мойнуна илип турган адам жөн жүргөн неме эмес экенин болжоду. Тике карап туруштун өзү тиги калың оттун күчү болуп жүрбөсүн! Ибрагим Хайал баш көтөрбөй көпкө турду, каландер болуп келип турган жаттын өзүнө кадалып турган сынчы көзүн көкүрөгүндө сезип турду.

— Айт тез, кай тараптан келдин?

— Тигил тараптан...

Каландердин жылтылдаган сансыз оттор жакка ишара кылганы Ибрагим Хайалдын жүрөгүн болк эттириди. Анын иреци кубула түштү. Билдирбеске тырышты. Бирок каландердин сынчы көзү чамалап турганын дагы сезди.

— Кимдер булар?

— Тоолуктар. Тоолуктардын сол канаты. Эртең же бүрсүгүндөн оң канаты келмечи...

Нөкөрлөрдүн көздөрү чакчайды. Шыбыр-күбүр болуп кетишти.

— Өз көзүң менен көргөнсүңбү, айтчы, ушул ар бир отто канчадан киши бар сыйктуу, айта аласыңбы?..

— Бирден паңсат бар, бек!

Ибрагим Хайал ойлонуп калды. Тиги эрдин кымтып карап турду. Ал Нүзүптүн ар жигитке бирден от жагууга буйрук кылганын эстеди. Ибрагим Хайал ишене бербегендей баш чайкады.

— Ар паңсаттын колунда беш жүздөн аскер... ушундайбы?..

— Көрүп турасыз, бек!..

Ибрагим Хайал онтоп жиберди:

— Гм...

Ошол учурда чептин ички тарабынан чуу чыкты. Сөгүнгөн, ызырынгандар үндөр, оор темирлердин бири бирине катуу урунганы, онтоо... Ибрагим Хайал селт дей түштү.

¹ ырам — китеп төлгө, гороскоп.

Артына буруулуп, кулак төшөп тыңшай калды. Аңгыча тепкичтен кимдир бирөө чуркап коргондун кырына чыкты:

— Бек кайда?.. Бек кайда?.. — деп энтигип, аптыгып келатты. Ибрагим Хайал, анын нөкөрлөрү нес болуп карап калышты. Чуркап келаткан киши өзүнүн кең чепкенинин өңүрүнө чалынып туруп:

- Бек!.. Бек!..—деди сүйлөй албай. Ибрагим Хайал көзүнөн заар чачып:
- Эмне? Айт тез! Эмне болуп кетти?..—деп чаңырды.
- Сыпайлар чатак чыгарып жатышат, бек... Коңондун мурдагы сыпайларынан куралган жүздөр!..

Бул кабар Ибрагим Хайалга шектүү кишинин көз алдында бөйрөккө урулган катуу сокку болду. Ал онтоп жиберди.

— Жөнө, пансат, — деди ал акырын, — кан төгүшпөгүлө, акырын тыйынгыла.

Аларды оюна кой. Талабын орундастып акырын тый...

— Бек... Алар дарбазаны ачабыз дешип жатат да!..

Ибрагим Хайал эмне дээрин билбей калды. Нөкөрлөрдүн үрөйү учту. Ибрагим Хайал колун шилтеп салды.

— Бар, мен азыр барам, мен баргыча дарбазаны ачпай коё тургула...

Пансат тарсылдал жүгүргөн бойdon дубалдан түшүп, атына минип караңгыда татырата чапкан бойdon кетти. Ибрагим Хайал артынан селдейип тыңшап, аттын такасынын үнү басылганга чейин тыңшап турду. Эмне кылса? Анын мәэси ооруду. Эмне кылса? Эч жооп табылбады. Күч аз. Бухара алыс. Жол кесилген. Жаңжал... Ал өзүнө байырлап турган нөкөрлөрүн бир сыйра тиктеди.

— Кана, эмне кылабыз?— деп сурады. Нөкөрлөрдүн бири да үн ката албады.

Ибрагим Хайал суроосун тактады:

- Коргонобузбу?.. Же шаардан чыгып кетелиби?..
 - Дагы эч ким унчукпады. Ибрагим Хайалдын жини келе баштады. Ал каландердин кадалып турган көзүн дагы сезди.
 - Унчукпайсыңарбы? Билем, буйгада, далдада, четте калғыңар келип турабы!..
- Майли, хазратинин алдында мен жалгыз эле жооп берип калайын! — деп чаңырды. Нөкөрлөр жөргөмүштөй бүрүштү. Ибрагим Хайал жайнаган от жакты тиктеп, ойго батып, жоошуп туруп калды.

«Булардын миңбашысы¹ бар бекен?».. — деп күңк этти Ибрагим Хайал өзүнө өзү суроо берип, жер тиктеп турган бойdon.

— Миңбашысы жок кол болбойт! — деди каландер. Ибрагим Хайал ойлуу башын көтөрүп:

- Ыя?.. —деди.
- Колбашчысы болбой кол болбойт дедим, бек.
- Аны кайдан билесин?..
- Кудайдын күдүретиби, көргөм, бек...
- Гм...
- Колбашчысы каардуу киши. Коңондун ачкычтарын өзүлөрү бир аптанын ичинде апкелип колума тапшырат. Тапшырбаса, бул суурдун ийнинен бир дагы маңгытты тиরүү чыгарбайм деп отурат...

¹ Миңбашы — аскерлик эң жогорку даража, колбашчы.

Ибрагим Хайал ичинен келме келтирди. Анын көзү каландердин көзү менен уруна түштү. Биринчи көргөндөгү шеги кайра тирилди. Кыжыры кайнап кетти.

— Кармагыла!

Куралдуу жигиттер каландердин эки колуна жабышты. Жан керек, кубара түштү, бирок өзүн токtotуп, каландер Ибрагим Хайалга тайманбай тиктеп, тишин ырсайтып жылмайды.

— Сен ошондонсуң. Башыңды алам, —деди Ибрагим Хайал. Каландер башын ийкеди:

— Менин башымды ойлонуп алыңыз, бек...

Нөкөрлөр селдейип түрушту. Ибрагим Хайал томсоруп калды. Мында тигил оттордун деми бар! Ачусу акырындап тарап, жүзүнө кыйналуу, ноюу кайра келди.

— Коё бергиле... Мага ушуну айтайын деп келдиң беле?..

— Ушул үчүн, бек! Шаарды канчалык тез тапшырсаңыз ошончолук жакшы болор...

— Гм...

Ибрагим Хайал шамдын түбүнө жетип үлбүрөп турган билигин карап туруп калды. Биликтен чыккан биртке ак жалын улам пастап, улам кароолонуп, муздак абанын ичинде акырын термелип өчүп, Ибрагим Хайалдын түнөргөн кабагы күңгүрт тартып, караңғы-лыкка улам жутулуп баратты.

Ушул учурда анын көзү четтерек турган нөкөрлөр караңғыдан пайдаланып жылып — жылып кете баштаганын көрдү, асмандын шооласынын шаңында даана көрдү, унчуккан жок, чарасыз болуп шалдырап турду.

— Эй, каландер тонун кийген азамат, бери кара... —деди Ибрагим Хайалдын чарчаңкы үнү. — Жапайы элетилер тагдырдын колу болуп, биздин алкымыбызга жетип калган болсо, анда аргабыз кайсы, тагдырыбызга кулдук кылдык... Айта бар колбашчиңа, бизге жол берсин, кошундарын дарбазалардан тарта түрсун, сураганыбыз ушул...

— Күп!..

Ибрагим Хайал мышыктай шамдагайлык менен тепкичтен жүгүрүп жөнөдү.

Дарбазанын түбүндөгү жүзбашыга:

— Каландерди дарбазадан чыгарып жибер! — деп кыйкырды да, ак жал атка шарт минип, калган нөкөрлөрү менен чапкан бойdon дубалды түптөп, караңғылыкка житип кетти...

Нүзүптүн оту.

Сары жалын соймондол, түндүн капкара көшөгөсүнүн өңүрүн жалмалап, кызыл учкундар жылтылдап, караңғылыктын кучагына кирип жок болуп жатты.

Нүзүп эәрин жазданып, былк этпей, үн катпай, оттун кызылын тиктеп, ойлуу.

Жанында Шерали. Шерали ыргылжың болуп, сабыры суз тартып, шылкыйып чычала ичкертип отурду. Улам Нүзүпкө көз кыйыгын салат. Аны менен бирдемени ачык сүйлөшкүсү келип турган сыйктуу. Ал кардуу тоолордун арасында шуу- шуу деп жумшак шамал жүрүп турган бейпил адырда ушундай караңғы түндө жылкы кайтарып жүргөн кезин, жылкычылардын катарында ушундай улуу отту тегеректеп отурган күндөрүн эсine салды. О, анда бирөөдөн иймениш, бардык үбакта абайлаш, бардык үбакта тартыныш, эң акыры келип, көз каранды болуп, өзүндү өзүң кор тутуш жок эле. Көңүлдө эмне болсо, ачык айтып, тиштерин кашкайта күлүп, жүрөгүнүн көксөөсүн тартынбай ортого салып ырдап кең пейил жигиттер болор эле. Анда сөздүн акысы,

кысасы, эсеби болчу эмес. Көңүлдөгү оюн эч катылбай, мына бу оттун учкундарындай ачык учуп чыгып, ал ойлоруң үчүн эч ким сени жектечү эмес, эч ким сени душман саначу эмес. Эллеттин бейпилдиги канына сицип калган Шерали айланасы тарып, малдықындай болсо да эркиндигин жоготуп койгондугу сезилип, ошондон улам жүрөгүнө өзү жооп табалбай турган бир санааркоо түшүп отурду. А Нұзұп әэрине өбөктөп, былк этпей, үн катпай, Шералиден бетер санаалуу, көзүн чала жуумп, илгери бир көргөн түшүн эстеп жатты.

...Нұзұп ата мәэрин көрбөдү. Эсенбай бий анын энесин салынды кылып таштап, энеси экөбү айылдын четинде боз төбөл үйдө эптеп түтүн булатып, карыптын оокаты менен жан сакташчу. Нұзұп кичинекейинен таз болуп кетип, төбөсү жылтырап чачы жок болуп айыкты. Сыпаа бий намыс кылып, эч качан балам дебеди, топко зэрчитпеди. Бирок, Нұзұп таз чыйрак чыкты. Атасынын баласынбай койгонуна, күнүбатча бир туугандарынын ыктатканына басынбай, кайта күчөп эрегишип, кашкөй чыкты.

Күндөрдүн бириnde Нұзұп таңга жуук ошол шүмдүктуу түшүн көрдү да, ордунан чоочуп туруп, эрте менен айылдагы аксакалдарды, көптү көргөн уламаларды чогултту. Мал сооп, аш тартып, алдына жакалуу жаап, артына чарчы (жоолук кур) курчап, зыяпат көрсөттү. Бул эмнеси? Эч ким билбеди. Жуп бетке бата тартыла бергенде, Нұзұп улагага сыңар тизелеп отура калып:

- Журт, менин сilerди топтоп отурғаным... Мен бир түш көрдүм... Мына ошону жорутайын деп топтодум эле... — деди. Кишилер Нұзұптын оозун карап калышты.
- Айт. Мырза, айта бер, жоруйлу дилибиз жетсе! — дешти төрдөгү карылар. Нұзұп бирпас толкундап, мұқактанып түшүн айтты:
- Эң бийик, көкжашыл тоолордун үстүндө жүргөн экемин... Бир тоодон бир тоого аттайм... Бир тоодон бир тоого сунсам колум жетет. Бир тоодон кыйкырсам бир тоонун кийиги шагырап үркөт... Бул эмнеси?.. Бирок, түзүк мөокум канбады... Бат ойгонуп кеттим... Бул эмнеси?..

Кирпиктер гана кыбырап, үй ичи тымтырс болуп кетти. Мындай шүмдүк түштү ким көргөн? Ким жоруган? А Нұзұптын жүрөгү алып учуп, көздөрү диртилдеп, отурғандардын кабагын, иреңинин кубулушун сабыркап тиктеп, жооп күтүп турду.

— Жакшы... — деп, төрдөгү карылардын бири киркилдеп сүйлөп келатканда, Нұзұп:

— Токтоңуз! — деп оозунан сөзүн сууруп алды. — Түзүктөп жоруй алар түрүнөр көрүнбөйт. Түш бир айтуудан бузулат, бир жооруудан бузулат дешетко. Мына эмесе, мен өзүм жорудум: эң бийик көк жашыл тоолордун үстүндө жүргөнүм — мартабам көтөрүлөт экен, бир тоодон бир тоого аттаганым, бир тоодон сунсам колум бир тоого жеткени кулачым узарат экен, даңқым алыска кетет экен, бир тоодон кыйкырсам бир тоонун кийиги шагырап үрккөнү — бийлигим чоң болот экен... хан болот экемин... Омийин, аллау акбар! — деп бата тартып жиберди. Кай бирөө чын ниети менен, кай бирөө тамашага чалып, дуулдап бата кылышты. Эл тарады.

Элге кеп болуп кетти. Көзү жок жерде ким көрүнгөн шакабелеп, атаны жаман калдин тилегин көр дешип, күлүп жүрүштү. Акыры унтуулуп да калды. Жалғыз Нұзұп өзү гана такыр унуга албады, көксөдү, күттү. Ата болуп бир жолу көтөрмөлөп, сүрөмөлөп койбогон бий атасына өчөшүп, күндөрдүн бириnde соодагерге атасынын жайытынан кырк байтал уурдалап айдалап берип, бир көккашка бышты сатып алып калды.

Көккашقا таза кандуу бедөө¹ жылкысынын уругунан болучу. Жалкуйругу сыйдан, кулун сындуу, көзү кызыл жылкы эле. Жыландай ыкчам, курч чыкты. Нүзүп атын баладай багып, кымкаптан жабуу жаап, көкүлүнө көзмончок тагып, айыл арасында жаркылдатып алып жүрдү. Эл аңыз кылды. Эл шылдың кылды, Нүзүп капарына албады.

Ошол учурларда Эсенбай бий жаңы кармалган түйгүн күш алып хан алдына жүз көрсөтүп келүүгө кеткен болучу. Ордонун шаан-шөкөтүн, зыяпатын көрүп, көп жүрүп кайтты. Атка урунуп чарчап келген кары бийди жамагаты дүбүрөп тосуп алышты, ийрилип алдында келип алы-жайын сурашты. Кексе Эсенбай бий эшиктен киргенди, чыкканды, ким келгенин, ким келбегенин алдыртан тескеп отуруп, бир гана өз уулу Нүзүпту көзүнө чалынта албады. Айылы бөлөк салынды зайыбы элдин катарында келип учурашып отурган эле. Эсенбай бий чыдай албай:

— Ой, сенин баягы кутурган калиң көрүнбөйт да? — деп катуу зил менен сурады. Зайып жооп бергиче, туугандардын бири өтө өкүнгөндөй үн салып:

— Бий, ал уулунчұз қырк байталга бир чобур алмашып... ошентип безерилик қылып... эл менен да иши жок, тууган менен да иши жок, ошонун убараасынан чыгалбай калды. Өзүңүз бирдеме дебесеңиз... — деп акырын жылдырып чагып койду.

Эсенбай бийдин кабагы бүркөлдү. Ал тизесин мыжыгып, ойлонуп:

— Атаны этегиң үзарбагыр... Қырк байталга ат алғанды ким койду э肯 ага. Аны эмне кылар э肯? Ошол ат алтын чычып берем дептириби? А көрө муногу итирейген энесин түзүктөп багып алсачы!..—деди.

Бир жактан Нүзүп келип калды. Энеси үйдө э肯. Корсунуп ыйлап отуруптур. Нүзүп эңкейип энесинин кабагын тиктеп:

— Какбаштын айлына бардыңызбы? Келди деди эле, келери менен дагы бирдеме деген э肯 а? — деди каны ичине тартып. Энеси Нүзүптуң кебетесинен чоочуду, атасы әкөөсүнүн ортосуна от жакпайын, жаман сөзгө өтүшүп кетпесин деп, тайсалдап, корсунуп отурганын башкага жооткотту. Нүзүп көшөрүп түрүп, такып сурал алып, отурбастан атырылып кайра эшикке чыкты:

— Бул эмне деген жаза? Бий атам ата болуп атымды чыгарбады, атым ат болуп атымды чыгарар деп, эптең бир ат баксам... эми ошол да көп көрүнүп калган турбайбы көзүнө! Качанга дейре чыдайм! Йе, күдүрет, качанга дейре чыдайм!

Нүзүп жигиттери менен дүпүрөп Эсенбай бийдин айлына кирип келди. Кыйкырып сөгүнүп, ак шамшарын жалаңдатып онду-солду тап берип, эч кимди бет алдырбай атасынын өргөөсүнө демитип ат салып барып, чий эшигин босого башынан түшүрө чаап жиберди:

— Чык бери! Ой, Эсенбай, чык бери! — деп чыңырды ат туйлатып. Үйдөн Эсенбай бий ызырынды:

— Карма! Карма кутурган калди!

Нүзүп ого бетер өрттөй күйүп өргөөгө дагы теминди. Турган эл тизгинине жабышып, ак шамшардын бет алдына тура калышып жүрдү. Айыл чууга толду. Нүзүптуң тиштери шакылдап титиреп, көзүнөн кан түтөп, жини барабай, буулукту, бакырып ыйлап жиберчүдөй буулукту, алдастады.

¹ Бедөө — байыркы арап урууларынын бири, бедүин.

— Кечтим сенин балалыгыңдан! Ак кылдым! Ак кылдым! Ак кылдым! Жогол!
Бетин қарайсын, атабезери, бетинди карабаймын, жогол көзүмө көрүнбөй!—деди
Эсенбай бий. Нұзұп ага:

— Сен менин балалыгымдан кечсөн, мен сенин аталыгыңдан кечтим! Кечтим! Ата болуп качан чекеми жылыттың...—деп кыйкырды. Аксакалдар ортого түшүп, «эй, мырза, атаңа ат салба, атанын сөзү октой, карғышына калып өмүрүңчө жакшылық көрбөй куурап кетесин, асте кыл, кечирим сура, мырза... түш аттан, түш, тизесин кучактап кечирим сура» дешип тизгинине жабышысты. Нұзұптын тиштери шакылдап титиреп, көзүнөн кан түтөп, арына келип қаңырығы түтөдү. Эч ийикпей, аксакалдарды жиреп бастырып өтүп, ошол бойдон артын бир кылчайып карабай айылдан чыгып кетти.

Мурда эле ата мәэрин салбаган Эсенбай бийдей мүртөз атасы менен ушунчага жетишип калган соң, бул элде мындан нары батышы болbosун түшүнүп, Нұзұп ошол кечтен калбай, эрчиген жигиттерин эрчитип, эрчибегенине жооп берип, энесин кырк байталга келген көккашقا быштыга мингизип аттанды да, үй ичинен бир учук жип албай өрт коюп жиберип, бүт күйүп бүткөнчө атчан карап туруп, күйүп бүтөрү менен теминип жүрүп кете берди. Түн катып Таласты көздөй жол тартты.

Ажыбай датканы жамынды.

Ошол бойдон көп жылга дейре кабар албай, кабар билдирибей, жат болуп Таласта жүрүп калды. Энеси таластын кызы болуучу. Аштарда, тойлордо ат чаап, жигиттери менен түрө келип көкбөрү тартып, мөөрөй талашып, үйүрлүү бөрү сыйктуу жүрдү. Таза кандуу көккашقا таза кандуулугун көрсөтүп, улам күчкө толгон сайын күчөп, эч жерде алдына ат салбай катуу чуркады. Ээсинин үмүтүн актады. Нұзұптын даңқы бүткүл Таласка жайылды, ага кошумча өзүнүн түз сөздүүлүгү, сыпаалыгы менен оозго кирип, элге алынып, мырза атығып, күндөн күнгө кадыры артты, досу, курдашы, санаалашы көбөйдү.

Ошол жерде Ажыбай датканын эшигинде жүргөн Шералини көрдү.

Күндөрдүн бириnde Кең Таластын башында чоң той болуп, көккашقا атын коштолуп, жигиттерин ээрчитип Нұзұп да барды ал тойго. Ат чабыш болду.

Байгенин аягында саяпкери келди. Көккашканы коштоп, чавандести учкаштырып чаап келди.

— Бул эмне деген элчилик?.. Бир киши көккашканы тосуп, буйдалтып... анысы аз келгесип, муну караңызчы, булдурсун менен тасмандарайга тартып жибериптири. Бул эмне дегени бул элдин!..

Нұзұптын чийкил сары иреңинде кан калбады, тик көздөрү коркунучтуу диртилдей баштады. Ал чавандес баланын көзүн тиктеп:

— Тааныйсыңбы? — деп акырын сурады, үнү ичиндеги кайнаган жинден титиреп, мүздак чыкты.

— Билбейм, бир кара киши...

Нұзұп ойлонуп туруп:

— Издегиле. Тыңчы коюп тез издегиле. Топ тарагыча тапкыла! — деди жигиттерине.

Нұзұптын жигиттери бирпастан кийин эңгезердей кара кишини тизгиндер алып келишти. Кара киши атынын башын кекейте тартып, жигиттерге камчы үйрүп:

— Эмне! Барымтаңар барбы менде! Коё бер! — деп жулуңду. Нұзұп утурлап бастырып чыкты:

— Тыбыраба. Жаныңдан үмүт кылсаң тыбыраба! — деди, анын жүзү тийип туруп мұз тоңдурған кышкы күн сыйктуу мұздак, ырайымсыз болуп кетти.

— Көккашқа атты башқа чапкан сенсиңбі?

Кара киши эки жакты әлтеңдеп карап, өндөн кетип, тили сөзгө келбей апкаарый түштү:

— Мен чапкан әмесмин... Ким көрүптүр...

Нұзұп өзүн токтото албай кылыштын сырты менен жонго бир салды:

— Кылтылдабай жооп бер. Жылт деп кете албайсың. Уктуңбу, кете албайсың!

Кара киши ооруксунуп бетин тырыштырып ийиле түштү.

— Ой, эл, барсыңарбы! Өлтүрдү!

Нұзұп кылыштын сырты менен дагы бир салды: .— Жаныңдан үмүтүң жокпу?...

Кара киши титирей баштады.

— Мен чаптым эле... Мен чаптым эле, аке...

— Гм... атты таанып чаптыңбы? Кимдин аты экенин билип туруп чаптыңбы?

— Баламдың боорун жейин, тааныбайм... Баламдың боорун жейин...

— Мени тааныйсыңбы?

— Баламдың боорун жейин, тааныбайм... Баламдың боорун жейин...

Нұзұп күмсарып, көзүн албай, көзү менен кара кишинин ичин аңтарып, бирпас токтоло калды. Биртке жумшара түштү. Кылышын кынына салды.

— Дагы биртке ичер суүң бар экен, шордуу... Агер, көккашқа ат кимдин аты экенин билип туруп кол көтөргөн болсоң, кызыталак, алдагы акылсыз башың тоголонуп атыңдың төрт аягына түшөт болучу... Көзүңдү ач! Көккашқа ат Аксының бегинин аты?

Кара киши бүрүштү:

— Билбептирмин, батыр... Билбеген киши уу ичет... Билбептирмин...

— Сени ким жиберген бул ишке?

— Өзү... Карабек мырза өзү...

— Эң сонун! Өй бери кара. Эми күнөөңдү кызматың менен сатып аласың. Уктуңбу.

Күнөөңдү кызматың менен сатып аласың...

— Эмне кылайын, батыр?..

— Бели оорубайт. Топтун алдына барып, ушул сөзүңдү айтып бересин мени

Карабек мырза өзү жиберген деп бересин. Уктуңбу. Мына ушуну гана айтып бересин. Эмне кыйыласың? Айбан малды өксүткөндөн корккон эмессин. Эми бир ооз сөз айтып кутулуштан качасыңбы? Өзүң бил...

Кара киши шөмтүрөдү:

— Макул...

Нұзұптын иренине кан жүгүрө түштү.

Карабек калың топтун ортосунда турған экен. Ырчысы жаагын жанып мактап ырдал жатыптыр.

О, Карабек бекзаада,
башыңда бактың чоң экен,
башынан ишиң он экен,
атың чыгып барк алдың
айтылуу алтымыш буудан ичинен...

Карабек эки бети тамылжып, сыпаа жымыйып, көзүн сүзө ырды тыңшап турду.
Ырчы коңур жумшак уккулуктуу үн таштап жатты.

О, Карабек шаазаада,
колдогонуң зор экен,
ықыбалың бар экен,
кулугүң чыгып даңк алдың,

иргелген жетимиш буудан ичинен...

Катуу келген Нүзүп токтолбой күчтүү жорго менен топту жиреп барып, Карабекти камчы менен башка тартып жиберди. Карабектин сүсар беркү учуп түштү. Карабек селт деп карап, бет алдында кумсарып турган Нүзүпту көрдү. Чаңырып жиберди:

— Ой, тентиген аксылык! Ой! Бул эмне кылганың!

Нүзүп да илбирстей атырылды. Камчылашууга жеткирбей, эл ортого түшө калышты, аттарын тизгиндең ажыратып тартып кетишти.

— Бекзаада имиш! Буйга жер тоскон каракчы! — деп, колу кубана түшкөн Нүзүп биртке соолуга калды.

Карабек кыйкырап сөгүп, атын туйлатып, араачачыларга бой бербей жулкунуп жатты.

Карабектин жигиттери жыйылып кетти, ызырынышып саптарына коргошун уюткан камчыларын өрүмдөрүнөн толгой кармап, качырып кире тургандай болуп калышты. Эл чурулдады. Арада турган жөөлөр дырылдап качышты.

— Карөзгөй айыбын мойнуна алгысы жок! Алгыла! Шылыгыла! — деп кыйкырды Нүзүп жанында үйрүлүп турган жигиттерине. — Шылыгыла, аяна турган жан калган жок! Көрсөткүлө тентип жүргөндү!

Жигиттер ичтеринен байланып жүргөн кыска кылыштарын сууруп алышп, эрдемсип качырып кирген Карабектин үч жигитин кылыштын сырты менен аттарынан түшүрө чаап жиберишти. Карабек жааты сестейип, батына алышпай, тирелип токтоп калышты.

— Айланайын, батыр, асте кыл... — деп, сакалы белине түшкөн бир кары адам келип, Нүзүптүн тизгинине жабышты. — Асте кыл, айланайын...

Кары адамдын таптаза, аппак сакалы, акылдуу, жылуу үрөйү Нүзүпту токтотту. Уу чачып турган көздөрү жумшара түштү:

— Эмне дейсиз?.. — деди ал акылына келип.

— Асте кыл, батыр!.. Эмне болуп кетти?.. Баш кессен да айтып кес... Эмне болуп кетти?.. Талашыңар эмне?.. Сөзгө кел, айланайын...

— Калыссызбы?

Кары адам сакалын сылады:

— Сакалыма ишен, батыр... ушул жашымда калыс сөзүм болбосо, көрүмдө болобу!..

Нүзүпкө мына ушул калыс керек эле. Кылышын кынына салды. Кары адам жаш жигиттей жүгүрүп, Карабекке барып анын да кыйкырыгын басты. Тойдун эли бүт бойдон, тамашаларын таштап, аттуу, жөө болуп, тегеректеп калышты. Нүзүп элдин баары уксун деп, кыйкырып сүйлөдү:

— О, эл! — деди, ачуу үнү абаны жарып чыкты. — Карабек каракчы мага кол салды!

— Сен каракчы! — деди тиги жактан Карабек.

Алдыда тургандардын бири күйүп кетти:

— Ой, кудайга карасаңчы! Өзүң келип камчы чаптың го!

Нұзұп ага кулак салбай әлге кайрылып дагы ачуу кыйкырды:

— О, әл! Бетинде уяты бар пенде байге атынын алдын тособу? Каракчы болбосо байге атын башка чаап жыгабы? Кана, акылдуумун дегендер, жооп бергилечи ушуга?! Бу уятыз Карабек бүгүн буйгага жашынып көккашкан аттын алдын тосту! Бу каракчы Карабек бүгүн алдыга чыгып бараткан көккашкан аттын башка чаап жыкты! Кана, айткылачы кол салганы бул әмеспи?!

Әл дуу-дүү болуп кетти.

— Жалған доо! Жалаа! — деп тыбырады Карабек. Нұзұп бүктөй кармаган камчысын кезеп, заар құлдұ:

— Карабек! Шылкыйып калат болучу эстүү киши сенин ордуңда. Карабек! Мен күнөө кыла билген баш, эсине келсе, күнөөсүн сурай ала да билет деп, эсине келтирип көюн деп, камчы менен чаптым әле! Камчы менен әмес кылыш менен чабыла турған әссиз башың бар экен...

Жигиттери кара кишини ортого тұртұп чыгарышты. Нұзұп әлге көрсөтө берди:

— Сурап алғыла!

Әл кайра дуу-дүү болуп кетти. Калыска түшкөн аксакал адам кара кишиге жакын келип:

— Сен кайсы баласың, балам? — деп ақырын сурады. Кара киши арбагы учуп бүрүшүп:

— Мен эпе... Бөрүбаймын... — деди. Аксакал аны кайгырып тиктеди:

— Кана, балам, Бөрүбай. Құдайды эсиңе алып туруп, шашпай жооп берчи...

Карабек мырза көккашкан аттын алдын тосконун өз көзүң менен көргөнсүңбү? Кана, кудайды эсиңе алып туруп, әч кимден коркпой айтчы...

Кара киши шылкыйып туруп, кыйналып жатып:

— Мен әле... Мен тостум әле... Мен чаптым әле... — деп араң құбүрөдү. Кары селт дей түштү, кабагы ачыла түштү:

— Сенби?!

— Мен... Карабек мырза өзү жиберген...

Нұзұп жерге батпай кубанды, үзөнгүсүн кере тәэп обдулуп тура калып:

— Ана, уктуңарбы! Ана! Бул әлдин мырзасы үшүл ишти кылышпен отурса (!) уурусу кайсы жолдордо жүрөт экен! Ана! — деп чартылдап кыйкырды.

Карабек күпкүү болуп туруп калды. Калыска түшүп турған аксакал Карабекке кошо сынды:

— О, Карабек... мырза болбой куруп кет... Мырза болбой куруп кет, өзүң жалғыз өлбөй, бир суу әлди кошо өлтүрдүң... — деп сыздап отуруп калды.

Нұзұп ошол күнү өз айлына кайтты. Ал дүнүйө үчүн ат чапчу әмес. Той ээси биринчи байгени алдына салды әле, албай койду, үчүнчү байгенин башы болгон токулуу жоргону гана чавандесине мингизди. Жолдо әч ким менен сүйлөшпөдү, маанайы пас болуп, ой басып келди. Карабекти го әл алдында сындырды, арбагын тебелеп салды. Бирок... Ал ойго әзилди. Тентиген аксылык! Кал! Аны үшүл сөздөр жылан болуп чакты. Атаңдын көрү, бөлөк боор әл деген ушубу?.. Ал да өзүнчө дили сыннып кайтты.

Үйүнө барды. Бирпастан кийин әле, Эсенбай-бий өлдү деп Аксыдан кабарчы келди. Нұзұп ордунан үшкүрүп тура калды:

— Бир жамандык болорун сездим эле... Кече атымдын башына камчы тийгенде эле сездим эле... Эсенбай, кантсе да, менин айбатым, сүрүм болучу, катыгүн... Тарт атты!..

Ат аябай күндөп, түндөп жол жүрүп, Кара-Буура ашуусу аркылуу Аксыга ашты. Эсенбай-бийдин айылы Ит-Агар суусунун боюндағы күздөөсүндө эле. Кара ашына өкүрүп түштү.

Нұзұп атасынын ордун басып, Аксы багытынын бийи болду...

Ушул убактарда Нұзұп шүмдүктуу түшүм келди го деп ойлонуп, атасынын ордун басканын ошого жоруп жүрдү. Бирок, көңүлү биротоло тынбады, ыраазы болбоду. Бул кайда кача турган бийлик эле? Атамурасы!! Эртеби, кечпи, акыры колго келе турган нерсе эмес беле? Жүрөгүнө чоң медер тутуп жүргөн тилеги ушул эле болуп бүтүп калышына ыраазы болбоду. Көп жылдар өттү...

Мына, эми минтип кабагынын тырышы көбөйүп, эти оорлоп жандын тынчын көздөп калган чагында, шүмдүктуу түш эскирип, эсинен чыгып бараткан кезде, күтпөгөн жерден ордодо оодарылыш болуп кетти да, тынчы жок сезимин кайра ойготту. Бир тоодон туруп кыйкырса бир тоонун кийиги шагырап үрккөнү жапжаңы болуп көз алдына келе баштады, дагы үмүт болуп жүрөгүн дүкүлдөтө баштады. Ордодогу өзгөрүштөргө байланыштуу элдин кообун, дүүлүгүүсүн, эң акыры демин көрүп туруп, Нұзұп ордону талашууга үкүк болуп бере турган бирдемени издеди. А үкүк да табылды.

Мына Шерали жанында отурат, колго түшкөн уурудай болуп шылкыйып отту тиктеп жанында отурат. Нұзұп көз кыйыгын салып Шералини тиктеди, көзүн ирмебей томсоруп көпкө тиктеди. Шерали кысынып, басынып арабагы учуп өзүнөн өзү кичинерип отурду. Коркуудан башка, өйдө карабай кулдук кылуудан башка көрүнбөгөн мокок көз, маңыроо жүз...

Эртеси түнү дарбазалардын тушунан оттор алыс кетип калганын көрдү мунарада туруп Ибрагим Хайал. Оттор бүлбүлдөп, эң алыстан бүлбүлдөп дагы нарылап кетип бараткандай. Ибрагим Хайал үзүн бойлуу каландерди эсине түшүрдү. Ошол замат жолго камынууга буйрук кылды. Күү Нұзұп тыякка жалган от жактырып таштап, колун бөлүп-бөлүп, шаардын дарбазаларынан анча алыстатпай буйгага тартып, аттан түшпөй, кылышын кынынан сууруп, өңүп калганын билген жок.

Таң түңкөйгөндө бухаралыктар Бухара жолуна чыкчу дарбазадан ак туу алышып, чууруп чыга баштады. Үркүп, дүрдүгүп чыгышты. Дарбазадан куйругу үзүлө түшкөндө, өңүп турган көп кол чуру-чuu көтөрө кыйкырык салышып, туш-туштан качырып киришти. Кымкуут түштү. Жүрөксүп мизи кайтып, жүктүү, арабалуу чубалып келаткан бухаралыктар камына алышпай, байпастап кай жакка бой таштаса да кылыштын мизине, найзанын учуна урунуп кырылышты. Нұзұптун көп колу көптүгүнө салып, суудай жайнап, туш келди дыркырата кууп сокту. Алданып жүрөгү чыгып кеткен Ибрагим Хайал артына карабай качып, жыйырма чакты аты күлүк кишиси менен араң кутулуп кетти.

Нұзұп акбоз аргымак минип, он бөйрөгүн таянып, кернайлардын айкырыгы астында жүрөк үшүткөн шан, сүр менен Кокондун чоң дарбазасынан кирди. Урматына чептин кырынан дүңкүлдөтүп замбиректер дүрмөт атып турду.

— Жаңгер¹ Нұзұп минбашы! Жаңгер Нұзұп мин- башы!

¹ Жаңгер — согушчул, жеңүүчү.

Салтанаттап бийик үн салып алдыга жарчы кетти. Аваз кылып тоскон эл жол бууп, дубалдарга, тамдардын башына дүрүлдөп чыгышып, көчөмө көчө жардап карашып, үзүлбөй бали (!) деген кыйкырыктар узатып отурду.

— Жаңгер Нұзұп миңбашы! Жаңгер Нұзұп миң- башы!

Жаңгер Нұзұп миңбашы бош калган ордого келип түштү.

IV

Өкүмдардын алдына таазим кылып келели дешип шаардын бай атанган, акылдуу атанган адамдары көп тартуулары менен ордого ағып келе баштاشты. Нұзұп аларды өзү тосуп, өзү күтүп, өзү сүйлөшүп, өзү узатып турду.

Бир кечте Нұзұп шаардан казыйын¹ жалғыз чакырып алды. Ортого түрдүү жемиш, тамак толгон дасторкон жайылды. Үчүнчү киши отурган жок. Нұзұп ордо тартиптеринен, шарият эрежелеринен, тарыхтан, көбүнчө ордо тарыхтарынан кеп тартты. Хандын даражасын, увазирлердин ордун, аскер башыларынын мүмкүнчүлүктөрүн сурамжылады. Мадали-хандын алдында да ушундай бүрүшүп чөк түшүп отуруп, атасы ойноп жүргөн кызга жолоого шарият жолун таап берген казый, жазында эле динисламдын зулпукору деп Амир Насрулланы кучак жайып тосуп алган казый, азыр Нұзұпты басқынчыдан күткарууучу кызыл от деп саймединеп, этегине тооп кылып отурду. Дирилдеген аяр, жыландај сак көздөрү менен алдыртан тиктеп, Нұзұптын оюн улап, тушмалдап, ага ықтап сүйлөп отурду. Ал увазирлердин акылын, аскербашылардын эрдиктерин баса айтып, көтөрүп мактады. Нұзұп бузган да жок, кубаттаган да жок. Казыйдын көзүнөн көзүн албай, былк этпей отуруп укту. Шум казый жаңгерге кандайдыр бир башкача жооп, башкача мисал керек болуп турганын болжоду.

— О, хазрати... Ар заманда ордо тартиби ар башка боло берген... - деп, жем таштап, Нұзұпкө көз кыйыгын сала отуруп, жумшак сөз баштады - Тиги эле альмусактан бери акыл алдыда жүрүп келет го. Бардык замандарда, бардык убактарда паша өзү өкүмдар боло берген эмес. Жол - акылдыкы...

Нұзұп казыйдын кабагын бирпас тиктеп калды. Казыйдын дили толкуп кетти. Устүнөн чыкты болжол ою! Анын аяр көкүрөгү бул тик көз тоолук бийликке өтө турган жолду оттун үстүнө да, суунун үстүнө да салып кетүүгө дапдаяр экенин эч жазбай сезди. Шашылды. Кыю келип турганда, буга кызмат көрсөтүп, жагып, жакындашып, мындан өзү да нап чыгарып калууга шашылды. Жол бар. Ошол бар жолду гана бар деп айтып бериш керек. Бүгүн бул айтып бербесе, эртең башка бир ыкыбалдуу, ырыстуу бирөө айтып берет да. Казый киши көңүлүн арбаган жылуу, жапыс, жумшак үн менен:

— О, хазрати... Бийлик эгеси паша... Бирак... - деп, эритип тартып сүйлөдү. - Бирак, паша, демек бийлик эгеси, мамлекет ишин кудайдын каалоосундай жүргүзүп кетүүгө акылы толбогон жаш болсо, ушул учурда мамлекеттин пайдасы үчүн, ошол мамлекетте күн көрүп турушкан мусулмандардын тынччылыгы үчүн, башка бир акылга дыйкан, ишке канык адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот... Дагы, агер бийлик эгеси демек паша жашы толук туруп, бирак мамлекет иши башта башынан өтпөй, ага ылайык камы болбой, тарбиясы болбой, иштин көзүн билбей турса, ушул учурда йам башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот... Албетте, бул мамлекеттин пайдасы үчүн! Бул бийлик эгесинен бийликті зордуктап алганга жатпайт. Адалаты ушул

¹ Казый — шарияттын эрежеси боюнча иш жүргүзгөн сот.

ки, бийлик эгесинин бир ооз макулдугун алып коюу зарыл... О, хазрати... Аталыктардын вазифасы жұдаа зор болгон. Аталық таксыз падишах, тажысыз өкүмдар...

— Ушундайбы, казый? — Канчалық сактанса да Нұзұптын ички толкуну тышына чыкты. Уурту биртке тартыла түшкөн жылмаюу сездирип койду. Казый жайнап кетти.

— Ушундай, хазрати... ушундай...

— Мисалы?

— Амир Темир! Жаңгер Амир Темир Көрөгөн! Заманында Чыңғызхандын тукумунан Жагатайдын кызын алып, ага қүйөө болуп кооп, кийин анын хан балдарын хан деп төргө отургузуп, а бийлиktи өзү туткан! Тилле теңгелерге алардын, ысмын чийдирип, а тилле теңгелерди өзү жумшаган!

Казый күнчыгыш элдеринин көп ордолорунан мисалдарды бир баштан санады. Бирок Нұзұп кызығып укпады. Ага шылтоо эле керек болучу. Амир Темир Көрөгөн жетишти. Ал унчукпай ойлонуп, дагы эле казыйдан көзүн албай, жылан ойноткон индустай кубарып тиктеп ойлонуп отурду.

— Гм... - деди Нұзұп, сөзү түгөнүп кайсаланып калган казыйга. - Айтчы, казый... өзүң айткан күдайдын каалоондай кылып ишти алып кеталар бекен биздин ханыбыз?..

Казый шашып башын чайкап жиберди:

— Жогуңуз, хазрати! — деди ал туталана, колдору калтырап жакасына барды. — Жогуңуз... Жогуңуз... Мындаи ишти башынан өткөрбөгөн... — Казый чыдай албай кеткенсип жер тиктеп башын чайкады. — О, хазрати... О, хазрати...

— Казый! Башыңды көтөр.

— А... а... — Казый апкарып, бозоргон нурсуз көздөрү диртилдеп кетти — Лапбай, хазрати... лапбай...

— Башыңды көтөр, казый. Көзүңдү көрсөтүп отуруп сүйлөш. Сүйлөшкөн кишимдин кабагын көрүп отурбасам канбаймын.

— О, хазрати!.. Бечара күлүңүз акыйкатын сүйлөп койду. Бир кашык канын кечип койгойсуз... О, хазрати, көрдүм... кеп уруштум... үнүн уктум... О, жок, хазрати!.. Кокон ордосу акыл толо каллаге муктаж, каруу толо колго муктаж...

— Сенин оюнча ордого аталык зарыл. Ушундайбы, казый? — деди Нұзұп казыйдын ичин аңтарып тиктеп.

— Кана, андай аталык кыла турган акылга дыйкан кишини кайдан табабыз? Ким бар? Айтчы, сен ордону, ордо кишилерин жакшы билесин, айтчы...

Нұзұп казыйдын көзүнүн кыймылын, бетинин кыймылын, уурттарынын тартыла түшкөнүнөн бери көз айыrbай карады. Казый сүрдөп мукактана түштү. Тамагына тура калган шилекейин жутуп аптыгып:

— О, хазрати! — деп жиберди, чоң усталык менен кабагын кубултуп, қаңырыгы түтөгендөй. — О, хазрати, дилиңиз адал экен, о сиз адалат ишке жараган адам экенсиз! Сурап отурасыз а!.. — Ал жылтырап жаш келе түшкөн боз көздөрүн калкалаган болуп эзилип калды. — О, хазрати... Сиз өзүңзүздү өзүңүз билбес экенсиз, өзүңүздү өзүңүз пас кармар экенсиз...

Нұзұп андан наркысын айттыrbай колунун учун биртке көтөрүп казыйды токtotуп койду. Унчукпай тоолуктардын кымбат саналган ак төөнүн жүнүнөн жасалган быязы чепкенин апкелдирип казыйдын ийнине салдырды.

...Дүйнө бүткөн дүйшөмбү күнү. Шаардын эстүү, көздүү атанган, бай атанган, тектүү атанган адамдары ордонун жасалгалуу диванханасына жык толду. Тегине, даражасына, амалына жараша кең диванхананын так турган төрүнөн эки босогосuna дейре кырка тартып, эшик жакты жал-жал карашып, тымтырс күтүп турушту.

— Хазрати!

Көпчүлүк толкуп, күбүр-шыбыр болуп, эшикти жүткүнүп карашып, кайра тымтырс болуп катып калышты. Эң алдында Шерали көрүндү. Элдин башы баары бирдей таазим кылышып, колдорун боорлоруна алышып, көздөрүнүн төбөсү менен эптеп карашып турушту. Шералинин оң колтугунда Нұзүп, сол колтугунда Мұсулманкул, артында шаардын казыйы, шаардагы аскерлердин саркери. Баяғы Шерали. Баяғы мокок көз, баяғы маңыроо жүз. Ал, үйрөтүлүп коюлган го, акырын салам айтты, эриндери эле кыбырагандай болду. Көпчүлүк дүрүлдөп алик алды. Ал улам жакындаған сайын кишилер баштарын дагы тәмөн ийип, кай бирөө бүк түшүп, бутуна жыгылып жатты. Шерали бүк түшкөн кишилердин башынан акырын аттап өтүп келе берди. Башында эски кийиз ак тебетей, үстүндө шөлбүрөгөн тепме чепкен, бутунда баяғы уурттары дулдуйған чоң көн чокой. Белинде қынсыз кылыш. Ашырдын канына чыкталған баяғы көк болот кылыш. Аны ошол бойдан алпарып такка отургузушту. Көпчүлүк күт болсун айта башташты. Шералинин кулагы дуулдап, эми кайда тиктерин билбей, эки колун кайда коёрун билбей, маңыроо тартып, давдырап отуруп калды. Диванхана аарынын юугундай күүлдөп жатты.

Нұзүп күүлдөп турган диванхананы бир нестейтти. Ал алдыда тургандардын биригинин белиндеги учу түз шамшарын қынынан сууруп алды да, кайра ээсине сунду:

— Мырза, мына бу шамшарды тетиги жерге какчы... — Хандын тагынын бетмандашын, дубалды көрсөттү. — Тетигил жерге...

— Күп, таксыр... Жаным менен...

Шамшардын ээси бүрүшүп таазим кылышп, буйрукту тез орундаатууга киришти. Бул эмнеси? Бүт диванхана дем тартпай окуяны карап калды. Бул эмнеси? Нұзүпкө сырдаш эллеттин бийлери да билбеди. Бул эмнеси?

Шамшардын ээси бутунун учу менен түрүп, колу жеткен жерге шамшарын саяйын деди эле, Нұзүптүн:

— Өйдө! — деген үнүн угуп селт дей түштү. Боюнун болгону ушул эмеспи. Дагы кантип өйдө боло алмакчы. Шырп деген дабыш чыкпай диванхана нестейди.

— Көтөргүлө! — деди Нұзүп катуу. Жакын турган кишилер шашкалакташып, көптөп аны өйдө көтөрө башташты.

— Ийнице чыгар бириң!

Ого бетер калтаарышып, шамшардын ээсин биригинин ийнине тез чыгарышты.

— Как! Так ошерге как!

Шамшар диванхананын саймалуу дубалына кагылган соң, Нұзүп Шералинин бутун жакын тургандарга көрсөтө,

— Тарткыла бутун!

Өтө кадырман киши саналып алдыда турган кожолор эле. Колдорун аппак сакалдарына алпара ичтеринен тоба келтиришип бирин-бири тиктешип калышты.

— Өй, селделер! Тарткыла дейм бутун, колуңарга жугуп калабы?..

Көздөрүнүн алды дирилдеп Нұзүптүн жини кычап келди. Ал өзүн араң токtotуп турду. Кожолор буйрукту эми түшүнгөндөй болушуп:

— А...—дешип, бат эңилип Шералинин чокоюна жабышып калышты. Нұзұп соолуга түштү. Эгер сөзүн еки кылғыдай болсо алардын кожолуғуна, ыйыктығына карамакчы әмес. Ал әллеттин кишиси. Пайғамбар уруусу деп кожолорго сыйыннуу, алардын атын азиз тутунуу анын мойнұна мине элек болучу. Кишилер ого бетер таң калышып, алдыртан бири бирин тиктешип, бирок шыбырашышка аргалары жок болуп, турган турган жеринде селдейип турушту. Кожолор Шералинин уурттары дулдуйған, чаң, аттын тери каткан чокоюн ичтеринен кор болушуп жатып чечтиришти. Сасыған чулгоолорун араң чыдап бүктөшүп, чокойдун кончуна тыккан болушту. Шерали кыпкызыл болуп, буттарынын башын шөлбүрөгөн чепкендін өңүрлөрү менен кымтынып, отуруп калды.

— Чеч белбакты бери! — деди Нұзұп ага. Шерали үнчукпай эски кайыш белбагын чечип берди. Нұзұп белбак менен еки чокойду кошоктоштуруп бекем байлатты:

— Илгиле!

Житире кагылған шамшарға чокойду алпарып илишти. Диванхана тымтырс. Баары Нұзұптүн оозун тиктеп калышты. Бул әмнеси? Бул кандай сыры? Нұзұп шумдугунун түйүнүн чечүүгө шашылған жок. Шералинин үстүнө мурда камдатып койгон кызыл кымкапты жаптырды, бутуна саймалуу көк булгары өтүк кийгиздирди. Ошондон кийин гана, көпчулуккө угуза:

— Шерали! Мына, карагым, эми сен журт әгесисин. Жүртка кайрымдуду бол! Бурадарга күйүмдүү бол! Ақылдуунун тилин ал! Көздүүнүн артынан әэрчи! — Чокойду колун сунуп көрсөттү. — Тетиги жаман көн чокой... Шерали, тааныйсыңбы ошону? Ал сенин чокоюң! Ал сенин өткөн күнүң, Шерали... Ошол өткөн күнүңдү, ошол карыптыгыңды эч качан унутпа, күндө көрүп отур. Ал алтын такка чыгарған күчтүү кудуретти сага күндө эстетип турсун. Кара баштуу адамдын өмүрүнө, калың тайпа жүрттүн тагдырына ойлук кылганыңда бул чокой дайым маңдайыңда болсун. Бул сени көптүрбөсүн, эсиртпесин...

Нестейген диванхана дуу жарылып дүңгүрөп кетти.

— Бали! Бали! Мин жаша, ата угулу! Бали!

Ушундан соң казый кыска сүрө окуп, Шералиге хандык тажы кийгизди. Анан ханга атالык даражасы зарылдыгын тактап, шарияттан бир риваят¹ келтирди да, Шералиге кайрылды:

— О, бийлик әгеси! Азиз дил агаңыз Нұзұп бий ордоңузга башкөз болуп беришине ишенесизби? Анын ордоңузга, өзүңүзгө, мамлекетинизге атальк вазифасына өтүшүнө ыраазысызбы, о хазрати?..

Шерали мурда үйрөтүлүп коюлган жоопту берип:

— Ишенем... ыраазымын...—деп кызарып баш ийкеди.

Ушундан соң казый Нұзұпкө чоң салтанат кылып тизгин (бийлик белгиси еки тизгин бир чылбыр) берди. Салават! Көпчүлүк дуулдап күттүк айтты. Кимдир бирөөлөр кошоматка бышактап ыйлап турду. Бир мырза сыпат сыйда адам түрмөк кагазын жазып көтөрүп күттүктоо казал окуду:

Көбөлөктүн канаты күйгөн чөлдө жүргөн
каландерлер ата тапсын өзүңдөн,
бүркүттүн уясы тоңгон тоодо жүргөн

¹ Риваят—шарияттын жобосунан мисал.

бечаралар бапа тапсын өзүндөн,
күн көрсүн жамы калкың көлөкөндө,
көз артканың жапа тапсын өзүндөн...

Салтанаттын шарына кетип, көпчүлүк дуулдап коштоп турду.

V

Эллеттин бейгам тирилиги канына сиңип, ошого жараза баёо өскөн Шерали ордонун шаани-шөкөтүнүн, сыйлык зыяптынын арасына өзүн жоготуп, акырет жөнүндө ыйлас кеп урган кишилердин үрөйүнө, ширин тилине багынып, алтын буюмдарды балача кармалап таңыркап, жоош момун хан чыкты. Ордонун ишине аралаша албады. Жанына дин кишилери көбүрөөк топтоло баштады. Ар күнү керели-кечке пайгамбарлар менен оулиялардын өмүрү жөнүндө жомоктогон китеңдерди окушуп, маанисин Шералиге майдалап түшүндүрүшүп, тиги дүйнөнү, андагы күнөөкөргө даяр турган кыйноо, дозок оту жөнүндө кулагына куюшуп жүрөгүн үшүтүп, эң акыры туңдө үктабай зикир салып кызыганды чарк айланып ак уруп чыга турган сопулардын тобуна үбагы менен катыштырып туррууга жетишишти. Ордо турмушунун бир тарабы минтип бул жарык дүйнөнүн тирилигинен кечтирип жатса, бир тарабы таттуу шарапка суугарып, алдына сулуу кыздарды чоюлтуп бийлетип, «жыргап кал, эки келбейсің» дешип, башын тегеретип жатышты.

Амир Насурулла Фаргана колунан кайра чыгып кетишине эч келише алган жок. Дагы бүт кошунун баштап басып кирди да, оболу Оро-Төбө вилаетин алып, анан Кожон вилаетин капитап өтүп, бат эле Кокон шаарынын өзүн камап келди.

Кокондуктар катуу коргонушту. Казынанын кошунунан башка да, курал кармоого жараган эр бүлөдөн сансыз каракелтек¹ жыйналды. Шаардын он сегиз дарбазалуу чебинин кырына коргонуучулар быкырап толуп, душмандын чабуулдарын төштерү менен тосуп жатышты. Каардуу амир Насрулла дарбазалардын босоголорунан эч кыргын үзүлтпөй, чыпчаң кырк күнү тыным бербей, тогуз жолу бүт күчүн кумурскадай жабылтып, дубалга тырмыштырып, катуу кысым жасады. Тогуз жолу төң мизи кайтты. Эмне кылуу керек? Үшү тайып, амир Насрулла айла жолуна өттү. Ордого элчи камдады. Элчинин милдети кокон ордосунун ээси кайдагы бир көчмөн эмес Шерали экендигин Шералинин эсине салуу, Бухара-и-Шарифтин адил амираны карөзгөй көчмөндүн колуна зордукталып кеткен атамурас бийлигин Шералиге толук алып бериш үчүн гана алыстан келип тургандыгын ишенирүү, коргонуучулардын биримдигинен эптеп бир жарака издеө болду.

Элчи Абусатар Калпаны Нұзұп дарбазадан куралдуу киши менен тостуруп алды. Элчи алдына киргенде, Нұзұптун жанында Абил жүзбашы гана бар эле.

— Кулак сенде, элчи... —деди Нұзұп өйдө карабай отурған калыбында. Элчи Шерали-хандын өзу менен гана сүйлөшүүгө жиберилгендигин кыйытып түшүндүрдү. Нұзұп чала үгуп калган сыйктуу, кашын көтөрүп элчини бир пас тиктеп, муздак жылмайып койду. Көп өкүмдарлардын кабагын көргөн кыйды Абусатар Калпа ичинен чоочуп калды.

- Кабыл кылып калгысы бардыр... Күтө турабыз да, элчим?
- Күп, таксыр...

Элчи Абусатар Калпа сыйлык таазим кылып, акырын кетенчиктеп чыгып кетти.

Абусатар Калпа ордонун ичинде күн батарга чейин отурду. Хандын алдына чакырып эч ким келбеди. Кирген, чыккан киши көп. Аскер адамдары калдастап жүрушөт. Элчини караган бирөө жок. Эстен чыгарып коюшкан сыйктуу. Бешим намазына чакырган азанчынын үнүн бейдаарат отуруп укту. Намазы да каза болду. Акыры ирешире

¹ Каракелтек — элден чогултулган жардамчы күч, ополчение.

куүгүмдө, зарыккандан ичи жарыла турган болгондо, хандын кабыл кыла тургандыгы жөнүндө кабар болду.

Шерали такта отурган экен. Элчи Абусатар Калпа чекеси жерге тийгенче бүгүлүп таазим кылып салам айтты. Эч ким алик албады.

— И, эмнеге келдиң? — деп, Шерали-хан корс сурады. Элчи бир серп таштап, отургандарды көздөн өткөрүп алууга үлгүрдү. Оң жагында Нұзұп отуруптур. Элчинин жүрөгү кабатыр боло түштү. Бирок, жадырап туруп:

— Өкүмдар! — деп шаңдуу үн салып, жеңинин ичинен бир ором кагаз алып, оболу өзү дароо тооп кылды да, кош колдоп, бүгүлүп алдына кармады. — Бухара-и-Шарифдин бекайбат амираны сейид Насурулла-батырхандын куунап жаткан Фаргана журтунун сиздей бактияр эгесине, хазрати Амир Темир Көрөгөндүн сиздей анык тукумуна күндөн нурлуу, күндөн жылуу, ыйык дуба-и-салам апкелдим!

Хандын жообун күтүштүбү, катышып отурушкан кишилер дем тартпай калышты. Элчини таң калтырып Шерали өзү да унчукпады. Ачуулубу? Кабыл кылбай турган баштанып турабы? Элчи акырын баш көтөрүп, тик багып тиктебесе да, алдыртан хандын кабагын байкап, жүзүнөн таарынган баланын кебетесин көрдү. Кыйды элчинин жүрөгү жылый түштү. Шерали унчукпаган бойдон, дубайсалам кагазды акырын алып, сол жагында отурган кат окуучу ынагына берди. Ал киши леп обдула калып, дубайсалам кагаздын оромуна бат- бат жазып жиберип, окумакка бийик кармай берди.

Элчи туталанып кетти:

— О, өкүмдар! Дуба-и-салам жалгыз өзүңүзгө гана арналган эле.

Шерали бир жооп айтышка үлгүрө электе, баятан бери жука эрдин бек кымтып күмсарып отурган Нұзұп жарылып кетти:

— Шады! Токtot! Окуба жашырын болсо!

— Куп, аталақ...—деп Шады ынак¹ кымырылып калды. Шерали далдырады. Нұзұп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абусатар Калпаны атып тиктеп, жука эрди титиреп:

— Жашырынбы! Күйтүңдайсың, түлкүнүн күйругу! —

деди өзүн токтото албай. —Билем сенин түтүк кагазыңдын ичиндегиңи!

Абусатар Калпа апкаарып калды. Ал далайды көргөн киши эле. Ордо сылыхтыгын тепсеген мындаи өктөмдүкту эч жерден көргөн эмес болучу. Хан атагы бар го акыры, бирдеме деп жазылтып көёбу деп, Шералини карады. Хандын кирпиги гана кыймылдайт, сөз түгүл элтейип оозу кургап отурган эле. Ошол жерде бир гана Шады ынактын көзү тымызын чагылыша калып, жылуу учурал турду.

— Таксыр! — деп Абусатар Калпа чыйрала түштү. — Мен бар болгону буйрук аткарып жүргөн күлмүн...

Нұзұп биртке жүмшара калды:

— Гм...—деп, биртке ойлонгондой боло, анан Абусатар Калпаны көзүнүн кыйыгы менен тиктеп, акырын кеп урду: — Илгери бир көпкөн уул болуптур.. Кулак салып тур, элчи...

— Кулак сизде, таксыр...

— Тириликтөө көнүксүн деп, көпкөн уулду отун- сууга жумшай баштаптыр атасы.

Отунга барса эле бат эле отун алып келип калат имиш. Бир күнү атасы суралтыр дейт:

¹ Ынак — хандын ынагы, кеңешчиси.

«Ие, уулум, токайдо отун көп бекен? Бат келдиң го бүгүн да!» Анда уулу: «Алынуу турган отун меники да! Барам да жүктөп алып баса берем!» — деп жооп бериптири. «Ой, уулум, отунду алып койгон ээлери эмне дейт?» «Йе, ата... ээлери деп коёсуз а! Мага өзүлөрү жүктөп беришпейт бекен! Жүктөп беришпей көрүшпөйбү!» Уулунун бул сөзүн угуп: «Гм... — дептири атасы, — зордуктап алат турбайсыңбы, мындан келди...» Мунусу бул болот. Кийин көпкөн уул тегирменге барса тез келип калат имиш. Бир күнү отуруп атасы: «Уулум, тегирмен бош бекен? Эл кыштыгын камдап жаткан учур. Бул учурда тегирмен бош болчу эмес эле. Бат эле тартып кирип келдиң го бир улоо буудайды!» — деп, кабатыр болуп дагы сурайт. «Йе, ата... сурайсыз а! Бир кулжуйган неме талкан тартып отурган экен, атасынын көрү, бардым да жүгөрүсүн чанактан чыгартып таштап, буудайды салып, мына тартып алып баса бердим!» Ошондо көпту көргөн ата бул акылды айтыптыр уулуна: «Уулум, көзүнө карап жүр. Катылар кишинди таанып турup

катылып жүр. Төшү түктүүгө жолугуп каласың». Уулу атасын шылдыңдап күлүп: «Көрөр элем ошол төшү түктүүнүздү!» — деп көөдөнүн көтөрүп коюптур. Мунусу бул болот. Көп күн өтөт. Бир күнү дагы тегирменге кеткен уул кечке жуук бети-башы жарылып, сууга түшкөн иттей шөмтүрөп, кайра келиптири дейт, «И, эмне болду, кокуй?» Уул калтырап унчуга албайт. «А, төшү түктүүгө жолуккан окшойсуң го!» Кай бирөө чын эле алы жетпей, кай бирөө бөөдө жаңжалдан качып, а кай бирөө кадырлуу атаны сыйлап, тааныган жерде балага эч ким кол кайтарчу эмес экен да. Эсирген кишинин көзүнө сыйлоо корккон болуп сезилет. Бала биротоло кутуруп сала берген турбайбы.

Тегирменге ошо барышында да, адатынча баары менен: «Чыгар! Чыгар дейм! Мен тартам!» — деп кыйкырып кирсе, тегирмен тартып отурган бир азамат: «Машайыктын тукуму болсоң да, ушу сеники жетишти!» — деп, тура калып, жакасынан муунта кармап турup, дубалды сүздүрүп-сүздүрүп, көөлүгө тебелеп, анан коё бериптири дейт.

Эмне десин атасы буга? «Айтпадым беле, төшү түктүүгө жолугуп каласың деп. Эми көзүнө карап жүрө турган болгондурсуң!» — деп тим болгон экен. Түшүндүңбү, элчи?

Элчи Абусатар Калпа чыдай албай:

— Аталык! Динисламдын зулпукары Насурулла- батырханга бул тамсил өтө пастык кылат! — деп жиберди. Нұзұп кашын көтөрүп карады:

— Эмне?

Орто дым боло түштү.

— Пастык кылат? Сен амириңдин ким экенин билесиңби? Насурулла амир эмес, Насурулла бир карөзгөй! Кайсы атасы өкүмдар болду эле? Самаркандын, Бухаранын ээси ким? Амир Темир! Мына Амир Темирдин тукуму! — Нұзұп Шералини сөөмөйү менен көрсөттү.

— Мына мураскору! Насурулла камалаганды коюп, бирөөдөн дубайсалам жибергенди коюп, өзү жөрмөлөп келсин Шерали-хандын алдына! Уктуңбу? Камчысын мойнуна салып келсин!

Акылына бирдеме илеше баштадыбы, Шерали- хан да кабагын чүрүштүрүп:

— А эненди... — деп обдулуп калды. Элчи Абусатар Калпа сөз кайрымакчы болду эле, Нұзұп чаңырып жиберди:

— Бас оозунду! Түгөндү сөз!

— Баш кесмек бар, тил кесмек жок, таксыр!

Шерали тактан тура калды:

— Ой, эненди... Эмне үчүн баш кесмек бар? Эмне үчүн тил кесмек жок? — деп, бети кызырып ачусу келип, улагада турган эки жигитке көзүн шилтеп жиберди.— Алгыла! Муну...

Жүрөгү чыгып, жүзүнөн бардык сыры күбүлүп, Нұзұптын бутуна жыгылып түшкөн Абусатар Калпаны жигиттер эки бутунан алып дырылдатып сүйрөп жөнөшту.

— Токтогула! — Нұзұп жакын басып келди да, әлчини эңкейип тиктеди. — Элчиге өлүм жок, жаныңдын арачысы ошол, тур өйдө... —деди акырын. Абусатар Калпа калтырап тура баштады.

Нұзұп:

— Насрулла көп эсирбесин, төшү түктүүгө жолугат. Муну айтып бар. Бухаранын анық ээси Шерали- хан. Муну айтып бар. Уктуңбу? Жөнө!

Абусатар Калпа чубалып жаткан селдесин жыйнашкан чамасы келбей ийрилтип сүйрөгөн бойдон бүгүлүп кетенчиктеп чыга жөнөдү.

Тыштан эки аскер адамы аны дарбазага чейин узатып барышты да, эсен-соо шаардан чыгарып салышты.

Катуу ыза болуп калды амир Насрулла, бирок оюнан кайткысы келбеди. Ошол түнү Нұзұп шаардын коргонуу башчылыгын Мусулманкулга тапшырып, өзү аскердин жармысын алып Кокондон чыгып кеткен эле. Анжияндагы, Төрө-Коргондогу сыпайларды карамагына чакырып, кийинки күндөрү алсыраганы билине баштаган амир Насрулланы ачык талаага беттешүүгө тартмакчы болду. А амир Насрулла сүйүнүп Коконго дароо дагы әлчи киргизди. Бу сапар мурдагы әлчиге көзү жылуу учураган кишини колго алып, ошол аркылуу Шерали менен кандай да болсо эптеп бир шартнама түзө салып, Нұзұптын аталыктыгын жоюп жиберүүгө үмүттөндү.

Экинчи әлчи көзү жылуу Шады ынакка жетти. Бирөк Шерали такыр сүйлөшпөй койду. «Нұзұп жок... мен эмне дейм...» — деп, Шады-ынактын ымына да кирбей, үңкүйүп отуруп алды. Эң жадаганда, үтүрөңдөп ачусу келип, Мусулманкулду чакырды да: «Муногуну көзүмө көргөзбөй кетирчи!» — деп жиберди. Мусулманкул ошол замат эки сарбаз чакырып, аларга бирдеме деп буйрук кылып, әлчини алдына салып берди.

Сарбаздар әлчини туткун сыйктуу түрткүлөп айдал, шаарды аралатып отурушуп, замбиректер орнотулган өңүткө апкелитти да, тырмышып келип кырылган бухаралык жоокерлердин көп өлүгүнүн ортосуна отургузуп, дүрмөттүү эки замбиректи аны көздөй мелжеттирип, милтесип түтөттүрүп, жанына замбирекчилерди каратып коюшту. Замбиректин огуна бүркүтүрөт турбайбы! Ушундай жаман абалда, жанынан такыр түңүлүп, боору титиреп, ажалы менен тиктешип, әлчи керели- кечке отурду. Көз байланган кезде гана сарбаздар дарбазага алпарып, көчүгүнө бир тээп тышка чыгарып жибериши.

Коконду алыштан эми түңүлдү амир Насрулла. Ошол учурда анын жоктугунан пайдаланып Хива ханы Бухарага каршы ниеттенип кыймылдап калган имиш деп угуп, жүрөгү атып кетти да, шаарды камалоону дароо токтотту, тез артка чегинип, жолдун онутуна бет алды. А Нұзұп кошумча күчтөр топтол, он миндей атчан менен жолдорду бөгөп калууга үлгүрүп калган эле. Амир Насрулла капыстан туюкка камалган жырткычтай алдастап, бүт күчүн бириктирип, Кокондун томсоргон боз дубалы менен Нұзұптын түнөргөн атчандарынын ортосунан түйүлгөн темир муштум болуп жарып чыгып кетем деп, бир багытты карай кара селдей чамынып катуу чабуулга өттү. Нечен жылдар бою кураган, куралданырган, таптаган бухара амیرатынын даңктуу кошуну

ошол бир күндө быт-чыт болду, амир Насрулла жарымына жакынын араң куткарып чыгып, артын карабай жүрүп кетти.

Нұзұп ордого дагы салтанат менен кирди.

Ушундан соң ордо мурдагы чектерди калыбына келтирүүгө киришти. 1843-жылы Шералинин экинчи уулу Малабекти жанына алып, Нұзұп Ташкенге жүрүш кылды. Ошол кезде Ташкенди дагы эле бухара амиринин атынан Ма-Шериф деген бирөө бийлеп турган болучу. Ташкендин сыртында Шор-Төбө деген жерде Ма-Шерифтин аскерин талкалап, өзүн колго түшүрүп, Нұзұп шаарга кирди. Амир койгон амалдарлардын бири калтырылбай баштары алынды. Нұзұп Ташкенге жаңы бек коюп кайтты.

Көп өтпөй, амир Насрулланын түкуруусу менен, Алимхандын Самарканда жан сактап жүргөн уулу Ибрагим бек жигит курап, так талашып, Кокон хандыгынын чегине өтүп, Лейлекке келди. Нұзұп боюн качырып, бул жаңжалга түздөн-түз катышпай, баяғы Таластан бери аттанарда Шералиге Ажыбай датка кошуп берген Сыйдалы бекти арбын кол менен Ибрагим бекке каршы жөнөттү. Сыйдалы бек Ибрагим бекти жергиликтүү калк менен түзүк колдоо алууга " үлгүрө элегинде, капыстан басып, анын азгантай ээрчиген жигиттерин кууп кырып салып, өзүн колго түшүрүп келди.

Тактын экинчи мураскорун сактап отуруу керекпи? Эмне кылуу керек мындай учурда? Бир гана жол. Тез көзүн жоготтуу керек. Нұзұп мунун баарын билип турду. Бирок, түз өзү буйрук бергиси келбеди. Не кылган менен, хан тукуму Ибрагим бек, болгондо да, бул хандыктын пайдубалын тургузган атактуу Алим- хандын баласы. Муну өлтүрүп, канын, доосун мойнуна алгысы келбеди. Такта Шерали отурат. Өлтүрсө Шерали өлтүрсүн. Канын, доосун, бул дүйнөсүндө да, тигил дүйнөсүндө да, өзү тартсын. А Шерали эмне кыларын билбеди. Эч убакта киши өлтүрүүгө өз алдынча буйрук берип көрбөгөн. «Өлтүрбөй койсо эмне болот. Жүрө берсин да бир күнүн көрүп...»—деп шалдырады Шерали. Нұзұп ийнин кысты: «Өзүң бил. Тууган сеники. Душман сеники. Сенин тагынды талашат. А так деген бирөө. Же сенде калышы керек, же ал сенден бир күнү тартып алышы керек. Сен аны өлтүрбөсөң сени ал өлтүрөт. Бийликтин иши ушул. Өзүң бил...» Эми эмне кылат Шерали? Башта эч акыл салбай иш кылган Нұзұп минтип ага түртө салып карап турup алды. Кимден акыл сурайт? Башка ынектары да, башка ордо кишилерди да, тактын экинчи мураскору болбосу зарыл дешип, Ибрагим бекти тезинен өлтүрүү керектигин далилдеп турup алышты. Эч акыры айласы куруганда, салбырап жер тиктеп отуруп, макул болуп: «Бир башка жерде өлтүрсөңөр, менин көзүм көрбөсүн...» — деп суранды Шерали. Бул хандын буйругундай болбой, бир жалдыроо сыйктуу болду.

Эртеси күнү Ибрагим бектин башы Япан деген бир чет кыштакта алынды.

Ушул окуядан кийин, башта эле «бош» атыгып жүргөн немеге, эми «атала», «шавла» деген кеп ээрчип ордо кишилеринин гана арасында эмес, чайканаларда, базарларда да күбүрөп тарап кетти. Шерали бүт өмүрүн бейпил тоо арасында, жылкы артында өткөрсө, өмүрүндө бир кишиге чоң сүйлөп көрбөсө. Ал хан атанып, минтип башына тажы кийип отурган кезинде да бекайбат Нұзұп аталақ түгүл, ордодогу майда амалдарлардын бирине ушул күнгө чейин бирдеме деп катуу айтып, буйрук сүйлөп көрө элек. Анын ушундай тартынчак, корунчак мүнөзү күн өткөн сайын кемчилиги, мококтугу, жамандыгы катары бааланууга өттү. Өзгөчө Нұзұптын ичи жаман кутумдары хан туруп Нұзұпкө мурдунан жетелетип калгандыгы үчүн эч кечире алышпады.

Нұзұп өз билгенинчे хандықтын ички иштерин жөнгө салууга киришти. Ич ара кармашуунун майданы болуп, улам талоонго кабылып, өлкөнүн отурукташкан катмары, чек арага жакын шаарлар көп жапа көрүп, әгин айдалбай, соода жүрбөй, жалпы жакырлануу башталган эле. Нұзұп эгинден казынага алынуучу салыктарды, соодадан алынуучу салыктарды керектүү убакка чейин деп токтотту. Эттеп эле бир шылтоо болсо казынаны талап турған амалдарларды кату теске салды. Ордонун өзүнүн да обу жок чачына берүүсүн тыйды. Казынаны аёсуз соруп жаткан дагы бир курсак бар получу. Ал — казынанын мүмкүнчүлүгүнөн ашық аскер тутуп турруу. Нұзұп иш жолунда буга да келип урунду. Жорттуул жок, камоол жок, жаак көп. Ал аскердин уюткусун гана сактап калды да, канчалык кооптуу болгонуна карабай көпчүлүгүн таратып жиберди. Ал өзүнө караштуу жүздөрдөн Абил жүзбашыны башчы кылып, өз жанына алып жүрүш үчүн тандап жүз гана жигит алып калды да, калган самсыгын атчандарды бүт кетирди. Буларды багып отуруунун кажаты жок, түтүнгө атчан, түтүнгө куралдуу элет эли керегинде жер түтөтүп тоодон куюгуп чаап түшүп келе берет деп болжоду ал.

Өңгөсүнө кайыл болушса да, мурдагы өкүмдарлардын убагында хасаги болуп (женцилдик алып) жаман көнүп алган бектер, амалдарлар, казыйлар казынадан бир, өз алдыларынча калктан бир түшүрүп алып турған кирешелерине чек коюлушуна, а күндө сайран кылып кечкиртип жашаган ордо кишилери, оюну, шааниси болбосо ордо болчубу дешип, артыкбаш зооктордун тыйылышына ыраазы болушпады. Нұзұп көп душман арттырып алганын өзү билип эле жүрдү, бирок өз қубатына, укугуна ашыкча ишенип, эч чоочунуп койбоду. Ушундан акыры мертинерин так билген күндө да, ал бул жолунан кайтпайт получу, көчмөн тирилигине эң зарылышан тышкary, артыкбаш, пайдасы жок шаани- шөкөттү билбей өсүп, ошого адаты, акылы ылайыкталып калган киши бу менен эч келише алмакчы эмес.

Кокон ордосунда Нұзұпкө каршы күчтөр топтолуп жатканы менен толук кабардар болуп турған амир Насрулла бир жактан кооп салып так талаштыруу үчүн эми Алимхандын әкинчи уулу Мурад бекти тукурду да Ибрагим бектей кылып жалгыз жибербестен көп кол алып өзү кирмекчи болуп калды. Бул Кокон үчүн өтө кооптуу окуя эле чынында. Түк амалга жетинбей, же Нұзұптүн атальктыгын көралбай, ачык каршы чыгышка даап батынбай, ичен сыйып жүрүшкөн айрым бектер, уруу башчылары Мурад бек жакындаары замат ага жалт өтүп кетиши ыктымал получу. Ушул кооптуу учурду пайдаланып, чоочуп кетип бир чоң амал берип тындыра койсо тынууну болжоп, Мусулманкул Нұзұптүн атальктыгына моюн толгой баштады. Муну угар замат, Мала бекти жанына кошуп алып, Нұзұп кыпчактарга жүрүш кылды. Нұзұптүн күчү көп эле. Урушуп абийир алалбасына көздөрү жеткен соң кыпчактын эстүүлөрү камчыларын моюндарына салып келип, өзүлөрү багынып беришти. Нұзұптүн каары жазылган жок. Ал Мусулманкулду баш кылып, ага жан тарткан бектерден кырк бегин туткунга алып, ордого түшөрү менен бириң калтыrbай желдеттин колуна тапшырмакчы болуп, көшөргөн бойдон кайтты. Бул кабар ордого Нұзұптүн өзүнөн мурда жетти.

Башта абайлап, акырын күнкүлдөп, Нұзұптү жамандап жүрчү Шады ынак ушерде ачык чыкты. Кыпчак бектеринин катуу жазаланышы жакшылыкка апкелбейт деп, оюн аянбай далилдеп, коркутуп, Нұзұп келгиче эле Шералинин жүрөгүнүн сары сүусүн алып салды.

— О хазрати! Өзүнүзгө нечен жолу окуп бердим го, амир Насрулланын жашырын жиберген дубай- саламдарын! Амир ушу Нұзұпкө гана кастарын тигип отурат. Сиздей

курдашынын тизгинин тартып алып койгон карөзгөй адамдын кылышына түтпөй, анан сизге таарынганынан, өчөшкөнүнөн улам бир ханзааданы таап түкүруп отурат.

Башкасына тиштенип чыдап келсек да, Нұзұптұн қыпчактар менен болгон жоругуна әч чыдай албай, жаныбыздан кечип, айтууга аргасыз болдук. Эми мына! Нұзұп қыпчак бектерин Мусулманкулду баш кылып бүт соёт экен. Қыпчактар касыңыз беле?

Қыпчактар өз элициз, о падишах! Болсо Нұзұптұн касы болор қыпчактар. А өзүнүн өкүмдарынын касы әмес, бир алла күбө! Эгер Нұзұп ушу ақылсыз ишин жүзөгө ашырса, анда аяғы әмне болуп чыгат? Бүт қыпчак уругу көтөрүлүп, жаңжал көбөйүп, сиздин алтын тагыңыздын баркы кетет, ықрап кылыштан баш тартышат. Мурад бек чектен бері кирсе болду, алдын тосо чыгып анын табына өтүп кетишет. Же бир қыпчактар аз жүрт болсо экен... Анан әмне болот? О, айтууга ооз барбайт, кудай анын бетин нары кыл, биздей алал нәэт күлдарыңызга бирден уу жеп, жан кыя бериштен башка әч нерсе калбайт, о аллаяр, сиздин жаркын күнүңүз батып кетиши бар...

Шады ынак жалғыз әмес экен. Ою биргелери Шады ынактын тегерегине чогула калышып, Шералинин көзүнә әми ачық көрүнүштү, алар астейдил күйөрмандары болуп көрүнүштү, безилдеп ишендиришти.

— Эмне кылабыз? — деп жүрөгү түшүп сурады Шерали. Шады ынак кым этип, бүгүлүп таазим кылып.

— О, биздин көлөкөлөр алтын чынарыбыз! Бектерди өлтүртпөй сактап калуу зарыл әң оболу... — деп күбүрөдү. — Түшүрүү керек Нұзұптұ андан соң... кетирүү керек...

Күтпөгөн эле, Шерали алайып отуруп калды.

Шады ынак:

— Мындан башка арга жок. Мындан башка чара жок. Аталыкты биз деле жакшы көрөбүз. Жакшы киши. Кайраттуу киши. Сизге көп жакшылык кылган киши. Бирок, өлкөнүздүн кызыкчылыгы ушуга түртүп отурбайбы! Мындан башка арга жок. Қыпчактар да тынчыйт ошондо, амир да тынчыйт ошондо...

Шерали шалдырап үшкүрдү:

- Кантип әми аны...
- О атабыз! Бизге тапшырыңыз...

Нұзұп менен Мала бек ордого келип түшкөндө, аларды диванханада хан күтүп отурғанын билдиришти. «Чогулуп алышкан экен дагы өңкөй бекерчи. Шылтоо эле таап бере бер буларга. Зоок кылгылары келишкен экен...» — Нұзұп камчысын сүйрөгөн бойдон кирип барды. Шералиден башкасы дүрүлдөп тура калышып, сылык ийилишип, алик алышты. Салкынырак бабыраша жеңиши түттүкташкан болушту. Тактын оң тарабындағы Нұзұптұн орду бош турған экен. Нұзұп отурған жок. Ал дарчеге барды. Тышта аскерлер туткундарды бирден түртүп зынданга киргизип жатышкан эле. Нұзұп эрдин бек кымтып, ичинен санагансып, туткундарды көздөн өткөзүп токтоло калды. Шерали тактан туруп келди. Баары дүрдүгүп дарчеге умтулушту. Нұзұп ичинен калчылдап, катаал үн менен, акырын сүйлөдү:

— Ана! Эң ишенген кишибиз. Мусулманкул! Элди бузуп... — Ички калчылдагы тышына чыгып катуулап кетти. — Баарын! Бириң калтыrbай! Аёо жок! Аёо жок!

Шады ынак көзүнүн кыйыгы менен Шералини тиктеп, уктуңбу дегенчелик кылып, башын акырын ийкеп койду. Шералинин кирпиги эле кыбырады. Маң болгондон башка әчтемени билдире алган жок кабагы.

Баары өз орундарына келип отурушту. Нұзұп отуруп жатып:

— Мусулманкулду ушинтет деп ким ойлоптур! — деп кейиди. Шады ынак леп коштоду:

— Мал аласы тышында, адам аласы ичинде... Катуу жазалансын! Экинчи баш көтөргүс кылынсын.

Нұзұп жалт карады:

— Эмне? Башы алынат! Эртен башы алынат! Жүрттун алдында!

Шады ынак кичине ийнин кысып, сылық жылмайды:

— Кечиргейсиз, аталық. Эрк аллаярдықы..

Нұзұп кубарып кетти. Шады ынак, баштагыдай эле, үрпейгөн көгала каштарынын нары жагына үлдүрөтүп көзүн бекитип, жылмакай түмшүгүн көрсөтүп, муңайым кеп урганы менен анын үнүнөн Нұзұпқө кичине каяша угулду.

— Эмне дедин?

— Сиздин чечимиңизге аллаяр макул эмес дедим, аталық.

Нұзұп обдулуп турғанынан:

— Эмне?! — деп чаңырып жиберди. — Эмнесине макул эмес?! Карышкырдай тыңчыбас душманын тыңчытып бергени отурганыма макул эмеспи?!

Шерали кабагын чүрүштүрүп отура берди. Шады ынак сүйлөдү.

— Аталық, сиз кыпчактын кырк бегин бүт сойдурмакчысыз, майли дейли, күнөө кылышты бүт союлсун дейли, алардын жүртүн кошо кырып түгөтүп жибере аласызыбы, эгер анте алсаңыз, каршылық жок, майли сексен бегин сойдуруңуз! Эл калат, аталық. Эли калган соң, ал эл тыңчып жатпайт түбүндө. Өчүгөт!

— Куруп кеткен кыпчак аз уруктун бири болсо экен же... — деп бирөө кубаттап калды акырын, кейиштүү.

— Бүт каршы көтөрүлүп кетет. Минтип Мурад бек жактан кулак тыңчыбай турған чакта, өзүбүз кырылышып, өзүбүз кыйрашып жатсак кандай болот, аталық? Ушунун баарын өкчөп ойлонуп, түбүнө көзү жеткен соң, анан сиздин оюңузга макул болбой отургандыр аллаяр!

Нұзұп токтолуп калды. Ал сөздүн жүйөсүнө барк берди. Ушул акыл сенден чыктыбы деген сыйктуу Шералини алдыртан бир тиктеп алды. Нұзұпту тиктебейт. Таарынган баладай бултуюп отурат. Отургандардын көбүнүн кабагы кирдүү. Баары бир ооз сыйктуу. Суранышып отурбагандай. Ичтен тирешүү сезилди.

— Бир жагынан, Шады, сөзүндүн төркүнү бар, — деди Нұзұп соолугуп, — муну эске алчы, силер кыпчак уругу эртең чуу чыгарат деп чоочулап отурасыңар, а кыпчак уругу чыгара турған чуусун кече эле чыгарбады беле? Ошол чыккан чууну басып, мындан нары да чыкпай калсын деп чуунун уюткусун тутуп келип отурабыз го?

— Ырас. Бирок, аталық, каталыгын сезишип, камчыларын моюндарына салып өзүлөрү багынып берип отурушкан соң, жаза ошого жараша болгону дурус.

— Моюндарына камчыларын салып?! Айласы түгөнгөндө!

— Ырас. Сыноо үчүн да болсо, мындан нары орто жакшырып кетер бекен деген саясат үчүн да болсо, аталық, ушу сапар бир жумшактық, кендиңкөрсөтүш зарылдай.

— Ушундай болсунчу, Нұзұке,—деди Шерали кыйналып,—жоо алгыр, чырлуу иш экен...

Дуулдап коштошту, Нұзұп башын ийкеди:

— Болуптур! Азат болсун бектер. Бир кишиден башкасы азат болсун.

Шады ынак:

— Болсо баары азат болсун, аталык. Мұсулманкулду ченгелден чыгарғыңыз келбей турат го. Отуз тогуз бекти кырып таштоо да бир, жалғыз Мұсулманкулду өлтүрүү да бир. Уругуна баркы зор...

Нұзұп чачырап жини келип кетти:

— Сен, Шады, Мұсулмакулдун тынч жүрөрүнө ишенесиңби? Бери түз карап айтчы, ыя, ишенесиңби сен?

Шады ынак Нұзұптын алдырып баратканын сезип, ого бетер ишенимдүү жүз көрсөтүп, кашын көтөрдү:

— Кайда барат?

Ордо кишилери тарабынан Нұзұп биринчи жолу каяша жеди, биринчи жолу Шерали анын ығынан чыгып турганын көрдү.

— Болуптур... — деди ал. — Силердин айтканыңар болсун. Мен ишенбейм Мұсулманкулдун тынч жүрө алышына, көзүм жетпейт. Эгер колдон бошонуп алган соң Мұсулманкул амир менен байланышып кетчү болсо, же дагы чийинден чыга баштаса, бери кара, Шады шум, сени жерге тириүләй көмдүрүп таштайм! Уктуңбу?

Шады ынак ууртун кичине тартып жылмайған болуп койду. Нұзұп артын карабай дивандан чыгып кетти. Эртеси Мұсулманкул Шералинин этегине тооп кылып, Нұзұп менен күчакташып, жарашибып тынышты. Бирок ич оңолгон жок. Нұзұп менен Мұсулманкулдун кастығы мурдагысынан коркунучтуу тымызын түргө еттү. Эки ортодо Шады ынак барк алды. Башта хандын китең окуп берер, эрмек үчүн сүйлөшүп отурагынагы гана болуп жүргөн Шады эми ордодо чечүүчү күчтөрдүн бири болуп баратты.

* * *

Шаарда аталык жок, ордо адамдары үчүн жыргал күндөрдүн бири эле. Улагадан төрүндөгүнүн көзү көрүнбөгөн кең жасалгалуу бөлмөдө чылдырман үнү бирде күчөй, бирде басандай бий ыргагына жараша шаң. Уч кыз бураңдашып, кылык көрсөтө кылтылдашып, оюн кызуу. Үлпөт башы Шады-ынак, атайын өкүмдарынын көңүлүн бурушка аракет кылып, күүнүн да, оюндун да ыргагына жараша колун селкилдете алакан уруп, дем берип отурат.

Шерали баяғы Шерали эмес, өзүнүн «хан» даражасын сезе баштагандай, манчыркап, не ооз ачпай, не көз ирмебей мелтирең эле тиктеп отурат. Кыйды ынак бул күү, бул оюн өкүмдарынын көңүлүн анча бура албаганын сезди.

Үлпөт башы көз шилтеп, чылдырманчы да, кыздар ийиле таазим кылган бойдан кетенчиктеп, шырп этишпей кең бөлмөдөн чыгып, үлбүрөгөн ак шайы жабынчылуу кыз көрүнүп, дутарын бооруна ала өкүмдардын алдына келип таазим кылды. Саал тартыныңкы, уялыңкы, жалжылдаган көзү бир баа, тири жан эле болсо көңүлүнө өрт көрлүк жылмайғаны бир баа, бир көркөм паризат экен.

Эрини биртке ачылып, элтейип, таң болгонсуп калды Шерали-хан. Ооду го көңүлү?!

Шады-ынак дароо кабагы жаркып, башта дегендей баш ийкей ишара кылды кызга. Ошол замат муңканган бир басмырт күү башталып, сулуу кыз өзү да саал кысталып, ырдай турган ыры аркалуу өз көңүл көйүн ортого сала тургандай жан дүйнөсү түйшөлгөнсүп, анан ашыглыктын сагыныч ырын, бир түркүн кылайып майышып баштады.

Кайдасын... ашык жарым, севгилим,
кайдасың, тенир кошкон жан шеригим...

Кел, менин нурдай жаркын көңүлүм,
кел, менин көрөр күнүм, гүл өмүрүм...

жарашип кеште-кеште кызыл белбак,
жаркылдап байманапы кербен баштап...

эл алдында туу бурап ат ойнотуп,
дөөлөт конуп башыңа таажы болуп...

кел, сыр билгим, сыйкыр түнүм, жакыным,
келсең менин алп көкүрөк баатырим...

себилейин суу болуп ак жолуңа
ирмелбестен төгүлгөн жашым менен...

шыпырайын күндө үч үбак кылып таза
жайылган талтал кара чачым менен

Кечиксөң... дагы үмүткө байланармын,
кейитер... кетпес, бүтпес сары үбайым...

Келбесең... солур гүлүм, не кылайын,
жол боюнда жалгыз калып, өлсөм өлүп тынайын...

сен эсен бол, сен эсен жүр, кагылайын,
даргәйүндө сактасын бир күдайым...

сен эсен бол, сен эсен жүр, кагылайын...

Ыр бүткөндө жүзү жылуу тарта Шерали-хан өзүнчө башын ийкеп, өзүнчө «а-а, бали-и...» деп күбүрөнүп койду. Жакты! Сүйүнө ишарат кылып, кызды бери чакырып калды Шады-ынак. Ырчы кыз тартыныңкы жакын келип, үлбүрөгөн ак шайынын ичинен тула бою толукшуп, өтө эле эңиле, бир тизесин бүгө өзгөчө урмат белгиси кыла таазим кылды, кылтыя.

— Өңүңүз... жан дүйнөңүз... күп келишкен периште экенсиз...—деди Шерали-хан, андан соң «... ананайын...» деп эркелеткен сөз кошулду дилинен астейдил.

Кыз кайра таазим кылды:

— Сизден... бийик сөз уккан... мен бактылуу экемин, азиретим...

Майдалап өргөн кара чачы желкеден эки бөлүнө бирден куланып, көкүрөгүн жашырып, төгүлө жер чийип токтолуп, үлпөт башынын «а йакшы» дегенин уккан соң

кыз акырын кетенчиктеди. Кыз босогодон нары кылт деп кеткенге дейре көз албады Шерали-хан.

— Э-э, — деп, маашырлана кеп жалгады Шады-ынак, — үч кызыгы бар дешет ко бул дүйнөнүн. Бир кызыгы — дүнүйө, бир кызыгы — бийлик, бир кызыгы —

көңүлдү күш кылган гөзөл жан дешет... — Ич аңтарып жымыйып тиктеп, бир орду толbos өкүнүч бар сымал баш ийкегилей отуруп маани улады. — Бирине жеткен бирине жетпейт, анысына жеткен мунусуна жетпейт. Айрыкча, көңүл куунаткан гөзөл жан сырдаш табылмакпы кадам сайын, аттиң ай?!

Шерали-хан:

— «Бирағы жокпу?! — деп койду таң калгансып. Ынагы» алдын жымылдатып сүйлөп, акырында негизги айтары маани кебин «бирак» деп баштачу эмеспи. Бирин бири түшүнүп, ар кимиси ар ойдо, бирок бирге күлгөн болуп калышты.

Өзүнчө күлгөн болду Шады-ынак. Тиктеп калды Шерали-хан. Мулжундап, жылманџап, ханга биротоло сырдаш болуп кеткендей өң көрсөтүп, Шады-ынак Шерали-хандын кулагына:

— Үя, азиретим, ыя, — деп асте күлө шыбырады, — ушу гөзөл жанды сиздин ак никαιңизге өткөрүп көелубу? И-хи-хи...

Көпкө унчукпады Шерали-хан. «Йе, жакпай калдыбы бу котоско?! Челип таштаса эми?!» деп, заматта көңүлү бушайман боло калды Шады шум.

Дагы эле кулагына муңканган сагыныч ыр те алыстан жаңырыктап, дагы эле гүлдөй толукшуган жаркын кыздын каш-кабагы, тизе бүгө таазим кылган элеси көз алдына тартылып, ынагынын суроосуна не баш чайкаган жок, не баш ийкеген жок. «Бу байкушту зар какшатып, севгили кайда тентиреп жүрөт болду экен?...» Кызга күйгөн түкшүмөл ой көңүлүн ээлеп отурду.

Ынактын жойпу козу жооп күткөндөй.

— Өтө жаш ко бечара, болбайт ко ыктыяры...

«У! атала...» деп алды дили ынактын, өзү чартылдап:

— Йе?! Йе, ыктыяры болбайт экен, бул дүйнөдө күн көрбөйт! — деп жиберди, ушуну менен тигинин демине демөөр бермечи болуп. А Шерали башын да ийкей албай, «челип» да таштай албай, ыйламсырагансып жер тиктеп тим калды...

1844-жылдын жазы эле...

Диванхана. Шерали-хан. Бир топ кишилер тегеректеп турушат. Баарында өң жок. Шералини бир ишке көндүрө алышпай турушкан сыйктуу. Баары аны карашат. Баары жикилдешет. Шады ынак. Казый. Жакында өзү шайх-ульисслам деп мартабасын көтөрүп, колун берип мюриди¹ болгон кою. Аскер кишилери. Шералинин чекеси чүрүшүп олтурат. Шерали баягы Шерали эмес. Сакалы, муртуу сыпаа чертилген, жүзү агарып, денеси толо баштап, кейпине сөөлөт кирип, көзү тирилип кишини көтөрүңкү тиктеп калган. Ал чекесин чүрүштүргөн бойдан былк этпей ой басып отурду.

— Өзүңүз ойлонуп көрүңүз, о аллаяр... Биз кимбиз, биз сиздин алал ниет күлүңүзбүз, сиздин ыкыбалыңыз жүрсүн дейбиз, сиздин даңқыңыз жогору болсун дейбиз... Өзүңүз көрүп турасыз, тыштан душман көбөйүп кетти, амир али тынчыбайт, вилааеттериңизди башкарып жаткан бектериңиздин кабагы салыңкы күндөн күнгө...

¹ Мюрид — окуучусу.

Себеби эмне? Нұзұп! Тыштан өчөшүү, ичтен нааразылык күчөп кетти Нұзұпқө. Андан калса, ушу сиздин өзүнүзге да түбүндө ниети түз эмес мунун! Сизге карагысы келбейт, а уулуңуз Мала бекти, байкайсызыбы, дайыма жанына тартып, ишке аралаштырып, каныктырып, эл таанытып, жол таанытып, э-э бул түз ургурдун көңүлү алыста, бирдемеге даярдап жүрөт. Хан көтөрүп алгысы бар Мала бекти, бир күнү сизди тындым кылып...

Шерали унчукпады. Анын көзү жылт деп бет маңдайындағы илинип турган чокойго улам түшүп турду. Эч айрылбай байкап турган Шады ынак:

— О, аллаяр... —деди түтөгендөй. — Ана... Кылган иши ушу... Сиздин бир кудай сүйүп бак берген хан башыңызды пас кылганы... улук даражанызды кемиткени, тепсегени...

Кожо башын калтылдатып:

— Тоуба... Тоуба...—деп жакасын карманды.— Йе тоуба...

Көзүн сүзүп таазим кылды казый:

— Бу шарттан да тышкary, шарияттан да тышкary.

Шады ынак:

— Бу бейдааратты караңыз а, тизгиниңизди тартып алып, ага да каниет кылбай, ха акырети жокту караңыз а, дагы кор тутуп... —деп, Шералини колтуктап алып, казый күңкүлдөдү. — Аллаяр, ордо мындаи болбойт... Ордоңзду кембагалдын үйүнө теңеди... Ордону ордо эткен сөөлөтү кана? Бухарага кеп болдук... Хоразмге кеп болдук... Чыдайлы, бир бейдаарат башка салыптыр ошонун баарына чыдайлы, а бу кордукка кантип чыдайлы, о аллаяр...

Шерали көздөрүн кыбындастып, тизесин тиктеп тунжурап отурду. Ал улам кысылды. Бул сөздөрдү абдан көп укту. Шады ынак түшүндө да жанынан кетпей күңкүлдөп. Эмне демекчи? Эмне кылмакчы? Тигилер аны бекем ортого алышкан. Кабагынан көз айрышпайт. Алардын сөзү, алардын сөөлөтү аны былк эттирбей кармап турду.

— Хазрати! Чаап алып таштайын бул кордукту, уруксат кылышы! — деп жиберди аскер кишилеринин бири кылышына кол сермеп.

Шерали жалт карады. Жүзүнөн ич толгоо, суроо көрүндү. Баарын кыдырата тиктеди. Баары бир кабак. Баары бир ооз. Баары баштарын төмөн ийип, бирок катаал түр менен, талап менен көңүлүн сурал турушат. Ушундайбы?.. Анын көңүлү оой баштады. Ишеним келе баштады. Нұзұп шылдың кылып чокоюн маңдайына илип таштаган турбайбы! Тизгинин тартып алған турбайбы! Кор кылган турбайбы! Эрди кымтыла баштады. Анын ичиндеги болуп жаткан кымкуутту жазбай көрүп турган аярлар:

— О, аллаяр! Ордоңз көн чокой атыкты! — дешип дагы көкүтүп эсине салышты.

— Ал! — деди Шерали катуу арданып кетип. Дуу- дуу. Шады ынак ошол замат бир парча кагазды алдына кармай берди:

— О, биздин дидары айдан тунук, күндөн жылуу атабыз...

— Бул эмне?.. Оку! — деди Шерали. Шады ынак окуган жок, жакын ийилип сүйлөдү:

— Жарлык...

— Чокойгобу? Ошого да жарлык керекпи? Алып ташта!

— О, хазрати аллаяр...—деди Шады ынак, иш эми ток этерине жакындал келгенде баары дем тартпай карап катып калышты. — Чокойду коюңчу... аллаяр, чокойду кудай алсын!.. Муну ойлоп тапкан башты, муну көптөн боюбуз жетпей жаткан

жерге бекемдеп илген башты, о күдүрети күчтүү хазрати, а ошону алуу керек оболу...
Кудай алсын чокойду...

Шерали түшүнбөй калды. Түш-түштән түрүп түшүндүрүштү. Шерали чоочуп кетти:

- Йе!..
- Ушул зарыл... Ушундан башка жол жок... — дешип түштүштән жабылышты.

Кожо:

— Бейнамаз! Бейнамаз башкарған ордонун касиети болбойт... Иши азали алга кетпейт... Ойлон, углум... Жакшы ойлон...

Казый:

— Жол ушул ки, сиз ишенип берген тизгинди сиздин каалоонцуздай, кудайдын каалоондой кылыш алыш жүрө албаса, андай адамды, ким гана болбосун, сиз аны жазалап коё аласыз...

Кожо:

— Хандын жазасы кудайдын жазасы. Кудайдын жазасы күнөкөрдү күнөдөн сап кылат. Бейнамаздын кылган күнөсү башынан ашып кеткен. Ошо күнөсүн күнө эткен башын кошо алыш таштамайынча анын боюнан күнөсү сап болбойт!

Шады ынак:

— Таксыр, ыштанына чычкан колун аябайт. Билинер иш билинди. Энди ким кимибиз болсок да аянбайбыз. Ким кимибизге болсо да, таксыр, эми аянүү — жексен болуу...

Ушу менен Шады ынак Шералини ачык коркутту. Шерали көзүнүн үстү менен дагы баарын кыдырата тиктеди. Буга да бардыгы бир кабак. Буга да бардыгы бир ооз.

Шералинин айласы куруп кетти:

— Майли, тизгинди алыш коёлу... Кетсин, тоого барып күнүн көрө берсин... — деди акырында.

Шады ынак:

— Хм! Нүзүп сиздин артыңыздан Коконго ээрчип келген бир селсаякбы! Нүзүп деген элеттин бир жагын чоюп жүргөн бий! Нүзүп дегендин артында элеттин жер түтөгөн көп колу турат! Майли дейли, аны бүгүн тоого кетирип жибериниз, ошол бойdon тынч жатып калар бекен, а эртең үйүбүздүн үстүнөн капитаган сел болуп кайра кирип келсечи?.. Ошондо, аллаяр, азиз башыңызга күн түшүп калбас бекен а?.. Ушул! Кишинин бир мерте көңүлүн оорутуп алган соң, андан нары аны аяба, биротоло түбүнө жет, биротоло жексен кыл, антпесен ал сенин түбүңө жетет, ал сени жексен кылат.

Акылдын талабы ушул...

Кожо:

— Душмандын өлүк болгону жакшы. Камтама кылбайт эч качан...
— Элеттин колу... Жер түтөткөн көп колу... — деп шалдырап күбүрөдү Шерали. — Гм...Гм... Нүзүп өлгөндөн кийин капитап келбейбиз дедиби элеттин жер түтөткөн көп колу?...

— О, аллаяр... — деп ууртунан жымыйып күлдү Шады ынак. — О, аллаяр, өлгөндүн артынан эч ким ээрчиген эмес алмусактан бери эле... Нүзүптөн кийин элеттин бирлиги кетет. Ар уруу өз бетинче болуп, бийлери эптеп ордого жакындашуу аракетине өтөт. Кудайга шүгүр, сиздин тамырыңыз элетте Нүзүптөн кем эмес, ханике аим Жаркындын атасы Токтоназар бийдин балдары менен датка тагаңыз Ажыбайдын балдары бар, ана,

алар эми сизди ээрчибей кимди ээрчийт! Баары эсептелген... — Шады ыннак жецинен башка бир парча кагаз алышп чыгып, ийилип Шералинин алдына кармады. — Мына бу...

— Бул эмне?

— Бу сиздин улук жарлыгыңыз...

— Дагы кандай жарлык...

— Нұзұп бийдин башка әнеден туулган Кожомурат деген үкеси бар. Ана ошо

Кожомуратты датка кылып көтөргөн улук жарлыгыңыз...

Шерали Шады ынакты аңкайып карады.

Шады ынак:

— Ар кимге жан керек. Ар кимге жакшы жашоо керек. Ар кимге сый керек, даңқ керек, бийлик керек. Тәңирим пендесин ушундай жараткан. Кожомураттын жолунда бир келтек жатат. Бир учунан кармаса — өч кууп ордо менен касташуу, касташканда абири алары күмөн. Экинчи учунан кармаса — ордо менен достошуу, мартабасын элет ичинде көтөрүү. Кожомурат пенде. Сөзсүз келтектин экинчи учунан кармайт. Элете көр намыс деген болот, биз аны ошол көр намыска кетирбей алаксытып келтектин экинчи учун көрсөтүп коюшубуз зарыл. Алаксыта турган мына ушул...

Шерали алдырды. Кабагын чытып, башын акырын ийкеди. Көңүлүнө Нұзұптү жек көрүү күчөп келди. Эрди томсоруп кымтыла баштады. Жашырын уюшкан Нұзұптүн кутумдары дуулдап турушту. Ошо казый, бир кезде Нұзұпкө аталақ вазифасына өтүшкө кашкайып турор тарыхтан мисал, шарияттан жол таап берген шум казый эми бил иш шариятка түз деп, кашкайып турор бир риваят окуду. Шады ынак биринчи жарлыкты калтыраган колдору менен Шералинин алдына қыстап сунуп турду. Шерали кайра ыргылжың боло түштү. Жарлыкты алганы келатып колун кайра тартып баратканда, Шады ынак колун акырын кармап токtotуп калды:

— Таксыр... — деди ал кубарып. Шерали жоошүй түштү. Шады ынак анын эмне кыларды билбей шалдырап турган колун бекем кармап, баш бармагына салынып жүргөн хандық мөөргө сяя сүртүп турор, жарлык кагазга басып салды.

— Кантип эми муну... — деди Шерали қаңыры түтөгөндөй қыңырылып.

— Аны бизге коюңуз!

Шерали эрдин тиштенип, чекесин чүрүштүрүп отуруп калды. Шады ынак хандық мөөр басылган кагазды алыштан көрсөтүп, бийик кармап өзү тооп кылып алды:

— Таксыр! Энди кут этмей жок. Сөздүн ачығы ушул ки, эми бил бир парча кагаз желдettин колуна берилсе, азыр әчтемеден капары жок Маргаланда жүргөн Нұзұп аталақтын башы кетет, а кокустан Нұзұп аталақтын колуна түшүп калгыдай болсо, о күдай анын бетин нары қылсын, анда... сиздин азиз башыңыз кетип калышы да бар... Башталар иш башталган соң, эми кимибиз болсок да бекем турушубуз зарыл.

Кетенчиктөөгө болбой калды эми...

Күн мурунтандын бекем уюшкан кутумдар уурттарынан жымыйышып, кубанычтуу көздөрүн үлдүрөтүшүп, Шады ынактын сөзүн кубаттап баштарын акырын ийкеп турушту.

Шерали диванханадан эзилип чыкты. Эшмат, Ташмат деген евнухтары колтуктап алпарышып, төшөк үйүнө эс алууга жаткырышты. Бирпастан кийин үстүнө Жаркын айым кирди.

— Падиша... — деди акырын, Жаркын айым бетине үңүлүп. Шерали көзүн ачты. Жаркын айым анын кыйналган кебетесин көрдү:

— Ыя... Эмне болду ыя?.. Табыңыз айнып калдыбы, ыя?.. Табыпты чакыртайынбы?..
Шерали кабагын бүркөп толгонуп кетти. Соо. Жаркын айымдын көңүлүнө күдүк түшө баштады.

— Падышам... Эмне болду? Эмнеге капасыз?..

Шерали унчуккан жок.

— Диванда эмне иш бүтөдүңөр... Эшикага эшикти бек тосту го... Бир жашырын иш болдубү?.. Ыя, падишам?

Шерали шарт буруулуп карады. Анын көзүнөн заар көрүндү. Жаркын айымдын жүрөгү селт дей түштү. Ушул учурда кичинекей ханзаада Кудаяр ойноп тапырап кирип келди.

— Бар... Тышка ойно... —деп Жаркын айым баласын ынжыктаганына болбой кайра чыгарып жиберди. Жаркын айым эрин жубатып тиктеди:

— Вай, падишам... бүгүн каарыңыз бетиңизге чыгып калыптыр да... Жыйырма жыл бирге өмүр кылып, мен сиздин мындаидай кебетеңизди көргөн жок элем. Вай, падишам, сизге да кайрат кирип келеатырыбы дейм!... — Жаркын айым жумшак мүнөз менен шыңқылдап күлдү. Шерали чаңырып жиберди:

— И! Такыр кайрат кирбейт буга дедиңер беле! Ошон үчүн кордоп жүрдүңөр беле!

Жаркын айым томсоро түштү. Жүзүнө кан толкуп чыкты. Кайра кубарып кетти.

— Сиз соо эмессиз! Сизди кордоп жүргөн ким экен? —деди ал Шералиге кадала тиктеп. — Сиз соо эмессиз... Ушу сиздин колтугуңузга бирөө суу бүркүп жүрөт окшойт...

— Суу бүркөбү? Мага астайдил кишилер айтып жатышат!

— Кайсы астайдил кишилер?.. Сизди кимдер кор кылып жүрүшүптур?..

Шерали дулдуюп кайра нары карап жата кетти. Эчтемеге түшүнбөй Жаркын айым селдейип туруп калды. Чыдабай:

— Ой, бери карап туруп айтыңчы... Сизди кимдер кор кылып жүрүшүптур? Бери карап айтыңчы! Нұзукем Маргаландан келдиби? Ал эмне дейт?..—деп, эринин төшөгүн тартып бетин ачты. Шерали дагы жүлкунуп чыканактап тура калып чаңырды:

— Нұзүп! Нұзүп акеңиздин күнөсү башынан ашып кеткен экен! Ошол күнөсүн күнө эткен башын кесип келүүгө жарлык бердим! Уктуңбу!

Жаркын айым селдейе түштү:

— Таш оозуңа! —деди ал эринин көзүн тиктеп. — Ой, сен эмне дейсиң?..

Шерали кабагын түшүрдү:

— А ошо... Күнөсү башынан ашып кеткен экен...

— Кокуй, өлүгүндү көрөйүн жарым эс... Чын айтып отурасыңбы сен? Анын күнөсү Таласта күучуюп жылкы айдал жүргөн жеринден апкелгени! Эмне эле эшигин тостуруп күңкүлдөшүп калды десе булар... Кокуй, кокуй... Эгер бүгүн Нұзүптүн башы кетсе, эртең сеники кетет. Ушуну билбейсинбі, кокуй, жарым эс? Сен ошону менен кишисин! Ой, сен ошону менен кишисин, кокуй!..

Шерали соолуга түштү. Ал ошол замат Шады ынактын акыркы сөзүн, кебетесин көз алдына келтирди. Жүрөгү атып кетти. Эмне кылат? Кандай кылат? Шералинин акылына эчтеме капбай башы кеңигреди. Кайсыл жагына бой үрса да алды жар эле. Төшөгүнө кайра шалдырап жыгылды.

— Эми эмне кыл дейсиң мени?..—деди эрки бosh Шерали шөмтүрөп, кирпигин араң кыбыратып.

- Сен жерге кир! Эшмат! Эшмат!
- Сырттан дүбүрөп куралдуу евнух кирип келди:
- Лапбай, ханике айым...—деди колун бооруна алып босогого токтой калды.
- Жаркын айым:
- Эшмат! Эшмат! Айланайын... Сен Абил жүзбашыны билесиңби? — деди аптыгып.

- Билем. Билем. Сизге үке келген жүзбашы жигитпи?
- Ошол Эшмат... айланайын, Эшмат... Ошону таап келчи быякка!
- Күп, ханике айым, күп...
- Жөнө! Тез!

Евнух кетенчиктеп жүгүрүп чыгып кетти.

Бир аш бышым убактан кийин Абил мурунку жарлыкты токtotуу жөнүндө Шерали-хандын мөөрү басылган шашылыш жарлыкты алып, жигиттерин ээрчитип акырын шаардын дарбазасынан чыгып, Маргалан багытын карай артынан чаң чубалтып катуу жүрүп кетти.

Маргалан. Бектин сарайы. Нұзуп балахананын төрүнө салынган төшөктө эс алып жаткан эле. Маргаландагы аскерлерди тескеп, бир сыйра көздөн өткөрүп, кай бир жигиттер менен эркелетип сүйлөшкөн болуп, сырдашып, аскерлердин зардесин, демин текшерди. Аскерден тартип кеткен получу. Сыпайлар базар күндөрү базар аралап, элге тийишип жаңжал чыгарышып, бозо кыдырып ичишип, мас болушуп, бейбаштык кылышат экен. Кимдир бирөөлөр түндө бир топ болуп аттанып чытышып, тоо тараптан четки кыштактардан бир үйдү талап келишкен имиш. А бек болсо кылмышкерлерди али издебептир. Нары ойлонуп, бери ойлонуп, бекке жини келип жатып, ичи тытылып, көзү илинбей койду Нұзуптүн.

Коргондо акырын кобурашкан үн угулду да, жанына миршаб¹ эрчитип, балаханага Маргаландын беги чыгып келди. Нұзуп козголбоду.

- Таксыр, — деди бек акырын, — ордодон жарлык келди...
- Кандай жарлык экен? Ким бериптири? — деди Нұзуп буруулуп карабай, эчтемени сезбей. Бек табалап тиктеп көзүн кылыйтып:
- Бул жарлык акыры бир күнү келиши керек эде. Мына, биз дагы кудай деген күл экенбиз, зарыгып күткөн күн келди! — деди үнүн көтөрө.
- Эмне экен?

Нұзуптүн кыжыры келип калды. Жанарак гана жөргөмүштөй бүрүшүп алдында отурган бек ага заардуу тиктеп турган эле. Ордонун чабарманы желдет получу. Нұзуп тааныды. Маткерим йасаул!² Кирпигинен бери чаң. Атка урунуп калганбы, денесин араң көтөрүп, балахананын кадасына сүйөнүп турду. Бек жарлыкты бийик көтөрүп өзү тооп кылышп алды:

- Аллаяр сайид Шерали-хандын жарлыгы!
- Кымкап тонун ийнине тарта Нұзуп өйдө болду:
- Келе бери...

Бек шылдыңдап ууртун жымыйтып күлдү:

- Таксыр, аталаык... Кантели, тагдыр ушул экен, жана гана сиз бизди желдettин алдына салып берем деп, кудайды эсиңизге албай текебер кеп урган эдеңиз, чоң

¹ Миршаб — полицейский.

² Йасаул — жасоол, айдал келүүчү куралдуу киши.

кудайдын каалоосу ушул экен ки, биз эмес сиз жеддеттин алдына түшө турган болупсуз. Мына! Нұзұптұн башын кесип алдыма апкел деп, бактияр сайид Шерали-хан мага улук жарлық жибериптири...

— Эмне!

Бек сөөмөйүн кезеди:

— Чүү көтөрбөңүз. Пайдасы жок. Чүү көтөрбөңүз — деп акырын зекип сүйлөп, жарлыкты Нұзұптұн алдына ыргытып таштады. Нестейе түшкөн Нұзұп кагазды жерден алалбады. Көзүнүн кыйыгы Шерали-хандын «эки жакалуу» деп аталган кол мөөрүн тааныды.

Байкап турган бек:

— Аталаң, кимдин коргонунда отурғаныңызды билишиңиз лазим. Сиз камалып отурсаңыз. Удайчыларыңыздын алдакачан иши бүткөн. Сиздин ар кандай аракетиңиз ишти башкача кылыш жибериши күмөн, — деди. Нұзұп жооп айткан жок, козголгон да жок, чакчарылып турган душманын тиктеген да жок. Ой баса түштү. Бу жарлык оюн эмес. Жан тартар, күйүшөр адамдардан бирөө да жакын ортодо жок, өңкөй кастардын камоосунда калышп турганын ошондо сезди. Ал өйдө карабаган бойдан Маткерим йасаулга:

— Желдет... — деди токтоо.

— Лапбай, таксыр...

— Кайдан алдың бул кагазды?

— Дивандан, таксыр. Аллаярдын колунан...

— Гм... Желдет...

— Лапбай, таксыр...

— Тактын бетмаңдайында илинип турчу чокой чалынбадыбы көзүңө?

— Жок, чалынбады, таксыр.

— Гм... Чын экен го. Желдет...

— Лапбай, таксыр...

— Диванда Мусулманкул да бар бекен?

— Жок, таксыр. Ал киши көрүнбөдү.

— Гм... Жаңжалды баштаган ошол өзү. Карабы, жыландан сак. Ушул иш жүзөгө ашып кетсе ичинде, ашпай калса тышында калмакчы...

Акылы талый түшкөндөй, оюна бир беткей бирдеме келбей, оозуна сөз кирбей биртке шалдырай калды. Жакын турган бектин этегинин шуудур этиши аны ойготуп жибергендей болду. Эсине келе түштү. Душманынын табалап турган кубанычтуу көзүн кайра сезди. Чыйрала түштү. «Йе, тагдыр ушудур... Тагдырдан ким качып кутулган...» Ал башын көтөрдү:

— Ушинтип, буйрукту Шералинин өз колунан алдым дечи, жедетим,—деп жедетти карады.

— Ушундай, таксыр...

— Ха, мейли... Тузума койдум. Түзүм ураг, эмгегим ураг... Мен кетермин, мени кетирген колдор көп узаттай аны да жолго салар...

— Таксыр... Мени тез кайт деген... Кайтпасам... — деди жедет бир аз кысынып. Нұзұп кашын көтөрүп, башын акырын ийкеди:

— Куп. Тез кайткың келсе тез кайт. Сенде эмне айып, кылган ишинди билесин...
Майли... мен эки иракет намаз өкуп алайын. Чыдасаң намаз бүткөнчө күт. Чыдабасаң
оң жагыма ықрар кылып салам бергенде кир... Ошент... Ишинди бүтөр...

— Куп таксыр...

Нұзұп ордунан тура баштады. Бек алдын тороду.

— Таксырым, тышка чыкпайсыз!

Нұзұп душманынын суук кабагын карабай:

— Күнду бир карап алайын, алдыымды тоспо наадан болбосон. Даарат алып
алайын, кыянаттық кылба кайридин болбосон,—деди.

Томсоргон миршабдардын ортосунан өтүп, балахананын эскирип калган жыгач
тепкичтерин жай кычыратып басып жерге түштү. Баары чоочун. Жыйырмадай куралдуу
сарбаз эки топ болуп күңкүлдөшүп сүйлөшүп турушкан экен. Нұзұпту көрүп, таң калып
карашып, дым болуп калышты. Нұзұп алардын ичинен Жар- Мазар аскер туругунун бир
жүзбашысын тааныды.

— Ассалому алейкүм... —деп, Нұзұп акырын салам айтып өттү. Сарбаздар дуулдап
алик алышып, сыпаалық үчүн колдорун бооруна таазим кылган болушуп калды.

Миршабдардын коштоосунда барып, чоң чынар теректин түбүнө отуруп даарат
алды. Күн кечтеп калган эле. Бактардын башында кандайдыр бир чымчык чыйт-чыйт
деп сайрап, пыр-р этип шактан шакка учуп жүрөт. Жолбун жел бариктерди акырын
шыбыратып, кайта дым болуп жок болуп кетет. Ава дагы эле күндүн табы жыттанат.
Нұзұп кыбыланы карады. Күндүн чарасы кучак жеткисиз болуп, көлкүлдөп тиги бийик
коргондун нары жагынан көрүнгөн узун теректердин башына конуп калган. Ал улам
кызыарып, ыйлаган көз өңдүү улам жашылданып, теректердин шиш учтарына тытылып,
чөгүп баратты.

— Миршаб... —деди Нұзұп акырын. Жакын турган миршабдын бири леп этип келип
иийле калды:

— Лапбай, таксыр...

— Желдетке айтчы... Бактын ичине келсин... Мен намазды көк чөптүн үстүнө
окугум келип турат...

— Майли, таксыр...

Нұзұп жайнамаз алдырган жок, бакты аралап барып, өзүнүн ак ботокурун жазып,
көк чөптүн үстүнө жайды.

Сынбасты уста жаратпаптыр, өлбөстү кудай жаратпаптыр. Тамырында кан толкуп
турган жаш кезинде, оозундан чыккан жел жер өрттөп турган ооматың бар кезинде
өлүм сенин алдында алсыз болуп сезилет экен, а дененден жылуун, башындан
ооматың кетип, тигил белгисиз дүйнөгө жөнөргө улам жакындалап баратканын сезген
сайын аны көп эстеп, ошол жактын камы түшө баштап, а түгүл өлүм капыстан карп-курп
бетмандай чыга калганда да, мүмкүнчүлүгү болсо эле, ойлонууга үбакты табылса эле,
адам дароо ошол жакты эстейт экен, ошол жактын камына түшөт экен. Баар жери,
токтор жери белгисиз бир алыс жолго чыкканда, камдуу жолоочу кандайдыр эң
керектүү куралын колтугуна кыса жөнөгөндөй, бу мусулмандын да күдайга күлдүк
кылуу көнүмүшү эсинен чыга койгон жок.

Ал чөк түшүп башын ийип көзүн сүзүп отурганынан былк этпеди. Ошол даараттуу,
таза сөөлөтүндө өз өмүрүнүн эсебин өзү тескей, түркүн, түкшүмөл ой курчады. Ыя? Ал
ордого эмне үчүн келди эле?.. Эмне иш бүтүрмөкчү эле?.. Эмне иш бүтүрдү?.. Эмнеси

бүтпөй калды?.. Гм?.. Кимге акарат кылды?.. Кимдин көңүлүн калтырды?.. Эмне үчүн кутуму көбөйүп кетти?.. Эмне үчүн?.. Коюс бирөөгө катуу айтса, коюс бирөөгө зыян кылса, ошол миндин пайдасы үчүн эле го?.. Четтеп басканды кылыш менен коркутуп ортого күргүчтөсө чачылганы жыйналсын деген жандалбас эле го, ыркы кеткен ордо бириксин деген ниет эле го?.. Көңүлү көтөрүлө түштү. «Менин өлүмгө баратканым менин жамандыгымдан эмес... Менин каталыгым эмес...» деп ойлоду ал. Өзүн өзү жубатты. Өзүн өзү өлүмгө даярдады. Эсине баягы шүмдүктуу түшү келди. «Гм... Баары келди... Бийик тоодо жүргөнүм мартабам көтөрүлгөнү болду. Бир тоодон туруп сунсам колум бир тоого жеткени даңкым алыска кеткени болду. Бир тоодон кыйкырсам бир тоонун кийиги шагырап үрккөнү бийлигим чоң болду... Баары келди. Баары өзүм жооругандай келди... Аттиң ошондо түзүк моокум канбай калды эле, бат ойгонуп кеттим эле... Мына а да келди...» Ошондо уланып көзүнө элет келе баштады. Ана, шаңкайган улуу тоолор... Көкмөк чөп... Бейгам күн... Кымызга ныксыроо. Кылкылдаган гүлдөрдү жай ыргап жыларын авага сәэп жүргөн жумшак жел, сыпаа жел... Ана, туугандарынын көздөрү... Ана... Булар Нүзүпту ээди. Жүрөгү тыз-тыз тилинди. Акырын сзылып, качанкы өлгөн энесинин көкүрөк жытын эстеп алган жетимдей каңырыгы түтөп кетти. Эй, көздөн ным чыкса даарат бузулат! Ал капилет келе калган жашык сезимин силкип таштады. Эй, не болуп турасың! Өлгөн жалгыз сенби! Атаң кана!.. Өзүн-өзү кайрады. Жаш чыгарбай күчүркөнүп көзүнүн кычыктарын кызартып токтотту... Бүттү бул дүйнөнүн кызыгы. Бүттү бул дүйнөнүн оюну. Бүттү. Бүттү бул дүйнөнүн азабы...

Туруп намазын баштады:

Бисмилла рахман рахим... Аллау акбар, аллау акбар, аллау акбар...

Ал сеждеге баш койду. Ошол учурда чөп шырт— шырт деди. Жылан акырын сойлоп келаткандай улам жакындап келатты. Билди, ким келатканын билди. Дүрүлдөп эти жыйрылды. Бирок, жүрөгү козголгон жок, аны акылдын күчү, эрктин күчү бек кармап турду... Шырт... Шырт...

...Абил жетпей калды. Ал коргондун дарбазасына келип, кара тер баскан атын теңсeltип үзөңгүсүнө тура калып:

— Аталаң! Ой, аталаң ушундабы! — деп кыйкырды. Желдет ичкери бактын ичинде Нүзүп аталақтын башынын канын сарыктырып, кандын жытына мас болуп, көзү кызарып, шалдырап отурган эле. Үн чыккан жакты көңүл — кош бир карап койду...

VI

Үч катардан тизилген көп кошун — найзакерлер, жаагерлер, жалаң қылышчандар, шыйрактуу кара бараң өңөргөн мергендер — баары кызыл кийинген, жай алдындағы жайнаган кызыл гүлдөй қылкылдайт.

Эң алдында оштонгон гер жоргонун аянында акырын сүлкүлдөп, аскербашысы келет, кабагы үйрүлгөн, ойлуу — бу жолмо-жол жардаган көпчүлүккө таанымал Шарихан вилаетинин беги Мусулманкул.

Не қылган менен, «хан көтөрүп», «аталык» атанып, эл арасында кадыры өйдөлөп калган Нұзұп теңата урууларды бириктирип, ордого ийгерип турган экен. Анын башы Маргаландан келген соң ордодогу кутумдар шашылыш дуван чогултуп, «өлкөнүн эки тизгин бир чылбыры эгеси Шерали-хандын эми толук өткөндүгүн» даршан қылышты. А Шады «аталык» деп аталбай туруп эле «ордобашылык» вазийфасын қыла баштады. Бирок, өзүлөрүн тектүү, күчтүү сезген ар бир уруу бийи, ар бир бек өзү қаалаган жакка чоюп, жааттар куралып, аралары кырды бычак болуп, мансап, дүнүйө үчүн кармаш кайра күч алды. Кан бийлиги өзүнөн өзү бираз көтөрүлүп, ар кандай бүтүм ал аркалуу, анын макулдугу боюнча жүргүзүлө баштаган, Шады да алдастады, бирок жааттарды ийгерүү, чатактарын тыюу алардын колунан келбей койду. Бири кан, бири ордобашы — экөбүнүн тең эл арасында кадыры аз, себеби алардын артында дүпүрөгөн бир уруу тайпа жоктугу. Мусулманкулга Шарихан вилаетин беришкен, буга ал ыразы боло койгон жок, ага эми Нұзұптөн кийин ордодо эч ким туруштук қыла албай тургандыгын жакшы сезип, Шадыга кыр көрсөтүп, ордого тоң моюн. Мусулманкулга эмне керек? Ордо! Муну түшүнбөйбү Шады шум? Ушунчасында, мүмкүнчүлүгү барында андан оозунуп кетмекчи болуп, «тоң моюн бектин башын апкелиш» жөнүндө жашырын жарлык берип, Шариханга жашырын желдет аткарды, бирок желдет Мусулманкулду ордунан таптай кайтат, шыбыш угуп калган Мусулманкул Эки-Сүү-Арасына өз уруусуна калкаланып кеткен экен. Мына эми ачык кармашуудан башка айла калбай калган соң Шады ордонун колдо бар аскеринин баарын алып, Эки-Сүү-Арасына жортуул қылды. Эки жоо Чуст менен Төрө-Коргон ортосунда кез келишти. Ошол эле беттешүүдө Мусулманкул ордонун аскерин толук кыйратып, Шадынын башын кестирип канжыгага байлатып алып, эч тоскоолсуз Коконго келе жаткан убагы эле.

Кошун чубалып, дабыл согулбай, кернай тартылбай, ашыкча даршансыз Кокон дарбазасына ийрилип жылып кирди.

Кан Сарай.

Құзетчұ сарбаздар әлтейип тиктеп калышты. Жүгүрө келип жанжигит гер жоргону сағактап, Мусулманкул жоргодон акырын түшүп, камчысын сүйрөй аксал- аксал басып, каалгага бет алды, эки жагынан бөрүдөй жулунган жалаң қылышчан, жаагер, милтеси түтөгөн кара барандуу мерген коштоп, иреңи күпкүү, кыжырлуу, унчукпай каалгага барганда онбашы:

— Бек! Сизди «кирсин» деген бүйрук бизде жок эле, бек... — деп ооз жыйганча Мусулманкул бир уурту тартыла аны камчы менен баштан нары тартып жиберди да, онбашы башын корголоп жыгылганда андан нары аксал өтө берди. Жигиттери үйрүлө:

— Тынч! Тек тур! Жан-ныңдан үмүт қылсаң?! — деп, күнкүл үндөрү зиркилдеп, а үрөйлөрү учкан құзетчүлөр каалганы ачышип, өзүлөрү көздөрү жалдырап, бурчка тыгыла калышты.

Ошол аксаган бойдон Мусулманкул ордого кирди, алдынан капилет чыга калган бейсакал артына жалт берди, анын артынан Мусулманкул тез-тез аксандалап басты. Эки жагында өрөпкүгөн жигиттери.

Кан үжүрөсүнүн эшигинен жанагы үрөйү учкан бейсакал, Жаркын айым тосуп чыкты:

— Келиң, бек... Келиң...

Жаак териси тырышып алган Мусулманкул жооп бербей, аксаган бойдон ичкери карай өтө берди, Жаркын айым артынан бөжөндөп ээрчиidi.

Эки тизесин кучактап, иреңи купкуу, өлүмүн гана күтүп, Шерали шалдырап төрүндө отурган экен.

Жаркын айым:

— Бу көйкөйдүн баары Шадыдан... Койгула дедим эле, койгула дедим эле.. Кайда жүрү экен өзү ал шумпай?!

Жигиттердин бири колундагы кара баштыгын көңтөрүп кагып жиберди, адамдын кандуу башы дүңк этип килемге тоголонуп жатып калды.

— Таанып алың...—деди Мусулманкул жекире, Шерали карысы менен көзүн калкалай калды:

— О... Жүзү курусун...

— Катыгүн ай...—деп, кандуу баштан сестенип, жүзүн үйрүйт Жаркын айым. — Кан кылдыра көрбөн, ордо баарыңарга тең...

Мусулманкул колунун учун тышка карай кескин шилтер замат жигит Шадынын башын баштыгына тез салып, чыга жөнөдү.

Шерали ордуна туруп, эки колун эч жакка батыра албай, бирде койнуна тыга коюп, бирде женине сала коюп, тула бою калтырап кетти.

Мусулманкул дубалга сүйөнүп, үңкүйүп, тиги көзүнө жаш алып турган Жаркын айымды да, Шералини да тиктебей, баарын унуткан сыйктуу үңкүйүп, өзүнчө аксал имериле басып, оозун чормойтуп ойго батты.

— Бу сiler... «ордону кан кылдыра көрбөн» деп?! Бириңчи жолу кан болуп жаткансып?! — деп, экөбүн тең кекерлеп сүйлөдү бир убакта. — Ыя. Бириңдин аган, бириңдин «кан көтөргөн» пириң эде го кайран аталык?! Мына ошо кишинин башы алдыңарга келгенде мынчалык сестендиңер беле сiler?!

Эми жанынан түңүлүп Шерали шалдырайт. Өз күйүтү өз ичинде жүргөн белем, Жаркын айым буулдап ыйлап жиберди.

Мусулманкул:

— Кимге кинээ кылгыдайсыз, таксырым?! Өзүңүз канга боёп алдыңыз ордону!

Жаркын айым:

— Бу бир байкүш... ээрчиме... Айта берип, айта берип... тилим тешилген...

Буга да каяша кыла албай, баары мойнуна түшүп, отура берди Шерали.

Мусулманкул чарчаган таризде бир акырын үшкүрүп, жүз үйрүп, сол бөйрөгүн таянып, он колун акырын шилтей, акырын аксай басып чыгып кетти. «Чын... бу бир байкүш...

Эмне кыласың эми муңу?..» деди ыргылжың ою.

Мусулманкул бийлик укугун алышка шарияттан риваят окутуп отурган жок, минбашылык мансапты өзүнө алып, ордону кан атынан өзү башкара баштады. Мына, кичине сылтып баскан, иреңи кара чүйкө, көзү теренден жылтыраган кыйык, дайыма эрди каардуу кымтылып турган, эч качан ичиндегисин кишиге так айтпаган, кишиге

дайыма шектенип тиктеген бектин алдында Шерали-хан дирилдеп коркуп отуруп калды. Баары бир, дагы эле мансап талашуу басылбады.

Кийинки 1845-жылдын жазында Мусулманкул мин-башы ордодо жокто Исфара вилаетинин беги Сатыбалды деген ордону капыстан басып, Шералиниө, те илгерки Алимкандын бир уулу Мурад бекти «кан» деп жарыялап жиберди. Бул окуяны уккан Мусулманкул шашылыш кайтып, биртке Исфаралыктарды Кокон дарбазанын түбүндө кыйратып таштап, дагы эч тоскоолсуз ордого кирди. «Балдары кайда болду экен?..» деген ой көңүлүн өйүдү.

Эки жагында дагы бөрүдөй жулунган кашкой жигиттер, ал дагы эки этеги далбактап, аксал басып, кыжырдан дагы кабагы чүрүшүп, жулуна басып келди.

Үңүлдөп ыйлат, жанында эки-үч катын, Жаркын - айым ордонун коргонунун эшигинен тосуп чыкты.

— Балдар кайда?.. —деди Мусулманкул, жооп күтүп турбай, токтолбой ичкери карай жулуна басты. Эне байкуш уясына жылаан кирип бара жаткан боз чымчыктай жан дүйнөсү дилдиреп, ага этек улаш жөнөдү.

Мала, Сопу, Кудаяр үжүрөнү ичинен дембелеп отурушкан экен. Жаркын айым тула бою калтырап, үнү каргылданып:

— Бек... ырайым кылың, бек...—деп, каалганы тосту. — Буларга так-таажынын кереги жок, такка отуруп атасы не тапты, жандары калсын, бек... Кетебиз кайра Таласка...

Мелтейип тиктеп калды Мусулманкул:

— Ыя, «кетебиз» десеңиз эле кете бересизби, канике айым? «Кан» болгон каны менен жуунуп гана кутулат!

Жаркын айым:

— Каны менен жуунду го «кан» болгону?! А «кан» боло электеринде не күнөө?!

Мусулманкул:

— Бири эле кетсе, ал бирөөнүн колундагы оюнчугу болот, так талаштырып чыгат, акыры бир күнү! Так- таажы жаш балдарга кереги жок болсо бolor, а өлкөбүзгө, журтубузга «эге», жок дегенде эле «огожо» абадан керек ко?!

Мусулманкул каалганы өзү тыкылдатты, кимдир бирөөлөр менен энесинин сүйлөшкөн үнүн уккан балдар эшикти ачышты. Мусулманкул босогону аттап кирип токтоп, тиги элтейип карап калган балдарды бир сыйра тиктеп, өзүнчө баш ийеп турду да, бир убакта эрезеге жете элек куба жүлүн Кудаярдын ийнине колун койду, бирдеме айтмакчы болгондой.

— Бек... — деди Жаркын айым, — бул али көөдөк го, бек?!

Көңүл бурган жок Мусулманкул, ошол колунан жетелеген бойдон канзаада Кудаярды так турган диванканага алып кирди:

— Мына... — деди, төрдөгү такты Кудаярга көрсөттү. — Сенин тагың... атаңдан калган тагың...

Кудаяр таң калып тиктеп, эки көзү алайып, мурдун тартынып койду.

Эртеси таңдан баштап кернай үнү баркылдады. Төөгө төңделген «кан дабыл», дабылчы: «Кимдин, кимдин заманы- Кудаяр-кандын заманы!..» деп, деги эле өтө кубангандай кыйкырып, обдула өрөпкүгөнсүп, кош дабылды дүңгүрөтө сабап, көчөмө- көчө кыдырып, жар салды.

Жетилип, убагында Нұзұп аталыктан кыйла таалим көрүп калган Мала бек. Бирок, Мусулманкул андан кичүү Кудаяр бекти атайы тандады. Анткени, эрезеге жеткенин хан көтөргүдөй болсо, анда Мусулманкулга бийлик жарым-жартылай тийип, анын үстүнө дагы хан башка бирөөлөрдүн таасирине ыктап кетиш коркунучу дайым болуп калмакчы.

Хандын жаштыгы аталыктык гана эмес, бүткүл өлкөдө ишти да, сөздү да, жыра тарттыrbай турган өкүмдарлык бийлиkti жалгыз өзүнө топтоого ага шарт да, укук да болду.

VII

Баяғы эле ордо. Сыртынан караганга ынтымагы бүтүн болгонсуп калган ордо. Ақылдуунун оозун кароо, сакалдуунун сакалын кадырлоо, баары такыба, баары сыпаа, баары сылык. А ичи дагы эле кырды бычак, жылмайып отуруп аңдышкан, жанаша жүрүп жуулук тиктешкен коркунучтуу ордо.

Көлөкөлүү кош чынар, бир жагы гүлбак.

Эки тарап болуп, байге сайылып, онбеш тамандан чийин тегеретилип, чүкө ордо ойнолгону жаткан. Чийин борборуна ар бир өнөккө бештен чүкө салынып, ортосунда кызылга боёлгон «каны» жылтырап жатат. Көлөкөлүү көк майданга ар жерине килем, төрбөлжүн салынган, үстүнө шайы төшөк төшөлгөн, чүкө ордо жаккы четтерине дасторкон жайылган — дүйүм мөмө, дүйүм даам коюлган, каз моюн шише идиштерде кызгылт шербет, кырмызы мусалла турат, кымызбы же бозобу килейген сары чаначтар ар бир дасторкондун капиталында булкуюп-булкуюп жатат.

Өңкөй бек, эки тарап өнөк эки жерде топ, кимdir оюнбашыны күтүшкөндөй, даамга бири да сугулбай, кымкап чепкендери желбегей, ар биринин колунда ар түркүн боёлгон бирден томпой, өз колуна өкчөп, зыңгырашып имериле басып турушат.

Бир убакта чүкө ордого келе жаткан кишилер көрүнөт. Эң алдында жаш хан Кудаяр, жанында теңтүшу Абдырахман, алардын артында сылтыган Мусулманкул, дагы бир чоочун, узун бойлуу дөө адам.

Оюнчу бектер дүргүй тосо басып калышты.

Жаш хан:

— Ас-салоому алейку-ум!

Бектер таазим кыла алик алышты:

— Ва-алейкума ас-салам, азиретти кан эгебиз...

Мусулманкул:

— Ортоңор толсу-ун, жаранлар!

— А-а, бирге болсу-ун...

— Айтканыңыз келси-ин, аталык...

Мусулманкул жаш ханды чыканагынан асте ала коштоп, салынган килемдердин эң төркүсүнө алыш өтүп, саал бийиктетилген орунга отургузду да, жанынdagы дөө адамды өтө урмат кылганын баарыга сездире:

— Бул адам биздин бир тууган агабыз... Алмамбет... — деди бектерге.

«А бар болсун...», «Сак-саломат болсунла-ар...» деген асте коштоп калышты. А дөө адам тынч, момурап айланта тиктеп, өзүнөн майда адамдарга жакын болгусу келгендей, көкүрөгүн ийип, үңкүйүп турат. Эки көзү кыпкызыл, көсө чалыш, ээгинде сакал-мурут дегидей эле биртке эрбейген сүйдаң кылдары бар, кекиртек териси шалбыраган дөөгө оюнчу бектер асте-асте тымызын тиктеп коюшат.

Те четте эки киши төбөлөрү биригэ калыша шыбырашып турушат. Бири: «Ох-о, жомоктогу чоюнкулак алп ко бу?...» Бири: «А-а, мындай айбан сүмөл тоо арасында жуда көп...» Акырын шыкылышташып күлүшөт.

Минбашы агасын коштоп, акырын калкамандап кыдырып басып, бектерди ага тааныштырды. Каердин беги, ким деген — баарын айтты, башында кере карыш кундуз бөрк, ак-саргылт камзол кийген, чылк күмүштөн кемер курчанган, сары булгаары каңтарма өтүкчөн, жакасы өңүрүнө дейре саймалуу кызыл макмал чепкени желбегей, ар кандай кишини башынан ашыра тиктеп көнгөнсүгөн өтө дымактуу көрүнгөн Алымбектин сөөлөтү гана Алмамбеттин эсинде калгансыды.

— А калганы... бектердин жигит-желени, чүкө атканга абдан машыккан оюнчулар... — деп койду Мусулманкул.

Бир чымчымдан нан ооз тийилип, пияланын жарымынан төмөн куюлган сары чайдан ууртташкан болушкан соң чыдамы түгөнүп турушкан оюнчулардан узун бойлуу кара жигит сыңар тизелей:

— Кана, энди, хан ата, — деди, — бата берип коюң оюнга...

Чүрүшкөн кабагы жазылган Мусулманкул:

— Кана, аке, — деди Алмамбетке, алакан жая, — оюнга бата берип коёлу, бектер сийгелектеп кылчылдап турушат!

Баары дуулдаша бата кылышты:

— О-омийин, оюн олжолуу болсун, аллау акибар!

Бул оюн те байыртан калган оюн, убагында Кара- кан, Огуз-кан ойногон деген көөнө оюн. Эки тарап болуп ойнолот, кайсы тарабы чоң тегерек чийинден чүкөнү көп чыгарып алыш кетсе, үч кайталанып, ошол тарабы уткан болуп эсептелет, коюлган байге ошолорго берилет.

Бул оюн бир убактарда эл жакшыларынын башын кошуп, ынтымакка өбөлгө, а бир убактарда жака айрышкан мушташка, кан төгүлгөн чабыштарга шылтоо да болуп келген.

Бир жагынын өнөк башысы — жаш хан, дымактуу Алымбек, бир жагынын өнөк башысы — минбашынын эрке уулу Абдырахман, жанагы оюнга бата сураган узун бойлуу кара баатыр Касым пансат экен.

Оюнду биринчи «хан өнөгү» баштайт. Пансат чийинди туура басып, өңкөйүп көпкө өңүп тиктеп, бир убакта томпой атып, чүкөлөр жайыла түшүп, бирок бир да чүкө чийинден чыкпай калды, чүкө чыкса оюнчу оюнун уланта бермек.

Оюн «бек өнөгүнө» өттү. Алымбек манчырkap:

— Ва-а, — деп, чийинди тегерене акмалап басты, — мына эми биз тооруп көрөбүз. Эми биз... — Сол колун белине кайрып, он бутун чийин басып турган сол бутунун согончок жагына имерип, оюн эрежеси ушундай, чийинге жакын жаткан чүкөнү имерип тооруду, чүкө кылт эте чийинден тышка чыгып кетет да, кызыл томпой чимирилип барып жайылган чүкөлөрдүн бир четине жатып калды, бек аны сайын манчырkap, тамшанып: — Мына эми биз... — деп, жүйүртө сыңар тизелей, өтө кылдат, томпоюн он колдоп алыш, чүкөлөрдү бир четинен чыкылдатып чертип чыгара баштады.

Козу сүзүлө күлүндөгөн Нияз күшбеги:

— Жакшы, жакшы... Куп чертет экенсиз, бек. Бизге йам бирдеме калабы?!

Алымбек орун которуп, кайра сыңар тизелей баштай, күшбегини карабай:

— Өтө эле учка чыккандан эмеспиз... —деп, бир чүкөнү аны карай чертип жиберет, чүкө күшбегинин өтүгүнө барып тийет, — бирак, мелдешип калган соң, күшбеги... кантебиз, аракет кылышп көрөбүз да... — Черте берет.

Бул өнөктүн оюнчулары чыккан чүкөлөрдү терип жүрүшөт, тиги өнөктүн оюнчулары сустайыша унчукпай карап турушат.

Мусулманкул «акеси» экөвү бир дасторкондо даам сыйып, оюнду карап отурушкан.

— О-о, бу Ош беги эч кимге оюн бербей турган го бүгүн?!

Акырын башын ийкеп койду Алмамбет.

Каз моюн идиштин өзүнөбү, же ичиндеги суусунгабы, иши кылышп, «акесинин» көзү ага улам имерилип турганын Мусулманкул байкап калды да:

— Мусалла... — деди акырын.

Алмамбет:

— Аның әмнө?

Мусулманкул күлө:

— Бу баягы эле Күрпүлдөк-Сайдын жабайы жүзүмүнөн тепкен шараптын эле өзү, бирак кичине сут тамгызып, иреңи менен атын өзгөртүп коюшкан. Буга шарият жол берген дешет. Көрөсүзбү?.. — деди.

— А... ошондой эле болсо... —деп, күнк-мыңк этип койду Алмамбет.

Каз моюнга көз шилтеп:

— Күй... —деди Мусулманкул карысына ак чачык сала жүгүрүп кызмат кылышп жүргөн чайчыга. Чайчы чай пиялага жарым кылышп куюп, мейманга сунуп калды эле:

— Эй, муну сен өзүң ич, — деди Мусулманкул, — күй чоңуна!

Чайчы анар салынып турган чоң сыр кесени чайкап, кылтылдаган кызыл мусалладан боор көпмө кылышп куюп, мейманга кайра сунду. Сыр кесени кош колдоп алышп, саал бүксүгөн жыты уруп, бир кур ыргылжың болгонсуп токтолуп, анан баш көтөрбөй түбүнө дайре тартып салды Алмамбет:

— Даамы жок ко?..

— А, биердегилер ушуга деле кылжыңдап калышат, —деп койду Мусулманкул.

Мойнун созуп, оюнга кайра көз сала баштады Алмамбет.

Эң акыры черткен чүкөсү чийинден чыкпай калышп, Алымбек ордунан турup, өзүнө өзү ыразы, манчыркаганы манчыркаган, өнөктөштөрүнүн дуу-дуу сүрөгөн үндөрү коштоп, чийинден тышкы басты.

Оюн кезеги тиги өнөккө өттү. Нияз күшбеги атышкага ыктуу чүкө пайлап, чийин бойлоп басканда жаш хан анын колунан томпоюн алышп койду. Күшбеги сүйүнүп кеткендей бажырая жылмайшп:

— А... а... өзүңүз... өзүңүз... — деп башын ийкегилеп, боюн артка тарта берди.

Бу «эллеттен келген дөөгө» жакпай калды. «Жашы улуу адамды мустарап кылышп койду э?!!» деди ою. Жаш хан чийинди бутунун үзөңгүлүгүн чийинге таамай койбой эле, ичкери чүкөгө чукулдап, сол колун артына кайрыбай эле, сол бутун тогонок кыла-кылбай эле тоорумакчы боло баштады. Бирөө чеки дебейт! Тыякта элет адамы мойнун созуп, кабагы бүркөлүп, көзүн ымдалап тиктеп калды. Жаш хан тооруган чүкөсү чыкпай калышп, кайра дагы бириң жанагыча «тооруй» баштады. Оюн да ушундай болмокпу?!

Эми чыдабай эллеттин адилет көңүл пендеси жулунгандай арстандай обдуулуп тура жөнөдү.

«Кана, тооруң!», «Кана, чыр-р эткириң!» дешип, кошоматчылары кыйкырык салып жатышкан убакта:

— Э-эй... Токто...—деп күркүрөп барып, барганынча жаш ханды шыйрагынан сыга кармай силке тартып, чийинди бастырып койду. — Мына мындай басып тооруйт! Оюндуң эрежесин билбegen оюнга кошулбайт, а бузган чоңдукка жатпайт, жиеним!

Жаш Кудаяр-хан кылкызыл болуп кетти. Карап турғандар бири кыйды күлүмсүрөп, бири өзү жаака жегендей нес болуп — баары турған ордунда селейди. Ыза боло түшкөн хан томпойду силке таштап басып кетти. Мусулманкул алдынан чыгып:

— Тагаңыз да... —деп жубатты. — Булардын көңүлүндө асти кара зил болбойт, туура кебин аар-жүзгө карабай бетке айтып коё беришет. Кечиримдүү, кечиримдүү... Улана берсин оюн.

Жаш хан мөлтүрөгөн кирпигин араң эле ирмеп гана тим болду. «Ыя?! Сен чоңсуңбу?! Хан деген башкага да, өзүнө да калыс болушу ылазым! Сен эмне, кайдагы бир сассык байдын таркылдаган оосурак баласысыңбы?! Ыя, деги айтканды кулагыңа илесиңби, же...» деп, кечинде аталыктын кейий турғанын, акыры аягында «....же...» деп коркутарын көз алдына келтирип, аны ой басып калды. Күбүр-шыбыр.

Көз-көрүнөө ара сууп, оюн кызыгы пастай калды. «Өй, көрбөй, укпай жүрдүк беле мындайды?! Кана, ойнойлубу, мелдеш бар ортодо, чоң байге коюлган?!» деди бирөө. Кайра кирип кетиши оюнга.

Миңбашы өзүнчө эле мулуңдап, тууганын калдайтып жанына жанаша бастырып, те гүлбакка карай ықтады. Бир аз ээндей түшө Мусулманкул башын ийкеп, башын чайкап:

— Ой, акем ай... — деп күлдү,— барып эле шыйрактан алыш... Ыя, «хан эле» деп да ойлобойсуз а?!

Алмамбет:

— И?!. Чекиби?!

Мусулманкул:

— Башка бирөө болгондо «чеки» дешип отурмак бекенбиз?! «Ханга колу тийген» турған жеринде мууздалат болучу, о кокуй!

— Жо-о, — деди Алмамбет, — оюн деген баарыга тең!

Мусулманкул:

— Не болсо да, аке, менин аброюмdu асманга көтөрүп эле салдыңыз!

Алмамбет ормойду:

— Качан?

— А жанагы «хан баланы» мына минтип шыйрактап! —деп, колун күдүм Алмамбеттин өзүндөй кыла ызырына сермей көрсөттү Мусулманкул. — Кеп балада эмес эле, кеп баланын артына далдаланып, мени менен эрез талашкысы келе баштаган кишилер бар эле ошерде. Күп жакшы болду да ошолордун көзүнчө! Мына ошолорду шыйрактагандай эле болду — сел- лейип, сел-лейип калышпадыбы?!

А Алмамбет өзүнчө корстон;

— Мен анысын кайдан билдим?! — деди күрөктөй кең алаканын шилтеп, — Бала кырам тооруп атпайбы, оюн жыдыйт да, ошон үчүн...

«А кокуй ай, — деди Мусулманкул өзүнчө, анын көңүлүндөгүгө акесинин анча маани койбогонуна ыразы болбой, — чайнап берсөң аш кылбайт...» Кабагы кайра үйрүлдү, дагы ой басты аны;

— Бала чүкө ордону жыды кылса кылар, а хан ордону жыды кылдыра койбоспуз! Эси анча эмес, ээрчиме, кошоматка бат жыгылат. Ушу жакындан бери анын кыял-

жоругунан башка бирөөлөр байкалып калды. «Өзү бу болсо, тоодогу акеси ушу болсо, ханды көз көрүнөө шыйрактап отурса, бизди ондурабы бу?!» дешип калышты...—деди.

Сөз төркүнүнө баамы жетпей, кепти чоюп тең сүйлөшүп кетишке жарабай, үкесинин ниетинде турган «а-а, көрсөтөбүз дагы шыйрактаганды» деген оюна эч баамы жетпей, көзүн ымдагылап маңыроо, чын эле «чайнап берсе аш кыла албай» отурду.

Те илгертен жалпы кыргыз кыпчак элинде мин тукуму, алардын ичиндеги Алтынбешиктин балдары тоолук уруулар менен кыз алышып тамыр-сөөк болуп келишсе, теги бир ичкилик кыпчак бектери кыз алышуудан башка да, же сут эмип, же сут берип туугандашкан. Мунун баары замананын талабы, кандайдыр биримдик түзүш үчүн, тирек табыш үчүн арга болгон. Күндөрдүн биринде ичкилик бектери ушул Мусулманкулду бешиги менен атка өңөрүп келишип, Алмамбетке эмчектеш кылышат. Ошол бойдон Мусулманкул элете чоңоюп, туугандарына кийин эрезеге жеткендөн кийин кетиптири. Ошентип ал тоолуктун сүтүн эмген, тутунган баласы болуп эсептелинип калган экен. Баягы сүт кадырын сыйлап, тууган деген сөз тартып, булардын алакасы али үзүлө элек получу. Бу сапар да Мусулманкул кадимкисиндей кучак жайып тосту. Чоңмун деп боюн көтөргөн жок. Ордо кадырмандарынын башына отургузду. Элдин көзүнчө акебиз деп ийилип, жумшак сүйлөшүп, зыяпат көрсөттү. Элеттин баёо адамы кантип кубанбай коё алат буга?

Мусулманкул ордону катуу кармаган. Аскер ишин күчалдырып, көбүнчө өзүнүн негизги тиреги болгон кыпчак жаатынан курады. Коконго, Маргаланга, Намангенге, Ташкенге кыпчак бөлүктөрүн кармады. Анжиянга Алымбек датканы, Намангенге Кедейбай датканы калтырып, вилаеттерге жалаң кыпчактардан койду. Жакында Кудаярга өзүнүн кызын алып берип, чындалат ата болуп алды да, кимди да болсо кыңк эттирбей, бийлигин дагы бекемдеди. Бирок Кудаяр жеңил, анын үстүнө катын жандуу неме болду. Мунусу минбашынын бийлигине салакасы жок. Бирок Кудаярда Мусулманкул үчүн бир коркунучтуу сапат бар, ал ээрчиме. Минбашынын катуулугун, хан аты эле болбосо өзүнүн эркисиздигин эсине салып, азгырган кишиге ээрчип ар кандай жолго оңой түшө бере тургандай. Ошондуктан Мусулманкул аны темир чеңгелдей тутуп жүрөт. Кишинин көзүнчө эркелеткенсип, урмат кылгансып коюп, жалгыз отурганда катуу жемеге алат. Дос таап кетет деп колуна бир мири¹ алтын теңге карматпайт. Чоочун бирөө менен, шектүүлөр менен сүйлөштүрбөйт, мамлекеттин тагдырына тиешелүү болгон иштерге катыштыrbайт. Кийинки учурда кутумдар акырындал Кудаярдын далдасында чогула баштады. Азырынча коркунучу болбогон соң Мусулманкул аларды эсебин алып тим койду. Кас деген кастыгын акыры кылбай коёбу? Нетken менен, Мусулманкулдуң жүрөгүнө кооп түшүп калган.

Бир аздан соң:

- Аке, элде кандай жигиттер бар? Бир бычакка сап болору чыга турганбы? — деп сурады Мусулманкул. Алмамбет ойлонбой туруп эле жооп кайтарды;
- Жок... Өткөн жазда, баягы өзүң көргөн Күрпүлдөк-Сайдын башындагы менин балбан ташымды көтөрөм деп бир бала барыптыр дейт... — Ал башындагы калдайган тебетейин колуна алып, таза кырдырган чоң башын сыйпалап койду, анын ушул кыймылынан мактаныч көрүнө түштү. — Көтөрүп ыргытмак тургай, ордунан козгой албаптыр! Км...

¹ Бир мири — акча чени, он тыйындык алтын же күмүш теңге.

Мусулманкул бир ууртун тарта күлгөн болуп койду. «Атаны, таш көтөргөнүн эрдик көргөн түркөйүм ай..!» деди ичтен кынжыла.

— Аке, — деди бир убакта Мусулманкул, — мен аскерликке кызыккан кайраттуу жигиттер барбы деп сурал жатам?

Көзүн ымдалап шалкы жооп берди Алмамбет:

— Чыгат ко, көп эле чыгат ко... Билбейм, кымыз көп, эт көп, ушундай чакта ким сорондоп ат чаап жүрөр экен...

Имериле басышты. Мусулманкул түнөрүп:

— Ушун этип, — деди, — кылышыңарды дат бастырып, этке тоюп ныксырап жаткан кезиндерде бороон кууган бир үзүм буулуттай бир жактан кырктай атчан шап деп келип, эми жейли деген табагыңардагы кулжебесиңерди, сабадагы күүлдөгөн кымызыңарды тартып алыш койсо, анда кантесиңер?

— Йе-е... Ким?! — Пилдей көзү чекирейди Алмамбеттин.—Кан турганда, сендей кан атасы барында... кайдан келет кырк атчан бизге?!

— Ошо ханыңыз өзү чаптырсачы?

Сөз таппай калды Алмамбет:

— Өз элин өзү чабабы?.. — деди бир убакта.

Кырт-кырт күлүп койду Мусулманкул.

Жаркын айымдын үйү, жасалгалуу кең бөлмө. Жаркын айым али каралуу, жанында Ош бегинин «эрке токол» катыны Курманжан. Жай, акырын сөз жөнөтүшүп отурушат. Ортодо дасторкон.

Жаркын айым мундуу:

— Мүйүздүү болобуз деп кулагынан ажыраган биз болдук. «Кан» болуп, минтип каныбыз төгүлүп отурабыз. Биздин көргөн күнүбүз үшу, бек айым...

Курманжан:

— Көп кейий бербен эми, жарыктык. «Төгүлгөн кайра толбойт, кеткен кайра келбейт» дешет экен го. Мындан наркысын оң кылсын, кеткендин кемелтесин өзү толтурсун кудай, өзү даргөйүндө сактасын эми...

Жаркын айым:

— Бу ченелүү өмүр тынч өтсүн деген адамга «кандык», «чоңдук» дегендин такыр кереги жок экен.

Бу мааниге зарделүү Курманжандын көңүлү ынанган жок. «Конулда жатып,тынч өлгөндүн касиети, күнү эмнө?!« деди ою.

Жаркын айым:

— Жаңы аттанганда абдан сүйүнгөн элек, жалаң эле жыргал болот ко деп болжогон элек...

Курманжан:

— Буга да шүгүр деңиз, канике, жаш да болсо баш болуп отурат бир уулунуз!

Жаркын айым мүңкүрөйт:

— Э-э, эми... шүгүр дебеске чарабыз да жок...

Курманжан:

— Эрезеге жетсе, эсине толсо... эки тизгин бир чылбырын өз колуна беришер...

Жаркын айым акырын улутунуп, бек айымын ийнинен өзүнө тарта кулагына шыбырады:

— Кудай билет, синдим, кудай билет. Дагы канн төгүлмөйүнчө бир жаңсыл боло койбийт ко деп корком... — Ушкүрөт. — Кулагыңа түйүп кой, кагылайын, биз жактан кабардар боло жүргүлө, бекке айт...

Эки айым көздөрүн сүзө, былк этпей, кобыз күвүнүн сыйкырына арбалып, дем тарта албай калышкан таризде. Кобыз тарткан керилген бир көркөм кыз, те бир көөнө заманда ааламдан жер үйүк, адамдан жараткан менен өрүлүшкөн улук рух издеген, анын терекине, туу чокусуна жетmekti көксөп өткөн Каркыт атадан калган керемет күүдү сыйылтып отурат.

Бири өрүк комузун, бири үзүн моюн дүтарин көкүрөктөрүнө кармашып, жанында дагы эки кыз бар.

Күү мун — бул дүйнөнүн көйүн, түйшүгүн, тилеги менен арманын, кейиши менен кубанычын, ыры менен ыйын бир коштоп, күү ыргагы түркүндөн түркүн кубулжүйт.

Канике айым унчукпай, көз жашы төгүлүп отурат. Улагада дубалга сүйөнүп турган бейсакал, арман анын да көңүлүн козгогон, каникесин улам тиктеп, кемшиндеп, кайгысына аралашып, өзүнчө үнсүз ыйлап турат.

Күү этеги өксөгөндөй, конур тарта, онтогондой, асыр өмүр арты бир боз тунгуюкка сөнгөндөй. «О, опасыз дүйнө ай... эң акыры түпсүз чексиз мун дайра болуп ағып өтмөкпү...» дегендей.

Эми үкүлүү кундуз тебетей кийген кыз өрүк комузун күүлөп, кобыз мунуна кошо аккан эки айымдын көңүлүн алаксытып, шаңдуу комуз күвүн баштады. Күү токтоо ачылып, улам күчалып, мукамга мукам жалгашып, улам жаңырып, улам көтөрүңкү дүңгүр кагып, дөөлөткө мас Бек Арстан менен дымактуу сулуу Ак Мактыйм кыздын эрк салыштырган эрегишин баян этти.

Курманжан көзү жайнап:

— А түзүк, — деп мактап койду, — те бир... өткөн заман келет көз алдыңа... Өктөм буудан жоргонун жүрүшү, үстүндөгү дүйнөгө карк болгон, дөөлөткө мас, алдын тоскон балээни тоотпой манчыркаган адамдын зардеси сезилет..

Эми дүтарчы кыз дүтар менен коштоп, алыска кеткен сүйгөн кишисин күткөн, күтө-күтө зарыккан келиндин сагыныч ырын ырдады.

Жаркын айым үшкүрүп гана койду, Курманжан:

— Карап, — деди көңүлү эргий, — байкуш аял затынын көңүлү не деген айтып түгөткүс керемет?! Чанда эркек билсе билер, билбесе жок, кызылды көрсө кылтылдал жүрө бермей көрүнгөн жерде, аттиң ай!..

Чүкө ордо оюну бүткөн. Үч кайталанып туй тигилип ойнолуп, үчөвүндө тең туйга жетпей калышып, жаш хан баш болгон өнөк утулган. Минбашынын эрке уулу Абдырахман баш болгон өнөк Ош бегинин чертмечили менен уткан.

Байге сайган миңбашы эң оболу оюнчулардын ичинде наразылык бары-жогун сурап, эч бирөө наразы эмес экенин угуп, көңүлүн жайлап алган соң коюлган байгени бергизди. Байге башы миң дилде! Уткан өнөк он оюнчуга жүздөн бөлүп, колмо-кол таратып чыкты казынабашы. Ар бирине бирден токулуу жорго, камчылары ээрлеринин кашына илинип коюлганы, миракырдын колунан алышары айтылды. Уткан — утулганына каралбай жамы оюнчуларга бир жумалык үлпөт — күнүгө согум, күнүгө ыркүү, күнүгө ар түркүн оюн! Бу дагы миңбашынын өз оозунан жария болунду. «Күп жакшы! — дешти баары. — Жорго го жолдон кезикмек, үлпөт кайдан табылмак?!» Балбан күрөштөн башталды оюн.

Чүкө ордо салынган как жер. Бир бетте жаш хан — бир жагында теңтүшу бекзаада Абдырахман, бир жагында дагы бир жаш өспүрүм, өзү курак. Бир бетте минбашы — бир жагында алп сөөлөт Алмамбет, бир жагында бек Алымбек.

Чүкө ордо ойногон бектер, аскер адамдары, кадырман ордо кишилери, аяңт айланасына салынган килемдерде өз тобу, өз ымалалары менен.

«Кимдин балбаны мурун чыгар экен...» дешип, бир тобун бир тобу акмалашып, ала келген балбандарына чоң чепкен жамынтып, дымын чыгарбай отурушат.

Күрөш минбашынын каалоосу боюнча «сүрмө» кылынды. Бу эки жактан балбан чыгарып жаатташып отурмай жок деген кеп. Кай тараптан болсо да балбан чыга бермей, жыгылса туруп кетмей, жыкса байге алмай, кайра күрөшүп, дагы жыкса дагы күрөшүп, сүрө бермей.

Бир убакта эки киши эки жагынан коштоп, жайма- жай каалгый басып балбан чыкты. Дүр-р этише карап калышты отурган көпчүлүк. Башына шайы белбак таңынтып, үстүнө көйкөлгөн карала кымкап чепкен жаап коюшкан. «Кана, өлөм дегениң бери чык!» дегендей айлананы акырын сыйыра каранып, кашы чимирилип, эки көзү кантапаган, кектүүдөй, адамды аяр түрү көрүнбөйт.

Күрөш башы:

— Кана, ким чыгат?! Барбы эне тууган бир азамат?!

Эл дым.

Четте турушкан эки адам төбөлөрү бириге кала күбүрөшөт. Бири: «О-о... Ким даап чыгат буга?...» Бири: «Бу ордонун баккан балбаны Таш-Палбан...»

Байге берилери айтыла баштаганда тыяктан бирөө тура калды да, чепкенин ийнинен силкип таштап, ортого жүгүрүп чыкты. Дуу-дуу түйшөлдү көпчүлүк.

Таш-Палбан тешиле тиктеп, эрини ачуулуу кымтыла карала кымкабын силкип таштап жулуна басты. Тиги да тайманбай тике келди.

— Ай... ай... палбандар, чарпышып кетпегиле, тыякта өкүмдарлар отурушат, ыйбаа кылгыла... —деп, күнкүлдөп, коюн-колтук алыштырды.—Омийин, аллау акибар!

Кийинки чыккан палбан бир-эки силкишken соң аяланып боюн качырып калды. А багылган палбан кудум букача дүпүрөтө сүрүп, майыштырып, бир убакта тегеретип-тегеретип, ыргытып таштады. «Алгыла!» дегендей эки колун бир көтөрүп, өрөпкүп, нары- бери айланып басты.

Кай бирөө мустарап, кай бирөө палбан чыгаргандан чоочуп, кай бирөөлөр «Жашаң, Таш-Палбан!», «Аз- замат Таш-Палбан!» дешип, кыйкырык салып турушат.

Мусулманкул кабагы жазылып, башын ийкеп отурат. Алмамбет көз албайт.

Күрөш башы палбанга карала кымкабын кайра жаап, аны карыдан сүйөй коштоп басып, колунда мис табак, элди кыдырата баштады — бу байгеден башка кошумча чогултуу салты. Мис табакты кыңгыр-кыңгыр эткизе алтын, күмүш теңге түшө баштады.

Ошол учурда көпчүлүктүн арасынан дагы бир палбан чыга келди. Таш-Палбан бир ормоё карап, ошол замат карала кымкабын дагы силкип таштап, алдын торой жөнөдү. Күрөш башы белдештиришке үлгүрбөй, тебелендиде калбас үчүн өзү ортодон чыга качты. Жаңы палбан бошоң эместей, эки жактан жер челишип, марашып, бирин бири тооруй тегерене басышып, бир убакта тикелеше бири бирин силкип ыргытып, экөбү эки жакка жумаланып, тең тура калышты кайра.

Дуу-дуу, сүрөөн:

— А-а, күрөш деген болмой болду мына!

- Йа-а, жигит пири Шаймерден!
- Карма-а, Таш-Палбан!

Сүрөөн эрдемситип, Таш-Палбан качыра кармап, белбактан ала так көтөрүп, кудум буурача бакырган бойдон бир-нече жолу тегеретип, анан башынан ашыра алдын карай уруп жиберди, а тиги мышыктай бутунан түшө жыгылып барып оңолуп, кайра тажаалдана качырып келди да, килейген Таш-Палбанды белбактан ала өзү боюн качыра тегеретип ыргытып салды. Таш- Палбан аласалып, сыңар тизелей жер таянып, боюн токtotуп калды.

Демигип, көзүнөн заары чачырап, акырын өйдө болуп келди Таш-Палбан. Бу баланы оңой ала албайт окшойт ко?! Тиге качырды тиги, Таш-Палбан боюн ала качып, бүйтап, тиги эрдемсий өмгөктөп келгенде шап моюндап, тизелей бүт салмагын салып нығырып басты, а тиги улам көтөрүп турат кайра.

Үн жок, баары тымтырс.

Таш-Палбан эч коё бербей, улам силкип муунта берди. Тиги бошонууга аракет кылат. Бошонтсо эле ага экинчи мындаи ык келбесин билген Таш-Палбан карышып калган.

— Бу... бу күрош эмес...—деди күбүрөй Алмамбет.

Диркиреп кан кетти мурдунаан.

— Бу... буунтуп өлтүруш...—деди Алмамбет иреңи түктөйүп.

Күрөш башы ажыратмак болдуу, жетип барды, бирок чоңдор тараптан «Жөн кой! Кармашсын...» деген үн угуп, жалт бере чыга качты.

Мурдунаан кан кеткен балбан улам бошон, а Таш- Палбан койду баскан карышкырдай кыжынып, тиштенип, улам силкип, улам булкуп тизелетип сүйрөйт. Эси оодубу, жан кеттиби, балбан сүйрөлүп калган ченде тажаал Таш-Палбан сулатып таштап, басып кетти. Эки колун көккө көтөрө өрөпкүп, эки көзүнүн ағы чыга чакчандап, дагы кирген буурача бакырып- бакырып алды.

Коштогон кыйкырык жок, аңы учкандай, кимдир бирөөлөр күбүрөшүп калышты:

- О-о...
- Жан алгыч ко бү?!
- А бирак... өзү ар-раң калды моюндап...

Күрөш башы Таш-Палбанга карала кымкабын кайра жаап, мис табагын кайра тегеретмекчи болуп калды. Ошол учурда Таш-Палбанга:

— Эй! — деп үн берип, обдула калды Алмамбет. — Эй, бери!

Мусулманкул кыя карап, акесинин мыжыга кармаган эки тизеси калчылдап турганын сезди.

Йе, ага мынча орой сүйлөгөн ким?! Таш-Палбан бери карай атырыла басты, эрке талтаң болуп алган неме, миңбашыны да көзүнө илбей эки этегин далбактатып келип:

- И?! — деп зекиди миңбашынын акесин. — Эмне?! Күрөшкүң барбы, чык! Чал.. Алмамбет:

— Ме! — деп күрөктөй колун ага сұна берди.— Күрөшкөндү эмне кылат экенсин сен?! Ме! Тартып тургузуп эле кетсең — сеники мөөрөй!

Шап кармады Таш-Палбан, күчүркөнө бир силкти—былк этпейт «чал», көчүгү кыймылдабайт.

— И-и?! Ата көйү!.. —деди Алмамбет кыжырлана күлө. — И-и, арманың калбасын, силкип ал! — Тиги эми «чалдын» кычкачтай кармаган колунан колун чыгарып кетишке

аракет кыла баштаганда: — И-и, болдубу?! Силкип бүттүңбү, күсталак?! — деп кекетип, жини кычап, күчүркөнө көчүгүн бир көтөрө кала бир силкип, эңгезердей балбандын башы алдына кире түшкөндө желкесине капшыра кармап, эки жолу жер сүздүрүп, чекесин канжалатып салды. — Палбан тубайсыңбы а?! Баатый тубайсыңбы а?!

Коё берди. Таш-Палбан тытылган чекенин канын аарчышка шайы жок, «чал» кармаган колунун бууну билегинен ажырап кеткенби, ооруксунуп, бети- көзү тырышып, бир жаман сөз айтчудай тоорулуп калды.

— Бар эми ушунчанда, баатый, — деп койду Алмамбет, жарпы жазыла, шылдың кыла, а эки көзүнөн эски өртү жанып алган, тигинин дагы бир кайрат кыла кол кайрышын самап турат.

— Эми өлөсүң...—деди акырын зекий Мусулманкул өзү ордодо бактырган палбанына. — Жогол...

Билек бууну ажырап кеткен колун көкүрөгүнө басып, артын каранбай кектүү кетти Таш-Палбан.

Кана, ким кимисин мактайт?! Балбанды муунтуп сулаткандыбы, же аны жер сүздүрүп таштаган дөө «чалдыбы»?! Көрүп турган көпчүлүк дым — көбүнүн көзү чакчайып, көбүнүн оозу ачылып, а кай бири тымызын ичен кубанган окшоп, тиштери эле кашкайып — баары кашкайып — баары тик туруп калышкан.

Те баягы четтеги экөвү дагы төбөлөрү бириге акырын күбүрөшүп турушат. Бири оозунан ашык сөз чыгара албай, «...а-а...» деп, кылтыя суроо менен тиктейт. Бири башын ийкейт: «А-а, энди...палванлары йам өзүнүкү, «акаси» йам өзүнүкү...»

Унчукпай ордунан турду да, «акесин» дагы калдайтып катар бастырып, эл көзүнөн чыгарып кетти Мусулманкул. Тигиндейрек көпчүлүктөн бөлүнгөндө:

— Бу...—деп, токтоло калды, — аке...неге мынча жаалданып кеттиңиз, жарыктык?..

Күрөш дейсиңерби ушуну?! — деп жиберди Алмамбет. — Муунтуп өлтүрмөй го бу?! — Кейий сүйлөдү. — Жыгылганын колунан тартып тургумай бар— күрөштүн салты. А бу ынды караң күрөшүп жыкпай, муунтуп жыгып өлтүрүп, андан — калса, күсталак, жаны жок жатып калган неменин башынан аттап кетти го?! Көпкөн...

Башын ийкеди Мусулманкул:

— Өлсө ажалы жеткен бир киши өлөр, жакшы окуя болбой калды, бирак.

Кан казына.

Жаш хан Кудаяр, саал алдыда, бир жагында «кан атасы» Мусулманкул, бир жагында тагасы Алмамбет.

Аккүп жөждөй бүжүрөп карыган казынабашы майда-майда кадам менен бөжөндөп тез-тез басып, түркүн дүнүйөнү көрсөтүп, кээде гана кыска-кыска түшүнүк кылып, кыдыртып жүрөт.

Дайыма катылып жатчу дүр-дүнүйө ал құнұ атайын азиз мейманга көрсөтүлүш үчүн темир сандыктардын оозу кең ачылып, жайылып коюлган экен.

Казынабашы:

— Мына булар көпкө белгилүү дүнүйө — уюткан жамбы, куюлган тайтуяк... А бу ак бермет... бу көк бермет... адам колунан жааралбайт, те алыссы Индстандын көк мухитинин түбүнөн табылат бир табылса... А булар шуру.. ак булуттарды жиреп учуп жүргөн аккуулардын жемсөвүнөн гана алынар... Мына булар каухар... жарыктык таш бүткөндүн шам чырагы...

Мына, азгырык дүнүйө деген ушул белем, хандын да, бектин да эки көзү төрт, жылдыз болуп күлүндөп, көгүлтүр шам болуп үлбүрөп, кәэде чакмак таштын қыпын отундай жылт-жулт күйгөн дүнүйөгө байланган.

Эң башы буларды да бир бечара иштерман канынан қырып, теринен бүулап тапкандыр, меники деп, ач көздүктөн көздөрүн чакырайтып эртели-кеч тиктеп да отурган чыгар. Эми ал мин жылдар өтсө былк этпей, сөөгү сөпөт болуп, жер алдында жаткан чыгар. Бапасыз дүнүйө... Бүгүн бирөө ээлик қылса, эртең кожоюну башка... адамдардын теринен кайталанып, табылып, канына сугарылып, қызғылт түс алган дүнүйө... Эрлердин башын, хандардын тагын жеп, жерди топон қылып тепсеп келген... кан жыттанган, ар бир жылт этишинен жесирдин ыйы, муңу угулуп турган дүнүйө.

Кудаяр-хан қызып манаттан жеңдери көлбөөрүгөн узун, жалаң чапан кийип, чымкый көктөн чалма чалынып, акырын басып дем тартпай анын да көзү алтында. Мусулманкул көлөкөдөй түнөрүп анын оң кол жагында, сол жагында Алмамбет барат. Казынабашы кирпиктерине чейин агарып, ак күп жөкөдөй бүжүрөп карыган адам, ал жалтыраган кашка башын бир жагына қыңыр алып, колундагы шамын жотору көтөрө берип дүнүйөнүн тарыхын, кайсынысы жортуулдан түшкөнүн, кайсы жылкы элден жыйган зекеттен чогултканын же кайсы бектен тартуу болуп келгенин бежиреп сүйлөп келет. Алмамбет аңкайып, тегерене каранып, тиги казынабашынын сөзүн эңкейе калып, берилип тыңшайт, таңыркайт, баш ийкегилейт.

Жаш хан бая күнү шыйрактан алган «тагасын» эч тиктебейт, сырт салып, жүз үйрүп терс айланып басып жүрөт. А алп сөөлөт чал аны боло берчү майда бирдеме сыйктуу эсинен чыгарып койгондой, көңүлү жай, «хан жиенинин» сырт салганын деле байкабайт.

— Аке, — деди Мусулманкул акырын, — «тагам казынабыздан куру чыкпасын» дейт хан жиениңиз.

Кудаяр-хан жалт карай берди, көзүндө «мен качан айттым эле?» деген таңыркоо. «Тек бол...» дегенди туйдура кабак чытып койду «хан атасы». Тим болуп калды Кудаяр-хан.

— А-а... Мейли... — деп койду камырабай «тагасы».

Казынабашы гана камтама, алп сөөлөт чал улам бир асыл дүйнөнүн жанына келгенде аны асте тиктеп, башка жакка алаксытышка аракет қылып жүрдү.

Казынабашы:

— А бу ат жабдыктар... чылк күмүш, тилла чабылган... зергердин өнөрү өзүнчө бир баа... Бир ат жабдык он аттын куну...

Өзүнчө күңгүрөнүп алды Алмамбет. «Э-э... куусаң жеткирген, качсан куткарган атка баа, кун барбы?!» деди.

Бир убакта Мусулманкул турпаты бир карыча келген алтын бурканга карашалап, акесинин көңүлүн атайы буруп калды. Алмамбет эңилип тиктеп, таңыркап:

— Кишинин кеби экен а?.. — деди, колуна алып, балача қызыгып имерип көрүп, аナン өйдө экчеп, кайра экчеп.

— А-а, эми, бу... — деп, казынабашы «мааниси деле жок бирдеме да» дегенди туйдуруп, эптеп алаксытып алып кетишке аракет қылып калды. — Будпарастардын кудайы¹ имиш, убагында Амир Темир Индстандан олжолоп келген экен.

Алмамбет бурканды ордуна коё коюп, акырын алаканын кагынып алды:

¹ Будпарас — Буддага сыйынган киши.

— Тоуба! Кишиге окшош болобу күдай? — деп, астейдил таң калды. — Ыя, өзү күдай болсо, анан олжолонуп жүрсө?!

Көзүн кылыйтып тиктеп турган Мусулманкул:

— Кеп, аке,—деди, — мунун будпарастардын кудайынын кебетеси экенинде эмес, кеп мунун баасында! Бу чылк кызыл алтындан куюлган, бу байлык, бу...

Таңдайын «шык» эткизип, таңыркап, айланта карады акеси. «Ушуну кармап чыгып кетпегей эле...» деп, казынабашынын эки көзү чанагына чыгып, дем тарта албай катып калды. А элети киши «Э-э... муну эмне кылат — минейин десен ат болбосо, жейин десен нан болбосо бу..?» деп ойлонуп турду да, анан көзү башка жакка ооп, калдайып басты.

«Ия, күдай сактоочу эдиң сактадың!» деп, сүйүнгөнүнөн башын салбырата чайкап, башкаларга байкатпай өзүнчө үшкүрүп алды.

Куралканасына киргенде, шагырап тизилип турган мылтыктарды, сабы күмүштөлгөн кылыштарды, шалдыраган көк темир зоотторду бир сыйра кыдырышты. Мусулманкул эмчектешине эми ыраазы болбой тиктеп, токтоду:

— Көрдүңөрбү, булар орустан келген мылтыктар. Көздөй түз, кишинин башына алма коюп атууга жарайт!

— О-о... Кишиге тийбей так алманын өзүнө барабы? — деп астейдил аваз кылды Алмамбет.

— Ар кандай макулукту... мисалы, кийиктиби, адамдыбы алда кайдан көзгө атса болот муну менен.

Алмамбет кере кулан чоң далысын күйшөп койду:

— А... биз кийикти тузак коюп эле илинтип алабыз. Мунун тарсылдаса тоодо кийик калабы, үркүп бир жакка ооп кетишпейби! — деп андан нары басты.

Мусулманкул артынан башын чайкады. Манатканасына келгенде Алмамбеттин көздөрү жалтылдап, оозу ачылып калды.

Түркүн түстөгү манаттар, кытайдан келген шайылар, орустан келген булгарылар, ак кишин, жолборстун терилери, аюу талпактар илбирстин катырган кеби бурчта катырылган калыбында турат. Түрдүү кымқап, кашкардын сарала бейкасам чапаны, чийини көз талдырган фарсы, букары килемдери, ар кандай маталар тайы бузулбай жатат.

Алмамбет сарала, көгала болгон кашкары чапандардын жанына барып токтоду, көпкө тиктеди, ар кимисин бир кармалады. Тигишин жымылдата кармап, кабыгын калкытпай чебер иштелген чапандар анын көзүн арбады.

— Алың, алың, тага!..— деди Кудаяр-хан.

Мусулманкулун эриндери бекем кымтылды. Алмамбет аны байкаган жок, хан ал дегенден кийин токтоп турбай, сарала чапандын бириң касына башынын жардамы менен ошерден эле кие баштады. Мына, сарала чапандын бир жеңи батып... бир жеңи колтугунан ылдый айрылып түштү... Алмамбет менен казынабашы кантерин билишпей, бириң-бири тиктеп селейип калышты. Казынабашы шашып кетип, дагы бир сарала чапанды апкелип жаба койду.

— Тарт! — деди Мусулманкул кумсарып. Казынабашынын жаны чыгып кетти, көз ачып жумғанча Алмамбеттин үстүнөн чапанды сыйрып алып, бүрүшө кетенчиктеди.

Чокчо сакалы эрбейип, аны сайын селдейди Алмамбет.

— Хан сөзү бир болот, — деди Мусулманкул үнү муздал. — Ушунча дүрдүнүйөнүн ичинен бир ылата колуңузга тийсе, ал да жонуңузга батпай айрылып калса, ушунча дүрдүнүйө казынадан кудаанын сизге эчтеме буйрубаганы!

Ушундан соң Мусулманкул эмчектешин ордо кишилерине, кеп-кеңешине аралаштырган жок. Кайтмакчы болгон күнү гана туугандык жободон чыга албай, кичи пейилдик үчүн гана ага биртке көңүл бөлгөн болду.

— Аке, — деди ал өкүнгөндөй, — сизди Наман-енге бек кылайын десем, билермандардын бир даары болушпады. «Акеңиз өзү топостой жапан киши экен, ушул эл башкара алабы, өз башын жакшы асырап алса да күп кеп» дешип күлүп коюшту, — деди, ушул сөздү айттып Мусулманкулдуң өзүнүн да уурту тартыла түшүп, кантер экен дегенсип, Алмамбеттин турпатын бир чаргып алды. — Кантейин... Ушундай дешип турат.

Алмамбет колун шилтеп салды:

— Кой, мени кыйнаба. Намангенге барып, бек болом деп, чиркей менен бүргөгө таланып жатар алым жок. Кой, ошо кызықдар болгондорго бере бер! — деп чынын түз айтты.

Миңбашы Алмамбетти Намангенге бек кылуу туурасында эч ким менен сүйлөшкөн эмес, а түгүл өзүнүн оюнда да жок болучу. Кечеги аңкоолугу үчүн аны өмүрүнө бир арман болгудай кылыш, ойго бастырып коймокчу эле, бирок, Алмамбеттин астейдил жообу кайра өзүн ызалады, жинин келтирди.

- Болуптур, аке, сизди бий кылдым!
- Өзүбүздүн элгеби? — деп сурады Алмамбет.
- Жок, элге эмес... — деп күлдү Мусулманкул табалап. — Өзүнүздү өз башыңызга бий кылдым!..

Тиги түшүнбөй ойлонуп калды:

— Кандай?

Мусулманкулдуң таноолору кыпчылып, заары бетине чыга түштү, ал өзүн өзү токтото албай кетти:

— Ошондой! Өз керт башыңызга гана ээсиз!

Ушул бойдон Алмамбет хан ордосуна каттаганын койгон. Ага «өзүнө өзү бий» деген кошумча ат илешип калды, бирок ал аны элес албады, кыйытып айткандарга таарыныч да кылбады, мурдагысындей эле Күрпүлдөк — Сайына көжөлүккө ак жүгөрү айдап, токойdon элик, кийик илинтип жеп, эркин турмуш кечирип кала берген.

Жоодар чөптөр ат көмүп, аюушашып, кулунчак ак баш алыш, эл жайлоолорго тарта жайдын толуп турган чагы эле. Кокондон тополоң дагы чыгыптыр деген кабар дүң болуп кетти. Кулактар делдейип, ар кимдин оозун тиктеп, пас жактан бир караан чаап чыкса, жабыла атка чуркашып, кооп андан артты.

«Өзүнө өзү бийдин» үйү эгин-тегин кылынган Күрпүлдөк-Сайдын бөксөсүндө эле. Бир күнү бир чоочун киши келип калды, иреңи боз, аты арыгап. Тааныдыбы, не боолгодубу, кичине күлүмсүрөп, атынан түшүп: «Саламат жүросузбү, ава?..» деп, жылуу учурашты. «Ордодо көрдүм эле сизди...» деп койду акырында. «И, келипсің?» дегенди сездирип, ээгин акырын экчеди «авасы». Тиги акырын бирдеме деп күңкүлдөдү, «авасы» ага эңилип турган калыбында башын ийкегилеп укту. Тиги акырын аттанып кайра бастырып кетти.

Түш кыямда Ойнок-Таштын белине чыкты Алмамбет.

Ал өзүн араң көтөрүп келген ат үстүндө эки санын таяна үңқүйүп, айланага арыта көз салып токтолду. Балтыркан ат боюнан өтүп, ак баш болуп, кымыздыктар гүл ачыптыр, көтөнкуурайдын жыты желге учуп каңшар жарат. Гүл соргон бал аарылар те алыстан кара чекит болуп келип, зың деп кулак түптөн жанып, кайдадыр шашып өтүп жатты. Капталдагы күү арчанын башынан жалгыз күкүк мунқанып, чарчаңкы үн салууда. Өтөгү күдүрөйтүү жаңгак, ак чечектүү бадал. Суулары ар сайынан зергердин созгон күмүшүндөй жылтырап, тоолордун тутумдары мунарык тартып, көк шайыдай асман танабына жалгашып, ал жопарада адам шарпасы жок, ээн-элкин кенирсип турат...

Демиге ичин уруп, ооздугун шылдырт эткизип турган аттын кулагы тикchie түштү да, ат бир шарпа сезгендей, тикийип сай жакты тиктеп калды. Аңгыча балтыркан башы былкылдап, кобур үн жетти. Алмамбет тизгин бурду. Бет алдынан шырыктай болушкан эки азамат чыга түштү. Колдорунда мылтык, белдеринде кылыч, салам айтышты. Алмамбет баш ийкеп алик алды.

— Быякка жүрүнүз...— деди жигиттин бири үңқүрлүү таш жакка карай. Ошол бойdon үнчүгүшкан жок, үчөбү үңқүрдүн оозуна барышты. Бүт жарактуу, жыйырмадай жигит отурушкан экен, жашы улүү адамды көрүп, дуу тура калышып, колдорун көкүрөктөрүнө ала беришти:

Салам ордуна баш ийкеп, атынан түштү да, түз эле үңқүргө барып, ичкери башбакты Алмамбет. Үңқүрдүн төрүндө аюшашып төшөтүп, анын үстүнө ат көрпөчөсүн салдырып, малдаш урунуп бир адам отурган. Башында көрпө тебетей, үстүндө эскилөө быязы чепкен, кандайдыр жупуну тартып, алыстан жер кезип, соода кылып жүргөн кызыл кулак мырза өндүү. Үңқүрдүн караңгысынан аны Алмамбет ким экенин ажыратса албады.

— Кайда? — деп, акырын сурады Алмамбет отурбай. Эч ким үнчүккан жок, тургандар төрдөгү тердиктин үстүндөгү кишиге кыйылып, алдыртан тиктеп калышкандай болду, бир оокумда дагы эле өйдө карабай:

— Таанылбай калыптырмынбы? — деди. Ошондо Алмамбет эңкее карап шашып кетти:

— Ой, сенсиңби? — деп, колун сунуп, карбаластап туш келди отура калды, баятан үңқүрдүн оозун бир кучак алп далысы калкалап турган эле, ал отура калганда, жарык сүттөй чачырап, үңқүрдүн төркү таштарына чейин жабыла берди. Мусулманкулдун чытыйган күйүттүү кабагын, жылтыраган кыйык көздөрүн Алмамбет эми таамай көрдү. Сөздү эмнеден баштарды билишпей экөбү тен салбырап отуруп калышты.

— Гм... Ушинтип айлыңызга келип калдык, аке! — Мусулманкул биртике ыкшалып, жылмаюуга аракет кылып.

— Эчтеме эмес, укем... келсең болуптур...— деп, акеси жер тиктеп калды. — Өзүң көргөн жер, өзүң өскөн эл...

Мусулманкулга бул сөздөр табадай угулду, көңүлү ооруду. Кантсе да эмчектеш го, кайгырып, кара чапан сарттарга тиш кайрап: «Эчтеме эмес, кыргыздын атынын такасы кайларга түшпөгөн, кыргыздын кылычы кайларга шилтенбеген, көрөбүз!» деп күпүлдөп, жубатат го деп ойлогон. Ошол бойdon үнчукпай койду. Аңсыз да сөзгө жок Алмамбет айтарга бирдеме таппай, андан нары ошерге өзү батпай калды. Ал карбаластап ордунан турду.

— Гм... макул... Мен барайын...

Мусулманкулдун кыйык көздөрү чакчая түштү, ал көзү мындай чакчайганда «Желдет!» деп чаңырып жиберчү азыр анте алган жок, тек эрдин кесе тиштеп:

— Өзүнө өзү бий өзүн өзү билет!.. — деп бурк этти да, жүзүн үйрүп, жерге жаздана кетти. Алмамбет үңқүрдөн эңкее басып чыга жөнөдү, артынан: «Ишенген кожом сен болсон, калдайган селденди урайын...» деп, Мусулманкулдун күңкүлдөп сөгүнүп калганын кулагы чалбай тынч аттанып кетти.

Алмамбет үйүнө барды. Ой басып, зор далысын дүңкүйтүп эки бутунун ортосун тиктеп салбырап көпкө отурду. Эмне кыларын билбеди.

Абил эртеси эртеменен ал кезде жаш өспүрүм Бекназарды ээрчитип келип калды. Абил баяғы шыңға жигиттикten өтүп, жашы кыркка чамалап, мүнөзү да токтоо тартып, денеси толуп, капкара мурут, сакал күтүп, киши болуп калган. Ал төргө чыгып, бирткелеп аманчылык сурашкан соң, каштарын өйдө жыйра Алмамбетке карады:

— Аке, — деди ал ынтаалуу, — Сиз уккан жоксузбу, биз жакка аталык качып чыгыптыр дейт ко? Алмамбет үңқүйүп отурган бойдон:

— Үңқүрдө жатат...—деди күңк-мыңк.

Ыразы болбой, эрдин кымтып, өз тизесин муштанып койду Абил.

Булар эки атанаң балдары. Алмамбетке жараткан дөөнүн күчүн берген, бирок аны ал жашоосуна керек кылган жок, бар болгону, тоонун боорунан кийинкилерге аңыз болсун деп жаткан тайдай чulu кара ташты колтуктап жүгүрүп келип Күрпүлдөк-Сайдын башына как жолдун боюна таштап койгон, ушул убакка дейре аны ордунан козгоого жараган бирөө боло элек, сөз келгенде өмүрүндө бүтөргөн бир зор иши катары дайыма кеп кылып жүргөнү ошол. Жаш кезинен бийликтө кызықпады. Мына жашы улгайды, айыл аксакалы болуп, эттүү жерде чарабашылык кылып, лөкүйүп өтуруп алышп эт бөлгөндөн башка менен иши жок, момундун күнүн кечирип келет. Бий Абил.

Абил Нүзүп аталаңтын сөөгүн Жар-Мазар бейитине жашырып, өзү жагына караштуу аскерди бүт эрчитип алышп ордодон баса берген эле. Келип элетти Нүзүптүн кегин куушка көтөрдү, кол баштап Нүзүптүн кылган ишин кылууга умтулду. Бирок, ордо тез арада Кожомуратты датка атыктырып, Кедейбайды Намангенге бек кылып жиберди да, элет үч аран болуп, Абильдин колунан эчтеме келбей отуруп калган.

Ичи жылыбаган пирине кулдук кылабы? Мусулманкулдун алдына Абил бир да жолу барбады. Бирок, элет ичинде Абильдин кадыры даткалардан кем болгон эмес.

— Аке, кандай кылабыз эми?.. — деди Абил ойлуу. — Не кылган менен, эмчектешибиз экен. Бизди туугансып, арка тутуп келгендир.

Алмамбет шалдырады:

— Кантип батырабыз?.. Жүргөн бир жалгыз аяк бечара болгондо... Мусулманкул болсо өзү...

— Баралычы, сүйлөшөлүчү... Кандай болуп качты экен, эмне болуп качты экен... Аナン көрөрбүз эмне кылышты...

Чоң шашке ченде бир жигитке кымыз жүктөтүп, бышкан козу бөктөрүнүп, Бекназарды ээрчитип, Алмамбетти алдына түшүрүп алышп, Абил Ойнок-Таштын кайкысында болду.

Үңқүрдүн оозунан созолонуп чыгып турган көк түтүндү көрүштү.

— Бар экен...

Темине, камчылана жүрүп беришти. Тигил жактан аттарын токуп аттанышка камданып жатышкан. Мусулманкулун жигиттери булардан көз албай карап калышты. Жакындашканда Абил озо бастыра келип, салам айтты. Мусулманкул үңқүрдүн оозуна чыгып турган экен. Ал көздөрү ичимтабырак кымырыла ууртунан аяр жымыйган Абиддин колун алып, боолгологондой тигилип тиктей берди.

Абил жөн сурашууга өтпөй түрүп эле, эки жагын бир айланта карап алып, ошол замат кейиштүү үн салып:

— О, катыгүн! Үңқүргө камалып... — деп жиберди да, оң колун көкүрөгүнө ала, аста ийилип, Мусулманкулга жол койду.—Кана, бек ага... ыракым этиңиз... Өйдо чыгып отуралы...

Мусулманкулун бешенеси жайыла түштү, Абиддин нооча, сымбаттуу боюна көздөрүн дагы бир жүгүртүп алып, анан ыраазылык билдири башын ийкегилеп, алдыга басты. Алардын артына жигиттери дүрбөдү.

Ачык дөңгө чыгышты. Абил шакылдап сүйлөдү:

— Бек ага, өзүңүз балалыкты өткөргөн жер, өзүңүз өскөн эл, барын аябайт, жок болсо жок эле деп кайтыrbайт, күдай буйруган ырысқысын жеп, эндекей жүрүшөт. Биздин салынар килемибиз, жазданарап күш мамыгыбыз ушул көйкөлгөн гүлдүү шибер,

— А, эми... күдайдын атаа кылганы...— деп койду Мусулманкул. Абил кол жазгады:
— Кана, отуралы, ыракым этиңиз, бек ага!

Алмамбет сөзгө аралаша албай калдайып, алар көк шиберге отура беришкенде, унчукпай келип, төөчө колжооп тизе бүкту.

Жаш жигит Бекназар кол чаначка тоонун кара көз булагынан суу апкелип, балтыркандын бутагынан кыя кесип алып кол чаначтын оозуна кошо кармап чорго кылып, андан куду кумгандан шоргологондой бүрүлдөтүп, Мусулманкулун колуна суу күйду, алдына дасторкон жайып, таза бышкан баглан козунун этин шала-шала кылды, башын алдына тартты. Тик турган аюудай зор чаначты бүлкүп-бүлкүп буркураган жыттуу кызыл кымыздан улуулата сунуп отурду.

«... бий мырза го өзүнө жараша, сыйда... а бу балакайын көрүп ал... деп, качкын аталык тиги кең көйнөккө көкүрөгү батпай бели ничке, илбирстей ыкчам жигитке улам тымызын көз таштап отурду. Кымыз тынымсыз ичилди. Эт желди. Кеп узарды. Ошо тегеректе жүргөн чымчыктардын чири-чири үндөрүнөн көк чөптөрдүн баштарын кыбыратып ойнот турган атырлуу желдин канаты жараткан майда шоокумдарды тыңшап, унчугушпай да отурушту. Кайра сөзгө киришти. Бирок, эки жак тең сак болгонсуп, эки жагынын тең жүрөгүнө келип турган Нүзүптүн өмүрү жактан кепке гана өтүшпөдү. Булардын ысый албай турган көңүлдөрүн ого бетер тоңдуруп коё турган жалгыз окуя ошол болучу. Аны Мусулманкул да түшүнүп, Абил да түшүнүп, андан атайылап экөбү тең качкандай болуп отурушту. Башка сыр калбады. Бара-бара ортодогу куру сыпайыгерчилик азайып, ортого таштаса боло турган ичтеги пикирин ортого таштап аздап чечиле беришти.

Өмүрүндө ноюп, чөгүп көрбөгөн катуу баш адамдын үнү каргылданып чыкты. Ал кымызга анча алдыргансып калды. Көөдөнүнөн армандуу үшкүрүк чыкты.

— Абил! Бекназар! Силер мен Кокондо турганда неге бир барбадыңар? — деп кайгырып сурады. Бекназар Абиди карады, Абил Алмамбетти карады, Алмамбет онтойсуз абалга кабылып, кере кулач зор дальсыын үңкүйтүп, унчукпай отурду.

— Ырас, барбадык, бек ага. Чолобуз жоктуктан да эмес, чоочугандыктан да эмес, жол жоктуктан барбадык. Биз улуубуздан оозунуп төргө өтө албайбыз...

Мусулманкул түшүндү. Башын ийкеп, Алмамбетти бир тиктеп алып көпкө ойго чөгүп отуруп:

— Туткасыз эл болбойт дедим эле... Бар экен... — деди, дагы башын өкүнүчтүү ийкегилеп койду. Ал көкүрөгүн керип, улутунуп алды да, сөзүн алыстан баштады:

— Э... Мага асылган киши көп болгон... Бир мерте, баягы кабарыңар бардыр, өзүм көтөрмөлөп Намангенге бек кылышпай койсом, Мырзат деген шүмшүк Эки- Сүү-Арасына туугандарга келген жеримде байкатпай кол салып, Төрө-Коргон аскерин бүт баштап барып кол салып, өзүмдү байлатып алып ордого алпарса болову. А жанагы туз ургур (Кудаяр-ханды айтып жатат) алдаса шүмдарга макул деп коюптур ошондо да. Ордого алпарды. Жаркын-аим арачы түшүп куткарып калды. Бирак, кутумдар амалымды алыш, өзүмдү ордого экинчи катташпа деп кыштакка айдал жибериши. А мен дагы кудай деген кул элем. Жыл айлантпай күчтү жыйнап туралу, Коконго жүрүш кылдым. Шүмшүк Мырзатты кармап алыш, Кокондун чоң дарбазасынын башына астырып таштап, ордого кайра кирдим...

Алмамбет жер тиктеп, Абил кабагынан көз албай, баары тыңшап отурушту.

Мусулманкул анда- санда көкүрөгү толуп кеткен демин чыгарып, улутунуп, каны ичине тартып томсоруп отуруп сүйлөдү.

— Душмандан дайыма сак болосуң. Душмандын душмандыгы белгилүү. А туугандын душмандыгын качан токмогу чокуңа тийгенде билет экенсиң. Өткөн жылы Нармамбет мага каршы баш көтөрүп калды капилеттен. Ташкендеги аскер гана эмес, Чымкенттеги, Сайрамдагы, Түркстандагы, Оулия-Атадагы сыпайларды өзү жагына тартып алыш чыкты. Мен ордонун негизги күчүн баштап, туз ургурду кошуп алыш, Нармамбеттин алдын тосуп бардым. Эки кол бетме-бет келгенде, туз ургур, кечки күүгүмдө байпастатып Нармамбет жакка өтө качып кетиптири... хан деген аты бар да. Хан Нармамбетке өтүп кетиптири десе, аскердин арасы кыйла тополоң болмок. Ошондо да багыма сыйындым. Жан адамга билдирибей туралу, таң тық салары менен, Нармамбетти селдей капитап кирдим. О... мен дагы кудай деген кул экемин! Нармамбеттин колун быт-чыттын кылдым. Нармамбет качты. Уурулугу кармалган мышыктай бүрүшүп, алдымга кайра отуруп калды. Ошондо жок кылсам болот эле, ошондо тактан түшүрүп, тиги Бухарада тентиреп жүргөн Мала бекти чакырып алыш такка коюп, бу ант ургурду көзүн чукутуп таштап, мусапыр кылышпай бир мечиттин ичине отургузуп салсам колумдан келет эле... Ха бышпаган баш!

Мусулманкул эрдин бек кымтып үнчукпай калды. Баары үнчукпай калышты.

Бирдеме деп жубатышка эч ким сөз таппады.

Ырас, ордонун ич келишпестиги кийинки учурда күчөшү күчөгөн, себеби баягы эле, өкүмдарлык жеке бийлик көйкөйү. Буга, албетте, эрезеге жетип калдым деген хандын өзүнүн эки көзү төрт, а «аталык» болбосо да так ээсинин он жагында болушту көксөгөн зарделүү бектер «так ээси» жакка тез оой башташкан. Же Мусулманкул «...эмис эрезеге жеттин, уулум, өзүн үчүн да, өлкөн үчүн да, өзүң жан карышта, жүрт алдында Да, кудай алдында да өзүң жоопкер бол...» дебейт. Ырк, баарын ыркка көндүрө турган ык, бу талаштын акыры әмне болору эч кимисинин көңүлүн өйүбөйт.

Ордонун биримдиги, өлкөнүн тынччылыгы «мен аман турсам гана болот» деп болжогон Мусулманкул, ошо «биримдик» деп, ар сөзүнө желдет күчүн, кылыштын

мизин коштотуп, ордону да, өлкөнү да былк эткен сайын сыйкан темир чеңгел болуп кармаган. Сегиз жыл!

Оро-Төбө беги, Кошон беги, Ташкен беги миңбашынын бийлигине ыкрап¹ кылыштан баш тартышты. Көп өтпөй буларга «кыпчак» деген Маргалан беги Өтөмбай күшбеги² кошуулду. А «так ээси» алар менен жашырын байланыш болгон.

Жакында Касым пансат баш болгон кутумдар ордого кирип, эптеп бирдемеден шылтоо кыла чатак чыгарып, карандай алка-жакадан ала мушташышип, Мусулманкул жаатын ордо сарайдан сүрүп чыгышкан.

Жаңжалдын аягын дагы эртеңки ыктуу күнгө таштап, дагы кымырылып, өзүнө караштуу кыпчак кошундарын тышка алып чыгып кеткен эле Мусулманкул. Кошунун Эки-Суу-Арасына жайгаштырып коюп, озү эскиден калган дос-түүганын иликтеп, тоо таянып келип турганы болучу.

— Вай, Өтөмбай!... Вай, Нармамбет!..—деп баш көтөрдү Мусулманкул, өзүнчө. — Бириңе Маргаланды бийлеттим, бириңе Ташкенди бийлеттим. Күчүгүндө бактым эле буларды, жетилип ит болгондо карачапандарга³ кошуулуп, кайра өзүмдү талады... Токто, эссиздер, токтогула!..— Ал калчылдап, жанаша отурган Алмамбетке колдорун арбайтып сунуп, өзүн жоготуп зиркилдеди. — Токто...

Эми силерди дарбазанын башына дорбодой салаңдатып асып коюп кирем, Коконго! Токто!..

Алмамбет таңыркап боюн качыра берди. Мусулманкул кайра эсине келе түштү да, шалк этип кайра отуруп калды.

... аргымак тандап ат жыйдым — буудан болуп бербеди,
азамат тандап дос жыйдым — тууган бопуп бербеди...

деп түтүнүн чыгарды, эч качан ноюбаган, эч качан мүүнү бошобогон катуу баш адамдын көзүнүн ичи жылтырап кызырып келип токтоду. — Э... жатын тебишпесек да, эмчек талашып эмишкен тууган элек. Ушу силердей иш билги азаматтар жанымда аз болуп, эми минтип... капканга чаптырган бутунүн башын өзү кемирип жеп чыккан бөрүдөй жалтактап...—Ал үшкүрүп жиберди, кыйык көздөрү Алмамбетке кайгылуу карады. — Бу акебиз барчу эле, барган сайын «элде кандай жигиттер бар» деп сурасам «менден башка колго алары жок али» деп койчу эле... Э-э-э, эмнеңизди айтайын, бүт журтуна жеткидей дүнүйө алып кетсин деп атайы казынага киргизсем, о эмнеңизди айтайын, бир дүкөнчирик чапанга чаап... — Ал эрдин тиштеп өкүнө башын ийкегиледи. — Э! Ошондо эле билгем, сиздин түркөй, байымсыз жаман адам экениңизди...

Алмамбет күнөөлүүдөй салбырап отурду. Эң акыркы сөз сөөгүнө өттүбү:

— Э, Мусулманкул, айтасың... ар ким керегине чабат да. Ашык дүнүйө, ашык бийлик адамдын жанына жапа, башына балекет болот деген го бабаларыбыз...—деп тунжурады. — Нүзүп эмне болду? Өзүн эмне болдуң?..

¹ Ы к р а р — макул болуш, моюн сунуш.

² Күшбеги — даража, хандын күш таптоочу нөкөрү.

³ Каракапан — түркчө сүйлөп кеткен, отурукташкан элди атаганы.

Мусулманкулдуң көзү ачыла түштү. Көңүлүндөгү эң ооруп турган жерине тийди сөз. Ал эрдин бек кымтып, ичтен сыздап, оозуна сөз кирбей отуруп калды. Кайра кымыз сунулду. Мусулманкул кесени албады.

— Көп ичтик жуда... — деп койду ал. Ийин кага кичине улутунуп, жаак терилери тыржыйып, таарынгансып калды. Ал «тил билги үке жайкап коёт го» деп күттү. А тил билги Абил үкеси жайкабады. Сөз жалганбай, орто сууп кетти.

— Кимибиз кайда жүрсөк да, ал кудайдын кааловуна жараша, биз эмчектеш тууганыбыз, сilerди бел тутуп келип отурам... — деп, кеп баштады Мусулманкул. — Дагы эле жаман эмесмин, дагы эле мұңқүрөп отуруп кала elekmin, бирак... эмчектештерим, чынын айтышым керек, ичкилик кыпчагым баягыдай бирдиктүү эмес, айттым го... биртке кара болуп, көмөк болуп бере алышат деп...

Салбырап үргүлөп кеткенсиген абалынан былк этпеди Алмамбет. А Абил көзгө дилгир, эмчектештин ар кыймылын баамдап, ичи өрттөнүп жатканын сезип, жадырап тиктеп отурат.

Бир убакта биртке козголуп:

— Эми... «көмөктү» эмне кыласың, Мусулманкул?.. — деп, майышып сурап койду Алмамбет. Мусулманкул атыла тиктеди:

— Ордону кайра албайбызы, аке?!

Алмамбет:

— Э-э, болору болуптур, эми тынч жүрө бер да, Мусулманкул. Эмне кыласың элди бөөдө дүрбөтүп?! Чачыңа ак кирди — ордоң оодарылып калсын, эмне кереги бар сага?! Бийликтин эмне кереги бар сага?! Байлыктын эмне кереги бар сага?!

Мусулманкул чарт жарылып:

— Ой, аке-е! Ой, түркөйлүгүң ай! — деп, каткырып күлүп алды заар аралаш.— Киши кийикке гана кереги жок — ордо, бийлик, байлык. А жумуру башка абдан керек да, ку-уп керек да! Элдин бакиси эле киши кийик болуп, тентиреп жаңак терип жеп кете элек ко, ой аке?!

Бу эки «эмчектештин» кер-мур айтышканына астейдил кыт-кыт күлүп алды Абил, алма-телме тиктеп отурду, «...ар кимисинин ою өзүнө туура...» деди ичинен, күлкүсүн дароо тыйынып, анан эрдин кымтып ойлонгонсүй калып, Мусулманкулга атайы жадырап тиктеп;

— Макул, бек ага, бек агабыз кайра алды дейли ордону, эмне жакшылык иш бутөрмөкчү бек агабыз? — деди муңайым, жумшактап, чын көңүлдөн кеңешкен тариизде.

Бу суроонун арты катаал бирдеме экенин тушмалдап, бирок тигинин жүзү жылуу болуп турганына арбалып, Мусулманкул кабагы үйрүлө ойлуу тартты:

— Башкарабыз...

— Ушубу «башкарғаныбыз?!» «Карачапан», «ичкилик», «тоолук» кылып, бир элди үчкө бөлүп, бирине бирин көкүтүп, бек ага, бул элдин дүшманы гана кыла турган жамандыкты өзүбүз баштап алган жокпузбу?..

— Бу баамыңы «туура» дебеске ылажы жок, Абил бий, — деди Мусулманкул, — үч эмес, төрт аран болдук! Теги башка, бирак бизче сүйлөп алган кишилер өзүлөрүнчө тымызын жаат — өздөй ордо иштерине аралашып, хандын ичине кирип алышкан, жиңкилдеп кызмат кылган болуп, баш ийкеген болуп турганы менен көңүлү башка.

Мына, төрт жакка чойгон төрт жаатты бирлешишке көндерүрүп көр — макул дейт, кылбайт — тилиң тешилет, каның кургайт!

Баш ийкеп койду, ынанды Абил бий:

— Башка арга издеп көрбөппүз да, аттиң ай?!

«Кандай арга бар эле?...» деди Мусулманкул көңүлүндө, ачык сурай алган жок, тигинин өзүнөн маани күткөндөй элтейди.

Абил:

— Бек ага, — деди акырын, — баләэнин баары - бийлик эки бөлүштү болуп турганында го — бириң «хан», бириң «аталык». Же кайран Нұзұп агабыз да, мына сиз да «хан» көтөрөрүн көтөргөн соң эки тизгин бир чылбырын өзүнө берип коё албадыңар, же ықыбал келип турганда «мына» деп шар кесип, өзүңөрдү «хан» деп салышка дем-кайратыңар жетпеди...

Таң калып тиктеди Мусулманкул. Ою заматта кымкуут, ушуга чейинки «бүтөрдүм» деген иши баары жокко чыккандай, куру кыялдын эле айдагында кара күүгүмдө темселең жүрүп келгендей. «Жо-о...» дей албады, «...аттиң ай...» деген гана ээледи көңүлүн.

Абил имерип тиктеди:

— Качанкы бир «кан тукумунан» деп, кайдагы бир жүрөгүнөн оту өчкөн, эр деминен айрылып калган бирөөнү «кол бала болот» деп — мына, тапкан үзүрүңөр бу — бириң башсыз көмүлдүң, бириң кулуңа жакаңды айрытып, кадырыңды сыйрытып... минтип бүйгалап...—деди, өзү да өкүнө.

Мусулманкул көз көрүнөө шалдырады, көзү сүзүлдү. Сөз, чоюшар маани түгөндүбү? Дем чыкпай отуруп калышты баары. Бир убакта ордунан ыкшалып туруп, акырын аксал, эки жакты тегерене каранып алды Мусулманкул. Жанына дагы эле көлөкөсүндөй үйрүлгөн эмчектештерине эми жүз бага албады.

— Эми...— деди Мусулманкул башын акырын ийкеп — ийкеп. — Сөз айттылды, акыры айтыла турган сөз экен, аттиң ай! — Нары жакта кымызга талыкшып тырайып жатышкан жигиттерине бүктөй кармаган камчысын саал көтөрө «атты тарт» деген ишара кылып көйдү. — Эми, биз кайталы, баралы.

Логлоп жетелеп келген жигиттин колунан кара аргымактын сагагын алып, колтуктан сүйөп аттандырды Бекназар.

— Эми көрүшсөк канжыгадан көрүшөт окшойбуз, эмчектештерим, кайыр... — деди Мусулманкул.

Теминдербей кетти кара аргымак, үйүрлүү бөрүлөрдөй, биринен бири калбай, артынан жигиттери удургуду. Улам алыстап, те ылдый карай иириле, чубаша куюгуп бараткан атчандарды эмчектештери аңкайып кала беришти.

Колун серелеп, Алмамбет майышып күбүрөдү:

— Ай... Таарынып кетти байкүшүм... Жок дегендө, Абил, көтөрмөлөп сүйлөп койбодуң...

Абил бий муздай:

— Эч жактан жардам күтпөсө өз камын өзү көрөт, өзү камдуу болот. Өчүгүшүп калышкан булар — бир кырылышмайынча тынышпайт. Бир жаңсыл болушсун. Зарыл болгон убакта биз өзүбүз барабыз...

Не дешкен менен, эмчектеши, бирге өсүп биртуугансынып калган Алмамбет санааркап, үңқүйүп калып калды.

IX

... Так ушул учурда Кокон шаары, Ташкен шаары кан жыттанып жатты, арыктагы суулар шүүшүн болуп акты. Кудаяр-хандын кишилери ачыккан карышкыр болуп топтобу менен көчөлөрдү жойлоп, жолуккан кыпчак эле болсо турган-турган жеринде кармап, кылычтап кырып жүрүштү. Өз тиричилигинде темселеп жүргөн бейкүнөө жандар:

— О, айланайындар, күнөөм кайсы?..—деп, суро качып, ар кимди бир тиктешти, бөйдүн торуна түшкөн кара чымындай тыбырашты. Алардын жалынган үндөрүн ташты ташка ургандай сезимсиз, ырайымсыз, жапан айкырыктар дароо басып турду:

— Кыпчак!!

Ушул сөз менен кошо курч тапталган кылычтар тең кетип, эки ортодо шорго кабылган бейкүнө баштар топулдан жерге күбүлүп жатты.

Мусулманкул боз кыроо баскан кеч күзгө дейре өзүнө караштуу кыпчактарынан онбеш миндей кол курап калышка үлгүрдү. Хандын атын туу кылып көтөрүп, ордонун шумдары Мусулманкулдуң мезгилинде ордо бийлигинин оорчуулугун көргөн букара калктын кыжырын жалпы кыпчак уруусуна каршы буруп жиберишти. «Көрүнгөн кыпчакты көрүнгөн жеринде өлтүрүп, малы-мүлкүн талап алган азаматка бу дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да доо жок» деп хандын жарлыгын чыгарышты. Бекер мүлк, доосуз мүлк тартып, көп өтпөй хандын туусунун түбүнө өлөбакысы союл, бычак көтөрүп, алтымыш миндей талоончу каракелтек топтолду да, кыпчак уругунун мекени Эки-Суу-Арасына карай жер тутөтүп, чегирткедей самсып жөнөлдү. Ордодон Мусулманкулду кууп чыгууга өзүлөрү ханга биринчи күч болуп берип алышып, эми иш мындай бүт кыпчакка каршы жаман багытка кеткенде кайра кайта алышпай, токтотууга кеч болуп, алсыз болуп, Нармамбет датка менен Өтөмбай күшбеги мүңкүрөп отуруп калышты.

Адилдик кайсы жагында? Эч ким болжай албады.

Тосо чыгып, дайыма камынгтай, дайыма күтпөгөн жерде тополоң түшүрүп сокмой адатын кылып, Мусулманкул чабуулду биринчи баштады. Ал бу сапар да бактысына сыйынды, бу сапар да кыпчактын илгертен канында келе жаткан жапан кашкөйлүгүнө, жаңгерлигине сыйынды.

Кыпчактар бүтүндөй кызыл кийинип келишти майданга. Кызыл кийинүү — толгондуктун белгиси. Ошол мезгилдерде кызылды кыпчактар гана кийүүгө ақылуу болушкан. Тоолук жаатынын өтө барктуу даткалары гана кызыл кымкап тон, төбөсү кызыл бөрк кийип, калганы сарала, чаарала чапан, а сарт атыгып кеткен отуруктاشкан жааты көбүнчө кара чапан кийишкен. Кыпчактын көкүрөктүү бектери өзүлөрүнүн өйдөлүгүн ушинтип белгилешчү. Бу же өлүм же өмүр деп эки жактын тең тагдыры ортого ташталган беттешүүгө ого бетер жасанып, өчтүү, сүрдүү, шарактап кайнап келишти.

Хандын колу майда боз адырдын этегинде капкара болуп уюп жаткан эле. Бир убакта күн чыгып келе жаткан адырдан кыпкызыл болуп, кызыр аңызга жайнап чыккан кызыл гүлдөрдү алсырактап көргөн барбы, куду ошондой жердин бетин көрсөтпөй лыглык толкуп, кыпчактар каптап чыкты. Карал туман көп кол селт эте түштү. Заматта дабылдар дүңгүрөп, чуру-чuu, кымкуут, аттуусу аттуу бойдон жөөсү жөө бойдон куралга жабышты. Эч эс алдырбай, эч убакыт бербей, жер титиреткен, мээ каңгыткан кыйкырык салып, селдей каптап келатты. Тандалма сыпайлар араң үлгүрүп көкүрөгү менен тосту. Эки жоо күүлдөп бетме бет келип, өлүм сүрү токтоттубу, бирпас тиреле

тушуштү. Жекеге баатырлар чыгышы керек эле адатта. Бирок кыпчактар куралы эмес тиши менен чайначудай жапан айкырык салышып капитап берди. Эки жак тең аёну да, аянууну да үнүтүп, жаралуу жырткычтай бырчылдашып киришти.

Куду күзгү сары токойго түшкөн өрт сыйктуу кызыл катар тиги ийрилип камала калган кара кошуунду шала — шала бөлүп, аралап, жалмап, мойсоп кирди. Өрттү суу гана өчүрөт. Буларды азыр бир токтотсо өлүмү токтотпосо, башка эчтеме такат бералбай, бет келгенди жексен кылып баратышты.

Бир жерлерде кара туман көпчүлүк көптүгүнө салып жайнап, тепсеп жатты.

Тагдыр ортодо. Өмүр ортодо. Ким жыгылат? Ким жыгат? Бир канатта кызыл үстөм. Бир канатта кара үстөм. Бир жагында кайрат үстөм. Бир жагында сан үстөм. Тагдыр ортодо. Өмүр ортодо...

Эки жак тең чапкан чөптөй кылка-кылка сулап кырылды. Көптүн иши көп, хандын колунун арты дагы эле үзүлбөй, бир убакта кыпчактардын кыпкызыл катарлары улам суюлуп, улам азайып, бириндеп, көлгө туш келген өрттүн калдыгы сыйктанып ар жерде бир кызындалап, жалп деп өчүп, ар жерде бир жылтылдап, үлп деп өчүп, улам ындыны куруп баратты...

Бул күнкү кыргында кыпчактардан беш мин ашык киши опат болду. Кудаяр-хан тандалма аскеринин он мингө жакынан ажырады. Мусулманкул тоо таянып чегинди.

Бекер оокат, доосуз мүлк дегенде көздөрү кыпкызыл болуп чекелерине чыгып кеткен талоончулар адам каны саз кылган эрөл майданды канаттуу чегирткелердей самсып басып, эки жактын тең өлүктөрүн жоо жарагын гана эмес кийимине чейин сыйрып өзүлөрүн көк асмандын алдына дардайтып жалаңач калтырып, жулкулдашып талап чыгышты. Анын эртеси ошол желиккен бойдон буркан шаркан сел болуп, коргоосуз калган кыпчак кыштактарын капитады. Алардан кийин, кыштактарда кан, түтүн, катуудан таштулга, жүмшактан очоктун күлү гана калып жатты.

Муну көрүп Мусулманкулдун жүрөгү атып кетти. Арга кайсы? Колдон келер иш кайсы? Ал алсырап калган эле. Ага эс жыюу, этек жыюу, күчүн дагы чактап көрүү зарыл эле. Убакыт кана? Ал көздөп бараткан жагынан кайра тартты да, түндөп жүрүп отуруп, кырылгандан калган колун бүт ээрчитип, Өтөмбай күшбеги менен Нармамбет-датканын кошуна өтүп ошолордун колуна түшүп берди.

— Бейкапар жаткан элде эмне айып? О, туугандарым, иттин баласына сөзүңөр өтсө, айтып талоончуларды токтоттургула. Мына мен келип бердим. Кимдин өчү болсо менин өзүмдөн алсын. Өзүмдүн тагдырыма баш ийбесем да, бейкүнө катын-баланын тагдырына мына баш ийдим... Мени сiler жазалагыла. Мени сiler өлтүргүлө. Сырттан сөөгүн кордобойт, иттин баласынын колуна бербегиле, бир сураганым ушул. Каныбыз бир. Менин өлүгүм аяк асты болсо, акыры сilerге да кеп келет, намыс болот. Өзүңөр өлтүргүлө. Жазаладык дегиле, өлтүрдүк дегиле, карачапандардын табасын кандырып, ошону менен бейкүнө элдин өмүрүн арачалап калгыла... А өлтүргүңөр келбесе, туугандарым, баягы араңардан суу өтпөгөн кезибиздей болуп кайра бириккиле, бириң жол башта, бириң кол башта, эптеп кыпчакты сактап калгыдай болгула, мен жол талашпайын, кетмен барбы, кетменди көрүккөabdan кызарткыла, мен көзүмдү жумбай тиктеп берейин, кетменди маңдайыма эки ээли жакын туткула, көзүм агып түшсүн. Бүттү, сilerдин да көңүлүңөр тынат, өзүмдүн да көңүлүм тынат. Ошондо тоонун арасына алпарып, бир өзүнөн башка эч кимиси жок бечара жесир кемпирдин алачыгына таштап койгула. Же карачапандардын күнөсү, же менин күнөм, же сilerдин

күнөңөр, иши кылып, бүт кыпчактын башына кара күн түштү. Туугандарым, арты мындан да кыйындаса, кокус аргаңар түгөнүп, акылыңар мукураса, мага келип, намыс кылбай акыл сурал тургула. Кыпчак тукум курут болуп кетпесин, туугандарым, эптеп, көптөп акыл табалы. Айтарым ушул...

Эгер душманы колуна тийсе көкшүнү сууп, канын көрүп өчү канып, Кудаяр-хан кыргынды токтотор деп үмүт кылып турушкан эле.

* * *

Ордонун кечеги айбаттуу билерманы Кокон базарынын ортосундагы атайын курулган бийик жыгач секиде кара темир жынжыр менен бек чырмалып, үстүндө ыштанынан башка эчтемеси жок, жалаңач турду.

Соода жок. Элге базардын чоң коргону жык толуп кеткен. Кулак тийишип, баш быкылдайт, тырышы көп коло түспөл каратору чекелер күнгө жылтырап, бирине бири кошулгансып көлкүлдөгөнсүп турду. Элдин кай бир тобу күнүмдүк тирилигинде жүрүп, биерге кокустан кабылып калышкан сыйктуу, жүдөө кыл баскан ооздорун ачып, сөзгө аралашышпай аңкайып басып турушат. Кай бир тобу айтка келгендей, көйнөктөрү ақ, белдери жаңы жоолуктар менен курчалуу, көк селде чалынып, карала кымкап кийип көйкөлүп, өзгөчө алардын кабактары жарык эле, көздөрү делөөрүп чекчейип тиктеп, үндөрүн бийик чыгарып бакылдап сүйлөшүп, нары-бери чайкалып басышат. Кай бирөө тиги секиде жыланча турган кишиге, элдин көптүгүнө аваз кылып, жөн эле кеталбай каңкастап жүргөнсүдү.

- Эмне болор экен?
- Өлтүрүлөт го...
- Эмне болорун азыр көрөбүз. А балким, аллаяр хан бир кашык канын кечип көр...

Сүйлөшүп турган кишилердин бири башын чайкады:

- Вай, Салимбай, баланын кебин айтасыз а... Бир кашык канын кечип коюш үчүн кырылышып жүрүптурбу булар...
- Ха.. — деп кубаттады дагы бири. — Хан кечсе да кечпей турган кишилер бар. Ха, ошондой...
- Булардын ортосу ушундай чаташкан ки, бир жагы кыйрамайынча тынччылык болбойт. Ха ушундай...

Ава дем. Чаң жыттанат. Тер жыттанат. Элдин кобурашканы бири бирине кошуулуп, уланышып, дуу- дуу болуп, шамал жаңы аралай баштаганда токой сыйктуу акырындап толкуп жатты.

Бир календер нары бери басып, элдин дуу-дуу толкуганын карап башын калтылдатып чайкап, элди аралап, кимдир бирөөнү издегендей ар кимдин алдына барып, корккондой элтейген түр менен жүзүн тиктеп, киши тиктеп калса селт этип жүзүн үйрүп нары басып кетип, өзүнчө сандалып жүрдү:

О, көр пенде, көр пенде,
качан кулак түргөйсүң?!
наркы кетти атанаң,
абийри кетти баланаң...

кетирбеске не чараң,
жакынбы акыр заманан?!

Кишилер буга такыр көнүп калышкандай. Анын элиргендей элтейтип тиктегенине да, күнгүрөнгөн үнүнө да, оозунан чыккан коркунучтуу сөзүнө да көңүл бурган жан болбоду. А каландер коркунучтуу ырын күнкүлдөп, басып жүрдү.

О, көр пенде, көр пенде,
качан ахлак жүргөйсүң?!
тынч тирилик кылбастан
тозуп кетти мусулман...
тозбостукка не чараң,
жакынбы акыр заманан?!

Кернай үнү селт эттиреди.

Бактыяр сеид Кудаяр-хан! Бактыяр сеид Кудаяр-хан!

Эл тып боло калып, жарчынын үнү жакка жамырап карап, ката түшүштү.

— Бактыяр сеид Кудаяр-хан! Бактыяр сеид Кудаяр-хан!

Аңгычакты базардын күн чыгыш жаккы дарбазасынан акбоз аттын омуроосу көрүндү. Хан! Кылкылдаган көпчүлүк заматта бир жалп деп тизе бүгүп баш уруп жыгылышты. Дем тартылбай, эмелеки күү-шаш толкуп, басылбай турган көп элдин бири да баш көтөрбөй томурайып жатып, аянт жымжырт боло түштү.

Кудаяр-хан алдыда келатты, жаңы кер мурут болгон күрагы экен, эрдин бек кымтып, эки көзү чекчейип секиден өтүп келатты. Чоочуубу, заарыбы, иреңи күпкүү. Сол колу менен тизгин кармап, сабы алтын камчыны бүлдүргөсүнөн ортоноюна илип он бөйрөгүн таянып, жерде жайнап баш көтөрбөй жаткан адамдарга кошкуруп карап диртилдеп жүйгүртө баскан семиз акбоз аргымактын аяңында келатты. Жанында жаңы минбашысы Касым. Жаңы ынагы Нияз күшбеги. Нармамбет датка ошолордун ичинде экен. Ортодон улам жол берип, тизелеп артка жыйрылып, жерде жамырап жатышкан элди аралап жай бастырып келе беришти.

— Бактыяр сеид Кудаяр-хан! Бактыяр сеид Кудаяр-хан!...

Секинин утуру бет маңдайына жакын базарбашынын чайканасынын эшигине келип түшүштү. Ошол учурда да кернайлар үн баспады. Хан эл жакты бир жалт карап алды да, килем төшөлгөн жыгач тепкич менен өйдө балаханага чыгып, ордо кишилеринин коштоосунда келип, мурунтан даярдалып коюлган бийик орунга отурду.

Кичине пасырак орунга он жагына Касым минбашы, Нияз күшбеги, сол жагына Нармамбет датка, алардан соң калган бектер тегине, амалына жараша эки канат болуп кыркар тартып орун алышты. Узүн бойлуу, эки көзү алайган капкара удайчы өкүмдардын артына келип бейиш күшүнүн канат-күйругунан жасалган желпүүр кармап, акырын өйдө-ылдый кылып жумшак шапата жаратып турду. Жыпар чөптүн нымына чыланган желпүүрдөн бир шумдук таза жыт чыгып балаханага толуп кетти. Ушул учурда да Кудаяр-хан мисирейип сүз болду.

Кернайлар тып басылды. Касым минбашы колун бийик көтөрүп алакан жайып, Кудаяр-хандын эсенчилигин тилеп:

— Оминь! — деп бата тартты. Эл дүрүлдөп, жапырт баштарын өйдө кылышып, колдорун асманга созуп, дүңгүрөп «оминь» айтып батаны коштоп кетишти. Кудаярхан өзү да чекчейген көздөрүн тиги секиде жылаңач турган кишиден албаган бойдон колдорун купкуу жүзүнө алпарган болуп койду.

Секидеги туткун көгала башын бийик көтөрүп, чыйралып, мизбакпай ордо кишилерин атып тиктеп турду.

— Өлүм! Өлүм! — деп кыйкырды дагы элдин арасынан, кыйкырыктарды жалпы дуулдап коштоп, эл шамалдуу токой сыйктуу кайрадан толкуй баштады.

— О, аллаяр!.. Өлүм бөрүгө! Өлүм!

— Бизге тынччылык болсун! Тынччылык болсун! Өлүм бейжай бөрүгө!

— Өлүм!

Көпчүлүк астейдил кыйкырып жатышты. Алар тиги байлануу турган адам өлсө эле көптөн бери баарын жадаткан, жүрөктөрүнүн сары суусун алган тополоң бүтүп кетерине ишенип, үмүт кылышып кыйкырып жатышты. Касым минбашы терисине батпай кубанды, элди кыдырата тиктеп, алдыртан Кудаяр-ханга көз кыйыгын жиберип коюп, анын жүзүндөгү өзгүрүүлөрдү эсепке алыш отурду.

Жазалоо башталды.

Миршабдар зындандан жүзгө жакын туткундарды айдап келип, Мусулманкул турган секинин түбүнөн алыш өтүштү. Туткундар Мусулманкул жаатынын мен деген азамат уулдары получу. Капкара кийим желдеттер ылгабай гана четинен бирден алыш, шашылбай, чоочунбай, бири бирине құлуп тиктеп, күнүмдүк көр тирилигин кылыш жаткан кишидей акырын чөк түшүрүп мүүздап киришти. Өлүктөрдү улам биринин үстүнө бирин сүйрөп таштай беришти. Өлүмдүн сүрүбү, мықачылыктын сүрүбү, эл нестейди, дуулдоо басаңдай түштү.

Мууздалууга кезеги жеткен бирөө чөк түшүп жатып элге карап кыйкырып жиберди:

— Күнөөм кайсы! О, туугандар!

— Кыпчак!

Бул заардуу жооп чайкананын балаханасы жактан зирк этти. Эл дуу буруулуп карады, коштогону же нааразы болгону билинбей элдин арасы түңгүюк күңгүрөнүп түйшөлө калды.

Ава кан жыттанып уугуп турду. Жакын тургандар ичтеринен келме келтиришип, кабактарын заарканып тырыштырып, же бул жерден тиги ордо кишилеринин көзүнчө басып чыгып кете алышпай, жанагыдай кыйкырык салып тура бере алышпай, көбүктөнүп ийрилип таманга кирип келе жаткан кандан үркүп кетенчиктеп жарылып түрушту.

Бир гана Касым минбашынын өчү канбады. Ал эки тизесин бекем мыжыга ынтылган калыбында, аёо жылдызын кек өчүрүп таштаган көздөрүн жаңыз мадырайтып, эч былк этпейт али. Кыпчактардын канын Мусулманкулдуң бутуна чачыратып, жүрөгүн эзип, ошону менен анын эркин сындырмакчы эле. Ошондо Мусулманкул бейкүнө туугандарынын өмүрүн сурап сөз чыгарат, топуракка чекесин тийгизип, жалынып, шөмтүрөп алдыма жыгылат деген эле. Анын жеңилген, карып болгон үнүн угуп, дагы кордоп, дагы тепсеп өчүн кандырмакчы эле. Бирок Мусулманкулдуң көгала башы али ийилбеди, дагы эле заардуу, эрини бек кымтылып, дагы эле бир билгени бардай сурданган арык бети былк дебеди, майышпады. Касым минбашы күч менен майыштырууга буйрук берди.

Кандын жытына мас болуп, буундары шалдырап, көздөрү кызырып, шамшарлуу желдеттер четке чыга беришип, алардын ордуна башка кыйноочулар келишти.

Мурда эле макулдашылып, коюлганбы, колдору кычкаттай балбан жигиттер жай кыймылдашып, Мусулманкулду акырын колдон алып, бирпас сылап кармалап, эмне кылалы деп эки анжы болуп түрушкандай, анан күтпөгөн жердөн манчаларын кырсыңдырып жибериши. Мусулманкул дирт эте колун тартып баратып, кайра токтоло калды, үн чыгарбады, кыйнап жаткандардын бетине тиктеп да койбоду. Ичи чыйралды белем, бетине кан дүргүп чыга түштү. Балбан жигиттер өчөшүп, бир чети кызыккандай, дагы катуурак кыйноого өтүштү. Мусулманкулду жыгып, жылаңач шыйрагын калпыс жерге койдуруп, бири үстүнө чыкты. Сөөк ийилди. Сөөк бычырады. Мусулманкул эрдин тиштенди. Ырайымсыз кыйноочулар арданып кетишиби, Мусулманкулун бир колун карысынан артына кайрып карс сыңдырып жибериши. Кыйноого адам көнүп кетеби, же эси оодубу, Мусулманкулун эриндерин көгөргөнсүп, көздөрүнүн оту акырындап өчүп, карачыгы өтө эле каарып баратты.

Бир убакта ал селт этип көзүн ачты. Кылкылдаган көп элдин түрүнө бир сыйра көз чаптырды. Эриндери титиреп кетти. Эми эрки сыңды го, эми жансоога сурайт го, жок дегенде, көп кыйнабай өлтүргүлө дейт го? Ал көгала сакал баскан эриндерин ачып, алсыз дем алгансып, акыркы кубатын үрөгөнсүдү.

« Ордунан канаты сынган бүркүт сыйктуу бир обдулду:

— Кыпчак! Барсыңбы!

Үнү титиреп чыкты. Тымтырс. Эл былк этпеди.

— Бармын, ата!

Тымтырстык тарс жарылды. Эл дүр эте жооп үн чыккан жакка ыкты. Ким? Кайда? Эл дуу, күү оодарылды.

Мусулманкул чыйрала түштү:

— Кет! Тоо таянып кет! Уктунбу! — деп дагы кыйкырды ал.

— Уктум, ата! Уктум!.. — деп жооп кайтарды баланын калтыраган үнү.

Дүрүлдөп толкуган эл ошол замат тиги коргондун кырында жамырап аваз кылып турғандардын четинде туруп турған тестиер баланы көрүштү. Бирөөлөрдүн калтыраган колдору арбаңдап балага сунулду. Ошердеги кымкууттун арасында кимдир бирөөнүн балбактаган ыйы угулду. Бала карматпай коргондун кыры менен нары-бери чуркады. Бир убакта секирип түшүп, көпчүлүктүн арасына кирип, көрүнбөй калды.

Касым минбашы тиштенип ордунан тура калды:

— Булардын уругу али үзүлбөптүр го!

Кудаяр-хан колунун учун биртке көтерө ишарат кылып Касым минбашыны тынчтандырды. Бирок ачуудан карайып кеткен минбашы ичинен титирей берди. Нияз күшбеги артта жакыныраак турған удайчыны башын ийкеп чакырып, кулагына шыбырап, бир баш буудай таап келгин деп сурады. Удайчы таазим кылып кетенчиктеп нары кетти. Анан Нияз күшбеги Касым минбашынын кулагына шыбырады. Касым минбашы дароо башын ийкеди да, өзүнүн ишенимдүү нөкөрлөрүн чакырып, базардын коргонунун бардык дарбазасын жаап салууга катуу буйрук кылды. Ал дагы эле ичинен титиреп, жаак терилери күпкүү болуп тырышып отурду.

Кыйноо кайра уланды.

Кыпчагынын үнү кубат бердиби, же эң акыркы ақылын айтып калганына кубандыбы, Мусулманкул кадимкидей тириле түштү. Көздөрүнөн дагы жылтылдап от

чыгып, дагы көгала башын келберсип көтөрүп, сыймыктанып ууртунаң жымыйып карады элди. Кыйноочу атайы созуп, атайы жаймажай, жакын келди Мусулманкул соо колун дагы өзү сунду. Кыйноочу колун кармабастан күтпөгөн жерден кылычтын сырты менен тизе сөөкө шак чаап жиберди. Мусулманкулдун буту дирт эте түштү. Кыйноочу кызылашыкка чаап жиберди. Мусулманкул көгөрүп, эми ал өөчөшүп, бу сапар бутун тартып да койбоду. Жаак тарамышы карышып, мисирейип отура берди.

Эл түйшөлүп кетти.

— Жыландын баласы болсо да не болду а!..

Кылкылдап бүтүн турган эл үдүргүп, жарылып, кай бир топ жакаларын карманып, келмелерин күңкүлдөп кете башташты. Коргондун бардық дарбазасы жабылып, сыртында да, ичинде да кылыччан сарбаздар тосуп калган болучу. Тирелип токтоп калышты.

— О, жараткан... Бу эмне деген күн болуп кетти...

Эңгезердей төрт азамат замбилге колдошуп, тизе бою сандыктай чулу коргошун дөңгөч көтөрүп келиши. Эч шашышпай, Мусулманкулду жыгып тектага жаагынан башын койдурушту. Мусулманкул өзү койду. Көзүн жумбады. Ушул табында да тиги аваз кылып түйшөлүп турган элдин арасын аңтарғандай. Ушул табында да мыкчыйып эрди кымтылуу, дагы эле бир билгени, дагы эле ичине катып турган бир аргасы бар өндүү. Желдеттер коргошун дөңгөчтү эми колдошуп төртөөлөп көтөрүп Мусулманкулдун башынын үстүнө акырын коё башташты.

Эл дуулдап кетти. Тиги чайхананын балаханасында отурган ордо кишилери да козголуп кетти. Кудаяр-хан мойнун созуп ордунан тура калды. Касым минбашы көзүн мадырайтып, бакырышын дем тартпай күттү. Нияз күшбеги булбул сайрап турган салкын бактын ичинде жалгыз отургансып башын бир жагына кыңырайтып колундагы бир баш буудайды кыялданып нары- бери тегеретип ойногонсуп жымыйып отурду. Кедейбай датканын зааркангандан бети тырышып, семиз эриндери жарым ачылып селдейди.

Баш сөөк акырын бычырады... Жаак акырындап жалпак болуп баратты. Эки көз чекчейип... улам чекчейип... чекчейип... сыртка бөлт-бөлт чыга түштү... Дагы кың деген үн болбоду. Эзилген кара кан уйпаланган көгала муруту ылдый мөлтүрөп жерге тамды.

Карышкыр сыйктуу аёну билбеген бул катуу адам ая дегенди да билбей өлүмдү карышкырча кабыл алды.

— Салават! Өч түгөндү. Салават! Салават!

Оор абалдан өтүп, эл жеңилдене калды. Өчтүүлөрдүн өчү, кектүүлөрдүн табасы кангандай болду.

— Салават! Салават! Өч түгөндү. Кек бүттү. Салават...

Жабыла дуулдап кетти. Дагы да тиги чайхананын балаханасындагы топ кишинин мооку али канбады. Өзгөчө Касым минбашы. Касынын кыйноодон чырылдаган үнүн уга албай, кычусу тарабай, жарпы жазылбай, дилиндеги жамандыгы кайра көбүрүп, өз заарына өзү уугуп ордунан тургусу келбеди. Үн жок. Кеп жок. Ара тунжурады. Ушунун баарын баамдап, сылык көрүнгөн жүзүн жымыйтып турган Нияз күшбеги колундагы бир баш буудайды Касым минбашынын алдына кармады:

— Минбашы... бул эмне?..

Жарыла албай араң отурган минбашы бурадарын ыраазы болбой тиктеди. Ушундай учурда тапкан тамашаңызга жол болсун дегендей түрү. Нияз күшбеги көздөрү сырдуу жылтырап:

А?.. Муну эмне дейт?.. — деп дагы кайталап сурал кадалып турду. Бул эмнеси? Баары тиктеп калышты.

— Йе, күшбеги!.. Бул эмне деген ойнуңуз? Бул эмне, бул бугдай го! Өзүңүз көрбөй турасызыбы, күшбеги? Йе... — деди Касым минбашы тырчып.

— Рахмат... — деди күшбеги көзүн сүзө. Анан буудайды Нармамбет датканын бетине өтө жакын кармады:

— Кана, энди сиз айтыңчы...

Нармамбет датка итиркейи келгендей:

— Көрүп турасыз, эмне өзү? — деди. Нияз-кушбенинин көздөрү сууп кетти:

— Мен сизден сурал турал, датка. Сизден укканыбыз кызык...

— Бийдай!

— Бийдай... — деп такмазалады Нияз-кушбеги. мыйыгынан жымыйып. — Гм...

Бийдай... Кыпчакты ушул сөздөн тутуп алса болот а, датка?..

— Дагы?

Нияз күшбеги Нармамбет датканын сөзүн атайы барктабай жоопсуз калтырып, Кудаяр-ханга эңилип таазим кылды да:

— Мына, аллаяр... Ушул жалгыз сөздөн кыпчакты тутуп алса болот. Падиша!

Башыңыздагы бактыңыз, дөөлөтүңүз, калкыңыз тынч болсун десениз, падиша, минбашыга жарлык берин, падишахтын өз кулагы укту го, кыпчактын каргыш тийген уругу али үзүлбөптүр, мына ушерге да кирип келиптири, жарлык берин, минбашы мына бу кылкылдаган ак кулдарыңыздын ичинен азыр терип таштасын...

Касым минбашы эми байымы жетип ордунан атып турса:

— О, падиша! — деп жиберди.

Кудаяр-хан башын ийкеп күлүп, анан Кедейбай даткага суроолуу карап, ал бирдеме айтмакчы болуп оозун жасап келе жатканда:

— Мейли, душманыбызды баш көтөргүс кылсын минбашы. Ушундай болсунбу, тага? А ушундай болсун... — деп жиберди. Хан көңүлү ыйык. Хан буйругу эки эмес. Кедейбай датка башын акырын ийип тилин тиштеп калды.

Сакалы аппак, көздөрү акылдуу, ырайымдуу көрүнгөн Нармамбет датка бир кур нестейе түшүп, анан күйүп кетти:

— Таксыр! Мусулманкул катуу эле, Мусулманкул канкор эле, анын туугандыгына карабай ордодон өзүм кууп бердим, канын көксөдүң, минтип алдыңа өзүм жыгып бердим. Ошонун баарын адилет тартип үчүн деп, ордонун биримдиги үчүн деп иштебедим беле! — деди ал, көзүнүн алдындагы көпчүңкү териси диртилдеп, бууну калчылдады. — Таксыр! Күшбеги шайтандын жолуна түштү. Шайтандын тилине кирбе, таксыр! Шайтандын тили ширин, дили уу. О, таксыр...

— Жап оозундуу, кыпчак!

Касым минбашы тишин кычыратып шамшарына кол сермеди.

— Э, менин оозума сенин бийлигин жетпейт. Таксыр отурат ортобузда. Үнүңдү көтөрбө...

Кудаяр-хан кабагын салып, мурчуюп эрдин бек кымтып, үн катпай укту. Ушул түз сөздүү датканын алдында далай жолу өбөк сурал, кайрат сурал, шөмтүрөп отурбады

беле. Далай жолу жакшылыгын унуппаска оозуна каргыш албады беле. Мына жыгылды Мусулманкул, ыркы кетти, тарки кетти кыпчактардын. Эми Нармамбет баягадай датка ата эмес, Нармамбет чал. Кудаяр-хан Нармамбет даткадан жүз үйрүдү.

Бир заматта желдеттердин баарынын колунда бирден баш буудай пайда болду.

Чум капкара кийим желдеттер кыркар тартып, элдин бир четинен түшүп, бет келген кишиден буудайды бетине тактап сурал киришти.

- Бул эмне?
- Бугдай...
- Бул эмне?
- Бугдай...

Тополон түштү. Кишилер дүрүлдөп үркүп качып, бирине бири калкаланып, бирин бири кара тутуп, үрөй учту, аң учту.

- Бул эмне?
- Буудай...
- Эмне? Кайта айтчы!
- Буудай...

Андан нары.

- Бул эмне?
- Бугдай...
- Сен!...

Кебетеси жүдөө, ала чапан кийген адам бетине тосулуп турган буудайдан айбыгып кетти. Суроону түшүнбөй калгандай маңыроо тартып, көздөрүн алайтты. Жанында турган киши (өзү мурда жооп берди го) күйкөлөктөп:

- Бугдай да. Бугдай дебейсинбى. Хасанали...
- Сенден ким сурады! Жайында жым тур! — деди желдет ага, анан тигиге айкырды: — Тез! Бул эмне? Тез!

Кишинин эриндери кыбырады, бирок үн чыкпай калтырак басып артына кетенчиктеди:

- Би... Би...

Бир кубарып, бир кызарып, куду жарга камалган мал сыйктуу бүткөн бою менен калчыллады. Шек алыш, желдеттин көздөрү кыпкызыл болуп кетти:

- Эмне?

Кишинин куту учуп, көпкөк болуп кеткен эриндери титиреп, артына кетенчиктеп, жалт-жалт каранып сыйпаланып, ошол жакта жердин жарыгы болсо да түшө качып кетчүдөй тырмаланды, жанталашты:

- Менин күнөөм эмне?.. Мен эмне кылдым?.. Эмне кылдым?.. Ыя?.. Эмне кылдым?..

Желдеттин бою кечки көлөкөдөй узарды. Калбыйган оозу чоюша түштү. Кош миздүү муздак болотту бийик көтөрүп улам кысып жакындады.

- Эмне?.. Мен эмне...
- Кыпчак!
- А-а-а...

Оор болот шарт деп тийди. Дене топуракка оонап жатып калды.

Нары.

- Бул эмне?

- Бугдай...
- Бул эмне? Тез!
- Бугдай...
- Бул?
- О, жараткан... Бугдай... Бугдай...

Каландер кеберсиген эриндерин кыбыратып, күнгө, терге бышкан каратору жүзүн бырыштырып, ар топко бир барып, озондоп дагы ыр айтып басып жүрдү.

Өз калкыны кор тутуп,
өлүм менен коркутуп,
карабай кары-жашыга
каарлы болсо падыша,
ага азазил ашына,
көрүнөр кара башыга...
болбо дешке не чаран,
жакынбы акыр заманан?!

Коркунчтуу күнгүрөнүп басып жүрдү.

О, көр пенде, көр пенде...

Бир желдет токтотту:

- Бул эмне?

Календер ууртун ырсайтып, же күлөрү, же ыйлап жибере турганы белгисиз, бир баш буудайды мелтиrep тиктеп калды:

- Бу сенин кеткетиң... — деди муңдуу көзүн кылайтып.

... теги бирге боло албай,
теңир коңшу коно албай
күндө бузуп шүйкүмүн,
бөлүшө албай түйшүгүн
эки тууган бири бирин
бөрү болуп таласа,
төгүп канын жаласа...
талаба дешке не чаран,
жакынбы акыр заманан?!ъ

деп күбүрөдү кеберсиген эриндери. Желдетти унутуп койгондой нары жактагы ызыччуга карбаластап калды. Желдет чаңырып жиберди:

- Бери кара!

Каландер таң калғандай ырсайып тиктеп токтой калды. Бирок, бу сапар көзү тирилип кетти. Желдет:

- Бул эмне деп жатам, мен! — деп, буудайды дагы анын бетине такады. — Айтасыңбы же...

Каландер эч чоочубай желдеттин кылышындагы сабына сарыгып жаткан канды сөөмөйү менен сайып көрсөттү:

— Бул эмне?..

Желдет сөз таппай калды. Каландер бетин кайгылуу тыржыйтып:

— Сенин каның... сенин каның... — деп акырын күбүрөдү. Эмне дейт?! Тили байланып, моюн тамырлары көөп, жарылып кетчүдөй кызарып токтой калды желдет. Аны эмне токтотту? Календер бул бапасыз жалган дүйнөдөн кечип ак уруп басып кеткен ыйык пенде, ага кол көтөргөндүн күнөөсү бу дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да кечилбейт деген түшүнүк анын бутун тушап турду. Каландер эгешип турбай, дагы башын кайгылуу ийкеп-ийкеп, дагы өзүнчө бирдемени күңкүлдөп, анан такыр унутуп басып кетти.

...ар тайпаңда бирден бек,
ат үстүндө жүргөн көп,
кең жугушпай ыркырап,
келише албай тынчырак
ынтымагың кеттиби,
ыйык чектен өттүбү...
учкан күштай кылактап,
уламдан улам ыраактап
баарыңан качар ырыс, бак...

Эл... күдү бөрү тийген көп кой сыйктуу коргон ичинде туш тарапка дүү-дүү үркүү эл. Кандуу кылыч жалаңдап, капкара кийинген желдеттер арттан түшүп, алдын тосуп ийрип, «Бу эмне?» деген кыжынган кыйкырык, жандалбас үн аралашып, чuu улам бир жагына окторулуп турду.

Нармамбет датка көзүн жуумп, эки кулагын колу менен басты. Ал апкаарыган, жалынган, үрөйү учкан кейиптерди көрүп чыдай албады, үндөрдү угуп да чыдай албады. «Мен эмне кылдым?... А-а-а... Менин күнөөм эмне?... Уа-а-а...» Бул үндөр аны куюн болуп ороп бир жакка тоголотуп бараткандай. Эч кетирбей кулагынын түбүнөн жаңырып, мээсинин ичинен чырылдап чыгып жатты. «Менин күнөөм эмне?!» «Кыпчак!» «Кыпчак!» Нармамбет датка чымырканды. Бети каракөк болуп тердеп кетти. Бекем жумулган көздөрүнүн кычыктарынан мөлтүрөп жаш сзыылды. Жүлүнү болкулдап, андан нары өзүн кармай да албады, энтегип ыйлап жиберди. Ал тура калып Кудаяр- хандын алдына аппак чачтуу башын салбыратты:

— О, таксыр... Мына мен жыгылдым бутуңа... Мусулманкул жыгылбаса мен жыгылдым... Мен жалындым... Мен багындым... О, хазрати, токtot кыргынды, о хазрати...

Кудаяр-хан томсоруп карады. Анын ийикпей турганын көрүп, Нармамбет датка дагы эңкейип жерге чекесин тийгизип сабылды.

— О, таксыр... Кылган жакшылыгынын акысын сураш иттин иши эле го. Мен ит болоюн. Мен сурайын. Кыргынды токtot. Жаман күнүндө белиңе таңуу болдум эле, ылдыйышта өбөк, өйдөдө жөлөк болдум эле. Ошонум үчүн токtot кыргынды... Ага арзыбасаң арзыбады дебейин, ал кызматыма да сурабайын, мындан нары кылар кызматыма сурайын, токtot кыргынды... Карымы казык кылып, башымы токмок калып, өмүрүм өткөнчө тик туруп кызматынды кылайын алдында, токtot кыргынды...

Кудаяр-хан мизбакпады. Жибип кетеби деп, хандын кабагынан көзүн албай дираилдеп турган Нияз күшбеги женцілдене демин таштап жиберди:

— Йе, урматлы датка! Эмне деп тұрасыз? Сиз менен биз өкүмдардын кулубуз. Палан кезде паландай қызмат қылған элем, киресине муну бер, тұлөн кезде тұлөндөй иш бүтөп берген элем, киресине тигини бер деп, өкүмдарды этектешке әч акыбыз жок, датка! Йе, бу сиз әмне деп тұрасыз акыры!? Биз муну талап этсек шарияттын әрежесинен чыгып кеткен болобуз. А билесизби, урматтуу датка, шарияттын әрежесин чийткеген пендे бул дүйнөдө өкүмдардын катуу жазасын алат, тиги дүйнөдө кудайдын дозогуна күйөт?

Кудаяр-хан мурчыйду. Нияз күшбегинин сөзүнүн калети барбы? Хан жердеги кудай. Кудай менен акылдашууга пендеге жол жок. Жат деген жерге жатыш керек, өл деген жерге өлүш керек ким гана болбосун! Нармамбет датканын акылашып турганы бейбаштықтай сезилип, өткөндө көргөн жакшылығын әстемек тургай, жини келе баштады.

Нармамбет датка соолуга тұшты. Кудаяр-хан ордунан обдулду эле, Нияз күшбеги колтугунан сүйөй берди. Кудаяр-хан кетүүгө беттенди. Нармамбет датка курал үчүн әмес кооздук үчүн белине асып жүргөн

каухар саптуу кичинекеи ийри қылышты қынынан сууруп, алдына ыргытты:

— Ме... Мени тапкан әлим түкүм курут болуп кетип, артында кара башымды калкалап калганда, тирилүлгүм кайсы, өлүлгүм кайсы... Чаап ташта! Мен дагы қыпчакмын...

Кудаяр-хан карап да койгон жок, қылышты акырын жай аттап өтүп кете берди.

Базар коргон аңғырап калган. Ким болжон мынданай болорун?! Бу капилеттен куюн ургандай тез болуп кеткен қызылдай қыргын үрөй учурup, бир адамды жазалоону көрмөккө жамырап келген жай әл түгүл, базар ичиндеги устакана, түркүн дүкөн, чайкана ээлери да бир жаны калбай коргондон чыгып кетишикен.

Көбү көк асман тиктеп, көзү ачық, көбү жүзтөмөн түшө жер күчактап суган, көбү өз боорун өзү кош колдоп баскан бойдан бүрүшүп жыгылган — бири каарып, бири агарып, бири қызарып, ар жерде томурайып, ар жерде бири биринин үстүнө арта салына каршы-терши жатып калышкан — баары өз канына чыланган, араларга, аяк көйрөгө чоло аз.

Тириден жалғыз календер — не кимдир бирөөнү издейби, не тириү бирөө барбы дейби, жан таслим қылса ыйман айтып койгусу келеби, улам бирине әңкейип, әңилип каранып, кайра басып күбүрөнүп сенделип жүрөт. Эки көзү канталап қызарган, кан аралаш көз жашы мурутуна сарығып кургаган.

Ким сооротот аны?!

...үрөйүң бир, тилиң бир,
үйүт, каадаң, динин ң бир...
алым, берим базарың,
атаң жаткан мазарың...
алыштап ичкен суун ң бир,
ашың, тоюң, дуун ң бир...
бир атанын балдары,
ийрир билгиң калбады...

...тыктуу болот таптаган,
тыштан түрө каптаган
кырчылдашкан жоо келбей,
кыйкырышкан доо келбей
эки тууган өзүнчө,
эски душман көзүнчө
чайпалып жүрүп төгүлүп,
чабышып жүрүп сөгүлүп
тарки кетер элиндин,
калыс борор эми ким?!.

Ким жубатат аны?!

Ошол кезде төрт көздөп турган Россия империясынын байкоочулары Хийва, Бухара, Кокон ордодорунун өз ара ыркы жоктугун эске ала келип, Мусулманкул минбашынын жоюлушуна байланыштуу: «Кокон ордосу өзүнүн ишбилги ишмеринен, кайраттуу аскербашысынан бөөдө ажырап алды. Эми Россия бул тарапка кылына турган кадамдарында уюшкан каршылыкка көп да учурай койбoit ко.»

Деген болжол тыяннак кылышты.

УЧУНЧУ БӨЛҮМ

I

Өз элинин бөөдө төгүлгөн канына мынчалық белчесинен баткан соң, кәэ көз ирмемде жүрөгү селт этип, арты эмне болорун болжой албай көңүлү тымызын сыздап, бирок болору болгон соң бу жосунунан кайра кайта албай калды Кудаяр-хан. Шылтоо табылса да, табылбаса да кыргыз кыпчактын ичкилик уругун кыргынга, талоонго кириптер кыла бермей анын көнүмүш адаты болду.

Ага ар бир кыпчакты «бөкөчө» кылып айтып чоочутуп, «так-таажыңыздын амандығы үчүн», «өлкөңүздүн бейпилдиги үчүн» деп шыбырап, көкүтүп салып турган ордо шумдарынын дил тереңинде те көөнө замандан берки түрк ордодорунун көбүндө эң кубаттуу жамаат болуп келген бир чоң тайпаны өз таламын талашууга, акыры келип, түбөлүк жарамсыз кылып таштоо максаты быгып жаткан болучу.

Тымызын ой тымызын эле бойдон кала бермекпи?!

Алымбек датка, молла Алымкул бек 1858-жылы көзкөрүнөө Гүлشاага жыйын курап, жакында Бухарадан кайра келген Мала бекти «хан» деп жарыялап салышты. Дагы баягы кең Фарғананы айланта соккон ак коргон болуп турган улуу тоолордон шамал менен жарышкан азоо аттарын туйлата элеттин эр азамат уулдары дагы жазғы киргин кара селдей кантап түштү. Кудаяр караңы түндү чүмбөт кылып жамынып, кара башын араң куткарып Бухараны беттеп качты.

Эми келер ынтымакка кан ордо? Тиртөнген тес кыял эмес, турмуштан кыйла кагуу жеген, нары да Бухара ордосун көргөн Мала алда канча токтоо, аяр экен. Көрүнгөн бексингендин көзүн кызартып, көптөн бери талаш-тартыштын себеби болуп келе жаткан «аталык», «минбашы» деген орун даражаларды өзү таажы кийген күндөн баштап эле оозго албай жойду да, иш жүзүндө хан өкүмдарлыгын ордуна койду. Өз жанына да, ордо ишине да ичкериден жана элетең төңшеп, а виляят акимдерин, шаар бектерин, аскер саркерлерин ишкерлигине жараша ылгап алышка далалат кылды. Алымбекке Анжиян, Алымкулга Маргалан виляттарын түздөн-түз башкартып, жалпы өлкөнүн өтө маанилүү маселелерин өзү баштап, өзү бүтүргөн соң гана айтып, аларга «акылдашкан» гана өндөнүп коёт.

Мурдагы убадасынан гана тая албай ооз жүзүндө Алымбекти жаңы баргандада бираз убакка Кокон шаарын башкара калганына байланыштуу «ордо башы», андан соң «датка ага» деген болуп, төргө чыгарып көңүлүн алып, а иш жүзүндө аны нак бийликтен какас тутуп, «бышкан аштын эле ортогу» гана сыйкантанып алган.

Сырты сылых, ичи күпту ордо, кармаштын тымызын үрөнү күнүгө акырын өнүп жана чайлап келе жаткансыгын кооптуу бир туңгук абал.

Тигине, орустун майда кошундары Үч-Алматыга келип, бүткүл кыргыз казак тайпаны ээлеп алып, дагы бери карап турат ко?!

«Орустун алдын тостурмакчы», «кудай берсе, Үч- Алматыдан кайра сүрүп, андан нары Ак-Мечитти бошонтуп алмакчы» болуп, Мала-хан онбеш миндөн ашуун кол курап берип, Ташкен беги Канаат-шаны ошол 1860- жылдын күзүндө жолго чыгарды. Кошунга баш-көз болсун деп, «датка агасынын» көңүлүн суранды.

Керилген Сары өзөн Чүй...

Түнү аяз, боз кыроо, таң эрте менен баш аягына көз жетпеген керилген өзөн күмүш чапкан сыңары көгүлтүр акчыл түрлөнүп, ар кай жери жылтырап, бирткелеп кыроо эриген сайын көздүн жашындай мөлтүлдөп тамып, сарыгып, жер нымыгын, жер бети

алтындаидар саргаймактап, күн жылымдаган ченде көзгө илешпей булаңтыр чырым көк буу көтөрүлүп, ава да мемиреп, бир түркүн кеңирсий дымып турат. Саз, сай жээктей арасына тобу менен төө кирип кетсе табылбагандай шыкала өскөн кара камыш, миң түрлүү чөп чайлаган, калың чий те алыстан ак каймалдын чуудасындай үлпүлдөйт. Коён серендер, бир тартым жалын болуп чубала кызыл кыргоол учуп, түркүн күш үн алышып, тири маглуу бейпил. Сүү бою жакасында кыштоо аз, кышкысын бети ачык жалаң жер сыйдырым суук, кези менен сөөктөн өткөн карандай шамал, адам түгүл малга да катаал болуп, көбүнчө жер уун билген эл ылымта кууп, жайы салкын, кышы жылуу тоо койнуна ыктайт. Жаңы келген жат көзүнө бу кең өлкө ыңғырап баш калгандай көрүнөт да, те көк тиреген улуу тоо башы ак кар көк муз, берки булунгур адырмак өтөгү боз чаңгыл туман өзгөгө түнгүюк сыйрын, эзелки дымагын, кубатын тымызын катып, өзгөчө бир сүр, айбат сездирет.

Кең Сары өзөн Чүйдүн бейпил коңур күзүн кантап келген көп кошундуң дүбүртү сестентти. Канаат- ша те Оулия-Ата шаарына келгенде эле алдын-ала атайын чабарман чаптырып, бу Сары өзөн Чүй боорун мекендеген кыргыз кыпчак бийлерине казатынын максатын айтып, «эртеңки орус менен бетме-бетинде көмөк болуш үчүн элден каракелтек жыйилап, алдынан тосо чыгып, кол куушуруп түрүштарын» катуу буйрук кылышп, күшкат жиберген.

Бирок, ал төмөнкү бөксө адырлардын наркы-берки беттерин кыштоологон кыргыз казак төрөлөрүнүн төрүнө чыгып, өргүп калды.

А Жыламыштын көз кайкыган түзүнө атайын онеки канат жумурткадай ак өргөө көтөрүлгөн.

Бир жагы бул элге тууган, бир жагы ордонун аталыгы болуп эсептелген кадырлуу да, оозунда эми, кабагында сүрү бар датка мейманды жандай турган жергилик бийлер, кидирбей кызматына жүрө турган сыйда, элпек адамдар иргелип чогулушкан.

Өргөө жылчыксыз калы килем каланышп, кийиз, шырдак төшөлүп, төрүнө аюу талпак, ошол жылдагы эрте келген күздүн ырайына жараша жылууланган. Күнүгө биртке арчадан от жагып, түңкү сыйдырым аяздын түмшүгү сыйнырылышп, адамзат байырлашка ылымта кылышнан.

Өргөө ээси Жангарач бий байбичеси экөвү түндөсү келип түнөп, күндүзү караан көрсөтүп, ак тонун күпүйтө эшигинде басып турат. Жер таза болсун дейт, үйлөрдүн жака-белине бейчеки мал жолоттурбайт, ат байлаттырбайт. Сөз учурган ар кандай айыңдан какас болуш үчүн бөтөн бирөөнү башбактырбайт. Мындай күтүнүш келе жаткан меймандын кадыры, эл көзүнө өз баркы эмеспи?! Тиги жат Канаат-шага теңдешер, бул элге арачы түшөр кадыр да, күч да, ошол өз тууганы Алымбек датка экени аяр Жангарач бийдин өзүнө да, жамы журтуна да дайын.

Бийик жайлоо Сүусамыр, түзөңүндө али кар жок, те алыстан көргөнгө көкту төбөсүнө көтөрүп тургансыган улуу тоолору чубалган көп кошундуң көзүнө чиркелише ийриле чөккөн бир өндөш ак төөлөрдөй, жапыз, жакын көрүнөт.

Эң алдыда бөлүнө бастырган топ атчан кайгуул, андан соң түү башы, андан кийин кара жалдуу сулуу сары жоргочон кошун башы, күйрук улаш жан жигиттери, арты көрүнбөгөн көп кошун Төө-Ашуу түбүнө таянып, жүктүү ат-көлүк башбоолорун чойдуруп, илкип-калкып калды.

Өйдө караганга ашуудун карлуу эки ийни ак босого болуп көрүнүп, көкту тиреп тургансыйт.

Быякка биринчи жолу келе жаткан кошун башы датка камчылуу колун серелеп, тегерете тиктеп келе жатып, ошол ак босогодо турган адам караанын көзү чалды. Узун бойлуу. Бу адамзаадабы? Чоң тебетейи ак босого тоңдеш. Же бул жер бүткөндүн жонундагы өркөчү, башындагы таажысы болгон касиеттүү улүү тоолордун сыйкырлы эгесиби? Оңдонуп көз салды, караан дагы эле былк этпейт, жанынан эч жан көрүнбөйт.

Жакын келе бергенде бир кең көкүрөк, кашы чимирилген бүркүт кабак, ныл кара сакал, сарғыл темгил тай сүлөөсүн бөркөн адамзаада даана көрүндү, ал жай козголуп, аллагар тик көзү саал жумшаргансып, жайкала кошун башыны тосо басты. «А-а, караанын каны өзү го?...» деп болжоду дилинде аяр датка:

— Ас-салоому алейкум... — деп, кыраатын келтире салам айтты. Атчан жөөгө, бирөө экөөгө, басып келаткан жатканга салам айтмай кыргыз сылыктыгы.

— Ва-алейкум-а ас-салам...— деп, Байтик да кабагы жазыла алик алыш, атчан менен тең боюнан саал эңиле камчылуу колун көкүрөгүнө алыш алик алды. — Келиңиз, келиңиз, датка ага... — деп, аттан колтуктан сүйөй түшүрүп алды, төш тийиштирип, кучакташып учурашып калышты...

Он эки минч ашуун кошун башында келген адигине тууганы Алымбек датканы Жангараач атайы көтөрүлгөн ак өргө эшигинен кучак жайып күтүп алды.

Керней тартылып, теребел бир түркүн чuu шаңга толуп, мындайды эзели үкпаган үйүрлүү жылкы үркүп, калың эл таң калып, казганаттап жарданды.

Кучак жая, жан тууган салтын өтөп, төшкө төш тийгизе кучакташып көрүштү Жангараач бий, астейдил кубанып алган:

— Кел, жүрт агасы, кел төргө...—деди.

Датка узун бойлуу, арык чырай, иренi кара сур, кашы керилген, кишини мелтейип тик карашынан өз баасын билгени, өз дымагы сезилген, сыйда чертилген чокчо сакал-муруту эми гана бирин-серин буурул кыл араган, мырза сөөлөт адам экен. Өз үруусу адигине аттай, амири астындагы бүт Анжиян багытында жашы кичүү да, жашы улув да бирдей тегиз аны «жүрт агасы датка ата» дешет. Бирөөнүн жакынсынганы ага көнүмүш, жакшы сөзүнө бышы кулак. Чүчтөдөй ак сакалдуу жүзүнөн жадырап ырайым гана төгүлгөн Жангараач бийдин кучак жайганына датка бетинен түшө да койбой, бой да көтөрбөй сыпаа ийкем тутунуп көрүштү. Кең өргөө төрүнө кашкary килем үстүнө жая салынган аардуу шайы төшөккө өтүп, ийнинде жаннат ичиги желбегей, кайруусу кере карыш акчыл сур кундуз кызыл бөркүн албай, али бирдемеге ык, мамиле сездирбей, бул элдин теспенин ташындай улуулата бирден жыла кире салам айтышкан жакшыларына акырын баш ийкей алик алыш, бирок баарын сыйдыра тиктеп, серп салып олтурду.

Төбөсү түндүк тиреген, отурса бир улага бүт толуп, нылдай кара сакал, даңкы ага алыстан угулган баатыр Байтик сөөлөтү өзгөчө. Байтик жашы улув өз агасы Жангараачтан, кадырлуу Жантайдан оозунбайт, күт этпей сөзгө ирет, маани берип гана былк этпейт. Бирок, кыраакы ордо адамы бу нары меймандос, нары тууганчыл аксакалдарга караганда баатырдын тымпыйышында чие түйүн турганын, акыры келип, айтылар сөз да, бүтүшөр бутүм да ушунда экенин баамдабай коймокпу?!

Салт билги солто кадырлуу датка тууганынын урматын аны сайын көтөрүп, те Кокондун өзүнө угулсун, ичи жакшы тууганга сүйүнүч, ичи арам душманга күйүнүч болсун кылып, ырымдап, тиги эле өкүмдарлардын өзүнө кылынчу урмат белгиси акбоз

бээ чалдырып, колунда эмне бар болсо ошонун баарын төгүп, жайнатып, ага кошумча астейдил жадырап кубанып, жүрөгүн ачып, өлчөмсүз ыклас менен тосту.

Көп кошун кече күнү эле келери менен кош жаюуга даткадан буйрук болору замат ар бир паңсат өзүлөрүнчө үйрүлө төмөн түзгө тарта жамырата жеңил чатырларын тигип, аттарын кашекке коюп, куурай, тезектен от жандырып, жылым оокатына кам көрүп, өргүп калышты. Жангарач бий көтөрткөн он боз үйдүн сегизине датканын өңкөй аскер саркерлери бештен бөлүнүштү. Калган эки боз үйгө элет бийлери ыркташты.

Өргөө эшигине куралдуу эки күзөтчү түнү бою тик туруп, эртең менен гана башка эки күзөтчү келип, күзөт алмашты. Үй ээсилик салтын өтөп, элет бийлери орундан таң эрте турушкан. Күзөттү көрүшүп, али тымтырс турган өргөө жакка аста серп салышып, бирок ар ким адеби менен адам эмеспи, унчукпай, акырын кыбырашып, өз конок үйлорунун эшигинде

өзүлөрүнчө ой жоорушат. «Йе, бирдемесин ууру алмакпы?!» дейт кай бири. Кай бири: «Тартиби ушу го...» деп, макул болуп, бирок бул саксынган тартиптин нары жагында ишенбөө жашырынып турганын купуя болжойт.

Күн чыгыш кызырып келатты. Ким ойготот? Элет бийлери бирин-бири акмалап, тымызын суроолуу тиктешип, ар бири өзүнчө тунжурап турушту.

Жангарач бий акыры тамагын кыра жөтөлгөн болуп, өргөө эшигине келди да, ичкери кирмекчи болуп басты. Ынды окшойт экөөбү тен, ирендери жылтыр кара, көздөрүнүн ағы кызгылт сары тарткан үрөйү чоочун кишилер экен, күзөтчүлөр кылыштарын кайчылаштыра Жангарач бийдин алдын тосуп калышты. Бул эмнеси?! Ыя, бул эмне, өз өргөөсүнө өзүн киргизбейт?! Жангарач бий кабагын чытып, эрдин кымтып, күзөтчүнүн бирин кадала тиктеп:

— Эй, кара кул, сен немене, мени тааныбай турасыңбы? Же...—деди бушута.—ыя-а?..

Ичкериден шак алакан урулганы угулуп, мелтейген кара күзөтчү леп өргөөгө кирип, кайра эле дароо чыкты да, төбөсү менен тик сайылып, Жангарач бийге жол бошото таазим кылды.

Эрте туруп, дааратын алып, намазын окуп, төшөккө жатпаган сыйкту кечеги сөөлөтүнөн бузулбай Алымбек датка төрдө отурган. Иреңи дагы жымсалдана алагар көзү толуп, көп күндөн берки ат үстүндө келген жол азабынан биртке тыныга калган экен.

Ошол эрте мененки жеңил сый тамак убагында өргөөгө иргеленген баягы элет бийлери чогулду. Баары элтең ойлуу, баарынын кулагы түрүлүү, бир орчун кеп-кеңеш болуп кетерин тымызын туюшкан сыйктуу.

Кол беришип учурашкан соң Байтик босого ченге кайра кетип, өргөө ичин те түндүктөн бир имере тиктеп, анан алдында үңкүйүп от ичкериширип жагып отурган малайды акырын көчүккө бутунун учу менен түртүп, ал карай бергенде көзүн шилтеп, тышка чыгарып жиберди. Керегеде кулак бар, кеп айтмак болсоң ырак бар, сырдашканың көбөйсө, эртең тышыңа жаяр ооз табылар! Мунун баарын көз жаздым кылбай байкап турган Алымбек датка Байтиктин көзү көзүнө учурай түшкөндө «туура кылдың», деп, тымызын башын ийкеп, бу дөө чалыш адамда айбат гана эмес, аяр акыл да бар экенине тен берди. А Шабдан жылдызы жылуу, кимди да болсо имере сынай тымызын тиктей билген, өзү чакан, арык чырай, сыпаа жигит агасы экен. Өз адеби менен, өзүн көзгө түшүрүшкө эч умтулбай, кайта кымырылып, бирок бар ынтаасы азыр

ортого түшөр сөздө болуп, бир нече мертебе же таң калганы, же аңдыганы, жанагы жагымдуу жымыйган үрөйүндө датканы акмалап отурат. Түзү ийгиден түңүлбө! Датка али бир ооз сөз алышпай отуруп, бу жигитке мээри түшкөнсүп, ичи жылып, серп салып койду.

Жангараач бу бейбапа дүйнөнүн улагасы менен төрүнө, башталышы менен акырына өз ою, өз кайгысы бар, эгер ошонун айтканы менен оңолсо, ошонун колунан келгени менен бүтсө ал каралай көз калың журттун кабак түрүнө, мүдөөсүнө гана, журттун жалпы пайдасына гана жүрүү жагын көздөп, эми минтип сакалы куудай болгон чагында бир элге чоңсунуу эмес, бир кишиге акарат кылуу эмес, жыланга кол көтөрбөй турган санаага келген, арык чырай, күш мурун, кабак үйрүп тиктеген тик көз, бирок бекер сөз оозунан чыкпаган, элге алышып, «укурук моюн, үзүн ақыл» атанганы бий көр дүйнөтө да, бийликке да токмейде болгон адам.

Булар эки бир туугандын балдары, илгертен аталаштардын ичинде бийлик тизгини кыйынына берилген эмеспи, Канай бийден соң солтону башкаруу Эшботонун аяр уулу Жангараачка өткөн, кийин бала кезинен эле торпок жарыштырып «канайлап» ураан чакырып, жетилген курагында күлүк таптатып чаап, жигит курап барымтачылардын алдын тайманбай торогон баатыр, бир жагынан жөн билги Байтикке укурук моюн, үзүн ақыл ак көңүлүнөн алакан жайып бата берип, айтамгалуу көп солтонун бийлигин өзү тапшырып койгон.

Ошол отуз жаш чамасындагы Байтик «бий» делинбей, «бий» наамы авасында эле калып, өзү жетинген «баатыр» сөөлөтүндө жүрт башкарып, эл оозунда кала берген. Тула бою шыңга, дайыма каары, катуулугу түктөйүп үрөйүнөн көрүнүп жүргөн баатыр кыргыз кыпчактын ону менен солунан «дил билги», «дин билги» «сын билги» деген жумуру башынан жанына имерип, ар бирине алейне иш-милдет берип, адилет эсеп-кысап алып, өзү бир гана уруунун билерманы болсо да, жалпы кыргыз кыпчактын дөөлөтмандарына мисал кыларлык калыс бийлик үлгүсүн жүзөгө ашырып, «каранын каны» атанып даңкы алыска угулган. Ошон учун Байтик «үйүрүнөн тай качырбас боз айгыр», солто «болгон солто», «ток пейил солто», «ичи кең солто» делинет, ошон учун коншулаш уруулар булардын ыгына чоочунбай имерилип турушат.

«Бий» атагы гана калган укурук моюн үзүн ақыл Жангараач бул инисинин доорунда эл аксакалы, ой башы, той башы.

Жангараач бий астелеп кыргыз кыпчактын ону, солу, эзелтен боло келген биримдиги, жана да башка тайпа жүрт менен кылган алакасы, тамыр-сөөк байланышы жайында жылдырып кеп тегин алыстан, тооруп баштап отурду. Ким билет ичине кирип чыкпаган соң?! Не дейт, датка эгизиндин түгөйү болгон күндө да, өзү ордонун экисинин бири, анан төргө отургузуп алып, жаакка тарткандай кылып, көзүнө ордосун жамандап кирсең чоочуп чыргыйттап кетиши ыктымал эмеспи?! Сөзмөр бий деги атайын эмес сөз арасында эле кыстаргансып, а түгүл бир буун жакын тууган ынтымаксыз бийлерине каймана кылып отургансып, жылымдал кеп салып отурду.

Тиги эки жагына тең ташталган күш жаздыкка чыканактабай, тизе бүккөндөн бери мандаш бузбай, туурдагы күштән бетер чукчуоп, эрдин бек кымтыган бойдон дит коюп, ээгин саал көтөрө ормоюп тиктеп, Алымбек датка бир да жолу сөзүн бузбады, же кубаттоо, же жаратпоо сездирбей бир кунунда мелтейип, сөз акырын күткөнсүп тиш ачпады.

«Э-э, бу да соо болбой калган экен го ордосунун шум ооруусунан?! Сөз, же сөзгө болгон бир пейил карматкысы жок турбайбы мунун да?!» деп, баамчыл Жангараач бий астейдил таң калды. «И-и, бул өйдөсүнгөнү әмеспи?!» деп, тууганына өктө да ойлоп, таарынып, акырында чочулап, сөз маанисинен чалыштап, андан нары көңүл түпкүрүнөн жатыркоо сезим ойгонгойсүйт. Фарси үйүтүн тутунгандар, деги шайыдай улбүрөй шарият жобосунан сөөм жылбай турган окшогон ордо адамдарына эч качан аралашпаган. Бүгүн бир табактан даам сыйып, мээрлешип сүйлөшүп, а эртеси турмуш өзүнө карама-каршы койсо бирин- бири жымыя отуруп желдеттин алдына салып бере беришкен мүнөзүн алыстан үккан. «Пай-пай, жаман ниетин кантит жашырып отура алышат а?! Кечеги эле жанаша жүргөн үрөйү жакшы бурадарын кантит кара көзүн жалдыратып жайнатып туралу, өлүмгө кыйышат а?!» деп, астейдил эти үрккөн адам. Бу коңшулаш кыргыз казак төрөлөрүнүн аңқылдашып айтышкан ачык кармашы, бирин- бири таамай сөзгө, доого жыгышканы, кези келсе ачык эле көк союлга кирип карсылатса сабашып алып тынганы — дегиси элет адамынын байыркы кезден касы менен да, досу менен да тике бетме-бет келген эр көкүрөк жосуну бийдин дилинде жогору.

Жангараач бий ошол таптагы датканын ордодогу ақыбалынан кабардар болчу. Малахан муну «датка ага» дейт. Бирок, кийинки айларда «датка агасын» баягы «улук увазир» деген куру шардан наамы менен коюп, ордонун ойлугунан тышкary калтырып, бирок ачык ажырымга барышка батынбай жүрөт. Алымбек датка качан болсо шилтеген жагын жарып түшө турган жалаң өз кыргыз кыпчагынан тандамал жан күйөр кошунун жигин бузбай багып келе жатат. Хан ар бирине казынадан алейне пул төлөп, ордо аскерин бөтөн элден көбөйтүп, мерчемдүү шаарларга ошондой эле кара башына дүнүйө гана термелеп жүргөн бөтөн адамдардан бек коё баштады. Ушул эле перс Канаат-ша — Ташкен беги, теги арап Шатман кожно — Түркстан беги, бадахшан калчасы Раҳматулла — мына Бышкек беги. Мунун баары ордого тең ата кишилердин таасирин, беделин пастатуу. «Мейли, күйтундап көрсүн! Тыякта ордо үч араан, быякта орус элди күндө колдон талашып турган чакта бу күйтундашы өз башын жейт. Кана, ар кимисин бир кучактап, үч жаатты дагы мен ийгерип берем, оруска ыктап калган бул элди баш атташпас туугандыгымды ортого көлдөлөң коюп, дагы мен кайра кошом. Ыя, а мен бөлүнсөм мени ага ким ийгерип, ким кайра кошуп бере алмакчы?!» дейт дымактуу Алымбек датка, азириет ханын көз көрүнөө тоотпойт.

Жангараач бий үн көтөрбөй, кыжырланбай, демикпей, жайма-жай маани тереңдetti:

— Те илгери Каркыра ашып, Тектестин калмагы үч кантады — анда калка болгон жок ордобуз. Кийин орус менен кагышып, аргасы түгөнгөн соң «кыргыз кыпчакты элкин тоодон сүрүп, жер бошотуп алам» деп, Кененсары бир кантады — мында көмөк болгон жок ордобуз. Э-э, кечеги ишти айталы, не таршыганыбыз, не кедерибизге кеткенибиз, иши кылып, өз ичибизден иригенибизде Кылжырдын эки баласын кой- койлоп арага түшө албады ыйык ордобуз...

Алымбек датка эрдин бек кымтыган бойдон, алагар көзү чоң ачыла элтейип, башын акырын ийкеп, унчукпай тыңдап отурду. «Ушуну айтышмак! Баары ырас. Ишенип, мени туугансып айтып отурушат...» деп, айтылган өктө акыйкатына да тен берип, өзү да көңүлү жибип отурду.

Билермандардын бири:

— Э-э, не жоругун айтып түгөтөсүн, бий? — деп, коштоп сөз кошту. — Эми келип, өзүлөрүнөн башканын баарын айбансынтып, «кошун жыйна, дин мусулман жерин тазалайбыз каапырдан» деп, дагы журтчулук парызыбызга такап турганын кантесиз?!

Жангарач бий:

— Мына бу Канаат-ша кызылбашын Ташкенге бек койгонунан бери кысымы дагы күчөйүп барат. Ушу биз тараптагы чептердин бардыгы Канаат-шанын амирине карап калган дейт, азирет хан буга айрыкча эрк берип койгон дейт. Бирөө менен жарашам десе жарашат экен, бирөө менен урушам десе урушат экен. Быякка чыгарында ушу отурган бийлердин баарына атайын күшкат жибериптири, «кошун жыйгыла, ыйык казатка чыккыла» дептири.

Бул датканын баасы, ордодогу салмагы жөнүндө кеп болгондо бүт Анжиян журту оозун караганы баарыга дайын, бу кут жактагы тоолук кыргыз кыпчак дайыма эстелип, булардын деми датканын пайдасына эсептелип жүргөн. Бирок, Алымбек датка өз вилаятинда¹ талаш-тартышка көп элек болуп, нары да жер обочо болгон соң булардын тирилигине аралаша албай, сыртынан өзү да бел тутканы менен, ондуу сырдана эмес болучу. Өз колу менен таажы кийгизген селсаяк Мала жерий баштаган чакта жалпы кыргыз кыпчактын биримдиги ал үчүн зарыл болуп турган. Эгер Канаат-ша чын эле орусту Ак-Мечит жеринен сүрүп кайтчу болсо ордо көзүнө да, журт көзүнө да Мала-хандын аброю асманга чыкмак. Муну Алымбек датка да жаздым кетирмекпи?! Ал дагы «каапыр менен кармашуу» дегенди бетине тута Мала-хан менен жооптошуп, өз кошунун баштап, жолдон Куртка, Кетмен-Төбө чептериндеги сыпайларды кошо алыш, кыргыз кыпчакка карата болгон арам ойго атайы бөгөт болом деген жашырын эргиши менен келген. Мына ушундай күн ашкан сайын абал оорлошуп, күн ашкан сайын жалган көшөгөнү сыйрый тике маңдай өлөрчө кармашуу жакындашып калган мезилде булардын ордого болгон ачык кинээси Алымбек датканын көңүлүнө жакты. Ордонун бейбаштарынан коруп ала турган болсо бул эл ага ар кандай заман селинде ноюбаган кубат, майышпаган бел болуп берерине бекем ишенди.

— Жо, кадырыңар жам болсун, бийлер, эми жалгыз аяк Канаат-ша эмес, ханыбыздын өзүнө да тепсете койбоспуз... — деп кыйытты Алымбек датка.

«Ыракмат!» «Түүган деген ушул эмеспи?!» «Бир кудай өмүрүңүзү үзак кылсын!» Бийлер дүүлдап кетиши.

— Түзүк, тепсепейбиз дегениңиз түзүк, — деди Байтик, — бирок, «хан» деп көтөрүлгөн соң хандын өкүмү жүрөт, ошон үчүн ханга акыл да, ал да жете турган болгон соң, бирөөнү «хан» деп, аны ичинде сыйлабасаң да, «азирет» деп, кол куушуруп, жалган эле жылманџап отурушубуздун, датка, не кажаты бар?

Баары мостоюп, мелтиrep отуруп, сөз акырын күтүштү.

— Кажаты жок, — деди өзү Байтик, — өзүбүздөн хан, өзүбүздөн азирет кылсак болбойбү? Куп болот! А ордо эгеси өзүн болсон гана тепсепейсин, өзүң болбогон соң «тепсепейбиз» деген куру кайрат, куру дем бойдон кала берет.

Баары кут этишпей, бул сөзгө бир ооз экени сезилип, бийлер мелтиrep калышты. Алымбек датка алдыртан сыйдырып тиктеп, бул астейдил ой-санаа экенин туюнду. Бирок, оозуна сөз кирбей, тиги ордодогу экөбүнүн бири айгак болгон шарты сак кылган

¹ Вилаят — бир суу эл, дуван, область.

адам көңүлү балкылдап кеткенин сыртына чыгара албай иреци гана тамылжып, бир эси чыккандай элейип, отуруп калды.

— Нүзүп бий не тапкан?! Мусулманкул миңбашы не болгон?! Өзүнөн хан көтөрүлмөйүнчө кыргыз кыпчактын көрөр күнү ошол. Ар кимиси ар жерде ар кимге таламай болуп кала берет. Мына ушуну ойлонуш ылазым, датка. Болбосо, биздин эл кечет бу жаман төөнүн жабуундай боло албаган ордодон! — деди Жангарач бий томсоруп.

Кечип кайда барышат?! «Орустун карамагына өтүп кетебиз» деген маани тууп, Алымбек датка чоочуп калды.

— Э-э, кечип кайда бармакпзыз?! — деп, жаяптай кеп урду Алымбек датка. — Битке өчөшүп, жалгыз тонубузду отко салганыбыз туура боло койбос. А көрө, жети өлчөп бир кес дегендей, башка бир аргасын издеген ылазым го, Жаке.

Өз өздөй сырдашуу уланды.

Бу кыргыз кыпчак журту те байыртан эки канат болуп биригип келген. «Оң», «сол» делинет. Оң — адигине, тагай, монгуш, отуз уул; сол — күшчү, мундуз, саруу, басыз, кутай, он уул ичкилик. Мындай «он», «сол» болуп кайра биригиш бул элge өзүнүн алыссы теги онгар менен соңгар эрежесинен кала келе жаткан салт. Оң — он, сол — сол, кар — кары, кол. Тышкарғы журтка онгар — гүнн же хунгар, соңгар — зюнгар же жунгар делининп тараган.

Теги бир уруулар бир заманда кыргыз, бир заманда моңол, бир заманда түрк, бир заманда токсон боолуу сарт кыпчак курамына кирип, андан соңгу кылым арасында кыргыз кыпчак, өзүбек, кыргыз казак болуп бутактаган. Кийин кокон ордосу куралган кезде күт жагы Арал, күн чыгыш жагы Кашкар, күн жүрүш жагы Бадахшан аймагындағы отурук кылган өзүбек, тоо таяна жашаган кыргыз кыпчак, чөл талаа жакалаган кыргыз казак баш койгон. Бирок, ордо өкүмдарлары ар дайым ошол кол алдына бириккен үч тайпа журттан эмес, «ата мурасы» эске алынып, бул эски жобо шарият эрежесине да ылайыкталып, качанкы бир кезде жок болуп кеткен «хан түкүмунан» табылып, көтөрүлгөн. Эң оболу бир тайпанын күчү менен көтөрүлгөн хан ошол тайпанын гана мүдөөсүн көздөп отура албаган, үч жакка чойгон үч жааттын ортосунда аргасыз жылмаңдаган күн карамага айланып, же бул үч тайпа журтка бирдей кам көрүш, үчөнү кайра ыкташтырар ақыл, калыс саясат, баарына төң бир улуттук ыйык максат көздөбөй, кайра тымызын тукurmай, бирине бирин кагыштырмай, алсыратмай, ошону менен өзүнүн амандыгын сактаган оңой, бирок макирөө жолго өтө беришкен. Үч тайпага төң түшүнүксүз фарсиче иш кагаз жүргүзүп, колунан келгени фарсиче казал да жазып, ордосунда өзү башкарған журтка бөтөн маданият тутунушкан. Тагдыр чечүү, бүтүм бүтүрүү көздеринде үч тайпанын төң байыркыдан келген салтын, адатын эске албай, ага атайын негиздебей, атайын ислам шарияты боюнча эреже карманып, дайыма эле ислам эрежеси да түрүктүү болунбай, көп учурда салттан да, шарияттан да тышкary өз башына кандай пикир келе калса ошондой ойлук кыла беришкен. Демек, Кокон ордосу кол алдындағы үч тайпа журттун биригин да улуттук мүдөөсүн, өнүгүүсүн көздөбөгөн өзгөчө бир бөтөн сымак акимчилик, мамлекет катары эскирген, тарки кеткен байыркы амир Темир улусунун кеткетинен¹ бытыраган майда, ырксыз, алсыз акыркы көйүндө калган сары журт болгон.

¹ Кеткет — уроо, жакшылык мезгилдин кетиши.

Жыл өтө берген сайын бу бир кездे түбү, теги, тили бир журт өзгөрүлүп, күнүмдүк тирилиги, күткөн мүлкү, урунган буюму бөлөктөнүп, ажырымдалып, ар бири өз алдынча бирткелеп бөлсө да өнүгүп, өзүнчө улут түркүмүнө айланып, эми өзүнчө улут мүдөөсү, улут биримдиги зарыл мезгилге келип такалган. Өзгөчө өз алынча эр көкүрөк, онойлук менен бирөөгө баш уруна койбогон, рухунда кайберен сыйктуу элкин тоолук кыргыз кыпчак тайпасы бир кооганын ичинен чыгары анык. Саал илгери эптеп өз ичи арасынан мураскор таба коюп, ордонун бийлигин басып алуу көздөлсө, мына бул учурда, ак паша абайлап — бир колу Хазар көлү жактан, бир колу Шыбыр жактан сунулуп, акырындап капшырып, Ак- Мечит, Капал чептерин алышп, андан бери бу ысык-Көл, Сары өзөн Чуй боюна дейре таасир өткөзө баштаган учурда кыргыз кыпчак шарттан утмак — көптөн көксөгөн «ордону колго алуу» ишин биротоло түбүнө жетmek, же чыры башынан түгөнбөгөн кан ордодон кечип, өзүнчө өз ордосун көтөрүп калмак табында турган.

* * *

Үч күн бою ак жаан болуп, ошол 1860-жылдын 15-октябрь күнү тушардан чыгара карлап басылды.

Бул жерде туулуп өскөн адамга бул көнүмүш нерсе ава ырайынын ар кандай кубулушуна камдуу болушат, а жылуу Ташкен айланасынан чогулган, нары да жай мезгилки жеңил кийимин алмаштыра элек кошунга күтүлбөгөн катуу жапа болуп калды. Үлдүраган жука чатырларынан токтолбой жамгыр эленип, көчүк басар кургак орун калбай, өтмө катарынан өтүп, сууга түшкөн чычкандай шүмүрәйүшүп, ак жаандан соңку чыкыроонго көк түмшүк болуп тоңушуп, тынымсыз бир беткей ырылдап жүрүп турган шамалга өпкөлөрүн кактырып, алды көз көрүнөө ич оорууга чалдыгып, сасыган токулга жамына бүк түшүп жыгыла башташты. Ээрге тартынган талпагын ичине ороп таңынып алышп, биртике селтапкыч кылган курама¹ баягы күнү эле кабатынан кымкап кие буластаган сарт бурадарынын ийрейип ичеткек болуп жатканын көргөндө: «Э, айланайын ай касиетиндөн, артык турбайбы тогуз катар тонундан токтучагым териси?» деп тообасы оозунан түшпөйт. А тоңгон сарт: «Э-э, ушул айларда дагы ушундай алаамат суук болчу беле, бу бир мүшкүл кудайдын өзү жиберген, көрөсүңө-өр, бул казат оңго жүрбөйт...» деп, коркунучтуу кеп уруп, көпчүлүктүн аңы уча баштады.

Сары өзөндө туугандарынын жылуу үйүндө мейман болуп жаткан Алымбек датка атайы жиберилген чабарманга келер-коёру качан экенин да айтпады. Дагы ушинтип бөрүгө байланган улактай учу-кыйырсыз кең талаада жата бере турган болсо, кошундун деми суыйт, тарки кетет. Канаат-ша кернай тарттырып күрсүлдөтө дабыл соктуруп, бүт кошунду шашылыш козгоп, өзү алдына түшө: «Иа, алла !» деп, ат жалына өбөктөй чаап, ошонусу менен дем кайрат берип, жолго чыкты. Кошун уюткусун Жирен-Айгыр суусунун боюна түштөнтүү. Чубаган күмүрскадай көп аскер шамалдан буйга аң-сайларга өрүп өңүп киришип, көк жылгындан кыйратып кыркып от жагышып, суук күздүн алсыз нуруна чубактاشып калышты. Иргеп, кол алдын дагы алга умтултуп, Жирен-Айгыр жеринен нары созулган Кара-Кастектин күн батыш тарабына өткөрүп салды. Өзү

¹ Курама – уруу наамы

түштөнгөн Жирен-Айгыр боюндагы кошунга текши көрүнөө дөңгө кош тикирди. Мына, аттын башын бир дыр койсо орус бекет кылган Узун- Агачка кирет!

Таздын башындай такыр дөңгө Канаат-ша бир колу тарабына бир кыл ак таш, бир кол тарабына бир кыл кара таш, ар жерге топ кылып, улам бир тобун алга жылдырып, бир тобун артка шылгай сүрүп, кара таштарынын бир кыйласын ак таштарынын те арт жагына алыстан имерилтип өткөрүп, Канаат-ша өзүнчө мыңқылдап, башын чайкап, ийкеп, өзүнчө күйгүлтүк тартып отурган. Пансаттары баары аны тегеректеп алган, тизелерин таяна өңкөйүп карашып, аскер- башысынын ой-санаасын түшүнө бере алышпай аңыз кылып турушат.

— Вай! — деп жиберди капиiletten бири.

Канаат-ша чочуп, «орус кайдан чыга калды?» деген ой заматта көңүлүнө келип, ордунаң тура калды да, эл караган күн жүрүш жакты карап, капитан жүрүп келе жаткан көп кошунду көзү чалды. Ири алдында кырмызы туу кылкылдайт. Канаат-ша колго ондуу илинбеген жылбырсы кыркма кара сакалын үүчтэй сылай: «Йе, буга да бир ажайып икая көрсөткөн белем күдүрет!» — деп күбүрөдү.

Бул Алымбек датканын кошуну получу. Ири алды кош канат болуп жайыла келип, Канаат-шанын ар тобу, ар жерде жайнап, томурайып жатышкан аскерине жете бербей токтоду. Жүздөй атчан Канаат-ша турган дөңгө карай тизгин бурду.

Жакындай келгенде эң алдынагы Алымбек датканын өзүн тааныды Канаат-ша. «Э, мунун оюнда не жамандык, же жакшылык келе жатты эken a?..» деген күдүк көңүлүн курттай өйүп жеп турду. Бөйдөй кара макмалдап көөлөгөн ак көрпө тон кийген, сыртынан белбак курчанбай жылуу тондун сенсеген кара көрпө жакасы өңүрүнө дейре ачык, ички кызыл манат камзолу көзгө илешет, башында кайруусу кере карыш сур кундуз бөрк — датка урушка эмес, той кызыгына келгенсип, кабагы жарык эken. «Жакшы эле окшойт...» деген үмүт Канаат-шаны жубатты. Не деген менен Алымбек датка «улук увазир», «хан агасы» делинет, Канаат-ша азирет хан өзү берген бу казаттагы аскербашлык сөөлөтүндө датканын бет алдында тура албай, ага руху жетпей, бир жагы куру сияпат кылгысы келсе да, бир жагы баягы малай үйүтүнө өзүнөн-өзү жеңилип, тосо барып, датканын элирген кызыл буурул жоргосун тизгинден алды, колтугунан сүйөп түшүрдү:

— Келиң, келиң... — деп, өзү оозунуп кол алысты.

Баамчыл мырза Шабдан алдыртан Байтик баатырды тиктеп, «көрүп коюңуз, биздин агабыз арбагын тебеледи го мунун» деген маани туюнтуп, жумшак жымыйлып койду. А Байтик баатыр буудан ат үстүндө зонкоюп, заары эле сезилип турган кызыл көзүн тигип, ушул азыр датка тууганы «карма» десе Канаат- шаны үзөнгүгө басуудан таюу тартпай турган өндүү өрөпкүп алган.

Канаат-ша:

— Келиң, келиң, — деп, аппак тишин кашкайтып, сүйүнгөн кейпин кийип, жанагы өзү таш тизгилеп отурган жерге ык көрсөтүп лыпылдады, — келиң, биз жаң¹ кылыш жайын ойлонуп отурган эдик, кана, көрүнчү, датка...

Түз эле тизген таштарын атайы тепсей барып токтоду Алымбек датка:

— Немене, — деп, дөңдөн эки жакка имере көз чабытын таштап, ныктай собол кылды, — топташ ойнот отургансыз белем, бек? Пай-пай онғон экенбиз!..

¹ Жаң — уруш

Канаат-ша аңқайып карай берди. Мынчалык орой мамиле кыларын болжогон эмес. Дирт деп заматта анын да кыжыры ойгонуп: «Өзүңүз? А өзүңүз кайда жүрөсүз!» деп, беттен алмакчы болуп, бирок кайра дагы руху татақайлашпай, кайра бөөдө чатакты ырбатып албайын деген аяр ойго чалынып жыгылып, нары да азирет хан казат тағдырын ага жүктөгөн, биерде арзыбаган сөзгө кыжындашып отуруп ишти бузуп алса өзүнө эле күч келери бөгөт болуп, аргасыз ырсайды.

— Не күтүп отурсыз мени?! Колунүзга бүт Ташкен аскери, менин курама туугандарымдын кошуну, Туркстан, Оулия-Ата, Мерки чептеринин баатыр аскерлери толук берилген. Урушта туруш жок! Сиз минтип, ак таш менен кара ташты кагыштырып коюп, дөңдө далыңызды күнгө кактап отурган чакта, ыя, тыякта орустар камылгасын катыра көрүп алган жок дейсизби?! Биз го алыстан тоо ашып келдик, а сиз быяктан түз жол менен келдиңиз го, келери замат камынтайтап кирсеңиз алигиче Узун-Агач бекетин азирет хандын баатыр кошуну алып коймок. А биз Кашкелең ашуун ашып, тиги эле Үч-Алматы ченинен жолгошмокпуз! Эми мына баары жок, сиз дөңдө төлгө тартып отурсыз, биз сизди итеп ала кетели деп, минтип кайрылып Кордойго салып, артыңыздан келип отурабыз! — деп, сүйлөтпөй кейиди Алымбек датка. Канаат-ша жаакташышка үлгүрбөй калды.

— Немене бү?! Кошунбу, бу, ар жерде тырайып, немене, же бир кыргындан тарки чыгып, өлө-тала бозгон элби?! — деп, зиркилдеп какты датка.

Канаат-ша:

— Эми, датка, көп сарсан болбоң, ишке өтөйлик! — деди кайраттана. — Үч жактан кысып жаң кылабыз биз, а сиз мына ушул жаң учурунда, датка, тоо тараптан айланып күн чыгыш жактан артынан пайда болуң — орусту алакандай кичинекей бекетине таш очокко камагандай жылчыксыз кылышпайтын алаңыз!

— Тез! — деди Алымбек датка.

Ушул жерде кимге ким буйрук бергенин эки жактын тең коштогон кишилери түшүнө алышпай маң болуп калышты.

Узун-Агач бекетинде бир рота жөө аскер, бир жүз атчан орус казак, жана да бекет кызматчылары болуп, бар болгону үч жүз элүү киши турган. Эки гана жеңил замбиреги бар болучу.

19-октябрь күнү эртең менен бекеттин айланасындагы кырлардан кокондуктар кырка тарта жамырап көрүнүп калды.

20-октябрь күнү тоо түбү менен имерилип, Алымбек датканын колу келип, кокон аскерлеринин карааны ан сайын көбөйтүп, Узун-Агач айланасына туш-тарабынан жыш курчоого алды.

Шатман кожонун сыпайлары, сынашып көргүлөрү келдиби, дуулдата бир мерте чабуул коюп, эки замбиректен удаама-удаа атылган чачма окко кабылышкан соң, кайгып кайра тартышты.

Шатман кожого дем берип, кызуусун суутпай Канаат-ша аскерлерин бетме-бет урушка өткөрө баштады. Қөптүн иши көп эмеспи, көптүгүнө салып, кара селдин суусундай бир жайпап кетерине ишенет. Кара-Кастек өзөнүнөн көп колду күргүчтөп айдалап, улам жакындашып, араны тарыта кысмактап кирди.

Бирок, керектүү учур байкоосуз жылышпайтын аскерлерин бетме-бет урушка өткөрө баштады. Қөптүн иши көп эмеспи, көптүгүнө салып, кара селдин суусундай бир жайпап кетерине ишенет. Кара-Кастек өзөнүнөн көп колду күргүчтөп айдалап, улам жакындашып, араны тарыта кысмактап кирди.

болсо күдайдын башка салганы деген көктүккө кабылган, кан тамыр үзүлгүдөй мүүн калчылдаган өтө кыска, өтө кысталыш учур эмес беле?!

Ал бир тутам учур согуштук көз караштан да колдон чыккан. Түнү бою жүрүп, таңга жуук Узун-Агач бекетине бир жарым миң ашун аскер менен полковник Колпаковский келип жетип, тегерене коргонууга жайланашип үлгүрүп, ылайыктуу мерчемдерге коштоп замбиректерин коюп калды. Өзү ыргыштаган аргымак үстүндө дүрбү салып, тиги туманы күндүн биринчи нурларына чагылышкан керилген талааны бир баштан көздөн өткөрүп, улам бир четине барып, коргонуу мерчемдерин тескеп жүрдү.

Биринчи жолу башынан өткөрүп жатпайбы, болуп жаткан кандуу окуя жаш прaporщик үчүн өзгөчө. Бүт көңүлүн дүүлүктүрүп жиберди. Те кырлардан самсып келе жаткан душманды көрө шумдуктуу бир болумуштун ичинен чыгуу, кара жанга өтө кооптуу шартка кабылуу, а түгүл көргөн-уккан таң кала турган бир баатырлык өлүмгө атайы баруу көңүлүнө келип, аны астейдил эңсеп да алган.

Окуу жайын бүтүрөр замат Иле багытына аскер кызматына өзү суранып келип, жергилик эл адам жээр эмес экенине абдан өкүнүп, көңүлү кайт. Бу анын жергилик элге карата болгон кызыгусун суутуп, эми аларга кайдигер болуп, тыякта штабда калган курсташтарынын алдында ал бир көңүлгө аларлык романтикалуу бирдемеге аралаша албай үмүтү алданып кала берген теризде.

Мейли деп өзүн жубаткан ал. Колунда көк келтегинен башка эчтемеси жок чала жабайылар менен кармашууну ал эрлик деп деле эсептебейт, а жалган эле жылмандашып, отурууну ачык эле жек көрөт, аны алчы-таасын жеген күү адамдардын көйкөйү деп эсептейт. Бир шойкондун ичинен чыкмакчы болгон зардеси дагы эле кайнап, ага тынч тирилил эмес, чагылгандын чартылдашы же күндүн жер теңсөлтө күркүрөшү сыйктуу орошон бир окуя керектей. Ошон үчүн аскерлик кызматка өткөн эмеспи, ошол аскерлик гана аны көздөгөнүнө жеткирип, көкшүнүн сүута алмакчы. Ырас, күмардан чыгыш үчүн бетме-бет чыгар кандайдыр бир душман керек ко?! Тигине душман, өзү жер жайнап келип берип турат. Душман дегидей душман, аянбайт да аябайт. Тымызын ыразы болду поручик, болсо ушундай душман болсун, болбосо чала жабайы бирөөлөр менен жака айрышып отуруш өзүндөй тарбия-таалим көргөн элдин өкүлү үчүн өлөрчө уят иш дечү.

Поручикти ушул ойлор имерип турду ошол тапта.

Те такыр дөңдө турган Канаат-ша да бет алдында жайылып жаткан жайыктагы биртке отрядды кандайча күм-жам кылышты өзүнчө болжоп, орустардын «сүйлөшөбүз» деп алдашпай ачык салгылашууга келип турушканына аларга ыразы болуп, көздөн өткөрүп турду.

Мелтиреген түз талаа бейпил сыйктуу, бозомук туманы суюлуп, бир жакка качып тарап, мелтиреген түз талаа тынч. Бир аздан соң ушул бейпил талаа тополоң болуп, көп атчан дүңгүрөп каптап, удургүй чабышып, миндеген адам заада адамдык кейпинен өзгөрүп, ар бири оозун ачкан ач жырткыч болуп, көйкаптан чыккан тажаал сыйктуу бирин-бири маашырлана бырчылдатышат деп ким ойлойт?!

Сөөлөт менен колун көтөрүп шилтеп, Канаат-ша Шатман кожонун кутурган сыпайларын чабуулга өткөрдү.

Капкара, ач кыйкырык, көздөрү чанагынан чыккан атчандар бороондой каптап кире барып, бир заматта тык токтолушуп, ошол замат эки жакка таруудай чачылышп, ортого

пайда боло калган биш аянтта ат, адам денеси күү эте асманга көтөрүлө кайра дабырап жаап түшө калды.

Жабыла атылган замбиректердин чачма октору мөндүр сыйктуу бир сабап өттү.

Жайнаган атчандар улам бүйрөсү кызый, улам ийриле, улам эрдемсий, улам үмүт алдап, кайрадан кайра каптады.

— А-ат! — деп кыйкырат жаш поручик желиге, ал өлүм коркунучун такыр тецине албай, улам бир замбирекке ачыктан-ачык ликилдеп жетип, делөөрүп жүрөт.

Көптүгүнө салмакчы болгон атчандар өлүм чачкан мөндүргө кайрадан кайра кабылып, кайрадан таруудай дыркырап төгүлүп калып жатты.

Те күн чыгыш жактагы тоо өтөгүндө, берки кырларда камыштай шыкалган көп кол же каптап кирбей, же аттарынан түшүп жай отурбай өзүлөрүнчө эле нары-бери удургушуп, чыдамы, тынчы кеткенсип, чуулдап кыйкырышып, уруш майданын аваз кылып гана турушат.

— Ким булары? — деп сурады полковник Колпаковский.

— Бу кокон ордосунун көрөркөз адамы кара кыргыз Алымбек, — деп жооп беришти.

— Эге, кара кыргыздар бекен? Ушул бойдон тура беришсе, ким билсин, биз жакка тийишпесе, тура беришсин, аларды карай замбиректен гана эмес, бардеңкеден да ок чыгарылбасын! — деп, катуу буйрук кылды. — Көрөлү кантишер экен...

А Алымбек датка дагы эле кырдагы бир ордунаң жылбайт.

— И-и, капта-а, мөңкөңдөгөн байкүштарым, кап-та-а! И-и, алган пулунду эң акыры төгүлгөн каның менен да актасаң ошентип!.. — деп, ат үстүнөн кыйкырып турду. Үч мерте алдына Канаат-шадан чабарман келди. «Эми каптасын дейт! Датка ага...» деп, буйругу кайдан, Канаат-шанын кансырагандагы суралычын ыйламсырап айтышты. Бирок, көрсө да көрмөксөн, уксада укмаксан, датка башка нерсеге алаксып, аларды тиктебейт, тыңшабайт.

— Э-э... Үч-Алматы, Ак-Мечит чептерин орустан бошотуп, газы болуп, анан Сары өзөндү түрө чаап, азирет ханына энеси өппөгөн кыз тартуулап бармакчы болгон селсаяк кызылбаштын бар алы, дымагы ушул экен го?! Э-э... — деп, эми табалап, тиги пулга келген кокон сарбаздары кандай абалда күзгү кара чымындай үймөлөктөй кыргынга кабылып жатканын, бир кур башын чайкап, көздөн өткөрүп тура берди.

Ава кара күйүндү жыттанып, теребел бырыксып, күндүн көзү көрүнбөй, анын үстүнө кечке утур боз туман сүйрөлө жер бетине төшөлүп, саал эле аралыктан кара-бараан көрүнбөй ааламды кара күүгүм басты.

Колпаковский бекеттен чегинди. Кыжылдаган көп кошундун бу ымыртта капилеттен арасында калбоо камын кылды. Канаат-ша да, дагы кайсы замбирекке барып кабылмак, кырылгандан калган өз кошунун майдандан чыгарып, жөө тумандын арасына житирип кетти.

21-октябрь күнү Канаат-ша аскер кеңешин жыйиды. Кечеги Колпаковскийдин чегинип кетишин кокон кошунун жеңиши деп эсептеп, эми дагы чымырканып, арабалуу жай жүргөн орус аскерин удургуган атчан кошун менен сары изине чөп сала кууп, эч жерге жайынча эс алдыrbай кыйраттуу, андан нары Үч-Алматыга камоол кыллуу оюн ортого салды. Канаат- шадан мурда Ташкенге бек болуп келген Үрүстөм- бек, кыргыз кыпчактын сол канатына кирген курама уругунун Ныяскул, Керимкул сыйктуу көптү көргөн кол башчылары бар болучу. Ушул камылга, кошундун ушул абалы менен

урушту улантууга Урустөм- бек, замбирек чачмасына көбүрөөк кептелген Шатман кожо макул эместикитерин жымсал айтышты.

Не деген менен эл көзүнө «улук увазир», «датка ага» аталат, төрдү тең жара бөлүп отурган Алымбек датка:

— Кадырман аскер башы, азирет ханыбыздын өтө ишенген көк мелжиген тоодой таянычы, кулак туткайсыз, — деп, Канаат-шага багыштап, атайын жылмайып, бирок ар сөзүн ныктап, не ызырынганы, не кейигени, башын ийкей кеп урду, — эгерим биз астейдил ак пикирибизди айта албай жаңылып жазып кала турган болсок кечирим кылып койгойсуз. Бу, кандай, Ташкен шаарынан бери чыкканда жоого аттангансызыбы, же бу Узун-Агач бекеттен орустар менен көз таңмай ойноп тамаша көргөнү келгенсизби? Таң калып сурал отурабыз! Бу немене өзү, кадырман, азирет ханыбыздын ар биригин кара башына пул төлөп, көп кунава¹ жеп кураган кошунун жалгыз атчан, жалаң тончон айдал чыгыпсыз го? Жалгыз ат жолдо эле арып бүткөн, жайда киер жука тону бул жердин ысык-суугуна түрүштүк бермекпи, кайран азамат жигиттер ар бир шыбактын түбүндө ыйынып, урушу жок эле четинен боо түшүп ич өткөктөн кырылып өлүп жатат го? Мейли, кошунду бейкамылга айдагандыгыңызды мындаиды башынан өткөрбөгөнүнөн деп коёлу, а кошундун бу акыбалын биле туралуп, орустун замбиректеринин тажаалдыгын көрө туралуп, анан дагы «урушту күчалтабыз» дегениңизди өзүңүз кайра ойлонуп көрүңүз. Маани ушул ки, мындан келди, сиздин азирет ханыбызда эскиден калган сөөк өчүңүз барга окшойт, кечеги жер жайнаган көп колун ичөткөккө жолуктуралуп бир кырып, орустун замбирегине бөөдө айдал кабылтып бир кырып — түбүнө жетmek максатыңыз барга окшойт?!

Эч ким үнчукпай калды. Көбү кеп жүйөсүнө ынанып, тиги өз салмагын айрыкча сезген Алымбек датканын күүлдөгөн демине, ыгын кетирбей Канаат-шаны талуу учурунан кармап, каарып, мүңкүрөтүп, көз көрүнөө кадырын тебелеп жатканына таң калып, ыраазы болуп башын ийкегиледи.

— Вай, датка! Вай, андай суук кепти оозанбаң, датка?.. — деп жиберди Канаат-ша.
— Түзу уруп кетпейби бизди азиретибиздин?! Вай, датка...

Ал кызылала болуп, андан нары оозуна эчтеме кирбей акактап токтоло калды.

«Эми чакмак таштай чарт этет!» дешип, баары элейип калышкан. Иреци сурланып, алагар көзү мекчейип бет алдына тигилип, эрдин бек кымтыган бойдон биртке ой термете калып:

— Эми, — деп зекиди Алымбек датка, — ушул өңкөй ийрейген ичөткөктөрдү дагы күргүчтөп уруш баштай турган болсоңуз, биз кошула албайбыз мындаиды кара ниет ишке, көмөккө келет деп асли ойлобонуз, эсиңизде болсун.

Канаат-шанын датка башына үгөн күнөөдөн үрөйү учту. Ыя, азирети хан эмне дейт?! Кыркма кара сакал жумуру ээгин мыжыга кармап отурган калыбында нес болду. Өзү эрдемсип, өзү азирети хандын көңүлүн ишенирип, өзү баштаган казат ушинтип эле шаңсыз, даңксыз бүтүп калабы?!

Шатман кожо эки жакты тең жайкай, эки жакты тең ошол тапта бөлүнүп-жарылышын эл көзүнө терендетпей, ынтымак-ырайыш жагына ык бере кеп уруп, эң акыры:

¹ Кунава — түйшүк, жан үрөө.

— Иши кылып, орус аскерин ордунан козгош, артына кетишке мажбурлаш жаман жумуш болгону жок, жаранлар. Бирак, кошун ичиндеги акыбалга көз жумушка асти болбойт, ушул ийгиликке каниет кылып, казатты кудайдын келерки жаркыраган жазына аманат токtotкон он... — деди.

Бул ой жыйынтык болуп кеңеш бүттү.

Канаат-ша тарки чыккан кошунун илките чубата Ташкенди карай тартты.

* * *

Бул беттешүүнү Кокондо ордо жыйынында да жеңиш катары дүң кыла кабыл алысты. Казатынын токтолушун күздүн капилет түшкөн сүүгүна, азық-түлүк тартыш болгонуна таяп түшүндүрдү Канаат-ша.

Бирок, айтылган себептер ыраазы кылбай, анын үстүнө Канаат-шанын эки көзү жашылдана кыңырылган кейпинен элдин көзүнчө айта албай турган бирдемеси барын сезген Мала-хан кечкурун Канаат-шаны өзүн жалгыз чакыртып алды. Эми катаал суракка кириптер болорун билип, тула бою дүркүрөп, жүрөгү алдастап, Канаат-ша эки колун көкүрөгүнө ала бет алдына чөк түшүп отурган бойdon дагы бешенесин жерге ура бүгүлдү:

— О, азирети... — деп, балбалактап жиберди. — О, азирети, мен го баш бурбас кулуңузмун, о азирети... Сиз менен да эл талашкан, сиз менен да бак талашкан бейнисап бар экен...

Бул сөз Мала-хандын жүрөгүнө тикендей келип сайылды. Мала-хан кулуунун солуктагансып кылчылдаган эки ийнин нестейе тиктеп, отуруп калды.

«Ким? Ким болмок ушу күндө эл талаша турган, бак талаша турган?!» деп, түкшүмөл ою чарк урду.

— Айтың... — деди ал акырын.

Эми Канаат-ша тириле, кыркма кара сакал ээгин көтөрө, бирде эки көзүн чылк жумуп, бирде чакырайта чоң ачып, күйө-быша сүйлөп кирди:

— О, азирети, өзүңүзгө маалум ки, бирден ат, жана да башка каражат бүт ошол жактагы журтуңздан жыйналмак болгон. «Сүүк», «казык жок», «ат арыган» деп, айла жоктон айтып отурабыз. Мына, Алымбек Сары өзөн жүртүна өзү чардап мейман болуп, кыл жылдыртпай жатып алып, кесепети ушул болду ки, кошун олжодон айрылып — аты арып, суукка урунуп, азыктан мукурап, акыры жоого жарамы начарлады — бул бир себеп. Мунусу аз келгенисип, кара ниет Алымбек биз орус менен бирчылдашып турган учурубузда «артынан кантамак» вазийфасын аткарбай, бир да кишисин көмөккө жибербей, кырдын башынан түшпөй туруп алып, бизди кыргынга атайды кабылтты — бул бир себеп. Тоо жолуна камдуу барышкан — кийими жылуу, ар биринде бирден мингич, бирден жүкчүл аты, жүктөнгөн азыгы бар эле — ошол онеки миң кошун менен бир алла жардамына сыйынып, урушту өзү улантса күп болот получу. Бирак өзү көп кошунун самсыткан бойdon кайра тартты — бул бир себеп. Мына, айтарым ушул ки, азирети, ушул өңдүү арам ой саткын аралашкан иш онуна кетпей казатты келерки жазга аманат кылып токтотушка мажбур болдук...

Бир да жолу кебин бузбай, бир жолу каш-кабактан жакканын же жакпаганын туйгузбай, дагы көпкө былк этпей тултуюп отура берди Мала-хан. Не бир жакын деген ордо кишилери Мала-хандын көңүлүндөгү астейдил оюн сырт кейпинен баамдай

алышчу эмес. Эми да же каары, же бир ырайым ойлоп турганы туңгуюк. «Э, сизге биз жұда зор ишеним кылсак, ишенимди баалай да албай, аткара да албай, кызыл дилде чачып кураган кошунду бөөдө ичөткөккө кырдырып, ыя, анан кайра келип өз кадырман датка агабызга жалаа кыласыз а?!» деп жибериши да мүмкүн. Өзү деле көрөйүн деген көзү жок датка агасын, бу казаттагы атайын кылган бөгөтүн билип эле туруп, бирок ал кубаттуу душманы менен убактысынча болсо да, көңүлүн бүркүткө чырга сүйрөткөндөй чаргыта алаксытып туруш үчүн да болсо, анын башына жалгыз аяк кызыл башты садага чаап коюшу толук ыктымал получу. Канаат-шанын тула бою дүркүрөп турду.

— Жакшы тосуштубу туугандары? — деп сурады Мала-хан бир убакта.

— О-о! — деди Канаат-ша эки көзү чакчайып. — Акбоз бээ чалышты кадырына!

Акбоз бээ!..

Мала-хан таарынган бала кейиптене чарасыз томсоро жер тиктеп, дагы үнчукпай дагы өзүнчө башын ийкегиледи:

— Ыя, туугандары акбоз бээ чалып, аны хан көтөрүп алышкан турбайбы, көтөрбөсө да бу көтөргөнгө барабар иш эмеспи? Жамы кыргыз кыпчактын башын бириктириш жолуна түшүшкөн турбайбы?..

Эми ачык эчтеме айта албай, мыңқылдап, баш ийкебей же ийкебей коё албай, кайғы касырет сездире көзүн үлдүрөтө жумуп калды Канаат-ша. «И, көтөрүп алышты» десе ашыкча айтылса, ханга жакпаса, «көтөргөндөн айлансын» десе кем айтылса, куралып жаткан коркунуч жеткилең түондурулбай калса! Эмне дейт?!

— Башын алмак ылазым дейсиз го? — деди хан кекәэр сездире, ээгин көтөрө тике карап, жооп күтүп калды.

Канаат-ша ачык мынданай сөздү айтпаса да, атайын «айткан жокмун» деп актанбай койду. А егер хан анын көзүнөн сезип отурса сезилгени ошо, дагы эски адатынча сынап жатса, кантмекчи, сынасын, оозунан эчтеме чыккан жок.

— Башын алып салмак кыйын эмес. Акыры эмне болмокчу? Бүтүн кыргыз кыпчак каршыгат бизге. Колдон талашып турган оруска өтүп кете беришет. Ушуну кылалыбы?

Оозуна эчтеме кирбей бирпаста көл-шал терге түшүп кетти Канаат-ша. Эми анын кеңешинин да, өзүнүн да кереги жоктой хан жүзү үйрүлө өзүнчө ойго бата калды. Хан акырын башын ийкей ишара кылары замат ордунан леп тура бүжүрөп кетенчиктеп чыга жөнөдү Канаат-ша.

Нары ойлонуп, бери ойлонуп, акыры Алымбек датканы көңүлүнүн теренцинде күнөөкөр деп эсептеди Мала-хан. Келери замат аны «саткын» деп айыптап, калкка жарыялап, мойнунан байлатып алып көчөмө-көчө кыдыртып, анан башын алдырып таштаса кандай болмокчу? Мына бу күү шыйрак Канаат эмес экен Алымбек! Кыйын! Чарасыз бир абалга кабылып, өзүнчө күрсүнө онтоп, бул ниетин ачыкка чыгара албай хан башы менен кыйналып, шалдырап отуруп калды Мала-хан.

Бул беттешүүнү орус тарабы да жеңиш катары баалады.

Саны жагынан алда канча ашып түшкөн көп кошундуң кара селин токтотуу, өзү аз гана чыгым тартып, а душманды кызылдай кыргынга кабылтуу — жеңиш. Кыйын кыстоо түшкөн учурда аскерди эртеңки күнгө бүтүн сактоо үчүн туман жамынып майдандан бекем жерге чегинип кетүү — ык.

Бул беттешүү эки жакка тең сыноо болуп, орус отрядынын баягы туруктуу рухун кайра далилдеп, кайра бекемдеп, мындан наркы болор кармашууларга даярдыгы

мыгымдытын көрсөтүп, а кокондуктардын жинин кагып, арасы бейырк экенин ачык байкатты.

Кара кыргыздардын урушка катышпай коюшканын, аларды баштаган Алымбек датканын ошол тапта орустун пайдасына кеткен табышмак мүнөзүн аскер губернаторуна саласал кылды Колпаковский.

Күн батыш Сибирь аскер губернатору Гасфорд төрө ошол 1860-жылы 27-октябринде:

«Мындан нары кара кыргыздарга карата бир дагы каршы аракет кылышын. Уруу башчы манаптарына дагы бирден кымкап чапан берип сыйлап, жанга тартып туруу зарыл...»

деп, кайра Колпаковскийге көрсөтмө кылды.

XI

Мына, өз өргөөсү, өлөң төшөгү демекчи, кызыл жалыны жалманџап күйгөн арча оттун кызылын тиктеп өз төрүндө отуруп да, Өзгөндөн бери жолмо- жол көңүлдү эзген туңгуюк күдүк ой бастабай, кайра тиги бирде сөнө, бирде тутана көк жалындан от сыңары кайрадан кайра жаңырып, аны сайын тынч алдырбады датканы да. А тула бою өз түнөгүнө келген күш тариизде, жымырап ныксырайт, таттуу эстендире кериле-чоюла жан тынчтыгына өтүүгө тартат. Бирок, көз ирмелбейт.

Те бир үбакта дасторкон артынан жүйүртө басып келди Курманжан:

— Келин, датка...

Жана аттан түшүп жатканда тоскон туушкандардын арасынан не деген менен ыйбаалуу Курманжан көрүнгөн эмес. Ченей албай турган, болжой да албай турган бир тымызын эңсөө зарыктырып отурган Алымбек ордунаң өйдө боло калганын өзү да сезбей калды, өйдө боло калганын ыраазы көңүлү эрен да кылбады. Кайта анын эт-жүрөгү делбиреп кетти. «Ыя, капкачан эле тыштан шыкаалап көрдү бекен бу керээт, анын кабагына серп сала баамдап койду бекен?!»

Курманжан кубанган көңүл толкунунан бир аз демиге акырын чөк түшүп, кош колдоп бегинин колун алышп, тамылжый түшкөн жылуу бешенесине баса акырын ызат менен тооп кылды.

— Жигит пири Шаймерден колдоп, саламат эсен келдиңизби, датка?..

— Кудайга шүгүр, айым, — деди Алымбек датка. Курманжан мышыктай жумшак да, элпек да кыймыл менен күш жаздыктарды бегинин чыканагына дагы бийиктете кооп, астейдил кам көрүп имериле калды. Бу жылуу мамиле ансыз да көңүлү эрип төгүлүп турган Алымбектин тула боюн биротоло жымыратып жиберди. «Зирегим ай...» деди көңүл толкуну.

Биригин дилин бири сезип, айттырбай күпүя түшүнүп, ушул эле көңүлдөрүн толтуруп, алар ачык сөзгө шашылышкан жок. Бир мааниси, баасы боло турган сөз, зарыл сөз ар биригин көңүлүндө жарапып, эми айтылышы эле калган тариизде тил учунан келип, бирок не үн көтөрүңкү, не дил оорутар кескин угулуп калбасын деген кыязда ооздон чыга албай турган сыйктуу.

Курманжандын көк кептердин күркүлдаганындай басмырт жумшак үнүн Алымбек көз жумуп, капилет бир кубанчка баткандай дем тартпай отуруп укту.

А Курманжан да ыйбаа, адеп сезидире жер тиктеп, кылт этпей, үн көтөрбөй, шашылбай ылайыгы менен сөз сүйлөп, ыгы менен сөзгө кулак салып, акырын баш ийкей маани экчеп, болжоп отурду.

Ар бири өз көңүлүн күүгө буралган комуз кылындай таблап, сырлашууда рухий бир лаззат көрүүчү чекке атайын күргүчтөшкөндөй. Ырас эмей, чиркин ай, акыл маегинде белгилүү бир рухий лаззат алынбаса, кишилер кокустан бир той дасторкон үзүрүндө жолугушуп калып, үңгусуз, маанисиз кобурашшуу менен бүтүшүп, а качан той таркаган кезде ойлорунда бир илим жук калбай, кайран өмүрдүн ошол бошко кеткен бир чымчым убагына кейиген учур болот эмеспи?!

Кеп ичинде экөбүн тең тымызын да, ачык да чоочуткан акыбалга келип тоголушту. Улам маани эчкелип, мунун тамыры кайда, учу кайсы, чын эле кара башка күч келип, чын эле экөбүнүн бири, жаман айтпай жакшы жок, тагдырдын өкүмүнө чарасыз көнмөй чак болуп калса да аттиң ай, айтпай калдым дебей тургандай болсун үчүнбү, эчтеме жашырылбай, коркунуч ашырылбай да, кемитилбей ортого коюлду.

— Мына, ушин этип, датка, сиз ордодо «саткын» деп аталдыңыз...

Унчукпай башын ийкеди Алымбек. Мындайча бааланарын ал те Жангарач бийдин өргөөсүндө болгон кеңеш убагында эле өзү деле болжогон.

— Бирак, датка, сиз ордо үчүн «саткын», а өз элиңиз үчүн кыйын кезенде жол баштаган эркечсиз...

Көзүн жума муюду ал. Курманжандын муңайым үнү ага тагдырын өз оозунан угузуп жаткан таризде жантенине жагып, жубатып, көңүлүн тынчтып жатты.

А Курманжандын өзүнүн ой-санаасы бир жаңсыл эмес. Улам дилине суроо туулуп, бири жооп алып, бири төтөк кылар бир жүйө табууга кыйын болуп, эң акыры акылга да, күчкө да башкарыла койбой тургандай кумдай чачылып жатты.

Күттагы туугандардын «ордону өзүң башкар, такка өзүң чык» деген кеңеши Курманжанды бир жагынан «ошондой эле болмокчу эле» деген кыязда көңүлүнө жакты. Жөнөтүп жатып, өзү «туугандарыңыз менен кепке келишин, датка» деп өзү ошол жолго багытtagан.

— Күт болсун, датка... Те байыркы көйүнөр бир бөлөк, аны айтып отуруп не?! Ушул тапта да тигилер тыякта, сiller быякта «бий», «бек» деп койсо, «тага», «ага» деп койсо корстон болуп, ошого алданып, ордонун бирде төрүнү өтүп, бирде улагасында улактай мууздалып калып, жан этин жеп күн көрөсүңөр. Качаңга дейре бириң тоодо, бириң ойдо, не өлүктөн, не тириктен кабар алышпай, жалгыздап кор болуп жүрөсүңөр?! «Укурук моюн» акенин кеби кеп. Ордо ойрон болсун, аны алыш-коюш эртеңки кыжалат, а анын таламайына, чапкынына түруштүк кылгыдай жүрт бириктирип ынтымак ырайышка өткөнүңөр өтө абзел иш болгон. Күт болсун, датка...

Ар нерсенин өзүнө жараша машакаты, милдети, төлөп берер карызы болот турбайбы?! Кылактап кызыктырып, а бирок сүү түбүнөн аякка урунган таштар сыйктуу оркоюп чыга келди го мунун кыйынчылыгы, коркунучу. Мына эми, тымызын тартыш, алка жакадан алышкан кармаш, керек болсо кылчандабай бирөөнүн да, өзүнүн да канын жалбырттата төгүшмөй башталат. А балким, али курала элек «өз ордосу», көзгө көрүнө элек «алтын тагы», ак кийизге салына элек «өз өкүмдары» бир ишке ашпаган куру үмүт болуп жүрбөсүн?!

«Өкүмдар болмок эле мателби?! Не көйдө болгондо да элге карамдуу, жүрт керегине жарамдуу болмок абзел...» деп, өзүн да, бегин да жубатты Курманжан.

Ким карамдуу болгон?! Курманжан касыреттүү санаага кабылып, жообун өзү таба албай иренi акчыл тарта калды. Элге ким гана карамдуу болом дебеген?! Мына, өзү өз бегине куратмакчы болуп отурган «өз ордосу» эле жамы журтка көптөн көсөгөн тынччылыкты, бейпилдикти көтөрүп келип бере алабы?! Анын беги эле кой үстүнө торгой жумурткалатып жибереби?! О, чиркин ай, өзүлөрү деле өз мезгилиниң кырынан ашып кете албаган көп пендelerдин бири эмеспи. Эмне келе алмакчы жалгыз анын жакшы оюнан?!

Эсил эл, кайран жүрт! Качанга дейре таш уйкудан ойгонбой, кылымдардын ың-жыңсыз катмарында жоголуп, кыйкырыктан башка укпай, зорлуктан башка көрбөй, ал зорлукка көнүп, аны кудайдын башка салганы деп, тизе бүгүп, кол куушуруп, өтмөкчү?!

Ордонун да, өз бегинин да катаал жүзүнө каршы туруп, элдин көйү деген көңүлгө жылым машакат үчүн нечен ирет баш байлап да көргөн. А зор деген, зорлук деген көп экен, бириң жалынып токtotсо, бири жаңдап өткөн, бириң тизгинден алса, бири төбөгө чаап кетет.

Кээ убакта бу жан этин жеген чөйрөдөн көрө тө илгерки Жапалактагы жатакчы атасынын күнгө күйгөн кара үйү бейиштей тынч, бейпил эмес беле?! Кара үйдүн ичи күндүз ынтымактуу, түнү тынч, колдо барына ыраазы, колдо жогуна кайыл, ток болсо эсирбеген, ач болсо арман кылбаган топугу бар болучу. Тенир ай, баягы балалык кезин кайра кайрып берсечи, ал саамайын сеңселте артын каранбай тыскактап чуркап, ошол учкан уясы болгон жатакчынын кара үйүнө кире качкыдай. Жо, тенир эми ага балалык кезин кайрып бербейт, эми өзү да минтип нечен ой-санаанын, нечен жылдардын кубанткан да, кайгырткан да машакаттарын ашып келген бул учурунан кайра кайтып кете албайт.

Кеп балдары жакка ыкты.

— Абыллаңыз биз менен ушул Гулشاада, калган төртөүн төрт башка жерге койдум, датка...

Бири кармалса бири калсын, бири өлсө бири сакталсын дегени эмеспи?! Жүрөгү шүү дей түштү Алымбектин.«Ыя, ушунчалык эле кыйын болуп калганбы абал?...»

— Кудай сактасын, — деди ал кабагы үйрүлө, — ким батына алат?!

— Кудай сактанганды сактайм деген эмеспи, датка...

Алымбек датканы ой баса түштү. «Э-э, ордодо тигинтип күдүңдөшүп жатышса, ушуга дейре ага деген шамшарын койнуна катып жүргөн хан сөрөй ачык каршылыкка өткөн соң, о-о зирегим ай, балдарды корголоп, тоого калкалап келген экен го?...»

Иреңи кызыл тору, көзү самби талдын жалбырагындай саргылт көгүш, арык чырай, кагелес тараз бойлуу сыпаа зайдип эле Курманжан айым. Өз баркын, өз ордун сезет, ошон үчүн эч убакта шашылбайт, кандай кооптуу шарт болуп кеткен күндө да эч калдастабай, үнүн көтөрбөй, кабагы үйрүлбөй дайыма токтоо, ар сөзүндө маани, кериле баса менсинбей, кайра саал жер тиктей ийиле, дайыма көңүлү бир кунунда, бир ыкыласында.

«Дагы эмнеден кабары бар болду экен?..» деп, өзүнчө ой имерди Алымбек.

Эл ичинде Курманжан жөнүндө «ал керәэт — кишинин ойлоп барган оюн өңүнөн эле билип коёт, ал жер тыңшаар — шырт эткенди жаздым кетирбейт» деп шыбырланып жүргөн сөздөр бар.

«Мына, ишим түшүп алдына барып, өз көзүм менен көрдүм — бир кеп айтарында он тарабына өзүнчө эле көз кырын таштап-таштап алат, башка адамга көрүнбөгөн бирөө жанында отурган сыйктуу...» дешет.

«Мунун жөлөмөсү кызыл жолборс имиш...» деген да шумдукуту айтышат.

Бу сөздөрдүн кайсынысы чын экенин билсе Курманжан өзү гана билер. Ким сурай алмакчы өзүнөн?!

Кадыры күн санап аша баштаган айымдын алдына ар түркүн чоочун кишилер да келип кетишет. Же бай кербенбашы, же кербендин эң акыркы төөсүнө араң илешип жүргөн бир мусапыр, же «ак» урган дувана, же бул дүйнөнүн убайынан кечип жер кезген календер. Бириңен да чийткебей, зерикпей алардын күңкүлдөшө узакка айткан сөздөрүн өтө ынтаа коюп угуп, өзү да сөзгө аралаша бирдемени тактاشып, көпкө маектешчү эле.

Датка таназарына алчу эмес. А Курманжан айым кай бирөөнө абдан ыраазы болуп, алдына ат тартып, үстүнө тон жаап чыгарган күндөрү болгон.

Жакынкы коңшу өлкөлөрдө, алардын ордоторунда Ооган тарапта эмне оош-күйыш, эмне талаш-тартыш болуп жатканы ушундай кишилер арkalуу Курманжан

айымга белгилүү болуп турганы шексиз. А Кокон ордосунда Алымбектин өзүнө да айтылбаган жашырын адамдарды бар экенин Алымбек туюгунан сезчү.

Мына, өзү келе элкте Жангарач бийдин өргөөсүндө болуп өткөн сөз, Канаат-ша экөбүнүн ыйкы- тыйкысы, ордодогу ага каршы куралып жаткан кутумдук Курманжанга алда качан айгине болуп, алдын-ала камылга коруп отурган соң эми эр көкүрөк датка баштагыдай кем баа кыла албай калды.

Түн бир үбак, бирок бирткелеп жаңылап, ичкериштирип, Курманжан отту өчүрбәйт. Жалын соймоң эткен сайын анын жылуу кызыл тору иреңи, саргылт көгүш көзү жылтылдайт. Аны сайын жал-жал серп сала көңүлү жымырап, кубанчы, ыраазылыгы артылып отурду даткасы. «Зирегим ай...»

* * *

Бек сарайын оболу Алике-палбан абдан тескеп чыккан соң кудайдын улук күнү делген дүйшөмбү күнү Алымбек датка бекчилик вазийфасына киришкен күнү азирет өзү жазган, өзү мөөрүн баскан кат алып, чабарман келип калды.

Эмне кылмак ылазым? Бектин көңүлү үйгу-туйгу боло түштү. «Кадырлуу датка агасын» «хан үкеси» ордонун улук дуванына чакырыптыр го?!

Эки анжы болду ою. Барбай койсо «мына, ичи жаман, коркту ошон үчүн» делинет. Өкүмдардын буйругунан канткенде бүйтап кала алат?

«Ишке, сыркоого шылтап да болсо, ордого барбай турганыңыз он...» деген Курманжан айым.

Бул сөз датканын көңүлүнө тык деп, анын мунайым үнү жанында отургандай кулагына угулуп, жылуу иреңи көз алдына тартыла калды.

«Эч шаша көрбөн, датка. Бир шыбыш чыкпай койбайт акыры, ордо ээсинин накта оюн билип алып, ошого жараشا иш кылыш, датка» деп, сынарлаган болучу.

Кана, шыбыш?

Кечинде бир жүдөө адам көшөрүп суранып отуруп, датканын алдына кирди. Үжүрө инчин акмалап тиктеп алып, акырын:

— Бек, — деп аяр күбүрөй сүйлөдү, — уккан кулакта жазык жок, ордо сизди саткын эсебине чыгарып, өлүмгө өкүм кылыш койду, бек.

Эки көзүнүн ағы көбөйө элтейе тиктеп, буга бара албайт деп ойлогон, ошол тапта өтө чочуганы көрүнүп, ошону менен бирге кыжыры, жүрөгүнөн катуу кашкөй каршылык ойгонуп, Алымбек иреңи кумсарып кетти.

— Такпы бу кабар?

— Сиз менен так ээсинин ортосуна жалган жеринен от жаккыдай жаным экөө эмес. Бул өкүмдү бир өкүмдар өзү, бир азирети шайх-ул-Ислам билет...

«А сен кайдан билип жүрөсүң?..» деп, ишене албай көңүлү толгоно калды Алымбек.

— Аны сурабан, бек. Өзү сизди «кокус өлүм» кылыш алып, анан өзү «агам ай» деп өкүрүп көммөкчү...

Кабагын үйрүй баш ийкеди Алымбек датка:

— Милдетдармын...

Тиги датка бермекчи болгон алтын теңгени унчукпай баш чайкап албай койду да, жанагы шырпсыз келгениндөй шырпсыз кайра чыгып кетти.

Тула бою дүркүрөп отуруп кала берди Алымбек.

Кимге ишенишке болот эми?! Мүмкүн хан алда качан бир жанкечтисин жиберип, ал же ушул сарайда, же мечитте, же бир мерчемдүү бурчта акамалап жүрбөсүн?..

«Так ээсинин кастыгы ачык билинген соң сарайдагы бурадарларыңызга ишене бейгам жата көрбөн, датка. Киши кишигеге жакшы күнүндө жакын, а башыңа иш түшкөн чагында киши кишигеге калыс, алыс — кошо өрттөнбөйт, кошо өлбөйт. Буйдалбаң, сизди Анжияндын бийик сепили эмес, улуу тоонун койну калкалайт...» Дагы Курманжандын муңайым үнү кулагына үгулду. «Зирегим ай...» деди Алымбектин ошол тапта ноюй түшкөн дили.

Көп турбай Алымбек датка өзүнө караштуу кошунун алып, Анжияндан Ош багытына жол алып чыгып кетти.

Канчалык кууланып, канчалык бөөштүнүп, канчалык «аке» «үке» дешсе да, акыры бу анын өкүмдарлык жеке бийлигине көлдөлөң туруп жаткан кубаттуу датка менен ачык бетме-бет чыгышарын чыгышмак Мала-хан.

Тымызын бирөөнү жиберип өлтүртүп коймокчу болгон ниетинен нары экчеп, бери экчеп отуруп баш тарткан получу. Буга бир туруп өкүнөт, бир туруп абдан эле туура болгондой сезилет. Өтө эле жүртка ашкере тектүү датканы мындаайча оңай көзүн жоюп жибериш чатакты кайра ырбатып, анын хан башын «эр өлтүргөн» делинтип, абалды аны сайын татаалдантып жибериши ыктымал эле. Көзү тириү турганында эле «саткын», «өкүмдарлыкка жутунган кара ниет» деп айыптаپ, эл көзүнө оозго батышынча каралап, колдон келсе элден чыгарып салыш абзел өндөнгөн. А тымызын тыңдым кылынса датканын өлүгү «шайит өлүм» аталып, бөөдө өлүм кылган «кара өзгөйгө» каршы туу болуп кетмек.

Күдай жалгап, ишти ушундай жагына айлантып албаганына Мала-хан миң мертебе шүгүрлүк кылды. Мына, чыгар душман өзү чыкпадыбы ачыкка?!

Ар бир мечитте, ар күнү «каапырга сатылып кеткен шайтанга» дуулдап наалат айтылууга өтүлдү.

Ушуну менен тең катар Мала-хан ыкрагыктан чыгып кеткен кыргыз кыпчакка капилеттен чагылган болуп тиймекке шашылыш камылга кыла баштады. Тизгин тарткан эр бүлөсүн кыйратып, айылдарын өрттөп, Алымбегинин көзүн ойдуруп, желдетке жөө жетелетип келмекчи.

Те баягы Мусулманкулдун өлүмүнөн да күзара кыйноо тарттырылган салтанат өлүм кылмакчы.

А датканы керилген айдың Соң-Көл боюна он эки канат ак өргөө көтөрүшүп, ыйык салт ишараты кылышып босогосуну ай тамгалуу кырмызы туу сайып, куттагы тууган эли атайын шаң салтанат кылышып дагы тосуп алысты.

Жакынкы Үмәтаалы бий, Осмон бий, Көл бетинен дагы Муратаалы бий, Сары өзөн Чүй боорунан баатыр Байтик, мырза Шабдан чогулуп, акыбал аракөзү чара кылышып ортого кайра ташталып, ордо бийлигин биротоло колго алмак болушкан баягы баталашкан акыл максатын кайра бекемдешип, кайра күчөй, өчүгө каршыккан демгө өтүштү. Алымбек датка астыртан жай адамдар аркылуу Үч-Алматы жактагы орус акимдерине жылуу жүз байкатып, бирок өзү дасыккан ордо адамы тапатандан сыр алдырбай, баштаган эле жеринен бир катуу укурукка баш салып албас айласын кылып, «тумшугун батырып, канатын качырып» демекчи, этият, аяр абалда тутунду. А жергилик тоолук бийлер баш-отун аянбай Алымбек датка тууганына быяктан аскер

кубатын курашып, Кокон ордосу менен бир убактагы кеткен кекти, өткөн өчтү бир эсеп-кысапташып алуу жагын катуу самай абдан дуулдаша аракет жүргүзө баштاشты.

Болуп жаткан окуяларга көз салып, өзгөчө ынтаа коюп, байкап, Күн батыш Сибирь генерал-губернатору болуп жаңы келген Дюгамель төрө 1861-жылдын 8- июну күнү империянын аскер министрине:

«Биз менен оболу ынтымакка келип алып, Алымбек Ысык-Көл менен Кичи-Бухара жайыгы аралыгындагы Нарын дарыясынын башында тоо арасында жашаган кара кыргыздардын ичинде калып, бул элдин өзүнчө бир өкүмдары болуп алгысы келип жаткан окшойт. Муну менен жакындашуу биз үчүн бул жагынан пайдалуу — биздин кербендөр бул жерлерден Кашкарга бейпил өтүп калат, ошон үчүн эгер чын эле Алымбек бизге ыктай турган болсо, анда биз тараптан да жакшы мамиле көрсөтүлүп, ымала кылына берилсін деп, полковник Колпаковскийге жолдомо жаздым...»
— деп, атайын кабарлоо жасады.

* * *

Жаркын-Айым мечитинде Мала-хан өзү алдыга туруп ымамдык кылып, кыбла карай астейдил кудайга күлдүк келтирип, ордосуна ынтымак ырайым тилеп, мунажат кылды. Өңкөй иргелген билермандары — Шатман кожо, Кыдырбек датка, Кудайназар амин, Маргалан беги молла Алымкул кошо. Бул кишилер ордонун төрт бурчунан көтөрүп турган алтын түркүгү эмеспи, ар кимиси өлкөнүн ар шаарында бек, калк ичиндеги уруу башчылары, булардын азыр баш кошуп турушканы — тарки чыккан ордону эптеп бириктирип турганы болот. Буларсыз азиret хан кирер башбаанеги, жатар оруну жок бир селсаяк. Кубаттуу, дымактуу Алымбек даткага ушулар аркылуу гана туруштук кыла алат кыла алса, жеңсе ушулардын биргелешиши аркылуу гана жеңет.

Намаз, андан соң ордо шааниси кылып, бирткелеп чайлашкан соң ар кими өз шаарына, өз вилаятине тараши зарыл эле. Бирак иргелген билерман бири да кетишке үзүр сурашпай, кайра ардеме кепке үйүр тарта субхат¹ ырбатышып, хан жанына үйрүлүшө беришти.

Ушуну сезерин сезип, Мала-хандын жүрөгү болк дей түштү. Кимисинин ичине кирип чыккан, аттиң ай?! Кудурет үч нерсени бөлөк жараткан — адам жүзү ар башка, адам ой-санаасы ар башка, ар адамдын көрөр тагдыры ар башка! Ал эми ой-санаанын кече күнү бир, эртең бир, андан нары дагы башкаланып, өзгөрүлүп кубулуп, ченсиз, чексиз жаңыланып турганы кыйын. Минтип өлкө тыштан да тынбай, ичтен да бөлүштү болуп, бир кепке, бир мүдөөгө келе албай калганы калпыс мезгил.

— Кана, не кылгайбыз, — деп, өзү кеп баштады Мала-хан, — айтыңарчы, бу бейнисап даткага карата не аракет, не мамиле кылгайбыз?

— Ынтымак! — дешти бектер бир ооздон.

— Ынтымак?! — деп, кайра сурап, ой басып, ичтен салмактай кыңырылды Мала-хан. — Үййик сөз, ак сөз. Бирак, ачык айтышалы, ким бузуп жатат аны, өлкөнү четинен кесип, ким базарга салып, сатып жатат?

Бектер унчукпай калышты. Макул эмес экенин түшүндү Мала-хан:

¹ Субхат — маектешүү, кеп-кеңеш алышуу.

— Же, мен өзүм бузуп жатамбы өз ордомдун ыркын? Ыя?! — деп, тарс жарылып кетти.

— Кудай сактасын, азиретим! — деп жиберди молла Алымкул.

Мала-хан күчөй көбүрө-жабыра кейип, күйгөн, таарынган кебете кийип, башын ийкей, отуруп күнкүлдөп, Алымбек даткага Кара-Кастек кыргынынан тарта койгон айыбын кайра башынан түшө айтып:

— Макул, эмне деш абзел эди ушундан соң?! Карап отура бермекпизби кол куушуруп, ал бейнысап Коконго чейин базарга коюп, сатып бүткөнчө, ыя?! — деди аягында.

— Кудай сактасын, азиретим! — деди Шатман кожо.

Молла Алымкул:

— Таксыр... Эч ким датка тараптан эчтеме өткөн жок деп айтпайт, бирак, бир жактан Оро-Төбө вилаятын талашып амир Музафар, бир жактан Ак-Мечит аймагын тартып алып орус чыгып, мына ушуулардын үстүнө Алымбек даткабызды кетирип алсак, таксыр, бул иш өлкөбүздү жакшылык күнгө алып келбесин ким гана болбосун калыс адам көрүп турат...

Мала-хан үстүңкү бир ууртун тарта кыжырлана үңүрөйүп тиктеп калды.

— Үнтымак! — деди молла Алымкул атайы кайталап. — Мындан башка акылга сыяр жол жок өлкөнүн эртеңки аманчылык күнү үчүн, таксыр!

— Жараышылазим, — деди Кыдырбек датка.

Мала-хан нестейе түштү. Ошко, андан нары Алайга жоболондуу жортуюл кылууну ортого коймокчу болуп турган. Башын чайкап жиберди:

— Жо-ок! — деди туталана. — А көрөкчө, агаларым, бел кылар бектерим, ыракмат эле дейм сilerге, мен баягы үйрөнгөн Бухара-и-Шариф ордосуна кайра кетип, кайра карыптын күнүн көргөнүм артык! Жок дегенде, мусулман ыманым бүтүн калат...

Бу кantiшер экен дегени, сынаганы. Калт этишкен жок бектер, күн мурунтандар кандай сөзгө, ар кандай боло турган чарс кыял жорукка камдуу болуп келишкен экен.

— Кудай андайдын бетин нары кылсын! — деген болуп калды молла Алымкул хан көңүлүн улай. — О, таксырым, андай жаман кепти оозангыча ынтымак ыйык иш жолун ойлонмок абзел эмеспи?! Өлкө биримдиги, эртеңки бүтүндүгү кимибиз ким гана болбойлу баарыбызга бирдей, ал үчүн бар акылбызызды, күчүбүздү, кара башыбызды сайып коюп иш кылышыбыз ылайык, таксырым...

Мала-хан майтарылгыс бөгөткө такалганын сезди.

Жарашмак! Ушул бир үбакта кылып койгон жакшылык ишин дамамат бетине бечкеч кылып, аны менен өкүмдарлык бийлигин бөлүшүп алып, тең ата, а көп үбакта ага да ынсан кылбай боюн көтөргөн дымактуу Алымбектей кишилерден кутулуш үчүн не гана аракетти кылбаган?! Эми келип, ордону өз жаныма ийридим, өкүмдарлык бийликти өз колума алдым деген күнүндө, Алымбекке жапса жамы журт кулак кагар орчун күнөө кудай берип өзү табылган чагында кайра ушунун баарынан жалтаңдап баш тартып, кечип, дагы баягы күнкөр көйүнө түшмөкпү? Дагы кимиси чүлүнтүктөп жетелейт аны, булардын?! Жексен кылса баарын, аттиң ай! Күч кана?! Мала-хан шалдырай түштү.

Көп өтпөй Мала-хандын кырк элчиси Тогуз-Тороо аркылуу Кара-Көө ашып, Куртка чебине келишти.

«Ордодон элчилер келди» деген кабар жеткенде: «Орго салып коё тургула!» деп, буйрук берип койду. Кече кырчылдашып, а бүгүн ордо жактан биртке эле жылуу

шыбыш болору замат леп этип жыгылып берсе, бул жактагы анын тарабын талашып, ордо менен ар кандай кагылышка кайыл болуп, ага ишенип, аны баш тутунуп турган жүрт не дейт?! Элчи менен сүйлөшпөй, кайтыс ниетин бул элге да, ордого да ажырым көрсөтмөк максатын көздөдү Алымбек датка.

— Эми эсине келген бекен кызыталак Мала?! — деди күчөнө.

Элчилер Куртка зынданында бир жума жатышкан соң, ичинен бир адам тынбай: «Менин мойнумда даткага айттар бир аманат кеп бар», — деп кыйкырып, жалбарып түрүп алды. Бул Алымбек даткага айтылды. Алымбек датка зындандан чыгартып алып сүйлөшсө ал адам молла Алымкулдан тымызын келген адам экен.

«Эстүү жансыз, датка, ойлонуп багың. Битке өчөшүп, жалгыз тонун ким отко салмакчы?! Бул өлкө баарыбыздын жонубуздагы жалгыз тонубуз, а өкүмдар деген ошол тонубуздун жакасына чыккан бир бит, битке өчөшпөй, битке өчөшө жалгыз тондун жакасын айрып итке ыргытам дебей, датка ыркка келиң. Сизди ыркка өлкөңүздүн эртеңки тагдыры чакырып отурат...» деп, молла Алымкул оозмо-оозго алдыртан кеп айттырган.

Бул жарашуу деген алакет хандан эмес экенин, өзүнчө бир ой-максат, күч топтолуп жатканын дароо баамдады Алымбек датка.

«Абалкы да, акыркы да койгон шартым, талабым — мейли, ошол туз урган Маланы ордодон кетиришсин. Мына ушуну, жараным, төкпөй-чачпай оозмо-ооз айтып баргайсыз кадырлуу молла Алымкулдун өзүнө!» — деп, аткарылууга өтө кыйын талап кюп, «болсо мына, болбосо ана» дегендей жарашуудан бой качырды.

Молла Алымкулдун адамын киши кошуп узаттырып, ошол эле күнү калган зындандагы элчилерди бүт кырдырып, Нарын дайрага таштаттырып жиберди.

— Ыя?! Бу туз урган мин тукуму далай элчибиздин канын ичен. Келме кезек деген ушул! — деп, актанып койду.

Элчилери кырылганын угуп, тыякта Мала-хан кайгырмак ордуна аябай сүйүндү. Чакчырылып, тез диван жыйынын жыйып:

— Мына! Айтсам ишенишпейт, ал бейнысап Жангарач менен Жантайга кошулуп, ыйманын оруска сатып койгон десем болушпайт! Мына, көрүп алсын калыстар, мына!.. — деп, буркан-шаркан түштү. Ушуну менен жарашуу акылын тапкан бектерге ачыктан-ачык күнөө койду.

Мына, не кылмак ылазим? Кайрадан бул суроо бектердин алдына коюлду. Ички чатакты тындырып, тыштан болуп жаткан кысымга түруштук кылышпайт! Өлкөнү өлкө бойдон сактап калыш учун не иштемек зарыл? Хан менен датка бир ымга келиштен өттү эми. Не азирет хандын айтканын кылышпайт, бардык аскер кубатын бир жумшап, датканы тыйпыл чабыш керек — бул каалоо гана, чабылып бермекпи, ушул бойдон датка оруска таянып, өлкөнү, элди бөлүп кете бериши айкын көрүнүп турат. Не датканын талабына көнүп, азирет хандан кечип тынмак абзел — бирөөнүн кайгы зарын, канын моюнга көтөрүш онойбу, бул да кудай алдында, пенде алдында кысап берер мүшкүл. Кайсы жагы болсо да, убакыт күтөр эмес, тез болушун мезгил, акыл талап кылды.

Жыл ооп, 1862-жылдын 24-февралынын түнүндө Шатман кожо, Кыдырбек датка, Кудайназар түрк чала уйкуда толгонуп жаткан ханын ойгонгучча басышып, өз ордосунда, өз төшөгүндө думуктуроруп өлтүрүп коюшат.

Койгон шарты аткарылган соң датканын аброю аркалык туугандарынын көзүнө абдан көтөрүлдү. Бийлер, айыл аксакалдары биринен сала бири келип, астейдил күттүк

айтышып: «Бир айткан сөзү айчылык жерде эки болунбай, талабы ордонун өзүндө аткарылып отурса, хан болот деген ушу!» дешип барбалакташып калышты. Сөз арасында «хан ага», «азирет» деген да аралышып калып, буга көңүлүк жымырап жылып, кулагы кубанып, көнө да берди окшойт, «кой, андай дебегиле» дебеди Алымбек.

Эл дүрбөп, бири сууга чуркап, бири отун камына өтүп, бири күпүлдөтө жер оюп кемеге даярлап, эң акыры, мунун баары анын ондой берди жолуна эмеспи, көпчулук бата тилээр өндөнүп, өргөө эшигине тирелип калышты.

Мурда эле дымагы аз болбогон Алымбек аны сайын сөөлөтү артыкча, кайруусу кере карыш кундуз бөркү бийик, көк илбирс ичиги желбегей, көзү тик. Кече сары санаага ичтен эзилип, үмүтүн, тагдырын кудай кай тарапка айдарына күмөн болуп, өзүнөн өзү мүңкүрөп жаткан кишини бүгүн таануу кыйын.

Ал эшикке акырын басып чыкты, эрин ачпай, турган элди бир чаргып, мелтейип эки көзү акбоз бээгэ токтоду, те нарыда жукара баштаган кардын үстүнө жайылып ташталган ак кийиз да көз жаздымда калган жок.

Эл кызыгып, зарыгып тургансыйт. Ошо кысталаны үбакта керээт айымы келди көз алдына: «...Абайлан, даткам... — деп, акырын күбүрөгөн үнү угулуп тургансыды, — быяктагы билмандарың эмне дейт... абайлан, даткам... мындай иште шашылуу — чала басуу, чалынуу...» «Зирегим ай...» деди өз дили.

Тиги бээ кармап турганга карай ошол эле эрин ачпаган бойdon акырын башын чайкап койду.

Түйшөлө түштү турган эл. «Йе... бол дегенде болуп албайбы?!», «Ыя... башына конуп турган бактысын өзү силкип ыргытканы эмеспи бу?!», «Сен экөбүз эле ак кийизге салып көтөрүп койсок кан болуп калабы?!», «О-о, кокуй... уюктуу журт бар тыякта!» деген күбүр- шыбыр уюлгуп-уюлгуп, тез басылып, ара дым боло калды.

Ошол эле күнү жигит-желеңи дүрбөп, эли-жерин сагынган, эч токтоно алышпай, али мөңгүсү бузула элек Бычан ашуусун беттеп, жолго чыкты Алымбек датка.

Керээт айымы Алайдын бир көмүскө жеринде экен.

Көңүл арзуусунан да акыл термөө, абал чактоо зарылдыгы экөбүн төң эңсеткен.

— Келиң, даткам, келиң... — деп, көк кептердей дилдиреп, акырын күбүрөп, Курманжан дайымкысында жүйүртө тизе бүгө датканын колун өзүнүн жылуу алаканына алып тооп кылып, бу сапар коштоп келгенден да, тоскондон да ыйбаа кыла албай, эреркеп учурашты. Келери келип, кетери кетип, эл аягы тынган үбакта эрли-катын эми өзүлөрүнчө жүз карашып, биричин демин, жытын бири сезишип, ичкериге от жагарды да башбактыrbай бирткелеп элкин куру чай ууртташкан болуп, тиги араң үлпүлдөп жанган оттун күнгүртүндө акырын күнкүлдөшүп, күнүмдүк тирилигинен баштап, мезгилдин өтө чалкеш, өтө калпыс абалын нечен бир ирет өкчөй салмактап, өзүлөрү собол коюп, өзүлөрү жүйөлүү жооп изделеп көрүп ой термешти.

— Ушул эми, — деди Алымбек өз оюнун ток этерине келип, — ордону биротоло колго албасак болбойт.

«Өзүм хан болом» деген маанини түйдү Курманжан:

— Терекке чыгыш кыйын, түшүшү андан кыйын, опурталдуу.

Жер тиктеп, ой баскансып калган керээтинин күнгүрттө кабагын көрө албай, бирок анын көңүлүнө келе калган уйгу-түйгу санаасын баамдап, «...теректен түшүштүн көйкөйүн ойлонуп калган турбайбы... атаны зирегим ай...» деп алды Алымбек ичинен.

Курманжан:

— Буга ордодо да бир ооз боло алышпайт ко...

Бул максатынын арты жакшы болоруна да, жаман болоруна да кайыл болуп алган Алымбек:

— Ким көлдөлөң келмекчи?! — деди шар. — Ким? Бүрүшкөн Шатман кожобу? Ал коконун биздин үй-тиричилигиизге кийлигишишке не акысы болмокчу?! Ошол алдына тартылган биртке табакка топук кылып, жөн жүрсүн! Кудайназар аминби? Мин-Төбөдөгү төрт

кыштак түрк тууганын баштап чыгып, кайсы кырды ашмакчы?! Койчу даткабы? Ал өзүмдүн карабагыш тууганым, ымга келишет! Молла Алымкулбу?

Курманжан айым башын ийкеди:

— Бул жакта сиз барыңызда эле барктуу болуп калган эмес беле, азыр сиздин жогуңузда көп элге түү башы, ордодо экинин бири, анын алдыртан өкүмү болмоюнча колго аларлык бир түзүк иш бүтпөй калган, Маланын көзү барында эле. Сизди кара аламан эл «качкин» дейт, ордо ичинде «саткын» дейт, а молла Алымкул «кайрымсыз ханды жыккан киши» болуп турган чагы. Нары да, датка, дагы бир ишти эске алмак зарыл — молла Алымкул Малага кутум ишти өзү баштарын баштап, а жүзөгө ашырап күнү Маргаланга үйүнө бекинип, качан кабар укканды кадимкідей өкүрүп келиптири, ушунусу менен кара аламан эл көзүнө кутумдукту билбegen калыс киши болуп көрүнүп, ханга жаат ордо кишилерин, хан өзү кураган казына аскерин өзү тараапка ыктатып алып койгон.

Алымбек датка мекчейип ойлонуп отуруп калды. Мындан келди, ушул экен го ордо талашчу адам?! Он уул ичкилик, хантагасы Кедейбай датка кошулуп демекчи, бүт сол бириккени калганбы?!

— Карап байкап көргөйсүз, датка, — деди Курманжан айым, — молла менен берки Шатман кожо, Кыдырбек датка, Кудайназар түрк кандай алакада болушту экен. Ким билет, кыямы келсе молла Алымкул аларды «азирет ханга кол көтөргөн, канына забын кылган» деп, акыйкаты да ошондой, өзү түздөн-түз катнашкан эмес, «сен айткансың» деше албайт, далил таба алышпайт, беркилерди жазага тартып жибериш кообу да бар. Сиз, датка, ушул жагдайды эстен чыгарбаңыз, мына ошол кишилердин тамырын тартып, көңүлүн алып, колдон келишинче жанагыдай болуп кетер кокустуктан корчолоп, арачалап алыңыз. Сиз жакка оошсо, чоң жаат болуп беришет, жаман айтпай жакшы жок, алар жоюлуп кетти дегиче сиз жалгыз каласыз...

Алымбек датка ой басып, башын ийкей жер тиктеп отуруп калды. Иш кыйын экен, бирок кантип баш тартмак көптөн ойлогон оюнан, бийлик кызыгынан?!

Кокон сепилинин кырынан удаама-удаа күрсүлдөтө кош замбирек аттырып, өзү Риштан дарбазасына чыгып, молла Алымкул Алымбек датканы салтанат менен тосуп алды. Жамырап аваз кылган көп элдин көзүнчө экөбү эки жактан аттан түшүшүп, жөө басышып келип, төшүн төшкө тийгизе бөтөнчө ымала көрсөтүшүп учурашышты. Молла Алымкул көзүнө жаш алып, аманчылык сурал, датканын «кайра уясын тапканын» күттүк айтты.

Тез эле, ордо жакшылары менен жүздөшүү бапыр-тапыры бүткөн соң, эки бек жанына башка көз, башка кулак кошушпай өзүлөрү ээн-элкин отурушуп, бийлик ээси ким болот, кандай болот, аста ой алмашышты. Өлкөгө бир кожоюн керектигин моюнга аларын алып, бирок кайра да Мин тукумунан хан көтөрүү оюна Алымбек датка каршы ниет билдириди.

— Не кереги, не касиети бар булардын?! Булардан көрө не отүрүктан, не тоолуктан, не чөлдүктөн — үч тайпа жүртүбүздөн көтөрүп алсак ким кой демекчи? — деп көшөрдү. — Э-э, Нұзұп аталық болуп, не көйду көрдү?! Мусулманқұл миңбашы болуп, не тапты?! Өз тууганын өзү жығып берип, ыя, Өтөмбай менен Нармамбет не болду?! Мал арығын баксаң ооз майлайт, адам арығын баксаң тәбө кандаит! Зап сөз эмес бекен?! Ушул Маланы көтермөлөйбүз деп, акырында сиз экөөбүз не мүшкүлдү көрбөдүк, бек?! Кылган жакшылығыбыз баләэ болуп жабышты го өзүбүзгө?!

Молла Алымкул көзүн үлдүрөтүп, жүйөгө макул болгонсуп, каршы айттар жообу жок сыйктуу башын ийкегилеп тим отурду. Бирок, мына арты өзүнө жамандық ишке айланып кетишке ыктымал болгон өтө кооптуу окуяга карабашын сайып кирип, шарият да, салт да колдоп турган так эгесинин өзүн тыңдым қылышп отуруп, акыры аяганда «баркы бар» деп, ушул көйрөң Алымбекке ийлеп-ийлеп итке салгандай кармата берип, өзү баяғы эски бек тону менен шалпайып кала берер киши бекен?! Буга көнөр ою жок зарделүү молла Алымкулдун, бирок азыр көздөгөн купуя ниетин ашыкча коогасыз жылма гана бүтсө бүтөрүп кетиш учун сылық, сыпаа жүздөшүп отурганы. Шарт талап кылса, башка бейпил жол түгөнсө, ал ар кандаид кыябында ким менен болбосун тике маңдайлашат, колуна түшүп турган бийлик тизгинин оңой бере койбайт, кан төгүшө кармашат. «Майли, жети өлчөйлү, жети өлчөйлү, датка...» деп, кымырылып, ар түркүн маани түйгүзган сөз менен токтолду.

Кокон шаарына бек делинип, Алымбек жалпысынан ордого баш-көз боло турмак вазийфасына өттү. Молла Алымкул мурда эле ордо аскерин өз кол алдына ийгерип алган соң аскербашы катары ошол бойдон козголбой калды. Бул бир жагынан сыртынан бийликти бөлүшүп алган ынтымагы болуп, бир жагынан абалкы өткөөл мезгил, бирин-бири акмалаган, ар кимиси өз кубатын тымызын чамалашкан убакыт гана получу.

Шаарихан беги карабагыш тууганы Койчу датка, Кыдырбек датка, Кудайназар баш болгон бир топ ордо адамдары Алымбек датканын таасирине өтүштү. Бул жаат «өлкө биримдиги» дегенди өз ичинен өзүмдүк хан авледин көтөрүп, колдон келишинче орус менен жакшылық менен тынышып сакташмак. Бул көксөө Ташкенге бек болуп калган Шатман кожонун таламына төп келбей, ал астыртан молла Алымкул жаатына ыктады. Құн өткөн сайын ара жиктелип, кимдин жанында ким бар экени эки тарапка айқын болуп, айыгышуу аябай курчуп, кыйраша турган бир катуу кагылыш үрөй учура жакындал келе жаткансыды.

* * *

Ордо тараптан ар күнү ар түркүн кеп угулуп, кайсынысы нүктүү, кайсынысы каңырыш, биле албай Курманжан айым мин бир толгонуп, түркүн түмөн божомол сесин алып, ой-санаасы бир жерге токтолбой дудала болуп турган чагы получу. Жолдун онуту деп, өргөөсүн Каблан-Көл жайлоосуна кондурған. Ошондой мазасыз түндөрдүн биринде эл кызуу уйкуга кирген мезгилде капилеттен те алыстан ат кишинеп калды. Түйшөлүп, али кирпик кага албай жаткан Курманжан айым: «Ошол...» деп аптыгып ордунан тура калды. «Ошол, карача аргымак эле, ошол!...» деди. Үйүр сагынган айыр аргымак чаалыкканын унутуп, алчактай басып, алда кайдан улам шаңгырап кишинеп келе жаткандай. Курманжан айым эшикке кандаид чыкканын билбей калды. Дагы

шаңырап аргымак кишинеди. «Өзү экен... датка келип калды окшойт, аксары башыл кудайы, о көкө төцир ай, не күн болуп келип калды экен?!» деп туталанды, не кубаныч, не коопту бир окуя сезгени белгисиз эт-жүрөгү болкулдап, алдастай басып, шабырт келе жаткан жакты көздөй бет алды. Улам коюу көбүргөндү шатырата нарылаган сайын жүрөгү опкоолжуп, тездей берди. «Ыя?!. Келбейт эле, зарыл бир иши болсо киши жиберет эле!.. ыя, куугун жеп калдыбы, ыя?..» деп, санаа аны кыстап, шаштырып, жүгүргөнүн өзү билбей баратты.

«Эне, кайда барасыз, токтоң?!» деп айта алышпай, эсейген эки уулу тең ээрчиp, бири кантарылуу аттардын бириң жетелеп: «Эне, буга минип алышыз» деген сөзгө жетише албай карама-карама логлоп чуркады. «Ыя?!. Не болсо да жай эмес бу..» деп, балдарынын ээрчигенин сезбей, артын каарга буямасы боло албай кетти Курманжан айым.

Бир убакта көп аттын дүбүртү, бышкырыгы таасын угулуп, жакын эле алдыдан шыңырап карача аргымак кишинеп жиберди. «Мына! Айтпадым беле?! Өзү экен...» деп, ал селейип токтой калды. О, санаадан учкул жок белем?! Ошол тапта Курманжан айымдын көңүлүнө «карача аргымакка датканын сөөгүн артып келатканбы, каран күн» деген ой зып дей, ошол замат коштогон көп атчан дуу өкүрүп жиберише тургандай сезим эңги-деңги кылыш, тула бою дүркүрөп кетти. Курманжан айым дагы бой таштап, өз шабырты, коюу көбүргөндүн качыр-кучур болгону кулагына угулбай демиге катуулап басты. Аңыча караңы арасынан түңгүюк көзгө илинип, ири алдыда, атырыла басып, карача аргымак дагы шаңырап кишинеп жиберди. Курманжан айым эл көзүнө да байбиче каадасын тутуна токтоно албай секелек келин сымак дуу эте чуркап, жетип эле аргымакты тизгиндеп:

- Келгиле, келгиле, — деп, үнү калтаарып, шыбырагандай басмырт күңкүлдөп, токтотпой кошо желе басты.
- Кандай, байбиче, тыңчсыңарбы, мал-жан эсенби байбиче? — деди эңкейе Алымбек датка караңы ичинен, кабагы көрүнбөй, үнү шалкы. Жол азабыдыр?
- Кудайга шүгүр, элиңиз эсен — биз эсен, датка!.. — деди Курманжан айым, кош колдоп кармап, эринин камчылуу колун өөп тооп кылды. Ошол бойдон аргымакты суулуктай жетелей:
- И-и?.. ыя, неге мынча түн катып, датка?.. — деп сурады ошол Каблан-Көл айланасында караңы түн жамынып кулак түрүп ээрчиp турган бирөө бар сыңары жарым үн салып, өз көкүрөгүндөгү удургуган күдүк санаадан аны сайын кообу күчэйүп.
- ыя?..

Алымбек датка унчукпай, неден баштап, не деп айтарын биле албай, тунжурай калды. Сабыры кетип, ушу караңы түндө да кабагын байкайм дейби, колу аргымактын суулугунан чыкпай, кетенчиктей басып, андан жооп күтүп бараткан Курманжан айымдын караңыда кадалган көзүн сезди. «Бул эмне?!» деди Курманжан айым. «Бул эмне, биротоло баарынан кол жууп, үмүтү үзүлүп, деми кесилип бүтүп келгенбى?!» деп, ордо талашып жүргөн датканын бул кейишине эч ыраазы болбой, макул боло албай бир аргасыз кайғы, бир те теренден кыжыры дүрт тутанып, жүрөгү дүкүлдөп кетти. Алымбек датка да бу кумурсканын түндө оонап кеткен жерин билген дегендей керээт айымдын мындай чоочулаганынан «дагы бир балекетти уккан экен» деген ойго дароо кабылып, дароо ордо, кымырылган ордо адамдары көз алдына бир тартылып өттү. Ал байкай албаган дагы бир мүшкүл бар белем?!

— Ыя, датка, дагы качып чыккансыз го?.. — деди бир убакта Курманжан айым бағы мұңайым мүнөзүн сактанып, бирок анын деминен кескин зил үгулду.

Алымбек датка өзүнчө акырын улутунуп, өзүнчө касырет тартып, өзүнчө өкүнө бағын ийкегилей:

— Качып келгеним го жок, бирак абал жаман, байбиче... — деди чарчаңқы.

Ошол учурда өргөөгө жакындал, көк дәбет құлтұлдөп әркелеп тосуп қалған эле. Курманжан айым карача аргымактын суулугун бура тартып, кайра оқчундай жетелей басты:

— Күп жакшы! Андай болсо аттан түшпөң, ырым болсун, датка. Качуу оюңзда жок болсо, маслахат үчүн эле келген болсоңуз қүп жакшы, ат жалынан бүткөрөлү, датка...

Бир тынбай ат үстүндө келип, такымы тырышып, бели үюп, чаалыккан Алымбек датка әэрдин кашына өбөктөп, караңғы түндө акырын күңқұлдөп, ордодо болуп жаткан оош-кыйыш, бир жактан бир жакка түндө жорткон келемиштей жылып-жылып өтүп жатышкан ордо шумдарын, абал улам курчуп, улам кызып, тарс деп бир жарыла турған кооптуу күндүн отө эле жакындал келип қалғанын айтты. Эң акырында «Эмне кылабыз?» деген суроону түйдүруп, ушул айсыз караңғы сыяктуу түңгүюк абалдан керәэт айым дагы бир сыйкырдуу шам чырак акыл туттуруп, чыгарып кетерин гана сыйынып токтоду. «Кой, датка, ушул бийлик деле жетет бир башыңызга, кой, ордосу менен курусун, келгениңиз жакшы болуптур, ордо башы болбоңуз беш чүрпөнүн атасы болуп, тынч эсен жүргөнүңүз ылазым, айланайын даткам...» дейт деген ойдан башка мәндайына келбей бүт тула бою ныксырап, эгер минтсө өзү буга кандай мамиле кылары даяр да эмес, талықшып, тунжурап турду.

Жайлоо жердин сыйдырым жели кайдандыр леп- леп келип, кайра кайдадыр шуушу кайып учуп өтүп, кайра дымый калып турған. Те нарыда коштоп келген кырк жигиттин өзүлөрүнчө акырын кобурашканы, оттогон аттардын шабырты, бышкырыгы гана түн терметет. Курманжан айым карача аргымактын ыыйык жалын кармап үңқүйтөн бойдон көпкө былк этпеди. Бир оокумда Алымбек датка бир сүйөк кеп талап кыла дагы өзү түйшөлдү, «үйгө түшөлү эми» деген ою ооз учунан келип. А Курманжан айым ордунан ықшалбай:

— Ыя, датка, жүрөксүп қалған окшойсуз?.. — деди акырын, ындыны өчкөнү, мындај жүрөксүнүшүнө макул эместиги деминен байкалып.

Алымбек датка әэрден өйдө боло берди. «Ырас» деп кантип айта алат эл агасы башы менен?! «Жок» десе калп болот, ал калпын баяғыдай алдына туу көтөртүп дал түштө жол келбей түн катып жүргөнү, эки ийни түшө минтип шалдырап турғаны ашкере кылып турат.

— О аттын, ай, жүрөксүнөр жөнүңүз барбы, даткам, жаман айтпай жакшы жок, бул иштен мертингидей болсоңуз артыңызда азamat беш Алымбек калып турбайбы?! — деп жиберди Курманжан айым үнүн кейиштүү да, кекерлүү да көтөрө.

Караңғыда айымдын тереңинен кайрат жалынын күйүп турған баяғы жашыл көзүн Алымбек датка дили менен көрүп, мындај катуу кепти мурда укпаган, ошол табында күтпөгөн, ормоюп тиктеген бойдон селейди.

— Кайтканым онбу, байбиче?.. — деп сурады бир убакта.

— Оң түгүл, датка, зарыл! — деди Курманжан айым туталана. — Өзүнүз ойлоп көрүнүзчү, эми качып кайда батасыз? Те күттагы ишенип отурған тууган эл эмне дейт?! Дагы качып, дагы кара башыңызга сыйынт сурал, дагы көмөк тилеп барсаңыз? Ыя,

иренжишпейби?! «Кимге ишенип, ким менен тагдырыбызды канжыгага байланышып жүрөбүз?!» дешпейби?! «Өзүбүзчө ордо күтөбүз, өзүбүзчө бир тайпа журт болобуз» деген көксөөңөр куру кеп болуп калбайбы бу өлүмгө тике карайт деген башчы кара башын корчолоп, жалт берип кетсе?! Жамы кыргыз кыпчак журту сизди карап турат. Мындай кезде, датка, кара жанды ала качкан айла эмес, көксөгөн максаттын кадырына кара башты тике сайып, жазатка өзү барып бериш — ошол айла, ошол акыл, ошол эрлик!..

Алымбек датка катаал сөздүн ыктуу жүйөсүнө тен берип:

- Ырас, — деп, чачылган санаасын жыйнап, кадыресе чыйрала түштү, — ырас!
- Тез, кылчактабай азыр кайтыңыз, датка. Минген бурактан түшпөңүз, кармаган тизгинди коё бербениз — бул ырым, бул эртеңки минер тагыңызга, тутар өкүмдарлык тизгиницизге үмүт, тилек. Бурак үстүнөн суусун ичип, азыр кайтыңыз, — деди Курманжан айым.

Те нарыракта турган беш уулу — Абылла, Асан, Маамыт, Баатыр, Камчы келип, улуулата эки колун бооруна алышып салам айтып, акырын ыйбаа, ызат карманышып, көрүшүп калышты. «Мына, сен мерт болсоң бек каадаңды кылар, жолунду улантар, ысмыңды туудай көтөрөр бул беш азамат калат артында — сен чайлаган бай терексин!» дегенди кайра түйдү. Алымбек даткага бул аны эки колтуктан сүйөгөндөй кубат, кайрат берди. Биринен-бири сөөлөттүү, биринен-бири көркүү, биринен-бири калышпай кылка теректей бой керишип өсүп келе жаткан боз уландарынын деми аны көз көрүнөө көтөрдү, заматта ордо кыжаалатын, өлүм коркунучун унuttурup, тебелетип жиберди. «Кудайга миң мертебе шүгүр, мендей пенде өлөм десе күнөө болот!» деген кыял көңүлүнө жаймаланып толуп чыкты.

Уландары менен учурашканы да, коштошкону да ушул эле болду. Карада аргымакка майиз кошкон күрүчтөн жем илип, Алымбек даткага аргымак үстүнөн көөкөрлөп кымыз жуткуруп:

- Тез дегеним бул, датка, сиздин түн катып ордодон чыгып кеткенициз «маслахатка кетти» эмес, «качты» болуп тарайт. «Качты» болгон соң кечеги жумшак тил, катуу сүр менен ийгерип кураган тобуңуз байкоосуз ыдырайт — качкынга ким кошулуп качмак, аргасыздан болсо да досуңуз касыңыздын тарабына жылып өтөт, кеткен досту кайра кайрымай жок, касыңдан аша каршыккан душман болуп кала берет. Сиз, датка, ката иш кылгансыз, эми ал катаны ууга чыгып келген өң көрсөтүп, Коконго шардан менен кайра кирип, кайра ордонун төрүнө өтүп калганыңыз гана ондойт ондосо... — деп шаштырды Курманжан айым.

Жолго бата алды Алымбек датка. Курманжан айым аргымакты дагы эле суулуктап жетелеп, лепилдеп үзатып басты. Эми шашыла күңкүлдөп сүйлөп:

- Абал кылыштын мизине, кылдын учуна келген экен. Мындай тапта озунган эле алат, кенебей жаткан алдырат, датка. Оңтү күтүп отурбай тобокел кылыш, озунуш ылазым, датка. Тез! Ойронун чыгарыш зарыл, датка. Кылчаңдаш болбойт! Арты эмне болорун ойлонуп отурушуңуз өзүнөргө кастык, арты эмне болсо ошол болсун, бир күдай өзү, ичи кен, жөндөйт... — деди. — Эми, дагы бир айтаарым — бой жүрбөй не бир көзүңүз түшкөн, не бир жакшы санаалаш бурадарлар акыл берген бир түзүк жубанга нике байлатып коюңуз — бою-башыңызга карайт, мусулман ордосуна баш болуп отурган соң тазалыгыңызга төп, эң жакшысы кылдан кыйкым, жумурткадан кыр

издеген душмандарыңыздын ушак-айың кебинен какас болосуз — бул ушул тапта ашкере зарыл.

— Ылайыгына, — деди Алымбек датка, — ылайыгына карайлыш, байбиче. Кош, — деп, эми өзү ашыгып, бардык ой-санаасы ордо кармашына ооп, өзү туталанып, кош айтышты. Курманжан айым эринин колун өөп тооп қылды да:

— Кош датка! Жигит пири Шаймерден колдосун... — деп, ак тилек қылып, караңғыда жүзүн сыйип бата қылып, бу ортосунан қыл өтпөй калган өмүр менен өлүм кармашына биле туруп өзү жөнөтүп койгонун айын сезип, не кайгырбай, не кубанбай нестейип кала берди.

Кырк атчан кайра дүпүрөй Кокон көздөй тартты. Алымбек датка алдына чыккан кишиге салам да айтпай, саламына алик да албай, ким экенин даршан қылбай түн пардасын жамынып, күпкөсүнө ач түлкү киргенин туюп калган карышкырдай алдастай сүрдүгүп, жаагы карышкан тажаал санаа қуюктурал, эч жерге токтолбой кетти.

Ушундай капилет жорук болуп кетерин ким болжогон?! Ордого башкөз болуп калуунун өзү Алымбек датка жааты өкүмдерлүк бийлик колго өткөнү ушул дешип, көнүлдөрү жайланаңып калган убак эле. Кудайназар түрк менен Кыдырбек датканы бир түндө жүздөн аскер барып, үй-үйүндө басып, а дегидей сөзгө келишпей экөөн тез қылыштап өлтүрүп кетиши. Жигитбашы Маматкан баатыр қызылдай қырылышып кармашып, нары беги, нары өз туушкан агасы Койчу датканы коргоп калды. Таң сүрө адам үрөйү тааныла баштаганда түн жамына тийген жоо қыргындан калганы кайра тартып, дүпүрөтө дүргүй чабыша бир жакка бой жашырып кетиши. Ким булар? Кайдан?

Ошол күнү бул шумдук окуя кабары Коконго жете электе Чотон деген адам Алымбек датканын эшигине келди.

Алымбек датка эртен мененки намазын жаңы эле бүткөн. Азирет Шайх-уль-Ислам Саги-заада, молла Зия деген ордо адамы баш болгон төрт-беш киши салам айтып келил калышты. Шайх-уль-Ислам ордодо качан болбосун, кимге болбосун келсе жолу тосулбайт. Күн ырайы, эгилген эгин, жыйым туурасында сөз қылышып отурушкан.

Караулбашы кирди:

- Таксыр, Чотон баатыр келиптири, учурашып кетсем дейт, — деди.
- Чотон маңкабы? Коё турсун, — деп койду Алымбек датка. Көз алдына аюдай килейген түуралуу, бою пас, эки көзү қыпкызыл, мурду белбаскак, одурайган кара киши келди. Чотондун ашкере бой көтөрө эрес талашкансыгын кейпи, бир да жолу сырдашпаган зардеси Алымбек даткага жакчу эмес, жылдызы каршы сыйктуу киши болучу.

Бир аздан кийин караулбашы дагы кирди:

- Таксыр, сабылып турат. Ноукентге өтүп бара жаткан экен, бир ооз сөзүм бар эле дейт...

Алымбек өйдө карай берди:

- Эмне сөзү бар экен ал ант урган маңканын?! — деп алды. — Мейли, киргизчи бери...

Чотон эшикten араң сыйып кирип, камырабай чайпала басып, күркүрөгөн жоон дабыш, акырын салам айтты да, кычыгына эт өсүп кеткен қызыл көзү үй ичин бир чыргый отурган адамдар менен сүз кол алышты. «Мунун кесири башынан ашкан!» деди ичинен Алымбек датка. Молла Зия иреци купкуу болуп, башын араң ийкегилеп:

— Ие, келиң, Чотон баатыр, келиң, — деп датканын жанынан өз ордун бошото ылдай жыла берди, — төргө өтүн, төргө...

Чотон сыңар тизелеп, коомай көчүк басты.

— И, кел, жол болсун? — деди Алымбек датка.

— Бир эртеңкиге калтыrbай турган зарыл иш бар эле, датка... — деди мелтейип, үрөйү да суук, көзү да шумдук түйдүра ойноктоп Чотон.

Ал үбакта шырп эткен шыбыш жалган-чынына карабай керек болчу. «Э, бу отурган элден жашырын экен» деди, Алымбек датка кайтарып сураган жок.

— Кел, даам сыйып, анан деле айтарсың ишин болсо.

Чотон көзүнүн төбөсү менен дагы бир сыйра баарын тиктеп, молла Зияга келип, кадалып токтоп калды. Молла Зия аны сайын көзүн ирмешке жарабай, азирет Сагизааданын ахлак жөнүн маек кылган коңур муңайым үнү да кулагына угулбай, нес болуп калды. «Иа, алла! Бул айбан неге тирмейет?.. Үя, тууганын кыя албай, өңүн көрүп ырайдан кайтып, ыя, тууганына барлык сырды булайтып чубап таштаганы отурабы бу макоо?..» деп, өлүм менен өмүр аралыгы ал үчүн бир нукум болуп, заманасты күүрүлдү. Аңгыча дасторкончы дасторконун жаяр алдында жез чылапчын тосуп, өзү жез чөөгүн менен колго сүү күя баштады. Этектен башталып, төрдөгү шайх-уль-Ислам Саги-зада, молла Зия кол жуушту. Эми Алымбек датка эңкейип, жез чылапчынга кол тосуп, ашыкпай жууп, суудан ууртап, ооз чайкап жаткан мезгилде килейген Чотон лап тұра калып, койнунда катылуу келген шап¹ кылыш чагылгандын отундай бир жарқ дей төбөдөн шилтенип, көз ачып жумганча Алымбек датканын башы чылапчынга шалак деп түшүп калды. Шайх-уль-Ислам Сагизаада эки көзүн басып, кылыш эми ага шилтene турғандай, тез күбүрөп келмесин айтынып жиберди.

— Коркпон, азиретим, коркпон... — деди мола Зия.

Кылышынан канды аптыга бир жалап алып, тажаал айкырык салды Чотон:

— Мен бекмин Kokongo! Жайлайым былк эткениңди! Жайла-айм!

Ким былк этмек?! Ошол жерде шайх-уль-Ислам Сагизаададан башкасы муну билип келген, Алымбек датканы шексинтпей ортого алып туруш вазийфасы тапшырылган өңкөй кутумдар экен. Көздөрү жайнап эле ликилдеген Чотонду мыңк этпей тиктеп отуруп калышты.

— Уа, бар-ракал-ла, Чотон баҳадур, бар-ракал-ла!.. деп, мактап жиберди ачык молла Зия. — Энди, баҳадур, тышта не окуя болуп кетет, тыштын камын көрмөк абзел, баҳадур...

Желигип, ликилдеп, Чотон тышка жөнөдү.

Тышта Алымбек датканын құзәтчү жигиттери бар, иргелген жүз сыйай менен келген Чотон, не бар не жок, кымкуут кагылыш капшабына кабылып калбас үчүн кутумдар тамдан чыкпай бугуп отуруп калышты. «Бири өлүп, бири калсын. Бир жаңсыл болсун...» деп ойлоду ар бири. Кокус датканын құзәтчүлөрү үстөмдүк кылыш кетишсе, өлтүргөн башка, буларга ким күнөө жүктөй алмакчы, кайра өлтүргөн кишигө наалатын жабыла айтышат, күйүнүп өкүрүп калышат, а ушул бойдон Чотон басып калса дагы жакшы, баягы көздөлгөн иштин ончту. Бирок, алардын ортосунда ордонун билерманы сулап өлүп жатпайбы, акыры кандай түркүн өзгөрөрүн ким билет, ирендери учуп, кооптуу тагдырга баштары байланып калды.

¹ Ша p — эки жагы тек миздүү кылыш.

Молла Зия Алымбек датканын өлүгүн улагага алдырып, үстүнө жана эле желбегей ийине салып отурган кымкап тонун айкарасынан жаптырып, башын жанына койдуруп койду да, эси чыга калчылдаган дасторкончуга дасторкон жайдырып, жалбырттап чачылган, конурсуп жыттанган адам канынын ортосунда атайын ырым үчүн жайма-жай даам сыза беришти.

— Э-э, жеткен ажал бул. Кырк жылы кыямат журсө бей-ажал чымын өлбөйт деген эмеспи жараткан эгем...

— Муну өз ниетинен өзү таап алды окшойт даткабыз?..

— Уа-а, ошону айтың, ошону... Бу ыраматылык датка жакшы адам эди-ю, ынсаптан кетип калды, ынсаптан... Бу баарыбызга тең ыйык ордону түрк баласына гана энчи кылмай болуп, аттиң ай, ордонун кат-кагазын нонок түрки менен жүргүзмөкчү болуп... О, илгери бир муштаидден сураган имишдүр: «Кайсы тил ширин?» «аль-Араби асел, фарси — шекар» деп, жооп кылган муштаид. «А түрки недур?» деп, такык кылган дешеди. «А түрки — өнөр» деп койгон акылман. Маани ушул ки, түрки — тириликтө бир кереги болуп кала турган, а мейли базар заруратына жарай турган бир өнөр гана экен. Ыйык кат аль-Куран, арабиде, аны башка тилге таржима этиш күнөө, магнасы бузулар, а фарсиге беш ирекет намаз, жаназа окуш, жана да бир кат, казал жазыш ылайык болунган. Муну бузуш аз күнөө эмес эди даткага...

— Пай, пай... Кудайым сүйүп бак берген, дин-Ислам шарияты дува берген паша авладин жок кылгаймын деп, не өзүн, не башка түрк баласын хан көтөрмөк болгонун карап багың? Йе, алла, дааратын түзүк ала албаган кайсы түркөй өкүмдар болуп жарытмакчы?! Э-э, мунусу менен жамы мусулман бирлигин опат кылмак даткабыз...

— Ва-ай... Тиги кут жайдагы жабайы туугандарынын азазил тилине кирип, арам дилине ооп, мусулман жерин тартуу этип, дин-Исламдын душманы кайридин орус менен купуя алака кылышка батынган дешеди.

— Пай-пай... өз өлүмүн өзү сурап алганы бул эмеспи?!

Жайма-жай кобурашып, биринен бири ашыра Алымбек датканын күнөөсүн көбөйтүп, колдорун улагада жаткан өлүгүнө кезей-кезей кеп урушуп, баш ийкеше бирин-бири кубатташып, бирок баарынын кулактары тышта, даам сызган болуп отурушту.

XI

Өзү ошого чейин Маргалан вилаятынын беги болучу Алымкул. Мала-хан тындым болунган соң аскербашчылыкты алып, өзүнчө өтө ишенимдүү Маргалан ичиндеги аскер ичинде турган. Тезинен Мала-хандын онеки жашар Султан-Сейид деген уланын ак кийизге салдырып, «хан» деп жарыялап, ордого колунан жетелеп киргизди да, өзү бала ханга аталык, ордого кеби эки кылышын болуп калды.

Алымбектин тындым болгону угулган соң Курманжан дароо алейне өргөө тикирип, түндүгүнө аза белгиси кара байлаган туу сайдырып, урук-тууганын жыйнап, өзү астейдил көзүнөн жаш төгүлүп, колундагы шакек- билеригин, кулагындағы сабагын чечип, кара кийип, кош бөйрөгүн таянып, элдин эң алдына өңгүрөп, акырын эки ооз кошок кошту:

...кызылдан макмал эндейди,
кыйыры чалкар көлдөйдү
кыргыз-кыпчак элиңин эми
кыздары туубайт сендейди...

...карадан макмал эндейди,
кайкыган терең көлдөйдү
кыргыз-казак журтуңун эми
катыны туубайт сендейди...

Тууган да, ичен табалап турган кутум да чүү көтөрө өкүрүп, тоо арасы кошул-ташыл тенседи.

«Кадырлуу бек айым, дозоку болгон кутумдардын колунан мерт болуп, кайран бегибизден айрылып калдык. Келип, өзүңүз башында туруп, бектин ариетин кылыш кетиңиз...»

деген «куш тилиндей кабар» алып, ордодон атайын чабарман келди, бирок аяр Курманжан өзү «баскан- турганы чектелүү аял» экенине шылтап, өзү барбай, «эл аксакалдарынан» жиберип, бектин сөөгү алышып келинген соң кокон ордосуна ықрапалыктан ачык баш тартты.

Эми Кокон ордосунан эч жакшылык болбосун болжоп, баягыдай арачы түшөр күйөрман Алымбек туугандын көзү жок, аркада Байтик баатыр оозунуп аракетке өттү да, байкатпай Бышкек чебинин беги Рахматулланы сыйпатка чакырып алыш, кырк нөкөрү менен кырдырып салды.

Ордо менен мынчалык кастыкка өтүшүп калган соң буларга бир таяныч зарыл го?!

Ошол кезде орустар Үч-Алматыга «Верный» деп ат коюп, түбөлүккө деп ээлеп, күчтүү аскер туругу кылышып алышкан.

Жантай бий да ордо жактан чоочубай коё албай, жакшы чыкма уулу Шабдан Туркстанда ордо атынан бек болуп турганына да карабай, Байтик баатырдын ыгына көндү да, Верныйден бир отряд аскер чакырууга мажбур болду. Мейли, кокус ордо тараптан кысым болуп калса, булар айбат болсун!

Муну угуп, кокус кармалып калбас үчүн бек Шабдан түн караңгысына аралашып, өзү башкарып турган шаарынын дубалынан тымызын секирип түшүп, өзү качты.

Ушул көз карайлагандын айласы болгон «чакырууну» өзүнө укук кылыш алыш, убакыт бошко өткөрүп отурбай зарделүү полковник Черняев башына коюлуп, ошол 1863-жылы эле «экспедиция» деп аталган накта жортуул уюштурулду. Полковник биринчи Токмок, Бишкек чебин катуу кыргындап басып алды да, андан батышка карай жылыштап, 1864-жылда Ниязбек, Оулия-Ата, Түркстан, Чымкен, Сайрам калаларын биригин артынан бирин замбиректеп кыйратып отуруп, генерал Черняев 1865-жылы Ташкен босогосун жетти.

Өз ичинен, бак талашкан көй туугандарынын артынан тымызын аткан огунан Алымкул аталақ капилет өлүм болуп, ошол Ташкен дубалынын түбүндө генерал Черняевдин аяк алдына, тағдырдын келме кезек деген катаал оюну ушубу, бүк түшүп жыгылды.

Тоголонуп баш кетмей, томсоруп ыйлап жаш төкмөй бул элге көнүмүш, боло жүргөн окуя делинет. Бийлик ээсиз калмакпы?! Ордо башы бүгүн өлсө эртең башка ордо башы чыгат. Ким таң калат?!

Бул маселе амир Музафардын да көңүлүн бөлдү белем, тезинен колунда жүргөн качкын Кудаярды жанына алыш, көп кошун баштап, Кокон шаарын камаламакчы болуп келди. Не курал кезеп, не керней бакылдатып, алдынан чыккан эл болгон жок. Ордо бош калган!

Аяр ойлорго кабылды. Бош калуу ээсиз калуу эмес, бүгүн бош турса эртең эсине келген бирөө талашып чыгат. Те бир убактагы атасы амир Насрулла кылыш көргөндөй «Кокон өлкөсү Бухара-и-Шарифтин бактияр өкүмдарынын кол алдына өттү» кылгысы келбеди, анын арты жакшы болгон жок ко, бул өлкөдөгү жашаган түркүн тайпа калк кыйла өзгөчөлөнүп, өзүнчө журт болуп көнүп калышкан, онойлук менен ымга келе койбосун билет, «ордону тартып алган карәзгөйдөн бошоткон» болуп, «ыйык ата мурасын өз эгесине кайра алыш берген» болуп анын көзүн карабаска чарасыз Кудаяр аркалуу өлкөгө өз өкүмүн өткөрмөкту көздөдү. Ким каршы Кудаярдын ордого огожо болушуна? Дагы баягы өчүккөн кыргыз кыпчак! Ким алардын ушул тапта биригип баш көёр адамы?

Өргөө ичи элет адаты боюнча жасалган, күнүмдүк тириликтөр керексиз кылдай эчтемеси жок эле. Жай мезгилде салкын ак сарайында отуруп, кыштын күнү ак сарайдын тышкы кең майданына бышкан кыштан жарым кез бийик көтөрүп тегерек кылган журтка боз үй тикирип, алдына зыгыр бакал төшөтүп, анын үстүнө килем-килче салдырып, керегесине кештелүү талдырма¹ калатып, ортосуна арчадан от жактырып жашап жүргөн амирге бул өргөө көнүмүш, бирок шашылыш тигилген сыйктуу көзүнө комсо, өтө эле жупуну көрүндү. Түркүн түр салынып чырмалган чий гана көзүнө түшүп, көркөм буюмдун баасын билген неменин көңүлүн биртке бөлгөндөй болду. Бирок, үзүлүп караган жок, тек гана чийдин түрүн, көчөтүн, кештөрөн сыйрттан кайдигер сыйктастып, а көңүлү теренинен баам салып, баа коюп отурду. Шекчил амирдин көңүлүнө акырындал: «Ыя, бул не кылгандары, мал издеген бирөөгө жата конок беришкен сыйктуу кембагалдын жакыр үйүнө киргизип коюшканыбы бу?..» деген кинээ кетти, бу булардын ымга келишпестигинин белгисиби деп ой жооруду. Кудаяр да сары санаа, жер тиктеп: «Эми не кыямат кеп болунар экен? О жараткан, бу катындын оозуна

¹ Талдырма — түр баскан кооз кийиз.

биртке алтын шилекей салып коёр бекенсиз?!" деген күйгүлтүгү кошо агып, нес болгонсуп былк этпейт.

Бир убакта тыштан акырын токтоо кобур үн чыгып, өргөө эшигине шарпа жакында жаткандай болду. Кудаяр леп эңкейип, жыш чийдин түбүнөн тыштагыларды көрмөк болуп, амир Музафар сунган бутун жыйып, мандаш урунуп, он тизесин таяна тагында отургандай келберсиген сөөлөтүн түзөп, тыштан келер адамды күтүп, томсоруп кыя тиктеп калды.

Кимdir бирөө акырын тооз¹ күштүн түрүндөй кооз чырмалган чий эшикти көтөрүп, эки жактама сыр каалга ачылып, адеп сактай жүйүртө баскан Курманжан жесир кирди. Жана амир Музафарларды алдынан тосуп алышкан Жаркымбай, Осмон, Өмөрбек, Акимбай коштоп келишти. Курманжан жесир:

- Арыбагыла... Келгиле, азириети... — деп, мунаіым, жумшак салам айтты.
- Бар болун, — деп, ордунан тура калар түр көрсөтүп обдула копшолуп, алик алды амир Музафар. Ал тажылуу өкүмдар, ошол күндө дин-Исламдын кордүү очогу болуп турган даңазалуу Бухара-и-Шариф амири. Турууга ылайык эмес! Ошол копшолуп койгону да Курманжан жесирге гана болгон чоң үрматы болот. Курманжан жесир:
- Козголбогула, козголбогула, — деп жиберди, — беймалал отура бергиле, азиздерим...

Башка кепке өтүшө электе амир Музафар өзү қыраатын созо шаулдата куран окуп:

- Омийин, — деп, бетке бата тартты, — бир аллам өзү ал-кулум десин кайран датканы, жайын жаннантан кылсын...

Ушундан соң:

— Энди, бек айым, — деди ал жай, салабаттуу, конур жумшак, — кайран датка кара ниет кутумдарын колунан бөөдө мерт болгон э肯, ылайым жаннати болсун, биз укпай калдык дей албайбыз, жердин ыраактыгына карабай келип топурак салуу мусулмандык карызыбыз эди, чүнки ошол мезгилде Кокон ордосун ошол кара санатай адамдар ээлеп калып, ортобузда караманча кастык болуп, мына эми келип турганыбыз, бек айым. Кайрат кылгайсыз, бек айым. Эми, датканын калган өмүрүн, ооматын сизге, жана да угул балдарыңызга берсин бир аллам...

— Үракмат, азириетим, — деди Курманжан жесир, жылуу сөз жумшартат, жакшы сөз жан эритет, ал астейдил баш ийкеп, көңүлү ийиге түштү. Өз кезегинде Бухара-и-Шариф элиниң тынччылыгын, андан соң улук амирдин ордосунун бейпилдигин, мураскер угул баланын энеси каныке айымдын амандыгын сурамжылады.

— Шүгүр, шүгүр... үракмат, үракмат... — деп, сыпаа жооп кылып отурду амир, бул узур сурашуудан кийин:

— Энди, бек айым, сизге бир тартуу ала келген элек, — деп, тышка алакан уруп, дабыш кылды. Ошол замат жылтылдаган күмүш табакка салынган бирдемени үстүн үлбүрөгөн кара шайы жаап, нөкөр алып кирип келип, сыңар тизелей таазим кыла Курманжан жесирдин алдына тосо кармады.

Курманжан жесир элтейип, өлүмтүк жытын сезип, иреңи мостоюп тиктей берди.

- Көрүн, өз колунуз менен ачып көрүн, бек айым, — деди амир Музафар.

¹ Тооз — бейиш күшү, павлин.

Курманжан жесир кара шайыны чымчып, акырын ачып, чоочуп кайра таштап жиберди. Оозу кыйшайган, түктөйгөн сейрек мурут, белбаскак таңырайган мурун көрүнгөн. «Чотон!..» деди купуя. Иреңи кубула түштү.

— Көрүп көкшүнү суусун, өчү кансын деп ала келген элек, — деди амир Музафар муңайып, эски накылдан ривият айтты:

...менсинбе, а бакыл пенде,
эсепчи бар эки ийниңде...
бул дүйнө — көрө күнүң
жараша дур пейилиңе,
кылган ишиң — баскан изин
тараза дур о дүйнөң...

дептир го акылгөйлөр, бек айым.

Чотон ордого аралашып, бирок кылган кандуу жоругунан тууган арасынан катуу кинээ угуп, кысым көрүп, акыры мындан не өз каны менен жуунуп, не башка дагы бирөөнүн канына сатып алмайынча кутулбасына көзү жетип, артынан аңдыган кутумдар көбөйө баштаган сайын, дагы бир кооптуу учур жакындап келе жатканын сезген сайын качар тешик издеген келемиштей алдыртан алдастай баштаган. Ушул амир Музафар менен Кудаярдын кишилери менен жең ичинен кол алышкан соң ага сый эмес аны желдет издеп жүргөнүн угуп, жанындагы жигиттери андан безип, ошондо кеңирсиген кара жер алакандай тарып, өзү жалгыз Ноукент үстүнө тоо таянып кетүүгө аргасыз болгон. Сары изине чөп салган куугун Чотондун Кызыр-Ата мазарын пааналап, как таштын үстүнө тонун жая салынып, көзү ирмелип жаткан жеринен таап, башын кесип келип, быякка жөнөр алдында амир Музафарга тапшырды. Мына, амир Музафар Курманжан жесир менен бүтүшөр саясатына Чотонду садага чаап келген эле.

Кан куушкан касынын башын кесип келип берген билүү тартууга кайсы гана ордодо болсун ыраазы болмок. Курманжан жесир жийиркене жүзүн үйрүдү. «Өлтүргөнү го куп болуптур, а сасытып муну не котөрүп жүрүшөт, неткен менен да адам баласынын дени эмеспи?!» деди дилинен. Амир Музафар астыртан кол учунан «алып кет» деп ишарат кылды. Нөкөр ошол үңқүйүп турганынча кетенчиктеген бойдон тышка чыгып кетти.

Курманжан жесир жүрт агасы датка ордун жоксунтпай күтүүсүн мыктылап, бүт эллеттин жакшыларын ийрип кол алыштырып, астейдил ағыл-төгүл кылып мейманчылады. Мунун өзү даңазалуу Бухара өкүмдарынын өз зоболосуна жараша сый-урмат да, ошо менен эле катар кандай шөкөттүү мейман болбосун анын кадырына тете кылар өз эл салтын, өз жүртчулугун туюнтаркан жосун кылды.

Кийинки жүз көрүшүүдө амир Музафар көпкө токтолуп, үй ичиндегилерди бир сыйра сыйыра тиктеп отуруп, көңүлүндө ала келген өз бушайманын акырын алыстан баштады:

— О, арман ай... — деп алды, өзүнчө күрсүнө, өзүнчө баш ийкей мыйыгынан касыретли жылмайып. — Үч ордо арасындағы түккө арзыбаган талаш-тартыштын заарына уугуп жүрүп, тууганчылыкты такыр үнүтуп, жок дегенде, кошуна катары кылына турган ыйык ынтымагын биротоло жеп койгон экенбиз. Не тышка чыгып жер көрбөппүз, не өскөн бир элден таалим алалы дебеппиз — өз терибизге өзүбүз чирип, өз шорпобузга бороку болуп, дымып, сасып калган экенбиз...

Ой басып, өзүнчө баш ийкегени биртке билинип, мелтиреп отуруп укту Курманжан.

Амир Музрафар:

— Биз, кадырлы бек айым, мезгил кербенинен кара күүгүмдө адашып, келе жагыбызды карбаласта колубуздан түшүрүп койгон окшойбуз. Тигине, орус бүгүн Ташкенди алдыбы, эртең бүт Кокон өлкөсүн имерет, бүрсүгүнү Хийвага, андан наркы күнү Бухарага чап салат. Не кыла алабыз?!

Курманжан аны тиктеп калды, таң калган түрү көрүнүп. «Йе, өкүмдарлар, сiler ойлонушуңар керек эле го муну?!» дегенин өзүнчө болжоп туюнду амир:

— Э-э, — деп күлгөн болду, — көпкөндү көтөрүп урмайынча көзү ачылбайт! Мына, Ташкен ачып отурбайбы көзүбүздү, кадырлуу бек айым.

Курманжан да жылмайган болуп койду. «Ырас, кантит ырас эмес дей аласың?!» деди дили, мааниге тен берип, сөз жүйөсүнө ыкрап кыла билген көңүл адилеттиги азыр да өзүнө үстөмдүк кылып, өзүн ошол тайыз өкүмдарлар арасынан бөлүп ала албай, өзүн да күнөкөөр сезип, өзүнчө майышып отурду.

— Эми... эч аргаңар жокпу, азиретим?.. — деди ал.

Көзү жайнай түштү амирдин:

— Жок эмес, бек айым, жок эмес, — деп жиберди. — Бул өмүрдө баарыбыз, бек айым, чатырашчыбыз¹ го?! Жүрүшү түгөнбөйт чатыраштын, ойной билген таба берет. Бирак, бизге азыр бир гана жүрүш калган.

Унчукпай сөз акырын күттү Курманжан.

Амир Музрафар:

— Ал жүрүштүн аты ыйык ынтымак!

Өйдө карай берди Курманжан, саргылт жашыл көзү амирдин көзүнө кадалып, аны имерип токтоло калды, кеп төркүнүн сезип, акырын башын ийкеп, дагы маани акырын күтүп калды.

Кыйла чоочулап отурган амир Музрафардын көңүлүн өйкөгөн тоңу акырындап жибиди. «Э-э, ушундай дилгир адамдар менен ымала табыша албаган соң...» деп, бул ордонун билермандарына ичен кейип да, табалап да ойлонуп, тиги ошол тапта кеп-кенештин жыйынтығын эле күтө ыңқыйып отурган Кудаярды аны сайын кыртыши сүйбөй, тиктегиси келбей калды.

— Энди, бек айым, ошол ыйык ынтымак үчүн ордоңорду ордо кылалы, азыр эгесиз калып турган ордону тыяктан лап деп орус басып кала электе өз эгесин ордосуна эге этели, ойлонушуп көрөлү, азадил жансыз, бек айым.

Жер тиктеген бойdon калды Курманжан. «Өз эгеси?..» Кеп аягы кайда келе жатканын сезди, көңүлүнөн дүр-р эте каршылык ойгонуп кетти:

— Ушубу «жалгыз жүрүшүңүз», азиретим?!

— Шу, — деди амир Музрафар бет алдында отурган аялдын көк жашыл болуп өрттөнгөн көзүнө туруштук кылып. — Ойлонуп багалы, бек айым, мейли, башка тектен көтөрөлү дейли, дагы талаш-тартыш чыгат, тыяктан жаракага шынаа уруп орус киришет!

Көзүн сүзө калды Курманжан. Жүйө аны токтотконун сезип, амир Музрафар аны сайын муңайым, аны сайын жылым кебин улады:

¹ Чатыраш - шахмат

— Бу... бизге бурадар, сilerге тууган, өз. Оюбуз ушул ки, акыры Кокон тагы атамурасы экен, муну дагы терс кетсе онго баштап, кыңырын түзөп, жакшы иши болсо жакшы деп көтөрмөлөп, мындай жоо жакадан алып турган чакта ыйык ынтымакка баш коюп, кайра ордоңорго огожо кылып алғаныңар эп го...

Мелтирең ойлонуп калды Курманжан. Тиги тултуйган качкын ээрчип келгенин көргөндө эле кеп-кеңеш эмне туурасында боловун баамдаган.

«И, ынтымак дейт, ырк дейт?!» «Өз элин жоодой аңдыган өзү отурат ко, кара бетин тултуйтуп?!» «Бу го бу, өзүбүз өз колубуз менен ак кийизге салып көтөрүп алган Маласы не жыргалды көрсөтүптур бизге?!»

Аяр амир боло түшкөн күбүр-шыбырды таамай угуп отуруп, алардын айткан доосуна кошулбай да коё албай, баш ийкебей коё албай:

— Энди, «алдыңа келсе атаңдын кунун кеч» деген го?! — деп баштады баарына жооп кылып. — Мына, отурат, алдыңарга өзүм алып келдим. Кай бир учурда жумшак акыл, кай бир учурда катуу кагуу эсине келтирет эсирген пендени. Көрдү го эки жагын тен...

Курманжан:

— Эми, азирети өкүмдар, «ылдый тартсаң араба сынат, өйдө тартсаң өгүз өлөт» дейт биздин эл, биз эки ортодо кыйналып турабыз, өкүмдар... — деди. — Ынтымак кылмак зарур дейсиз, келе жакта өлкөбүздү өлкө катары, элибизди эл катары оторчулдардан, зорлуктан аман сактап калсакпы дейсиз. Мына ушу маани бизди ойлонтуп да, жөнүп да отурат. Нары да, өкүмдар башыңыз менен, өзүңүз босогобузду аттап келип, кадыр салып отурган сон, биз дагы туюк сойгон чанач эмеспиз, жарыктык, буга маани бербей коё албайбыз. Болбосо бу адам кейпин кийген тажаалды көрөргө көзүбүз жок эле...

Жүзү жаркый баштады амир Музафардын.

Жүйө улады Курманжан:

— Мейли, бу ынтымак ырайыштын кеп-кеңешинде гана калбай, бир кудай өзү жар болгон бактияр өкүмдар, башында болун! Мейли, не шылтоо айтып, не доо айтып кыңырылып отурбайлы, мейли, азирети, сиздин ыйык өкүмдарлык көңүлүңүз сынбасын, биз макулбуз. Бирак, аттиң ай, пенде жылкы мүнөз болот, жылкы арыгында мүңкүрөп кол карайт да, биртке эле тыңайтып койсоң кошкуруп, өзүндөн үркүп калат. Буларыңыз ушундай, азирети! Мейли, биз ықрарбыз, о кийин булардын жылкы кыялышына өзүңүз дагы бир күбө болосуз...

«Йе, эртеңкисине жарасак!» деди ичинен амир Музафар, ошол көз алдындағы макулдугуна:

— Ыракмат, ыракмат, — деп, ыраазылык айтып жиберди, — каниги эне сөзүн, эне камын кеп урдуңүз, ыракмат! Мейли, көпсө бир аллага койдук, эми мындан нары будан өтсө не иштесенер эркиндер болсун, мен арачы түшпәйм...

Кең өргөө толуп отурган кишилер дуулдашып, эки жактын тең жүйөсүн кубаттап калышты.

Амир Музафар баарын сыйыра тиктей отуруп, атайы өтө олуттуу сөөлөт, бой карманып, конур жумшак кеп уруп, Курманжан байбичени «датка» көтөрүп туурасында Бухара-и-Шарифтин шайх-уль- Исламынын ыйык фатвасы¹ жана да өзүнүн өкүмдарлык

¹ Фатва — шариятка ылайыкталган бүтүм, чечим.

жарлыгы барлыгын айтты. «Датка» деген даража эң оболу бир виляттын диний көсөмү, андан соң кеби эки болбой турган элбегиси, аскербашысы да болуп саналган. Амир Музафар муну бул отурган эл билерин билем туруп эле атайын такмазалап саласал кылды. Мындай улук даража катын затына эч качан берилбegen, бир вилятка диний көсөм болуу эмес катын кишиге бир айылга имам болууга жол берилбейт, сыягы шайх-уль-Исламды да, амир Музафарды да шарт, Кокон өлкөсүнө өкүм өткөрүү таламы ийгерген белем. Элет адамдары бирин-бири тиктеше да алышпай, былк этпей отуруп калышты. Курманжан мелтирип жер тиктеп, кабагынан не кубанганы, не чоочунганы байкалбай тунжурай түштү.

— Азирети, — деди ал акырын, — мен бул элдин даткасынан калган бир жесирмин, азирети. Мага ылайык келбейт бул улук да, ыйык да даража. Ырас, датканын балдары да барадына келе элек. Бирак, койчусуз кой болбайт, бул элдин билеги күчкө толо, башы акылга жетик азаматтары көп.

Амир Музафар оозунан кеби түшүп, нестейип токтоло калды. «Ыя, бу шум катын ноктону шыптырып таштап кетмекпи?! Ымга келүүдөн баш тартканы ушулбу?!» деген санаа кылт этти оюна. Курманжан жесир кыдырата тиктеди. «Кана, не дейсиңер? Мына, жол койдум, алгыла улук даражаны берсе бул амирдин колунан, алгыла!» деп, мокоткон көз караш. Отурган билермандардын көздөрү чекирейип кетти. Булардын ич арасында күңкүл-мыңкыл сөз жүрүп: «Бу катын кайран датканы өлүмгө өзү жумшап койду. Бу ондурбайт, дагы көргүлүктү көрсөтөт окшойт...» дешип, алдыртан бак, бийлик талаша башташкан. Мына ушул күтүлбөгөн кыйын жерде Курманжан жесир аларды атайын кысты. Ыйык Бухараны амири акылынан адашпаса бул даражаны буларга кыя койбайт, бул бештен белгилүү. Ырас даткалык өзүнө аталган болсо, теңирден буйрулган болсо эч кайда кетпейт, не эрки менен, не эркинен тыш ушуладын көзүнчө таңуулатып туруп алмак болду. Муну менен Курманжан жесир кийинки болор ушак, кинээ кеп-келечтин айыңын тороду. «Ыя, бул катын сыйктуу ысмы Бухарага угулган эркектанасы болсо, кана? Ыя, талаш болуп, иш бузулбайбы, бөөдө?..» деп, амир Музафардын чындалап кабагы чытырып, эки анжы абалда кынжыла түштү. Муну көрүп: «Э-э,

талашсаңар эч кимиңе берилбейт деп, этегин кагынып, туруп кете турган болду го бу?..» деп ойлоп, Жаркымбай:

— Биз ыраазыбыз, — деп жиберди, — биз ыраазыбыз, азирети, байбиче өз акылы, өз пейли менен датканын көзү барында эле бул элге алынып кеткен, журтка эне да, эгэ да болуп калган, биз байбичеге жол койдук... Биз ыраазыбыз...

Ыйык фатваны амир Музафар өзү окуп, өз жарлыгын Кудаярга окутуп жарыя этти да, мин кубулган жука кызыл кымкап тонду Курманжан жесирдин ийнине өз колу менен жапты:

— Кут болсун, датка айым, — деп башкадан мурун өзү күттүк айтты, — кут болсун, үзүрлүү болсун улук даткалык даражаныз! Дин-Исламга, дин колдогон азиз ордого ак кызмат етөңүз, датка айым.

-Караламан калың букараны алланын, адептин кең жолуна баштаңыз, датка айым.
Берген кудайга жаккан! Курманжан эми иреңи кадыресе тамылжып, эки ууртуна асте жымыйган күлкү нышанасы келип, бирок эчтеме деп үн чыгарбай, башын гана акырын-акырын ийкегилеп, амирge таазим кылды. Элет жакшылары жабыла

дуулдашып күт болсун айтышты, көздөрү бир сыйкырдуу болуп көрүнгөн жылтылдаган кызыл кымкап тондон тешилип жарылып өтүп, отуруп калышты.

Бу алыстан келген амир менен өзүлөрүнүн аралаша жүрө кадырын анча бейлешпеген жесиригинин кандай түркүн көз карашка макул болушканына, алардын ар бири эл-журт үчүн, өзүлөрүнүн керт башына канчалык нап, аброй арттырганына бул отургандардын бири да серп сала алган жок.

Ырас, Түркстан өлкөлөрүнүн биримдиги жөнүндө мурдатан эле аракет көп болгон, бирок дайыма ынтымак, тынччылык, тууганчылык менен сүйлөшүп жайгаруу эмес, дайыма кырчылдаша чабышып ийрип алууга умтулушкан, дайыма Хийва тараптан да, Кокон жактан да сокку алып кала беришкен. Мына, орус аскеринин Ташкенди басып алышы амирди жылуу төшөгүнөн ыргып тургуда абдан чоочуткан экен. Ушул кезде ал кантсе да, бул өлкөнүн ар түркүн билерманын, кайраты бар уланын асыл акыл айтып да болсо, алтын чачып да болсо эптеп бир ымалага баш койдурмакчы. Биригип кете алышпаса да, ар бир элбеги, ар бир тайпа тиги Россия тараптан дүңгүрөп капитап келе жаткан оторчуулуктун коркунучун байкашса ага биргелешип туруштук кылса болорун болжойт. Эң эле куру калдык дегенде, бул өлкө орус аскеринин Бухара, Хийва тарапка жылышына жол бөгөгөн, кол байлаган орчун жолтоо болор деп үмүт кылат. Ошон үчүн даңазалуу Бухара-и-Шарифтин келберсиген дымактуу, шаани- шөкөттүү өкүмдары эч кимди чийткебей, эч кимден жийиркенбей, жүз үйрүбөй Мадыда отурбайбы?!

Ынтымак?! Үйык сөз. Ынтымактын ич араны тынчыткан, тайпалар көңүлүн жылыткан, биримдигине өзөк боло келген асыл маңызына илгертен эч ким эч качан каршыккан эмес. А бирок, теңчилик жерилгенде, зорлук өкүм сүргөндө ынтымак көздөн кайым болуп эл бузулат, ырас.

Үйык сөздөн аттап өтө албады Курманжан.

Тегерете ойлонуп отуруп, Бухара-и-Шарифтин көптү башынан өткөргөн саясатчысынын «ынтымак» деп күйүккөнүн уңгулуу улук кеп санап, Кудаярдын «ордого огожо» болуп турушуна макул болду жаңы датка айым.

Мейли, мезгилдин күүлдөгөн кара сели дагы кайда окторулат — мезгил өзү көрсөтөр?!

«Ханды кайра тагына отургузуу» салтанатына барыштан аялдыгын себеп кылышп баш тартты да, өгөй уулу Жаркымбайды кошту. Сүйүнүп барган Жаркымбай «Ош беги» болуп жарлык алып, сүйүнүп келди.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

I

... Кең өргөө, сол капшыттын жүк бурчуна жакын төрүндө бир тутам жебеси сакталып калган бир кучак кайыш саадак, тоо текенин мүйүзүнөн тилинип эки кабатталып чегеленип жасалган сур жаа, атчанга ылайык төшжарыча келте мылтык, кош миздүү шап кылыш, катарында боордой жылтыр кара болуп калган кичинекей өрүк комуз да керегенин башында илинип турат. Бири кан төгөр жоо жарак, бири көңүл көтөрүлсө курдаш, чөксө муңдаш.

Ырас, бүгүнкү жоого түтө алмакпы бу жарактар?! Шап кылыш гана те эсте калбаган көөнө замандан бери толгоо келген зайдыпка кылыш өбөктөтүп төрөтмөй салтын өтөөгө ушул убакта да айыл ичинде керектелет. Демекчи, кылышы бул элдин туулгандан өлгөнгө чейинки ыйык эсептелген буюму, жол жоросу, көңүл төтөгү экен го?!

Ар бириң асте кармалап, таза чүпүрөктөп сүртүп, тазалап кайра өз орундарына койду Бекназар. Ал үчүн "булар жарак катары эмес, байыркы өткөн аталарынан калган аялуу эскерме мурас мүлк гана. Эң башы Саруу бийден небереси Көлдөйгө калган экен дешет.

Демекчи, эр атадан улам бир эр көкүрөк уулга өтүп отуруп, мына эң акыры Бекназарга келип токтолуп турганы экен.

Бу баа жок мурас Бекназардын теги, дымагы, аны чеки болор ойго, жарамсыз ишке бардыrbайт, ошон үчүнбү, ал ток пейил, токтоо мүнөз, дили калыс, а бирок тыңсынгандын итиркейи келме, айтышса алдырардан эмес, алдына ат салдырардан эмес, а «жамы жүрт үчүн» десе тұра чүркап, атка мине чаап, өз башына кандай мүшкүл келерин, өлөрүн унутуп калат. Ошон үчүн эл аны «кара кылды как жарған калыс», «баатыр» дешет.

Көңүлү тартты окшойт, комузду алды Бекназар. Кимден калды экен? Иши кылышп, бала кезинен ушул үйдө экенин билет. Кыл этегине тагылган тепкесин ордуна түргүзүп коюп, бир кыңыратып, ошол замат өпкө көптүрө ой толкуну ээлеп, отуруп акырын күүлөй баштады. Ушул эле комузду сүйрөп, көтөрүп жүрүп, бала кезинен кадыресе үйрөнүп калган эле. Бирок, күү машакатын тартпайт, күү ыракатын куубайт, демекчи өнөр кылган эмес. Тек гана не куунак, не чөгүңкү убагында колуна алып, коюндарын зайдыпка айтпаган, үзөңгүлөш курдашына ооз ачпаган, жалғыз жараткан билер купуя сырын сырдашып, не кубаныч термеп, не мундашып, өз жанына дем, өз көңүлүнө биртке канагат алган болот. Демекчи, ой дүйнөсүнө аргымак атка кошо жуулунган эрлик, акыл нуска бирге өнүп, бирге сыйып, айтылбай көбөйүп, байкалбай оозуна ыр келип түрмөктөлүп, жүргөнү жүргөн эле.

Күү шандуу.

«... суу койсо соорусуна төгүлбөгөн, сулуу деп тандап боз жорго минген, үстүндө дөөлөткө мас адамзаада оолжуган, теңселген, башында кундуздан бөрк сенселген...»

Каныш тарыхты угуп жүргөн.

«... дүйнөсү түгөл, ордосу кенч, эли тынч, тұла бою болукшуп, күндө көңүл толукшуп, күндө шумкар үндөгөн, кайғы не аны билбеген, уктаса түшкө кирбекен кайран баатыр, кайран бек эзелки жоо аңдышкан калмакка качкан, этегин ачкан эрке катындан күйгөн...»

«о... уят ай...» деди Каныштын дили.

«Көз тийет деп көрсөтпөй жатка, өзгө, үлпүлдөтүп көлөңкөдө багып жүргөн эрке айым бир жолу боз жоргону минем десе... көнүп койгон бек сөзүнөн кете албай, көңүлүнөн өтө албай боз жоргону өзү тартып мингизген...

... а бейбак мингенде эле «чү» деген, элирип учкан боз жорго туягынын ызгыган чаңы илешпей, артынан жазайылдын огу жетпей, капка белден өттү дейт, кокуй, калмакка карап кетти дейт, кокуй...

... кайран баатыр, кайран бек, асылдан күткөн дүйнөм деп, аялуу жаным биргем деп, алпечтеп, жанга өлчөп алып жүргөн, койнундагы ак жыландаңын кесириинен душманга сырын алдырып, көй түүган мookун каньдырып, узун бою пас болгон, кызыл өңү боз болгон, өзү издең өлүмүнө кез болгон...

Күү этеги акырын муңканып токтоп, бирок бу эки адамдын дилинен али кете койбой, чөгүп не алыштап бараткандай те теренден жаңырыктап, эки башка таасир ар бириң өз алдынча санаага кармап туруп калды. Бириңе ал замандын ат үстүндө жүргөндөй көкүрөк көтөрүңкү, жоргонун жүрүшүндөй шагдам шаңы, адамдын гөр тириликтен өйдө, өлүм кайгысын аттап өтө турган дымагы таасир. А бириң эркелетип алып жүргөн зайылтын ошондой күйүмдүү эрине кылган кыянатына астейдил өкүнүү, «а өлүгүндү көрөйүн, эрине тууру болбогон катын заты илгертен минтип жаман ылакап болуп жүрсө, азыркы бизге кайсы эркек эле чындал ишение койсун а...» деп, ошону өзү кылып койгонсуп, өз арынын алдында өзү жалгыз кадыресе никерген сезими басмырлап отурду.

Каныштын биртке көңүлү чөгүңкү боло калганын көрүп туруп Бекназар;

— Кана, кийинчи, — деди, — ыя, бүгүн бир ат жасалгалап минип, сый кийим кийип, суу бойлоп, токойлуу төр кыдырып, сейилдеп келсек болбайбу?!

Каныш өйдө карап, ойду айттырбай сезген дил билги баатырына ыраазы, күлүмсүрөп баш ийкеди.

Бекназар:

- ыя, жылына бир маал тагынып коюш парыз бар эле го?
- Маку-ул... — деп үндөштү Каныш эреркей өйдө болуп.

Бекназар өзү да көөнөргөн күнүмдүк кийимдерин чечине баштады. Тарамыш моюн, бели ничке илбирстей, кыймылдаган сайын булчундары теринин ичинде бултуңдап... Ушу азыр ээн үйдө өзүнө кошуулуп бирөөнүн ач көзү тирмийип турғандай аардуу ак көйнөкту үстүнө жаба койду Каныш. Бекназар моюн бура карай берди. Көсөө чалыш кыл муруту түктөйгөн, кабагы бийик, кашы жаадай чимирилген, эч качан тап кылгандан ирмелбеген көк саргыч бөрү көз. «А-а, — деди Бекназар, — менин денем жуда серт да...» деп койду, жаба койгонду ушундайча болжоду. А Каныш бу «серт денеге» не коркуп, не суктанып эмес, ушул азыр көңүлүнө мактанаң толуп турган.

О бир убакта бир корккону эсинде. Ал кантсе да кыз бала, бу серт денеге бой жазып, бир төшөккө кыңкайган кечи эле го. Колу каерине тийсе да, бүт тула бою өрүлгөн булдурсундай катуу сезилген. Кучагына тартканда кандайдыр бир моюнтурктай чоң жылан ороп бараткандай аптыгып кеткен, а бирок.., бул баатырдын жылуу илеби, уйкалышкан таттуу да, салттуу да сөзү аны жата тура эриткен. Коркмок түгүл атасынын алты пакса коргонунан бекем коргонч сепил болуп көңүлүнө уюган эмес беле?!

Кантсе да, «аардуу сый кийим» аталган ак көйнөк, камзол, күмүш кур, багалеги саймалуу сары текечалбар, тамагындагы агы желкеге келтирилип жара бөлүп тигилген сүсар бөрк — купуя көңүлү көтөрүлүп кийинди Бекназар.

Каныш да жасанды — аягына көгүлтүр зайдана өтүк, кызыл шайы кош этек көйнөк, эки өңүрү сөөмчө жырык карала кымкап жеңил камзол кийип, мурдатан эле күш мурун кыла оролуп коюлган кардай ак элечек салынды, бозуначтын гулундөй ач сары керене тартынды.

Жанагы «парызың» делген бир көркөм чачбак экен, аны Каныш кош өрүм чачына түймөлөп, андан соң артына «шырк» эттире таштап, «көрүңкү» дегендей ийрисине эти толо, сүйрүсүнө сүтү толо сулуу келин бураң эте калды. Мулундап койду баатыры.

Үч катар бой тумарлары, ага чиркелген үч катар күбөктөрү чылк күмүш, баарын өз-өзүнө бириктирген сары күмурскалардай чиркелишкен нипничке жынжырлары нукура алтын окшойт. Желкеден кадыресе ийген салмак сезди Каныш.

Чачбакты баатыры сылап, ондоп, кайыш боолугу канчалык майланаپ, жылына бир маал эле тагынып көрүлүп жүргөнүнө карабай майда туурула өтө көөнөргөнүн, биртке эле тартыла түшсө үзүлө тургандай болуп калганын көрүп, ою алда кайда кеткенсиidi. Бу да өтө көөнө, түп кайыненеден мыкты уулдун «жакшы» деген келинчегине кала келген мүлк.

Те илгери Эдил боюнdagы Сарай-Берке байманасы ташып, оң канаты Ак Ордо, сол канаты Көк Ордо аталып, бир кулачы Румга, бир кулачы Кытайга жайылып турган экен го?! Сарубек ошол Сарай-Беркенин эң кубаттуу бийлеринин эң алдында саналган.¹ О кийин анын тың небереси Көлдөй «таркан» атанып, элбегиси болуп, кышкы отоосу Сары Өзөндө Арка деген сепилде, жайкы өргөөсү Сүусамырдын төрүндө, Көк Ордонун өкүмүн өткөрүп турган дейт.

Нечен жолу бийлик өзгөрүп, нечен жолу өкүмдарлар алмашылып, Көлдөй бий карып, өзу ордого каттай албаган күнгө жеткен. Те кийин Тобокел тизгин алган мезгилде байбичеси Толу бике көп төөлүү тартуу- сыйлык алыш, ордого барган экен. «Бике» демекчи Толу бике Көк Ордонун бийлеген түкумунан чыккан кыз болгону үчүн өкүмдар өз үйүндө тоскон экен.

«И-и, кел, бике, — дептир Тобокел-хан, — тарханыбыз өзү келбедиби, тынччылыкпы?»

«Элиңиз эсен—биз эсен, өкүмдар, — дейт эжеси, — тарканыңар жашы өтүп, өзү жолго чыга албай, жүз көрүшүп кел деп, мени жумшады го...»

«Не мұктаждық?»

«Төрт уул көргөн эдик. Ырайымкул деген тунубуз Турпанга кетип калды... Атасы жоо жарагын, үй үстүндөгү туун эң кенжебиз Акматкулга ыйгарып койсо, ошого таарынып... Кайда жүрөт, не күнгө туш болду— көңүлүбүз чыдабайт...»

«Оп-по-о, балдардын азабы ай?! Кенжеңер тың го, болбосо кексе ата анын колуна түү таштамак беле?! Күп, бике, алдырып берели таарынчакты?»

«Сурапыбыз да ошол, улук өкүмдарым...» Кул болсо да, хан болсо да, төркүн деген төркүн. Көп күнү сый көрүп, көп күнү шаани-шөкөтүн кыдырып, канике менен сырдашып, эң акыркы Толу бике кайтмакчы болгон күнү канике өз чачындағы чачбагын

¹ Тизенгаузен, «Алтын Ордо тарыхына тийешелүү материлдар жыйнагы», 1-том, 282-бет.

чечип, кайын эжесине чачына түймөлөп, кийит кылган экен. Мындай өз үстүнөн кийим чечип берип сыйлоо ордолор салтында өзгөчө бийик кадыр нышанасы.

Тобокел хан: «Эми, каны биргем, тарканыбыз карылыкка моюн сұна баштаган го, өзүңө деле бир кол-аякка жарап жан керек ко, бир кыз тандап алып кет, бике.» — дептир.

Канике өзү баштап, бикенин кыз-келиндер үйүнө киргизген экен. Не шыбыш угуп калышкан, не бул үйгө киргизилген адамзаада кадиксиз кыз ээрчитип чыгып кетип жүргөнүнөн уламбы, кыздар капестеги тоту күштардай тыбырашып, шыбырашып, көрүнө калганда бүжүрөп катар тизилишип, ар бири ыйбаа кыла «... мени ...», «мени алып кетиң...», «отуңуз менен кирип құлуңзүз менен чыгайын...» дешип, таазим кылышып калышпайбы?!

А бир күлтүйгөн кара кыз эч көңүл бурбагандай, санына кыжырлана жанып ийик ийрип, кыйгач отурганы бойдон отура бериптири дейт. Толу бикенин көзү чарпыганын байкапбы, не тилин түшүнө калганбы, ал кара кыз отурганынан жазылбай: «Сулуу десеніз, алдыңызда турат, тизилген байкүштардан алдыңыз, а тектүү десеніз мени алдыңыз...»дейт. Ырас, сулууну көрүп ал, тектүүнү сурап ал! «Ие, кимдин кызысың?!...» деп сураган экен Толу бике. «Мен, — дейт тиги дымактуу, — Карача таркандын кызымын!» «Э, болду, синдім турбайбы, мен ушу кызды алдыым...» деп, аты Солойко экен, колунан жетелеп чыгып кетиптири Толу бике. Келип, Солойкону колунан чыгарбай байына нике кыйдырган экен, жыл айланганда Солойко көч үстүндө үүл төрөп, атын Көчүмкул коюп алышкан экен.

Ошо таркан атадан туу калган, жарак калган «тың» Акматкулдан кыйла ата өткөндөн соңку ушу Көчмөнмураттын Бекназары.

— Кана, чыгалы, — деди Бекназар.

Тышта бир тууганы ыбрайым токулган эки атты эки колуна суулуктан кармап турган.

Бири буурул жорго, бири сур жорго минишип, акырын илкий бастырышып, көк өзөн бойлошуп, сейилдеп кетиши.

II

Дайым жылуу кан чокуп көнгөн бүркүт чыгы кеткен өлүү жемге алымсынабы? Үмүт кылып, мүнүшкердин үшкүрүгү чыккан жакка талпына ачуу шаңшып, саңоор жүндөрүн түктөйтүп, темир канат балапандай оозун ачып жалынычтуу кыйкылдап жиберип турду. Жакшы көргөн кырааны карыптай суралып отурганына чыдай албай Сарыбай мүнүшкөр тескери карай берди.

— Эртең әмнени бердим? Бүрсүгүнү әмнени бердим?

Ал дальсыын үңқүйтүп, айласы түгөнүп, шалдырап турду. Кылар арга кайсы? Эптеп бир аракет кылуу керек. Тырмалануу зарыл.

Сарыбай көңүлү түтүп отура албай, айылдын үстү жагындагы калың арчалуу кадууга чыкты. Барып өгүнтөн бери үзбөй ар жерге коюп жүргөн кыл тузактарын карады. Бири да бузулбаптыр. Сокур чычкан да жорголоп өтүп койболтур.

Узун кыштын оорчулугу кол караган мал түгүл тоодогу айбанаттарга да катуу өткөн эле. Кекилик, кыргоол, чил жер карайганга жетпеди. Бир жагынан кар, суук кысса, бир жагынан ачтык кысты. Турган жеринде, жаткан жеринде карга кошо тоңуп, түлкүлөргө, ийри тумшук күштарга жем болушкан. Кийиктер көздөрүн жайнатып короолорго кирип

келишип, көбү адамдардын бычагына үрүнду, көбү кары жеңил пас тарапка ооп кетиши. Мына жер карайды. Көк да чымырады. Буту жеткен жеринен Сарыбай бир да илбээсин жолуктура элек. Жердин күту жатыбы?

Сарыбай темтейип чарчап кечинде үйүнө келди. Эшиктин көзүнөн зайыбы Сүйүмкан ага үмүттүү карап:

— Соога, мүнүшкөр, соога, — деп тосуп алды. Эмне демекчи? Кеберсиген эрдин ырсайтып кайгылуу жылмайды.

Кең үйдүн оң капшытында мойнун кайрып, тумшугун жогдор жүндөрүнүн арасына катып, туурунда үргүлөп отурган бүркүт мүнүшкөринин дабышын сезип, зор канаттарын далдайта сары ооз балапандай жем тилеп кыйкылдап үн салды. Томоголуу получу. Мойнун созуп-созуп мүнүшкөринин кай тушка отурганын тушмалдап талпына берди. Бүркүттүн үнү чөгүп бараткандай алсыз угулду Сарыбайдын кулагына. Ач! Ачтык кубатын алып алсыратып бараткан экен. Сарыбайдын ичи сыйрылды.

— Мүнүшкөр, ушуга убал болуп кетти. Эртеден кечке шырп эткен дабыш угулса ошол жакка талпынат. Кыйкылдап жем тиленет. Же бере коёрго бир үзүм бирдеме болсочу. Үмүт үзүлгөндө, байкуш жаш балача кыңылдап, канатын түшүрүп шалдырап калат... Ушуну коё берсенчи, мүнүшкөр. Бешененде болсо, дагы бир бүркүт табылар, коё берсенчи ушуну кыйнабай... — деди Сүйүмкан. — Туураң жыртылып кете турган болду өзүндүн да... жем издеп жүрүп...

— Ой, катын ай, эмне деп отурасың?!

Сарыбай таарынгандай кабагын бүркөп, ого бетер түнжурал отуруп калды. Коё бер? Не күндөргө туш келип турганы менен, ал мүнүшкөр да. Өз колунда он түлөткөн, алгыр, сынакы күшү. Өз санынан эт кесип беришке барса баар, кантип коё бере алмакчы? Бул бүркүт тилсиз макулук болсо да Сарыбайга жолдош, үйдөгү бүлөнүн бири катары! Сарыбайды жогу табылгыс санаалар ээди.

Сүйүмкан ашканасынын оозунда күйпөндөп тулубунан талкан алып жатып:

— Аштык да бүтүп баратат, — деди кейиштүү, — бир эле биз эмес, төрт үйлүү тууганыңдын баарында эчтеме калбады. Биздин үйдү тиктеп отурушат. Мына, бизде болсо, жетсе жарым айга жетер, тулуптун түбүндө биртике сырмак калды. Жылдагыдай ак мүрөн болгондо, кичинеден жыт кылып турганга ушу деле жетет эле бышыкчылыкка дейре. Жылдагыдай ак кана?..

— Болду! Мынча эмне шишке саясың мени! — деп жарылып кетти Сарыбай.

Көпкө дулдуюп отуруп, акыры түтпөй Мадылды чакыртты.

Салам айтып эшиктен Мадыл кирди. Сарыбай шалдырап отурган калыбында башын ийкеди.

— Бир тууганым, — деди Сарыбай бир убакта Мадылга, — бүркүттүн жеминин камын мен көрөйүн... — Ал улутунуп алды. — Туугандардын колундагы быдьры жуттан чыкпай калды. Эмне кылабыз, көпкө келген опат. Күн сайын билинип ачарчылык келатат. Уктуңбу? Бүркүттүн жеминин камын мен кылайын. Сен оокаттын камын кылбасаң болор эмес, бир тууганым... — Сарыбай бүркүт кондуруп жүргөн жаргак кол кабын Мадылдын алдына таштады. — Ме, көк өзөн боюна түшүп, ушуну алдына таштап, Төцирберди авама менден салам айт. Бир улоо дан берсин. Жакшы эле, алдашпай алака кылып жүргөн жер эле. Куру кол кайтарбайт. Төцирберди жай билги адам. Түшүнөт жайыбызды. Ушундай деп эле ачык айт: колубуз жер алдында жатып калбас ушул бойдон, таба-тута кутулабыз де.

Мадыл кайырлашып үйдөн чыгып кетти.

Сарыбайдын көңүлү биртике ачылгансыды. Ал керегенин башында турган комузун алды. Көптөн бери колуна алалек эле. Комуздун кулактарын акырын терип бурап күүгө келтире баштады. Кылдардан чыккан түрдүү үндү тыңшап, бириң көтөрүп, бириң күңгүрөөгө чейин пастатып, үндөрдүн бириңе бири жалганууларын жүрөгү менен угуп, кыял эргүүсүнө берилип кетти. О, ал комузду сүйлөтчү эле. Бу дагы ата өнөрү болгондуктан жашында кызыгып үйрөнүп калган. Бирок, ушунун аркасы менен оокат кылбагандан кийин, күнт кылчу эмес. Кәэде гана, көңүлү чак кезде, көңүлү өтө чөгүңкү кезде гана колуна алыш, бир-эки күү чертип, кайра ордуна илип коёр эле. Өмүрүндө Сарыбайдын көңүлү чөгүңкү күнү аз болгон, ошондуктан көбүнчө комуз ээсинин көңүлү чак кезинде чертилчү. Кәэде жалгыз кызын, бүркүтүн эркелеткиси келип, жан термелткен ажайып мукамдуу үндөр менен алардын көңүлүн көтөргүсү келгенде чертилүчү.

Сарыбай күңгүрөнтүп баштап, сурнай үнүнө келтирип, «Кер өзөн» күүнү черте баштады. Ал комузду өнөр катары алыш жүргөн комузчуларга окшоп күүнү кандай болсо ошондой толук чертчү эмес. Өзүнө жаккан жерин көтөрүп, жакшыртып, жакпаган бошоң жерин таштап кетчү. Күүгө өз сезимин, өз көңүлүнүн толкунун кошчу. Ошондуктан Сарыбай черткен күү кай бир кезде башынан аягына эргүү толуп шаңдуу, кай бир кезде кайгылуу ыргактарга ширелип көксөп, муңканып чыгар эле. Мына Сарыбай азыр бу байыркы күүнү жүрөктү алпыктырган кеңдик камтый, сезимди дүркүрөткөн кубаттуу сүр менен, убакытты тык токtotуп, жай ачты. Андан нары жер түтөтүп, мелмилдеген түз талааларга, арасын көгүлтүр мунарык басып жаткан улуу тоолорго батпай, деңиз суусундай лыглык болуп жаткан көп элдин караанын көзгө апкелди. Баатырлыкты, эрдикти, алардын өлүмдү качырып сала берген улук демин салтанат кылып, даңаза кылып мактап бүткөрдү.

Бүркүт күүнү тыңшабай койду. Чоң ийри түмшүгүн ачып, шаңшып, шабырт чыккан жакка ынтылып, ормондоп тынчы кетти. Сарыбай комузун токtotуп, бүркүтүн дал болуп тиктеп отуруп калды. Бүркүт өзүнүн жүнүн өзү чапчып ыргытып, үйдүн ичин шамалга толтуруп зор канаттарын катуу күүлөп, ачуулуу шаңшып, өрмө кайыш боосун карс-карс чокуп тыткылады. Үзө албасына көзү жетип ичи күйөбү, жогдор жүндөрүн түктөйтүп Сарыбай жакка тап бергиледи.

Сарыбай эрте турду.

— Менин жолум качса, кер тайгандын жолу качалектир...

Үмүт байлап, зайыбы менен да кайырлашпай, кер тайганды ээрчитип милтелүү кара мылтыгын бир ийнине салып төшкө чыгып кетти.

Айылдын үстү жагындагы арчалуу кадууга күндүн нурунан мурда барды. Кыл тузактарын, капкандарын дагы бир сыйра карап чыкты. Дагы эчтеме жок. Сарыбай ага анча кайгырбады. Анткени түңүлүп калган эле. Эми бардык үмүтүн кер тайганга коюп, шыпылдап жорткон тайганга тең чуркап басты. Түшкө дейре бир тынбай кер тайган экөбү коктуларды, жыбыттарды, аңдарды, шактуу бодурларды бут жойлоп тинтип жүрушту. Эчтеме жолуккан жок. Сарыбай тайганды айдактап, бирдеме болсо качып чыксын деп, катуу- катуу кыйкырып шабырт салды. Эки жолу дүңк дедире кур дүрмөт атты. Эчтеме качып чыгып бербеди. Чийт- чийт деп кайдадыр чымчыктар учуп жүрушөт. Бул жаркыраган кең дүйнөнүн куту жалгыз ошолор калгансып Сарыбайдын көңүлүн

оодурат. Чымчык да болсо колго тийсе кана? Чымчыктар көзгө илешпей, кароолго келбей асманда жүрүшөт.

Алдыда шимшилеп бараткан кер тайган селт этип токтоп, анан беталдын теше тиктеп өңүп калды. А кудай! Сарыбай боюн далдага качыра берди. Кер тайган узун тилин салып, боорун жерге алып жылып жөнөдү. Эмне болду экен! Сарыбайдын жүрөгү лакылдады. Кер тайган өңүп бараткан жакты кадаланып тиктеп отуруп, те кичинекей ачыкта бир арс чычкан топурак түртүп жатканын көрдү. Ушуга баратты бекен? Сарыбай башка жакты таза арытып карады. Арс чычкандан башка шектүү эчтеме жок. Аттин, Сарыбай мүнүшкердин күнү ушуга калды беле! Көңүлү сына түштү. Кер тайганды чакырып алгысы келди. Кайта көңүлү ооду. Эптеп, ушу да болсо, колго тийсе... Ал кер тайгандын артынан акмалады. Арс чычкан шабырт сезип калды, эки алдыңкы бутун бооруна алып чочоюп, мурдун туш-тушка тосуп, тыңшай баштады. Сарыбай

кара мылтыгын бетине алып кароолго илинте албай отурду. Ошол учурда арс чычкандын капитал жагындагы дүпкүрдөн чыгып кер тайган өңүткө жетти. Көздү жуумп ачканча леп секирип басып калды. Алды! Сарыбай энтендеп чүркап жетти. Эчтеме жок! Ал нестее түштү. Кер тайган жаңы топуракты шимшилеп кынжыйып ийиндин жанында турган эле.

Сенин да жолун качты беле?!

Ээси ошол жөнүндө сүйлөнгөнүн билгендей кер тайган кыңырылып чычканды алалбай калганына уялып, башын жерге салып нары басты. Эми мындан нары алдыларынан эчтеме жолукпасына көзү жеткендей, үмүтү үзүлгөндөй анын дагы шығы кетип шалдырады. Тилин узун чыгарып, ууртун куру жаланып, көзүн жашылдантып жата кетти.

Сарыбай арс чычкандын ийнин тырмалап, оозун бузуп, көпкө үңкүндөп аракет кылды. Айласы куругандын иши да! Же мейнети кайтсачы. Тырмактары сынды. Манжаларынын учу кылкызыл болду. Ийиндин төрү алыс экен. Ал чарчап, терин жеңи менен аарчынып, үшкүрүп отуруп калды. Ой басты. Шылтоосу табылбас, жайы табылбас жалаңач ойлор басты. Эмне кылуу керек? Эми кандай күн болот ыя? Эмне кылуу керек? Ыя? Өз кулагына өз дилинин чыңырыгы угулуп, тырышып көп мейнеттүү чекесинен тер идиреп, көздөрү диртилдей баштады. Диртилдеп келип, тигиндейректе бут серппей ийрилип жаткан кер тайганга келип түштү. Кер тайган! Кер тайганы... бери болсо он жылдай жолунда жолдош, ууда жардамчы, тилсиз макулук болсо да адамдай эстүү, баладай элпек, учкан күш менен жарышып ак кызматын берген тайганы... Сарыбайдын көздөрү коркунучтуу чекирейип, диртилдеп, улам чоюп чекирейип, кер тайганды имерди. Иреңинен кан качты! Өлүктөй купкуу болуп ордунан турду.

Ээси баш жагына келгенде капарсыз макулук көзүн жылтыратып ачып, ничке куйругунун учун чыбыңдатып, эркелеп койду. Ошол замат ээсинин калтыраган колу башынан сылап өтүп барып, шап түмшугүн сыга кармады. Кармады да, тыбырашка үлгүртпөй, түлкүлөрдүн мойнун бурап сындырып маш болгон кол көз ирмемде бырс дедирип жүлүнүн үзүп салды...

Сарыбай кер тайгандын терт санындағы арық этин, тыртайган кабыргаларынын тышын таза сыйрып баштыгына салды. Ушкүрүп отуруп, баштыктын оозун бууду. Жонуна тартынды.

Кечинде зайыбы эшиктин көзүнөн:

— Соога, соога!.. — деп адаттын сөзүн айтып тосуп алды. — И... баштыгың, томпоёт... — Жүзү жайнап сүйүнүп баштыкка эңкейди. — Кудайым ай...

Сарыбай ачык эчтеме дей алган жок. Көңүлкош гана чарчагандан кургап кеберсиген эриндерин ырсайтып, баш ийкеген болуп тим болду. Үйгө кирип, улагага баштыкты таштап, канаттарын шалдайтып мойнун артына кайрып үргүлөп отурган бүркүтүн карап үшкүрүп жиберди. Ошол учурда Кундузай, бала да, атам эт апкелди деп сүйүнүп чуркап келип, баштыктын оозун ачып калды. Сарыбайдын дили сына түштү. Ал:

— Жо-о... жебей турган эт бу... кагылайын... — деп күнөөлүү болуп алсыз күбүрөдү. Отура албады. Өзөгү каарып араң келгенин унутуп, тери колкапты шашып кийип, арык да болсо тайгандын каны бар жылуу этинен кесип алыш, бүркүтүнө чокуттууга киришти. Ач бүркүт үзүлүп түшүп жемди басып калды. Кыйкылдап, кызганып, үрпөндөп, Сарыбайдын колунан жемди тартып алыш, кара канаттары менен далдалап алыш үзгүлөп жей баштады.

Бир аз күн өттү. Кер тайгандын биртке эти түгөндү. Сарыбай дагы алдастап жем издөөгө түштү.

Жандык малга байыр болсун үчүн таштан тизе бою гана көтөрүлүп курулган кең короо. Сыртында үйгө жакын таш акыр. Төмөн жагынан билектей булак суу шылдырттап агып жатат. Мына, Кара байдын кыштоосу деп аталган атактуу кыштоо ушул. Эртең ээси көчүп кетсе, малдын кыгынан башка, адам колу курганга окшогон таштардан башка эчтеме калбайт, ушул жерди киши ээликтеп турарын билдири турган да ушулар.

Сарыбай алыстан тиктеп келатты. Таш короонун четинде жакын-жакын тигилген эки үй турат. Туурдугу жаңы боз төбөл үй болсо байдын өзүнүкү ошо болор. Кың эткен үн чыкпайт. Атарабында кыбыраган бир жан көрүнбөйт. Сарыбай тарп-тарп баскан болуп, жөтөлгөн болуп, келатканын түйдүрүп үйдүн эшигине жетти. Ошондо гана эски бейитти мекендер жатып жүргөн көркоо жолбун өндөнүп, бир карала ит үйдүн артынан чыга келди. Сарыбай сестене түштү эле, бирок ит коңк деп бир үрүп ишаратын кылды да, кулактарын шалпайта башын жерге салып, күйругун сүйрөп арык денесин бурандатып, үйдөн жуугунду алыш чыккан киши деген окшойт, шагы сынып кайра үйдү тегеренип кетти. Үйлөр дагы эле жымжырт.

Сарыбай байдын үйүнө кирип барып, босого тоクトай калды. Төрдө чепкенин жамынып Кара өзү жаткан экен. Ашканасынын оозунда нары карап зайыбы отурат.

— Ассалому алейкум, Кара аке!

Кара өйдө боло, тиши жок кызыл ээгин кыбыратып, саламчынын колун көңүл кош алып:

— Э... Сарыбайсыңбы — деди, ал ошондо тааныгандай.

Сарыбай сыңар тизелеп байдын төмөн жагына отура калды:

— Жайынча эле, Кара аке... — Жанбаштыгын чечти.

Кара байдын жыртак көздөрү баштыктан өтүп кетти:

— Йе, — деп кубангансыды ал, — кайран мүнүшкерим, соога апкелгенсүң го, аваңа!

— Ошого жакын... — деди Сарыбай да жанданып.

— О, катын! Кайдасың!

Карасур зайып ашканасынан чүрүшкөн чекесин көрсөттү.

— Апкел оокатыңы! Соога дегенди ууга кошо чыгып алчү эле, бу мүнүшкерим өзү апкелип калыптыр. Ушундайда бирге даамсызбасак болобу? Бол тез...

Түнөрө түштү карасур зайыптын кабагы. Эринен гана өтүнө албай, ашканасында көпкө күймөнүп жатып, акыры дасторконго жаңы бышкан эки жилик сүр эт, булоолуу сорпо алып чыкты. Эшикten киргенде эле бышкан эттин жытын сезген, тыштан шабырт чыкканда беките салган окшойт, Сарыбайдын денеси жыйрыла калды.

— Ала бериниз, бай... — Ал дити барбай сүрдөн бир үзүп ооз тийди да, дасторконго колунун учун сүртүп алып, баштыгынан тартуусун сууруп байдын алдына койду. — Бай, бергиниз келсе, улак да болсо ыразы болуп алып кетем, көзүмдөн кан чыгып турган чак, ушу арзыбаган немеге сүйкөп байым бирдеме кайрылабы деп келгеним...

Кара эрдин бекем кымтынып онтолоп жиберди, бирок көздөрү тиги башы кошо катырылган көк чаар илбирстин терисинен айланып кете албады. Сарыбай леп тура калып, теринин башынан кармап жүндөрүн сылап-сылап, акырын үшкүрдү:

— Байым, тартууга аны бер, муну бер деш салтта жок иш эле... Кантели, күн ошондой болуп турат, турмуш ошенткизип отурат. Жут жалгыз менин башымдабы?..

Кара бай токтоло калып, ыкшалып, кайра онтолоду:

— О, мүнүшкерим... Баатыр мактанса бир октук, бай мактанса бир жуттук экен! Байың баягыдайбы, баягыдай болсо аягыдайбы... Ошондой... Баягыдай жүз жылкы алдыбызда күтүрөп турса кана! Устүңө тон жаап, астыңа ат тартсам эп эле...

Сарыбайдын шагы сынып, кулактарынан бери кызарып кетти.

— Өзүң көрүп турасың... Көрүп турасың, мүнүшкерим... Он чакты гана түяк калды...

— Кара колу менен чекесин басып бүк түшүп, күйүтүн шыбырады: — Карабы... Карабы, жүз жылкыдан... жүз жылкыдан... Ушул эле калды го... О, кудай, ушул күндү көрсөттүң!..

Сарыбай эңги-деңги болуп, көзүн жумуп, кайра ачты. Ошондо анын көзү байдын кызарып эти өсүп бараткан боз көздөрүнө урунду. Баятан салттуу сүйлөп отурган чалдын көзүнөн түтөгөн күйүттү, ошо күйүтү менен бүт ааламды тарки дүйнө кылып өрт коюп жибере тургандай жан кечтиликтى, бүт ааламды алма кылып колуна берсе лук жутуп алып көргөн жокмун дегенге баарлык ач көздүктү көрдү. Сарыбайдын колунан илбирс тери түшүп кетти.

— Бизде да турат... — деди Кара кырылдап, — турат өлүк дүнүйө... Нан болуп бербейт экен, эт болуп бербейт экен! Көрсө, мунун баары токчулууктун оюну, барчылыктын көркү тура... — Кара ошол бүк түшкөн бойdon баш көтөрбөй безгектей калчылдап, арык колдорун арбайтып, бетин басып, озондоп жиберди:

— О-о, кайран малым!..

Бу карик чалдан башканы күтсө да, минтип өңгүрөп жиберет деп эч ойлобогон Сарыбай таң болду. Кetenчикteй берди. Же кайрат айталбай, же табалап күлө албай селдее түштү.

Кара жүз жылкылуу бай эле. Тиги карасур зайыптын согончогу канабай аны күубаш өткөрүп баратат. Байдын көңүлүндө түүй турган жаш катын алүү иши да болгон. Бирок, жаш катындын азабы болот. Аны эркелетиш керек, көңүлүн күш кылыш керек. Антишке этинин жылуусу, кубаты кана? Карынын катыны — баарынын катыны. Ушуларды ойлоп отуруп, Кара колун шилтеп салган. Эми минтип карыган чагында, дүнүйө көзүнө .

көрүнө баштаган чагында, баладан үмүттү эрте үзгөн соң, мунун баласы да, кубанычы да, эркелетери да өрүштөгү калың жылкы, чыбырдагы көп кой болучу.

— Мейли, мейли... Кара аке... Кудай башка салганга арга барбы! Мейли, кейибениз... Сөзүмдү кайра алдым. Эчтеме сурабайм, жөн эле коюңуз...

Кара бай бүк түшкөн бойдон калды. Сарыбай шаша басып үйдөн чыкты. Илбирс териге карашалаган жок. Турмушун март өткөрүп көнгөн эркөөдөн мүнүшкердин ал эсине да келбей калды.

— Силердей күзгүндардын көзү тийип... Силердей желмогуздардын сугу түшүп... Кайран малым... О, боор этим!.. — деп үңүлдады Кара бай.

Сарыбай ушундай кишиден бирдеме үмүт кылып келгенине өзү уялып, шылдың болуп, эки этегин далдактатып эски бейиттей коркунучтуу түнжураган үйлөрдөн алыстап кеткиче шашты...

...Башта топуратып көздөөчү алып, жандоочу алып, өзү жулкунган чоң тору ат минип, тайган ээрчитип, шаң менен ууга аттанчу мүнүшкөр бүгүн бүркүтүн ийнине кондуруп, эч жакты карабай, карып болуп сенделип, өзү жалгыз төшкө жөнөдү.

— Кер тайган экөөбүздүн ырысқыбыз түгөнсө кыраанымдын пешенесинде бирдеме калгандыр...

Ичине бүк толуп, корсунуп, артын бир кылчайып карабай, үйдүн эшигинде селдейип карап турган зайдын көргүсү келбей, темтендеп шашып тоо аралап кетти.

Жымжырт. Чымчык учпайт. Өтөк көк чалгын. Бийиктер дагы эле агала кар. Тоолор кандайдыр уйкулуу сыйктуу боз тартып, ач көгүлтүр мунарыкка төнүп жатты. Жымжырт. Бул жаркыраган кең дүйнөгө тири жандык али жаракла элек сыйктуу, шүү-шуу өткөн жолбун желдин шоокумунан башка эч дабыш жок, кулак кескендөй жымжырт. Сый ирең төтө мойнок, сары байчечек көпкөн топуракты түртүп жаңы чыккан. Алтын тыйындардай жымыңдап турушат. Ным жерлерден көзгө оңой илеше койбогон акчаңыл бүү акырын көтөрүлүп абага тароодо. Аба көк жыттанат. Аба көбүктөнүп эрип жаткан кардын суусу жыттанат.

Бүркүт оор. Сарыбайдын ийнин талдырып, кабыргасын майыштырды. Бир ийнинен бир ийнине өткөрөт, бүркүттүн күчтүү тырмактары акыректерин кабыштырат.

Сарыбай кадуулап көп кыдырды. Алдынан эчтеме чыкпады, эчтеме учпады. Өжөрлөнүп кыдырды. Эчтеменин шабырты угулбады. Көл-шал тердеп, чарчады Сарыбай. Айла куруганда, бир белеске токтоп, нары бетине биртике эңкейип, сепкилдүү чоң кара ташка бүркүттү кондурду да, эриндери кеберсип шалдырап отуруп калды.

Сарыбайда кайсы айла? Жаагын таянып санаа басып отурду. Жымжырт. Кулагы чыңылдап жатты. Жолбун жел жаңы бүртө баштаган шыбактын баштарын дирилдетип, өзгөчө бир кайгылуу үшкүрүк чыгарууда. Сарыбайдын койну толгон шор тери кургады. Көйнөгү этине жыландаи муздак тийип, денесин жыйрылтты. Күн мемирөө. Күн жумшак. Күн анын кыра көңүлүн жубатып турду. Сарыбай чапанын чечип алдына салып бирпас жамбаштап жатты. Кайра турду. Бүткөн бою ныксырады. Көйнөгүн чечип, колтугун тырманып, тигиштеринен үңүлүп бит карай баштады. Кудай урган бит. Бу дагы жүдөгөндү баса турган нерсе...

Бир убакта шарпылдап жулкунуп, чеңгелине эмне кирсе ошону мыжыга кармап, курч түмшүгү менен карсылдата чокуп, жаны карайып мойнун алга созгулап, шырп эткен дабышка, жолбун желдин шүү-шуу эткенине жата калып кулак салып, талпынып

ачуу шаңшып, бүркүттүн тынчы кете баштады. Кайдадыр эркин жайга, аркыраган шамал менен жарышып, үлбүрөп чубалган буулуттардын үстүнөн сыйзысы келгендей.

— Шабырт алды окшойт...

Сарыбай бүркүттүн томогосун сыйрыды. Бүркүт дароо колдон сууруулуп, заматта көккө атылып чыкты. Бере көр! Сарыбайдын жүрөгү дүкүлдөп кетти. Бере көр, чоң кудай! Бере көр, кең кудай! Сарыбай эки көзүн жүлжүйтүп, кубанып көк тиктеп, кайсандалап ар тарабын каранып, кайсыл жерден кандай аң качып чыгып калар экен деп, дегдеп жүзү жаркырады.

Ошол бойdon, ошол кеткен бойdon бүркүттүн карааны көрүнбөй калды. Мұнұшкер жалбырак болуп дирилдеп күттү. Жок... Жел гана шыбактардын башын шыбыраштырып жатты. Эч дареги жок... Кеткени ушубу!.. Сарыбайдын ичи сыйрыла баштады.

— О, кырааным... Кетип калдыңбы?..

Сарыбайдын көздөрү жашылданып боз асманга телмирди, эч көтөрө албай турган, эч көн албай турган сары убайым басты. Оозун кымтышты унуп, кичинекей сакалын сербейтип, нары-бери алдастап кетти. Боз асман анын жүрөгүн байкаттай лук жутуп коюп, аナン өзүн мисирейип карап тургандай болду. Сарыбайдын ичи тытылды. —О, кырааным... Мени таштап кеттиңби?!. Мен куруюн, мен бир жазғы каатчылыктан сени алып чыга албадым... О, кырааным...

Сарыбай баштагыдай үндөп чакыра албады. Антүүгө укугу жоктой сезилди. Тили күрмөлбөдү. Айласыз, кубатсыз бууну титиреди.

— О, кырааным... Балам менен барабар көрчү элем... О...

Ана! Алда кайдан бүркүт шаңшыды. Ана! Сарыбайдын жүрөгү жарылып кете жаздады. Ана! Илбәэсин көргөндө гана ушундай шаңшычу ал. Сарыбай токтоно албай көйнөгүн унуп, жылаңач дардандалап чуркады. Үндү улап чуркады.

— О, айланайын үнүңдөн... Айланайын... — деп, каргылданып, эки колун ового сунуп кыйкырды. Ошол! Тебө жактан абаны жарып шуулдап үгулган күү гана улам жакындалап келатты. Ошол! Сарыбай элтендеп, сүйүнгөнүнөн каңырығы түтөп, кудайга да, бүркүтүнө да жалынды. Сарыбай эки жагын каранды. Эмне үчүндүр а жопарада шакка корголоп же суналып качып жөнөп берген аң көрүнбөйт. Ана! Бүркүт! Күчтүү канаттарынын күүсу желдин шоокумун капитап, найзанын учундай ышкырып тик сайлып өзүнө келатты. Сарыбай нестейе түштү... Ойлонтпой, камынтопай бүркүт аркан бою кирип келди, ошондо Сарыбайдын колу жерден балдакты ала коюп, бетине кармай берди. Каардуу бүркүт тайманбай көз ирмемде селдей шаркыраган күч менен келип бир тээп өттү, жыгач балдак шарт тең бөлүнүп сынып түштү.

— А-ай! Кантесин, кырааным!..

Ошол чөлкөмдү үч айланып чабыт кылып, көзүнө тири жандуудан эчтеме илинбей, дөңдө кыбырап жүргөн жалгыз караан өзүнө тартып, ач бүркүт ал караанга таштап жиберген эле. Ал мұнұшкерин тааныган жок. Жылаңач Сарыбай анын көзүнө кийиктин улагы сыйктынып көрүнгөн окшоду.

Бүркүт кайра көккө атылып чыкты. Сарыбай эсин жыйышка үлгүрө албады, бүркүт темир ченгелдерин арбайтып, курч түмшүгүн ачып, чекирейген кызыл тегерек көздөрүнөн заар чачып, ошол замат кайра шуулдап кирип келди. Өлүм! Колунда куралы жок адам сепкилдүү кара ташты кара тутуп, ошондон калка издел, тегерене качты... Өлүм! Алдастады... Өлүм! Ушул өлүм коркунучунун алдында көзүнө канга

боёлуп кулактарын шалпайтып жерде жаткан тайгандын башы көрүндү, анын нуру өчкөн көздөрү кадалып тиктегендей, табалагандай. Келме кезек!

А-а!.. Жер тыткылап, таш аткылай баштады. Колуна эмне кирсе ошону менен, топурак кирсе топурак, чөп кирсе чөп менен шилтеп, ошону менен өлүмдөн коргонду, өлүмгө айбат кылды. А-а-а!.. Жандалбас кылды. А-а-а-а...

Коркунчак, тартынчак кылган жашоо үмүтү. Жашоодон үмүт үзүлгөндө адам коркунчту үнүтат. Сарыбай коркунчту үнүтуп салды. Ач бакырыгы да тып токтоп, эрдин кесе тишенип, кадим жырткыч болуп, кулачтап качырып бүркүттүн арбайган тырмагына кол салып кирди. Катуу чеңгелдешип, бири кышылдап, бири күшүлдөп, улам бири алдына басып, жумгалакташип, кериден ылдый тоголонушту, бирин-бири ырайымсыз тытты. Сарыбай бүркүттүн башын кармоого, мойнунан бурап басууга аракет кылып, бүркүт башын алакачып карматпай, көзгө асылып, желке жүнүн түктөйтүп жаалданып чокуп, Сарыбайдын бүт денесинен кан жошуулуп бүркүттүн канаттары карсылдап сынып, куйругу жулунуп, жүндөрү сапырылды. Сарыбайдын эки колу бүркүттүн темир чеңгелдерин бошотпой туткактап калган. Тизеге басуунун алакетинде. Бүркүт көзгө асылат. Сарыбай башын чулгуп көздөрүн алакачат. Бүркүт мойнун жыландаи буралтып көздү куйт. Сарыбай курч түмшүкка башын тосо берип көзүн калкалайт. Жан аргасы! Ал дагы бүркүттүн кез келген жерин тиштеп, бурдалап тиштеп жатты.

Сарыбайдын көздөрүнөн от чагылды. Сарыбай көздөрүн бек жуумп, бүткүл күчүн үрөп, чымырканып кармашты. Ал акыры бүркүттүн бир чеңгелин тизеге басып, бир колун бошотууга жетти да, ошол колу менен бүркүттүн мойнун сыйпалап таап, бар күчү менен сыга кармады. Бурады. Бүткүл денеси менен өбөктөп басты...

Бир убакта канга жошуулуп, Сарыбай бүркүттүн калдайып жатып калган денесинин үстүнөн акырын өйдө болду. Ал көзүн ачкысы келди. Көзү ачылбады. Көзүн сыйпалады. Колуна былжыраган бирдеме урунду. Ал кан болучу. Сарыбай да анын кан экенин билди. Капкараңы. Көрдөй капкараңы. Эмелеки жаркыраган кең дүйнө кана? Чымырап кансырап денеси улам оор тартып баратты. Ал эсине эми келди. Баягыдай коркунчак, тартынчак, үмүткө алданма, кайгыга, кубанычка бат алдырма пенде учурона кайра келди. О, теңир, көздөн ажыраттыңбы! Ал сендирикеп, чалыштап бүркүттүн карайып жаткан канаттарынын жанына сулап жыгылды...

III

Өлбөгөн кулга жаз келди. Кыштын каардуу запкысынан жанчыла түшкөн адам бутун кере сунуп, көк чөпкө отуруп, терен дем тарта айланага жалбарып тиктеди. Көтөрөм мал илдиреп туруп, үзтүгө жеп көккө тоюп, аны ал кылалбай шалдырап күнгө жон салып жатты. Күн эне сыйктуу мээр төгүп, чилденин чери баскан далыларды жылтыып, кан тамырларга кубат жүгүртүп, жамыга бирдей ыракым чачып жадырап турду.

Эл кыштоодон күнгөй конуштарга чыгып конгон кез. Малы канчалык көбөйсө киши ошончолук ниети тарып, элден алыстайт. Ал коншунун жардамына муктаж болбой тирилигин өзүнчө эле жакшы өткөрүп, малын малга аралаштыра төр талашып отура турган туугандыктан четтей баштайт. Андай батышпай жаткан мал болбогон соң Тенирберди жамагаты жаздоого чогуу чыгышкан.

Нары да, «данбагар» атыккан бу жамагаттын көрөр күнү жалгыз эле малга байланган эмес. Өзөн суу боюндагы түзөңчөлөрдү ээликтешип, ыңгайлуу жеринен арык кайрышып, бирткеден дыйканчылык баштап алышкан. Кышкысын талканы үзүлбөйт, жайкысын бирткелеп болсо да чөйчөгүндө ағы болот. Тоок сыйктуу бирине бири ыктоо, уруулук тамырына караганда күнүмдүк тирилигинде бирине бири жакын, керектүү. Көп алыс көчүшпөйт, саратанда гана бөксө жайлодорго барышып, көбүнчө эгин жайдан алысташпай жаздал, күздөп, күн өткөрө беришет.

Үй ичинде Айзаада көйнөгүн жамап отурган эле. Тыштан «А-ай, кара такыя!» деген каардуу үнү чыкты, жүрөгү үшүп бүткөн келин селт эте тура калганын өзү билбей тышка жөнөдү. Кемпирдин кычыктары кызырып эти өсүп кеткен заардуу көздөрү тирмейип тосуп алды аны:

— Ыя?! Кечинде шыйрагыбызды жагабызыбы отко?! Куурай аз го? Бирдеме термелеп келбейсиңби күндүн жарыгында, ыя?!

Айзаада дайыма элпек болууга тырышчу. Баласынын күйүтүнөн кара күйүндү чычала болуп жүргөн кайнененин көңүлү жумшаар бекен, жылыр бекен дечу. Дароо көтөрмө алып жөнөдү.

— Тез ке-ел! — деп калды артынан кемпир.

Айзааданын жүрөгүнө ийне болуп дайыма сайылган каргыш ушул «кара такыя». Улам эрге тийсе, улам эле эри өлө берген зайыпты «кара такыялуу бейбак» деген ишеним бар турбайбы. «Койнумда, жаздыгымда жатып өлсө, кара такыя дешсе мейли эле го...» деп, дайыма арманы башын оорутат. Нары барып, ойноп жаткан балдардын арасынан Болотту акырып алды:

— Жүр, кичине бала, — деди ал, — куурай терип келебиз, жүр, кагылайын...

Болот кыйыктанып кыйшаңдал:

— И-и... Жене, кардым ачты-ы. Ие, барбайм куурайыңа-а... — деп тартынып, бир басып кыңылдады.

— Оюндан кардың тоёбу?

— Тойбайт. Кардым ачты, кардым ачты-ы...

— Экөөбүз талаадан куурай терип, көтөрүп келебиз. Келгендөн кийин ошол куурайды жагып сүт бышырып берем. Баса гой, кагылайын...

Айзаада баланы пешенесинен сылап эркелетип койду. Бала жана түштү.

Айзааданын колунан көтөрмөнү алып так секирген бойдон жалт-жалт каранып алдыга чуркады.

Темир шейит болгон жылды Болот тогузда эле. Ана ыйлу муңдуу үч жыл өттү. Быйыл он экиге толду. Башта да атасы, энеси анча-мынча опуза кылышчу. Өзгөчө Темирдин күйүтүнөн соң көзүнүн ағы менен тең айланышып, баланы эркине коё беришкен. Айзаада тиктеп отуруп, бул баладан Темирдин үрөйүн көргөнсүп, ошондонбу, бир туугандай ичи ийрилип, түндөй кара, узун көйнөгүн сүйрөлтүп, жоолугун буубай бош таштап, ойго чөгүп келе берди.

Кайда шашат? Жайдын эрке көпөлөгүндөй сергилен, жашчылыкка, сүйүүгө кумарлуу күш көңүлү кайда? Шат күлкүдөн, жүрөккө жакын жылуу сөздөн жат. Мына быйыл кайнатасы уулуна аш берип, ақыркы ариетин кылат. Салт ушундай, төркүндөрүн чакыртып, Айзааданын карасын алып, кааласа башын ачып, уруксат кылышы ыктымал. Жаздан бери жесирдин оюна ушулар түшө баштаган. Бир кур, чын эле ыйдан кутулуп, көкүрөк датын жууп таштап, кандайдыр өмүр жыргалын, көңүл кубанчын башка

жактардан издең кете түргандай, бирдемелердин камы азыртан түшө баштагандай. Ээнчиликте күзгүдөн өзүн көпкө тиктеп, көзүнүн алдын, бырыштарын сылап-сылап көрүп, эч бир чыдоого болбой түргандай болуп ичи куйкаланып кетет.

Айзаада оор улутунду.

Болот ага карабайт. Алдыда. Бала да, эмелеки курсактын кейиши эсинен чыгып, жыттуу чөптөрдүн башын кармалап, булуттарга таңырkap, кээде көтөрмөнү таштап жиберип сарала көпөлөктөрдүн артынан жүгүрөт, канаттуу көпөлөк оводо делдектеп бийик көтөрүлүп, көгүлтүр закымга төнүп кетсе, артынан көпкө карап ээрчийт. Көпөлөк кайрылабы? Болот көйкөлгөн жашыл чөптүн арасынан көтөрмөнү кайта издең таап, чөп кычыштырган шыйрактарын тырмалап алып, көтөрмөнү сүйрөп андан нары жөнөп барадты...

* * *

Чымчыктын тилинен башка эчтеме бейпилдигин бүзбаган көк өзөн өзүнүн бир кунунда шылдырттап түрган кашка суусунун жан терметкен жоош шабыртын ныксырап тыңшап, ошол кездерде да, дайымкысындай мемиреп, башы улүү тоо, аягы үлбүрөгөн көгүлтүр мунарыкка төнүп мелпилдеп керилип жаткан болучу.

Күн жаркырап түрган. Аба тыптынч. Көк өзөндү бойлоп, кашка сууну ар жеринен кыркып кечип, ийрилип тоо тарапка өткөн ак жолдун учунан караан көрүндү. Бир... эки... үч... Караандардын күйругу үзүлө койбой, кумурска болуп сап тартып, ақырын жылып, бирде бөксөгө кире көрүнбөй кетип, кайра чубалып чыгып, ийрилип, улам берилеп, караандар чоңоюп, улам жакындалап келе берди.

Көч экен. Темир колун чекесине алып көп тиктеди. Эң алдында көч баштары туу кармап келатты. Шыңғыр, шыңғыр, шыңғыр... Көч сүрдөөнү дүңгүрөп, сансыз конгуроолор шыңғырлап, шаатыттан кыйгап өтүп калды.

Ошондо таруу жаңы корукка кирип, шөкүлө болуп мөлтүрөп түрган. Дан багарлар Теңирберди баштап шаатыттын түбүнө кош курушуп, былтыркыдан калган каракчыларды таруулардын арасына кайра ондоп коюшуп, бапыр-тапыр болушуп, келген таранчыларга биринчи сапкан уруп калган күн эле. Дан багарлар жолдун жәэгине чуркап чыгышып, көчтү аңыз кылышып карап калышты.

Көч жай чоюлуп, кылкылдап чубай берди. Жүгү зыңғырап үстүнө калдуу килем, теке мүйүз түр салган кызыл шырдак жапкан, керилген каймал төөлөр мойнундагы конгуроолорун шыңғыратып, ак элечек кемпирлердин жетегинде жез буйлаларын чойдуруп каалып, көч айдаган кишилердин бакылдаган үндөрү, ыкшоо өгүздөр ыңғыранып, энесинен адашкан кулундар чырылдап кишенеп, бирөөлөрдүн уйкулуу ышкырыктары, жүздөгөн түяктардын дүбүртү биригип, сүрдөөнү бузулбай көч ағылды.

- Кимдердин көчү болду экен?
 - Түсүн карагылачы, — деди Теңирберди.
 - Ай көрүнөт...
 - Гм, ай тамгалуу баргылардын көчү тура...
- Теңирберди жолго жакын басып, көч арасындагы эркектерге салам айтып:
- Түштөнүп өткүлө, бай акелер! — деп турду. Бул салт эрежеси.
 - Жер алыс эле, жол алыс эле... — деп көчтөн кишилер салтка салттын жообун айтышып, ачык жүз менен, ыразылык айтып өтүшө берди.

- О суусун ичип өткүлө, бай акелер!
- Суусун болсо ичербиз... Нар бели талыбасын... биз ыраазы...
- Жолуңар ачылсын, бай акелер!
- А айтканыңыз келсин, кутман кары...

Көч алды көк өзөн бойлоп узап, күдүрөйгөн майда бадалдуу жашыл адырга таянып, көч баштардын туусу кашка жолдуу ойрума өйдө кылкылдан баратты.

Теңирберди ак сакалынын учун кармалап, кычыктары кызарган нуру өчө баштаган көздөрүн шалдырап ирмеп, каштарын үрпөйтүп, ой баскансып тынч тиктеп турду.

Ушул эллеттин күнү. Башын бир жагына кыңырайтып, акырын сыйылтып ышкырып коюп, мин жылы көч айдагандыр, көчү мин жылы ушинтип кылкылдан түздөн тоого, тоодон түзгө чубагандыр. Баш калкалар бир боз үй, боз үйдү көтөрө турган бир улоо, минерине ат, саанына бир уй, согумуна он жандык. Ушуну курап алса болду, көйнөгү жок тери тонун жалаң этине кийип жүрсө мейли, мурдун балта кеспей, кымыз уулап, жаңжал издең, кутуруп чаап жүрмөй. Көч-көчтөн кабар келгенде, сый кийимин кийгизип катынын бээсине, кызын ардактап айгырына мингизип алышп, үйүн артып, чый ышкырып он жандыгын алдына салышп, көч катарына түшө бермей. Урган коргону, тиккен багы барбы? Бир додо кый, көө болгон үч тоголок таштан башка неси калат көчүп кетсе жүртүнда. Дайыма кыймылдагы, бут чечпес көчмөн тирилигине будоо болсо, алтын да болсо буларга оор. Бар турманы ушул, кылымдардын туман баскан арасына, ыңжыңсыз боз адырда томпойгон бейитинен бөлөк, бир белги, жарты таман из калтыrbай, тоо шамалындай коргонсуз, баштоосуз жүргөн эл...

Колдорунун кан тамырлары көгөрүп, тарамыштары терисине чыгып турган, арык абышканын акылдуу көкүрөгү ушулады тегеретип ойлоду.

- Түштөнүп өткүлө, бай акелер...
- Жер алыш эле, жер алыш эле...

Көч жармы ченде ак тайлактуу топ көрүндү. Чапчактай кара бээ минген зайып жүгүнүн үстүнө кызыл шырдак жабылган каймал жетелеп келет. Ак тайлак жай булутундай таза. Селкилдеп логлоп, кайра жөн басып, энесинин артында. Айрымач ээрлүү жорго тай минген жаш бала демитип, камчы менен түртүп коюп, ак тайлактын жинине тийип ойнот келет. Ак тайлак ойдолой бере балага кичине айбат кыла «бу-у» деп, тегерек капкара көздөрүн жайнатып, башын чулгуп, ал дагы, бала да, оюнга өзү шерик, сенселип маңган сайын мойнундагы жылаажын шыңгырлап барат. Алардын соңунда үйдүн бойго жеткен кызы. Кыздын мингени күмүш жабдыктуу тору кашка айгыр. Кызыл манат темингинин чачылуу жибек түймөлөрү эки үзөнгүдөн төмөн самсаалап, айгырдын ак шыйрагына кылтылдан сенселип келет. Кыз жолдо жардап турган кишилерди карап, жашыл жердин сый чапанына түшкөн жамачыдай болуп жаткан чарчы-чарчы эгин тилкелерине сонуркап, колдорун жайган бойдон былк этпей катып таруулардын ичинде турушкан каракчыларды кишиби деп, былк этпегенине таңыркап, уйку толгон көздөрүн сүзүлтүп көч аягында. Кундуз бөркүтүн үкүсү үлпүлдөп, күндүн авазкөй көзү күлүп алатамак шуруга ойнот, жылтылдан кыздын сулууча жүзүнө нур тартты. Кара чачтары беш көкүл. Мажүрүм талдын кырчынындай майда. Куйругу кесик карала ит жол жәэктеп, көч бойлоп, тилин салын ақактап жүрүп келет, улам чөптүн түбүнө жата калып, көч үзай берсе кайра туруп чолтоңдоп жортуп, нымдалышкан кара тумшугун кыймылдатып чүчкүрүп, катуулап желип көчтөн калбады. Шыңгыр... Шыңгыр... Көч алдынан төө боздоп, үн алыстап баратты.

— О сүсүн ичиp өткүлө, бай акелер...

Жүктүү өгүз айдап артында келе жаткан ак тайлактуу топтун ээси атынын башын бура:

— Сүсүн болсо ичербиз... — деп келип, Төңирбердиге салам айтты. — О, ассолому алайкум, Төңирберди аке, барсызыбы?..

— Шүгүр, шүгүр... — Төңирберди тиктеп калды.

— Тааныбадыңызбы? Мен Жамгыр эмесминби? Ай тамгалуу баргы Жамгырмын, Төңирберди аке...

— Гм, көз кургур кете баштаган экен го, өңүң эле жылуу учурал баятан бери... эми тааныздым... — деп Төңирберди колун шаша сунуп учурашты. — Кайран Жабай аксакалдын баласы Жамгыр турбайсыңбы. И, мал-жан эсенби, Жамгырым?.. Ке, сүсүн ич... ке...

— Шүгүр... Ушунтип эл арасында, көч карасында кыбырап жан баккан болуп жүрөбүз, Төңирберди аке.

Жол боюна көтөрө чыккан чаначтан кырма кесеге толтура кымыз куюп, Темир сұна берди. Жамгыр ат үстүнөн түруп кымызды бир тартты да:

— Ой, катын! Бир аз тизгин тарта түруп, ой сүсүн ичирип ал алдарга! — деп кыйкырды көчкө.

— Ошент, аркаңы көч кысып келгинче...

— Ал, Темир, сүсүндү ошоякка алпара койгула!

— деди Төңирберди жигиттерге, Эшил чаначты шап ийинге салып, Темир кесени алып чуркады.

— Эсен болсоң болду, Жамгырым, кеп эсенчиликте... Кай жайлоого тарттыңар?

— Быйыл Мин-Бугу жайлай турган болдук, Төңирберди аке. Бийлер андан нары Таласка мал ашырып, Оулиа-Атага орустан соодагерлер каттап турган имиш, ошо Талас аркылуу мал ашырып сатабыз дейт. А болуптур дедик. Элден калбай көчүп келатканыбыз.

— А-а... — деди Төңирберди, көзүн кыймылдатып ойлонуп калды. — Набы бар жакка ыктап бараткан экенсиңер. Түзүк. Орустан келген соодагерлер эмне апкелип жатышыптыр? Куралдыр да?

— Жок, алар қурал саттай калыптыр эми. Тиги казактын чөлүнөн бери карата жер жайнап орустан көп аскер келаткан имиш дейт. Соодагерлерин бакылайт имиш дейт. Бир даары жер ченейт имиш дейт. Кудай бетин көрсөтпө, эмне қыларын билишпейт, Кокондо кымкуут болуп жатышыптыр.

— А ушу сөзүң жаңы экен...

Темир менен Эшил кайдал жетелеген зайдип кымыз сунушту. Зайдип кесени колуна алып, эми оозуна жакыннатканда бери жактан жорго тайын ойдолотуп уулу барды, эне ооз тийбей бере салды:

— Ме, иче гой, каралдым...

Бала терлүү мурдун бышылдатып кымызды аптыгып жутту. Зайдип андан кийинки кесени да биртике татып түруп, тамагына өткөрө албай:

— Биймырза, кагылайын, эжекенди кел дечи, — деди.

Темир:

— Ала бериңиз байбиче, — деди акырын, адептүү, — кымыз бар...

— Зайып түгөтө ичип, жигиттерди чын дити менен алкады да ак каймалдын буйласын чоюп, бээсин теминди:

— Чон ыракмат. Бактылуу болгула, айланайындар...

Темир кымыз кармап кызга келди. Тору кашка айгыр сенселген кара күйругун жайылта шыйпанып коюп, бышкырынып, ооздугун шылдырттатып чөп башылап оттоп турган. Темир жакындаганда жыйрылып боюн качыра берди.

— Сүусун ичиниз, бийкеч...

Көркүү кыз карлыгач канат каштарын керип, үлбүрөп, биртике кылышына жигитке аста серп таштап алып, кесеге анча да жүткүнбөй, өзүн сыпаа тутуп, акырын колун узатты. Уздай билек агарып көрүнө, кош күмүш билериктери шың дей түштү.

Темирдин жүрөгү алып учту. Кыздын бир да сепкили жок, жумуртканын ағындай найын жүзүнөн көз алалбады.

Кыз кесени ала берейин дегенде, ал кыздын бир салаасынын учун кесенин түбүнө кошо кармады. Кыздын ак жүзүнө кан толкуп кетти, кара көздөрүн мөлтүрөтүп, алдында дал болуп турган кең көкүрөк чытыраган кызыл жигитти таң калып бир тиктеп алды. Темир колун акырын бошотту. Кыз сыр бербей кымызды алып, бир кылк этти да кайра сунду:

— Ичпедиңиз а...

Сулуу кыз, ыраазылыгыбы, акырын башын ие сүзүлүп, жүзүнө азем жумшак жылмаю жаратты, анан акырын тизгин какты. Тору кашка лепилдеп жүрүп берди. «Колун кармап адепсиздик көрсөттүм а, көңүлүн кирдettim a...» деп бушайман жеп, Темир ичи сыйрылып артынан карап калды. Эмнеге жылмайды экен? Жигиттин көңүлү бир сынды.

— Кайыр, жолуң ачылсын, Жамгырым!

— Кайыр, айтканыңыз келсин, Тецирберди аке... Жакшы калыңыз...

Кыздын атасы Тецирберди менен кыйкыра кош айтышып, өгүзүн шаштырып айдал, Темирдин жанынан өтүп кетти.

— Кайыр, жигиттер...

— Кайыр... Жакшы барыңыз...

Көч узарып, көк өзөн бойлоп, жал камыштардын, дүңкүйгөн дарактын далдасына кирип, шыңгыр... шыңгыр... коңгуроо үндөрү бастап, алыштап баратты...

Тецирберди таруу жайга карай басты:

— Ушул аптанын аягында биз дагы үйлөрдү өйдөлөтөбүз, — деп кобурады жанындағыларга. — Мына, эллеттин күнү ушу. Ата көрү, мындай карасаң эллеттин жападан жалгыз күттүү күнү ушул көч үстү... Жогу, бары бир дүрбөп, жамачылуу болсо да көйнөктөрүн жууп кийишип, күн ылгап, алдынан жайлую конуш, жаңы ырыс тилеп, сары жылдыз менен тең турup, эртелеп жүк коюп көчүп чыгат. Көч үстүндө курсактын ачтыгы, токтугу үнүтүлат. Көч үстүндө эки туугандын таарынычы, эки уруктун кастыгы мындай ташталат, алар көч үстүндө бири-бирине көмөк кылуу карызын эстейт. Көч үстүндө беш көкүл кыз менен боз уландын үзөңгү кагыштырып катар бастырышы эрөөн эмес... Көчтүн алдын тосуп түштөндүрмөй, түштөнбөсө ат жалынан сүусун берип, абал сурап коюш, оогон жүгүн ондошуп, улоо айдашып, жериндин четинен узатып коюш бабадан калган нарк эле. Ыя, куру дегенде, ырым түзөп, жандап ат бастырган болуп, тиги кашка ойрумадан нары өткөзүп салбадыңар. Карап турсам бириң былк этпедин...

Темир сүйүнүп кетти:

— Эшим экөөбүз узатып коёлу! —деди.

— Дан багабыз деп жүрүп жүртчулукту унутуп алышыптыр, жанынан өтсөк иттен чыгарганга да жараашпады, деген кинеси болот, а ошондон кутулуп койгула.

Темирдин мингени соорусу чаар, ак көз, сары жорго эле. Жорго көкүлүн серпип, күчтүү, тарамыштуу буттары менен чөптөрдү шатырата аралап, ээсинин колун карыштырып элирип баратты. Эшимдин карабыштысы салпылдап желип, жоргого бир жанашып, бир башын тартып койсо сопоктоп артта калып, кайра текирендең күйрукулаш. Темирдин көзү ак тайлактуу топту издейт, жүрөгүнө сызылып качанкы бир, кумарга, жаштык илебине жык толгон аван кирип, али сезимге кармала элек бүдөмүк арзуу мас кылып, кайрымжысы кайтпай турганда болсо да, бир үмүт сыйктуу бирдеме аны учуроп келатты.

— О, арыбаңыз, бай аке! Улоо бели бек бекен?..

— Бар болгула, жигиттер! Тенирге шүгүр, улоо бели жакшы...

Темир көч кишилери менен жооптошот. Эшим эчтемени ойлонууга чамасы жок, ала өпкө кара быштынын башы менен убара.

— Темике, жайырак жүрчү...

Темир аны бир карап тизгин жыйды. Темирге канат бүткөндөй, Эшимдин көңүлүнөн гана өтө албай кызып калган ак көздүн башын сүйөп тартып, Эшимге жалжал карап, эгер ал дагы ынтылып чү десе, ага миң ыраазы болуп, жоргону дуулдатып жел менен жарышчудай. Көктү сагынып боосун тытып качкан күш сыңары көздөрү жайнап, кан толкуган кызыл жүзүнө бир сабыркоо, бир үмүт калкып чыгып, талпынып келатты.

Көч катары менен жигиттер кызыл бешик өңөргөн келини бар топко жандашты. Келиндин үлпүнчөгү ачылбаган. Бешигин коомай кармап, аттын омогунда ойго батып же үргүлөп келатканы билинбейт. Жигиттер шатырап жандап келгенде, келиндин минген кара жалдуу сары быштысы селт этип үркө басты. Келин чоочуп, бешигин бек кармап, кара жалды токтолуп, үлпүнчөгүн ача берди.

— Арыбаңыз... Улоо бели бек бекен?..

— Тенирге шүгүр, балдарым! — деди, алдыда бээ минип бараткан кемпир келини үчүн.

— Кимдин көчү, жеңече? — деп келинди жандап сурады Эшим. Келин майдай сары жүзүн ого бетер эзилтип, мылмыйып жер карап калды. Кемпир адатты бекем сактаган киши экен, келинине кайрылып:

— Жооп бер, балам, сый жигиттерге!.. — деди. Келиндин балапан түгү түшө элек сары жүзү кыпкызыл болуп кетти. Жооп бере албады. Уяң немени бөөдө кыса бербейли деп, жигиттер теминип өтө беришти.

Шар суу капчыгайды күкүктөнтүп, секиртмек таштардан сапырылып, быркыранып чачырап агып жатты. Көк өзөнгө кошулган суунун бир айрыгы эле. Салкын шапата. Бийик кырлардан тилkelенип көрүнгөн көктөгү тынч булуттар ақырын сүзүүдө. Көч капчыгай өрдөп, сууну тепчиp кечип баратат. Созолонгон ышкырык, «ха» «хо» деп улоого дем берген каңгырт добуштар капчыгайга толуп, эңгилчек баскан майда аска таштарга жаңырыктап жатты. Жапайы жүзүмдөр. Жыгачтардын баштарына чырмалып, алыстан тармал болуп көрүнүп, улам жакындағанда али көк мөмөлөрун самсаалатып шагын иет. Бир жактан балдардын көздөрүн кызартып капиталдардан кызыл чийелер мөлтүрөйт, эми сарала болуп бышып келаткан өрүктөр алтын сыйктуу жалтырайт. Кайыңдарды, сууга салбырап тийип турган самби талдарды ақырын ыргалтып, жалбырактарын жыбыратып толкутуп серүүн жел жортмолоп турду. Шилбинин ашын

жешип, «гүк-гү-гүк» дешип, сүйлөшкөнсүп коюшуп, бейпил жүрүшкөн көгала моюн көгүчкөндөр көчтөн үркүп, күмүш канаттарын жаркылдатып оводо дилдирап жүрүшөт.

Темирлер капчыгайдын жолунун тарлыгынан көч аяңына карашып жай бастырышып, о көптө кашка ойрумадан нары кырга чыгышты. Кырдын үстү биртике кобул жайык жер эле. Көчтүн алды капкачан жайыктан өтүп, андан нары кабатталып көрүнгөн жашыл адырлардын ичине кирип кетип жатыптыр. Жәэктегин жаңы чөптер баскан бир таман узун жол жүлгөлөнүп, алакандын отундагы чийиндердей түштүшка айрылып, учу түгөнбөй жиптей чубалып, адырдан адырларга артылып, колоттордо иирилип жатат. Жер улам бийиктеген сайынбы, аба салкындал, таза ак булуттар жакындан эле каалгып, бүйрө шашырдын чайырынын кычыл курч жыты бурулдал тосту.

— Жетпей калдық э...

Темир ат үстүнөн колун серелеп, жайыкта калкылдап жай бараткан көчтөрдү көздөн өткөрүп, айласыз токтолуп турду.

— Тигине... Ак тайлак...

Ак тайлак дагы эле энесинен калбай, бейпөндөп логлоп, басып, көч арасында кабатка кире калып, ак канат сыңары кылактап кайра көрүнүп баратты. Кыз артын бир кылчайып карабады. Чачындағы шурулары күнгө жылтылдап... Темир дем тартпай көпкө тиктеди. Ала булуттарды тепчиp үлбүрөгөн көк закымга желе тартып кирип кетип бараткан аккуулардын өткүнүн карап тургансып, мелтиреp көч кыйрынан көзүн алалбады. Шыңғырлаган жылаажын үндөрү алыстап, кайдадыр жымыраган боштукка сиңип, кетип баратты.

Ошол сулуу кыз ушул Айзаада эле.

Айзаада кызыл жүздүү жигитти экинчи жолу Мин- Бугу жайлоосунун жашыл төрүндө, бир кыз оюнда көрдү.

Ошондо да кызыл жүздүү жигит арзуу толгон көздөрүн кылгыртып аны көп тиктеди. Кыз оюн деген кыз оюн да. Кызды, күйөөнү алкап, көңүл ырларын, наз ырларын сыйылтып, кыз оюн гүлдөп, күүлдөп жатты. Айзаада теңтүштарына аралашып, өзүн алаксытты, бирок кызыл жүздүү бейтааныш жигиттин алдыртан серп салуусунан кутула албай койду. Бу ким? Бул эмне көп тиктейт? Сулуу кыздын жүрөгү кооп санап, кызыл жүздүү бейтааныш жигиттин алдында кандайдыр бир тартынуу пайда болуп, корунуп, коркүп да калды. Ал көк өзөн бойлоп көчүп келатышкан күндү эстеди. Ошондо кесенин түбүнө кошо колунун учун кармап наз кылган ушул жигит эмес беле!.. Жүрөгү дүкүлдөп кетти.

Кызыл жүздүү жигит сылық, сыпаа тутунду. Жаштык кумары жык толгон үккулуктуу үнү менен кыз оюнду тербелтиp көп ырдады. Ал канча узатып ырдаган сайын Айзааданын жүрөгү опкоолжуп, бетине кан дүргүп, мүүнү титирей баштады. Кызыл жүздүү жигит бир кезде көч үстүнөн көргөн бир сулуу кызы, ал сулуу кыздын үрөйү эч оюнан кетпей, анын үрөйү менен сырдашып, сыйдал жүргөнүн, ошондон бери бир көрмөккө зар болуп, жер кезип издеп жүргөнүн сыйылтып ырдады. Мен издеген кишимди, арзыган кишимди ушул жерден келип таптым деп, айтып жиберет го деп, Айзаада апкарыды, баш көтөрө албай калды.

Дуулдаган кыздар, боз уландар баары бейтанаыш жигиттин ырынын сырын билип акмалашып турушкандай. Айзаадага ушундай сезилди. Бирок эстүү жигит андан нары

өтпөй, өзүнүн сырын түшүнүп жүзүнө кан дүргүп отурган кызга ыраазы болуп, ансайын урматтоосу артылып, мырзалык көрсөттү.

— Ой де!.. Жан эритер ырың бар экен, курдаш!.. — деди жигиттердин бири. Төрдө үлпүнчөк ачпай тою түшүп отурган кыздын жанында сүусар бөрк кийип мөлтүрөп бактылуу жылмайып тынч отурган күйөө бала Темирди чекчейип тиктеп:

- Курдаш, арзыганың ушерде окшойт... — деп калды.
- Коркпонңуз, мырза күйөө, менин издегеним башка!..

Өргөө ичи дуу күлүп жиберди. Күйөө кулагына чейин кызырып, элге кошуулуп аргасыз күлгөн болду. Ошондо Айзаада да эл ичинде Темирди бир жадырап тиктеп алды. Кара өзгөй адамдын иреңи жылаандай болот, ичиндеги киригин бардыгы күдүрөйүп бетинен чыгып турат, дили таза адамдын жүзүнөн гүл көрүнүп, көздөрүнөн жылдыз жанып турат. Бул былтыр өлгөн чоң энесинин дайым айтчу сөзү эле. Айзаада ошону эстеди. Курдаш кызынын артына өтүп, кылтыыйып жигитти таамай карап, жигиттин ачык жүзүнөн жан жылыттар жылуулукту сезди, көздөрүнөн кумар отун көрдү. Так ошол учурда Темир анын көз карашын кармап калды. Бу сапар кыз көзүн ала кача албады...

Эртеси кыздын бир жакын жеңесинен кызыл жүздүү жигит сөз айттырды. Айзаада уялыш, же баш чайкабай, же сезим ээрчитип баш ийкей албай, кан толкуп бети ысыды. Жолугууга чыга албай койду. Анын эртеси кызыл жүздүү жигит сабыры суз болуп, ээси колун көккө сунуп үн салып турганына карабай жибек боосун тытып качкан балапан күш жөнүндө ырдап, алдыңдан дагы мендей кадырыңды билген, табыңды тапкан жолуксун, кадырыңды билер жолукпаса кайда жүрсөң да кайра мени эсте, күмүш канат шумкарым, деп зарлап калган мүнүшкөр жөнүндө ырдап, аттанып кеткенин укту.

Айзааданын кайны бар экен. Кызыл-Жардан төмөнкү отурукташып сарт атыгып кеткен Карабагыш уругунан дейт. Окаттуу, туугандуу жер имиш. Жыл сайын Жамгыр базарга түшкөндө мал айдабай эле барып, ошол кудаларынан кызылжабар базарлыгын кылып келет дейт. Айтымда, калың көп өтүп калган сыйктуу. Темир баарына баш байлады.

Боз кыроо түшкөн кеч күздө Айзаада данбагарлардын босогосун аттады.

Артынан Кулбатыр баш болгон жыйырма беш киши менен Жамгыр өзү кууп келди. Ушуну күтүп, бүт данбагар атыккан Көлдөбай уругу чогуу турган эле. Айылдын үстү жагына келип, камчысы менен бөйрөгүн таяп туруп:

- Эй! Бекназар батыр! Чык бери! — деп катуу үн салды Кулбатыр. Бекназар кайта кыйкыртпай Жамгырдын алдына чыкты.
 - Чык дедин, мына чыктым, куда, алдыңа...
 - Нени сүйлөйсүң, батыр! Кайдагы куда! Мен куугунчумун! Көпкөн экенсиңер.
- Көппөгөн ушуну кылабы, көппөгөн сөйкөсү бар кызды ала качабы? Кана, жообун айт! — деди муңайып Жамгыр кордолгон кишидей.
- Жаке, ке аттан түш. Айттар доонду аттан түшүп айт, чабар кылышыңды аттан түшүп чап. Ке, түшүп болгон иштин жайын ук, бolor сөздүн жүйөсүн тыңда.

Жамгыр кулак салбады:

- Кайда? Жанагы тилазар кайда?..
 - А мунун жакшы, Жаке. Жүр, сөздүн башын кызыңдын өзүнөн угуп башта...
- Айзаада кыз-келиндер толуп жүргөн жаңы өргөөдө болучу. Ошол жердеги бала-бакыра, катын-калач, кишилер үйрүлүп карап калышты.

— Сура, Жаке. Сурашка жолун бар. Сөөк сеники. Сейкөлүү эмес, башы ачык бешкөкүл кызды зордуктап алакачкан жигитке бир гана жаза, ал жаза — өлүм... Муну эч ким сурал жеңилдете да албайт, сурал оорлого да албайт. Үкем менен сырдашкан жок элем, акыл салбай, сүйлөшпөй капыстан алып кирип келип калды, кокус уурдал апкелген болуп чыгып калса, ана үкемди коргобойм, өзүм байлан берем! Сура. А эгер кыз өз көңүлү менен качып келген болсо, акыйкат ошолордуку. Малы кетип артынан кууп келген малын алат, пулу кеткен пулун алат. Сура, Жаке...

Айзаада көшөгөдө экен. Тушуна келишти. Бекназар башын ийкеп сура дегендей түр кылды Жамгырга. Ар кимиси ар жерде катып жамырап карап калган эл күбүр-шыбыр болуп түйшөлүп кетти. Жамгыр:

- Айзаада! — деди катуу. Айзаада үн берген жок. Жамгыр дагы катуурак сурады:
- Айзаада! Ушердесиңби, эмне унчукпайсың! Мен атаңмын... Үн бер...
- Ушердемин... — деди Айзааданын титиреген үнү. Былк этпей, дем тартпай эл тыңшап калды. Эмне айтар экен? Жаштык кылар бекен? Кептен чалынар бекен балаң кургур...
- Зордук көрдүңбү? Ала качып келдиби?

Кыйлага чейин унчукпай калды Айзаада. Кулбатыр бирдемеден шекший көзү кызырып өрөпкүй баштады. Бекназар томсоруп кетти. Дагы сура дегендей ишара кылды Жамгырга.

— Айзаада! Коркпо, кагылайын, мен турал го жаныңда, зордол апкелген болсо, «зордол апкелди» деп түз айт, коркпо! Айзаада!

Айзааданын титиреген үнү чыкты:

- Жок...
- Алдап апкелдиби?..
- Жок...

Жамгыр ээрине өбөктөгөн бойдон турал калды. Тегеректеги эл жаш келинди алкап, дуулдап кетишти.

— Айзаада! Көзү агып отурган шордуу апаңа эмне деп айтып барайын, ыя? — деп Жамгыр жөнөй берип сурал, тыңшап токтой калды.

— Батасын берсинг... — деди Айзааданын чыйралган үнү. Жамгыр шалдырай түштү. Ушинтип Айзаада өз бактысын өзү тандаган эле, ушинтип өз бактысына өзү бычымчы болгон эле.

* * *

Таштуу башат конушунда угузбады беле, ал жерди туугандары Темирдин сөөгү жаткан жери катары көрүшчү, эң акыркы зыяпатын да ошол угузган маалында, ат кара тил болгон жай алды маалында, аш аты кылып ошол жерде өткөрүштү. Зайыптар үн тартып, туугандар кемегенин башын тегеректеп түгөл турал өкүрүп, арбактын эң акыркы карызынан кутулушту.

Айзааданын карасы алынды.

Кошолгосун жетелеп, Жамгыр аштын ариетине келип кеткен болучу. Анда оозу барып кызынын тагдыры жөнүндө кудасына кеп чыгара алган эмес. «Сатып жегиче шашып турган экенсүн, кудам!» дегендей катуу сөз угул калбайын деп чоочуган эле. Кызынын карасын төркүн алат. Жамгыр баштап үч-төрт киши, катын-калач келишти.

Айзааданы үч жыл бою тұндөй тұмчуктуруп баскан капкара аза киймин отко ташташты, тәркүндөрү апкелген ак көйнөкту кийгизишти, башына ак жоолук салышты. Бул азанын бүткөндүгүн белгилөө эле. Эми кайната, кайын журт келинге уруксат кыла берсе, әрк ошолордуку, же туугандардын бирөөнө нике кыйып алып калышса да жол ошолордуку. Нике кыйышка ылайыктуу эркеги жок болуп калган кезде келиндин әрки, кетем десе алдын тосо алышпайт, салт ушу. Жамғыр оозу менен айтпаса да, кебетеси менен, мамилеси менен Тәңирбердиге жалынып, шор баскан Айзааданын өмүрүн, тагдырын ошондон тиленип, делбиреп жүрдү. Бирок Тәңирберди бүркөө болду. Келиндин башын ачуу туурасында ооз ачкысы келбеди. Муну көрүп Жамғырдын ого бетер өзөгү сыйздады, эки бети түктөйүп санаадан жүдөп кетти.

Эртең аттанабыз деген күнү зайыбы экөөбү Тәңирбердинин алдынан өттү:

— Кудам... — деп, андан нары батынбай бир көгөрүп, бир кызырып туруп калды Жамғыр. Зайыбы анын кайгысын тартышып, үнсүз бышактап ыйлап отурду. Тәңирберди да жер тиктеп, кандайдыр жаман кабарды сезгенсип иреңи кубулуп кетти. Жамғыр чымырканды.

— Кудам... Кудай дешкен куда әлек... Кантели, тагдыр ушул экен... Кудай бизди айрыды... — Жамғыр жашып кетти. — Айланайын кудам!.. Сен дагы баланын атасысың! Жаш эле жаштыгына күй, шордуу Айзаадага уруксат кыл...

Сөздүн ордуна Тәңирберди болоктоп ыйлап жиберди, Жамғыр кудасынын ийилгенин көрүп, эреркеп кетип, кошо өңгүрүп кудасын басып кучактады:

— Айланайын, жан кудам...

Тыяктан Санем озондоп чыкты:

— О коку-үй!.. О кокуй, Темир эми чындал өлгөн турбайбы, кокуй...

Тәңирберди катап түштү:

— Жок, кудам, андай сөздү оозанба. Мен Темир өлдү айрылдым, эми келинимден тири айрыларга алым жок. О кудам? Ушундай таш боор белең? Баш байлары жок дейсиңби?

Жамғыр нес болду:

— Куда... Айланайын, куда... — дегендөн башка сөзгө жарай албады, көзүнөн жаш тегеренип кирбийди.

Угуп отурган Кулкиши ортого түштү:

— Кудалар, ыйлашпай, чарпышпай сөзгө келгиле, — деп кейкейип каада айтып калды. — Кара баштуу адамдын тагдыры турат ортоңордо. Жети өлчөп бир кескиле. Ырас, Жамғыр куда, алып кетем деп эле алып кете албайсың, а сен ава, келиндин башын байлап нике кыйып коёруң болбой түрүп, башын ачпайм дешиң сеники туура эмес...

Кулкишинин каада сөзү эки куданын кулагына кирбеди. Бара-бара ортодогу сылыйктык чек, урматтоо кетип, эми кудалар бири бириң заарду тиктей башташты. Бул жакшылыкка алпарбайт.

— Койгула, эми койгула, кудалар, жаман сөзгө өтүшпөгүлө, койгула... Эмне? Жаман сөзгө барыша турган иш барбы араңарда? Жок. Сен, Жамғыр куда, чеки сүйлөгөн жоксуз, кызыңдын алдында аталақ карызыңды жолдодуң. Ак сөз, айланайын. Сенин ордуңда ар ким ушуну сурамак...

Жамғыр бүк түшүп ыйлап жиберди.

— Сен, Төңирберди ава, келинди кетирбей турган болсоң, анын камын ойлон. Жок, андай ылайыктуу адамың болбосо келиндин багын байлабаганың жакшы, муну ойлон...

Төңирберди Кулкишини беттен алды:

— А сенчи! Сен ойлонбайсузбу!

Кулкиши ыйба кылып тайсалдай түштү:

— Ойлонолу... Баарыбыз эле ойлонолу...

Ушунун баарын Айзаада үйдүн сыртында, тушта туруп үгүп, көз жашын төгүп турду.

Болот жеңесинин көзүндөгү жашты көрүп, ал жеңесинин ыйлабай жүргөн күнүн аз көргөн, сабыры суз болуп құмұш чолпунун чачыларын кармалап ойногонсуп турған берди. Үйдөн кишилер кыжылдап жатты.

— Жене... Сени алып кетеби?.. — деп, кыңылдап, ошол алып кетебиз деген ким болсо да ошого нараазы болуп, үрпөйүп сурады.

— Билбейм... — деди Айзаада. Көз жашын жеңи менен сүртүп, баланын бешенесинен сылады. Андан башка әмне дейт? Ага өз башы, өз тагдыры али белгисиз болучу.

Кулкишинин каада сөздөрүн эки куда пурсатка алышпады. Жамғыр да көгөрдү. Жөнөп жаткан киши кетпей калды. Акыры айтылар сөз эле, айтып, бул айылдын улуу, кичи адамынын алдына ачык түшмөкчү болду. Төңирберди да көнду.

Топ эртеси эле чоғулду. Бир чоң ишке сөзү өтчүдөй болуп кабакты салып таштап, ойлонуп басып, Кулкиши да келди. Жамғыр байкуш кичинекей көк сакалын эрбейтип, ар кимге жалбарып тиктеп, кызынын тагдыры үчүн ушул айылдын итине да үч тегеренип кетчүдөй.

— Айланайындар... Садагаң кетейин, журт... Кудайга арагыла... Садагаң кетейиндер...

Бекназар аксакалдардын этегине келип мандаш урунду. Ал азыр башка туугандарынан айырмасы жок. Башында ак кийиз тебетей, бутунда көн өтүк, көөнөргөн теке чалбар шымчан. Онеки өрүм жоон булдурсундан башка жарагы жок колунда.

Жамғыр топ алдында өтүнүчүн айтты. Кызынын тагдырына арачы түшүп, уясына жылан кирген чымчык сыйктуу дилдиреди:

— Кагылайын, журт... минтип кудам экөөбүз топко түшүп отурабыз... Мага топтун кереги жок, баатыр, сенин гана бир ооз сөзүң керек. Бар, бара бер, жесир биздики! десен, турам да кете берем... Қүйгөнүм жалгыз кызыым... Жаш эле... Шоордуу балам көңүлүнө отурбаган бирөөгө байланып, кор болуп калабы...

Ушуну айтты да Жамғыр шөмтүрөп отуруп калды. Тымтырс. Лам деген киши жок. Элдин баары алдыртан Төңирбердини карап калышты. А Төңирбердинин кабагы жазыла койбоду.

— Кана, не дейсин, Төңирберди? — деди аксакалдардын бири. — Айт, бүлө ээси сенсүн. Нике кыярым бар десен, салт да, шарият да сен жакта. Жок, келин балама уруксат берем десен эрк да, айкөлдүк да сен жакта.

Төңирберди мисирейип туруп, баягы сөзүн дагы айтты:

— Мен Темиримден өлүп айрылдым, эми келинимден тири айрыларга алым жок!
— деди. — Уучум куру эмес... Темирим сынса Болотум турат!..

Отургандар бирин бири тиктешти. Жамғырдын көзү чекирейип кетти.

— Эркек он экисинде, кыз бала тогузунда балакатка жетишет. Быйыл Болотум он экиге чыгат, нике буйруйт. Болотума нике кыйдырам...

Айлана дым боло түштү. Бекназардын эки көзү Тәңирбердиге шибегенин учундай кадалды. Тәңирберди көшөрүп жер тиктеди.

— Болбойт! — деди Бекназар кесе.

Отургандар селт тиктешти.

— Болбойт! Балаң келиндин жарым жашында. Бою да, ою да эки башка. Эки адамдын убалы уктатабы сени! Ава, кудайга кара, ой ава.

Тәңирберди жини келип, калтырай баштады:

— Кайсы кудайга карайм? Карадым кудайга! Мага ошо кудай жол берди, кудайдын шарияты жол берди!

— Болбойт дедим!

— Бекназар! Бекназар! О Бекназар, менин үйүмө киришпе! Жетет! Темирди ээрчитип жүрүп өлтүрүп бердин, жетет!.. Күда-а-ай, кайдасын, туугандын зордугун көрсөткүчө, о алсаңчы мени!..

Кишилер Тәңирбердини жөлөшүп, кайрат айтып калышты. Бирөөлөр Бекназарга ичен нааразы болуп, кабагын түйдү. Иренине кызыл жүгүрүп, Жамғырдын чекесинен тер чыкты. Бул чатактын акыры эмне боловуна акылы жетпей. Кулкиши оозун алжайтып, дени өлүп турду.

— Кана, эмне дейсиңер? — деп кесе сурады Бекназар отургандарга кыдырата тиктеп. Бир аксакал күйшөлүп койду, нұрсуз кызыл көзүн алсыз ирмегилеп сөз таппай калды. Ал мындай бүлө ээсинин эркине каршы, шарияттын эрежесине каршы бүтүмдү көргөн эмес, ошондуктан маң болуп отурду.

Бекназар да муну түшүндү, ал дагы кылымдар ыйык сактаган бүлө ээсинин укугун, айыл аксакалынын кадырын жалгыз өкүмдүк, өткүрлүк менен аттап өтүп кетүүдөн чоочуду, ал кандайдыр бир жардамга, сүйөккө муктаждыкты сезди.

— Болуптур! Келин мында келип айтсын, тагдыр ошонуку, өзү эмне десе бүтүм ошол! — деди Бекназар.

Топ бир азга тымтырс боло түштү.

Зайыпты топко чакырганды ким көрүптур? Ким зайыптын ою менен болчу эле? Калк туткан ыйык адатта жок жосун! Катын акылы чөлгө, эр акылы өргө. Болбойт бул иш! Болбойт! Токмогу күчтүү болсо кийиз казык жерге кирет. Бекназар акең болтурам десе болтурапы ошо. Ким алдына чыгат. Өз айлында кебин эки кылганды жаман көрөт. Өйдөсүнгөн, басынктан кишини көрсө, Бекназардын көзүнө кан толо түшөт, колу дароо кылышына жабышат, бул жанкечти. Ошон үчүн баатыр.

Топ ушундай адат менен адил жанкечтиликтин ортосунда кысылып турду.

Бекназардын чымырканып жооп күтүп турушуна туруштук бере албай тоскон суудай мелтирип турган кишилер жандана түшүштү.

— Мейли, келсин...

— Өзү айтып көрсүн!

— Ырас, тагдыр ошонуку эмеспи...

Кулкишинин зайыбын жанына коштоп, Айзаада жыйындын алдына келди. Бул айылга бүлө болуп келгенине төрт жыл айланып баратса да, жашы улуу адамдарынан алигече качып, алдынан туура өтө элек болучу. Ак шалпар жоолукту үлпүнчөк таштап,

жүзүн, көкүрөгүн жашырып, отурган улуу-кичи эркектаналардан ыйбаа кылды.
Ошонусу менен, бир чети, аларга урмат көрсөткөнүн билгизип четке келип отурду.

Аксакал ал жакты тиктебей, бирок кебин ага багыштап, түзүк үксун дедиби, кирки үнүн көтөрүп сөз баштады:

— Балам, биерде сенин тагдырың ортого салынып отурат. Сөздүн төркүнү сага белгилүүдүр. Көңүлүндөгүсүн ортого ачык айтсын деп, чакыртып отурабыз, балам. Кана, не дейсин, чырагым?..

Ара бейиттей тымтырс болду. Үлпүнчөктүн ичинде Айзаада жок сыйктуу, ал былк этпеди, үн да бербеди. Көздөр ага жыбырап тигилди. Айзаада дагы эле кыймылсыз калды. Кулкишинин зайыбы чыдабай:

— Кагылайын... Эсици жыйичы... Кыйналбай көңүлүндөгүнү айта салчы, — деп, акырын шыбырады. Үлпүнчөктүн ичинен азаптуу үшкүрүк жооп болду.

— Айзаада... Айланып кетейин... Тартынба. Тартынсаң өз башыңа шор. Айтып кал, айланайын!..

— Йе, эмне кыстайсыңар? Унчукпаса ыктыярын билдиргени ошол! — Тургандар дуу-дуу болуп, аксакалдар бийик ашуудан өткөндөй жөңилденип, жөтөлүп, бирин-бири тиктеп, эмки бүтүмгө кам ургансышып кобураша баштاشты. Жамгыр жиндер бакырып тута киччудай кызы жакты карап катып калды.

Ошол учурда Айзаада козголду, ал кичине жөтөлүмүш болуп, сүйлөөгө камынгандай болду. Топтун кыймылын, кобур үндөрүн бирпаста кандайдыр бир сыйкыр күчү сыйрып кеткенсиди, айланана дагы бейиттей томсоро түштү.

— Мен... — Айзааданын үнү каргыл чыкты. — Мен бул үйгө кунга келген эмесмин. Же сатылыш келген эмесмин... Мен көңүлүм сүйгөн киши менен качып келгем...

Айзаада токтолуп калды. Аны жаш буугансыды. Кулкишинин зайыбы коркуп кетти. Ушуну менен бүтүрүп таштайбы деп, шордуу келиндин тагдыры үчүн коркуп кетти.

— Токтолбо, садагаң болоюн, токтолбо! — деп, күйпөлөктөп, жабышып шыбырады. Айзаада жашын жуткандай болду:

— Арбакты сыйлайм. Артында калган атасын, энесин капа кылуу мага кыйын. Атам чын көңүлү менен мага уруксат кылса кылсын. Кылбаса буларды боздотуп, туруп кете бере аlamбы?!.

Теңирберди:

— О, айланайын, каралдым!.. — деп бакырып жиберди. Жамгыр күлботоводой кубарып кетти.

— Бирок, атам мени кичине балага нике кыям дебесин. Кичине бала Темирдин бир тууганы болсо, менин да бир тууганым болбойбу? Бир тууганымдай, атүгүл баламдай көргөн боорума нике кыям дегенди койсун! Мен кетпейин. Чачымды желкеме түйүп, тебетей кийип, Темиринин ордуна Темир болуп калайын. Катуу жумушун кашшырып, жумшагын жууруй кармап, ак кызматын кылайын. Кичине бала өсөр, керилип жигиттик дооруна жетер. Өзүнө ойлош, өзүнө бойлош колукту табышып, тоюн тойлошуп, ага болуп жүрөйүн, агасынын ордун жоктотпоюн. Ошондо атамдын көңүлү жибир...

Кишилер Айзааданын кебине таң болушту. Теңирберди да, Жамгыр да үңкүйүп отуруп калды.

— Айтарым ушул. Атам мунумду эп көрбөсө, анда атама мен таарынам, мен капа болом. Турам да кете берем... Алдында кызыл камчы турмактан өлүм өзү туура тосуп

жатсын, мен ошого тике карап кете берем. Өлүм бактуунун багын алат, шордуунун шорун алат...

Бири да чук этпей, бири да шырп этпей тымтырс болуп калды эки жак тең.

IV

«Баатыр, ушби күш тилиндөй ак қагаз менен барған дубай саламды жашы улуу агабыз Абильден экен деп билгесиңер. Көптөн бери табым жок. Төңирберди акеми кашыңа алышп, бир келип кет, баатыр. Өзүңө айттар өктөм, акылдашар ишим бар».

Ишенимдүү жигит Абил бийдин бул катын Бекназарга апкелип тапшырды.

Абил бий соо болуучу. Жаткан ордунан өйдө болуп, башына кара макмал топусун ондоп кийип, кыйноо тарткан кишидей кабагын чүрүштүрүп, көзүн алсыз үлдүрөтүп, аянычтуу кебете кийип отуруп, меймандарды кабыл алды.

Жай сурашкан соң:

— Э-э... Жаның соо чакта, тууган мындай турсун, бир кудайдын өзү да эске келбейт тура, — деди кыңкыстай, тамшана, — соочулук дөөлөт экен, көпкөнчүлүк экен... Соо чакта а-бу дешет, качан жанга жабыр түшүп, кара башка күч келгенде, алыш менен жакындын ортосу ченелип, кастын, достун кадыры билинет экен, Төңирберди аке.

Төңирберди копшолуп койду:

— Ак сөз, бий.

Абил бий онтоо менен кеп улантты:

— Кантели, Төңирберди аке, жаш балдарга туугандын баасы жок болсо болоттур, а минтип, бир бутубуз гөргө малынып турган чакта, сары оору менен алышып көңүл тарыккан кезде, Төңирберди аке, сиз менен бирге тууган кубат.

Бекназар ойго батып, тунжурап, бет алдын былк этпей тиктеп, малдашын жазбай катып отурду. Ал Абил бийдин жасалма кейпин эшиктен киргенде эле байкаган. Эти өсүп кеткен кичинекей кызыл көз көзүнө дароо кездешкен, ал көз канча алсыз үлдүрөйүн десе да, тереңинде төнүп турганы сезилген. Бекназар шартты, сөздү баалап, акылдын жетегине карап да иш кыла билген кашкөй, мынчалык алдына келип отурган соң сөз акырына карап, мамилеге жараша ыгып отурду.

— Абике, кабар укпадык, чакыртпай келип ал сурап туруш, ырас, биздей кичүүнүн милдети эле, бирак... — деди акырын.

Абил бий «бирак» дегенди алдын ала:

— Бөөдө эле ортого чычкан жорголобой калгандын кесепети ушу, — деп өкүнгөн болду.

— Түбү «бөөдө» эмес ко, — деди Бекназар саал кабагы үйрүлө, ойлуу тарта, — биздин бийлер ордо башы ким экенине карабай ошоякка чабышат, бийлер «кара аламан» деген эл ордо башылардан өлө жадап бүткөн. Мына, «бий» менен «кара аламан» эки башка ойлонот, биринен бири жатыгып калган... ошон учун...

Көзү ачыла түштү Абил бийдин. «О-о, тектүү кедей, дымактуу кул...» деп, тен берди ичинен. Саал бушайман болгонсуган аяр кебете көрсөтүп, асте баш ийкегилеп, ымалага ыктатып, маани чүргөдү:

— Эми... нары дейбиз, бери дейбиз, канткен менен «ордо жок болуп кетсин» деген ой эч кимибизде жок. Элге бир уютку керек. Ансыз оозунган кыйкырып чыга берип, эл тополоңго учурайт, арыз угары, өкүм чыгарары калбай эл тозуп кетет.

Мааниси ушул ки, ордого көрсөткөн ак кызматыбыз өз журтубуздун арын сатканыбыз болбойт, өлкөбүздүн бирлигин тутканыбыз болот, ыйык тактын алдында букаралык

карызыбызды өтөгөнүбүз болот. Биздей уруулар көп, ошол көп уруулардын ар кимиси ар башка талап коюп чатак чыгара берсе, өлкөнүн не тарки калат?!

Абил бий башын акырын ийкегилеп, жээги күмүш кызыл кырма кесени кезеги келгенде акырын алып, биртке жутуп, дагы эле ойдон бөлүнө албай, ой толгоо тартып отуруп калды. Өргөө ичи тымтырс болду.

Эмне жооп айттар экен? Бүгүн сыйлуу оорунда отурган Төңирберди аксакал да күттү. Ойлой келсе тиги да туура, бу да туура. Бирок, бир туура эмес нерсе бар получу, бир күнөөлүү бирөө бар получу. Абил бийби? Бекназарбы? Төңирбердинин акылы жетпеди.

Кандайдыр бир армандуу күүгө бой алдырып, ичтен сыйзагандай, башын ийкегилеп отуруп:

— Элге карамсыз, албетте, ыйык тактын өзү эмес, — деп ой тактады Абил бий, — кай бир ордого кирип алган эссиз адамдардын кесири.

— Жо-о, — деди Бекназар, — «эссиз адамдарды» киргизип алган ордо ээси эстүү болмокпу?! Бар «кесирдин» башы өзү.

Абил бий Бекназарды түз карай берди. Бийдин ушул карашында бул ойдон алыс эместиги, ошону менен бирге, кантсе да, сактыкты талап кылган аярлык турду.

— Мүмкүн... — деди Абил бий акырын сүйлөп. — Карап турарбыз, азырынча күйүүгө себеп жок, элине карамсыз башты кудай өзү жазалайт, кудай көрөт. Эссиздери канча көп болсо да, ордо ойлонуп жаткан чыгар. Ким билет? Эси жок баш болсо эртең эле ийнинен учуп түшүп калышы да ыктымал...

Бекназар буга макул болду:

— Мүмкүн...

Бекназарга эмнеге болгон? Эмнеге жоошуп калган? Муну көрүп, көптөн берки жүргүзгөн кылдат ишинин текке кетпегенин Абил бий сезди.

Катуу сөз — камчы, жылуу сөз — укурук. Аяр бий өзүнөн ошондо чыгына калган жүрттү эми жылуу, сөз менен үйрүшкө өткөн. Эң оболу элдеги аксакалдарды үйүнө бирден чакырып, ордо жактагы жумшак кабарлардан, нарктан сүйлөп отуруп, жакшы мейман кылып, эртеси ар биригин алдына ат тартып, кымкап тон жаап чыгарып турган. Өзү үйүнөн карыш жылган эмес, «табым жок» деп жайып койгон сон, муну уккан алсы, жакыны түүгандык милдеттен кутулуш учун, бир даары ушундай учурда жагынып, бийдин көзүнө көрүнүп калыш учун убап-чубап келип, бийден зыяпат сый көрүп кетишкен эле. Абил бий, албетте, атты, тонду куру желге сапыrbайт. Ар бир уруктагы, ар бир топтогу аскер болуп жүргөн жигиттер жөнү жок топурабай, кандайдыр бир чырлуу ишке аралашпай, бабалар тутуп келген наркты аттабай, адептүү болушун, өз тирилигине ыгышын мыктап туюндурган. Кимде ким моюн толгосо, кудайдын башка салган бир күнү, акыры оор жаза тартып калышы ыктымалдыгын сөз акырына улаган. Кай бирлерге кыйытып айткан, кай бирлерге каар сездире катуу эле эскерткен.

Ушундан баштап, аскер ыдырап, Бекназардын жанынан эл суюла баштады. Эң акыры өзүнүн данбагарларынан өзгө бир да киши ага түз көңүл менен кattaшпай калды. Муну токтолушка, тоскоол болушка Бекназар умтулбады. Умтулганда эмне кыла алмакчы? Же башка тараптан жортуул жок, же хан тараптан ачык кысым жок. Эл тынч турмушка жан тартып, өзгөчө бир эрдемсүүдөн чыгынып турган чакта агымга карабаса элден чыгып калышы мүмкүн. Бекназардын жинин каккан, башына чалма түшүрүп, жоошутуп койгон мына ушул получу.

Азыр Абил бий көзүн кылыйтып, Бекназарды бир тиктеп койду. «И, жалгыз аттуу жанкечти! Кар баскан тоонун кийигиндей короого баш салып келип бердинбى?!» Абил бийдин көңүлүнө ушу келди. Ичи дүрт деп, кыжыр кайнап, асте кылып, эрдин кымтыды. Ал өзүн токтотуп, Бекназарга дагы бир назар салды. «Токто. Бу али керек мага!» деп жатты анын аяр көкүрөгү.

Кечке маал ылганган өңкөй билермандардын уй мүйүз катарына ортосун жара келип отурду Абил бий. Ал кашын өйдө кылып, кыдырата тиктеди:

— Агайын, ыракматы Жаманкул кандай адам эле?

Эмне үчүн сурап жатат? Кай бирөө бүшүркөдү.

Төрдөгү аксакалдардын бири:

— Байкуш Жаманкул момун адам эле, — деп калды эчтемеден капарсыз. Абил бий башын кайгылуу ийкеди:

— Макул, балдары тайыздык кылды дейли, балдары тайыз болгону менен, Жаманкулдун мына эли тайыздай элек. Мына, турпактан тышкary турабыз го, биздей туугандары аман, биз кылбаганда ариетин ким кылат?!

И, жаман тууганына жакшы аш берсе жаманбы? Эч ким Абил бийдин сөзүнөн сөлтүк таба алышпай, ийрилип баш ийкешти:

— Тууган туурдук болуп бербейт, күндө жамынып отургудай. Тууган бирде жакшылыкта, бирде жамандыкта каралашат. Бу кудайы иш.

Абил бий:

— Душман көзүнө салтанат, тууган көзүнө урмат болгудай кылып, Жаманкул агамдын ашын берейин, ариетин кылайын. Тыягы Алайдан, Өзгөндөн тартып, Анжиян, Маргалан аймагын кабарлап, биягы Аксы багытындағы аттуу, тондуу элди мүлдө жыялыш. Кана, жүрт агалары, не дейсиңер буга?..

— Бий, — деди Домбу, саал мукактана элтейип, — эгер мындай чоң салтанат боло турган болсо, ыя, анда ханды чакыртыш керек ко? Ханды башына албаса...

— Эсте бар, эсте бар, Домбу, — деди Абил бий, аны тиктебей акырын баш ийкеп, — кантсек да алтын такка кулдук кылып турган соң кеп-кеңеш салып, жол сурап, алдынан өтүш зарыл... — Абил бийдин көзү дирт этип Бекназарга бир тийип, тереңде жылтырап, сынап токтой өттү.

«О, мына, — деди Бекназар өзүнчө, — эми чыкты го баятан берки узүн кептин кыска теги?!»

Жаманкулду ким билбейт? Абил бийдин эки ата өтүшкөн тууганы эле. Таанышка да, чоочунга да, улууга да, кичүүгө да ылжайып күлүп учурашып жүргөн, дайыма шаа мүйүз өгүз минип, бада баккандан башканы билбegen, чынында чөптөн башкага зыяны жок, бир бечара, момун получу. Тириусундө Абил бий аны менен иши да жок эле. Өлгөнүнө көп болгон. Жоголгон бычактын сабы алтын кылабы? Көзү барында кадыры жок Жаманкулга өлгөндөн кийинки ариет, урмат эмне үчүн керек болуп калды э肯? Абил бий өз даңқын гана көздөп отурат. Ага себеп керек. Ал кийинки эки жыл ичинде өзү үчүн, ордо үчүн көп эле пайдалуу иш бүтүргөнсүдү. Ордо менен эллеттин ортосундагы шектенүүнү биртиkelеп жойгонсуп баратат. Ханга аты угулду. Эми, колдон келсе, бул ишти биротоло бекемдеп кетсе, сөзсүз андан ордо атакты, сыйды эч аябайт, эл ичинде баркы көтөрүлүп, тизгин талашар, кеп кайрыр пенде чыкпай калышы шексиз. Бул үчүн эллеттин бели катууларын хан бүлөсү менен бир жыйындан баш коштуруш зарыл. Бир дасторкондон даамсыздырыш керек. Ал себепке кайда бармак? Көп ойлонуп, жаман

да болсо өз тууганы Жаманкулга аш берүүнү эп көргөн. Мына ошол баш кошчу жыйын да, даамсызчү дасторкон да ушул аш. Момун Жаманкулдуң арбагы Абил бийге ушундай кылдат саясат үчүн көтөрүлүп жаткан эле.

Кымызга кызыган, Абил бийдин жумшак тилине эриген эл дуулдай бериши:

— А мейли! Жаман да болсо, момун да болсо, Жаманкул өз тууганыбыз эле, майли, ариетине тик туралы!

— Жүртчулук ошо, колубузда камчы калганча биргэ көтөрөлү чыгымын!

— Үракмат... Үракмат... — деди Төңирберди. — Арбакты сыйлаган тириктен урмат көрөт... Жан бар жерде өлүм бар. Бул дүйнө кимге бапа кылыптыр?! Кетебиз барыбыз бир күнү. Чиркин ай, ар бирибиздин артыбызды өзүндөй акылга дыйкан азамат калса, арман болбос эле го! Мартабаң дагы өссүн, иним, бай теректей шактай бер...

Абил бий максатына жетти. Эми ким чеки дейт ойлуғуң? Аштын качан, кайда өтөрүн, кайсыл топ канча үй көтөрүп, канча союш менен конок аларын, жана да аттын байгеси, эрөөлгө чыкчу баатырдын, күрөшкө түшчү балбандын ақысын кесип, бүгүндөн баштап камылга көрө берүүнү билермандарга катуубуйруп кеңешти бүтөрдү.

* * *

Сарыбай төрдө. Бүкчүйүп, былк этпей отурду. Эки көзүн тең көк жоолук менен таңып койгон. Баягы чатыраган мырза мүнүшкөр кайда? Жарым болуп бүрүшүп отурду. Бүркүт тыткан жерлери кара тырык болуп айыгып, өңү өтө серт көрүнүп калган. Көзү таанытат кишини. Көз көрүнбөгөн соң, же ойлонуп отурганы, же уктап отурганы белгисиз тыртык эриндери гана бир түрдүү калбыйып турду. Ал көкүрөгүн көтөрүп, оор улутунду да, кулагын буруп тышты тыңшады. Тыштан балдардын чуулдап, же алысыракта го, ойноп жүрүшкөнү билинет. Ал балдарды үнүнөн ажыраткысы келди. Дагы кулак төшөп тыңшап, былк этпей калды.

— Сүйүмкан, — деди бир үбакта Сарыбай.

— Ыя, мен жаныңда эле отурам, Кундуздун атасы... — деди зайыбы.

Сарыбай колун сунду. Бул суроо көптөн бери Сүйүмканга белгилүү болуп калган. Комузду сурап жатат. Сүйүмкан ылдам туруп, комузду керегенин башынан алып:

— Кундуздун атасы... — деди, бирдеме оюна келгендей, комузду сунбай, мумактанып токтой.

— Ыя, кана?..

— Бирпас сүйлөп эле отурсаңчы, Кундуздун атасы...

Бир аз сакайгандан бери ушул жалгыз комуз гана эрмек. Отурат. Көп отурат. Буту уюйт. Мойну уюйт. Унчукпай кымтып отуруп жаагы да уюйт. Ич бышүүдан башы жарыла тургандай болуп ысып кетет. Тура калып кыйкыргысы келгендей. Башына чүмкөлүп турган түндү тытып чыккысы бардай. Отура-отура жүрөгү суудан чыгып калган балыктай алдастайт. Айла кана? Күч кана? Кайра тагдыры жеңип, ақылы жеңип, үшкүрүп отуруп калат. Ушкүргөн сайын дагы биртке кичинербейби, дагы биртке шалдырабайбы. Бук болот, ичине арман толот. Ошондо комуз кайрадан келет жардамга.

Сарыбай зайыбына жооп бербей, колун зарылып сунуп, туруп калды. Сүйүмкан бербей коё алабы:

— Ме, мүнүшкөр, — деди үнүн атайы көңүлдүү чыгарып, — «Көч жандар» деп чертчи.

Сарыбай комузду алып, макул дегендей башын акырын ийкеп, комузду бир сыйра сыйпалап чыкты. Шашылбады. Кулактарын кармалады, ойго баткансып, кылдарды сөөмөйү менен сыйдырып көрдү да, анан күүлөй баштады.

Күү өңгүрөндөй кайги шилеп чыкты. Комуз Сарыбайдын көкүрөгү, Сарыбайдын тили. Жайлогоо тарткан көч шаанисин сүрөттөгөн шаңдуу күү башкача чыкты, ындыны өчүү, чөгүү, аргасыз кайыр-кош айтЫП, төмөн, кайдадыр туңгуюкка сүрүлүп бараткан кишинин арманы болуп чыкты.

Ушуну сезип Сүйүмкандын көзүнөн жаш төгүлдү. Ал ыйлаганын сездирибеске тырышып, көзүн жеңи менен басып, демин ичине алып отуруп күүнү тыңшады. Көзүнүн жашы жеңин ным кылды. Күү аягы күңгүрөнүп, сызылып, өчүп кетип баратты.

— Йе, Кундуздун атасы! — деди Сүйүмкан дагы атайы үнүн шаңкылдатып чыгарып.
— «Көч жандар» ушундай беле?

— Үя? — деди Сарыбай өз оюнан алаксый.

— «Көч жандар» ушундай беле? Мундуу чертип койдуң...

Сарыбай таноолорун керип улутунуп алды:

— Ошондой чыктыбы?

— Мундуу чертип койдуң...

Сарыбай желкесин шылкыйтып дагы ойлонуп калды, бир убакта:

— Кундуз кайда? Үнүн үкпайм да...

— Кыздар менен башатка кетишкен...

— Гм... Ойнот жүрүшөбү?..

— Суу апкел дедим эле...

Сарыбай те алыстан шыбырт уккан күш сыңары башын кыңырайтып, кулагын төшөп:

— Йе, Сүйүмкан... — деди акырын, бир уурту кайгылуу тартыла.

— Үя, Кундуздун атасы...

— Дагы ыйлап отурасыңбы?

— Жок, Кундуздун атасы!

— Калп айтпа. Көзү жок кишиге калп айта берсе болот бекен? Ана беле! Үнүн карғылданып кетти го... — Сарыбай колун сунду. — Бери жакын келчи...

Сүйүмкан жакындабай коё алабы? Сарыбайдын сунулуп турган колу Сүйүмкандын маңдайына урунду. Сарыбай сыйлап келип:

— Мына беле?!. Дагы ыйлап отурупсун... — деди шалдырап. Сүйүмкан

Сарыбайдын колун бетине басып, андан нары токтоно албай, үнсүз өпкөлөп ыйлады.

Ысык жаш Сарыбайдын тыртык алаканына кулап жатты. Сарыбай:

— Сүйүмкан... — деди акырын, ал колун тарта албады. — Мен сени эстүү жан дедим эле. Өзүм моюн сунуп калдым. Тагдырым ушул экен, моюн сунуп калдым. А сен али көнө албайсың, али моюн сунбайсың... Кантейин, кудайдын жазасы ушул болсо башымдан кечирейин... Сен ыйлабачы. Сен ыйлаган сайын көзүмдүн кадырын эстетесин. Мен кыйналам... Мага оор...

Сүйүмкан мурдун шыр тартты:

— Койдум, Кундуздун атасы... Койдум... Карап отуруп, көрүп отуруп, эч чыдай албайм, түтө албайм...

— Түтөбүз. Түтпөй кайда барабыз! Менин алым бул болсо, сен шөмтүрөп, көзүндүн жашын тыялбай жүрсөн, жалгыз кыздын күнү эмне болот. Күйпүл болуп, жүдөп, басынып кетпейби? Ошону кара. Менин көзүм да ошол, жүзүм да ошол. Ыя?..

Сүйүмкан соолугуп, көзүнүн жашын сүртүндү. Сарыбай кайрат кылып:

— А ошент. Белди бую. Белди өзүбүз буубасак ким бууп берет? — деди да, атайылап зайыбынын көңүлүн көтөргүсү келдиби, комузун кайра күүлөп, кандайдыр толкуган бий ыргагына салып, шаңдуу, кумардуу кайрып чертти. — Йе, карыпты карып дей берсе, карыптын алы не болот! — деди эрдемсий. — Карып болсом да карыпмын дегим келбей калды, Сүйүмканым. Багыма сiler барсыңар али.

Тору кашка ат күлүк жылкы эле. Сарыбай аны минип жүрүп табына келтирип, майда маарекеге чап, чыгып кетсе анча сүйүнчү эмес, экилеп, үчтөп калса чыкпады деп кайгырчу да эмес, сый аты кылып гана жалтылдатып минип жүрчү. Көзүнөн айрылган соң, ат менен да, ит менен да, бүркүт салуу го өзү менен кошо кетти, иши болбой отуруп калган, тору кашканы көр оокатка Мадыл минет.

Сарыбай азыр ойлонуп отуруп, көз алдына маңдайында тумарча кашкасы бар, чымкий тору келди да, өйдө турғанда баштады. Сүйүмкан колтугунан сүйөй берди.

Сыртка чыкканда:

- Күн батып баратабы? — деп сурады Сарыбай токтоло.
- Ийи.

Сарыбай:

— Табы кайтып калыптыр... — деп күбүрөдү да, Кара марттын кырынан нары эңкейип, көлкүлдөп чөгүп кетбараткандыр а? — деди. — Тору кашка кайда байланып турат?..

Сүйүмкан жетелеп, тору кашка байланып турган казыкка алпарды. Жытыгышкан ээсин тааныдыбы, же кашек сурадыбы, тору кашка окуранып жиберди. Сарыбай эки колун тең сұна барып, тору кашканы сыйпалап, күдү баласын эркелеткен кишидей, көкүрөгүнөн күңкүлдөп, «кайран тору кашкам... Алың кандай?.. Тұрасыңбы?..» деп кулагынан сыйдырып, соорусун сылап көрдү:

— Таш токум болуп... арыктап калган экен да...

Эшигинде чокоюн көктөп отурған Мадыл:

— Быйыл көп минилип калды, — деди күнөөлүүдөй үнү пас чыгып, — көр тирилик да...

Сүйүмкан:

— Арық болгондо эмне, семиз болгондо эмне?!. — деп калды. — Баягыдай булкунтуп байгеге чабат белендер, эптеп бир мингич болуп турса болду да.

Сарыбай мыйыгынан жылмайып:

— Гм... — деп күрсүнүп койду, ал аттын күйругунан кош колдоп тартып көрдү. — А кубаттуу эле экен. Мен ошо байгеге чапсамбы деп ой кылып турам. Эмне үчүн чаппайбыз? Тору кашкам чабылып жүргөн, көп байгени ала жүргөн...

Мадыл колундагы чокоюн таштап жиберип, ордунан турғанда, жалаңаяк басып келди:

— О, кантип чабылат, аке? Өзү көк шилте болсо, Байге эмес, ушул кыштан эсен чыгып берсе гана...

Сарыбай:

— Мадыл, — деди эргий, — тапташын мага кой, эң оболу жемге байла тору кашканы, жакшылап семирт, күзгө чейин далай күн бар, Жаманкулдун ашына бар тобокел деп бир чаап көрөбүз, кудайдан тилейбиз, тору кашкам чыга жүргөн мал!..

Мадыл агасын бир кур таңыркап, кубанып тиктеп калды. Ал анын мынчалык көңүлү көтөрүлүп, эртеңи жөнүндө сөз кылышып отурганын көптөн бери көрө элек болучу. Бир кездеги чатыраган саяпкердин кыяллы келип турду. Көңүлү андан нары улат, жок дегенде кыялышында мурдагы оролундагысындай көтөрүңкү болсун деп аргасыз ойго түшүп, Мадыл агасын кубаттады:

— Ыя? Кайран тору кашканын өнөрүн дагы бир сынап көрөлүбү, аке? — деди ал, кыял деген күлүк нерсе го, бир кезде тору кашка байгеден чыгып келгени, суусар тебетей кийген мырза саяпкер Сарыбай жымыйып «тору кашканын тер акысын алып, арттан кел» деп коюп, өзү көп кишилер менен аттанып кеткени, байгеден тийген кулундуу бээни жетелеп, кубанып үйгө кеч келгени көз алдынан чубап өтүп, күздөгү маарекеде да тору кашка так ошондогудай чыгып келсечи деген көңүлүнө алыстан үмүт келип бир урунуп кетти.

— Ошент. Жакшылап бак. Таптаганын мага кой. Ага көз керек эмес!

Мадыл тору кашка атты чындал бага баштады. Тиги-бу ишине коңшунун чобурун сурал минет. Же жөө бүтүрөт. Бара-бара өзү да берилип, ченин бузбай жемдеп, сууну чөлөктөп ташып берип, бир жерине да чыла жугузбай тарап, эртели-кеч жанынан чыкпайт. Толук бир айдан кийин тору кашка ойнап калды.

Сарыбай келип, сыйпалап көрдү да:

— А түзүк. Жал алып калыптыр. Эми акырын жетелеп тышка чыгар. Жетелеп сугар, — деди. — Эки күндөн кийин, үч ирет таң ашырабыз да, бирткелеп тер алдырып, кайра таң ашырып коёбүз. Көөшөк майы тер менен түшөт да эти ката берет. Андан кийин дагы толук бир ай чыдап бағасың. Анан, кудай каласа, тору кашканы чындал, суутуп, чоң маареге таптай баштайбыз!

Сарыбай ошол күндөрдө көз кайгысын такыр эстен чыгарып, түнкүсүн да, күндүзү да аты менен алек болуп калды. Агасынын минтип турмуш күрөшүнө кайрадан киргенине өзү эч ойлоп таппаган дары табылгандай ыраазы Мадыл ат багуунун бар машакатына кайыл.

Бир күнү түн жарымы оогон ченде Сарыбай жаткан түштән дүпүрөтүп бирөө ат бастырып өтүп кетти. Ит чаяланып үрүп ээрчиidi. Сарыбай жүрөгү болк эте башын көтөрө берди. Аттын дүбүртү бат алыстап кетти. Сарыбай:

— Ой! — деп аптыгып кыйкырып турду ордунан. — Кетти, кокуй...

Сүйүмкан чоочуп ойгонду:

— Ыя?.. Ыя?.. — деди карбаластан, Сарыбайдын этегинен тартып. — Күндүздүн атасы, каякка барасың?..

Сарыбай:

— Мадыл! Кайдасың, Мадыл?!

Сүйүмкан:

— Эмне кыласың, кокуй, жети түндө?

Мадыл да ойгонуп:

— Йе, аке... — деп үн берди үйүнөн үйкүга карамыгып. — Эмне?..

Сарыбай:

— Көзүң кашайтып! — деп кыйкырып жиберди, темсөлөп эшиктин көзүн сыйпалап жүрүп. — Тур, атты кара...

— Тураг да... Эмне, тураг да... — деп жөтөлүп, кыңқылдап Мадыл үйүнөн чыкты. Ошол убакта ат дүбүртү таптакып жоголуп, каңышылап үрүп ээрчиген ити кайрылып келаткан эле. Мадыл атканага барып, тору кашка турган жер бош турганын көрүп, алдастай түшүп, ар бурчка бир чуркап:

— Ой! Ат жок го? Башонуп кетсе керек... — деп короо тегерене карбаластай түштү.

Эшигине чыгып, Сарыбай жер муштап отура калды:

— О... Кол жууптурбуз эмесе аттан! Бирөө минип кетти, кокуй, ушундан нары!..

Жүрөгүм солк этти эле. Ошонун басыгы болучу...

Мадыл аңтырап:

— Токто-о!.. Ой кимсин, токто-о! — деп, үнү тоо жаңыртып, ат кеткен жакка карай далбактап чуркады.

Туугандар бүт ойгонуп, бири түшүнсө, бири түшүнбөй, жабылып тура чуркашты:

— Ой, эмне болуп кетти?

— Тору кашка атты ууру мине качты дейт ко...

— О, коку-үй, эмне болот эми?..

Мадыл балбалактап токой аралап баатты:

— Ой... Тамашаңды кой! Токто-о бери, ким болсоң да!..

Эч ким үн берген жок. Токой ичи түңгүюк жымжырт. Мадылдын балбалактаган үнү кырдан кырга урунуп, алда кайда сиңип кетип жатты.

Сарыбай:

— Токтот наркы Мадылды! — деди. — Ууру алды. Өзүн торойто чаап таштап кетпесин, кокуй.

Жаман чобуруна мине чаап, артынан кыйкырып, о бир убакта коңшу Мадылды кайрып келди. Энтигип, күйүгүп:

— Кокуй, көзүм кашайды. Ыя, ушинтип алдырып жиберебизби тору кашканы?!.. — деп, алдастап, эмне кыларын билбей, үйгө жөлөнүп отура калып, кайра тура калып басты.

Сарыбай эми акыл токтотуп калган эле:

— Кой эми, — деди, — өкүргөндө ууру кайра апкелип береби, болду эми. Бир гана аттын дүбүртү кетти. Жөө келип аңдыған ууру окшойт. Тору кашка айтылуу күлүк мал. Ууру акылы болсо союп жебейт. Тиги Таласты ашырып, казакка өткөрүп жибербесе, чыгат бир күнү. Куру бакырганды коюп, а көрө эртең тезинен бийге бар, айт болгон ишти. Суроо салып кел...

Ал түнү Мадыл уктаган жок. Таң түнкөйгөндө Абил бийдин алдына барды. Айтты болгон ишти. Абил бий чын кейип:

— Атаны, жолдо өлгүр ай, ким колдуу болду экен? Сарыбай өзү тигинтип жатканда... — деди да, анан Мадылдын өзүн жемеледи. — Күлүк аттын жоосу көп болорун го билесин, а жанына жатпайсыңбы, чылбырын билегиңе байлап жатпайсыңбы?!..

— Жанында эле жатчу элем. Алдырап күнү жаздырап болуп... — деп калтырады Мадыл, — көзүм кашайып, ошол күнү үйгө...

Абил бий күлдү:

— Катынсырап кеткенсің го, эркектана?

Мадыл сөз таппай жер тиктей берди:

— Көзүм кашайып... Алдырар күнү жаздырар болуп...

Абил бий күрсүнө башын чайкады:

— Өз боюна сак бол, коншунду ууру тутпа! Кимден көрөбүз. Кайсы коншубузду ууру тутабыз эми, ыя? Болуптур, Сарыбайга дуба деп кой, кейибесин, буйруктуу мал болсо табылып калар. Өзүм алдыртан издетем. Шеги чыкса, кудайдын бергени...

Мадыл кубанып кайтты.

Абил бий алдыртан мерчемдүү ууруларды аңтартты. Эч шеги чыкпаган соң, элден катуулап суроо салдырды. Чаткалга, быягы Кетмен-Төбөгө, төмөн кара дарак тарапка суроо салдырды. Өзүмдүн атым деп издетти. Бирок куду сууга чөгүп кеткен ташка окшоп, тору кашка ат дайынсыз кетти.

Комузун жай терип, кандайдыр бир чымчыктын сайраганын сүйлөтүп отуруп, Сарыбай күлүп койду:

— А, кызыталак... — деп башын чайкады. — Кайран тору кашканы кадырын билбеген бир ит ууру алган экен. Тишине таш тийгир, эт үчүн союп жиберген экен!

— Көрүндөн гана таш чыккыр, ким гана болду экен а?! — деп күйдү Мадыл.

— А болуптур, — деп Сарыбай комузду катуулап шандуу кайрый, — көр пенде да, аш болсун, аш болсун...

* * *

Кызыл-Жардын боз талаасы. Кеч күз.

Төмөнкү мелмилдеген кара дарактан тоо жакты карай жылып келаткан көп караан чыкты. Улам берилип, дааналана берди. Атчандар...

Эң алдында, аралыкты окчун кармап, туу башы келе жатат. Жел канатына жайыла түшүп, толкун, буралып туу кандайдыр шандуу, сүрдүү. Туу артында иреңи сур жаш мырза. Мингени буурул жорго, ыргактуу чайпалып, үстүндөгү мырланы бир кылт эткизбейт, оюн бузбайт. Жаш мырза алтын менен сайма чөгөргөн кызыл кымкап кийген, бутунда көк булгаары өтүк, башында жарлыгы жок көк чалма. Бул тарапка жаңы келатканы белем, эки жакты көз кыйыгы менен чалып, те алыстан сырдуу тиктеген тоо баштарына көз кадап келет. Кандайдыр көңүлүнө күдүк түшкөн сымал, бырышсыз кабагын чытыйт. Чытыйт да тымпият, мырзалык салтын коё бергиси келбей, жаштык авазкөйлүгүн өзү тыят. Белиндеги үч оролгон көк ботокурдун сол ныптасында кара болот дамашки кылышы.

Бул Кудаяр-хандын тун баласы Насирдин бек. Жанында Абдырахман. Устүндө хан ордосунун таасирлүү кишилери кийчү карала кымкап тон, башында чымкый кызыл манат тыштаган сеңсел жүндүү кара көрпө тебетей. Баягы элчи жүргөндөгү ар нерсеге кооп менен тигиле калып ойноктоп турган тажаал көз азыр өзүнө артыкча ишенимдүү, ого бетер өткүр болучу.

Кырктай сыпай төрттөн саптанып, кылкылдап чубап алардын аянында. Адырдын түбүнө тарта этекки жайыкты бош таштап, катар-катар тигилген үйлөр көрүндү. Ар биригинин эшигинде топ-топ кишилер, токулуу аттар. Насирдин бек үйлөрдү ичинен санай баштады, бирок жаңылып кетти.

Булар таасындал көрүнгөндө, үйлөрдөн бир топ атчан тез бөлүнүп чыкты, токтолбой түз эле бери ат коюшуп жиберди.

Тиги азоо аттарын шамалдай аркыратып, кыйкырык, чуу көтөрүп келаткан дардын ичинен эки караан алга озду.

— Мырзам, бул түп тагаларың. Улук даражалуу, мусулман баласынын бир ишеничи, мырза Насирдин бек жээнчеринин урматы үчүн көкбөрү алып чыкты! Бул улук сыйдын, кадырдын белгиси! — деп жаш мырзасынын көңүлүн тындырды.

Насирдин бектин жүзүнө кызыл жүгүрө түштү, бирок үнчүккан жок, ичинен тынды, көкбөрүчүлөрдү аваз кылып тиктей баштады.

Көкбөрүнү алып чаап келаткан алдыңкы караан заматта кайгып сыпайларды бир тегеренип өттү да, кайра дал Насирдин бектин алдына келип, атынын башын чорт тартты, аты кош аяктап тура бергенде, алдындагы торпокту башынан өйдө көтөрө берип, буурул жоргонун буту алдына ыргытты. Жоргосу селт эте түштү да, жер чапчып, күйругун көтөрүп, торпокту кошкура тиктеди. Көкбөрүчү бүктөй кармаган камчысын көкүрөгүнө ала берип таазим кылды.

— Үракмат, үкем, үракмат! — деп алкады Абдырахман. Насирдин бек белиндеги кара болот дамашки кылычты чечти:

— Баатыр, мына ушул курал менден сыйлык болсун!

Алл жигит кылычты кош колдоп алды, жгору көтөрө муздак болотко эрдин тийгизди да, анан кынынан шарт сууруп асманга типтик ыргытып, кайра сабынан шап тосуп алып:

— Үракмат, таксыр! — деп аттын тизгинин бир кагып дир коюп чаап кетти. Аңгыча бир топ атчан желдире бастырышып тосуп чыгышты. Алдында Абил бий өзү эле. Жадырап сүйүнүп: — Ханзаада жээнибизге башыбыз тартуу! Күш келипсиз ханзаада! — деп, салам айтып тура калды. Насирдин бек бир тиктеп алды. Абдырахман эңиле калып анын кулагына шыбырап, бул элдин экисинин бири Абил бийди таанытты. Насирдин бек сыпаа жылмайып, Абил бийдин колун алды.

Ошол замат сыпайлар тең жарыла алдын ача беришти, туу башы оозунуп алга чаап жөнөдү. Абил бий өзү аттан түшө калып, торпокту туура кучактап, Насирдин бектин алдына өңөртө салды. Жаш мырза торпоктун оор тулкун ээрge бек кучактап басып, араң токтотту, туу артынан көнгөн буурул жорго күштүн канатындей дир-дир этип жөнөп берди.

— Насирдин бек! Насирдин бек! — дешип, ураан көтөрүшүп сыпайлар артынан ат коюп жиберишти. Абдырахман менен Абил бий жаш мырза торпокко кошуулуп ооп түшүп калбасын дешип, Насирдин бектин ачыла салдырып бараткан жоргосун жандап, сагактап кетиши.

Абдырахмандын белги берүүсү боюнча Насирдин бек башка үйлөрдөн өйдөрөөк, бийик тектирge тигилген эки ак өргөөнү карай тизгин бурду. Чарылдаган кыйкырыктардын, ерттөй чатырап коштоп келаткан сүрөө менен чоң өргөөнүн эшигине жетти. Баятан жардап, эшигинде турган үч-төрт кары адамдар уурт жыйбай, аланчап калышты. Булар Абил бий атайы койгон уруу аксакалдары болучу.

Оор торпок күрс этип жерге түштү. Аңгыча үйдөн элечегин жайкалтып, өзгөчө сыпа түр менен Каракаш айым чыкты. Абдырахман тааный коюп:

— Ха! Каракаш жеңгей! Байге, байге! — деп, жаш мырзасынын жолун чалып, салт жөрөлгөсүн өтөй берди.

Каракаш айым тиги кубанычтан эки бети тамылжып, кара көздөрү жаш кылгыра ойноктоп кашында турган чийкил жигитти «ханзаада ушу» деп дароо сезди. Шашып:

— А-пий... Ханзаада жээн өзү беле? Жээн келгенче жети бөрү кирсинг... Жээндин акысын бербесек, кымбатка түшүп жүрбөйлү! — деди, назданып тамашалаган болду да, булак эте өргөө кирип, кайра тез чыкты. Азыр анын колунда чылк ак киштен жасалган, жакасы сур кундуз ичик келди. Тотугуп калган Каракаш айым көздөрүн жаш кездегисиндей күлүндөтүп:

— Кана, аттан түшүңүз ханзаада жээн, төбөсү көккө жеткен күндө да, тагасынын эшигине ат салып турбайт, түшүңүз — деди. Бул элдин салтына купуя моюн сунуп, Абдырахман көзүн сүзө баш ийкеди. Муну көрүп, Насирдин бек аттан түштү эле, Каракаш айым киш ичикти көйкөлтүп үстүнө жаап, өңүрүн, этегин тартып, эки жагын сылап, өз колунан чыккан иштин көркүнө, кунуна ичтен кубанып, мактанып турду. Киш ичик жаш мырзанын кагалес боюна күп отурду, туурасын чыгарып, салабаттуу, көзгө толумдуу кылып жиберди.

Домбу баштаган билермандар колдорун бооруна алып саламга келишти. Булардан башка бул салтанатка катышууга бийдин эсине кирбegen жай адамдар да көп эле. Насирдин бек тургандарды бир тегерете тиктеди, жүзүндөгү жылууулугу ошол замат жоголуп, кырдуусунган пейил күтүп, сүз тартты. Алдында бирөөнүн көзү шыйпанчадап, бирөөнүн көзү чоочуркап, бирөөнүн көзү таңыркап, бирөөлөрдүн көздөрү алда кандай коопту сезишкендей артта чүңүрөйүп тиктеп турду.

— Ассалому алейкум, ханзаада!..

Дүбүрөп жапырт айтылган саламды, Насирдин бек эрин кымтып, сүз түрүп укту, акырын эрин кыбыраткан болуп, сүз алик алды.

Жаманкулдун ашы айтымга калсын үчүн күндө санжырга, күндө тамаша. Ашка барсаң ачка бар дешет тоолуктар. Аш берген айыл аш канча күнгө созулса, ошончо күнгө чейин ашка келген миндеген көпчүлүктү эчтемеден кемитпей турушка милдеттүү. Ондон, бештен бөлүп, үйгө түшүрүп, күнүгө бир жандык союш, аттарына жем, чөп камсыз кылат. Ошондо көпчүлүктөн бир эле киши күтүмүнө ыраазы болбой, таарыныч айтЫп кайта турган болсо, аш ээси эмес, бүт бир уруу журтка сындырык келет. Нарк ушундай. Ошон үчүн ашбашы Абил бий камды катуу көргөн. Өзүнүн аталаш уругу эмес, бүт Аксы багытынdagы уруулардан үй көчүртүп, Кызыл-Жардын сары жайыгына кыркар тикирген. Ар бир үйдүн эшигине бирден кемеге ойдуруп, үй ээси карал болуп тик түрүп күтүнүп, көзүнүн агы менен тең айланып, жумшаган жагына бутунун учу менен жүгүрүп, конок алуда.

Эр чабыш.

Те байыркы көөнө замандан бери келе жаткан тамашанын эң кызыгы, жүрөк солкулдаткан, буун титиреткен кубанычы да, коркунучу да ушу. Ал күнү эрөөл майданды кылка-кылка тегеректеп, аттуу-жөө жардап, ким өлүмгө чыгарын күтүп турган эл көп.

Бир дөңдө эки канат болуп тизилген эллеттин «баатырлар» деген жигиттери. Кап ортосунда Бекназар, жанында бир караганга ак куба каракаш жаш мырза жигит, башында кундуз бөрк, ийнинде жашыл саймалуу кызыл камзол, аягында чукчуйган одарма сары өтүк, ал баатырбашысынан да айбыгардай эмес, улам үзөңгүгө тура кала камчылуу колун маңдайына серелеп, «ким чыгар экен» дегендей, элтендеп турат.

Бекназар былк этпейт, эки көзү маңдайкы дөңдөгү ханзааданын тобунда, эрөлгө чыга турган эр жигитти ал ошол жактан күткөндөй.

«Кана, барбы чыга турган азамат? Байгеси төрт түлүктөн төрт тогуз! Кана, барбы, чыга турган азамат?..» деп, ортодо ат бастырып, жарчы зонқулдап жүрөт.

Жарчынын үнү жалғыз ага угулгансыйт, жалғыз аны чакырып жаткансыйт, көңүлү аны сайын сүрөөн үккан күлүктөй улам оолугуп турат Бекназардын көңүлү. «Ие, ушунча көпчүлүктүн ичинен бирөө ат сопондотуп ортого чыгып кое албаса, «эл» деген атыбыз кайда калат?!» Эки канатын кыя карады. Баары жаш... каныгыша элек... кылышка түгүл айыл арасында эле сұксуз күү найзага түшүп көрүшө элек... Кой, бириң ынтылтып, бөөдө...» Кош үзөнгү қыбыр эткенде кара кашка аргымак алдыға чыга түшө, эки колун бийик көтөрө, үзөнгүгө тура кала бата тиленип жиберди Бекназар.

Мөлтүрөгөн эки көзү тептегерек болуп, сулуу «жигит» катуу чоочуп:

- Ай... ай... баатырым... — деп, темине келе тизгинге жабышканча;
- О-омийин, аллау акибар!.. — деп, дуу-дуу бата берилип, кара кашка аргымак түягына чаң иләшшепей карғып-карғып, эрөөл майданга жөнөлдү. — Төңир өзү жар болсун! Жигит пири Эр Манастын арбагы колдосун!..

Элтейип калып калган сулуу «жигит»:

- Эй! — деп, күмүш ээрдин кашын бүктөлгөн камчы менен бир салды, үйрүлө дүрдүгө түшкөн жигиттерге каарын чачып жиберди. — Эй!!! өңкөй эркексингендер!!! Ыя?! Эрлөлөр жерге колбашыңарды жиберип коюп, карап турасыңарбы, Курбан бектин арамза жигиттериндей болуп, ыя?!

Жигиттер нестейди, бири гана; «Эч ким чыга албайт...» дегенге араң жарады. Тиги аны сайын:

- Чыгат! — деп чаңырды. — Бу, тамаша эмес бу, сесинди алар жоо келип отурбайбы?! Кыргын көрө элек аңкоолор...

Ким чук этет?! Бирөө «баатырдын эрке катыны» десе, бирөө «эркек катыны» деген албуут Каныш.

Каныш сур жоргону моюнга камчылап, жорго туйлап, көз жашын көргөзбөйүн дедиби, имереле бастыра берди. Эшил гана өзсүнүп батынып:

- Ай... ай... жеңе... — деп, алдын тосту. — Ыя, көзгө жаш алып, жаман нышана баштаба, жеңе... — деп жиберди, жини ойгонуп.
- Койдум, койдум, кайним... — деп, ошентсе да эрөөл жакка жүз бакпай, имериле бастырып калды.

Бекназар алчактаган кара кашка аргымакты тизгинин жыя темингилеп так түйүлүп, кайра камчылап этин ачынтып, колундагы жалаң кылышты ыргытып, тосуп, өрөпкүп, алда кандай чыдамы кеткендей албууттанып турду.

- О-о!.. Ким чыгат буга!..
- Чыгат да эне төрөгөн эр!
- Токтон сен... О тигилерди көрдүнбү? Ханзаада өңкөй көйкашкадан кырк жигит эрчитип келип отурат...
- А ошону айт.

Бийлер дөңдө. Алар да майдандан көз алышпайт. Абил бий үн чыккан жактарга астыртан көз таштап, мостоюп суз. Насирдин бек үндөргө кулак салбайт. Тыктуу кылышка чыгып, ат ойнотуп турган эллеттин азаматына аваз кылып жатты.

- Ана! Тага! Ана! — деп үзөнгүгө тура калды. — Бизге көкбөрү таштаган азаматтын өзү! Ана!..

Аңгыча булар турган дөңгө бир жигит чаап жетти.

- Таксырлар! Эр чыкпаса, баатырдын байгесин чыгарсын дейт.
- Ким? — деди Абил бий мойнун созуп.
- Аксакалдар!
- Эй, аксакалдарга айтып бар, шашылбайлы. Эр чыкканча шашылып, байгесин өзүлөрү алып койду дебейби бөтөн эл! Журт эмеспи, чыгаар...

Абил бий көкүрөгүн керип, эки жагын каранып койду. Аны түшүнүп, тиги Абырахман ақырын башын ийкеп, ууртун жымыйтты. Абил бийдин да көңүлү жылып турган эле. Бекназар баатыр кыйкырык сайын оштонуп, каракашка аргымакты кош аяктата тик тургузуп, майданга чимирилте чаап жүрдү. Ушунун өзү да бөтөндүн көзүнө сүр болуп, Абил бийге ариет жалгап, зоболосун көтөрүп жатты. Ал ақырында бактылуу жүз менен Насирдин бекке:

- Жиеним... Биздин батырга диттеп киши чыга албады. Не дегейсиз? Не ойлук кылгайсыз?.. — деп таазим этти. Улук мейман деп жакын адам катары санаганын түшүндүрүп, Абил бий аштын тамашасын Насирдин бекке башкарткан болучу.

— Уруксат кылышы!

Жан жигити батырбашы Ташкалле бегин сүйлөтпөй сыңар тизелей калып, баш үруп жиберди.

— Уруксат кылышы, бек?..

Насирдин бек нестейе түштү:

— Сизге эмне болду?..

— Уруксат кылышы бек! — Ташкалленин үнү калчылдап чыкты. Эгер беги уруксат кылбай койсо, ал жулкунуп туруп кете берчүдөй, же ошол бойдон бүк түшүп солуктап ыйлап жиберчүдөй. Насирдин бек токтолуп калды эле, Абырахман ақылчы жумшак жылмайып койду. Бул анын макулдугу болучу. Насирдин бек алакан жайды:

— Жигит пири Шаймардан колдосун, Ташмат батыр... Оминь! — Ушул сөз кошо көздөрү кооптуу ойноктоп, эрөөл майданга жалт этти. Бу сапар анын көзүндөгү бейпил аваз жоголуп, жылуулугу кетип калган эле. Эрдин бекем кымтынды.

Ташкалле шарт тура калып, үч ирет таазим кылды да, топтун кобураган батасынын коштоосу менен артка бурулду. Ушул учурда жигиттеринин бири ээринде бийик бөктөрүнчөгү бар карагер тобурчакты суулуктап жетелеп, утуру чуркады, Насирдин бектин артында туу түбүндө катып турган сурнайчы эр чабыштын күүсүн тартып кирди. Күрсө-күрсө дабыл коштоду. Насирдин бек ордунан козголду, коштоп жүргөндөр коопко түшүп дүрдүктү. Күлкү, тамаша менен турган бейпил элди тиги сурнай сестентип жиберди. Күнгө күйгөн кара чекелер ойго бата чүрүшүп, кыл баскан эриндер бекем кымтылып, сандаган чоң тебетейлер үнсүз кылкылдады.

Текирен урган ат үстүндө алга жулунуп, куду канат каккан тажаал кара жырткыч күш сымал майданга түшкөн кишини көрүп, ачылган эрини жабылбай нестейе калды Каныш. «Ошо!..» деди.

«Ошо... — деди Каныш. «Жеңе, эмне болду, ыя?..» деген Эшимдин үнү анын кулагына угулган жок, күйпөлөктөгөнүн билген жок. «Ошо...» — деди эрини титиреп.

— Йе, бул не?.. Үзүрүнып чыкты да... — деп жиберди кимдир бирөө. Ушуну менен, жанагы бейпилдик түгөндү. Корккон, жини келген, табалаган сөздөр чегинен ашып, камышка тийген өрт болуп чатырап кетти.

— Ана!

Сыпайлар бүт атка чүркады!

- Ой, турасыңарбы?
- Башыңар дарбыз болуп колуңарга түшүп калганда ойгоносуңарбы!

Төштөрдө тебетейлерин чыканактарына төшөп, майданды тиктеп тынч жатышкан бейпил топтор да дүрүлдөп турушту.

- О, жүрт, асте, асте!.. Тынч өтсүн аш. Не көрдүңөр! Не көрдүңөр күтургандар!
- Эрөөлгө чыккан эр күлүп чыкчу беле? Ошончо айбаты, сүрү болбосо...

Ушинтип кимдир бирөөнүн үнү дүүлдөгөн элдин кыйрында жаңырып жатты.

Тебетейин колуна алып, бирөө атын таппай калдастап жүрдү:

- Кокуй! Минтип жоон саалтуу камчы албай келип отурганда... бу кокуйлар кокүйду салат көрүнөт!..

— Наалаты! Ха наалаты, оозунда каралың барбы, ыя?.. — Домбу чоң тебетейди ат менен өмгөктөтүп чокуга камчы менен бир шилтеп калды. — Жап оозунду!

Жыландын күйругун басканы турасыңбы?!

Кишинин тебетейи учуп, корголой берди:

- Токто, хан тагасы! Айбым кайсы! — деп ачуу чаңырды.
- Бас үнүндү! Уштапта үнүндүн катуу чыгышы күнөөн, жаагыңдын жап болушу олжоң! Тарт нары!

Домбу элди аралап бастырып кетти...

Ак кийимди кийген жарчылар аттарын локулдата желдиришип, туш-тарапка эрөөлдүн шартын майышкан мундуу үн менен зоңкулдап ырдашып, жарыя кылып жүрүштү.

— О, калайык, азаматтар намыс үчүн чыгышты албарс тыктуу кылышка. Атты чапмай, тизеге какмай жок болду. Эр чабыштын шарты ушул. Өлгөнү кунсуз. Жеңген эрге төө баштаган эки тогуз байге бар! О, калайык угуп ал, өлгөнү кунсуз, жеңген эрге байге бар!..

Бир тараптан Насирдин бектин жигиттери катар, бир тарапта жардаган элет... Эки жак жылчыксыз аска болуп, тымтырс болуп тирелип калышты. Көздөр шойкомдуу ойноктоп, тиги мелтиреген жайыктагы эки караанда. Кээ бирөөнүн ичи кайнап, эрини бек кымтылып иреңи кумсарса, кээ бирөөнүн оозуна «ыя, кудай...» кирип, колдору калтырап жакасына барып жатты.

Ошоп жерде бир да жумуру баштын оюна тиги биригинин ажалын бири колуна жалаң кармап, азреилдин канаты учуруп, бетме-бет келаткан эки жигиттин каны, кырчын өмүрү келбеди, кайта эски кек, өткөн өктө тартып, эки жакты бирдей тымызын каршыктырып, көкүтүп турду.

О теңир, намысты кетирбе! Сакалы белине түшкөн карысын да, айрымачта отурган жашын да, кандайдыр бир жалпы мүдөөгө окшогон кандайдыр бир самоо жетектеп жатты. Намыс! Ушул сөз ортого ташталып калган жерде көчмөндөр көк мелжиген чеп болуп туруп беришет. Ушул бир сөз менен шаарларды жексен кылган өрттү чыгарышат, тайпа-тайпа элдин атын өчүргөн кандуу жаңжалды башташат. Ушул бир сөз менен кыл чылбырга өз башын өзү салып, ушул сөз менен бирөөнүн бутун кучактап, бийик боюн пас кылышка барат. Кымбатка турган намыстан баасы, пайдасы эртең канча? Аны менен кимисинин иши бар?

Намыс! Намыс кеткен жок! Ушул эки ооз айтЫМ сөз, көңүл төтөгү артып калса, ошол жетиштүү, ошол канимет. Бул эл ушунусу менен күчтүү, ушунусу менен шордүү эле.

Аргымактар түтүндөй чубалып, төрт түяктан учкан чаңды илештирибей эки беренди заматта бетме-бет келтирди. Эки берен ачуулуу бүркүт көздөрүн кадашып, тизгиндерди кескин тарта беришти, аргымактар кош аяктап тура калышып, токтоно алышпай чимирилип кетти, кайра оңолуп аваны шооладай жара тилип турган ак болот кылычтарды бийик таптай бири-бирине бой урушту. Кылычтар күнгө жалт-жалт деп бирине-бири зор күчтөр менен карс-карс чабылып, миздеринен от төгүлдү.

Ташкалле Кокондун, Маргаландын чебинде бекерликтен урушарга киши таппай, чатак издеп, чайкана кыдырып наша тартып мас болуп, ар кимге кылыч тап кылып, ызылдап качкан кишинин артынан каткырып құлуп басып жүрчү. Ким кой дейт? Ташкалле хазрети хандын тун уулу Насирдин бек мырзанын эрке жигити. Күрөштө, мушташта өз чөйрөсүндө буга тең чыкчу эмес. Ошондон улам ата-энеси койгон Ташмат аты калып, Ташкалле атыгып кеткен. Нечен жылдардан бери өзүнүн жаш мырзасына караштуу сыпайларды, сарбаздарды кылыч ыгына машыктырып жүргөн устаты получу. Мына бүгүн тиги эллеттин боз башынын эрөөлгө мурда чыгып ат ойнотуп туршуна ал чыдай албады, токтоно албады, ээн жерде эсирген бирөө анын төбөсүн тебелеп тургандай түйдү...

Кыйды Ташкалле. Азыр биринчи беттешкенде эле, эллеттин эсирген бозбашы эмес, теренчинен от күйгөн заардуу көздү көрдү, оңой майышкыс катуу колго урунганып сезди. Ошол замат «бозбашты кылычтын сырты менен кеңирете чаап, этегинен чаңга сүйрөп таштайын» деген эрдемсиген кыялды дароо коюп, батырбашы боюн качыра сак аракетке өттү. Канткен менен, мындайды башынан көп өткөргөн, ыкчыл. Ал қыстап, ыктатып сүрүп, өктөмдүк кылып барадты.

Чак-чак... Шыр-шыр... Кылычтар миздеринен от чачып, бири-бирине кайралат, аргымактар моюндаша майышып, теминги тийгенде кайра дирт атылып, көк чапчыйт. Кастан улам өчүгө кылыч тирешип, алка жакадан бурдашып, шарт ажырап кетип тажаалдана кайра беттешип жатышты.

— О, кайран берендер! Намыс үчүн кара башынан кечкендөр! Сактай көр, жигит пири сактачу болсоң!

— Ой, кишинин алдын тоспо! Кандай немесин? Быякка катарга турбайсыңбы эл менен! Сенден башка киши көрбөйбү?

— Тур быякка?

— Тык! Тык! Эмне чыкты мындан?..

— Алдыrbай жатышат да ! Ыгы келе калса го... Аяшар түрлөрү жок булардын!

Кылычты ар ким байланат, чабарына келгенде азамат жигит шайланат! Андай эр экенсин, чыкпайсыңбы?

— Кайда чыгат? Койсоңчу, көргөнбүз жоон өпкөлөрдү...

Майдандан көз албай, улам обдулуп ат үстүнөн тура калышып, муундары титиреп чыйпылыкташып турган эл чур дей түштү.

— А-ий! Кайран жигит! Бу кимиси болуп кетти, садагаң кетейиндер!

Ошол замат шабыраган үндөр тып басылып, миндеген көөдөндө улуу кубаныч менен коркунуч кылтылдап кыл таразага түштү. Ким? Кимиси?.. Дүйнө өлүк жаткан үйдөй шырп этпей калды.

Боз топуракта эрдин башы каны жошуулуп, тоголонуп жатты. Бийик бөктөрүнчөктүү капкара аргымак элтендеп четке желип жөнөдү. Турган эл толкуй түштү... Бир убакта

дene шалак этип оонап кетти да, бирок буту үзөңгүгө илинип сүйрөлүп, аргымак кошкуруп үркүп кергиштеп чуркады.

Ошол учурда экинчи баатырдын колундагы кандуу кылыш көккө ыргыды. Бекназар!

Эл женгер жигиттин алдына утурлап, селдей дүңгүрөп ағыла жөнөлдү.

Каныш кара жалдуу сур жоргого камчы уруп, арты- жабыла ат койгон жигиттер илешпей, кубангандан кутуруп, көзүнөн жаш төгүлүп, «а-а-а!» деп, өз эркине өзү баш ийбей кыйкырык салып эң алдыда. Күндүз бөркүтүн алдына желкеге тистеп койгон кош өрүм колоң чач тисмеси үзүлүп бошоп, суналып, жоргонун күүнөн жараглан шамалга дирилдеп калган. Жолунан кача берген бир тааныган: «Ө-өй, кантет бу баатырдын эрке катыны?!» деп калып калды. «О-о! бекеринен эркек катын атыгып жүргөн бекен?!» деп, карсылдап күлдү бирөө. Мунун баарын иле алган жок Каныштын куллагы, шамал гана дуулдайт, эки көзү кара таандай жабыла уюлгүй сүрөөнгө алган көпчүлүктүн ири алдында карандаган баатырында. Мөөрөй алганынабы, аман эле калганынабы, анын өзүнө да, сактаган теңирге да, өз ырысына да жалынып, сары улак садака болуп чабылып, алдындағы зыпылдаган жоргонун арышын сездирибей аны зайыптын алоолонгон ак көңүлү алып учуп баратты...

Обочо дөңдөгү кара булуттай калдайган билермандардын тобу кыймылсыз, үнсүз калды. Өзгөчө Абил бий чөлдөгү боз моло болуп катып, иреңи кулботоводой кубарып кетти, нечен кылта кырккан жерден бир тал чачына забын келтирбей соо чыга билген аярдын оозуна сөз кирбей калды. «О, жараткан... Мага камдаган дагы шумдугүң бар беле?!. О, шумурай Бекназар! О, кан кускур ай!..» Абил бийдин сергек көкүрөгү эртеңки күндүн түрү кандай боловун болжай албай, аkyл дүрбүсүнө токтото албай тунжурады. Насирдин бек капыстан жаакка жегендей көздөрү чекирейип, нес болуп катты. Дабыл карсылдап, улам өжөрлөнө, улам өчүгө урулуп, кулак тундуруп, сыпайлардын аттары тыбырап, колдору кылыштардын сабына сермелди. Насирдин бек да ушуну сезип, ушуну эңсей тургандай. Абил бийдин чекесинен чыпылдап тер чыгып кетти.

Дүңгүрөтө ураан кыйкыра чуру-чuu түшө ээрчил чапкан элге жеткирбей Бекназар катуу келатты. Насирдин бектин эки көзү чакчайып, тиги жакындан сайын улам чоңойгонсуп, жалтырап, колу калтырап белиндеги бир атма орус тапанчасына жабышты, тапанчаны ақырын сууруй баштады. Абдырахман анын колун кагып жиберди.

— Кокон эмес бул жер...

Сулуу буурул жорго чууга селтилдеп, кулактарын тикчийтти. Мээ кеңгиреткен айгай, куюнтай сүрөөн Бекназарды алып өтө берди. Куллагы чыңырып, өзүнүн кайда турганын сезбей кеңгиреп, колу тапанчага карышкан бойдон, купкуу болуп, Насирдин бек селейип турду...

Элдин Бекназарды ортого алып катуу келген ири алды күрөөнүн түбүндөгү көп үйлөрдүн бириңчи урунганына ийриле түштү.

— Ким бар?

Үйдөн элечектүү бир кемпир чыкты. Күндүзү тынымдан, түнү уйкудан калып жарым айдан бери мейман күткөн да. Кемпир уйпаланган, жүдөгөн эле. Ал корккондой, таңыркагандай нестейип, киртийген көздөрүн алсыз ымдалап:

— Келгиле, келгиле... — деп оозун кыбыратты.

— Аксарбашыл! Айланайын, эне, аксарбашыл! Намысыбыз кеткен жок!..

Кишилердин бири балбалактап, бууну бошоп, атынан оонап түшө баштады. Эмне! Намыс! Кайдагы намыс! Кемпирдин акылына чүргөлө бербеди. Не болсо да, бир жакшылық экенин сезип, баш ийкей ар кимди тиктей берди.

— Болсун... Болсун...

Тиги атынан оонап түшкөн киши өзү көгөла сакал болуп жүргөнүнө карабай кемпирди «энэ» атап жашып:

— Айланайын, ак эне, өзүң бейне кылган... Бекназар уулун тыктуу кылышка түшүп намыз алды. Кубан, кубана турган күнүн, жан эне!.. — деп, этегине тооп кылып, ошонусу менен жалпы эле эне затын бийикке тартып, бирде жамандыкта, бирде жакшылыкта берекелүү эне колуна, сүтүндөй таза эне пейлине сыйынды. Бул тоолуктардын ар качан эске тутар адаты, үйүтү болучу.

Тыктуу кылыш! Тамашаң түш ай! Ыя, далай эрдин жаздыгы куураган жок беле, ушундан далай жаш кара чүмкөнүп какшанып калбады беле мындан. Кемпир алаңдап кетти.

Баатырдын каны ичине тартып, эрдин бекем кымтынып, дагы эле кеги калып келгендей, саналуудай. Бапыраган көпчүлүктүн ыгына коюп, өзүнө кайдигер сыйактуу. Кара кашка аргымактын кирпигинен тер тамчылап, үстүндөгү коргошун салмак улам оорлоп бараткансып, ноюп, бир орунда туралбай бураңдай берди. Көпчүлүк Бекназарды аттын үстүнөн көтөрүп алышты. Кемпир:

— Болсун... болсун, айланайын... — деп, карбаластап, калдастап туруп, бирдемеси унут калгансып, үйүнө жүгүрүп кирип, кесеге суу алышпайтада, батырдын башына үч тегеретип, ырым кылышпайтада, ичинен бирдеме күбүрөп, өрттөнүп батып бараткан күндүн артынан алышпайтада.

Ошол замат тапыраган эл сарыбашыл ак улакты бакыртып мууздашып, колтугун жарып, ысыгы менен өпкөсүн сууруп, кемпирге кармата салышты:

— Келиңиз, жакшы көңүлүңүз менен, жеңил колунүз менен батыр уулунузга өпкө чаап таштаңыз!

Кемпир үңқүйүп отуруп берген Бекназарга тегерене басып, колундагы кандуу ысык өпкө менен чокуга, ийинге, колго тизеге домдоду:

— О, күдүрет... назари ачтан сакта... тили сууктан, дили суктан сакта... элине аттай арка, тоодой медер болуп жүрсүн... о, күдүрет... — деп күбүрөп домдоду, ырым айтты. Кемпирдин тишилүү кызыл ээги кемшайип, мурдун быш тартып муңайып кетти. Минтип миздүү кылышка түшүп, ажал менен бетме-бет кармашып, өлбөй келип отурган уулуна көңүлү жибиди. Өпкөнүн урулгандан карайып чыгышы, ырым ошол, кирген кирине, жаман көз, жаман лабиз — бары ага жабышып, адам денесинин тазарганы болмокчу. Кемпир «жамандык күл менен кошо чык, күн менен кошо батып кет» деп, батышты көздөй алыш ыргытты...

Тизгин жыйбай келди Каныш, баатыр бир өңчөй боз карт бугулардай кары кишилердин ортосунда турган экен, кутуруп кеткенсип жулуна барыштан айбыгып, боюн жоргонун далдасына тарта, бирок көзүн ала албай токтоло калды. Бирөөнүн кадалып тиктегенин сездиби, Бекназар акырын мойнун буруп бир карап, Канышты көрдү да, ушунча ыйбалуу топтун эч кимге байкатпай жүзү жылууланып, не билинбес, акырын башын иие ийкегенсип койду. «... о, үргүлөйүн дил билгим...» деп, жарк этип, жүрөгү лик-лик согуп, эрке Каныш тымызын ошого эле көңүлү тоюнуп, ыраазы болду.

«Эми баатыр тыныксын, эс жыйысын...» дешти парасаттуу карылар, нары да зайдыбы кошо жүргөн соң баатырга алейне көтөрүлгөн коңшу конок үй жакка көөлгүй ыктап, эшигине келип токтоп, бири саймаланып чырмалган кооз чий эшикти тез төбөсүнөн бийик көтөр ачып, бири «келин, кириң» кылып, сый-урмат көрсөтүп, баатырды киргизишп коюп:

«... о-о...», «... эр чабыш — өлүмгө маңдайлашыш...», «... жарады бала бир ишке...», «... өмүрүнө береке берсин...» дешип, акырын күбүрөшүп, баары көйкөлгөн үзүн этек ичик, сенсеген бөрк, теңселе чоюла кайра басып калышты.

Каныш үйгө киргенде Бекназар али төргө өтө элек экен, камчысын керегенин башына илип, кылышын белинен чечип, жай кыбырап, нары карап турган. Шырп эткенди угуп, көз ирмемге токтоло калды да, ким келгенин билип, акырын бери жүз бурду, эр чабыштан чыккандай эмес, күш салып кубанып келгендай, жүзү жылуу.

«Намыс күт болсун...» деп камдаган кебин айта албай, ой чарпыны жетише албаган бир бийикте сыйктанган «намыс» дегендөн көрө көңүлү ынак зайдып үчүн күнүгө кучагы толгон жан шерик эркегинин аманчылыгы артык белем, Каныш каңырыгы түтөй эңиле отура калып, эринин ултаңдай кату алаканын көзүнө сүртө, а алаканына көз жаш тамганын сезе калган баатыры өбүүгө үлгүртпөй карысынан шап көтөрө кыса кучактап, эркелете жаагынан бир жыттап койгону аны бул дүйнөнүн күнүмдүк көйкөйүнөн бирпаста жан куунаткан ыракатына көйкөлтүп салды.

Кечки оокат үзүүрүндө Абил бийден бир жигит келип:

— Бек аке, «булардын көзүн кычыштырбай кете турсун тоо жакка» деди бий, «аштынч өтсүн» деп суранды... — деп, бирөө угуп кое тургандай акырын күбүрөп кетти.

Дилинде муну туура көрдү Каныш.

Ие, булардын көзүн кычыштырбай?! Эрини дулдуя кымтылды Бекназардын. «... аштынч өтсүн...» деген сөз ачуу менен акылдын ортосуна түшүп турду. «Ыя, — деди баатыр, — эр эңиш, балбан күрөш кала береби?!»

— Түшпөй эле коюң эми...

— И-и?

Жымыйып койду Каныш:

— Түшүп көрүшсүн менсингендер. «Тойdon ботко жедирбес, аштан жилик алдырбас» дешип, ичтери кетип калышпайбы?..

«Көз тийип калып жүрбөсүн?!» деген жүрөк өйүгөн оюн оозунан чыгара алган жок. «Мен кырсыктап калдым, баатыр...» деп акырын күбүрөдү. Чекесине алакан басып көрдү Бекназар. Эти ысып турган экен.

— Кан көрүп да калдым...

— Ыя?! — деп жиберди Бекназар. Кан көргөнү боюнан түшө турган болгону го?!

Ушундан чоочунду.

«... мейли, жан этин жеп кылган аракети кыйрап калбасын...» деп, Абил бийдин абалына бир ой чаргытып алды да, Бекназар байге малын кармаган соорунчуну тез чакыртты.

— Байге даяр, баатыр, — деп дуулдап, кирди, — айтылган төрт тулуктөн бирден тогуз мал толук чогултуулуп турат. Жигиттерден берин, чычкагын калтырбай алдына салып берем өзүм!

— Өзүң?! — деди Бекназар, тымызын зекий, — болушунча калыс болуп бөлүп, бей-бечараларга таркатып берип кое аласыңбы?

Тиги алайып тиктеп таң калды. «Чычкагын калтырбай!» деп, анын өз сөзүн атайын кошумчалап койду Бекназар. Бу каттуу эскертуү. «Куп, баатыр, куп...» деп, «айнып кетпесин» деген да санаа кылт эттиби, кулагын жапырган бойдон эшикти сүзө чыгып кетти. Ичи улам мыжыгып ооругандан айласыз кабагы тырышып, ичтен сыйдалап отурган Каныш баатырынын бул ишине астейдил ыраазы болду. «... кайырың, садакаң болсун... алкышы, батасы тийсин бей-бечеранын...» деп тилем кылды дилинен.

Эңиш, күрөш түгүл конолоп чабыла турган сай күлүктөрдүн кызыгына да күтө албай, абалы улам оорлоп бараткан зайыбын коштоп, алдыңа өбөк коюп, өзү жетелеп, ошол эле күнү жолго чыкты. «Күнүгө эле болуп жатты беле мындай маараке?! Тама көрүп кайткыла...» деп, кыя албай ээрчиген Эшим иисин да жанына алган жок.

* * *

Жарчы зонкулдап жамактап ырдап:

— О, калайык, кулак сал! Бир күнчүлүк жерге айдалат күлүктөр. Сүрөөн болбойт. Чылбырлуу күлүк байгеге кошуулбайт. Тамашаны башкарған ханзааданын эрки ушу! О, калайык, кулак сал... — деп, жар айтып, алдындағы жоргосун зыргытып, эки-үч жолу көп элди аралай кыдырып өттү. — Камдангыла! Чай кайнамда жолго чыксын күлүктөр. Жер алыс. Кызыл-Рабатка коно болот. О, калайык...

Саяпкерлер дүүлүктү. Кай бирөө күлүктөрүн четке тартып, өз жамагатын тегеректетип, айбан мадын бактысын кудайдан тилем, жолу ачылсын деп, бата ала баштады.

Мадылдын көңүлүндө тору кашка. Кылт этип көрүнө калабы бир жерден деп, дагы эле үмүтү үзүлбөй, эки жакты артып тиктейт. «Кайран биздин тору кашка ат болгондо, — дейт ичинен, — мен дагы жалтылдатып кошуп турат элем азыр..» Мадылдын жүрөгү туз куйгандай ачышты. «Миң койлууга карышкыр тийсе, бир койлуу бычак ала жүгүрөт болуп... эненди урайын, биздин жалгыз атты ууру алганын карабайсыңбы?!»¹

Мадыл ичтен сыйдады. Бети тыржыйып, эки жакка максатсыз каранып, карбаластады.

Бир тааныштын баласы атасынын чобурун нары- бери бастырып жүргөн эле. Кашаң чобурду башка- көзгө чапкылап, салпылдата желдирип:

— Ой, Мадыке! Ой... тору кашка... — деп, бала апкаарып кыйкырып чыкты нарытан. — Ата-а!

Мадылдын кулагына «тору кашка» деген сөз шак дей түштү. Жалт карап, жүрөгү булкуп кетти. Бала чырылдап жетип келди:

— Тору кашка!.. Биздин ат!..

Мадылдын төбө чачы дүрүлдөй түштү:

— Ыя?! Кайда? Тору кашка?! Ыя, кагылайын кудай...

— Те тиерде! Байгеге кошкону алып чыкты бирөө...

Бала көрсөткөн жакты карай Мадыл далдактап жүгүрүп жөнөдү. Эл жардап карап калды. Мадыл өпкөсү толуп:

— Бере гөр, кудай, бере гөр... А... а... — деп, ыйлагысы келгендей, көзү ымыр-чымыр болуп кетип баратты. Эч ким менен иши жок.

Чын эле те четте бир чабендес бала кымкап үртүк жабылган атты нары-бери жай бастырып туруптур. Камыш кулагы, үртүктүн көкүлдүгү ачыла

түшсө манңдайынан тумарча кашкасы жарк көрүнө калат. Күйругу карлыгачтын күйругундай кылышып, эки ача түйүлгөн. Құлұктұн көзү сүзүлүп, үргүлөгөнсүп кетип, кайра күш сыйктуу акырын селт этип ойгонуп, жерге жүкпай жепжеңил басып турду. Кандай ат болсо да, күп табына келген кези окшоду.

Мадыл бакырып:

— Өзү! Тору кашка... Өзү, айланайындар, өзү! — деп жиберди. — Тору кашка.

Кашкасын карачы. Тору кашканын басығы. Тору кашканын түмшүгү... Тору кашканын кирпиги...

Ал лұқулдүп жетип барып:

— Түш, эненди урайын, уурунун баласы! — деп аттын тизгинине кол сермей берди.

Құлук селт деп, чабендес бала дыр коюп, карматтай кетти:

— И? Ким ууру?

— Токто! — деди Мадыл артынан далбактап чуркап.

— Токто бери, көрсөтөм ким ууру экенин...

— Ме сага! — Чабендес бала камчысы менен эәрдин кашы жакты жаңсап көрсөттү, жакын жуутпай.

Эл чогулуп кетти. Бир аксакал:

— Эй, бала, бери кел! — деп чакырды чабендести.

— Кимдин аты? — Чабендес бала аттын башын бир аз тартып, сестенип:

— Домбунун... — деди.

— Хан тагасы Домбунунбу?

Чабендес бала башын ийкеди. Кишилер күжүлдашып калышты:

— Йе... Сарыбайдын тору кашкасы кайдан түшүп жүрөт анын колуна?..

Аңғыча құлұктұ маарекеге кошордо көрүп коёон деп, беш-алты коштоочу менен Домбу келип калды. Ал дәнеси толук, қыркма кара сакалдуу, майланышкан чалыр көз киши эле. Құлұктұн тегерегинде чогулуп жаткан элди көрүп, көңүлүнө бирдеме тық этип, бир ууртун тартып мыйыгынан құлұп, акырын бастырып келди.

— Биздин ат! О айланайын журт, бу биздин тору кашка! — деп кыйкырып жатты

Мадыл. Жанагы аксакал:

— Тигине, Домбу бий өзү да келатат, чаңыrbай тұра тұр, аныгын билели, мына әл турат, чын эле тору кашка ат болсо... — деп жубатат. — Уурулук болсо кармалат. Тапкан болсо сүйүнөт, тааныған алат...

Домбу көзүн чалырайтып, ирені бузулуп, ушулардын баарын угуп келип:

— Э-э? Эмне жыйын?.. — деди катаал. — Эмне сөз?..

Мадыл жетип барып тизгиндер калды:

— Ууру! Бий болбой өл! Ууру... Бер биздин атты! Бер...

Домбу ачуудан капкара болуп:

— Ой... Оозуңа карап сүйлө, томаяк!.. — деди.

— Кайдагы ат? Атыңды тааныйсыңбы, ант үргүр?

Аксакал ортого түштү:

— Бий, Сарыбайдын тору кашка атын ууру алган, өзүңүз да билесиз, баарыбыз билебиз, — деп баштады ал, — ошол кашка ат деп, мал ээси таанып, өрттөнүп отурат...

Домбу:

— Бери кел! — деп чакырды чабендес баласын.

— Атты байлап кой! — Анан аксакалга карады: — Пайгамбардай кары экенсиз, сакалыңызды сыйладым, болбосо мындај жалаа үчүн өз терисинен өзүнө шайы көйнөк кийгиздирет элем! Тигине ортого байлатып койдум. Тумшугун сыйкан малын ар ким тааныйт. Алсын тааныса атын...

— Тааныйм эле! Тааныбаганда!.. — деп, Мадыл дудаланып атка жүгүрдү.

— Тарт мындај! — деди Домбу катуу. Эки жигити Мадылды атка жеткирбей, бакыртып дырылдатып четке сүйрөштү.

Мадыл ызага уугуп, сөгүнүп, Насирдин бек токтогон өргөөнү карай жөнөп берди:

— Зордук! Көрүнөө зордук бу... Барам мен бара турган жерге! Айтам мен айта турган жерге арызды...

— деп үңүлдөп кетти. — Уүрүсү күчтүү болсо ээсин баса калат деген ушубу?!

— Барсын, — деди Домбу чалыр көзүн чакырайтып артынан тиктеп, — ошолор сикисин кесип берер бекен?!

Эл дуу-дуу болуп, бир жагы Мадылга жан тартып, бир жагы «а кокус, чала таанып, бөөдө жаңжал чыгарып алса, балакет басты Мадылды» дешип, күңүлдөшүп калышты. Байлануу турган атты саал алысырактан имерип тиктеп: «Сарыбай минип жүргөнүн көп эле көрдүм эле. Ошол тору кашка аттын эле башы окшойт. Ошол...» деп, калыс аксакал да көңүлүндө Мадылдын доосун он көрүп:

— Мейли, бий келсинчи, мынча болгон соң... — деди Домбууга угуза.

Домбу аттын жанына эч кимди бардыrbай койду. Эл улам көбөйүп чогула берди. Те нары жакта күлүктөрдү шайлап, бир жакка шылгап, коного айдоого беттене баштагандар да, токтоп калышты.

Аңгыча бир топ атчан көрүндү. Абил бий, дагы эки-үч кадырлуу адамдар экен.

Мадыл күйүгүп, Абил бийдин үзөнгүсүнөн кармап, сүйлөп келе жатат:

— Айланайын эл агасы! Тору кашка эле өзү. Кантип тааныбайын өз малыбызды?!

Ушундай да зордук ,болобу? Бу Домбунун эмне кылганы?!

— Ассалому алейкум... — деп, эки көзү чекирийип, талашка түшкөн ат кайда туро экен дегендей, алдыртан серп салып, топко акырын салам айтып келди Абил бий.

— Бий! Мени ууру тутуп атышат. Сени калыс бий деп, баарыбыз баш коюп жүрөбүз. Кана, калыстыгыңды көрсөт эми! — деп, азыркы хан тукумуна тага, ага сүйөнүп алдыртан Абил бий менен эгешип, тизгин талашып келаткан Домбу идиркенектеп, бир чети матап, атайын чатак ырбаткысы келип сүйлөдү.

Абил бий сезди, шаша койбой:

— Ат кайда? — деди да, эл нары байланып, кулагынан башка, туягынан башка эч жери көрүнбөй турган атты көрсөтө бергенде, ал дагы Сарыбайдын тору кашка атын таанычы эле, имерип тиктеп:

— Йе, хан тагасы, ууру болсоң тутуласың. Тапканмын десен тааныганына кайта бересин, — деди атайы тактап, такмазалап. — Эреже ошол. Салт ошол.

Домбу тайманбай:

— Тааныбасачы? Бу жалаа болсочу? — деди атын темине, чалыр көзү кызарып, бир шумдуктуу жылтылдап. — Ыя? Ачык айт. Абил бий! Мен бул кордукка чыдай албайм, ой Абил бий!..

Бул эмне мынча баатыр сүйлөйт? Же чын эле башка атпы, куруган Мадыл жаңылып жатабы? Абил бий байланып турган атты дагы бир имерип тиктеп алышп, келбети ошо байкүш Сарыбайдын тору кашкасы, көңүлүнө ишеним келе калды да:

— Жалакор жазасын алат. Томаяк болсо да тогуз айыпка жыгылат! — деп шар кести. — А кокус, хан тагасы көз көрүнөө кара өзгөйлүк кылып, кашайып отурган болсо... андан жаман, тогуз айыпты ал тартат, хан тагасы экендигине карабай түптүү жүрт алдында шерменде кылышнат. — Ал Домбунун кабагын аста тиктеп, жымыйып тиктеди. — Ойлонуп көрчү өзүң, калыс болобузбу ушундай кылсак?..

— Йе, көтөрүп турган асманың таштап жибер, Абил бий! — деп бир чар этти да, Домбу жигиттеринин бирине колун кескин шилтей буйруду. — Тарт үртүгүн аттын...

Жигит шапа-шупа чабендес ээр токулган токуму менен кошо кымкап үртүктүү аттын үстүнөн сыйрып алды. Атты көрүп эл чуу дей түшүп, кайра дым боло калышты. Кулан сыяктуу кызыл чаар аргымак экен. Делбиреп, эки көзүнөн жаш сыйылып турган Мадыл шалак этип, отуруп калды. Ал көрүп турган көзүнө ишене албады.

Домбу:

— Жетеле мындай! Жетеле тигиндей! Эл көрсүн. Таанысын ат жоготкондор! — деп чакчырылды. — Ана, таанып ал, Абил бий!

Келишкен кулан чаар аргымак күйругун буластатып, маңдайындагы тumarча кашкасын жаркылдатып, элдин алдынан нары- бери жетеленип өттү.

Эл дуулдап турду. Калыстар нестейди. Абил бий нестейди.

Мадыл:

— Тору кашка... Тору кашка... — дегенден башка эчтеме айта албай, бир отура калып, бир тура калып, тору кашканын эле өзү, а кулан чаар кайдан чыгып калганына акылы жетпей, көз көрүнөө күйдү, туталанды.

Домбу бастырып келип:

— Көзүңө карап жүрбөйсүңбү, ыя? — деп, Мадылды атка өмгөктөтүп камчы менен баштан нары эки-үч тартып өттү. — Мына сенин жазаң. Мен сенден тогуз айып доолап жүрбөймүн, кызыталак...

Сына түшкөн Мадыл өйдө карай албады, башын эки колу менен бекитип, бүжүндөп ара корунду.

— Чала болот сага! О, уятсыз жалаакор... — деди кимдир бирөө топ ичинен.

Бирөөлөрдүн оюна «Домбунун каерде кулан чаар аты бар эле? Күлүк сатып алыптыр деген сөздү эч ким үккан жок эле го?..» деген күдүк келип да турду.

Абил бий үнчукпай бастырып кетти. Жалгыз ошол сезди Домбунун кара өзгөйлүгүн.

Домбу дайыма кол алдына ууру алып жүрчү. Бир түндө Сарыбайдын семирип турган тору кашка атын уурдатып алган болчу. Кыл арканды аябай бороктотуп кайнаттырып турup, ысык боюнча аттын мойнунан соорусуна чейин чырматып жиберген. Аркан тийген > жерлери кашайып күйүп, тору кашка чыңырып кишинен, тизелеп жыгылыл, так түйүлүп туйлап, өлө жаздал араң чыдайт да, муздаган соң, арканды алып таштап, өзүн жиптей катырып суутуп, кайра бакканда күйгөн жерлери жыдып түшөт, бир кезде ордуна көгүш ак жүн кайра чыгып, ат көз көрүнөө тору кашка эмес кулан чаар аргымак болуп чыга келет. Ошол бойdon Домбу бий бир жанга байкатпай, түнкүсүн гана сыйрытпаса, күндүзү үстүнөн жеңил кымкап үздүрбөй бактырып, сууттурup, мына эми чоң маареге алып чыккан кези эле.

Кана тору кашка ат? Элдин көзү кулан чаар атты көрдү. Эл алдына кулан чаар ат чыкты. Мойнuna коюп көр эми Домбунун! Абил бий тишин тишине басып, бир жагы өзү даңаза үчүн берип жаткан аш үстүндө чырылдаштырып отургусу келбей, бир жагы ашка

ханзаада келип турганда, кантсе да күдай урган Домбу хан тагасы аталат эмеспи, чатаكتы ырбатпай Домбу үчүн жек көрүүсүн көңүлүнүн терецине жашырып кетти.

Жанагы жамактап жар айтып жүргөн ырчы кулан чаар аргымакты мактап калды:

кызыл чаар аргымак
куп келишкен сыйндуу ат,
кумда ойногон куланбы,
жаныбар,
куулдап туягынан чаң учат...

Камыш кулак, тик түяк,
эки көзү шам чырак,
анык буудан окшойбу,
жаныбар,
айбандан башка сүр турат...

Домбу эргип, эл алдында марттыгын көрсөткүсү келип: — Мына, ырчым, — деп, өзү минип турган атынан түшүп, аттын чылбырын ырчыга карай ыргытып таштап, камчысын сүйрөгөн бойдон басып кетти, — ал, атты ырдап ат алганмын деп, айта жүргөнүнө жакшы!

Күлүктүү, сулууну, баатырлыкты, марттыкты, адилдикти, чечендикти те илгертен барктап көнгөн эл дуулдап жибериши:

— Бали! Жигит болсо сенче болор! Бали!

Ырчы өзгөчө шаңдуу үн салып, Домбуну ээрчий бастырып, бир төгүп мактады:

Баатыр заада Домбу бий,
башка бийден жолдуу бий!
Төгөрөкту төп чапкан,
түк ойлонбой көп чапкан
түпкү атасы кыпчактан
жаңгер каңлы¹ баласы
Санжырасын сан кылган
сандаган журтту таң кылган
бир теңелсө Атантай²
теңелбесе жок мындай
жоомарттыгын карачы...

Домбу кайрылган жок. Сыртынан сыр бербей, кебелбей, ичинен балкып, жамыраган көп көзүнчө арбагы көтөрүлүп, терисине батпай баратты. «Абил угуп жарылып кетсечи а!» деди көңүлү.

Ошол уч жүз ашүүн күлүк чабылган чоң маарекеде кулан чаар аргымак байгеден чыгып, Домбунун ысмын дагы алыска учурду, дагы зоболосун көтөрдү.

¹ Каңлы — уруу наамы.

² А т а н т а й — байыркы Индстанда өткөн март адам Хатам Тай, бүт күнчыгышка аты жайылган март адам бу кыргызча айтылыши.

А Мадыл байкуш, аттын көзүн таанып калган, ичи күйүп, боору ээзилип, бүт жарыктык дүйнөнү сөгүп, аштын тамашасынан кечип, аягына күтпөй кетип калды.

— Басыгы деле өзү, кирпиги деле өзү, көзү деле өзү айланайын аке!.. — деп, өрттөнүп Сарыбайга айтып барды. — Үртүк жаап койгон экен, үртүгүн быякка сыйрыса эле-е... куду куландай кызыл чаар...

Эки көзү кылкызыл болуп, жаш тегеренип, алкымын ыза бууду Мадылдын. Сарыбай күрсүнүп ойлонуп отуруп, көптү көргөн киши, тиги Домбунун кара өзгөйлүгүнө көзү жетти да:

— О, бетин қургур... — деп күбүрөп алып: — Болуптур, кеткен мал экен, эсиндөн чыгарып коё кал, — деди Мадылга. — Дагы бир зыяны тийип жүрбөсүн? Кудайдан коркпогондан корк. Муну эстүүлөр айткан...

V

Датка атанип аброю абдан көтөрүлгөн Курманжан ошол «ынтымак» деген макулдуктан оюн да, боюн да качырган жок. «Эрдин кеги — эл намысы» дешип, бүйрөсү кызый баштаган кишилерин «ачуу — араз, акыл — дос» ыгына ийгерип, тыйынып отурат.

Көп өтпөй бүткүл Россиянын эгеси улук даражалуу император Александр II мындан нары да жер кеңитүү иштерин жылдыра бере турган өзүнчө бир бийлик орунун уюштурду. «Түркстан генерал-губернаторлугу» деп аталды, генерал-губернатору болуп генерал-адъютант фон Кауфман дайындалды, а ага өзү башкарған чөлкөмдө тынышам десе тыныша турган, согушам десе кимге гана болбосун согуш ача бере турган, демек падыша укугу берилди. Ошон үчүн жергиликтөрдөн ичинде «жарымпаша» делинген.

Кудаяр-хан жарымпашанын «мейманга чакырганына» абдан кубанып, убакытты узактыrbай жасалгаланган кокон арабага отуруп, оор топ ордо кишилерин кошо алып, жарактуу удайчыларын шарактатып, ошол 1868 -жылы Ташкенге жөнөдү.

Мына, кудай бүйрүса, ак пашага жетиш кыйын, жарымпашасына болсо да жүз көрүшүп, ортодогу кыжы-кужуга себеп болуп жаткан жер-суу, эл туурасында ачыгын сүйлөшүп, кудай өзү ондой берди кылса, тынччылык менен, бурадарлык менен берди-алды кылышып, кайрып алмак. Өз үмүтүнө өзү жылышып, көзүн сүзүп, кокон арабанын ыгында термелип баратат.

Жанаша отурган абтабачысы Абдырахман да санаада: «Салт үй эгеси чакырчу эле. Биз не чапкылышып келе йатабыз?! Күч атасын тааныбайт, күчсүз күчтүүгө саламга келбеске, чакырыгына барбаска чарасы жокпу?!.» «Биз жерге, үйгө эгеликтен тайган окшойбуз го...» деген күдүк ойлорго аргасыз аралашып барды жолмо-жол.

Жарымпаша «жыландын баласына да жамандык ойлобой тургандай» дегенчелик, маанайы жарык, эки көзү жарым айлык ботонун көзүндөй жайнаган, күнөө ишке, кара ишке кириптер боло элек наристедей көрүнгөн инсан экен.

Ал ордонун огожосун оор топ кишилерин кошо токтотпой кабыл алды, жылуу жүз, жылуу сөз, урмат сездирүүгө шашылышып жатты.

Сылык адамдын мындей мамиле-көңүлүн көрүп, бүлүнгөн ордонун огожосу өзүн бир аз адам сезип, жарымпашага бурадар, атугүл бул баш ийген акпашага деле тендер, өкүмдөр экенин эми билгендей баягы манчыркаган кебетени кайра кийип, ыңғыранып сүйлөп калса болобу?! «И, ишти бузат эми бу...» деп, эки көзү чекирейди абтабачысынын. А «наристедей көрүнгөн» инсан ууртунан асте мунайым жымыйып карайт.

Сөз ыгында Кудаяр-хан эки өлкөнүн ортосунда болуп келе жаткан кандуу кагылыштарды, согуш десе өрөпкүгөн генералдардын күн санап алга жылышып кирип келатышын эки ортодогу эссиз адамдардын, нары болгондо, жаман ойлуу кара ниет иштеринин натыйжасы деп түшүнөрүн, бул абалды сүйлөшүүлөр аркалуу салышка үмүттөнгөнүн айтты. Фон Кауфман башын тынымсыз ийкеп, «бурадардын» айткан арманын бөлүшүп, кошо кайгырышып, эми мындан нары андай кандуу окуяларды кудай бизге бербесин деп, тилек билгизип отурду. Ошону менен катар, сөз арасында улук даражалуу император бу кичинекей кокон ханы менен эч качан согушууну көксөгөн эмес, көксөбөйт да, кайта аны баласындей көрүп, ички-тышкы тиги Бухара жана Хийвага окшогон кастарынан дайыма калкалоого дилгир, тыштан бир жамандык

хандын башына түшсө Россиянын эгеси ал жамандыкты өз башыма түштү деп билет деп түшүнтуу да, эми эчтемеден кам санабай хан бактылуу хандык доорун сүрүп, тынч жата берсе бolorун билдириди.

Эми «үктүңарбы» дегенчелик кабак көрсөтүп, өз кишилерин ақырын сыйдырып, буртууп тиктеп алды Кудаяр-хан.

«Көбөт эми...» деди өз ичинен абтабачысы Абдырахман.

Кокус, жазып-тайып, хан же анын амириндеги калктар кандайдыр бир Россиянын кызыкчылыгына каршы кадамдарды баштай турган болушса, анда чыдамкайлыктын түгөнгөнү ошол, бүткүл Россиянын эгеси жөн эле карап тura албастыгын кабагы жарык «бурадар» бурадарлык иретинде көңүлгө салды.

Абдырахмандын тымызын көз кыйыгы дагы түштү өз өкүмдарына. Кудаяр-хан бул өтө оор эскертуүнү мардемсип, урматы улук акпаша эч камтама болбосун, биртке курал, биртке көмөк эле болуп турса, андай тыранџап чыккан калктардын жинин өзүлөрү эле кагып коюшарын күпүлдөп, өтө жеңил кабыл алды.

Эми «Положение» деп аталган шартнама алып келинди ортого, мурда эле даярдалып коюлган экен.

«Положение» боюнча мурда Кокон хандыгынын тиги эле Россиянын чегинен Ташкенге чейин жер-сүү, түркүн тайпа эли Империянын менгичине өткөрүлгөн; хан жак, анын бектери бул жакка илим максаттары боюнча келген куралдуу саякатчылардын жолуна бөгөт кылбоо, кайсы гана шаар болбосун россиялых көпөстөр эркин соода жүргүзө бериши макулдашылган. Эң ақыры, коңшулаш мамлекеттер менен кандайдыр бир деңгээлде алака кылыша турган зарылдык болсо андай иштер кеңешилип жүргүзүлүшү эки жакка тең эскертилген.

Абдырахман маңыроо тартып отурат: «Эки аягыбыз бир кончко тыгылган экен!..» Генерал-губернатор фон Кауфман ордунан тura келип, Кудаяр-хандын колун кармап, бактылуу жымыйган иреңинен өзгөрбөй, таксыр Кудаяр-хандын өкүмдарлык даражасын кадырлай тургандыгын тактады. Кол койду «Положение» түбүнө.

«Э-э... жымыйып туруп теринди сыйрып алат деген ушубу?!» деп таң калды абтабачы Абдырахман. Мекчейип, Кудаяр-хан да ойлоно түштү: «... жер кетсе... буларсыз бирөө менен барыш-келиш кыла албасак...»

Иреңи боз тилмеч: «Кол коюңуз...» деди ақырын. Кудаяр-хан чала угуп калгансып, тумшугу маңыроо, аны кайра тиктеди. «Кол коё албасыңыз согушка даярданыңыз, таксырым...» деди тилмеч боз иреңи аны сайын кубарып, ақырын. Буларды тыяктан жымыйып, «бурадар» көздөн өткөрүп турат. Биртке көз ирмемден ойгонгондой эсине келе түшө, шашылгансып да, кол мөөрүн басты Кудаяр-хан: «... жок дегенде... бирөөлөр дагы баш көтөрүп калышса мага таянар өбөк болушар, ыя, буларды күдай урбаса...»

Нары толгонуп, бери толгонуп, ақыры өзүн өзү жубатып, келечекте бул «Положение» ага жамгыр өтпөс, ок өтпөс тон болуп беришин өзү болжоп, өзү ишенип, кошоматчылары көтөрө чала кубатташкан соң, астейдил кубанып кайтты.

VI

Абил бий Мадылдын арызын айттырбай көрдү. Мадыл камчыга ууккан. Сары шишик бетине чыгып кетиптири. Көздөрү же жумуп турганы, же тиктеп турганы билинбей, эрди кымтылбай отурат.

— Ким? — деп сурады Абил бий.

Мадыл ызалыгын күрмөп жутуп, буулуп эриндерин кыбыратты:

— Домбу...

Бул атты укканда Абил бийдин көзү сүзүлө түштү. Домбу хантагасы? Кандайдыр ою эки анжы, томсоруп калды.

— Баягы аттын күйүтүнөн... барсам...

Мадыл бүк түшүп, бийдин өңүрүнө тооп кылып, сөздүн ордуна бүркурап ыйлады. Абил бий акырын акырекинен түртүп, аны өйдө болгузду да, өңүрүн тизесине басынып алды. Бийдин аяр көздөрү кылыйып, теренден жылтылдап, анын ичи да ошондой алдастап жатты.

Беш түтүн бечаралардын абалы кимге дайын эмес?! Бири аңчы, бири керегечи, бири кырмачы. Сарыбайын бүркүтү тытып салды. Жакшыларга жандап, булардын талабын талашар ошонусу болучу.

Абил бий чөк түшкөн бойдон баш көтөрбөй бышактап отурган Мадылды да бир тиктеди. Кан жыттанган айрык бөз көйнөктөн тыртайган арык эки ийин дирт- дирт этип турду.

— Ким бар! — Абил бий тышка үн салды. Босогонун сыртында турган жигит кирип келип колун бооруна алды. Абил бий ичиндеги кымкуут оюна алаксый жигитти бирпас кадалып ойлуу тиктеди да:

— Жакын киши жолотпо. Уктуңбу? Өзүң да босого турбай нары кет... — деди акырын.

— Куп, бек ага...

Абил бийдин кылыйган көздөрү Мадылдын кыржыйган далыларына, канга калдырап каткан боз көйнөккө көчтү. Бирде азаптуу далылар, боз тумандын жылчыгынан чыга калгансып Домбу хантагасынын чычаланын учундай кызыл көздөрү, бирде канга каткан боз көйнөк, бирде кыжырлуу түйлүгөн кесирлүү чеке улам алмашылып, Абил бийдин көз алдында түш болуп ойноду.

— Кутурган экен «хантагасы» деп койсо... — деди Абил бий, ушуну менен Домбууга болгон кыжырын чыгарды, бирпас отуруп, анан: — Эмне кылайын дейсин әми, Мадылым?.. — деп, акырын сурап койду.

— Эмне кыла алам, айланайын эл агасы?!

— Алы жетпеген акыретчи.

Мадыл бул эки жактуу жоопко баамы жете бербей, Абил бийди жалт тиктеди. Абил бийдин көздөрү сыр тартып жылтырап, уурту жымыйып турган эле. Мадыл эчтеме биле албады. Абил бий сол колун акырын Мадылдын далысына койду. Шордуу далысына кут конгондой сезип, бүткөн бою жымырап кетти. Ал эреркеп, өксөп жиберди.

— Кандай кылам...

— Өчүңдү ал, Мадылым. Бул дүйнөдө алы жетпеген акыретке коюп көңүл сооротот. Ыя, акыретке дейре эмне бар эмне жок, колдон келсе, карыш жылдырбай акынды, өчүңдү ушерде алып калганга не жетсин?

— Айланайын... айланайын... эл агасы... — деп энтикти, Мадыл жалдырады. —
Өчүмдү алып бер, кудай жалгагыр! Кара башым тартуу. Кара мейнетим менен да болсо,
жакшылыгыңызды аткаармын! Менден кайтпаса кудайдан кайтар.

— Өзүң аласың.

Мадыл таң калып, оозун ачып тиктеп калды. Абил бийдин иреңинде эч өзгөрүү жок
эле.

— Мадылым, мүнүшкөр тууганыңдын колунан мынтык көргөндөй болдум беле?

— Бар... — деди Мадыл шашылып. — Бар, бүркүттүн кызыгы менен жүрүп, Сары
акем мынтыгын көп урунган эмес. Жапжаңы бойdon турат!

Мылтыкка бий колко салып калды бейм? Ал эле болсо жарасы жеңил! Тура чуркап
барып, апкелип беришке даяр болуп, Мадыл делбиреп турду.

— Мынтык атып көргөнсүңбү?

— Жок, мага пайдасы деле жок! Көңүлүңүздөн айлансын бир мынтык! Азыр
апкелем, эл агасы!

Абил бий кабагын бүркөй тигинин колун кагып тынчтандырып сүйлөдү:

— Чындал ыйласа сокур көздөн жаш чыгат. Атып көрбөсөң, эми атып көрөсүң.

Кулак сал. Ошол мынтыкты октоп алып, жолун тосуп жатасың...

Мадыл нес боло түштү:

— Кимдин?..

— Менден жакши билесиң, — Абил бий Мадылдын көзүн тиктеди. — Чоочуба,
жаман! Бүлөсө майга өтпөгөн кызыталак! Мен сени эркек деп айтып отурам, боорум
ачыганынан айтып отурам! Уктуңбу, мынтыкты октоп алып жолун тосуп далдада
жатасың...

Мадыл шалдырап отурду.

— Капилеттен мынтык тарс деп, алдындағы беги жалп этип аттан түшүп калса,
өлүм кимди коркутпайт, артындағы жигиттери жайылып качып берет, алар кайра эсине
келгенче изинди суутуп кетпей сенде жан жокпу... Кулагыңа кеп кирдиби? Калганын
мага кой. Бороон жүрсө да сага жел тийбейт. Катыныңа да айтпа, эч кимге көрүнбө.
Уктуңбу? Калганын магакой...

Мадыл эми түшүндү, сынап жатпасын дегендей Абил бийдин жүзүн мелтирип
тиктеди. Абил бий анын дилин окуп, акырын башын ийкеп койду.

— Ошент. Кайратың болсо, өчүндү ушул дүйнөдө эле алып кал, Мадылым...

Мадыл обдуулуп:

— Сайдым башымды... — деп, күбүрөп, тура баштады эле, Абил бий колун асте
жаңсан кайра отургузуп койду. Абил бийдин кабагы чытылды. Мадылдын оюн окугусу
келгендей мелтирип тиктеди:

— Сага эң акыры айтарым: дан багарларга жакын жерден тоскондой бол.

Уктуңбу?

Мадылдын акылы жетпеди. Абил бий томсоруп турган. Жүзүнө эч ырайым жок эле.
Мадыл жалтанаып кетти, көзүн алакачып жер тиктеп баш ийкеди.

— Сөз ушул. Данбагарларга жакын жерден гана тос! — деди Абил бий эскертип.
Эмне үчүн экенин сен ойлонбо. Сен ойлоно турган иш эмес. Эй, сөз эки болбосун. Сени
Домбу өлтүрсө мен кууйм, мен өлтүрсөм ким куүйт? Ушуну билип кой. Жөнө эми.

— Кайыр... — Мадыл шашыла таазим кылып чыгып кетти.

Абил бий бет алдын теше тиктеп былк этпей, бейиттин башына отургузган калмактын буркан ташындай кубарды.

Мунун баарын Абил бий бечара айылга жан тартып иштеп отурат деп түшүнүп, Мадыл байкүш көңүлүнө канат байланып, төбөсү көккө жетип кетти. Бар болгону эле ушул беле?

Амир Музафар Кудаярды тагына кайра отургузганда Абил бий ушу Домбуну кошо ала барган болучу. Кудаяр-хан Абил бийге кошо муну да жылуу жүз менен тосуп, хантагасы атантып, салык жыйиноочу амалдары кылып Абил бийге кошкон. Мына, Домбу күн өткөн сайын таршыды, хантагасы деген атагына көпту. Кез-кезде сөзүн этибар албай сыртын салып да кетет. Эрез талашат деген ушул! Бул биринчи түрткү. Домбу элге жек көрүндү. Ал мунусу менен ордону эл көзүнө жеңилтет. Бул экинчи түрткү. Ушундай жагдай үчүн бийдин ордодон алган жашырын жарлыгы бар. Кандай гана болбосун бийликтин оорчулугун жаап, ызгаарын актап кетишке ордо кам көргөн. Бирок, Абил бийге кандай мааниде жарлык берилген болсо, Домбу хантагасына да ошондой эле жарлык берилгени белгилүү. Озунган оодарат. Бул да Абил бийдин эсинде бар. Оодарышар мезгил келип калган сыйктуу. Элдин жону жукарып, арыз айтуулар, нары карап күңкүлдөп сөгүнүүлөр күндөн күнгө көбөйүп баратат. Бу үчүнчү түрткү. Мына ушуларды тегеретип ойлонуп, кыябы көздөн учуп отурган чагында Абил бийге Мадыл өзү келип бербедиби. Ар нерсенин артыкбаш чуру-чүусу жок бүткөнү жакшы. Буга Мадыл эң сонун жарак болучу.

Абил бий жеңилдене демин алды.

— Ким бар! — деп, тышты карап алаканын шак- шак койду.

Сырттан зайыбы кирди. Каракаш айым байын бир чаргып тиктеп алды да:

— Тиги бечара канга жуулуп кайдан жүрөт? Эмнеге келиптири? — деп сурады.

Абил бий көзүндөгү заарды зайыбынан да жашырып, көзүн сүз үнүн муңайым чыгарып:

— А баягы Домбу караөзгөй. Булардын жалгыз атын уурдатып алып, тааныса чала өлүк кылдырып сабатып коюптур, — деп койду.

— Кой деп коюң да, датка! Четинен сабай береби букараларынызды...

Күлүп койду Абил бий:

— Хантагасы эмеспи?!

— Ал хантагасы болсо, Сиз эл агасысыз. Эл Сиздики.

Абил бий көзүн кылыйтып жумуп, ичен тына башын ийкегилеп:

— Мындаидын жазасын кудай берет, мындаиды кудай узатпайт... — деди акырын.

* * *

Күн аздал эригенсип кызыллы булутка жайылып, чөгүп батып баратты. Тегирмен күүкүү. Айзаада батып бараткан күнгө сыртын салып, тизесине бетин кооп, күүлдөктү тыңшап, көөлүдөн көбүктөп чыгып жаткан сууну тиктеп отурду. Суу үстүндө чимирилген күмүш таза күбөктөр быжырап, күндүн кызғылт нуруна кубулуп, жылтылдан кетип жатты. Күү-күү, тынымсыз күү-күү... көөлү жактан салкын шапата жүзүн желпип турду. Тынымсыз күүлдөп, бир кунунда зымырап

жүрүп турган, баш тегеретken тездиктин ичинде кошо барат кандай, эчтемени ойлой албай, ал тынч отурду.

Эшим көөлүдөн ағып чыккан суунун нарны бетине келип, муздак сууга колун салды да, шапшып ойноп, колун жууду, көңүлү ооп, көзүнүн кыйыгын жиберип, анан:

— Жеңе, эмне ойлонуп отурсаң? — деп, тиштерин кашкайта ачып, күлгөн боло суу чачып койду. Айзаада ичиркенип, колун калкалана берди:

— Ий... ой, бала... Көйнөгүмү суу кыласаң! — Жарк этип күлүп жиберди. — Менин ойдон арылган күнүм бар беле, бала? Билбегенсип сурап көёсүң да.

Эшим сөзгө такалып, унчуга албай калды, бирок эптеп эле сөз башталып калганына ичинен кубанды:

— Күлүп жүрүү, жеңе, сага абдан жарашат.

— Ошондой бекен? — Айзаада көзүн кылгыртып тиктеп, улутунуп койду. — Кай бирөө кара түндөй күн дешет ко?..

— Оозуна келгенин оттоптур. Ким айтса да. — Эшим ордунаң тура калды, күн кызылын үмүттүү тиктеди, жаштык гүлдөп турган иреңи суз тартты. Күү-күү, тынымсыз күү-күү...

— Жүр, бала. Тегирменди карайбыз. Уксан, таш такылдап калды, жеми азайып кетти окшойт.

Эшим бери секирип өттү да, унчукпай Айзааданын алдына басып тегирменге кирди. Экөбү чанакка барып эңкейип тиктешти. Эшим жемди биртике көбөйттү.

— Мынча койсом, жеңе унуң ирик болуп калат го дейм?

Айзаада эңкейип, унга колун тосуп колу агара түшкөндө, кармалап көрдү:

— Кичине тарта түш, бала. Кайран буудайды жарып-жарып эле баса бериптири деп, энең мени жыландај чагат кокуй!

— Анда мына... Болобу?..

— Болот го ушу...

Жана жемди көбөйткөндө бурдугуп жоошүй түшкөн таш кайра такылдап, тыякка ыргып кетчүдөй катуулап чимирилип, тажал үн салды. Тозгок тегирмендин ичинде самсып учуп жүрдү. Айзаада чакылдакты тыңшап, чаңып түшүп жаткан үндү, ал кандайча куралып дөбөлөнүп келатканын үнсүз тиктеди. Эшим эшиктин оозу ченде тирелген капка сүйөнүп, кишинин оюн башка дүйнөдөн бөлүп ала качкан күүлдөктүн арасында калып турду. Тегирмен ичи улам караңғы боло берди. Эшимдин кыр муруну кымтылуу эриндери эшиктен кирген шоолага биртике жарык болуп, сызыктары көрүнүп турду. Көз байланган сайын тегирмендин күүлдөгөнү күчөгөнсүп, аны кучагына бек ороп, жалгыздатып барратты.

— От жагалыбы, жеңе?

Айзаада караңгылыктан сууруулуп туруп келип:

— Эмне дейсин, бала? — деп сурады.

— От жагалыбы дейм.

— А... Мейли...

Шаатыт дүңкүйүп турду. Түбүндө жылтылдап от күйүп жатты. Оттун боюнdagы кишилердин көлөкөлөрү бирде түшкө кирчүдөй коркунучтуу болуп үзарып, калтырап, кайта жалп этип жок боло түшөт. Оттун алсыз жарыгы тунжуратып баскан караңгылыкты кууп, тыттын тартайган шактарына жабышып, ового акчыл шоола чачып үлпүлдөп... Алда кайдан ит үрүп, тегирменден түшкөн суунун этеги жактан бака чардап

жатты. Тегирмен күү-күү, бир кунунда күү-күү... Айзаада тегирмендин босогосунуа сүйөнүп, тиги Эшимдин карааны караңгылыктан сууруулуп отту карай көлөкөсүн сүйрөп басып баратканын, оттун жанына барып сүйлөшкөндөй күймөнүп, эңкейип, жок боло түшүп, оттон чычала алып, жалтылдатып бери чуркаганын көрүп турду.

Эшим жүгүргөн бойдон келди:

— Мына, жеңе?.. Куурай барбы? Жокту? — деп кубанып шак-шак сүйлөдү. — Муну ичкери алып кире бер, жеңе.

Айзаада чычаланы алып ичкери кирди, кандайдыр бирдеме тегирмендин төрүндө аны аңдып тургансып кайра чыга качты. Эшим барпаста бир колтук куурай алып караңгылыктан чыга келди:

- Эмне кирбей турасың, жеңе?
- Коркуп... — деп күлүп койду Айзаада.
- Эмнеден коркосуң? Жүр...

Таш дирилдеп, бир кунунда такылдап жүрүп жатты. Таман титиреп, көөлүнүн сүусу шау-шау деп, туңгуюктан, алда кайдан угулгандай. Кичинекей от бүлбүлдөп таштын атарабын араң жарық кылат. Айзаада куурайдан анда- санда биртике таштап тутантып отурду. Ал Эшимдин байымын басууда, ойлонгонсуп жер карап отурганы менен, кулагы да, ою да ошол жакта. Эшим көзүн коюлтуп тиктеп, бирдеме айтчудай болуп, бирок тартынгансып, ойго баткансып отурду. Айзааданын жүрөгү дикилдеп чоочулады... Башы кеңирегенсип, оюн жыйнектай албагансып, ичи кымкуут боло баштады, ал кежигеси ысығансып Эшимдин өзүн тиктеп отурганын сезип, ан сайын дүрүлдөгөнсүп кетти.

— Жеңе, үшүп калба, сумбула быйыл эрте тубабы, күн жакшы эле салкындал баратат... — Эшим камзолун чечип үстүнө жаба берди. — Жамынып отурчу...

— Кой, кой, бала... Өзүң үшүбөйсүңбү? — деди Айзаада, анткен менен, ал камзолду нары түртө албай койду, эскирген камзолдон эркектин жыты буркурап, келиндин көңүлүн аздырып жибергендей. Эшим жанына баса келип отурду. Айзаада чоочуп кетти:

— Бала... нарыраак... — деди ал күңкүлдөп, жалыныч түр, мундуу жылмайып. — Бирөө көрсө эмне дейт?

Бирөө көрсө эмне дейт? Бул сөздөн Эшим кагуу эмес, сыпалык үчүн айтылган эптеп бир жоопту, ширин назды көрдү. Анын жүрөгү ушундай болжоп, көңүлү ысып:

— Көрсө жеңемсин, да! — деп тамашага саптырып, белинен тартып койду.

Айзаада каршылык кыла алган жок:

— Ошентсе да... — Үнү араң угулду, ал эрип, тартылып кетти. Бирин бири акмалап, биригинин жүрөгүн бири тыңшап, унчукпай отуруп калышты. От өчүп үлпүлдөп баратты. Ошол учурда тыштан бирдеме шырт дегендей болуп, Айзаада тура кала эшикке умтулду. Эшим аркасынан чыкты. Эч ким жок. Түн мемиреп турган эле.

— Ким келмек эле... — деди Эшим, Айзаада унчуккан жок, арыктын жээгине тапталган сары чөпкө отурду. Эшим чапанды ага жапты да, өзү жанына чалкасынан жатып, каалгып бараткан толук айды тиктеди. Күү-күү... шау-шау... пара бир кунунда айланып, суу бышылып ак көбүк чертип, төмөндөй көбүгү тараган кара суунун бетинде тоголок баштуу ак жылан болуп ийрендеп, калтылдап ай жатты. Айзаада ошону тиктеп, кымкуут оюн жыйнектай албай өзүнөн өзү таң болуп отурду.

— Жеңе, — деди Эшим толгонуп, — жомок билесиңби?..

- Ыя?.. — деди Айзаада оюн бөлүп.
- Сүйлөп отурбайсыңбы дейм...
- И... Эмнени сүйлөйүн?..
- Эптеп бирдемени...
- Менде кайсы сөз болсун... Эркексинг го, өзүң бирдеме...
- Менби?.. — Эшим ойго батты. — Гм. Мен эмнени...

Ай толукшуп, жолун тоскон чарым булууттарды тепчиp баратты. Эшимдин жүрөгү алда кандай самоого, сагынычка толуп, айдын булууттан чыгар жолун тиктеп жатты. Айзаада алакандарын менен бетин басып үңкүйүп отурду, ал Эшимди алаксыткысы келди, Эшимдин көңүлү оогон жактан качып, кантсе да баамдабаган болуп, ал тараптан андай үмүттөнгөндү эч күтпөгөн болуп өткөрүп койгусу келди.

— Йе бала... — деди Айзаада көңүлү көтөрүлгөнсүп шыңк этип. — Ушул жарыкта ак чөлмөк ойносо...

— Көрүнүп калат.

— Ошо көрүнгөнү жакшы да. Бат таап алышп... талашып... күйүгүп чуркап... О у-у... ал кезде беш көкүл элек...

- Азыр деле беш көкүл кыздайсың, жеңе...
- Шылдың кыласың да.
- Мага ошондой көрүнүп жатасың го...
- Куусун... — Айзаада чапанга кымтынып, ойлонгонсуп үнчүкпай калышп, анан чапандын арасынан сагыныч, өкүнүч толгон үн менен акырын сүйлөдү. — Ал мезгил өмүрдүн жазы экен, көрсө. Алдында жалгыз гана жакшылык жайнап тосуп тургандай мезгил... Оюн, күлкү, татты үмүт... Жарыктык дүйнөдө булардан башка да, ажырашуу, азап, суук тил, ал кетүү, өлүм дегендер бардыгы түшүнө кирбекен мезгил.

Айзааданын үнү Эшимди ойго батырды. Анын көз алдына үпү тагып кундуз тебетей кийген сулуу кыз, жалаң акчыл тартып мақдыраган жаздын коңур түнү, чарчоо билбей, уйку билбей шатырап ойноп жүргөн кыздар, жаш жубандар, уландар келди. Ак чөлмөк талашып, каткырып күлүп, каны бетине чыгып күйүгүп чуркап, жаштыгын жерге батыра уландар менен кармашып, мемиреген бактылуу түндү жылмайтып аны жүрөгүнүн алабына жылытып кайнап жүргөн сулуу кыз... Эшим көзүн ачып, азыр жанында ошол сулуу кыз жаштыгын колунан түшүрүп алышп, эски камзолун жамынып, үңкүйүп отурганын көрүп негедир көңүлү чөгүңкү тартып кетти. Айзаада үңкүйүп отурду, ал дагы баягы сары зил кылган мүнүна чөгүп отурду.

- Жеңе, сен ак чөлмөктү жакшы көрөт турбайсыңбы, мен топу бекитмейди жактырам көбүнчө, — деди Эшим аны сары зил ойдон тартмакка.
- Балакет экенсисиң... Жаман оюн эмес, — деди Айзаада баш көтөрүп, — кээ бир адепсиз жигиттер топуну издеген болуп койнуңа колун салып жибергени болбосо...
- Оюндун тузу ошол жеринде да!

Айзаада макул болгонсуп күлүп койду. Алар көпкө үнчүгүшпай калышты. Түн барабара салкын тартып, чөптөр нымдалыша баштады. Күү-күү, шау-шау, пара бир кунунда тынымсыз жүгүрүп жатты. Ай кыйгач кетип, суу үстүндөгү ак жыландаидай ийреңдеп жаткан шоолаа өчүп, суу каралжындаап агымы көзгө илешпей шырп-шырп эткен гана шабырт угулуп калды.

— Бала, бооруңа сыз өтүп кетпедиби... — Ме, чапаныңы өзүң жамын мен тегирменге кирип отурайын.

— Жо... Жамынып отура бер, жеңе.

Айзаада:

— Ичинде отуң бар экен да!... — деп шыңқылдап күлүп, камзолдун бир өңүрүн Эшимдин көкүрөгүнө тартып кымтыды. Эшим өйдөрөк боло, жүрөгү ысып, эрксизден колун анын койнуна жиберди, колу колуна урунду. Айзаада дирт эте колун тарта берди эле, ал бек кармап калды. Айзааданын жүрөгү калтырап, бирок колун силкип ала албады, жигиттин оор колунда жаштық илеби, көңүл оту, ошол от дүр этип анын жүрөгүнө чейин жылуулук кетирип жымыратып баратты. Эшим жеңе деп, аптығып келип, капшыра кучактап жалыны бар оозу менен аймалап өпкүлөдү. Эркек сагынган келиндин денеси чымырап, аз кыңқыстап көөшүгөнсүп, эркектин салмагы далысын кычыратып, эркектин сыйкыр кучагы жан жыргалын сездирип, эркектин тер жыты аны мас кылып жиберди...

— Бала ай... Кагылып кетейин ай... — Айзаада эркектин кол талыткан оор денесин сыга кучактап, титиреп тер кургаган мойнунан кумарлана жыттап алды. Ошол замат өзүн өзү коруу сезими, тартынуу сезими келе калып, өзүн кордоп жаткандын үстүнөн чыккандай дирт этип, Эшимди оодара тартып алдынан тура качты. Эшим кайра асыла кошо турду...

— Нары!

Эшим шалдая түштү. Айзаада отура калып бетин басып шолоктоп ыйлап жиберди. Же соороторун билбей, же өз ызасына таштап басып кете албай Эшим нестейди. Айзаада бат соолуга түштү да, өйдө болуп жерде жаткан жоолугүн алып, көзүн сүртүп, салынды:

— Жаман жигит экенсин, бала... — деп айдын жарыгында кашкайып күлдү. Эшим бир таң болду, бир үялды, күлөйүн деди, күлкүсү окшобой койду.

— Кишини мал катары көрөт турбайсыңбы... — деди Айзаада.

Эшим катту уят болду. Күү-күү, шау-шау, пара бир кунунда тынымсыз. Ай кыйгач кетип, сүү үстүндөгү ак жыландаи ийрендеп, калтылдап жаткан шоола өчүп, каралжын агым көзгө анча илешпей шыр-шыр эткен шарпа гана күү-күүгө кошуулуп сиңип кетип жатты...

* * *

Үйдүн эшиги түрүлүү, айыл ичинде саяк жүргөн майда мал баш салбасын деп эргенчеги тартылып коюлган. Те төмен сайда бир кунунда шырпылдап жай агып жаткан чоң суудан нары кыйыры үлбүрөгөн кенен түз көк өзөн көз алдыда.

Каныш үйдө жалгыз, жаздык коюлган төшөгүндө, башы таңылуу, эзгин эки тизесине сүйөп, көзү ачыла жумула илдиреп, өз алы, өз санаасы менен өзү.

Баягы чоң мааракеден келер замат Бекназар ат жиберип «кыл тамырчы» делген табыпты алдырып көрсөткөн. «А кокуй, — деди акырын кыл тамырчы,

— бирдемеден чоочуп боюнан түшүрүп алган турбайбы?!» «А кокуй, — деди дагы табып, — баланын уясы сескенип калыптыр, желкабыш дейт муну...» Көзү чекирейип калды Бекназар. «Кудайдан тилейбиз,

— деп жубатты табып, — айыкпас дарт болбойт, дабасы табылса...» «Сүү иче турсунчу, — деп аттанып кетти, — буга үйдө бирдеме бар бекен...»

«Эй, — деди Бекназар, өтө камтама, — каяктан "чоочуп алгансың? ... ээн жүрбөсөн, түнгө калбасаң...» «Болору болду» дегенчелик башын ийкеди Каныш:

«... эр чабышка түшкөнүңүздө... тұла боюм чымырап, жүрөгүм опкоолжуп...»

«О-ой, ошо тобокелдин ишинен да коркобу киши?!» «... сизге карай атырылып чыккан жан алғыч көрүндү көзүмө... Төбө чачым дүр-р этип... кан сийип ийгенимди билбей...»

«Кайдагы жан алғыч?! — деп, кабагы үйрүлө түктөйдү Бекназар, ошо күтурған бир көпөкту жан алғыч деп...»

... Тигине... топурлаган көп атчан... айкай сала капитап кирди туштуштан... кара дарак чоң қыштак... тынч эле, бейпил эле бөөдө шоокум чыкпаган... Чуу түштү қыштак эли, балдар ыилап... баш қаңтып, көз карайлап... жыгылды көбү өмгөгүнөн аттардын, қыйылды көбү қылышынан чапчаңдын ... Кай бирөө кайрат қылып, жөө түруп атчанга атырылып, колунда жарагы жок, қылышчанга келтек алып качырып... жан алғычка маньдайлашып...

... Мына... апасы Зейнептин... бирөө менен кармашканбы, колу кан... далдалы чыккан үстүндөгү кейнектүн... «Зейнеп, Зейнеп...» деди күбүрөп, тұла бою титиреп... өз дени менен далдалап, там айлантып аргалап... алып качты бир жакка... жалғыз кудай оозунда, жалтаң қарап... тажаалыбы жан алғычтын, озү обдулат аттан мурун... кара күштай качат урган, арттан чыкты бир караан... эми кантеп сактанат, эми кантеп аман калат кайран жан... кекилик болуп эне байқуш, жашырды жалғыз қызын жал камышка... жан алғычты алаксытып, көрүнүп, өзү качты башка жакка...

... Ана... жан алғычы жетти арттан... кара канат, кара атчан... албарс қылыш жалт этти, жаллп этти бей қүнөө жан... алкынган ат үстүнөн карғып өттү...

Баш көтөрө албай жаздыктан, көз жашы эки жаагына сарығып жатып, өпкө кагып, араң оозунан чыгарды Каныш:

— «Ошо жан алғыч... эми сизге жулунуп келейтса, кантейин...»

Ойлонуп калды Бекназар. «Ошол бекен?.. — деп, ага ынаган түрдө башын ийкеди.

— Кудай ургандын заары бар эле көзүндө...» «Эми, коркпо, — деди, — ага да кетер қүн келген эken кетти го, кудай алдында жооп берет ко эми өзү?! — деп, Каныштын эки көзүнүн қычыгына эки тамчы суу мончок болуп турған көз жашын ултаңдай катту алакандап ақырын аарчып, эңилип жүзүнөн асте сүйүп койду — Эми коркпо...»

«Мен барда...» дегенин болжоду зирек Каныш. «Сен эсен бол, баатырим... Эрим да, эр көкүрөк элим да бир өзүңсүң...» деген ыраазылык дилине келип, баатырынын буекта мойнұна алсыз колун артып, тымызын әреркеп алды.

Мына, күз эле жаз болду, чөп кайнатып берип табып канын токtotкон, бирок иреңи кара чүйкөлөнүп, қүндөн қүнгө арыктап, илең-салан, өйдө боло албай жүргөн үбагы.

Каныш:

— Мен эми тирилиkkе жарай албай калдым...

Тиктеп калды Бекназар, колун ақырын кармап, сылап, ақырын күбүрөп:

— Кой, бошошпо, — деди, бир жагынан жан оору, бир жагынан ар түркүн кыжалат санаа кыйнап жаткан зайыбын жубатты. — Бу ооруу да чабыш, чымырканыш, жалтанбай чабышмак абзел.

— Оокат қылып бере албасам, жакаңарды агартып тура албасам, не бери болбой, не нары болбой...

Ыя?! Бир түзү ийги ургаачы болсо... никелеп үйгө киргизип алсак окшойт...

Ормоюп тиктеп калды Бекназар:

- Кой, — деди акырын, — андайды ойлонбо, өз жаныңы бекем тиште, Канышым...
- Ыя? ... — деп кеп улады чын көңүлүндө Каныш. — Сынакы келин... ушу Айзаада ылайык болуп турат ко...

Шыпшынып, башын чайкап, кең өргөө ичинде бир карбаластан басып, Каныштын жүзүнө кайра үңүлүп:

- Кой дедим го?! — деп кейиди Бекназар. — Ой, «ээрчитип жүрүп баламды өлтүрүп бердин» деп жүргөн тууган эмне дейт?! Кой, кеп кылба муну, кеп үгулуп калат...

Каныш өзүнчө жүйө айтмакчыбы, оозун жасай баштаганда, Бекназар бала эркелеткендөй күлүмсүрөп, анын оозун алакан менен жаап калды:

- Ооз ачпачы, Канышым... Мен бирөөгө нике кыйсам, иреге жаткырып күң кыла алабызыбы, аны никелүү зайып катары өз сыйы менен күтүшүбүз керек ко. Көрүп ичтен сыйзап, ооруң оорлоп кетет, Канышым... эки өлөсүң...

Кокусунан кыргындан тириүү калган Зейнеп ушул. Тынат десе тынбай, токтойт десе токтобой койгон соң тоолуктардан кошун түшүп, ордонун таламайчыларынын алдын тосуп, нары сүргөн эле го. Бир камыштуу көмүскө сайга үйрүлүп калган качкындарды «жаңжал бир жаңсыл болгунча» деп, бир аймакка бөлүп алганда ал кезде жигит агасы Бекназар жигитбашыга бөлүнгөн топтун ичинде Зейнеп кошо келген. Жаш кез эмеспи, көз түшүп көңүл жарашип, акыры Бекназар кадимкидей кыз тоюн өткөрүп, баш кошкон. Кыздын эч бир кыздан кем болбогон сырт көркү, ич дүйнөсү көңүлүнө толуп, аны эркелетип «Канышым» деп, көңүлүн өстүргөн. Тышта «өзү келип тийген» делген келиндин өз атын эч ким бейлебей, а келин өзү да «жо, менин атым башка» дебей «Каныш» атыгып кала берген. Эрдин кадыры, карамы аны төркүндүү келиндерден кем кылган жок. Үй тирилине, казан башына эле калтыrbай ылайыгына жараша мейманчылыкка, не бир жалпы жүрттү дүүлүктүрөн маареке болуп калса сулуу деп сур жоргого күмүш жабдык салдырып мингизип, үзөңгү кагыштыра кошо ала жүргөн. Бу түгүл аскер өнөрүнө баатырдын колунда башыгып жүргөн өспүрүмдөрдүн ичинен жигитче кийинген кыз түспөлүн көргөндөр көп болгон. Демекчи, «эрке катын», «эркек катын» делинип кетиши бекеринен эмес эле.

Көк өзөн бою, бийик тектирге курулган калыңдыгы эки кез, бийиктиги алты кез, ичине тегеретип ат чаап жигит ойнун өткөрө бере турган кең коргон. Бир жагы кызыл чап адыр, бир жагы бийлик кызыл кур, курду жалмап бир кунунда чарчаңкы жай шаулдап өзөн суу агып, не те адыр жактан ным түшөбү, не жанаша өзөн суудан сарыгып толобу, ейүз-бүйүзү тегиз көрүнгөн көк мөлтүр көл жатат.

Үйүнөн «балдарга барайынчы» деп чыккан. Чын эле башыгып жаткандар алды оналты, арты онекидеги, эсеби эки онбашы, бир өнчөй өспүрүмдөр. Башчы Эшим.

Балдар элтейип турушат. «Бүгүн не оюн болор экен» деген кыязы. Төрт-беш жашынан ат жалына тырмышкан элдин балдары атка миниш, чабыш, жерден бирдемени эңип ала коюш, ат үстүндө чапчылашип калыш дегенге кыйналбайт, атка байланышкан ар кандай ыкка бат үйрөнөт. Булар көздөгөн ак — кылыш, мылтык, найза ыгы. Ар бири өз оокатын өзү даярдап ичмей. Буга да үйрөтөт, буга да көнүгүш ылазын. Не жортуул, не үркүн, тай казан азып чогулуп отуруш жок, кимге ким күймөк? Өзүңө өзүң тың болмогун эп.

Бекназар мурутунан жымыйа, балдарды сыйдырып тиктеп, ичинен эки жаңы бала турганын көрдү да, бир элөвүрөгүн сөөмөйү менен чакырып алды, эңилип көзүн тиктеп:

— И? Не үчүн келгениңи билесинбى бийерге? — деп, сурап койду акырын.

Бала чыйрак.

— Атам айткан.

— И, кана, «чабышты» баштай берелиби?

Башын ийкеп койду бала.

— И, сак бол!

Көз ирмемде бала жаагына ултаңдай катуу алакан сыйпай тийгенден буралып оңолду.

Бекназар:

— Жалтанба! Жумба! Жумба!

Эки жолу көмөлөнүп кетти бала.

— Тур!

Үнү зиркилдеп, эрини чормоюп, саргыч көк көзү тереден өрттөнүп, атугүл астейдил кыжыры кайнап, алдындағы жаңы үйрөнчүккө эңилип турду:

— Тур!

Бала акырын тұра келди, кол кайра шилтенгенде башын ала качып, чала тийип, жығыла жаздал оңолду, мелтейип, өчөшкөнсүп калды. И, түзүк ко?!

— Эй, — деди Бекназар, — шапалак эмес, келет күн, кылыш шилтенет. Жалтанба!

Жумба! Жалтансан, көзүндү жумуп жиберсөн, а душман сени аябайт, өзү

каалаганыңдай чабат. Тең бөлүнөт башың, мойнуңдан кыйылып түшөт! Уктуңбу?

Бала тұлөгөн жаагы аны сайын кызырып, иреңине кан жүгүрүп, кабагын үйрө мелтейип, башын ийкеп койду.

А түзүк, бөрүсү ойгоно баштады?! Бекназар:

— Көздү жумбай, кылыш каякка шилтенсе кылыш менен алдын тос, ығы келе калса өзүң да шилтеп кал. Бүйта! Шилте!

Капылдан эки шилтеди Бекназар, эки жолу тең бала күлт деп тийгизбей кетти. А-а, жан керек турбайбы?!

Бекназар:

— Шилтейм, сен ушинтип күтул да, кылышың менен чап!

Шилтеди Бекназар, бала дагы күлт деп кетти да, баатырлығы үйүндө жомок болгон авасын чаба албай, жығач кылышын таптаган бойдан токтоло калды.

— Чап! — деп чаңырды Бекназар. — Чап, аяба!

Заар үндөн дирт эте шилтеп калды бала, а авасы кийлеген тулабоюн илбирстей булак эттире ала качып, кайра качырып басты:

— Чап! Чап!

Бала «кылышын» удаама-удаа шилтеди, бир да жолу чырпыта албай мустарап боло калды, шилтенген алаканды тосуп кала албай аласалып жығылып, көзүн басып, бышылдан ыйлап жиберди.

— И?! — деди Бекназар аны чыканагынан көтөрө тургузуп, чаң болгон киймин кагып. — Сен торпок эле кубалап уруп жүргөнсүң да?! Сага оңой алдыrbай турган бир каштөй бет келет, ыя, ушинтип көмкөрөндөн түшүп, жатып бересинбى? Боору ачып кетеби, сага?! Баш-шыңды кесип таштайт! Жо, сен тур ордуңдан, кайраттан, сени да эне

тууган. Тике кара көзүн! Кайда шилтегени турат — болжо, кайда булт эткени турат — болжо. Буйта! шилте оозунуп! Өлтүрсөң — өлүмдөн өзүң каласың...

— Баланы ээгинен өйдө ақырын-акырын кагып эркелетип койду. — ... мына ошентип өз кара башыңды сайып, өзүңү, өз үйүңү, өз элиңи коргойсуз — сен баатырсын, үкем... а буга жарабасаң адамдын кемисин, ар кимдин жемисин... — деп, балдар жакка кыжырлана итерип койду. «Калсын эсинде!» деди Бекназар өзүнчө.

— Кана... — деди Бекназар онбашыларга, бу «баштагыла» деген бүйругу. Он башылар балдарды эки жаат кылып, «кылыш чабыштан» башташты. Эки жагын тең көздөн өткөрүп, кәэ балдардын бырылдап ыйлап калганына жини кычап, кыйкырып тута калып, кәэ балдардын өчүгө таймашып, бирин бири чалып урганын сүрөп, күлүп, кәэлерин кайра кармаштырып, кийлигишип, тескеп турду Бекназар.

Бу «башыгуу» бул элде илгертен, кайсы атасы, кайзаманы эсинде калса «ошондон бери» делинип айтыла келет. Өтө катаал.

Балдардын аталары: «... башыктырып ал, эти сеники, сөөгү меники...» деп апкелишет, «бер» дешпейт, «ал» дешет. «Түзүк болсо ана, баатырдын жанында жоого жарап азамат, а түзүк болбосо мына, эң куру дегендө өз очогуна кожоюн, өз малына эге...» деген мудаты турат.

Эр көкүрөк балдар, ырас, сүйүнүп келишет, бирок катаал мамиле, катыран талап, чыдай албаган демзардеси жоктор бырылдап ыйлап жүдөп кетишет, көк мелтейлер бышыгып, өз жашынан мурда эр жетип, эчтемеден жалтанбаган, эч кимден тартынбаган тик көз жаран катарына кошулат.

«Бирөө башыкса да бышык болсун». дайт Бекназар.

Кийинки Узун-Агач, Ташкен түбүндөгү бетме-бет келишүүдөн соң эл ичиндеги мындаи башыгууларга мылтык өтө зарыл экени билинген. Мындан кабары барлар өспүрүмүн апкелгенде устадан жаңы чыккан милтелүү кара мылтыгын ала келише баштаган. Бирок, али арбын боло элек. Шыйрагын жерге таяп, шашпай мээлеп атса бу алыска жаздымсыз тийет, көөнө замандан бери бу кырдан тиги кырдагы тоо текени жыгып сыналган мылтык. Бирок, урушта ыкшоо» деп өкүнөт бат атар мылтыктын чаңырыгы али өчө элек Бекназар. Кылыш чабыш, найза уруш, жаа тартыш ыгына кошумча бута атыш — «жатып атмай», «тике атмай», «жүгүрүп атмай», «ат үстүндө атмай», эң кыйыны «шабырт чыккан үн чыккан жакты тең болжоп атмай» башыгуунун эң зарылды эсептелип калган.

Ушинтип, башыгуу көп да даршан кылышынбай, үзүлүп да калбай эрте жаздан кеч күздүн бою кыроо убагына дейре акырындап жүргүзүлө берилет. Бир жылда саны канча болгонун эч ким эсептебейт.

Бу элете жылдын төрт мезгилинде ар бир эр жеткен баласынан эңкейген карысына дейре экиден жарамдуу аты, тапкан куралы, күлазыгы — курут, чабаты, жылкынын бышкан этин майда туурап, как кургатып сокулап алган эт талкан мерчемдүү бир убакытка жетерлик камдалуу болот. Суу кайната кое турган жез абтаба¹ бир кишиликтин жанказан, жанаяк таза бойдон куржунунда турат, Жорттуул, не үркүн күн башка түшсө «аттан» деген кыйкырык чыкса түгөл атка минмей, «көч» десе дүрбөп көчө бермей бул элдин байыртадан көнүмүшү, тагдыры...

¹ А б т а б а — суу күя турган жез чөөгүн.

Өз убагында «... бул элдин эң тынчы жогу, урушка камдуусу да, жарамдуусу да ушул кыргыз кыпчак жааты...» деп, ориеталисттердин алдын ала эскерткен билдириүүлөрү бекер жерден чыкпаган.

* * *

— Уктуңарбы, хантагасы Домбуну атып кетиптири го?
 — Ким, кокуй?
 — Ким экенин эч ким билбейт. Колго түшүп калган экен, Домбунун бир түуганы Тултемир өлөсө кылып сабатып, атка сүйрөтүп, Абил бийдин эшигине алпарган имиш дайт.

Эл бирпаста дуу-дуу болуп, хан тагасына кол көтөргөн кандай эр экенин өз көздөрү менен көрмөккө алдында аты барлар Абил бийдин айлына агып калышты.

Ошол убакта Абил бийдин эшиги да опур-топур болуп жатты. Кермелер толо ат байланган. Келип түшүп жатышкан, аттанып кетип жатышкан эл көп. Бийдин өргөөсүнө жакын жерде бир киши төрт казыкка керилип ташталган. Киши жылаач. Кичинекей буурул сакалы канга үйпаланып, сербейип көрүнөт. Ал жөөлүгөндөй, эриндери бирдемени кыбырап, долдоюп, уурттарынан шүүшүн сарыгып, ичин уруп акырын онтойт. Көзүн ачпайт.

— Эй... Эй... — деди ал жанталпас кылып, бир убакта колу-бутундагы кыл чылбырды үзө тургансып, күч үрөп чиренип. — Сен кимсиң? Ыя?..

Көзүн ачты. Эки көзү кыпкызыл. Оозунан ысык дем чыгып акактап, эки жагын каранды:

— Суу... — деди ал. Эч ким суу берген жок. Улам жаңы келген киши карап өтүп жаткан эле. Азыр үстүнөн карап өткөн киши те алыстан, көк асмандан, көк чарым буулуттардын арасынан башбагып турғандай, таанылбай, өтө алыстан көрүндү анын көзүнө.

Жаңы келген кишилер күбүңдөшүп калышты:

— Ой, бу... Бекназар баатырдын тууганы Кулкиши турбайбы?
 — Ошол экен. Булардын кандай кастыгы бар эле Домбуда?..

Кулкиши тайын жетелеп оттотуп, кыштоонун үстү жагындагы адыр түбүндө, кара жолго жакын жерде жүргөн эле ошол күнү. Кара жол жактан тарс деп мылтык атылат да, кимдир бирөөлөр чур-р этип, кыйкырык чыгып, эки жакка дүпүрөтө ат чаап чаңып калганын көрөт. Не болсо да, чырдуу иш болуп жатканын сезип, көбүнчө тайын көздөн далдалап, камыштуу колотко бой жашырып жөнөйт. Ошондо артынан «Токто-о!» деп бирөө кыйкырып, адыраңдатып чаап жетип келет. «Кайда качып баратасын, эненди урайын!» — дайт кубалап келген ат салып. «Ой!.. жигит, ой, көзүңө кара, өмгөктөтпө, ой!..» — деп корунат Кулкиши. Андан наркысы кымкуут. Артынан дагы эки атчан адыраңдатып чаап келишип, а-бу дегенге келишпей, ыраса тепкилешип, атка бөктөрүп жүрүп беришет. Кулкиши Абил бийдин эшигине келгенде бир эсин жыят.

— Ой, хан тагасына көл көтөргөн сенсиңби, Кулкиши? — деп, астейдил таң калып сурады Абил бий. Кулкиши Абил бийди көрүп, адилдикти көргөндөй эреркеп, бир чети актыгына күйүп:

— Энесин урдум ошо Домбунун! Бир өлмөктөн эки өлсүн. Менин ишим эмне?! — деп сөгүндү. Абил бийдин жанында турған Тултемир сабына коргошун уюткан камчы

менен башка эки-үч тартып жиберди. Кулкиши атырылып этегине асылды. Камчы дагы шыбап тийди. Ал эсинен танып кетти.

— Сени атты деп жатышат го. Өз көзүбүз менен көрдүк дешип атат го. Чыныңды айтчы, Кулкиши, кудай алдында! — деп сурал турган экен Абил бий Кулкиши экинчи эсine келгенде. Бу сапар Кулкиши бийди да жек көрүп:

— Баягы сенин ашыңда эр чабыштын байгесинен тийип калган тайды жашаңга откозуп жүргөн элем... Ыя, бий, ушу мени адам өлтүрөт дегенге ишенесиңби? — деп сурады. «Сенин ашың!» Тирисинде әлге билинбegen момун «Жаманкул» аты өлгөндөн кийин эсте жүрмөкпү, аш «Абильдин ашы» аталып кала берген. Не дейт эми буга?! «Атаны... өзү төңелбесе жамандын сөзү төңелет деген ушубу?..» деп айласыз токтоло калды Абил бий. Кулкиши жаш аралаш калчылдан кетти:

— Ыя? Ушу эртең бошонуп кетсем, сени да атып салам. Ушуга ишенесиңби, ой Абил бий?!

Тултемир сабына коргошун уюткан камчысын дагы көтөрүп калды эле, Абил бий кайрылып басып баратып:

— Болду. Көп урба эми. Сурал ала турганы бар мунун дагы... — деп тыйып кетти. Бекназарга киши чаптырды.

Ошондон бери түш жарым убак өттү. Бекназардан кабар жок. Келтектин уусу денесине жайылып, улам эти карапып ичи көөп, Кулкиши эсинен танып жатты.

Абил бийдин өргөсү күү-күү. Бекназар кечиккен сайын Тултемир кычайт. Ал карылардын жүйө сөзүнө конок бербей:

— Биз дагы элбиз! Дан бағарлардыбы? Чабабыз биз дагы! Эр өлтүрүш кандай экенин көрсөтөбүз биз дагы! — деп чарылдан жатты.

Баарынын кулактары делдейип, өлүп гана көрбөгөн, башка мүшкүлдүн баарын көргөн карылар да ачык сөзгө өтө алышпайт. Чеки дешке тигинтип Домбу өлүп олтурат, аткан жеринен кармап келдик дешип, минтип Кулкишини төрт казыкка керип коюп отурушат. Бир гана дан бағарлар өзүлөрү эмне дешет, алардын тыңы Бекназар жанкечти эмне дейт буга, жообу кайсы болот?

— Асте, баатыр, — деди Абил бий акырын, — ушул Кулкиши атканына ишене албай турам, бир аз...

Тултемир карәзгәйлөндү:

— Ишене албай? Мен ишенем! Муну Бекназар тукурду. Бекназар аттырды...

Абил бий бүшүркөп, ортозаар болгонсуп, тигинин сөзүнүн да теги барын моюнга алгансып, жумшарып отуруп сүйлөдү:

— Көз менен көрбөгөн соң, Тултемир, паланча ушундай кылды деп кесе айтып баарын көрүп турган кудай алдында күнөөгө кириптер болобузбу? Болор иш болуп, бойгуна канып турат, эмне пайда шашылганда эми? Шашылбайлы. Териштириели. Сураштыралы. Жетели аныгына. Өзүндүн көз алдында, Кулкишиден үч кайрылып сурадым, же өзүңөр аны атып жатканда колунан кармап кала албагандан кийин, же, жок дегенде, мынтыгын кармап албагандан кийин...

Тултемир:

— Жо, ушул эле атты, ушул эле атты, мынтык тарс дей түшкөндө биз Домбу акем менен болуп калып, анан нары-бери чаап, туш-тарапты арытсак, ушул Кулкиши гана... Качып баратыптыр... камыш аралап...

Аңгыча Тултемирдин жигиттеринин бири жүгүрүп кирип келди:

— Келди Бекназар...

Тултемир камчысын бүктөй кармап, ордунан ызырынып тура калды. Абил бий камыраган жок. Бир ууртун тартып жымыйып гана койду: «Мейли, кайраты жетсе Бекназарды башка эки чапсынчы, менин эшигимде!» — деген ой кетти.

Бекназар Эшим экөбү экен. Дүпүрөтүп катуу келишкен бойдон, котолоп жардап калган көпчүлүктү аралай, салам да айтышпай, айтылган саламга алик да алышпай, кайсактап каранып эл ичинен Кулкишини издеп келишти. Бекназардын бардык жини бетинде, эки көзү кыпкызыл. Тигинде жапжалаңач, ичи көөп, чиренип жаткан Кулкишини көрө салып, атынан ыргып түшүп, башы жагынан келип, акырын отурду да, башын жөлөп:

— Кулаке... Кулаке... — деп акырын үндөдү. — Йе, Кулаке...

Кулкиши кыңкыстап үн чыгарды. Өзүнүн атын ким чакырып жатканын ажырата албай, жакшы эсине келе албай, кичине онтоду.

— Суу барбы? — деди Бекназар артына. Кимдир бирөө чуркап бир кесе суу апкеле калды. Бекназар сууну Кулкишинин оозуна кармады. Ээгине муздак суу тийгенде, Кулкиши биртке жанданып, бирок дагы эле көзүн ачышка жарабай, үзүлүп түшө үч-төрт жутуп жиберди. Ошондон соң тириле түштү. Бекназар суунун калганын Кулкишинин бетине себеледи. Кулкиши көзүн ачты.

— Кулаке!.. — деди кулагына жакын үңүлүп Эшим. Кулкиши:

— Ыя?.. — деп алды да, кайра кабагын тырыштырып, көзүн жуумп, онтоду. — Айттым го, бий... Атып башыма урамбы Домбуну?!.. Ой, Бекназар... Келдинби, Бекназар?.. Карагылачы...

— Келдим, Кулаке! Мен Бекназармын...

Кулкиши жооп бере албай, кайра шалдырап, акырын демин алышп, солуп жатып калды. Бекназар тамырын кармады. Согуп жатат. Араң согуп жатат. «Келтекке уугуп калган экен» — деген ойго аралаш, Бекназардын кыжыры кайнап, өзүн токтото албай, оң колу кылычтын сабына сермелип, ордунан атып турду.

Ошол учурда Тултемир сабына коргошун уюткан камчысын бүктөй кармап, жол торой:

— И? Кылгылыкты кылдырып коюп... — деп келатты.

Бекназардын эки көзүнө кан толуп кеткендей болду.

Ачуудан жаагы карышып, кылычын сууруп, алышп, өзүн да унутуп, чуркураган элди да унутуп, түптүз Тултемирди качырып басты. Тултемир камчысын алыштан шилтеп калды. Бекназар сол колу менен камчыны өрүмдөн шап кармап, бир силкип, Тултемирдин колунан сууруп алды. Тултемир эки этегин далбактатып, Абил бийдин өргөөсүн тегерене качты. Бекназар жолборстай күркүрөп, алдынан жан беттеп тосо албай:

— Ата-ганаң-дын!.. Хандын тагасы эмес агасы болсо да, өлтүргүм келсе өзүм эле өлтүрөт болчумун Домбуну. Жалаа жапкың барбы? Ыя?!. Ата-ганаңдын... Ушул жерде, Абил бийдин эшигинде ушу сени өлтүрүп, баарын мойнума көтөрөйүнбү, ыя?.. — деп, кылычын эки шилтеп, Тултемирдин далбактаган эки өңүрүн түшүрө чаап жиберди.

Тултемир Абил бийдин үстүнө кире качты.

Карап тургандардын аны учту. Абил бий эшикке чыгып да койгон жок. «Келсин алдыма өзү» деп отурду. Бекназар биртке эсине келип, эшикten кирип, босогодон жогору өтпөй токтоп, салам айтты. Абил бий башын ийкей, саал тынчы кете копшолуп, үнсүз алик алды. Бекназар улагага сыңар тизелеп отура калып:

— Бий, — деп ақырын баштады, — бу менин кой оозунан чөп албаган бечера тууганым эшигиңизде керилип калыптыр, күнөөсү болсо күнөөсүн мойнума алып, күнөөсүз болсо, момунду мынча кордук кылгандардын аты ким экенин аныктап кетейин деп келдим...

Абил бий:

— Төргө өт, баатыр, — деди шашылбай. Бекназар сес кылдыбы, өчөштүк билдириди, улагага сыңар тизелеп отурган бойдон, үнчукпай былк этпей койду. Абил бий да экинчи сазе кылган жок.

— Баатыр тууганыңа биртке шек түшүп турат. Домбу хан тагасын кимдир бирөө жолун тосуп атып качкан экен, мына бу Тултемир баштап, жигиттери кууп кармашса, ушул Кулкиши болуп чыгыптыр. Эмне кылабыз? Менин дагы башым маң. Ишенейин десем, кармалган момун Кулкиши, ишенбейин десем, Домбу атылып отурат.

Бекназар дагы катуулап кетти:

— Домбуну өлтүргөн башка киши. Аны өзүңүз жакшы билесиз, бий. Бирөөнүн мага жалаа жапкысы келип жаткан болсо, аны ошондой деп эле ачыгын айтсын, Кулкишини аралаштырбасын, колунан келеби, мына менин өзүмдү кармасын! Көзүңүз жетип турат, бий, Домбуну өчөшкөн бирөө өлтүрдү, а биздин өчөштүгүбүз бар беле?

Абил бий ууртун тартып, «Дан багарларга жакын жерден тос. Уктуңбу?..» деген сөзү көңүлүнө келип, ошондогу күңкүл үнү азыр кулагына угулуп, тымызын ойлонуп калды. Кокус Домбу мерт болуп калса, башынан эле дан багаларга доо кылайын деп болжогон эмес. Шекти гана өзү жактан алыштатып коймокчу эле. Мына, Домбу бир ок менен тыңдым болду. Ошол тегеректен дан багар Кулкиши кармалды. Ою эки эсе болуп, онунан чыкты. Эми Абил бий үчүн калыстык сурап Бекназар гана алдына келиши керек эле. Мына, Бекназар да, Тултемир да. Абил бий чатаكتы өзү басууга өттү;

— Тултемир, эми көп уруна бербе. Түшүнүп турabyз, алдырган энесинин койнун ачат деген, сен ағаң өлүп алдырып турган кишисин. Ошентсе да, өз көңүлүндө өзүң калыс бол, бекем бол, ушу дан багар туугандарыңдын силерге өчөштүгү жоктугун ойлон, ага бизге кошулуп ишенип көр. А баарыбыз күбөбүз, Домбууга данбагар туугандарыңдын жеринин четинен ок чыкты, бирок кокту-колотто ким жүрбөйт, эсте болсун бул жагы...

— А Бекназар, чычалаба сен дагы, — деп Абил бий Бекназарды карады. — Тууганыңдын көп келтек жеп калганына уукпа. Қүйүт экилентип турганда колу тийип калыптыр Тултемирдин, макул, кечиримдүү атайы кылбаган соң. Тууганымдын урушу торконун жыртыши. Эчтеме болбойт. Билбестиктин иши. Кабак эмес каңк этип жарылып жатып кала турган Кулкиши. Семиз кара кой союп, терисине ороп кой. Туруп кетет эртең...

Отургандар:

— О, сөз эмес бекен! — деп жабыла кубатташты. Бөлөкпүзбү? А көрө, бириңден бириң шек кылып, чырылдашып отургандан көрө, кайран Домбу тууганыбызга кол көтөргөн наисапты издегиле да көптөп...

Бекназар обдуулуп:

— Үракмат, бий, — деп ыраазылык билдириди, — ыракмат, сиз ушинтип адилеттике кызмат кылсаңыз, биз Сизге кызмат кылбасак көзүбүздөн чыкпайбы! Макул, айтканыңыз айткан, бөлүнбөй, жиктебей Домбу тууганыбыздын ариетине тике туралы баарыбыз...

Тултемир булар келишип кетти дегенчелик түр көрсөтүп:

— Өлгөндүн эле шору окшойт... — деп мыңқылдай баштады эле, Абил бийдин эки көзү тептегерек болуп, ачусу келип:

— Тарт э! — деп кагып таштады. — Эби бар да бейжайлыштын да! Тууган жалгыз эле сеники беле? Кайран Домбу ушу турган баарыбыздын тууганыбыз болучу. Кычы сүйлөгөндү кооп, ариетине камдан. Катар туруп өкүрүп, эл көргүндөй ариетин кылып, тууганчылыгыбызды түзүк өтөп, жакшы көмөлү. Эси жок, күн түгөнбөйт, издейбиз өлүктү көмүп алган соң, же өлүгүбүз капшытыбызда сасып жатсын, биз этегибизди үзө чабышып отуралыбы, сенин оюңча? Ыя?

Тултемир үңқүйдү.

Бекназар Абил бийге биротоло көңүлү агарып, ордунаң туруп, кадимкидей ийилип тазим кылып, ыракмат билдирип, коштошуп чыгып кетти.

Эл дүүлүгүп, өргөөдөн Бекназар эмне болуп чыгар экен деп, тирелип күтүп турган эле. Бекназар тышка чыкканда санаасы жакшылардан эки-үч киши жүгүрүп алдын тосушту. Бекназар унчукпай өтүп кылыш менен кыл чылбырды кесип-кесип таштап, Кулкишини бошотту:

— Оро чепкенге... — деди Эшимге. Эшим күдүндөп, дагы бирөө жардамдашып, Кулкишини чоң чепкенге ороп жиберди. Кара кашка аргымакка минди Бекназар. Шылкылдаган Кулкишини ага өңөртө беришти. Ооруксунуп кичине кыңылдады Кулкиши. Балача алдына алган бойдон, Бекназар эч кимди тиктебей, эч ким менен кайырлашпай, унчукпай, көк өзөн багытына салды. Эшим үзөңгү катыша катар, Кулкишинин этегин жаап, чепкенди тартып ороп жардамдашып кетти.

Турган эл дымып тиктеп калып калды.

— Тууган болсоң ушундай бол! Кайран Бекназар! — деди бир убакта бирөө.
— Бекназар Бекназар болуп, бүгүн туугандыгын көрсөтпөсө туугандарына сөзү өтөбү эртең?! Мына, айыкса Кулкиши ажалга жумшаса барып берет Бекназарга.

Туугандык деген ушу! — деп коштоду экинчиси.

Данбагарлардын карааны улам алыстап баратты...

VIII

Сары күз эле...

Кырк сыйпай менен капыстан келип Насирдин бек Абил бийдин айлына түшүп калды. Ким чакырды эле? Айыл бүлүнүп калды. Абил бий жайыкка тезинен он- чакты өргөө көтөрүп, сыйпайларды жайгаштырып, Насирдин бекти өз үйүнө түшүрүп кадырлуу, сыйлуу мейман катары күтүндү. Бирок ханзаада бу сапар кабагын түйүп, эч кимди бет багып тиктебей, чечилип сүйлөбөй, саламга келгендерге алдыртан серп таштап, түнөрүп отурду.

Кыска үйрүлүп амандык сурашкан соң:

— Абил бий! — деди Насирдин бек катуу. — Менин жан тагам кайда?

Отургандар дем тартпай өргөө ичи бейиттей жымжырт боло түштү. Абил бий кайгылуу томсоруп, башын жерге салды. Көздөрүнүн кыйыгы бирде Насирдин бекке, бирде Абил бийге көчүп, ушу азыр өлөрчө коопту сагатты күттү, ар ким отурган жеринде катты.

— Айт, бий! Менин ээзил кайран тагам көрүнбөйт!

Абил бий үшкүрүп алыш, баш көтөрдү:

— Ханзаада... Кайран Домбу сиздин тагаңыз болсо, биздин жан күйөр тууганыбыз болучу. Жазмыш ошол белем, кайран Домбу бул дүйнөдөн жүз үйрүп бизди таштап кетти...

Эл жеңилдене шыпшынып жиберишти. Шыпшынуу өлгөндүн кадырын эстөө эмес, ошол чөлдүн жыланындай ышкырган Насирдин бектин каарына туруштук кылыш, калтаарыбай жүйө сөз таап турган Абил бийдин тилине шүйшүнүү эле.

— Ошондойбу? — Насирдин бек заардуу көз менен ата тиктеп кекетти. Ал баягы жылдардагы боз улан эмес, көркүү чертилген жылтыр кара муруту сулуу жүзүнө жараышып, картмак тартып, келбетине сүр кирген. Сол ныптасында сабына каухар чегерген, кынына күмүш жапкан ийри кылыш жатты. — Ошондойбу, бул дүйнөдөн өзү кечип кеттиби? Айтчы, бий!

Өзүнүн төрүндө, элдин көзүнчө минтип желкелөө Абил бийдин этин үркүттү.

Көзүнөн кашкөй учкундар жылтылдап, чекеси чүрүштү:

— Жәэнчөр! Домбу тагаңыз кудайдан келген ажалдан өлдү. Кудуреттүү кудай өлүмдү бирөөгө октон, бирөөгө оттон, бирөөгө жаздыктан жеткирем деген го.

Жазмыши ошол экен, жан тагаңыз өчөшкөн бирөөнүн огуナン себеп таап өлдү.

Кудайдын каалосуна не дегин бар, жәэнчөр?

Отургандар дуулдай түштү. Насирдин бек кубарып кетти. Ал обдулуп бирдеме демекчи болду эле, жанында баятан көзүн жуумп чарчап отурган кары кеңешчиси колунун учун көтөрүп, аны токтолуп койду. Насирдин бек кыжыр менен эрдин тиштеп отуруп калды.

Абил бий башка жакты тиктеп, мисирейип;

— Кантели. Кайран туугандан айрылып көп ыйладык, көп күйдүк. Тапкан жокпуз.

Кантели. Арты кайырдуу болсун. Мындан өзгө көнүл төтөгү барбы, — деди.

Хандын, анын эркө балдарынын азабын эл көп тартканын Абил бий билбейби? А ошо биле отуруп, Домбунун өлүгүн ошондой катуу баштыктын, аңкоолуктун залдарын жашырып кала турган окуюга айлантып, ушуну менен тактын эртеңки аманчылыгына эмгек көрсөтмөкчү эле. «О бузулгандар... ушинтип жүрүп, кайран Нарбото бий үч тайпа

— кыргыз кыпчак, кыргыз казак, сарт кыпчак элине башбаанек болсун деп көтөргөн үйдү өрттөп жиберишет бу өңкөй катынпоздор...» — Абил бий ачык эле кыртыши сүйбөй тыржыйып калды. Домбу атылган соң ал жөнүндө ордого өзү кабар кылган, артынан элден чогултулган дүйнөнү чыпчыргасын коротпой казынага жөнөткөн. Домбунун өлүмүн табалап, бүткүл жамандыкты, жабырды ошого шылтап, караламанды сооротуп, хан атын, хан даражасын кир жугузбай коргоп отурбады беле. Ал катуу өктө ойлоп, сыйнып калды.

Бирок кылып кете турган иштин тизгини тиги күчтөн тайып бир кудайга кулдугунан башка бул жер үстүндө әчтемеси калбагандай көзү үлдүрөтө сүзүлүп отурган кары кенешчиде получу. Бул аяр адамдын келип турушу эллеттин бир-эки айлын итин улутуп кыйратып кетишти түшүндүрбөйт. Мунун вазифасы кылыш менен баатырлык кылуу эмес, мунун вазифасы жылма сөз аркылуу, адаттын чеги, шарияттын жобосу аркылуу тушап жыгуу.

— Капа болбо, бий... — деди кары кенешчи шалдыраган алсыз үн салып. — Жээнициз жан тагасына күйгөндүктөн кызуу сүйлөп койду окшойт. Эркелейт да... Бала да... Кечирип койгойсуз, бий... — Кары кенешчи башын ийкендейти... — Кантебиз. Өлөр. адам өлүптүр. Сиз менен биз тириктин тынччылыгын көздөшүбүз лаззим...

Эки манап тиктешип калды. Абил бийдин жүзү жумшарды:

— Бул ак сөз...

Насирдин бек Абил бийдин үйүнө калбай жигиттеринин үстүнө аттанып кетти, жөн кетпеди: «Күнөкөрдү табасыңар, болбосо...» деп катуу зил менен кетти.

Бүт элет күнгүрөп, Домбу үчүн Насирдин бектин күн сурал камалап жатканын кооп менен кеп кылып, кулак түрдү. Ханзаада Насирдин бек мырзанын каарына Абил бийдин сестенбей туруп айткан каяшасы өзгөчө даңаза болуп жатты.

— Кайран бий! Таш тиштетти хан баласын! Кана, кай пенде батынат хан тукумуна! — деп мактандыш, сыймык болуп тарады.

Туштуштан Абил бийге айыл аксакалдары, уруу билермандары саламга келе баштاشты. Алардын дилинде кадырлуу Абил бий бейкүнөө тил угуп, кордук көрүп калган сыйктуу. Анын алын сурал, кабагын байкап, керек этсе ар кандай көмөк көрсөтүшкө тымызын даярдык кылып келип жатышты. Кайсы кордукту көрсүн? Насирдин бек менен биртике кермур айтышкандағы ызасын кечинде от боюнда кары кенешчи жууп таштады. Бирок, келгендерди Абил бий адил кызматы үчүн акарал алган кишидей муңайып отуруп тосо берди.

Насирдин бек жоо кийимин чечпейт. Арасына эллеттен киши аралаштырбай тамаша куруп, союш жешип, сыйайлары тойлоп жатты. Күндө бир убак атайылап кыйкырып кырдап чабышып, атчан дабла аткылашып элдин сесин, алышат. Күндө кечкурун корбашысы беш жигит коштоп айылды аралап ат ойнотуп:

— Күнөкөр табылдыбы? — деп кыйкырып, мырзасынын талабын эске салып өтөт, күнөкөр табылбаса камсыз айылды канавайран кылышарын ачык туюнтар.

Четтен баарын байкап, баарын угуп турган Бекназардан да, акыры Абил бийге Эшим салам жеткирди.

— Ыракмат, пансат. Кутурган күчүгүнө кайрыган сөзүңүз мени ыраазы кылды. Ушундай эле болмокчу эле. Буларга кылган кайыр чайыр болуп кайтарын түшүнгөндүрсүз...

Эшим бүктөй кармаган камчысын көкүрөгүнө алып таазим этип, Бекназардын бул саламын сөзмө сөз айтып турду. Абил бий құлұмсұрәп, жүзүнө нур ойноп, кубанып укту. Кымызга талыкшый түшкөн кары кеңешчи катар коюлган күш жаздықта үргүлөп кеткен эле. Ал тиши жок оозун биртике ачыңқырап, тамагынан қыркыр этип конурактап, былк этпей жаткан. Абил бий ага аста көз кыйығын таштап алып, Эшимге акырын сүйлөдү:

— Айтып бар баатырга... Бекназардай тирегим болбосо, менин карам чымчык үркүтөр беле! Сел токтотор кубатым, айбатым сilerсиңер, айланайын...

Эшим кетүүгө диттенип, кайта кыйылып токтоп, тиги жаткан киши жакты тиктеп калды. Абил бий сезип:

— Айта бер. Сыр жашыра турган бөтөн жок, айта бер! — деди. Кыйды чал сөз тыңшап жатты бекен деген кыяз кылып, тыңшаса көңүлүн бир кубантып коймокко бий акыркы сөзүн көтөрө салып кайталап айтты:

— Айта бер, сыр жашыра турган бөтөн жок, айта бер!

— Насирдин бектин бардык жолу кесилди. Мерчемдүү жерлер тосот кылықды...

Сиздин бир ооз сөзүнүздү сурады Бекназар аке.

Абил бий ордунаң учуп туруп, Эшимди жакасынан өзүнө жакын тартып:

— Жинденбесин... Жинденбесин!.. Токтотсун... Токтотсун!.. — деп шыбырады аптыгып.

— Бий туура айтат.

Абил бий селт эте түштү, Эшим катып калды. Уюп жаткан жыландын көзүндөй жылтырап, кары кеңешчинин нурсуз көздөрү жаздықтардын арасынан экөбүнө кадалып турган эле.

— Кхм... бий тууру айтат... — деп, эч шашпастан ал акырын козголду. — Айтып бар, жакшы жигит, баатырларга бөрүнүн уясын бузуп, бөлтүрүгүн кармап алса болот ки, бирак бөрүлөр өчүгүп кийин короого апат түшүрөрүн тоолуктар жакшы билишпейби? Ушуну баатырлардан сурал кой, жакшы жигит.

Абил бий чаңырып кошумчалады:

— О! Айтып кой!.. Тенирбердиге айтып кой!.. Уктуңбу! Уктуңбу?

— Уктум...

Эшим таазим кылып чыгып кетти.

Ошол күнү эле Абил бий эллеттин билермандарын шашылыш чогултуп, Бекназардын жең ичинен жүргүзүп жаткан аракетин чийинден чыккандык деп айыптады. Кимде-ким тентектин тилине кирип айлынан жигит чыгара турган болсо, элчиликтен кетишерин эскертип, катуу буйрук кылып тыюу салды. Эртеси түшкө жа-кын Наманген бегинен дагы қырктай аттуу сыпай Насирдин бекке кошумча келди. Насирдин бектин корбашысы эми кутурду. Айылдан айылга киши каттатпай, топтонтуп ат бастыртпай, жолжолдун тоомдоруна куралдуу кол койду. Элдин үрөйү учту. Өлтүргөн кишини ким табат? Мен деп келип береби? Эгер өлтүргөн табылбаса, анда Насирдин бек шектүү деп элдеги белдүү жигиттерди бүт карматарын айттырды. Ким чыдайт буга? Айла түгөндү.

— Деги айтсын, ханзааданын кантсек көкшүнү суүйт экен?

— Айтсын! Не көксөгөнү бар экен? Ачык айтсын! — дешип суроо салышты аксакалдар кары кеңешчинин алдына келип.

Кары кеңешчиге ушул учур зарыл болучу, ал көп күндөн бери зарыгып ушул сөздү бул элдин өзү айтышын күткөн эле. Хан тагасынын өлүгүбү, ит өлүгүбү, ага баары бир, эптеп шылтоого жарап эллеттин каймагын калпып кетүүгө жараса болгону да. Ал шек бербей бөөдө кайгыга дуушар болуп, аргасыздан кирпигин кыймылдатып арага түшүп отургансып:

— О тагдыр-ай, кандай күн туулуп кетти! Башка кылар амал жоктон айтасың... — деп кыйналып, кыңылдап сүйлөдү. — Кантесиңер? Кан бере албасаңар анда күн бергиле. Адат ошол, салт ошол, шариятка сыйганы ошол... Майли, мен ханзаада жээниңерге сөздөшүп көрөйүн. «Бечара тагаларыңды жарга кыспа, жүртчулуктун ыгына көнүп кой» дейин. Кудурети күчтүү кудайым көңүлүнө макул салып жиберсе ажап эмес го...

Мына зордук деген ушубу? Аксакалдар жымжырт болуп отуруп калышты. Бир өлүп көрбөгөн башка жамандыктын баарын көргөн деген карысы да кеңиреп башын көтөрө албады. Өлүктөй тынымды Абил бий бузду. Ал ортодо калбадыбы. Анын өкүмүнө ыкрап кылып, амирин туткан өз эли минтип кыстоодо туршу кайдагы бир атасы башка келип кысмактап туршу Абил бийдин арына тийишти. Өйдө тартсан өгүз өлөт, ылдый тартсан араба сынат. Ал улутунуп жиберди:

— Мейли, алгысы келген кунун алсын! — деп, ичинде үгүттай кыжырын жашыра албай кетти. — Үйүнө капыстан жылан кирип келсе ак чачып чыгарасың. Ошол да!

Насирдин бек күндөн күнгө катаал. Сыпайларын эркинче койду. Жээликкен жигиттер айыл чуулдатып чаап, үрүп чыккан итти аткылашып, элдин малын четинен сурабай кармап союшту. Бул жүрттүн зоруна да, букарасына да каастарын тиккен душман катары кутуруп жатышты. Күнүгө кечкүрун корбашысы беш жигит коштоп чыгып, дүбүрөтө жол чаңдатып чаап:

— О тагамдын куну бүттүбү? — деп кыйкырып, мырзасынын каарын түйдүрүп өтөт. Бул кекетүү, мазактоо. Алдына ат тартып, үстүнө кымкаптап тон жаба коюп бүтүрө турган иш болсо кана? Насирдин бек оозуна батышынча сурады. Бүткүл эллетти кунга жыкты. Мин өсүрдүн ат, мин кызыл дилде! Бул дүйнө кайдан табылат? Кайдан жыйналат? Акыл кайда? Арга кайда? Алгач бөрү көргөн малдай топурап, Бекназардын жанына топтоло калган элди Абил бий камчысыз айдал таратты. Эми ким баш көтөрөт? Ким чогулат?..

— О тагамдын куну бүттүбү?

Арыз, доо, барымта чоң айылда суралат эмеспи. Күн бычымы да ошол чоң айылда, Абил бийдин айылында. Айылдын үстүндөгү соксойгон кароол таштуу дөбөдөн жарым айдан бери карайып жыйын тарабады. Жыйын башында эллеттин кекүрөк көтөргөн билермандары, аксакалдары бүт бар. Күн ойлуугу кары кеңешчиде, ал корунган бейдөй бүрүшүп, чыканактап жатканынан козголбой тарамыштуу арык мойнун кыңырайтып, көзүн сүзүп, үлдүрөп жатты. Эллеттин жаагын жанган чечендери мусулмандыкты, туугандыкты, жерлики ортого таштап, биринен сала бири саймедирейт. Кары кеңешчи көзүн араң ачып:

— Э, мусулмандар, менин айтканым айткан болсо, силерди ушунчалык кыйнар белем?.. — деп күпкүү алаканын жайып коёт. — Өлүктүн мураскору ханзаада. Ханзаада тагасынын кунуна жырык тыйын албай кечип кетсе ага мен эки дүйнө ыраазы болуп, ыракмат деп аттанып кете берем го, антсе кана?

Аксакалдардын бири башын калтылдатып кейиди:

— Өй, увазир, күдайга карасаңчы. Мураскор дейсің... Ханзаада кайдан мураскор болот. А жөн эле өкүм зордук дей бер да. Домбу канетсе да өзүбүздүн эле тууган болуучу...

— О, теңір ай, өз тууганың үчүн өзүң күн тартып... — деп жиберди топтун четинен бирөө.

— Мусулмандар, э мусулмандар... ханзаада Насирдин бек бери аттанып чыгарда Калам-и-Шарифти бизден канча өйдө билген пакиза уламалардан жол сурап чыккандыр, жөн эле түн каракчысы окшоп келе бербегендир...

— Шарият колунда, увазир, кайда жетелесең өз әркиң, — деп ыза болуп, аксакалдардын бири тұра жөнөдү. — Бар, билгениңди қылып ал!..

— Бұлғұнтың оңой, мусулмандар, — деп көзүн қылыйтып жыландын башын чыгарды кары кеңешчи, — бұлғұнтың, билгениң қылып кетүү баарыдан оңой, мусулмандар, а бүтүрүү деген кыйла машакат. Э, ушу чыры жок бүтүш мага эле пайдабы? Ойлонуп көргүлө, мусулмандар, ойлонуп көргүлө...

Арт дүбүрттөп калды. Тұрган әл чуулдап жарыла качты. Жигиттерин чубатып Насирдин бектин корбашысы жыйынга түптүз аткоюп кирип келаткан эле. Ал ат ойнотуп тиги үй мүйүз тартып отурған билермандардын кашына токтой калды да:

— Кана, тағабыздын куну бүттүбү-жокпұ? — деп кекерлеп катуу сурады.

Абил бий жумшак құлұмсүрөп, әэгин көтөре мұңайым жооп қылды:

— Камсанабасын ханзаада. Бүтпөгөн иш болор беле, бүттөт, — деди. Корбашы тиги кары кеңешчи бийдин сөзүн кубаттаганын билгизе башын ақырын ийкең тұрганын бир карап билди да, ат үстүнөн таазим қылган болуп ишарасын түзөп, кидирбей кайра тартып, дыргыткан бойдон кетти. Эл селейди.

— Бий... — Бекназар катардан обдулуп, туталанып сыңар тизелеп тұра калды. — Не тебелейт булар? Не кутурат булар? Чыдап отурастыңбы бул кордукка бий Абил? — деп, ал табалады, кейиди. — Эй, каран күн, бизге кошоматтан башка, чокубузду колубуз менен калкалаштан башка арга калған жок беле?..

Абил бий нестейип укту. Эки ортодо айласы куруду. Ал иреңи кубарып, қысталып:

— Э, баатыр, түшүнүп тұрам... — деди ой басып. — Бийлик бар жерде зордук бар, зордук бар жерде кошомат бар. Бийлик қылыш башкаларга караганда ток жүрүш үчүн керекпи? Кошомат кошомат қылыш, ошону менен жан багыш үчүн зарылбы? Ушундай да болот. Бийлик бир көпкө таандық бир улук ишти баштоого же бүтүрүүгө бел болуп берсе, ага не жетсин, анда бийлик канча катуу, канча кандуу болсо да, анын катуулугу, кандуулугу акталып кетет. Кошомат да көпкө пайдалуу бирдемени солкулдак көпүрөдөй калпыс учурдан өткөрүп кетүүгө аралжы кирсе, анда кошомат канча пас, канча кир болгонуна карабай, анын пастығын, кирлигин кийинкилер кечирип көёт... — Абил бий тегерегин муютуп ушундайча жооп айтты да, сабыркап кеткен өндүү кирлигин ылдый түшүрө берди. — Сабыр қылалы, баатыр. Сабырдын түбү сары алтын...

— Сабыр? Сабырдын түбү сары алтынбы? Бий, сабыр қылуу, чыдоо, күтүү жакшы дейли, бирак көп сабыр қылууга, көп чыдоого, көп күтүүгө үбакыт барбы, адам өмүрү өтө кыска да... — деди Бекназар. — Мына биз сабыр қылып не таптык? Сабырдын түбү сары алтын эмес сары үбайым болуп жүрбөсүн!

Миң жылдардан бери әллеттин тарыхы, заңы, салты, таамай сөзү оозеки жашайт, атадан балага калып, замандан замандарга көчүп келет. Сөз кадырын билишет. Жыйын асель аарынын уюгундай күңгүрөп баратты. Кары кеңешчи томсоруп, айлакер көздөрү

диртилдеп жоопарасына тегерене чаргыды. Баатырдын от көзү, куйган жездей чың бою, кайраты аны таң кылды, элдин башына түшкөн жабырга күйүп, түтөп турушу, бир чети жагып да кетти. «О жараткандын ичи кен, тикенектен гүл чыгарган кудуретинден айланайын жараткан, баш деп куру кабакты көтөртүп койбогон экен буга, ушунусуна жараша... Оозунан чыккан сөзүнүн жүйөөсүн көрбөйсүңбү...» — деп ойго батып тиктеди.

Эл дүүлүктү. Жабыла атка чүркешли, кымкуут баштала турган өндөнүп баратты. Бу этекке чок түшкөндөй мезгил, кол күйсө да будалап өчүрүп калбасаң, бүт өрттөнүп кетишиң мүмкүн. Абил бий тынчсызданды. Анын кабагын байкап турган кай бир аксакалдар дароо тура жүгүрүшүп, аттанып калышкан топтун алдын тосушту.

- Ай, бирпас сабыр кылгыла, токтогула.
- Бул алаамат бир силирдин башыңарга түшүп турабы? Түшкүлө аттан.

Жалакайлык көрсөтпөгүлө. Не болсо да чогуу туралы, кеңешели.

- О, кокуй десенчи... Бөлүнгөндү бөрү жейт, колтук ачпай туралы.
- Йе атасынын көрү! Туулмак бар, өлмөк бар, несине кайышкыдайбыз!
- О жок, аксактын акырына караган жакшы...
- Кана, түшкүлө... Тынч бүтө турган иш болсо тынч бүткөнүн көрөлү, бүтпөсө бүтпөгөнүн көрөлү... чогуу көрөлү...

Кыйла сүрсүр кеп, жүртчулук айтылып жатып, Бекназар баатырды ээрчип аттангандар кайра түшүштү. Жыйын кайра күү-күү. Чечен тилдер салттын, адаттын, адалдыктын чегин кайра ортого таштады. Кайра өктө, кайра таарыныч, кайра эгешүү. Бирок кары кеңешчи майтарылбады, жүйө сөзгө тен койбоду. Өзү үргүлөп, кичинекей, куурап бараткан колдорунун учу араң кыбырап теспенин ташын жаймажай санайт, ушунусу болбосо сөлү качкан иреңи тириүнүн кейпи эмес. Анткени менен, азазилдей кыйды акылы абдан так. Сөздөн көрө билекке сыйынгандардын өмгөгүнөн да сезгенбеди. Кокондун чарпаясында чай ичип отургандай анын эчтемеден камсанабай, камырабай отурушу элдин эки көзүн ого бетер чекчейтти, кандаидыр катаал күчтү сездирип үшүн алды.

Жыйын бул күнү да бүтүмгө келбей күн батырды.

Абил бий өргөөдө чоң жагылган от боюнда. Ичиги желбегей, бир жеңи ийнинен түшүп кеткен, өйдө кылбайт, оорудай сабыры суз. Былк этпей чоктун кызылын тиктеп отурат. Кары кеңешчи чарчаган өндөнөт, төрдө күш жаздыктарга кыңкайып, алаканын жаагына жаздал, бүрүшүп жаткан. Ал дайыма уктабаса да көзүн чала жумуп, бардык шүмдүгүн кирпиктин артына жашырып, кулагын аяр түрүп жатчу го, бүгүн көздөрү такыр эле жумулбады, ал дагы ойго батып от кызылын тиктейт. Жана элдин дүрдүгүп атка чүркаганда козголбогон кыйды киши азыр тигинин ырайын байкап, чоочулап, демин ичине тартты.

— Бий... — деп акырын кеп баштады, ал акырын өйдө болуп. — Кхм... Эл сиздики, бул оорчулук сизге да салмагын салды. Улук сардар Абдырахмандын сизге пикири кыйла жакшы, о күдайым жогору кылсын мартабасын... Кабакты ачыңыз, бий. Алтын такка көрсөтүп келген ак кызматыңызды ордо эсинен кантип чыгарсын? Сиздей жетик адам болбосо, бу жүгөнсүз элди ким күргүчтөп бермекчи? Акыры бул ишти бүтүрүштө да ордо сизге ишенген...

— Оулия! Буудайдай ташты эркин кармап турсаң, ал сенин колунда, анын катуулугу да, салмагы да сезилбейт, аны сыга кармаса, ал колго өтөт, колду оорутат. Ошол

сыңары, бул элди канча сыга берсең ошончолук чатак ыrbайт, ошончулук каяша көбөйөт. Андан нары Абил бийдин үнү муздап кетти. — Ушу ант урган Домбунун ит өлүмү ушунча чуу болуп! Мени элден кол жуудура турган болду хазретиңиз! Суук түмшүк кыла турган болду хазиретиңиз! — Ал эрдин тиштенип, дем тартпай токтоно калды да, кыжыр менен ичикин түшүп жаткан жеңин бир силкип ондоп кийди, энтигип күңкүлдөдү. — Чоң атасы Хажы качан өкүмдар болду эле? Ал сенделип тоо жамынып жүрүп өтпөдү беле? Нарбото бийдин балдарынан сан тийди беле буларга? Үя? Тиги Насрулла- батырхан олжолоп кеткен тажыны мына биз алып кийгизбедик беле, атасы Шерали аталанын башына?.. Же жалганбы?

— Чын, бий, чын...

Абил бий жер муштап жиберди:

— Карапамандын көзүнө даражасын көтөрүп колумду боорума алып койсом, коркүп калды деп отурат жанагы кичинекей катынпозун! Мен кайра Нарбото бий тиккен үйдүн биримдиги кетпесин, куту учпасын дейм... Бул тоодон өрт чыкса эптеп мен басып отурам, а мен чыksam ким басат? Үя? Ким басат?!

Сөз мынчалык ачыктыкка баргандан кийин кары кеңешчи да, тиши жок оозун ачып, кыш-кыш эте үнсүз күлүп:

— Жиендериңиз эч кимдин чекесин жылдыткан жок, бий... — деди. — Баарыбыз мамлекеттин мудасы үчүн жүрөбүз. Э-э, Абил мирза... хазрети дейбиз, а хазретиңизди сиз менен биз көтөрүп турабыз. Алтын тактын төрт буту биз. Бирибиз эле кыйшайсакчы эгер, алтын так алтындыгына карабай көңтөрүлүп түшөт да, үстүбүздөгү байкуш мурдунаң тиет как жерге...

Сөз төркүнүнө маашыр болушуп жылмайып, жумшарып калышты.

...Домбунун артынан доочу келгенден бери элдин кысылганын, чалдардын кейишин көрүп, Мадылдан тыңчтык кетти. Күнү-түнү ой басып, уйкусу качты, анын уяты ичин тырмады. Кайсы шайтан айдан ошол ишке кириптер болду эле! Бир уруу жүрт бүтүндөй күнөкөр эсептелип кунга жыгылып отурат. Кантти эми? Өлтүргөн мен деп барып берсеби? Бир күнү күүгүмдө ордунаң турду да, башы оогон жакка жөнөдү, кандайдыр теренден бүдөмүк акыл жетеледи бейм, ал Абил бийдин айлы тарапка келатты. Айыл четине барып, жүрөк заада болуп токтоп, дүйнөнүн бардык лаззатине кол шилтеп, шалдырап, күздүн боз кыроо баскан муздак чөбүнө отурду.

Ай сүттөй. Жер буурул тартып, адырлар жонун сала балбырап уйкуда. Тоолордун карлуу кыркалары үрүл-бүрүл, өзүнөн жакуттай шоола чыгарып, өтөккө караганда акыл тартып, тунук деңиздин түбүндө мемиреп чөгүп жаткандай тынч. Алда кайда буурул парданын артында үкү жүргөнсүйт. Те адырдан үйүр талашып алышкан айтырлардын аңылдаганы жел канаты менен бейкут абага калкып, кайта ошол замат кайдадыр алыштап дым болууда. Айылдын астында ак жардын колтугундагы түбүндө кара көз башаты бар чоң саадада жалгыз сүтак сайрайт. Күздүн бул сандугачы бирде көңүлү эргип көтөрүңкү, шаңдуу, мукамдуу үн салды, тил бүткөнү жадабай кубулжутуп күмары ташып ырдап жүргөн ырына өзү берилип, өзү эрип жүрөгүнүн алабын сайрады, бирде жараткан аны алмусактан ылдыйбаш жаратканына өктө айтып, өмүр өксүгүн муңканып кошту. Анын арман үнүн да, эргүүсүн да короодон ныксыроо баскан ток дөбөттүн корс-корс үргөнү бузуп жатты. Мадылдын каңырыгы түтөдү.

Абил бий мейманын коштоп тышта эле. Алар нары-бери басышып, ак чаңгыл болуп көктүү экиге бөлө чубалып жаткан саманчынын жолун тиктешип кеп салышып турушкан.

Айыл четинде чый-чый үндөр чыгып, бир шойконду сезгендей иттер абалап тура чуркап, аңыча эки караан жакындаш келе беришти. Өз жигиттеринен экен, бирин Абил бий үнүнөн тааныды.

- Ким? Ким бу бей убак жүргөн?
- Сарыбай мунушкердин укеси...

Абил бий шашыла:

— Мадылсыңбы? — деп сурады, анын үнү ачuu билгизип катаалданып чыкты. — И, кайдан бери?..

Жооп ордуна Мадыл жалп этип Абил бийдин бутуна баш урду:

- Айланайын, бий, — деп жашып кетти.
- Бул ким? — Кары кеңешчи шектенип тиктеди.
- Өзүбүздүн букара. Оулия, сиз капа болбой үйгө кирип жай ала бериниз, мен бул шордуунун арызын угайынчы...

Кары кеңешчи ичинен келмесин келтирип өргөөгө кирип кетти. Абил бий Мадылды өргөөдөн обочо ээрчитти. Абил бий кишинин көзүн көрүп турбай сүйлөшкөндү әч качан жараткан эмес. Тилде сөөк жок, кайда тартсаң бурула берет, тил дилди көрсөтө албайт, а кабак, көз, эриндер кишинин дилинде әмне болуп жатканын жайып көрсөтүп турат деп билет. Ал азыр да айдын жарығында Мадылды өзүнө жакын тартып, мурчуюп атып тиктеп:

- И, дагы әмне болду, көр жаман? — деп сурады.
- Эмне болду? Тантырап салдыңбы?
- Айланайын бий...
- Айланбай жерге кир! — Абил бий Мадыл тооп кылганга тырмышып жаткан этегин булкуп алды. — Айланат имиш! Тур өйдө, арамы! Кимге тантырап салдың айт!..
- Жо-ок...
- Касам ургур...
- Өзүндөн башка кимге айтам арзымды? — Мадыл соолуга түштү. — Кимге тантырамакчы элем. Бий, айланайын бий, мен өлө турган болдум, мени кармап бериниз. Ушунча элдин убалына каларымды билсем..
- Ал бетин басып өксөдү. — Мени кармап бериниз, бир мен өлөйүн!.. Мен өлөйүн...
- Өлмөктөн доңуз көп, курсакта урган жаман. Ой кем акыл, билесиңби бирдемени, макул эртең сен ортого чыгып бер, ушу сенин каныңа ыраазы боло турган ким бар? Беш түтүн шордуу Нойгуттун үйү қүйүп кетет, таланат, балдары олжо болот! Ушуну ойлобойсунбу, а төбөндөн тийгир! — Абил бий күлүп койду. — Хан тагасына башмабаш өтөм деген экенсиң го. Унчукпа, жым бол, бolor ишти болтурган соң.
- Мындарайын билгенде .. ау-у кудай!.. Бетим карайды...
- Үнүндү бас, — деди Абил бий зекип. — Өй... жаман оюнда, Абил тукурган дегин келип тургандыр?

Мадыл коркуп кетти:

- Жок, жок, бий... ага баргандан көрө... — деди буугулуп.

Абил бий ойлонуп бирпас туруп, анан Мадылдын көңүлүн жубатып сүйлөдү:

— Эсиңе кел. Ким ойлоптур аягы минтип чыгарын... Сарыбай агаңдын кадырын сыйлайм. Жакшы адам эле. Бир кыз бар деди беле Сарыбайдан?

Мадыл эреркеп бышактады:

- Бир чүрпө бар...

- Нечиде?
- Он бешке кирди...
- Гм, балакатка жетип калган тура бечара... — Абил бий дагы бирдеме айткысы келгендей кыңырылып турду да, бирок эмне үчүндүр айта албады, ал Мадылдын далысына колун тийгизип койду. — Эсиңе кел. Башканы коюп, беш түтүн шордуу нойгуттун бейпилдигин көздө.

Ал кетти. Мадыл ордунан тура албай, үңкүйүп буурул түндө бозомтук тартып отуруп кала берди.

Эртеси эки манап жыйынга жүздөрү жайнап, көңүлдүү чыгышты. Эл котолоп чогулду.

— Жүрт! — деп баштады Абил бий үнүн өктөм көтөрүп. — Кудайдын эркинен тышкары, кырк жылы кыямат жүрсө да күмурсканын бели сынбайт. Бу дагы кудайдын эркидир, айлыбыздын четине Домбу өлүп калып, минтип ханыбыздын каарына калып отурабыз. Бүтүрө турган иш болгон соң бир жаңсыл кылалы, өлүмдөн башканын тези жакшы го...

— Ылайыгын сүйлө! Бүтөрүн сүйлө, бий! — дешти тургандар туш-туштан.

— Ошо. Өйдө тартып өгүз өлбөсүн, ылдый кетип араба сынбасын ханзааданы сыйлайбыз, эркелетебиз, бирок да туурасын айтыш лазым, сынык мүйүз жүкчүл өгүздүн баркына арзыбай турган аксым тагасынын кунуна миң сарытаман ат, миң кызыл дилде талап кылышпен отурганы акылга сыйрлык эмес, мырзалык эмес...

— Зордук!

Абил бий үн чыккан жакты бир жалт тиктеп алышп токтолбой сүйлөй берди:

— А муну ойлоп караңар, жалаңач төштү кагып кашайып отуруш биз тараптын адат билбестик, көзү жок көктүк! Кыздын сыры төркүнгө малим, бул элеттин абалы мага малим. Мейли дейли, ханзааданын оозунан чыгып калыптыр, ошол миң деген саны миң бойдон калып, башы айтылуу сарытаман ат, аягы таакылуу жабагы болсун. Миң дилдеси миң дилде.

Эл башка бирөө болсо дагы көтөрүлүп дуулдамак, алар кубаттуу бийге такалышп, тоскон суудай мелтирешти. Кары кенешчи бурадарына ыраазы. Бул бычым кечинде от боюнда экөбүнүн ортосунда бүткөн. Ошонун өзүн ханына да, калкына да калыстай сүйлөп, эки жактан тең өктөсүн, таарынычын эсепке алышп, эки жакты тең ыкка, элчиликке чакырып, акыры мындан башка бычым болушу мүмүкүн эмestей кылышп, жумурулантып ортого таштап кеткенине ыраазы болду. Ал кургаткан алмадай бетин эч кыймылдатпай, башын кыңырайтып, көзүн сүзүп, теспесин шыпымдатып жатты. Үікраплыгын сураганда, ал бүргөдөй кыйды тарткында калгансып толгонуп, ойлонуп, бир убакта мойнун түзөдү да, көзүн жылтыратып ачып:

— Миң жылкы... Миң кызыл дилде... — деди күбүрөп, иреенине кызыл жүгүрдү, бу сапар мырзасынын алдынан өтүш кары куунун эсине келбей, иштин аяктаганын билгизип, теспесин койнуга таштап, ордунан өчөйүп тура баштады.

Бычымдын бүткөнү үшүл эле. Эл тунжурады. Аларды шалдыроо басты.

Бийлик бар жерде зорлук бар. Бийлик менен зорлук өзүнүн ким экенин таанытты элетке. Мал киндиктүү тоо кыл күйруктан көп да мукурабады, а бабасы тутунуп дүнүйө кылышп көрбөгөн дилдеге келгендеге абдан шашты. Сатканга мал тут келбей, кишилер саймалуу кийиз, шырдак, ат абзел артып базардан базарларга самсыды. Буга Бекназар өңдүү азаматтар баш болушуп, ар топко бирден жамакчы, сөзмөр кошуп, элдин

башына түшүп турган кыйынчылыкты жашырбай айттырып, ушул арзыбаган буюмдар жан аргасы дедиртип төө үстүнөн ырдатты. Тамдарынын бурчунда, базарларда аваз кылып шаар калкы баш чайкады. Те бозомтук тартып сүрдүү тиктеген тоодо жашаган көчмөн туугандарынын башына түшүп турган жабырды түшүнүшүп, журтчуулук, тууганчылык айтып какшаган ырчылардын ырынын ыргагына, сөзмөрлөрдүн сөзүнүн жүйөсүнө тен беришип, топ- тобу менен каптап, керектегени да керектебегени да, соодалашпай буюмдарды четинен бирден алышып, шалкы курчалган жоолуктарынын каттоолорунан бирден кызыл дилде ыргытып өтө бериши.

Ушинтип айтылган миң кызыл дилде эки базар ичинде табылды. Жылкы жыйылды. Жылкы түягынан жер түтөп, чаң туман болуп күндүн көзүн тосту, энесинен адашкан кулуңдар нары-бери чырылдап чуркап, айғырлар аңылдашып, кароол таштуу бийиктин алды тапырады. Сыпайлар кутуруп аттарын жаңыртып минишип, ейдө-төмөн жарышып ат ойнотушуп, куду бир жактан жоо алыш келатышкандай. Шаң менен, салтанат менен, көкүрөктөрүн эрдемсип көтөрүшүп, дүңгүрөтүп жылкыны айдал жөнөштү. Эл кароол таштуу бийикте кылкылдап, тымтырс карап, жол-жолдо жардап узатты.

Көп жылкы уюктуу күмурскадай чубап, чөккөн төөдөй айры белеске артылып, дүбүрт улам алыштап, чаң улам нарылап, кандайдыр жүрөк ачыштырып, конүлтактатып элди таштап баратты.

— Чаап кетти...

Кимдир бирөө бүк түшүп жыгылды. Турган эл селт этти. Бирок эч ким ордунан кыймылдаган жок, канатын кырккан күштүкундай көздөрдөн гана от учту.

Кароол таштуу бийикте Абил бий, Насирдин бек, кары кеңешчи Иса олуия, дагы бир катар элеттин Төңирберди баштаган кадырлуу аксакалдары турушкан эле. Бекназар беш жигит менен топ жарып атчан келип:

— Ме, бек, бүтөлсө бүтөп ал ушу менен тешигици! — деп ат жалынан туруп, оозу буулган салмактуу баштыкты Насирдин бектин алдына ыргытты. Бек менен кары кеңешчинин алтынга назары ач көздөрү жарышып, шырк деп жатып калган баштыкка түштү. Бекназар кылчайбай топтон чыгып кетти. Кун бүткөнү ушул. Жыйын бүт дүү туруп, Абил бийди ээрчип, дүңгүрөп бетке бата тартты.

— Аллау акбар! Кун бүттү! Салават! Салават!

— Доо түгөндү! Салават! Доо түгөндү!

Эл дүңгүрөп турду. Адатта салават айтылган соң доонун түгөнгөнү ошо болот. Шарият да салаваттан кийин доосун кайра жаңырткандын ичкен ашы арам, катыны талак деп чечмелейт. Эл дүңгүрөп турду. Өкүнүч, кайгы акыл жетсе да ал жетпей турган санаа, ошону менен бирге уйкуда баскан сасык албарстыдан күтүлгандай жеңилденүү, будемүк кубануу аралашып эл күңгүрөнүп турду...

...Мадыл үңқүйүп отурду. Сүйүмкандан жалтанса жанында жоон камчы жатты.

Жоон камчыдан сестенсе Сүйүмкандын азаптуу көздөрүнө капиталды. Ал баш көтөрө алган жок, үйдө туугандардын бири кайрат кылып койгонго жарабады, эптеп кара жаным соо калса деп, өндөн кетип кубарып отурушту. Сарыбай үн катпады. Ага Мадыл иштин башын түшүндүргөн эле. Ал тунжурап, онурайган эки көздүн кызарып, ордунан терби, жашыбы сарыгып турду.

— Бербейм! — дагы катуу чыңырды Сүйүмкан калчылдап. Ал бетин басып балача буркурап ыйлады.

Абил бийди кара, жолдогон кишисинин колуна же топусун, же башка бир урунуп жүргөн буюмун бербей, атайы жоон камчысын берип жөнөтүптур. Айттырган иши ордунан чыкпаса мамилеси катуу болорун мурунтан сездиргени, атайы чоң камчыны көргөзгөнү. Мадыл онтоп жиберди. Жылан менен ортот болгон экемин деп ичен сыйзы. Ушул отурган жеринде мұрт кетсе ал кайыл эле. Шордуу нойгуттардын убалын көтөрбей өлүп тынып калмакчы. Абил бийдин элтүзөр¹ чалы Мадылды кыстады:

— Бир кызды аяйбыз деп баарың бүлүнүп кетсөнөр жакшы эмес. Ойлонуп көргүлө. Себебин бир бий билет, бир Мадыл билет. Сөзүм ишеничтүү болсун, иш кетенчиктебей бат бүтсүн деп бий колундагы камчысын жиберди го. Тигине алдыңарда жатат, башкаң тааныбасаң да Мадыл тааныр...

— Бербейм... — деп өксүдү Сүйүмкан.

— Үйлаба, энеси, — деди элтүзөр жубатып, — кызды бий байгеге сайып жатпаса, күңгө берип жатпаса... Өз кызындай урмат кылып, ордого килем токушка жиберет окшойт. Анын эмнесине ыйлайсың?

— Бербейм! Жаш! — деп ыйлады Сүйүмкан.

Хан ордого, чоң мансаптуу ордо кишилерине элбегилер элден сулуу кыз, сулуу жубан тартуулаганда «хан килемин токушка барат» деп тергеп сүйлөшүп, ушундай сыпаа түшүнүк менен жашырышчу. Сөздүн өзү түз айтылбаганы менен, мааниси элге белгилүү. Жүзүнө айнек кылып күндө жүз ирет жалбарып тиктеп отурган жалгыз кызыга кандай укурук ташталып турганын билип, Сүйүмкан уясына жылан сойлоп келатканын көргөн боз чымчыктай чырылдады, аралжы түшсөнөрчү дегендей ар кимге жалооруп тиктеп ыйлады. Бир да бирөө баш көтөрбөдү, көздөрүн ала качышты. Сүйүмканды ушул ансайын коркутту.

Кундуз сууга кеткен экен. Эки чөлөк суу ийиндей кашаттан бери чыкты. Тыштагы катындар кыз эшиктин алдына келгенче элтейип тиктеп турушту. Ырас Кундуз балакатка жетип калган, эркекти тик багып карабай, мүнөзүнө сыпаалық, сылыктық кирип, токтоо тартып, керилип өскөн убагы. Көздөрү кирсиз, күнөөсүз, кара мөлдүр эле. Эки колундагы кош билериктери шыңгырашып, дилде сабактары күнгө чагылыша өзүнөн жука сары нур чачып чөлөнгөн көп таза суу үстүндө жылтылдан ойнап келатты. Кундуз суусун жерге коё сала үйдүн эшигиндеги топтошкон катындарды, балдарды таңыркап, мөлтүрөп тиктей берди.

— О багы жок... — деп бир катын шыпшынып, мурдун алып ыргытып, жашып кетти.

Аёо толгон, жубаткан, соороткон, ыйлаган жүздөр, көздөр Кундузду туш-туштан тиктеп шаштырды, сүрдөнүттү. Улагада бетин басып ыйлап апасы отурат. Бул эмнеси? Үйдүн ичиндеги көздөр анын күнөөлүү жалтактап, коркуп тиктеди. Беш түтүн нойгуттун өлгөнүнөн калганы чогуу эле.

— Апа!.. — деди Кундуз, көздөрдөн корунуп, туш-тарабынан ырайымсыздар апасы экөбүн кармай турган өндөнүп кыз апкаарыды, апасына ыктады. Сүйүмкан кызын бооруна басып, огобетер өксөп ыйлады:

— Бербейм! Мени өлтүрүп салып бер! — деп ыйлады бейжайланып. — Кантип ажырайм тириүмдө! Таш боорлор...

Аны эч ким соороткон да жок, талабын талашып кейиген да жок, баары селейди.

¹ Элтүзөр — айыл арасындагы майда иштерге арачы түшүп бүтүрө коочу киши.

— Чара жок... — деди Сарыбайдын алсыз үнү, — соо калсын биртке тууган... — Ушуну айтты да Сарыбай бүк түшүп жатып калды.

Булардын аргасыз түрүн көрүп боору ачыды белем, бийдин элтүзөрү бийге эптеп бир жооп айтармын деп аттанмакчы болду. Катын-калач сүйүнүп, бир тооруган баледен аман калганына Кундуздун башына суу тегеретип чачышып калышты.

Элтүзөр кете элек эле, кечке жуук жасалгалац токулган жээрде кашка байтал коштоп, аны бир зайыпка жетелетип, жанына беш зөөкүр алып, Абил бийден Карабаев келип түштү.

— Айтпадым беле бийдин буйругу катуу деп... Эми аттандырбасаңар болбос. Бир кыздын көз жашына карайбыз деп, шордуулар, баарыңар чабылбагыла. Кана болгула, иш ойлонуштан ётту! — деди элтүзөр баш чайкап.

Сүйүмкан ичкери ашканасына Кундузду киргизип, өзү эшигинин көзүнө отуруп алды. Эч кимди бет алдырбай, бүт калчылдап, баласына ким кол сунса аны тиши менен бырчалап, тырмагы менен тытып, алы жетпесе колуна өлүп бере турган болуп, бир буркурап ыйлап жиберип, бир кеңгирей түшө көз жашын тамшанып, жан кечип отурду. Катындар кемшөндөп ыйлашты. Балдар таңыркашты. Эркектер көрбөйлү да, күйбөйлү дештиби, көздөн далда бирден тарап кетиши. Мадыл гана короонун ортосунда алсыз, чарасыз салбырап турду.

— Ой, аттандырбайсыңарбы кызды? — деди Карабаев түшөөрү менен. — Болбой жүргөн иш беле бу! Эмне селейесиндер? Өлүмгө баратпаса кызыңар!

Эч ким унчуккан жок. Зоңкойгон Карабаев камчысын сүйрөп туруп айбан жигиттерин жекирди:

- Тұрасыңарбы?! Алып чыккыла кызды! — деди.
- Болгула!

Килендеген жигиттер Сүйүмкандын эшигине кептап киришти. Сүйүмкан чаңырып, колдорго оролуп:

— Бербейм! Бербейм! Бербе-еим!.. — деп ашкананын оозун бою менен калкалады. Эриндери титиреп, көздөрүнөн бирде жалыныч учту, бирде заар өч, кек күйдү. Үрайымсыз жигиттердин бири акырын ага жакындал, жубаткансып барып, шап кучктап калды. Сүйүмкан чырылдап жиберди да, тыбырап анын бетине тырмак салып асылып, колдорун тиштеп ээ бербеди. Чыдай албай тиги сөгүнүп түртүп жиберди.

Сүйүмкан бетинен жығылып түштү да, кайра атырылып туруп, ашкананын оозун тосту:

— Бербейм!.. Бербейм!.. — Чачтары саксайып, көйнөгү дал-дал айрылып турду. — Бербейм!..

Жини кычап ырайымсыз Карабаев Сүйүмканды алаканы менен жаакка бир тартты. Сүйүмкан чимирилип жығылды.

— Кагылайын, апаке!.. — деп ашканадан Кундуз жүгүрүп чыгып апасынын үстүнө түштү, титиреп ыйлап жалбарды. — Урбагыла, урбагыла, апамы, барайын, урбагыла, барайын!..

Кундузду тышка жетелеп чыгышты. Жорго байталды туура тартып турган коштоочу катын Кундузду колтуктан алып:

- Кой, кагылайын, ыйлаба... — деп алаксытты.
- Мен турал го... Хан килемине барбайсың, килем токуш сенин колундан келмек беле, барбайсың. А тиги бий акемин айлында той болуп жатпайбы, ошого барып кайтып келерсин. Кана, мин байталга, садагасы... ошерге барып, килем токуй албайм

десен қоё беришет, сени килем токушту билет дешкен го. Мин, садагасы, кайра өзүм жеткизип қоём. Коркпо...

— О, шорго жараган бала... Көрөрүң ушул болсо көр... — деди бир катын көз жашын төгүп. — Кагылып кетейин ай...

Ичкертен Сүйүмкандын буунуп кардыкканы, жандалбас кылып кармашканы угулуп турду. Эркектин сөгүнгөнү, былч-күп деп муш согулуп жатты.

— Урба дегиле! Барайын, мына аттанайын, урба дегиле! Кагылайын апакем ай!..

Кундуз ар кимди бир тиктеп жалбарды, солуктап ыйлады. Катындар аны ардемеге жубаткан болушуп, чачын оңдол жиберишип, башын жоолук менен таңып көптөп атказа беришти. Кыздын атка минишин гана күтүп Сүйүмканды эптеп тутуп турғандар аны қоё беришти. Ошол замат элирген жорго байталды коштоочу катын тизгиндең тартып жөнөдү, зөөкүрлөрдүн бири кызды сүйөгөн бойдон жандап чапты.

Сүйүмкан кирилдеп бакырып, тышка сендеректеп чыкты да, топ атчандын ортосунда кылчак карап көз жашын соруп ыйлап алыстап бараткан кызын көрдүбү көрбөдүбү, эки колун асманга көтөрүп-чыңырып чуркап бетинен кулачтап жыгылды, бүткөн бою өрттөнүп кеткендей тытынып кайра тура калды:

— Бербейм! Бербейм! — деп балбалактап, үңулдап асман тиктеди. — Кундуз! Кунду-уз... Ка-а-ач... Карышкыр келе жатыры ка-а-ач!.. — Өзү да алда нерседен корккондой төштү карай арбаңдап чуркап жөнөдү. — Ка-а-ач... У-у-у...

Кейнөгүнүн жакасы гана мойнунда калды, эки эмчеги салбаңдап баратты. Анын айбандыкына окшоп кеткен үнүнө коктулар толду...

Эртеси Насирдин бек аттанды.

ЭКИНЧИ КИТЕП

Эрегиш

...Эрегиштен эр өлөт,
эки жагы тең өлөт...
досу таппай айласын
касы көрөт пайдасын...

(эл акылы)

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

I

1873-жылдын жайы... Тоо тарап дагы тынчсыз. Тоо тарап дагы күү-күү. Ордонун бүрүшкөн шумдары дагы кулактарын түрүп, дагы бири бирин аңдып тиктеп, суу капитап келатканын туюп калган жер чычкан сыңары дагы нары-бери тыптырап жөргөлөп калышты.

Кудаяр-хан кызууланган күнү:

— Кырам! Өрттөйм! — деп кыйкырат, соолукканды колунун учу титиреп, көзүнүн ағы көбөйүп, өзүнөн акыл чыкпай, өзгөгө ишене албай, ынектарын кыдырата тиктеп, «Караң ки, баары ууру, баары чыккынчы, баары ашкеби!..» деп, жүзүн үйрүп, ындыны өчөт. Эмне кылуу керек? Айла кайсы? Демейде тили буудай кууруган кеңешчилер азыр аны карап, бардык жоопкерчилиktи ага түртүп турушат. Эмне кылуу керек?

Кабар күнүгө жаңы. Төрө-Коргондогу Саранчы пансат 500 сарбазды ээрчитип, эрегишен әлди тосо чыгып, кошуулуп кетти. Бат эле Чартак беги тагасы Кедейбай датка, Наманган беги Шалдило толук талкаланды. Бүткүл Наманген вилаети көтөрүлгөн әлдин колуна өттү.

Кудаяр-хан диван чогултту. «Эмне кылуу керек?» деген гана сөз ортого ташталды. Иштин оңой жагын качырып, жарымпашадан жардам суроо зарылдыгын айтышты. Ага улук увазир Калназар парваначы баш болгон жаат каршы чыкты. Генерал фон Кауфмандан алган жардамдын артында, түзүлгөн шартнаманын артында сөзсүз бир милдеттенме болот. Ал милдеттенмелер көбөйгөн сайын бул өлкөнүн өзүнчөлүгү кайра оңолгус болуп, тереңге урап, баратканы сезилет. Кудаяр-ханга баары бир. Ушул кичинекей коргон, харими аман болсо, атадан калган тагы алдында турса болгону. Элдин, өлкөнүн кайсы көйгө түшкөнү, кимдин колуна өтүп баратканы ага биринчи коркунуч эмес. Жарымпаша менен түзүлгөн шартнама, моюнга салынган үкүрүк акырындап сөзгө келип кутула берчү, жоё берчү иштей, а жок, эптеп әлди тынчытып алган соң, бир күнү «Йа, алла!» деп, баштан көнтөрүп таштай турган иштей көрөт. Көңүлүндөгү төтөгү ушу. Жалаң катындын төшөгүнөн бууну титиреп калган бу арық, кара чүйкө кишинин тайкы оюн Абдырахман абтабачы карап туруп эле билчү. Азыр да Кудаяр-хан жарымпашадан аскер чакыруу жагына ооп калды.

— Амиран, — деди Абдырахман абтабачы акырын ызат менен, — өзүбүз эле жайгарбайбызы өз чатагыбызы?..

Кудаяр-хан жарылып кетти:

— Өзүбүз?! Кантип?!

Абдырахман кирпиги да дирт этпей, Кудаяр-хандын жини бастагыча күтүп, томсоруп тиктеп калды.

— Өзүбүз жайгарбайбызы дейт?! Алып койду! Алып койду селсаяк Болот Намангendi!.. — деп, Кудаяр- хан кыйкырып, калчылдап, нары-бери басты. Эч ким күт этпеди. Баары башын жерге салып турушту. Ал энтигип, учу титиреп турган колун укалап, кырс-кырс эттирип, жини кайтып, эми эмне кыларын билбей, «Эмне айтты өзүбүз жайгарбайбызы деп?.. Оюнда эмне бар болду экен бу бөлтүрүктүн?.. Ыя, ата кегин бирөө шыбырап койбоду бекен кулагына?..» деп, бала кезден бирге өскөн курдаш, сырдаш абтабачыны шектенип тиктеп, ага да батына албай, кайсаланып, кынжылып чекесин басты:

— А болуптур...—деди деми жок күңк эте. — Чакыр Науман пансатты...

Науман пансат тез келди. Ал өкүмдардын жашырын буйруктарын аткарып, бирөөнүн бөркүн алып кел десе башын кошо кесип келип жүргөн, өтө ишенимдүү аскербашыларынан болучу.

— Лап-бай, өкүмдар...—деп, эки колун бооруна алып сыңар тизелей таазим кылып, сез күттү.

Кудаяр-хан:

— Пансат, кылыштын курчтугун сынар мезгил келди сизге.

Науман пансат өрөпкүп тура калды. Узун бойлуу, иреңи кара, кыркма кара сакалы быжыгыр, алагар көзү кандуу:

— Даярмын, өкүмдар! Кимдин башына сынайын?..

— Буйрук кылабыз! Сиз Науман пансат, аскерден канча керек болсо алың, тигил дүйнөдө кудай алдында, бул дүйнөдө биздин алдыбызыда кечирилгис күнөөгө кирипдар болгон карабагыш, катай, кутлук-сейит, найман, курама уруктарын канга бөлөп, кайрадан биздин ыйык тактын алдына чөгөлөтүп келгейсиз!

— Сиздин эркиңиз кудаанын эрки, өкүмдар!

Диван хандын эркин колдоп, тандамал 500 сыпай берип Науман пансатты тоо тарапка аткаруу менен бүттү.

* * *

Эки жоо Ханабад кыштагында кездешти.

Науман баш кагып калган пансат болучу. Ал эң оболу эрегишлидердин саны, саркерлери, уруу жиги, куралы жөнүндө, аларга көмөк келсе кай тараптан келерин, чегинсө кай тарапка чегинерин тактады. Жан тартып кетпесин үчүн өзүнүн артынданагы кыштактарга катуу тескөө койду. Андан сон, урушка жайлую өңүт ээлеп, жүз сыпайды жең ичине буйгага калтырып, жүз сыпайды бөрүтил найзанын учундай кылып алдыга коюп, жүз сыпайды оң жагына, жүз сыпайды сол жагына темир жынжыр кылып тизип, чаң ызгыта капитап чыккан эрегишлидерди ачык бетме-бетке тартты.

Исхак да кашаттын кырына келди. Күмүш жалдуу чабдар аргымактын тизгинин жыя кармап, камчылуу колун серелеп, тиги ордо аскеринин өңүтүн, алды- артын карап турду. Жаны өсүп келаткан, суюк кара сакалы, кара кундуз муруттуу, жүзүндө биртке чаары бар, сурданган бүркүт кабак, эрдин дайыма бек кымтып турган, тик көз жигит эле. Жанында эки гана киши. Бири оң канаттын саркери Момун, бири сол канаттын саркери Саранчы. Калган кол бир кур сестенгендей дүргүп токтоп, эки канатта обочо.

— Урушта түруш жок...

Саркерлер түшшөлө түшүштү. Исхак сол колун алга шилтеп таштады. Ошол замат Саранчы ат ойнотуп:

— Йа-а, жигит пири Шаймерден, өзүң колдо!.. Ур! А! Ур...—деп, өзү баштап алдыга чаап, кылыш булгалап, чабуулга өттү. Заматта кымкуут түшүп, ат туягынан жер дүңгүрөп:

— Гы-у-у! Гы-у-у... —деп, мээ каңгыткан чуу көтөрө эрегишилдер каптап кирди.

Саранчы кылышташууга жеткенде, бир тараптан толкун сыйктуу түрмөк-түрмөк болуп, дүрдүгүп ат коюп, Момундуң беш жүзү чыкты.

Бул беттешүү катуу сыноо. Исхак иреңи бир кубарып, бир кызырып, өрөпкүп, үзөңгүгө тура калып, колун серелеп урушту тиктеп турду.

Науман шашпады. Алдыңкы толкундарды кылыштын мизине тосуп, артын бат атар мылтыктын огуна ширеп, эрегишилдердин куралы түзүк жагынан атайылап буйтап, наркы дарбып чапкандарын көбүрөөк беттеп, уруш жүргүздү. Эрегишилдер өжөрлөнүп улам жаңыланып келип жатты. А Науман сыйпайларын эч солк эттирбей, бир алга жиреп, бир артка жыйрылып, эрегишилдердин алдын бөлө-бөлө имере чаптырып, бырчылдата соктурup турду. Сыйпайлардын катары да суюлуп, аздап болсо да суюлуп баратканына караган жок. Өзү так ортодо:

— Йа-а, жигит пири Шаймерден, өзүң колдо!— деп каткырып, кашкайлөнүп, сыйпайларын шердентип турду.

Жигит пири куралы мыктыларды, уруш ыгын жакшы билгендерди колдоду.

Кечке утуру уруш токтоду. Бул беттешүүдө Исхак тандамал 300 азаматынан ажырады. Эми эмне кылуу керек? Көшөрүү керекпи? Көшөрө берсе, акыры аягында Наумандын бир сыйпайын да калтыrbай жок кылыш, жеңишке жетет. Баасы канча болот? Ордонун аскери ушуну менен түгөнсө го! Өзүнүн негизги күчүнөн ажырайт. Кайра оңойлук менен ордуна келбейт. Исхак түн жамынып тоо тарапка Ала-Букаға карай чегинип кетти.

Ала-Бука кыштагына түштөнүп, Исхак кеңеш өткөрдү.

Баягыдай бакылдоо, жулунуп сүйлөө жок, эч кимисин оозунуп сүйлөбөй, ар кимисин ар башка ой басып, чайга карашалаган болушуп, саркерлер дымып отурушту. Исхак саркерлердин деми кагылып калганын жазбай көрдү. Өзү да ойлуу, чай ууртай отуруп:

— Кана, баатырлар, — деп, бирден сыйдырып тиктеп, кеп баштады,—сүйлей отуралы, кана, эмне кылабыз мындан нары?

Үйдөгүлөр жай козголуп, суроо эч кимисине тике арналбаган соң, дагы ичтен бириң акмалап, күтүп, токтоло калышты.

Исхак:

— Биз, баатырлар, урушка жарамсыз экенбиз али. Бул беттешүү алышызды чактады. Катуу сыйндан өткөздү... —деди, мына ушул учурда өзүнөн кеткенин, башка саркерлерден болгон кемчиликтерин оюна имерип, үйдө отургандардын баарын сыйдыра тиктеп, сөз улады. -Мына, чыдап урушкубуз келсе, эми жаманыбызды жакшыртып, кемибизди толуктап, баштасак эми чындал урушту баштайбыз, а жарай албасак не кереги бар бөөдө тополоң кылыш, элдин тынчын алыш?!

— Туура...—дешти арадан.

Те этекте салбырап отурган саркер Камбар ыкшалды:

— Эми, акыбалыбыз ушу экен... мындан нары деле колубуздан эмне келмекчи... күмөн го, бек.

Исхак ага ынтаа кооп тиктеп, кадимки бүйрүк кыла жүргөн бектерден болсо, мындайда атырылып чыкмак, ал иреңи да өзгөрбөй, үнүн көтөрбөй:

— Мейли, —деди акырын, —өз акылың өзүңө эп, Камбарым, башынан эле ыргылжың экенинди байкап жүргөм, мейли, кала бер айлыңа.

Саркерди карап калышты баары. Эмне деше алат?! Түзүк топтолбой, түзүк бир иш өтөбөй туруп, кайра ыдырап кетмеги ушубу кошундун?! А Камбар ушул азыр дагы ыргылжың, толгонуп, кабагын карыш салып туруп калды.

Исхак:

— Ишиң алга жылса ага тең ортоқ, а жылан менен кармашып өлтүрө албай жатсан, таш алып бербей тескери караган өнөк - өнөк болбойт. Мына, көрүп алгылачы, ушундай кишилер ушу кебетеси менен биздин ишти белге гана тебет, кошун ичин иритет го...—деди дагы эле жумшак.

Камбар саркер ошол салбыраган бойдон, камчысын сүйрөгөн бойдон үңкүйүп, үйдон чыгып кетти. Улагада отургандардан тарта кыдырата тиктеди Исхак:

— Кана,—деди, — кете тургандар дагы барбы?..

— Жо, кетпейбиз биз, —деп жиберди Эр Эшим, — бек, өзүңүз кете берсөңиз да, биз кете албайбыз, элибизди коргойбүз, бек!

Ыраазы болду белем, өрөпкүгөн жигитке башын ийкегилеп койду да Исхак сөз жалгады: —Күп жакшы! Чаткалга чегинебиз, уста жыйып курал жасатабыз, ок күйдурабыз, дары ийлөтебиз. Алтын табалы, орустан курал сатып алышка аракет кылабыз...

«Сатар бекен орусун?..» деп күңкүлдөп калды бирөө. «Ие, жанагы сары азгырыкты көрсө азгырылбай койборт ко...» деп, ага акырын жооп кылды бирөө.

Бу аймакта эл-журтка кара болуп түруш үчүн кайратман жүзбашы Эр Эшимди Чанач ченге таштап, чаткалга ашып кетти Исхак.

* * *

«Орустар Түркстанды басып, эң акыры Оуганстанга, Индстанга коркунуч пайда кылат...» деген кооптонуу өзгөчө Россия менен атаандаш мамлекеттердин арасында ошол учурда көп сөз болуп, алар дүйнөдөгү Россия кызыккан маанилүү маселелерге тоскоолдук уюштура башташкан. Ошон үчүн Европада да, Азия да мамилени кыйыннатпоо аракетине өткөнгө байланыштуу генерал-губернатор бири-бири менен тытышып алып орус отряддарынан жардам тиленип жүргөн жергилик майда бийлердин «карамагыңарга өтөбүз» деген, аны да иреңи сур тилмечтер жазып беришкен кагаздарын кабыл алууну токтотту. Майда бийи эмес, ханы мыңк этпей кол бала болуп отурганда андай кагаздардын зарылдыгы барбы, андан көрө «өлкөнүн эгеси азирети хан менен шартнамага келишкен», «күн чыгыш жактан боло турган коопко биргелешип түруштүк кылуу» деген алда канча маанилүү шылтоо боловун болжошту.

Үрөйү периште генерал-губернатор фон Кауфман ак пашанын атынан Кудаяр-ханга «Высочество» деген атоо титул берип, бриллиант жылдызы бар I- даражада Станислав ордени менен сыйлады.

Эми Кудаяр кутурбаганда ким кутурат?!

Баягында амир Музафардын маслахаты боюнча ордого аралаштырган уулу Абдылла бекти тымызын ордодон кайра чакыртып алды Курманжан датка.

Өкүмдарынан мактоо, сый алган Науман пансат ансайын желикти. Эрегишке катышы барын, жогун ылгабай эртеңкиге жүрөк титиреткен таалим болсун деп, жолмоложол кыштактарды, айылдарды бир тегиз кыйратып жүрүп олтурду. Көр тирилигинде жүргөн караламан эл каяша кыла алабы, кырылып, үйүн, малын талоонго таштап, аттуусу аттуу, жөөсү жөө самсып, тоо тарапка сүрүлдү. Чартак, Шоркен, Беш-Коргон, Азирети-шаа, Мамай, Нанай кыштактарын талап, Науман тоо этектеп Көк-Жар, Ала-Буказ жетти.

Кыбыр эткен жан жок. Кыштак эски көрүстөн болуп аңгырап бош калган эле. Науман кабагын туман басып сүрдүү тиктеген тоо арасына батынып кире албады. Жыйырма беш сыпайын чалғынга жиберди.

Тоо тыптынч. Тоо сүрдүү. Устүнө ийилген самби талдын учун үлам чырпып, көбүк чертип, бир кунунда шылдырттап Чанач суусу агып жатат. Кээ жерде караңдап чулдук көзгө чалынат. Өйдөлөгөн сайын аба салкын. Тайлактын чуудасындай үлбүрөгөн жука ак булуттар кайдадыр бир жакка шашып удургуйт. Те бийикте ала барчын бүркүт айланып жүрөт.

Сыпайлар туш тарапты абайлап, жай келатышты. Жакын ортодо айыл көрүнбөйт. Түзгө көнгөн аттар бүжүрөп ташырkap, шалтактап тердеп, ээсинин жүрөгүн шуу эткизе бирдеменин шарпасын сезгенде селт деп баш көтөрүп, кайра ооздугун чарчаңкы шылдырт чайнап, салбырап, ноюду. Сыпайлар андан нары тоо арасына тереңдеп кириүүгө даабай, бир түзөңгө ат чалдырууга токтошту. Этеги суу, үстү тыталама аска, эки жагы түнөргөн токой.

Көчкө илеше албай калып калган, такымы шакмар жетим торпок оттоп жүргөн экен. Кубалап кармап, бакылдашып союп кириши. Отту чоң жагышты. Лүкүйгөн сыпай, ошол башчысы, торпоктун эки бөйрөгүн алдырып, жарып шишке сайып, өзү оттун башына мине отуруп, кактай баштады. Жакшылап бышырып алып:

— Ва-ах!.. — деп, шилекейи келип, бөйрөккө тиши салды. Тарс! Лүкүйгөн батырбашы отко кулачтап жыгылды. Тарс! Дагы бири чалкасынан кетти. Чуру-чuu түшүп, сыпайлар бири бирине жашынып, колдору менен баштарын бекитишп, үйүлө калышты. Бир сыпай көзүн алайтып, чуру-чuu арасында төш жакты арыта карап, кулак төшөдү. Эч ким көрүнбөйт. Өзүлөрүнүн чуусунан башка эчтеме угулбайт. «Жалгыз мерген окшойт? Өзү качып кетти окшойт эми?» деген ой кылт этти. Шер байлап:

— Ты-ынч, коён жүрөктөр! — деп, кыйкырып турду. Чуулдагандар дым боло калышты. Тарс! Сыпай бүк түшүп, тырышып жыгылды.

— Жан соога! Жан соога-а...—деп, чuu туруп бакырып жибериши.

Жапалак арчанын нары жагынан бирөөнүн кара тебетейи көрүндү. Бери жылды. Эр Эшим экен. Эки этегин кайра кыстанган, бутунда эчтемеден тайгаланбай турган чылгый тери чокой, белинде ок чонтой, кичинекей кыңырак, колунда кара мылтык. Милтеси түтөп жүрөт. Ал үңүрөйүп тиктеп жакын келди. Сыпайлардын дагы бири алаңдап.

— Ой! Жалгыз экен. Ургула!.. — деп жулуна берди. Ошол замат тарс этип бадалдан чыккан мылтык үнү менен кошо сүрдүгүп жыгылды. Эми титиреп туруп бериши.

— Жан соога...Ой, айланайын... Ой, мусулман баласы...

— И?! Эми эсиңе келдиби мусулманчылык?! И, жан керекпи?! Таштагыла куралды бүт! Бат! Бат!

Эр Эшим кыркма кара сакал, алагар көз эки кишини мылтыктын учу менен шилтеп четке чыгарды. Ошол замат бадалдан «тарс», «тарс» деп ок чыгып, экөбү төң жер сүздү.

Эл түздөгү кыштактарынан үрккөндө мурда арасында жашаган түркчө сүйлөп кеткен перстер биш калган жерлерди менчиктешип, эки ортодо түйтүнүуга киришишкен эле. Булар мына ошолордон жол көрсөтүүчү болуп жүргөндөр получу. Сыпайлар мыңк этишпей, өзүлөрүнүн жаны кара мылтыктын оозунда тыптырап, карап гана турушту. Эр Эшим:

- Бери кел! — деп бир сыпайды өзүнө чакырды. Сыпай калчылдап кетти:
- Жан кыйба, тууган... Жан кыйба, жаш катыным бар эле...

Эр Эшим күлүп жиберди:

- О, жаны жок сарт...
- Жо-о, мен сарт эмесмин, — деди сыпай, — мен коңуратмын, токсон боолуу өзүбектин бир боосу... — Ал жанагы түркчө сүйлөп кеткен эки перстин өлүгүн көрсөттү.

— Тигине сарт...

— Болуптур, — деди Эр Эшим, — баарыңын жаның соога. Уктуңарбы? Ушул бойdon артыңарды карабай кетесинцер. Баргыла, Науман сартка айткыла, кол кайрый албаган элге азар көрсөтпөсүн! Уктуңарбы?

Сыпайлар чуулдап жиберишли:

- Уктук, тууган, уктук!..

Сыпайлар жабыла учкан таранчыдай дуулдап аттарына чуркай беришкенде, Эр Эшим:

- Эй-эй,—деди эле, алактап кайра токтошту.
- Олжо калтырбайсыңарбы?
- А!.. Ал, баатыр, ал...—дешип, кайрылганча шашышып, ликилдеп чубап, жолго түшө беришили.

Тоо тыптынч. Тоо сүрдүү. Тонолгон сыпайлар чапандарын ийинге салып, биринен бири өтүп, желип жүрүп кетип баратышты. Коктулар үңүрөйүп сүрдүү тиктейт. Ар бир жапалак арча кооптуу. Те бийикте булардын ар бир кадамын эсептеп көз салып акмалап жүргөн сыйктуу каалгып, алабарчын айланат. Тоо тыптынч...

* * *

Э, илгери, төрт жыл илгери, кайран эл хантагасынын кунун тартып, жабыр көргөн жылы, кеч күздө касиеттүү көк өзөндөн Эшимдин туз-насиби көтөрүлгөн эле.

Ошол күнү да көк өзөндүн мөлдүр суусу бир кунунда шылдыр кагып, агып жаткан получу. Ша-ау-у этип, ныксыроо тарткан шоокуму жайма-жай, көңүлдү тынчтантып, бейпил түндү терметет. Чырым боз булут толгон айдын айдың жүзүнө үлбүрөп жабылып, айлана булаңгыр эле. Эшим эки колун шалдайтып таштап, нымык сары чөптүн арасында чалкасынан түшүп жатты. Айзаада жанында отурат. Ай улам жылып, чарым боз булутту акырын сүйрөп таштап, гүлдөп турган жубандай балкып, толукшуп, каалгып баратты. Эшим кеч күздүн сизи бооруна өткөнүн сезбейт. Эч нерсени өзүнө кошо сыйдырбаган, көңүлдү аны сайын ыкшоо кылган жылуу сезим аны күштүн канаты менен желпигендей алдейлеп, магдыратып жатты.

- Баласың... Эчтеме капарыңда жок. Сенин оюң оюн, кеч киргени, таң атканы менен иши жок жаштык оюң, мастьык оюн...

Айзааданын жумшак, эркелеткендей күңкүл жумшак үнү, желкесин сылаган кебездей жумшак, жылуу алаканы аны ансайын эритти белем, ал толгонуп келип, Айзааданын камзолунун жакасын ачып, көкүрөгүнө тумшугун салды:

— Деги эмне кылайын?.. —деди, өзүн таза туткан жаш жубандын көкүрөгүн жыттады. Айзаада ошол ээн жерде бирөө аларды акмалап тыңшап тургандай, эки жакты абайлай каранып, боюн оолактатты:

— О, садагам ай...—деди күбүрөп. — «Баягы жесир бармактай жыртыгын тыя албай боозуп алыштыр» деген айың кеп болот, садагаң болоюн... —Эңкейип, кулагына шыбырады. — Өзүң киши салып көрдүң го, аваң мени сага ыраа көрөр пейили жок, унчукпай койду го... Өзүң эле айтып көрсөң болмок баатыр акем...

Мурдун тартып койду Эшим. Келин мойнуна кош билегин арта калды:

— Кетели, макулсуңбу?.. Кетели, жан биргем... сөздөн далда, көздөн далда...

— Каякка?..

— Жер азы, эл азы?! Табылар бизге баш катар бир бурчек...

— Эмне деп атасың сен?! — Эшим Айзааданын колун мойнунаң чыгарып алыш таштады. — Эмне дейт деги бу?! Өз элимден бөлүнүп, киндиң каным тамган жеримден бозуп, ыя, кайда барам?! Бир катынды ээрчи...

Шагы сынып, томсоруп отуруп калды Айзаада. «Бир катынды ээрчи...» деген сөз өтө катуу тийди ага. Эшим да муңдуу сезип, коркуп тиктеп калды. Чөбү менен тең өскөн тууган жерден, жытыгышкан, сиңишкен бир жакка айрылып кетүү анын оюна эч качан келбegen.

Айзаада көпкө үнчуга албай отуруп, өз кыял толкунун өзү жеңип, эми карандай акыл нугуна түшө баягы убайымдуу, муңдуу үрөйүн кайра кийип:

— Капа болбоучу... кагылайын... — деди жылмайганга аракет кыла. —Те бир... илгерки кыз кыялым келе калбадыбы?! Ушул жерден эле, эч тоскоолсуз эле кош кептерлердей кылактап кете бере тургандай... жүрөгүм шордуу алыш-учуп калып...

Эшимдин оозуна эчтеме кирбейт.

Айзаада:

— Кагылайын... Өз билгениң өзүңө он, кагылайын. Сен эркексин — өз жериндин кулусун, өз элиндин уулусун!

Өзүң да, аны да соороткон Айзааданын үнүнөн мууну бошошуп бараткансыгынын байкады Эшим, бирок жубатар эмне айта алат, өзү шалдырап отурат.

Айзаада:

— Не эр жыргалын көрбөсөм, не бала жытын сезбесем — убайы кайсы өмүрдүн?! Ачuu сөз, акшыйган көз күнүмдүк энчим болуп, күңдүн күнүн өткөрүп — кызыгы кайсы дүйнөнүн?! — деп, үнү буулуп, ордунан турду. —Тура албайм эми биерге, кагылайын... Мейли, дагы шорум болсо дагы тартармын... Эсен бол...

Эшим ынтылып турup, анын колунан кармай калды. Кошо кетеби, же күңдүн күнүн көргөн шоруна зорлоп алыш калабы, Эшимдин көңүлүнө келе алган жок. Айзаада ийнин кысынган бойдон, колун тарта да албай, кайра отуруп кала да албай, бери он карай да албай кыйылып, майышып токтоду.

Көк өзөн «شاу-у» этип, бир кунунда жай термелип агып жаткан шоокуму алыш угулуп турат. Мемиреген кадыр түн. Биртке чарым булут маңкайган айдын бетине үлпүнчөк болуп тартылып, Айзааданын жүзүн көлөкөлөнтө берди.

Кантсе да, кайтпай турганы аз да болсо тартынганынан сезилип, көңүлү тымызын сынып, Айзааданын колун акырын коё берди Эшим. Айзаада унчукпай үңкүйүп нары басты. Шалдырап, башы маң, эки тизесин кучактап отурган жеринде отуруп кала берди Эшим.

Бир оокумда Айзааданын үңүлдөгөн дабышы үзүл- кесил угулду. Акырын өксүп-өксүп ыйлагандай. Мунқанган ырга окшойт. Кеч күздүн салкын авасында арман, өксүк, ый, мүң толгон басмырт овон калкып, улам пастап, улам нарылап, акчыл буурул түндүн койнуна түбөлүккө кайрылбас болуп сиңип, тарап, жок болуп баратты.

Ошонун эле эртеси эл жатар убак. Теңирберди аксакалдын үйү жактан чуу чыгып калды. Эмне болуп кетти?!

Тура чуркады Эшим да.

Авасы өзү эсен, үйгө сүйөнүп, күүгүм талашта бозоруп отурган экен. А кемпири айгай салып турат:

— Жанагы, өлүгүңө отура калайын кара такыя жок! — деп, алаканын шак коюп, көзү чакыраңдап, алдастап, өз ачуусуна өзү үүккан сыйктуу акактап турат. — Э-э... мен билип эле, байкап эле жүргөм... а өлүгүңдү көрөйүндүн шүйкүмү бузула баштаган...

Эшимдин жүрөгү шүү этти. «Эмнени байкайт?..»

Кемпир:

— Кетерман өңдөнүп эле, тириликтө көңүлү келбей эле, көзү агып эле... бир жакка жоголуп эле... — деп ныкташ, кейип турду. — Кетти ал өлүгүңө отура калайын кара такыя!..

Чогула калган айылдаштардын оозу ачылып калган. Эмне деш ылазым мындайда?! Же кубана албайт, же таба кыла албайт, же тиги ажаан жеңесине кошулуп каргаша албайт.

Теңирберди аксакал өзү мыңк этпейт.

Кемпир гана кыжылдайт:

— Ой?! Эмне селдейесиңер баарың?! Үя, табалап турасыңарбы?! Үя, намысты ойлогон эркектана калган эмеспи бул айылда?! Баатыр уул бир күн үйдө жок болуп калса эле, айгыры жок үйүрдөй тентиреп, башсыз каласыңарбы, ыя?!

Сөз өттү сөөккө!

— О, кокуй ай, — деп жиберди бирөө эми эсине келгендей,—туралы, издейли жабыла!

Аны сайын кычatty кемпир:

— Эй! Жесириңер, силердин катыныңар качып атпайбы, йе кокуй?!

— Мен барам!—деди Эшим катуу, кошунга кошулган, «баатыр» атанган жигит ко, ошол жерде көз көрүнөө оолугуп, өрөпкүй.

— Чап! — деди тажаал кемпир катуу буйruk кыла. — Чап! Тентиреп, адатынча кыңылдал ырдап, андан нары ыйлап, бир көмүскөдө жүргөндүр, таап, уруп, атка өмгөктөтүп айдап кел. А ниети бузулуп качкан болсо, ал өлүгүңө отура калайындын жазасы ошол, жеткен жеринде баш-шын кесип ташта... кузгун таласын...

Чындал кыжырланып, кылышын салбактатып, атка минди да, артын каранбай дүпүрөтө чапкан бойдон Кызыл-Жар жолуна чыкты Эшим...

...Колунда бир гана жеңил түйүнчөгү бар, көк өзөн боюнан астелеп узап, жоолугу колунда, мончоктогон терин анда-санда аарчынып, демигип, желип жүрүп келе жатты Айзаада.

Ээн жер, жортмологон жумшак жел кандайдыр бир шабыртты көтөрүп жүргөнсүйт. Ал аны сайын эки этегин түрүп, дикилдеп жүгүрөт. Кара такяя, көк көйнөк, бейбак таапайынан качып, эми бет алдынан жаңы бакыт деле үмүт кылбай, бар болгону көз ачып турмуш көрөрү замат шорго кабылган жерден качып, чымырканып барат.

Жел канатына минген шабырт дагы угулду. Айзааданын эти дүрүлдөдү. Эки тизеси уюп, көлшал терге түшүп, аптыгып токтой калды. Үн адамдын үнү сыйктуу. Тыңшап, ал өзүнүн жүрөгүнүн дүк-дүк туйлаганынан башка эчтеме уга алган жок. Энтигип отура калды. Ошол учурда так үстүнөн «выг-г, выг-г...» деп, коркунучтуу балдырап, байулу учуп өттү. Айзаада эки колу менен башын бекитип бүрүштү. Жакын эле жерден бирдеме кышылдагандай сезилди. Ордунан турду. Шамал экен. Шау-шау этип, күү карабүргөндү желгип жатты. Ал алдыга кадам басты. Кандайдыр кобураган үн угулду. Куугунчу! Жүрөгү опкоолжай түштү.

—Ай-за-ада-а...

Те бир үбакта акырын кыйкырган үн угулду. Айзаада калың карабүргөндүн арасына отура калды. Эч арылбаган, эч кутулбаган шору этегине илешип, дагы калбай, дагы куткарбай кууп келе жаткандай, башын катарга, жашынарга жер таппай, аалам ал үчүн алакандай тар болуп, Айзаада чымырканып, дем тартпай, жер боортоктоп, көзүн жумду. Ат дүбүртү жакындап келатты.

— Айза-ада-а...

Айзаада күштән качкан кекиликтин балапанындаа боору титиреп бүрүштү. Жүрөгү ошол жүгүргөн аттын төрт туягындаа дүкүлдөп жатты. Кыйкырып издеген ким? Кимдин үнү? Ажыратышка чамасы келген жок.

Атчан обочо жол менен дүпүрөтө салып өтүп кетти.

«Ай-за-а-да-а!..» деген үнү эми алыстан угулду. Айзаада дирт этип ордунан тура калды. Эшим экен! Ал андан нары эч ойлоно алган жок, эч токтоно алган жок, карабүргөндү дуулдатып, жүгүрүп жөнөдү.

— Э-ши-и-им!..

Ал өзүнүн кыйкырганын да, өзүнүн үнү экенин да сезе албады. Жүрөгү өрттөнгөндөй алып учуп, эки эмчеги балбактап, анысын өзү билбей, солуктап ыйлап жөнөдү.

— Э-ши-и-им!..

Эшим да бери чаап, жакындашканда аттан түшө тосо басып келди:

— Мен... мен...—деди ал, —коркпо...

Айзаада энтигип, алпыгып келип, эңкейе койбогон Эшимдин тизесин күчктай, эч сөз айта албай, өпкөсү толуп, өксүп-өксүп ыйлап жиберди.

Эшим сүз, бир азга нес боло, бу солуктаган байкүштүн төбө чачынан кармап, ошол учурда «баш- шын кес» деген үн кулагына кайра шыбыралып угулуп, кемпирдин тажаал үрөйү көз алдына тартыла, а бир жактан «бу байкүштүн качкандан башыы айласы калды эле...» деп ойгонуп турду өз ою.

Кайдан билмек Айзаада?! «Артымдан келген тура... Мени кыя албаган тура...» деп көңүлү алып учуп, ошол замат өйдө болуп, аны эми ыраазылыгы солуктатып, Эшимди колдон ала өз кете турган жагына карай акырын тартты:

— Ыя, кетелиби... кетелиби, жалгыз жан көңүлдөш береним?.. —Көзүнүн жашын соруп, эч соороно да албады.

— Кой, ыйлаба эми... ыйлаба эми...—деп, Эшим да анын ыгына карай аяк шилтебей коё албады, кошо басты. «Мейли, сооронсунчү...» деди ою, анын ушундан нары кетип жат болуп кетишине көңүлү әч макулдук бербейт, андан көрө чаап таштап тескери карап кете бериши ага оң сыйктуудай.

Эшим улутунуп алды:

— Кайт десем, «шоруңа кайт» дегеним болсо...

Токтой калды Айзаада:

— Мен тириүмдө шорума кайра кайта албайм, «кайт» дей көрбө... аябайсыңбы мендей баксызды...

Эшим кем сөз, Эшим суз, мүнүн кошо кетейин деген ою жоктугун дароо сезип, жүрөгү дилдиреп, санаасы санга бөлүнүп кетти Айзааданын.

Тагдырдан ким качып күтүлган?!

Айзаада:

— Башка оюң болсо ошол оюңду тез кыл, баатыр кайним... жанымды ал дагы кайта бер... —деди акырын, алсыз, көзүнүн жашы тыйылып калды. Былк этпейт Эшим.

Айзаада акырын чөгөлөп, мойнун үзарты созуп, кылышка тосту:

— Мына... чаап сал... мен тириү бара албайм шорума...

Эшим аны тоголото коюп жиберди. Кың дебей, ордунан турушка аракет кылбай, акырын онтоп, эми өлүмгө моюн сунуп, өлүмүн күтүп жатып калды. Эшим анын үстүнө үңүлүп, әч үнсүз, әч кыймылсыз, буулугуп токтолду, жүз үйрүп атына барып, ээрдин кашын кармап, ичи уйгу-туйгу түшө кайра келип, кайра үңүлдү да, сөгүнүп, келинди шап көтөрө атка мингизе салды. Ээрден онтоп оонап түштү Айзаада:

— Жо... бара албайм тириүмдө... шорума...

— Ай, кантейин ай... кантейин ай...—деп, балбалактап жиберди баатыр деген жигит. — Ай, кокуй ай, ата конушумдан айрый турган болдуң... ай, азгырыгым ай...

Болуптур...

Дароо тирилгендей болду Айзаада, үн да чыгарбай, әч сөзгө келбей, «айнып кетеби» деген күдүк кыстагандай, алаң-алаң каранып, жөнөп калды. Нечен алдырып, нечен жаздырып, эң акыры араң жолуккан ырысын бирөө колдон талаша тургандай, же артынан куба жетип, же алдынан тосо чыгып, жулкуп алып кете тургандай Эшимдин колун бек кармап, ошол жерден тезирек, эптеп эртерек узап, көздөн далдаа, сөздөн далдаа кетүүнү самады. Эшим да ликилдеп чуркады. Жетегинде аты бар экенин үнүттү. Алар кол кармашып, биригин деми бирине эш болуп, биригин ак көңүлү бирине кубаныч, кубат болуп, өзүлөрүнүн эртеңки катуу багыт күнүнө карай, эртеңки күш жеминдей болсо да бактысына карай алпыгып, демигип кетип баратышты.

Эшим тоо этектеп салып, күн батышты беттеп, көңүлүнүн терекинде Ташкен багытын болжоп келатты. Биринчи күнү көзгө чалынбас үчүн күндүз буйга жерге тыныгып, түндө жол жүргөн эле. Мына, бешинчи күн болду. Күнү, түнү дебей, атка Айзааданы мингизип, өзү эки этегин кайра кыстанып, алдыга лепилдеп түшүп, жүрүп келет. Мындаиды көрбөгөн Айзаада атка урунуп, акыркы күнү, ашууга карай бет алган күнү кыңкыстал табы айнып калды.

Суу боюна түшүп, ат чалдырышты. Эс алышты. Айзаада өйдө боло албады. «Ичим!» деп, сыйздал, тырышты. Эшим алактап калды. Эмне дээрин билбей, эмне деп жубатарды билбей, эмне берип ооруга аралжы түшөрүн билбей калды.

— Эмне кылайын?.. Эли бар жерге кайрылсак бекен?.. —деди такыр айласы кеткенде, Айзаада эки көзү чоңоюп коркуп:

— Бирөө таанып калсачы?.. —деди. Эшим буга да жооп таба албады. Шылкыйып, атты жетелеп алдыга түштү.

Алар бир аз жүргөн соң кетип баратышкан капчыгайдын бир айрыгынан коңкулдап иттин үргөнү угулду. Эшим жолдун айрыгына бир аз турду да, үнчукпай, ошол ит үргөн жакка бурулду.

Кыштоого жакындаганда бир күү ит жалкоо үрүп, үргөн шаанисин эле кылып, коңкулдап тосуп чыкты. Кичинекей таш короонун четиндеги супадагы боз төбөл үйдүн эшигинде карап турган адам «О, кет!» деди акырын, ит дароо басылып, андан нары чоочундар менен иши да болбой, кайра артынан ыргылжың тартып ээрчий басты.

Эшим эки колун бооруна алып салам айтты:

— Ассалому алейкум!..

— Ва-алейкум-а ассалам! — деп кыраат менен алик алды үй ээси.

Көгала чокчо сакалдуу, маңдайы жарық, эки көзү жаштыкындай балбылдаган, жүзү кызылдуу адам э肯. Эшим андан нары эмне айтарын билбей, эки жагын каранып эле, жер кайсалай баштаган атынын башын тарткылап эле түрүп калды. Тиги киши аттын үстүндөгү бейтап келинди көрүп:

— И, келгиле... —деди да, Эшимге карап: — Эмне карап тұрасың, баатыр? Аттан түшүрбөйсүңбү келинди?..—деди да, үйү жакка үн салды. —Өй, мейман келди...

Эшим Айзааданы сүйөп түшүрдү. Боз үйдөн орто жашап калган, келбеттүү, саамай чачын эми ак чалган, кара каш, кара көз зайып чыкты. Эшимди бир, Айзааданы бир тиктеп, анан жай толукшүй басып келип, Айзааданы колтуктан сүйөдү:

— И... Бейтап белем бечара...

Үйгө киришти. Эч ким жок э肯. Очокто арча отун чырт-чырт күйүп, казанда бороктоп бирдеменин эти кайнап жатат. Зайып мәэримдүү окшойт, эч чийткебей, бөлөксүтпөй Айзааданы ашкана тарабына төргө өткөрүп кетти. Эшим улага ченге сыңар тизелей калды. Абышка үнчуккан жок. «Өйдө отур» деген да жок. Кызыл көзүн тике сайып, «Кайдан көрдүм эле муну?» дегендей кыязда. Эшим сыгылып кетти. «Тааныса эмне кылдым?» деген ой кылт этти, ага да. Нары жакта зайып Айзаададан күбүрөп бирдемени сурап, кейигендей башын чайкап өзүлөрүнчө күймөнүп калышты.

Бир оокумда:

— И? Кайдан келатасың, баатыр? Минтип, кеч күздө ашууну беттеп...—деп, суроо таштады.

Эшим эмне дәэрин билбей калды. Оозуна ушу кириптири:

— Таластан...—деди. Абышка жымыйып койду:

— Талас жактан келген киши тиги ашуудан түшчү эле...—деди акырын. —Сен, балам, түздөн чыктың го, Кызыл-Жар жактан чыктың го?..

Эшим салбырап отуруп калды.

Мына ушул мәэримдүү кишилердин үйүдө Эшимдер эки күн түрүп калышты. Нечен күн ач болуп, ток болуп, жол азабын көрүп кыйналган эки качкынга алар колдорунан келген жардамын аяшкан жок. Эртели-кеч ысыгын, жылыгын беришип, жарық кашкабагы менен, мәэрим менен жубатышты. Алар бат эле үйүр алышып кетти.

Көңүлүк кишиден сыр жашыра албайт. Эшим акыбалын ачык айтты.

Ойлонуп отуруп, абышка тышканы чыгып даарат алыш кайра келди да, төргө чөк түшүп отуруп:

— Э, Ак Эркем, —деди кемпирине, — күдай ко кон курбал экен бу балдар, эмнеге карап отурабыз, булардын башын бири-бирине байлап, алалдап көёлу. Мындай бери келип отурчу.

Эшим менен Айзаада тиктешип калды. Кемпир астейдил коштоду:

— А жакшы болбайбу!..—деп, көк гүлдүү ак чыныга мөлдүр тунук сүү куюп, үстүнө бир үзүм аардуу ак пахта салып, ортого алыш келип койду.— Кокуй, баатырим, шашпа, коншуларды чакырайын, күбө боло турган эл керек го, ыя?..

— Жөн кой. Кыз жагына сен күбө, Ак Эркем, уул жагына өзүм күбө болом! Бисм алла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим...—деп баштап, абышка шарияттын нике жобосун арабча жай жобурады да, Эшимге жүз буруп сурады. — Эшим Кудайберди баласы, эки дүйнө Жамгыр кызы Айзаадага дениңди багыштадыңбы?

Эшим кызырып, мылжыйып күлүп, башын ийкеп, жер тиктей берди:

— Багыштадым...

Шарияттын жобосунан дагы кобурап, абышка:

— Айзаада Жамгыр кызы, — деп Айзаада жакка жүз бурду, — Кудайберди баласы Эшимге эки дүйнө...

Айзаада ыйбаа кылып, жоолугу менен жүзүн саал жашырып отурган эле. Ал үчүн күбөсү жооп берди:

— Э-э, багыштабаса минтип эне-атасынан безип бу баланын этегин кармап качып жүрөбү?! Багыштады, багыштады!..

— Жо, жо, — деп башын чайкады абышка, — анетсе да, эреже шарият жол бербейт, жооп өз оозунан чыгыш лазим...

— Багыштадым, — деди Айзаада токтолбой. Мындан да абышка үч кайталап, тактап сурады. «Багыштадым» деп үч жолу жооп берди Айзаада.

Дагы бир сүрө окуду да:

— Эшим, Кудайберди баласы, — деп Эшимге жүз бурду, — Жамгыр кызы Айзааданын сага багыштаган денин эки дүйнөдө кабыл туттуңбу?

— Кабыл туттум...

Абышка Айзаада жакка жүз бурду:

— Жамгыр кызы Айзаада, Кудайберди баласы Эшим чын ыкласы менен сага багыштаган денин эки дүйнө кабыл туттуңбу?

— Кабыл туттум...

Ушундан соң абышка:

— Оминь...—деп кол жайды. —Эки дүйнө ак жүргүлө, бириңе бириң кара санаба, ичкен ашыңар, тапкан балаңар, жайган дасторконуңар алал болсун, бу дүйнөдө пенде ичинде, тиги дүйнөдө күдай алдында биз күбө... Аллау акбар...

Төртөбү бата кылышты. Абышка көк гүлдүү ак чыныны кош колдоп Эшимге сунду:

— Ке, уулум, мына бу таза, тунук сүү — өмүрүң, актыгың, уурта!

Эшим чыныны алыш, бир ууртады да, кайра берди. Абышка:

— Эми сен бүлө ээсисин, бир пенденин милдети мойнуңда, кол каратпай багып ал, кор кылбай сактап ал... —деди да, андан кийин чыныны Айзаадага узатты: —Ке, балам, эми сен бир үйдүн ээсисин, бир пенденин милдети мойнуңда, аяк асты кылбай күтүп ал...

Көзүнө жаш тегеренип, Айзаада суудан бир ууртады. Абышка:

— Эми, биз кыдыртып ооз тиyledi! Кана, Ак Эркем, сен баштап ооз тий. Бул сүү ыйык сүү. Эки пенденин тагдыры байланган сүү...

Экөбү эки ууртаган соң, Ак Эрке чынынын түбүндө калган сүүнү «Этегинен жалгасын! Очогунан жалгасын!» деп ырым кылып, оттун боюна тегерете сээп салды. «Багы бийик болсун!» деп, пахтасын жабыкка кыстады.

— Э, балам, ышкы деген ушундай!—деди абышка ойлуу, салабаттуу отуруп. — Биз дагы жаш болгонбuz. Э, тиги эненди бир кезде казактан алып качып келгем мен дагы! Атасы миң жылкылуу бай эле. Соода менен Сыр боюна барып калып, Ак Эркем ошондо онбеште экен, даланын кызыл гүлкайырындай ачылып калган кези экен, көрүп көңүлүм байланып калды. Сооданы чачтым. Саяк жүргөн бирөө болуп байдын үйүнө барып, акы сурабай бир жыл жылкысын кайтардым. О, анда мага акы керек эмес болучу, Ак Эркемин айда бир жылмайып коюшу мага байлык да, бакыт да эле!

— Өз тарыгына түшүп кеттиңби, баатырым? — деп, акырын күлдү Ак Эркеси. Абышка башын ийкей отуруп, көзү жалжылдап, качанкы өткөн жаш өмүрүнө кайра аралашып, өрөпкүй сүйлөдү:

— Казак көөдөндүү жүрт болот. Өлөбакысы бөйрөгүн таянган, кеби асмандан келген, дуулдаган жүрт болот. Жүүчү салууга батына алган жокмун. Беришпейт болчу. Ак Эркемдин наристе ышкына, бактыма сыйындым. Сөзүбүз тынган күндөн баштап, жылкыда эки буудан ат бар эле, экөбүн төң жашырып сүутуп, буудандар табына келген күнү Ак Эркем боз жигит болуп кийинип, «Э, жараткан, ач жолумду!» — деп, үзөңгү кагыша жарышып, качып чыктык! Ташкен аркылуу элге келсем, туугандарым алда качан «Өлдү» деп кара ашымы берип коюшкан экен. Э, балам, мен муну көргөм... — Ал ойго батып жүзү сүз тартты. — Жеттим көңүлүм сүйгөнгө. Ынтымагым, ырайышым болду. Курсагым ачпады, үстүм тозбоду. Э, жараткан, мунуңа да шүгүр! Кудайым бир баладан гана кем кылды...

Ак Эрке көз жашын көйнөгүнүн жеңи менен сүрттү.

Эртеси «Бул жакшылыгына ыракмат! Сүйөнүп эле жата беремби?! Өзүлөрүнө жараша тирилиги бар го булардын. Ашына жүк, башына жүк болуп...» деп ойлонду Эшим. Кайырлашмакчы болду.

— Изин сүүганча, эми, эптеп баш калкалар жер издейсің го, карагандын түбүн издейсің го, балам. Баштан өткөн, качкан кишиге кең дүйнө алакандай болуп тарыйт ко, чиркин! — деп қынжылып отурду абышка, бир аздан соң: — ылайыгындай кыл, мына, мында калам десен, кал, өз үйүн, өлөң төшөгүң болот менин үйүм, өз баламдай болуп жүрө бер. А жок, бактымды дагы башка жактан издейм десен, жол тигине, келиндин алдына ат берейин, эки адам көрүшөт, эки тоо көрүшпөйт, көрүшүп калсак, айттарсың ыракматыңы...

Эшим сүйүнгөнүнөн нымшып кетти:

— Бала кылыш алышыз...

Эмнегедир абышка да толкундап, жүзү нурланып отуруп калды. Ал толгонуп турup, ойлонуп турup эшик жакка карай үн салды:

— Э, Ак Эркем...

Эшиктен зайыбы кирди. Абышка зайыбын сынай тиктеп, бир аз токтолуп, айтсамбы, айтпасамбы дегендей, бир аз кыйылып турду да, акырын сүйлөдү:

— Тууган баладан көрсөтөбү күдайым убайды, тутунган баладан көрсөтөбү күдайым убайды...

Ак Эрке акча жүзүн кылайтып, байына бир түрдүү мээр менен тиктеп, байынын оозунан чыккан сөз ага чексиз кубаныч апкеле тургандай, астейдил күнт коюп, токтоло калды.

— Ак Эркем... карачы, күдайым өзү жеткирип турган жокпу бизге экөбүз кырк жылы зарыгып тилеген жалгыз баланы, карачы...

— Не болду, баатырым?.. — деп сүйлөдү Ак Эрке Эшим жакка жал-жал карай. — Андай болор күн кайда?!

— Ак Эркем... — деди абышка эки көзү жалжылдап. — Түшүмдө чамгарагыма өзү келип, боосун үзүп качкан коңгуроолу көк шумкар келип конду эле, түшүм туш келип отурган жокпу ай, Ак Эркем... Мен мына бу азғын эрди көкүрөгүмдү жыттатып, уул кылып калсамбы деп турал, Ак Эркем... — деди абышка, үнү карғыл чыгып, дирилдеп кетти акырында.

Ак Эрке селее түштү. Байын телмирип тиктеди. Эшим үнқүйүп отурду. Орто тымтырс болду.

— Баатырым... — деди Ак Эрке болукшуй. — Сенин көңүлүң менин көңүлүм.. — Көзүнөн жаш кылайып кетти. — Мейли, кырк жылы бала деп, зар кагып, көп көз жашыбыз ағып, балапан башыбыз куурал бараткан жокпу, садагам баатырым?! Мына, баланын көзү отурат. «Үйрүн тааныбаган ат болбос, элин тааныбаган эр болбос деген сөз бар го! «Асыранды баланы абысын чыгарат» деген сөз бар го! Буга не дейбиз, садагам баатырым?.. Эртең бир бейбаш тууганың «Тентиген кул!» десе балаңдын жүрөгү өрттөнбөйбү?! Эртең күнү батча абысыным «Куру тулупка мөөрөгөн байкүш!» десе, садагам баатырым, мен өлбөймүнбү?! Мында не кылабыз, садагам баатырым?..

Абышка нестейип эле, оозунан сөзү түшүп эле, отуруп калды. Улагада Айзаада тик турган бойдон. «Эмне кыласың? Эмне дейсин?» деген ойго кысталып, Эшимден көзүн ала албай, көз жашы төгүлүп турду. Эшимдин жүрөгү дүкүлдөп кетти. Ал качанкы өлгөн өз атасы эсине түшүп, куду азыр ошонун жанында отургандай болуп, акырын эңилип, көзүн жумуп, абышканын көкүрөгүнө баш салды. Абышканын жылуу, өзгөчө конур тери жыты келди. Абышка көкүрөгүнө басып кучактады. Экөбү төң эчтеме айта алышпады.

— Ата...

Эшим башын көтөрдү. Абышканын али кызылы өчө элек эки бетинин отунан ылдый сарыгып, көз жашы көгала сакалына түшүп кеткен экен:

— Асырадым, балам, асырадым, асырадым... — деди карғыл.

Ак Эрке жакасын карманып, күдайга мунажат кылды. Шолоктоп ыйлады.

— Туубасам да тутундум, балам, эмчек сүтүм бербесем да, элик сүтүм берермин, балам... Тутундум, балам, тутундум... — деп, чындал бедени ийип, көкүрөгүн ачып, он, эмчегин сала берди. Эшим тартынбай, кыйылбай, Ак Эрке кемпирдин эч качан бала сорбай бези ошол бойдон сакталган ак эмчегин жыттап, үрпүнөн жалмалап эмди.

Өз жамагатына өлбөгүдөй баркы бар Султанмаамыт алдынан күдайга атап аксарбашыл чалып түлөө өткөрдү да, артынан уул тапканын, келин тапканын элге даршан кылып, жамагатын чакырып той берди. Ошону менен Эшимди элге тааныштырды.

— О, көп курама! Көрүп алгыла, күдай мага уул берди. Чын көңүлүмдөн тутундум. О дүйнөдө бир күдай өзү күбө, бул дүйнөдө көп курама өзүң күбө. О, кагылайын жүрт,

менин уулум сенин уулун! «Бөлөксүң» деп жерибегиле, тең ата, тең тууган кылып алгыла...

Султанмаамыт андан нары сүйләй албай, болкулдап ыйлап жиберди. Жанында мойнана бото салынып, кудайдан ыракым тилеп, элден бата сурап, Ак Эрке ыйлап турду.

— Эл дуулдады:

— Болсун! Болсун! Уул кут болсун, Султанмаамыт! Уулдан урмат көр, байкуш, келинден кызмат көр, байкуш...

Сакалы чубалып белине түшкөн кары адам эки колун тең жайып, көккө карап:

— О, жамагат! Султанмаамыт мурадына жетсин, тутунган уулунан убай көрсүн, бата берели, о жамагат!.. — деди, турган көпчүлүк дуу эте алакан жайышты. Кары элди кыдырата тиктей, үнүн атайы көтөрө айтты:

— Оминь! Эр Эшим Султанмаамыттын уулу, Эр Эшим кураманын уулу. Оминь, «бөлөксүң» дегендин кара оозуна кан толсун, оминь! — деп бата кылып жиберди. Көпчүлүк дуулдап коштоду.

Эшим энеси Ак Эркенин тырмагынан жаңы чыккан саймалуу сары чалбар кийип, бутунда койкойгон көк булгаары ётүк, кып-кызыл камзолду чалбарланып койгон, башына курама эли кийе турган төбөсү бийик, кайрымасындагы кундузу ничке келген бөрк кийген. Жүзү жарық да эмес, жабық да эмес, жамырап тиктеген чоочун элден сүрдөгөндөй саал акчыл тартып, бирок адеби менен, сыйы менен улуусуна ийилип, кичүүсүнө тигилип, кол берип көрүштү.

Те четте акырын шыкылыкташып жоор аңдып отурушкан эки сагызган сыйктуу ичи жаман эки адам өзүлөрүнчө акырын-акырын сүйлөшүп, көздөрүн тирмейтип баам салып отурушту.

— Э-э...Кайдан ооп келди экен бу?..

— Күдай билбесе! Султанмаамыт бекер чабылып жатыры...

— И?

— Бу соо жигит эмес. Суркун карачы... Сөөлөтүн карачы... Θз элинен мамилеси тынган күнү «хайт!» деп кетип калат бу!..

— И-и, ырас, ырас... Баланын зарын тарткан шордуу Султанмаамыттын эмнесин гана айтасың?! Эликке чыгып али келин сынын бузбайт, атандын арбайы, казак катынынын согончогу да канабады...

— Тылагында мүйүзеги барбы кызыталактын?!

— Хи-хи...Мүйүзегин сен кайрып койбайсуңбу?

— Хы-хы-хы...

Алар кытылдап, күлүшүп, башка бирөө жакын келе бергенде ооздорун сыйпалашып, тымпыйып калып отурушту.

А көп курама бапырап, кең көкүрөк, бүркүт кабак, сөөлөттүү жигитти бооруна тартып жатышты.

Мына ошентип, Эшим курама Султанмаамыт деген жай адамдын тутунган уулу болуп, Эр Эшим атыгып, калып калган эле. Эл көтөрүлүп, ханга эрегишип чыкканда зарделүү азamat конулда жата албай, жаңы туугандарынан жигит курап, Исхакка келип кошулган болучу.

Науман пансат түркчө сүйлөп кеткен фарстардан дагы бешти жол баштатып, эми «Жинди жүзбашы» атанган жүзбашыны тандалма жүз сыпай менен тез аттандырыды.

Жинди жүзбашы капчыгайга салбай, беш жол баштоочуны алдыга салып алып, бети ачык жер менен, кырдап жүрүп отурду. Бат-бат токтоп, эки жакты арытып, эч ким жоктугуна көз жеткен сон, акырындан нарылайт. Эки жолу сары жүртка кезикти. Эл эчак көчүп кеткен. Көчтүн изин кууп бир аз жүрүп, алды жагы заулдаган тыталама жардын боорунан өткөн жолго түшүштү эле, бир кыпчылга салынган жер көпүрө бар экен, эрегишчилер бузуп кетишиптири, алды жагынан да, үстү жагынан да айланып өтүшкө болбой, кайра артка кайрылышты. Жон ылдый, андан башка арга да жок эле, капчыгайга куюгуп түшүштү. Суу өйдө татырата чабышып, бети ачык жайыкка чыгышты. Чалгынчылар тонолгон жер ушул жер получу. Ар жерде чөптү карартып, топуракты майлап, кандын орду жатат. Өлүктөрдү бир четке чогултуп көөмп салышкан экен. Сыпайлардын эти дүркүрөдү. Андан нары дүпүрөп жөнөштү. Көпкө жүрүштү. Тоо тыптынч.

— Бири калбай Чаткалга ашып кетишсе керек, - деди перстин бири, — Ушул жерлерде эле күмурскадай быкырап жатышчу эле...

Бул чөлкөмдө айыл табылбасына көзү жеткен сон, нары тоо арасына тереңдеп кете бериштен чочуп, ал күнкү жүрүштү буттү деп, Жинди жүзбашы кайра тартты.

Алар бардык коркунучтуу, шектүү деп эсептелген бурум, бруктурма жерлерден өтүп, капчыгайдын эң акыркы кыпчылына чыгып келиши. Айлана тыптынч эле. Тарс! Эң алдыңкы сыпай көкүрөгүн апчып, атынын жалына артылып түштү. Жалт берип, артка дуу коюшту. Тарс! Тарс! Арттан да сыпайлар аттан жалп-жалп түштү. Кайра дүргүп, тыгылып, бир капиталды көздөй жабылды. Ал жактан да кабат-кабат ок чыкты.

Сыпайлар ортодо уюлгуп, ак көбүк бүрккөн суунун үстүндө шатырап, бири бирине ыктап алдастап, аттар үркүп, чырылдап кишинеп, кокуйлаган кыйкырык, чуу, кай бирөө аттын үзөнгүсүнө сүйрөлүп, кай бирөө аттын төрт аягында жөрмөлөп калды. Тарс! Тарс! Кара мылтыктын үнүн аскалар биринен бири жулуп алып, бирине бири уруп жиберип, кош жаңырыктап, тоо арасы буркан-шаркан түштү.

Бир сыпай ок чыккан жакты карап бакырды:

— О-о, мусулман балдары, жан соога!

Тарс! Кан жайкап жыгылды. Тарс! Тарс! Жан соога бермей жок. Сыпайлар чыйрала калышты. Бир жагын жиреп чыгууну көздөшүп, аттардын жалына өбөктөп: «Йа, алла! Йа, алла...» деп сүзө качырып жүрүп бериши. Ал жактан да үстөкө-босток тарсылдалаң чыгып, аттар жер урагандай оңколол жыгылды. Жан далбас кылып, бүкчүндөп жөө качкандарды бадалдын арасынан кимдир бирөөлөр сорок- сорок этип чыга калышып, кылычтап таштап кетип жатышты. Чыкса курчоодон ээси жок кергичтеп качкан аттар гана чыкты.

Кара мылтыктын үнү тып басылды. Туш-туштан мергендер түшүп келиши. Каршы-терши сулап, сууну бөгөп жаткан өлүктөрдү жәэкке сүйрөп ташташып, бүт куралын терип, тизгинине чалынып туруп калган аттарды кармап кайра бирпаста токой арасына сицип кетиши. Капчыгай кара мылтыктын түтүнү жыттанып калып калды. Төбөгө жору айлана баштады. Тоо кайрадан тыптынч...

Ордо эч качан тоолуктар менен эсептешпей коё алышчу эмес. Тоолуктар биригип кетишсе, хандарды баш кийимдей алмаштырып, көп учурда ордонун өзүн тыптыйпыл кылып талаган кандуу жаңжалдарды чыгарышчу. Азыр мезгил башка. Кудаяр-хандын артында жарымпаша турат. Кудаяр-хан өткөн өчү, эски кеги козголуп, эргишилдерди катуу жазалоого буйруп, «козголончулардын малы, мүлкү силердикى» деп, кызытып, каалашынча укук берип, ээрчишишче сыйтай берип, пансаттарды аттандырып жатты.

Эл үркту. Наманген шаарынын, байыркы Аксы шаарынын урандысынын, Кезен шаарынын айланасындагы түздө, суулуу жерлерде тирилик кылган карабагыш, катай уругу дүргүп көчүп, жайлоодон нары Таласка, бир чети Сүусамыр аркылуу Сары-Өзөн-Чүйгө ооду. Жети кылым илгертен ата-бабасы мекендеген кыштактарын, Сыр-дайрадан кайрыган арыктарын, жаздоо, күздөө конуштарын Кудаяр хан түркчө сүйлөп кеткен перстерге, тажиктерге араптарга, алам десе жүүттөргө да, көп жылга болжоп ижарага¹ берип, отуруктاشтырып салды.

Буга эргишип көтөрүлгөн элдин мизи кайткан жок. Исхак жазғы жортуулга катуу даярданып жатты. Экинчи тараптан, орус чиновниктери менен алака кылууга аракеттенип, «Тамыр бололу, жардам бергиле, көлөкөңөргө алгыла» деп, көп тартуу менен Токмок уездине элчи жиберди. Токмок уездинин начальниги майор Эллер тартууну толук алып, чын ыкласы менен жардам бермей болуп, убада кылды. Кеңешип коюш үчүн генерал-губернатор фон Кауфманга кат жазды. Фон Кауфман жардам түгүл, тополончулар менен ар кандай сүйлөшүүнү дароо токтолууну, элчилерди Токмок уездинен тез чыгарып жиберүүнү катуу буйрук кылып жооп берди. Элчилер арып, чарчап, кеч күздө Талас аркылуу араң кайра келиши.

Өз күчүнө таянуудан башка, тагдырга баш байлоодон башка арга калган жок. Эргишилдер кыши бою тынбай, кыштоомо-кыштоо жер төлө казып, казанын аскан темир тулгасына чейин, теминген болот үзөңгүсүнө чейин кайра соктуруп, кылыш, кара мылтык, найза, үч ача, шылк этме жасашып, ок куюп, дары ийлеп, жигиттер кылыш ыгына машыгып, ат үстүнөн мылтык атууга көнүгүп, катуу даярданып чыгышты.

Эрте жазда кайрадан акбоз аттардын куйругун канга боёп, кайрадан элге жарчы аралады.

— Аттангыла! Аттангыла! — деп жаагын жанып чапты жарчылар. — О, түптүү журт, аттангыла! Хан дагы айныды. Өз калкын жоодой чапты, өз шаарын каракчыдай талады. Айтып акыл мукурады. Кылып айла түгөндү. Аттангыла, түптүү журт! Түйүндү кылыш менен чечер күн туулду. Аттангыла! Аттангыла...

Ие жалганбы?! Жүгү оорлосо атан төө бакырчак болот! Эл кайра дүүлүктү.

Ошол 1874-жылдын жай алдында, ат көккө кара тил болуп күчтөнгөн кезде, орун которуп жөнөгөн бал аарынын уюгундай дуулдап, дагы ураан кыйкырып, ат түягынан жер дүңгүрөп, мыкты куралданган үч мин ашуун эргишичи дагы Чаткалдан кара селдей кантап түштү.

Чоң кара жолдун үстүндө, дөңдө жалгыз бейит жаткан.

Исхак жалгыз бейиттин тушуна келгенде атынан түшүп, чылбырды жанжигитке ыргытып таштап, бат- бат басып дөңгө чыкты. Мына, томпоюп жатат жалгыз бейит.

¹ И ж а р а — акысын алып, дыйканга убактылуу иштөөгө жер берүү, аренда.

Үстүн кызыл гүл баскан. Кызыл гүлдөр алдында жаткан шейиттин канынан абжалган сыйктуу. Исхак кыбыла жакты карап, бейиттин этегине чөк түшүп отурду.

Эр Эшимдин бейити болучу. Улам жумшаган сыпайларын улам буктурманга кабылтып, кырдырып алып, айласы кеткен Науман пансат баягы Камбар саркерди: «Эй, катай, — дептир дейт — үзөңгүлөшүн, кармап келип бересиңби, же, бүт катай уругу кырылсынбы, бооз катындары жарылсынбы? «Тирилей, колго тийгизсен, — деп, сөз жылымдаган, — ыя, силердин жерлерге да сарттар отурук кылдырыла баштады беле, жарасы жеңил, а кежилдегендөрдө кылыштын сабын кармалап гана койсом жетишет, бир күндө кайра көтөрүнүп чыгып кетишет. Болдубу?..» Анын да айласы куруган, катай саркер токой жамынган эргишилдерге барып кошуулуп шек билдирибей бирнече күн аралашып жүргөн соң ээндетип, бир бейпил күндө капыстан бастырып, байлатып апкелип берип кутулган дейт. Науман пансат кеткенден кийин бозгон эл кайра келип, баатырдын сөөгүн казыктан алып, жолдун үстүндөгү дөңгө чыгарып, гөр казып, жашырып коюшкан эле.

Бүт кол аттарынан тегиз жамырап түшүп, дөңдү этектей тартып, жер жайнап отуруп калышты.

Исхак башын жерге салып, мууну калтырап, оозуна эчтеме кирбей, көпкө унчуга албады. О, бир оокумда, акырын баштап куран окый баштады.

Көп кол дем тартпай, аттардын анда-санда бышкырганынан бөлөк эчтеме угулбай, бир да киши кыбыр этпей, мелтиrep отуруп калышты. Исхак кыраатын келтирип, узун сүрөгө түшүп, муңканып окуду. Ыргак менен уйкальшкан арап сөздөрү бирде көмөкөйдөн күңгүрөнө кайрылып, бирде тил учунан шаңдуу чыгып, авага акырын калкып, кишиден кишиге өтүп, өзүнүн түшүнүксүздүгү менен, кулакка жумшактыгы менен, дагы ыйык, дагы сыйкырдуу күчкө оролуп, тиги бири сыңар тизелеп, бири чөк түшүп, бири камчысын таянып, бир тегиз дымып отурган көп элди ого бетер жымырата кармап, бала кездө түшүндө көргөндөй бир ажайып дүйнө, күдүреттин күчү, туулуу, өлүү, пенденин милдети, актык, каралык ар кимдин оюна келип, терметкен, жоошуткан жылуу үн болуп кулакка куюлуп, мээгэ жыңылдал сиңип жатты.

— Оминь!..—деп алакан жайды Исхак, ичинен күбүрөп, эли үчүн жан кыйган баатырдын арбагына багыштап, бетине бата тартты.

Бүткүл кол дуу-дуу этип күүлдөп толкуп бата калышты.

Исхак ордунан турган жок. Былк дебей, баш көтөрбөй, тунжурап отурду. Эми эмне дейт? Эч ким болжай албады. Оозунуп ордунан эч ким тура албады.

— Бул бейит мазар болсун. Күмбөз салынсын. ыйык жер болсун биз үчүн...—деди акырын.

Алар дөңдөн ылдый басышканда жер жайнап отурган көп кол учкан тарыкчылардай дүрр эте орундарынан тура калышты. Жанжигит күмүш жалдуу чабдар аргымакты жетелеп, логлоп чуркап, Исхактын алдына тарта берди. Кол түп көтөрө аттанды.

Ала-Буга, Ак-Там, Көк-Жар, Нанай, Мамай, Сефит- булан эли колдун алдынан көкбөрү алып чыгып тосушту.

II

Эми эмне кылуу керек? Жол эки айры болсо жолбун иттин башы каңгы! Ар кимиси арди айтып, жаат куралып, кайсы тарабынан айтканы туура экенине өзүнүн көзү жетпей, Кудаяр-хандын башы чындап каңгы болду.

Ушул мезгилде Россиянын «Санкт-Петербургские ведомости» газетасы өзүнүн беттеринде бул эргишиң жөнүндө: «Мурда белгилүү болгондой, көтөрүлүш бүт элди кучагына алды, ал кыргыз кыпчакты бириктириди, а түгүл хандын отурукташкан букаралары да көтөрүлүш жакка өтө башташты. Сөзсүз, жакын арада Худояр-хандын башы кетет, же бийлигинен ажырап, оруска кире качышка аргасыз болот» деп кабар жазып жатты.

Эргишиң күндөн күнгө күч ала берди. Сыр-дайранын, Кара-дайранын бойлорун кучагына алып, Көк-арт, Өзгөн багытына жайылды.

Диван чогулду.

— Кана, абтабачым? — деди Кудаяр-хан шектүү тиктеп. — Эми эмне кылабыз? Өзүбүз жайгарабыз деп отуруп, мына ушуга келдик. Кана, кантип жайгарабыз? Же... — Ал өз кыжырына туттугуп, эрдин бек кымтып, токтоло калды. — Селсаяк Болот келип, ордону бошот дегиче колду куушуруп отур дейсизби?!

Бул ачык кекетүү. Кутумдары ханды ага каршы бурай баштаган эле. Бирок, Абдырахман абтабачы мизбаккан жок. Ал өзүнүн салмагын билет. Күмүш чайдосту колго алып, колуна суу куюп, кетенчиктеп эшикке кайра чыгып кетип жүрчү күн эмес азыр. Мындай чалкеш кезде андан башка таянар аскер адамы жок ордонун. Анын үстүнө ал Мусулманкулдун уулу, кыпчак жаатынын тиреги, а кыпчактар али атка минип капитап чабар калың күч болучу.

— Дагы өзүбүз жайгарабыз, таксыр...

— Сиз жайгарып келиң! — деди Кудаяр-хан өчөшө. — Сиз алардын дилин билесиз. Бөлүптур, өз туугандарыңызды өзүңүз тынчтып келиң...

Абдырахман таазим кылды:

— Сиздин пашалык эркиңиз...

Эртеси Абдырахман абтабачы тандамал миң сырпай алып, Науман пансатты жардамчы кылып, Наманген вилаетине жүрүп кетти.

Ал эргишкен эл чогуу жүргөн жерлерден бүйтап, атайылап бет келишпей, Сыр бойлоп, Кызыл-жар багытына салды. Кабар жеткен экен, Абил бий жыйырма беш жигити менен өзү алдынан чыгып тосту.

Экөбү тең аттан түшүп, кучакташып көрүшүштү.

— Элиңиз тынчпы? Өзүңүз саламат жүрөсүзбү, бий ага? — деп, Абил бийдин колун көё бербей, сыга-сыга кармап, көзүн тиктеди абтабачы. Абил бий да астейдил:

— Кудайга шүгүр, жан үкем...

Атка минишип, катар бастыра беришти. Абил бий:

— И, өзүңөр кандай?.. Хазирети өкүмдәр кандай? Бактияр дооранын сүрүп, соосаламат жүрөбү? Жайчылыкта кабар алышпайбыз...

Эң акыркы сөз менен ич урунганын түшүнүп:

— Э, бий ага, бу пендең түшкүр ушундай турбайбы?! — деп, Абдырахман ойлуу тартып, башын ийкей, мойнуна ала жооп кылды. — Төрт түлүгү төп болсо, төрт тарабы кыбыла, кудайды эсине албайт экен, өзүнүн улам алды кызык өмүрүн эки жагын

каранбай күуп кете берет экен. Качан гана тагдырдын солкулдак көпүрөсүнө жеткенде, көпүрөнүн кап ортосуна барып алыш башы айланганда, ошондо «кудай... кудай» дейт турбайбы, ошондо жардамга кол сунар бурадарын издейт турбайбы...

Абил бийдин көңүлү ыраазы болду.

Болгон тоо Бозбу алыштан тигилген боз үй сыйктуу. Эч жагынан башка тоолор менен тутуму жок. Жайкысын башына кар сактабайт. Дайыма мунарыкка чөгүп, мемиреп боз тартып турат. Бас жайлоо. Бирок, жылдын кайсы мезгили болсо да, үстүнөн токумдай булут кетпейт. Ошол токумдай булут тууйт. Күн жүрүш этегинде мелмилдеп жаткан асыл Ферганага да, күн батыш, күн чыгыш жагындагы ак мөңгүлүү бийик тоолорго да жараткандын мээрими жаан токумдай булуттан тарайт. Эл муну эне тоо дейт.

Чокусунда тартылган түндүк окшоп кичинекей көл жатат. Тулпардын көлү дешет. Ошол Тулпардын көлүнүн керилген сазына Абил бий кырк өргөө көтөрттү. Ар өргөөгө мейман күзөтө турган экиден карал коюп, эшигине экиден сүт эмди тай согум байлатты. Өзү ортодогу он эки канат ак өргөөгө жайланышты. Максаты — ордо менен элеттин арасына дагы бир жолу данакер болуу. Эрегиштин корушу болуп турган уруктарга өзгөчө ишенимдүү киши чаптырып, башчыларын, бийлерин «ийри отуруп түз кеңешүүгө» чакырды.

Бир аз күндөн соң, кутлук-сейит, найман, черик, катай, карабагыш, мундуз уруктарынын билермандары көп кыйылып, көп толгонуп, акыры жалпы сарууга салмагы бар белгилүү бийи жакшы Абилдин сазесин гана сындырбас үчүн, «бара көрөлү» дешип, кутлук- сейит Шер датка баш болгон элүүдөй атчан келип түштү. Экинчи жактан жанында жети гана сыпайы бар Абдырахман абтабачы салам айтып келип түштү.

Абил бий аларды дароо жолуктурбай, ачuu арасында оңолгус көңүл калды кеп айтылып кетпесин деп, бөлөк-бөлөк жайгарып, ар жаатка өзү гана барып, өзү гана аралашып, өзү гана сүйлөшүп, эки күнү жумшартып үйралыштырды. Эки жагын тең сүт эмди тайдын жаясына, багалан козунун балбоорук этине карк кылып, сүүсүнүна кымыздын гүлүн берип, келиштирип күттү. Үчүнчү күн дегенде он эки канат ак өргөөгө чакырып, Каракаш айымдын дасторконунда сакадай иргелген он бийге Абдырахман абтабачыны жүз көрүштүрдү.

Биртке кобурашып, сылыктык үчүн гана эсендик сурашып, сүз учурашышты.

Каракаш айымдын дасторкону адаттан тыш толо болду. Түркүн боёлгон кант, жайдын күнү дүйүм мөмө, бышкан керчөө, муздаган казы, жал, ысык күйрук-боор, кыпкызыл кашкары токоч, түрдүү ширин даам жайнап жатты. Кол чаначта мейиз кошуп ачыткан кымыз, кытай чыныда сары шербет, койкойгон күмүш көөкөрдө кымыздан бөлгөн чагырмак мелтирең тунуп турду.

Меймандар даамга карашты. Адеби менен түркүн , даамдан ооз тийишип жешти. Оокат үчүн келишкен эмес. Эки жак тең ичен толгонуп, иштин ток этерине жакындал келгенин, чарт жарылып эми сөз чыгарын сезүү ирендерин күмсартып отурду.

Сөз алдында Абил бий обдуулуп турду да:

— Кана, жакшылар, бул шайтан мойну сынган болсун... Алдыга түшкөндүн жолу болсун...—деп, бир кур ал да апкаарый түшкөндөй мукактана, алтын саймалуу кымкап тонду Каракаш айымдын колунан ала коюп, Шер даткага жапты. — Кадырлуу датка, атайын хазрети Кудаяр-хан өзү Сизге арнап...

Кокондон ар түрдүү жакшы буюм, жакшы кымкап тондордон эки таңылчак кылып көк качырга жүктөтүп, Абдырахман абтабачы ала чыккан болучу. Эми өзү туруп, он бийдин баарына бирден тон жапты.

Бийлер күдүндөшүп, бири биринин этегин тартып, кычыгы кызырып эт баскан ач көздөрүн алдыртан чекирейтишип, «Меникинен мунуку жакшыбы, ыя?» дешип, көрүп калышты. Шер датка кымкап тонду ийнинен силкип таштады:

— Жалаңач жүргөн эч ким жок! — деди ал, карылыктан чоң-чоң сепкил түшө баштаган жүзү сурданып, эки көзүнүн алдындагы көпчүңкү териси диртилдеп кетти. — Ата көрү ай! Кайсы жакшы көңүлүбүз үчүн кымкап жабышып отурат экенбиз?!

Аны көрүп, бийлер үстүндөгү кызыл-тазыл кымкаптарды аргасыз сыйрышып, ме деп ыргытып жибере алышпай, селдейип отуруп калышты.

Абдырахман абтабачы:

— Аваке, — деди саал эңиле, — мейли, менин сыйым болсун бул. Менин түшкөнүм болсун алдыңызга. Туугандыкка санабайсызыбы? Колумду уялтпаңыз, аваке... — Кымкапты өзү кайра жапты. — Атамды көрдүңүз эле...

— О, Мусулманкул! Кайран агабыз!.. — деп жиберди Шер датка түтөп. — А ата эсиңде экен го үкөм?! Мына ушинтип! өзүбүз төбөбүз бирикпегендин кесепетинен тыңдым болгон кайран киши!.. Ушу катынпоз түбүнө жеткен...

Шер датка Абдырахмандын өйүгөн жерине тийип, ачык көкүттү. Абил бий арага түшө калды:

— Э-э, датка... өзүбүз курган ордо бузулуп кетпесин деген токтоолук го!? Билбейт дайсизби? Жетик ақылдын иши го?!

Шер датка күңкүлдөп сөгүнүп жиберди:

— Ие, тынчы жок, куту жок мамлекетинди урайын... Жылуусу жок тонунду урайын...

Абдырахман абтабачы кыпкызыл болуп кетти. Кары датка акырын калтырап, ыйлагыдай болуп, бир аз жумшара түштү. Кайра силке албады кымкапты.

Абил бий сөзгө өттү:

— О, жакшылар, — деп улутуна отуруп баштады, — не десек да, өз экен, Кудаярхан башын ийип, алдыбызга түшүп, куру кол эмес, тиги эле Букардын увазири кийбegen алтын тон жолдоп, ниетин агартып, дубайсалам жиберип отурат. Кетпеди дебейли, көп кетти Кудаярдан каталык. Кечирбеди дей албайт, көп кечирдик биз дагы. Мына, бул жолкуга эмне дейбиз? Ойлоноолу...

Шер датка кырт деп ачуулуу күлүп койду:

— Көз буугуч болуп, ушул дүкөнчирик сарала чапанын башыбызга жаба салып, алдап жиберейин деген экен!

Бийлер копшолуп, ошонусу менен коштоп калышты. Абил бий:

— О, кадырлуу датка, иштин түбү сарала чапандабы?! Аны жакшы түшүнүп турасыз өзүңүз... — деди кейиштүү. — Кече атасын Кудаяр өлтүргөн ушул Абдырахман үкөбүз билбейби, мен билбейминби ханыбыздын болумсуздугун?! Сөздүн түгөнгөн жери, баарыбызды мукуратып, баарыбызды Кудаяр менен бирге оттуууга мажбурлап отурган кудай урган биримдиктин зарылдыгы эмеспи?! Тартышып жүрүп не таптык? Арал кайда? Сары өзөн Чүй кайда, Талас кайда? Ташкен кайда?..

Шер датка толгонуп, мұқактанаңып:

— Тилиң шириң, Абил...—деди, акырын кыр-кыр жөтөлүп. —Бирак, биздин арабыз теренгө кеткен айрылып. Кудаяр-хан биздин көнүлүбүздү төбеледи. Эмнеге ишенет билбеймин, бизге жылдан жылга катуу. Сен экөбүзгө эчтеке эмес, Абил, закет алса, салык алса, салыкты аябай калың алса мейли, жонубуз бар көтөрөбүз, а бей-бечара кишилерге чыдагыс болуп кетти го?! Сага кандай билбейм, жакшы иним, мага бул кымкап Кудаяр өз элимдин терисин сыйрып үстүмө жапкандай сезилип отурат...

Жаактууга жай бербеген чечен Абил жооп таппай калды. Домбунун куну түштү эсине.

— Андан калса, Абил, — деп кеп узатты Шер датка, — кичине бирдеме боло электе ордодон аскер чыгарат, аскери келип жигиттерди казыкка отургузат, бооз келиндердин ичин жарып, баласын бакыртып жерге түшүрөт. Бул эмне?.. — Башы калтылдап чаңырып жиберди. — Ыя, бул эмне?! Өз элине ханы кыла турган кордукуп, кокуй?! — Абышка саал энтиге күнкүлдөдү: —Казыкка отургузат! Үйрөнгөн э肯...

Бул каардуу, кайгылуу сөздүн акырында үйдө отургандар аргасыздан жымыйып жиберишти. Хандын атына айтылган «Кудаяр бача» деген ушак бар. Ошону эске салган, атайын өчөшкөн кычы сөз эле. Абдырахман абтабачы нестейди. Бул элдин арасында, а түгүл дайыма ийкемге келип жүргөн Абил бийдин көнүлүндө да, Кудаяр хандык даражасын, так ээси деген зоболосун сыйлоо эч калбаган э肯! Жылуу сөздөн да, ачuu сөздөн да билинип турат. Эгер биртке ийменүү калган болсо, Абдырахман ордодогу экинин бири, Кудаяр- хандын жакын адамы, ал отурган жерде ушунчалык катуу сөзгө барышат беле?! Бул ачык кастық, оңолбостук получу. «Ким себепкер? Ким күнөөкөр ушунун баарына? Албетте, Кудаяр-хан өзү!» — деп Абдырахмандын азазилдей сергек көкүрөгү ой тегеретти.

Шер датка:

— Кече күнү эле, колунда куралы барлар менен кармашсын, мен анысын айтпаймын, жазыксыз айылдарды канга бөлөп, кыштактарды күл кылып кеткен Науман бүгүн дагы келип отурат, бул эмне? Бул «көнсөң көндүң, көнбөсөң тигине» деген сөз...

Абдырахман абтабачы сыңар тизелей калып, эшик жакты карап, алаканын шак чапты. Өз жигиттеринен жок э肯. Абил бийдин мейман күзөтчүлөрүнөн бирөө босогою келе калды. Абдырахман:

— Нары биздин балдардан барбы, бери айтып койчу, тууганым... —деди акырын.
— Науманды баштап келсин мында...

Иреңи сурданып, эрди ачуулуу кымтылды. Бийлер үрпөйдү. Чатак чыгарабы деп, Абил бий да кыя тиктей берди. А Шер датка тоотпой отуруп, кайта кыжыры кайнап үн катты:

— Бул сездирүү! Бул коркутуу!

Науман пансат кирип келди:

— Ассалому алейкум!

Эч ким алик алган жок. Өзүн тике атып тиктеп каршы алган аскербашы

Абдырахманга суроолуу карап, босогодон акырын башын ийип таазим кылды:

— Кулак сизде, аскербашы...

Үнүнөн анча да көз каранды эместиги билинди. Ханабад жеңиши үчүн Кудаяр-хан ага көңүл бөлүп, дагы өзүнө жакын тартып калган эле. Бул эр көкүрөк аскер адамын көптүрбөй койгон эмес. Анын кирдүү кабагы, тоңмоюндугу абтабачыны тырыштырды:

— Келе бери тапанчаны! — деди Абдырахман түз эле колун суна. Науман кашы селт деп, абтабачыны шектүү тиктеп, анан бул эмне үчүн кылынып жаткан иш экенине көзү жетпей, кантсе да тиги азыр аскербашы, кыңк этпөөнү талап кылган катуу буйрукка баш ийип, бир атар орус пистолду белинен сууруп ыргытты. Чекеси чүрүшүп, нааразылыгы, кыжыры көрүндү. Абдырахман абтабачы пистолду тосуп алды. Эки көзү аны сайын канталап:

— Чеч кылычты! — деди дагы. Науман пансат нестее түштү. Эрди кымтылып, кылычтын сабын кармалап, каяша кыла турган өндөнүп, токтоло калды. Абдырахман пистолду окчо кармап:

— Келе! — деди катуу.

— И, мынча эмне болду, абтабачы? — Науман кылычын куру менен чечип ыргытты.

— Түшүнө албай турам?..

— Сен бооз келинди ушул кылыч менен жардың беле? — Абдырахмандын көзүнөн заар учуп, кылычты кынынан сууруп көрсөттү. — Ыя?

Науман:

— Эмне экен? Өкүмдардын катуу буйругу менен келгем мен анда...

— Өкүмдар андай буйрук берген эмес сага! — деп Абдырахман абтабачы жарылып кетти. — Берген эмес! А жөн эле кылычыңдын курчтугун сынагансың сен айбан. Мына...

— Ал жылтылдаган көк болотту бийлердин алдына ыргытып таштады. — Эми бул кылычтын курчтугун алдагы сенин эси жок башыңды кесип көрүп сынашсынчы.

Науман лансат бир кубарып, бир кызырып:

— Көзүңө кара, Абдырахман! — деди калтаарый, кектүү. — Мен дагы сендей адаммын! Мен дагы өкүмдарга ак кызмат көрсөтүп келе жаткан адаммын, эй. Жооп берип каласың өкүмдардын алдында! Каныңа тартып баратасыңбы сен?!. Абдырахман анын сөзүн уккан жок:

— Мына, эки ортодо кан төгүп, ханды элине, элин ханына суук көрсөтүп жүргөндөрдүн бири. Алгыла. Кандай кылып өч алсаңар эрк силердики... — деди бийлерди кыдымата тиктеп.

Бийлер дал болуп калышты. Шер датка чекчейди. Абил бий жашырын бир үүртүн тартып жымыйды. Ар кандай ыкка жыгылып, ар кандай шарлыкка барып, ордонун зоболосун коргоп жатканына Абдырахманга тен берди.

«О, бөрүнүн баласы!» деп, таң калды, ичинен ыраазы болду.

Балбан жигиттер Науманды эшикке түрткүлөп жөнөп калышты. Науман кашкөйлөнүп:

— Куп жакшы! — деди ичи өрттөнүп, оозу күлүп. — Ха, мейли, өлө турган жалгыз менби?!. Токто, тагдыр жазса, сенин шум каллеңе да бирөө кылычтын курчтугун сыйнайт, Абдырахман! Токто! Ха-ха!..

Абдырахман жүзүн үйрүдү:

— У жүзүң кургур...

Мына, Абдырахман абтабачы бул элдин көңүлүнө Науман пансатты көз көрүнөө курман чалды. Бул ордонун тилегинин актыгы, өткөн каталыкты моюнга алуу, элдин алдына жыгылуу болуп бааланды. Эң акыры, Абдырахмандын туугандарына күйгөнү, ыкканы, мындан нары да туугандарын канаттууга кактырбай, тумшуктууга нокутпай, өз калкасына алганы болуп эсептелди.

Абил бий тилинен бал таамп, ушундайча чечмелеп сүйлөдү. Муну этибарга албай коюу, этек кагып туруп кетүү тайкылык болорун, кээ болорун муютту.

Ал күнкү сөз ушуну менен бүттү.

Эртеси шашкедеги намаздан соң, Шер датка токтогон өргөөгө чайга чогулушуп, сөз кайра башталды. Шер датка түнү бою ойлонгон эле. Жүйөгө жол тосор шылтоо таба албай:

— Ошондой эле болсо го... Сен айткандай эле май көл, сүт көл болсо го, Абил...— деп, башы калтылдап отуруп калды. — Көрөбүз бүл иштин акырын, дагы эле бизге ордо менен кан төгүшүп ажырым болушубуздан бөлөк аргабыз болбойт, көрөсүн, Абил...

— Көрөлү, датка ага, — деди шар Абил бий, — дагы сиз менен бизден кетпесин!

Шер датка шарт койду:

— Болуптур, биз урушту токтотолу. Кудаяр оюндагы кастыгын таштасын. Сарттарга ижарага берип жиберген түздөгү суулуу жерлеребизди кайтарып берсин. Урушта набыт болгон балдарыбызга күн төлөсүн. Беш жылга чейин жырык тыйын салык албасын...

Бийлер бир ооздон кубатташты:

— Сөздүн түгөнөрү ушу! Буга көнбесө өзү билсин. Биз билгенибизди иштейбиз.

Абдырахман көзүн сүзө башын ийкеди:

— Сезип турам, аваке, Сиздин ордуңузда болсом, мен дагы ушу Сиз айткан сөздү айтмакмын, Сиз койгон талапты коймокмун. Калети жок! Карши айтарыбыз эмне?!— деп кубаттады. —Мейли, баралы так ээсинин алдына. Жүргүлө мени менен аттуу, баштуун. Отуралы үй мүйүз тартып. Айтайын Кудаяр- ханга мына ушул силер айтканды, көёун силер койгон талапты. Түшүнөт хан, эгер өлкө керек болсо. Талапка көнөт хан, эгер эл керек болсо! —Ал жаак териси тырышып, Кудаяр-хандын керт башына болгон кыжырын тышына чыгарды. —Көнбесө (!) саткай сарым... өзүнөн көрсүн...

Абил бий сөз салмактай билген күү го. «Көнбесө саткай сарым... өзүнөн көрсүн...» — деп ичинен кайталап, бир ууртун жашырын тартып жылмайып, бул жерде Кудаяр-хандын тагдыры ортого кююлганын сезип өзүнө өзү «Сөз ийине жетти!» деди.

— Э-э, датка,—деп жиберди ал ачык,—бала эмеспиз го, кудайга шүкүр, мындан артык сөз болобу, жарыктык?!

Шер датка үңкүйүп эле отуруп калды. Эсине курама Абдыромумун бек түштү. Көз алдына азыр эрегиштин башында турган Исхак келди. Алар эмне дейт? Дарбып калган жүрт эмне дейт? Тынччылыктан башка да, биримдиктен башка да, тепселген намыс, кек, эң акыры эки бутту кенен сунуш учун кенчиликтин зарылдыгы деген да бар! Шер датка башын көтөрдү:

— Бир өргөөнүн төрүндө отуруп гана бүтөрө койчу чактан өтүшүп кеткен эле биздин иш, Абдырахман үкөм...—деди акырын. —Кантели, өзүң мынча сазе кылып келип калган соң, аракет кылалы жабыла. Оорлукту көргөн эл. Арга кеткенде дүргүп көтөрүлгөн эл. Сүйлөшөлү ошол эл менен...

Кыйды Абил бий абышканын колдон сууруулуп баратканын сезип:

— Датка, эл эмнеге умтуулуп, дүүлүктү, элге эмне керек? Элге бейпилдик керек, тоюнчулук керек, өкүмдардын, адилдиги, камы керек. Мына, эл мына ушуга умтуулуп дүүлүктү. Эми, минтип өкүмдар өзү, ордо өзү элдин талабына көнүп жаткан соң, эл эмне дейт? Эл жан дейт. Акырындап жылжып тынч тирилигине түшүп кете берет. Кана, ушундай эмеспи, жакшылар? — деп бийлерге кайрыла берди. Бийлер копшолушту:

— Анысы го ырас го. Бирок... —дешип кобурашты. Абил бий ушул жерден да маани улап кетти:

— А бали! Демек, ханы тынч болсо, анын аты Кудаярбы, же Болотпу, элге баары бир экен го?! Азыр эки жол турат. Айталы, эл эрегишет, кан төгүлөт, белчесинен кан кечип туруп Болот дегенди хан көтөрөт, мейли Болот элге карамдуу чыксын. Айталы, эл эрегишти токtotot, Кудаяр элдин талабына көнөт, элдин көксөгөн бейпилдиги кансыз колго тийет. Кана, түпкү максатка ушул эки жолдун жакыны, жеңили кайсы?

— Кудаярдын биз көксөгөн көңчиликти берери күмөн. Эшеги ылайдан өткөн соң...—деп калды бийлердин бири. Абил бий токтолбой:

— Мен да көтөрүлөм анда! — деп шар кести сөздү.

Тоолуктар сөз баалаган, мааниге муюп баш ийе билген журт. Абил бийдин жүйө сөзүн жөөлөп өтө алышпай мойнунан байланып отуруп бериши.

Ал күнү аны менен сөз бүттү. Эртеси Абдырахман абтабачы токтогон өргөөдө уланды. Эки жактын тең көңүлү ачык болду. Кара мейизге ачыган кымыздын гүлү ичилип отуруп, урушту токтотмой, ар уруктан увакил бөлүп чыгарып, Шер датка баштап ордого бармай болуп сөз тынды.

Э, атасы башка менен коён уулаба деген ушубу?! Сызга отургузуп кетишиби?! Исхак санаага чөктү. Жигит ойну, саркерлердин кылчаңдоосуз колдоосу, ишеними анын сынган көңүлүн жубата албады. Канткени менен, бийлердин ордо кишиси менен урук башчыларынын тил табышып кетиши арттан келип төбөгө чапкандай, күтүлбөгөн сокку болду. Эрегиш толкуну басылган көлдөй дароо дымый түштү. Шер датканы ээрчиген уруктардын жигиттери кошундан бөлүнүп, өз айылдарына тарап кетиши. Эрегиштин көз көрүнөө биримдиги бузулду, өзүнөн өзү күрөшү токтоду. Исхак эмне кыла алат? Көңүлүнүн терекине акырын сыйылып таарыныч, өктө келип, Наумандын тагдыры эми анын башына салаңдап түшүп келаткандай туюлду.

Кайда кетип баратасың, о азамат,
бир кылчайбай, тагдырыңа баш байлап?
кылчактайбы кызыл үмүт алдыңдан,
же чыктыңбы көз карайлап, шор айдал,
жолдошуң ким үзөңгүсү кагышкан,
тааныйсыңбы, кайдан бозгон селсаяк?..

Көздүн жашындай кылгырып, жүрөгүн өрттөп, бир ором бул рубан келди көңүлүнө. Кайдадыр алыска, те көк мунарык чүмкөнгөн улуу тоолордун башын, жетпес үмүт сяктуу бир тартылып кылайып көрүнгөн акча булуттарды санааркап тиктеп, өзү менен өзү сүйлөштү. Өзүнөн өзү жалгызсырады.

...Кокондун биринчи ханы Алымдан үч уул калган эле. Иниси Өмөр хан көтөрүлгөндө бак талашып чыкпасын үчүн туну Шахрук бегин өз колу менен тындым кылган. Ибрагим бек, Мурат бек деген балдары энесинин этегин кармап, каратегиндиң тагаларына баш калкалап кетүүгө аргасыз болушкан. Кийин экөбү тең так талашуу кагылышында мерт болуп кетиши. Ибрагим бектен Ша-айым деген кыз, бир жашар Болот бек калган. Ибрагим бектин жесири кызын Самаркандык Ахрар кожого берип, ошол жакка көчүп кетет. Кожонун таасири менен, Болотбек өзүнүн хан тукумунан

экенинен, ата мурасынан түңүлүп, сакы болуп, түн терметип, уктабай кылжыңдап зикир чалып, биротоло дувана болуп кеткен болучу.

Откөн жылы кутлук-сейит Шер датка жанына үч жоро ээрчитип, Кудаяр-хандан да, Ташкендеги генерал- губернатор фон Кауфмандан да жашырын Самарканга келип, кожого билгизбей, Болот бекти издең таап, азыр ықыбалы кетип турган Кудаяр-хандан так талашып элдин эргишине башчы болуп берүүнү сунуш кылды. Бул дүйнөнүн кызыгынан кечип кеткен дувана апкаарый түштү. Көзүн парлап тиктеди. Отурат, бет алдында талаанын карышкырындай сүрдүү, көздөрү кыйык, жүздөрүн коло кылыш шамал карарткан, кандайдыр түпкү сырыйн ичине катып, тымпыйып, эриндерин бекем кысып, андан ачык жооп күтүп төрт тоолук, атасынын кыйыр туугандары отурат. Дувана ийнин кысып корунуп, жүрөгү үшүп тиктеп:

— Барбайм... — деп араң башын чайкады.

Имерип тиктеп отурган Шер датка көндүрүүгө аракет кылды:

— Бүткүл Наманген вилаети, бүткүл кутлук-сейит, найман, курама колдойт...—деди акырын. —Заман оң келип турат. Эл көтөрүлүп турат...

Дувананын кулагына «кутлук-сейит», «найман», «курама» деген сөздөр каракчынын атындаи үгулду. Жездеси Ахтар коюк кыргыз, кыпчакты ар кандай тартипти ойрондоочу бир балакет катары сүйлөөчү. Коюк атпайдын калкасы сахибыран амир Темирдин өлкөсүн ушундай бытыраткан, тыштан жоодой чапкан, ичен курттай жеген ушу токсон боолуу өзүбектер деп түшүндүргөн. Эң акыры атасы Ибрагим бектин да булардын Нүзүп деген караөзгөй түбүнө жеткенин кулагына күйган. Болот дувана коркунчтуу жомок уккан бала сыңары өзүнөн өзү үшүп, төбө чачы дүрүлдөп, анан коркконунан кудайга наалыш кылыш, кылжыңдап зикир чалышка түшүүдөн башка аргасы калбачу.

— Бар-байм!.. Адам жегичтер...—деди дувана бурчка бүрүшө. Көзүн жумуп алып, «Йа, алла! Йа, алла!» деп, башын силкип, калчылдап, шилекейи чачырап зикир салып кирди.

Шер датка башын чайкады. Жаңгер Алым-хандын тукуму ушунчалык майдаланып кеткенине ал астейдил таң калды.

Ошол түнү увакилдер Самаркандан чыгып кетишти. Бир нече күн жол жүрүп, арып, азып, жолу болбогондуктан огобетер шалдырашып, Ташкенге келишип, курама Абдымомун бектин коргонуна түшүштү.

Чыдамсыз күтүп жаткан эле, саламдашуудан мурда:

— И, ишиңиз кандай, датка?.. — деп, Абдымомун бек күнк этти.

— Йе... иши курсун!.. —деди Шер датка чарчаңкы.

Ошол бойдон сөз кечки маазүрдө дасторкондун четинде уланды. Шер датка Болот бекти кантип таап, кантип сүйлөшкөнүн, эмне жооп укканын бир баштан аңгеме кылды. Эң акырында:

— О, чоң кудайдын кудурети! Кайран Алым-хандын тукуму дешке оозун барбайт...—деп, күрсүнүп баш чайкады. — Мына ушу, кайдагы бир санда жоктун артынан издеңбиз, ушинтип убара болуп.

— Кудай урган...—деп Абдымомун бек да таң калды.

— Чай иче отургула, датка ата...

Ойго батып кеткен Шер датка жумшак үндү угуп, өйдө карап, өзүнө ийиле чай сунуп отурган жигитти көрүп, бир кур көзү чоңё түшүп, «Самаркандын жаман дуванасы!»

деген ой кылт этти. «Жо, көзүндө оту бар экен го мунун? Кайдан келсин жаман дувана?! — Шер датка чайды жигиттин колунан акырын алды. «Гм, кудай-а тоуба!..»— деп, жигиттен көзүн айрый албай, чайды акырын ууртай баштады.

Абдыромун бек:

— Э, бу биздин жумушкер, —деди, — кооп санабаңыз, датка, бул жигиттер темир ысытып басса ооз ачпаган жигиттер!

Шер датка саал чалкалай:

— Тоуба-а, деди, — ушунча да окшош болорбу, ыя?!

Самарканга барып келген үвакилдердин бири:

— Оозум батпай турду эле, датка! — деп калды. Абдыромун бек эчтемени түшүнбөй ар кимди бир тиктей берди. Шер датка:

— Бу жигит... — деди чай куюп чукчуоп сыңар тизелеп этекте отурган жигитти дагы имере карай, — жанагы жаман дуванага союп каптагандай экен, тим эле...

Абдыромун бек күлүп калды:

— Бу да кудайдын кудрети эмеспи, датка?! Окшоштор пендеден көп чыгат экен. Бирок, сырты окшош жасалганы менен, тагдыры, бешенесине сыйганы такыр башка болот экен го...

Шер датка ой басып, башын ийкегиледи.

Нооча бойлуу, бүркүт кабак, бетинде саал чаары бар жигит эрдин жымыйыңызы кымтып, көзү бир шумдукуу жылтылдап ойноп, датканы тигилип тиктеп калды.

— Оюна бирдеме келип турат а, азамат? — деди Шер датка эркелете жылуу жүз багып. — Кайсы үруктансың? Кимдин уулусуң?

Жигит ызат билгизип акырын үн катты:

— Бостон болобуз, датка ата. Молдо Асандын уулумун.

— Э-э...Мударрис¹ молдо Асандын уулу турбайсыңбы. Атың ким?

— Исхак...

— А түзүк. Бар бол, уулум...

Шер датка башын ийкегилеп отурду. «Жакшыдан бөөн, а жамандан жахан деген ушубу? Жаңгер Алым- хандан тиги дувана, а Асан мылжыктан бу!» деген ойго кетип турду.

Молдо Асан кыргыз кыпчактын ичкилик бөлүгүнүн бостон үругунан эле. 1844-жылы ченде молдо Асан жалгыз уул көрдү. Сүйүнгөндөн балбалактап, ыйлап, азанды араң айтып, уулуна Исхак деп ат койду. Мектепке жашы жеткенде өзү окутуп арип таанытып, сабатын чыгарды. Жалгыз түяк өзүнөн түзүгүрөөк аалим² болсун деп, андан соң Кокондогу Түнкатар медресесинен таалим көрсөттү. Бирок, Исхактын ойноок мүнөзү медресесин суз, муздак, тар канасында эртеден кечке сүкүт тартып, мударристерге кыңк этпей, бүжүрөп күн өткөрүүгө көнбөдү. 1867-жылы окууну таштап, тоого өзүнүн кандаш бостон үругунун Охна кыштагына качып кетип калды. Жаңы үйрөтүлгөн азоо ат минип, шамал менен жарышып, баатырлык, адамкерчилик, элдин иши, эр жигиттин милдети сыйкуу кыргыз куралгандан бери даңазаланып келаткан улуу сөздү үкту. Кудай, шайтан, бейиш, дозок дегенден башка да ушундай сезимдерге, шар турмуш агымына аралашты. Бул жаңы дүйнө анын канына, мүнөзүнө жакын дүйнө эле.

¹ Мударрис — медреседе дарс берген адам.

² А л и м — жогорку билимдүү, окумуштуу адам.

Ошол мезгил Кокон ордосунун билермандарын ачык кошомат жоошууп, дилин май бастырып, ич ара кек ууктуруп, катындардын төшөгү буунун алып, бир жылдан наркыны болжоор ақылга мұкурап, кирди- чыкты эси бары колдой турганы жок жалғыздаپ, ыдырап, эки ортодо эл таланып, эл бүлүнүп, көз жеткенге кол жетпей, кол жеткенге көз жетпей турган татаал мезгил болучу. Исхак аким менен дыйкандын, ууру менен момундун айрымасын билди. Элдин көксөөсүн, үмүтүн сезди. Өз кыштагының окумалы, имамы болуп эсептелчү. Ақыры аны да таштап, эл кыдырып, шаар кыдырып чыгып кетти.

Улам алды кызык үзүн жол аны Ташкенге алып келди. Туздун буйругу Абдымомун бек менен тааныш кылды.

Эртеси ээн бөлмөдө Абдымомун бек:

— Датка, кечеги назарыңыз түшкөн азамат «Мен ханзаада болуп берем» дейт... — деди күңкүлдөй. Шер датка:

— Ыя?..—деп жиберди. Абдымомун бек башын ийкегиледи:

— Ошентет, шоктонгон кызыталак! «Мен туу болуп берем» дейт. Чындал эле!..

Шер датка тигиле тиктеп калды:

— Ошентеби? Жүрөгүндө жалы бар окшойт! — деди, күлөйүн деп күлө албады, көзү кылайып, ойлуу тартты. — ыя? А деги ойлоно турган сөз экен...

— Тобокел дейлиби, датка?

— Эртең Самаркандын жаман дуванаасы чыкса... Шерменде болуп калабыз го, кудай урганды...

Абдымомун бек колун шилтей койду:

— Йе-е, датка... андай жаман үч кишинин төбөсү бириккен жерге чыга албайт!

Бүгүн бул азамат элге алынып кеткен соң, эртең дуванаңыз ыйласа ким ишенет, жарыктык!?

Ушинтип, азамат Исхак Шер датка баштаган увакилдерге кошуулуп, Болот-хан атыгып, бир жумадан кийин Чаткалга келген болучу.

* * *

Бириңчи увазир Калназар парваначы¹ көтөрүлүш чыгарып жаткан тоолуктардан белгилүү Шер датка баштап, кырк увакил келип, хан алдына кириүнү талап кылып жатканын Кудаяр-ханга билдириди.

Кудаяр-хан ордунан тура келди:

— Кана Абдырахман?

— Тоолуктардын колунда калыптыр...

— Эмне-е?..

— Эрегишкаң эл кан төгүшпөй тынышыш үчүн бир кыйла шарт коюшкан экен, урматтуу абтабачы шартка макул болуп, аллаяр, Сиздин алдыңызга келип увакилдери талабын айтып, бир жаңсыл болуп барышканча, өз башын барымтага карматып калыптыр.

Кудаяр-хан мыскыл кылгансып кырт күлүп, дарчени көздөй басты:

— Шарт? — деди ал. — Кандай шартка макул болуп?

¹ Парваначы — даражасып кырт күлүп, дарчени көздөй басты.

Калназар парваначы майдалап түшүндүрмөкчү болду эле, хан силкип таштады:

— Эч кандай шартты укпайбыз! Эч кандай шартты кабыл албайбыз! Уктуңузбу, парваначы?

Калназар парваначы тилин тишине басып, хандын кыжыры жаңгыча күтүп туруп калды. Кудаяр-хан албуттана сүйлөдү:

— Чийинден чыгып кеткендерге мына биз шарт коёбуз. Биз өкүмдарбыз! Биз бийлик ээсибиз! Эгер топураган найман менен күтлук-сейит тез арада топураганын тыйышпаса (!) тез арада жанагы селсаяк Болотту байлап келип бербесе (!) угуп турасызы, парваначы...

Калназар башын эпендетип ийкей, көзүн кыбыңдатып калды.

— Эгер топураган найман менен күтлук-сейит топураганын тыйышпаса, Болот селсаякты мойнунаң байлап келип беришпесе...—деп такмазалап кайра кайталады Кудаяр-хан. —Тыптыйпыл кылып таштайбыз! Уктуңузбу, парваначы? Кыпчактардын баягы жылкы көйүн көрсөтөбүз!

Калназар парваначы баш ийкеген жок бу сапар, алдыңкы эрдин тиштеп, диртилдеп ою алда кайда кетип жатты. Өзү кыпчак болучу.

Кудаяр-хан:

— Кайда кырк увакил азыр?

Калназар парваначы:

— Ушерде, өкүмдар...

Кудаяр-хан алаканын шак-шак урду. Ошол замат туура жактагы кичинекей эшик кыйч этпей ачылып, ордону күзөткөн сарбаздардын башчысы иреңи капкара удайчы кирип келип, ханга саал ийиле таазим кылып, кандайдыр Калназар парваначы жакты суук көзү менен алдыртан бир тиктеп алышп токтой калды. Калназар парваначынын эти дүрүлдөй түштү. Кудаяр- хан ачуудан зиркиреп, нары-бери басты:

— Кырк! Кырк уруктун жолбашчысы тыңдым болсо... гм... топураган уруулар топурап кайда барат? — деди, суроосун Калназар парваначыга багыштап. Калназар парваначынын үрөйү учуп кетти:

— О, өкүмдар!..—деп жиберди жалынычтуу. — Өчүп бараткан өрттү кайра үүлөгөн болор бекен, о өкүмдар...

Кудаяр-хан:

— Өрт? Өчүп бараткан отту кайра үүлөгөн эмес, өчүп бараткан отко суу куюп жибергендей болот, билсеңиз! Уктуңузбу, парваначы? Өчөт! Бүтөт!

Калназар парваначы аргасыз күңк этти:

— Сиздин пашалык эркиңиз, өкүмдар...

Кудаяр-хан удайчыга буйрук кылды:

— Кырк чыккынчыны азыр карма. Башын алдыр! Бирин калтыrbай! Эй, көзүңө кара, өзүм барып эсептейм, бири кем чыкса, өзүңдүн башыңды өз колум менен алышп кошом. Уктуңбу?

Удайчы:

— Куп... куп, өкүмдар...—деп, таазим кылган бойдон, кетенчиктеп, кирген эшигинен чыга жөнөдү.

Кудаяр-хан менен Калназар парваначы бир аз сүйлөшө албай ар кимиси өз ою менен алек болуп туруп калышты. Туура кылдымыбы деп хан сурай албады. Туура кылдыңиз деп парваначы кубаттабады.

Бир убакта:

— Жарым пашаны эмнеге дос кылып олтурм? Үя?! — деп Кудаяр-хан өзү биринчи тиртендеп кетти. — Көрсөтөм! Көрсөтөм баарына! Көрсөтөм баарыңа энеңдерди үч коргондун кайкысынан...

«Сиздин энеңизди да үч жолу үч коргондун кайкысынан көргөн кишилер болду эле...» деп, ичинен какшык айтып, сыртынан жылжылма болуп, ит сыйктуу берилген түрүн көрсөтүп, шалдырап турду Калназар парваначы.

Капкара удайчы ошол эле күнү кечинде ордонун түбүндөгү эски абакка кырк увакилди бирин калтыrbай желдеттерге кырдырып, баштарын бир жерге үйдүрүп, эң үстүнө Шер датканын башын койдуруп койду.

Бир топ ордо кишилерин ээрчитип Кудаяр-хан көрмөккө келди. Шер датканын сенсеген аппак сакалы кызыл-ала болуп канга боёлуп, эки көзү жумулбай калган эле. Так өзүн тиктегенсип, Кудаяр-хандын эти үркүп кетти:

— Шер го?.. — деди ал чала күнкүл.

— Ошол бетбак... — деди кошоматчылардын бири.

Кудаяр-хан унчукпай кайрылып басты. Ордо кишилери узун этектерин көлбөөртүшүп, артынан шашылып калышты...

...Абырахман кымыз ичип жай отурган эле. Жанында бир топ элет бийлери да бар болучу. Тыштан дүпүрөп жүгүрүп, жүзбашыларынын бири кирип келди. Иреңи күпкүү. Абырахман:

— Йе, мынча ақактап...—деди кашын көтөрө, жүрөгүнө бир кооп кылт этип, элтейди.

— Бек, — деди аптыга жүзбашы, — увакилдер бүт кырылыптыр!..

Элет бийлери чур дей түшүштү. Абырахмандын колунан кесе ыргып кетти. Кымыз жайнай түштү. Эки көзү тептегерек болуп кызырып:

— Ха! Шерт үрган катынпоз! Иштин баарын ыразва кылган экен...—деп, ордунан тура калды. — Токугула аттарды...

Заматта керней бакылдап, тоолор кош жаңырыктап, бекерчиликке ыктап жай жаткан сыпайлар дүрбөп, жөөсү жөө, аттуусу аттуу чуркап чогула баштады.

Элет эсине келе электе, Исхак эсине келе электе Абырахман аттанып чыкты.

Ал ушунча аракет кылып, кызыл өңүн саргайтып отуруп, ымга араң көндерүрүп койгон ишин бир кыйкырык менен ойрондоп таштаган Кудаяр-ханды сөгүп келатты. Эң жаманы бүт ак ниет кишилерге, бүт элетке алдамчы, ыймансыз болду. Ушуга катуу күйдү. «Муну Кудаяр-хан атайы кылды. Элге алынып кетпесин, эл экөбүнүн ортосун биротоло аң кылып таштасам, менден бөлөк түмшүк жылтытары калбай, мага ак кызмат кылсын деп жүрсүн дегениби?». Мына ушул ой Абырахмандын жүрөгүн өйүдү.

Бир кезде Нүзүп аталык Шералинин чокоюн илдирген диванханада ордонун бүт билермандары чогулуп отурушуптур. Абырахман тартып боюнча эшиктен куралын чечип таштап кириш керек эле, ал бир атма орус тапанчасы белине кыстарылган бойдон, кылышы салбактаган бойдон, анын үстүнө камчысын сүйрөп, томсоруп кирди. Ал сыйыктыкты, кантсе да сактап:

— Ассалому алейку-ум...—деп салам айтты. Бир Кудаяр-хандан башкасы дүр-р эте тура калышты. Баарынын көзү мактоо, ардактоо билгизип, жадырап тигилди. Өтө кыйдышлар да, ордо салтын өтө ыйык күткөндөр да, абтабачынын камчы сүйрөп кирген адепсиздигин көз жаздымда калтырышпай, бирок азыр баатыр үчүн кечиримдүү деп,

өз салмагын билгендин эркелиги деп эсептеп, көпчүлүктүн шарына кетип турушту. Абдырахман тактын алдына барып, ийилип таазим кылды. Кудаяр-хан ордунан тура келип, анын эки чыканагынан өйдө кылып:

— Жолборсум...—деп, кулачын жайып, төшүн төшүнө басып кучакташты. Карап тургандарга бу катуу таасир калтырды. Кай бир кошоматчылар «ү-гү... ү-гү...»деп, акырын үн чыгарып, бышактап ыйлап кубатташты.

Ошол диванда Кудаяр-хан бүткүл Кокон аскерине Абдырахман парваначы аскербашы болсун деп жарлыкка мөөр басты. Өзүнөн өзү кадыры ордодо өкүмдардан кийинки даражага жетти

Эрегиштин күчү кайра бириге албай, бир жагынын кыжыры кайнап жатса, бир жагынын ындыны өчүп, аяты согулундап, күзгө таяп тынып калды.

Ташкенден генерал-губернатор фон Кауфман 8- октябрь күнү Кудаяр-ханга кат жазып:

«Өлкөңүздөгү топлон, жаңжал сыягы биротоло тынып калды окшойт. Бул мага өзгөчө жагымдуу кабар болду. Эми күдай сактасын, чын көңүлүм менен экинчи мындай окуя чыкпоосун каалайм!»

деп күттуктады.

III

Кызынын көйүнөн да Сарыбайга зайыбынын элирип кеткени катуу тийген. Башына минтип кара түн кийип отурган чагында ошол Сүйүмкан байкуш күйбөйт беле, ошол аралжы болбөйт беле?

Жан күйөру жалгыз Мадыл. Ал дагы көр тирилиги менен алек. Колу тийгенде жанына келип, көп отуруп, сүйлөшүп, эрмек болот. Мадыл жокто жанына эч ким келбейт. Кайран киши өзүнчө тагдырына наалыш айтып, тунжурап отуруп, ичине өктө, арман толуп кеткенде комузун сыйпалайт. Комуз ар качан башында. Керели-кечке муңкатып комуз чертет. Комуз анын сырдашы, жападан жалгыз муңдашы болуп калган.

Тыңшачы эле туугандар бир кезде. Кийинки үбакта андан четтеп калышты. Күүгө байыр кыла калган балдарды кесири тийеби дейби, энелери «кой, отурба бул жерге...» деп, болбос оюна койбой, ыйлатып жетелеп кетет. Бул эмнеси? Оокатына үч тутүн туугандын үйүнөн үч маал кезектешип бир кеседен жылуу бирдеме чыгарып берген болушат. Кесени алып келген киши үн катпай акырын келип, кесени акырын Сарыбайдын алдына коюп, колун акырын түртүп кесеге тийгизип коюп, унчукпай кайра акырын чыгып кетет, кесири жугат деп, бир үйдө жалгыз, канаты сынган үкүдөй тунжурап отурган, арык алсыз абышканын жанынан батыраак алыстагыча шашат. Бул эмнеси?..

Кийинки күндөрү Сарыбай адам менен сүйлөшүүгө зар болду. Ойгоо отуруу оор, түмчуктурат аны. Эч бир каңгыртты укпаска эки кулагын чып басып, ошондон нары мемиреп уктап кетүүнү тилечү. Уйку ага жашоо, кубаныч болуп калган. Уйку жанын тынчытат, түш көрөт. Түш аны бир кездерде өткөн көздүү, барктуу, мырза өмүрүнө кайра алпарат, көңүлү сүйгөн жакшы адамдар менен учураштырып, бир кезде өзү бүркүт салып, ат бастырган жашыл кадуу жерлерди аралатат. О, ал не деген ажайып дүйнө эле...

Бир жолу зайыбы экөбү, бири көздөн, бири акылдан ажырап калышканы эстеринде жок, бүрдөп турган жаш токойлорду кыдырып жүрүшкөн э肯. Алар күн чагылышып турган ак булуттарды көрүштү, алар шаркырап аккан тунук суунун теңгеленип жылтылдап ағып жаткан көбүктөрүн шыңгыратып кечип өтүп жүрүштү. Түрдүү чымчыктар сайрап, кылактап учушуп, Сарыбайдын башына өтө жакын учушуп, алардын таза ак канаттары жалтылдап, аны кайдадыр мындан да сонун бир жакка көңүлүн оодурду. Кимdir бирөө тоонун башынан өмүрдүн толгон мезгилиниң оттуу, күмардуу күүсүн бир укмуш үндүү комуз менен кубулжутуп чертип кирди. Күү бүт авага толуп, көл болуп толкүду. Комуз тилин түшүнгөн Сарыбай эрип жүрөгү лапылдап кетти... «Мен өлгөн окшоймун, бейиште жүргөн окшоймун, болбосо мен көздөн ажырабадым беле, жараткан тигил жалган дүйнөдө көргөн кордугубузду, тарткан азабыбызды эселеп, бул чын дүйнөдө бизди бейишке чыгарып койгон турбайбы... Гм... бейиш ушул турбайбы... Гм... биздин жаздоолорго окшош турбайбы...». Сарыбайдын көкүрөгү ушуларды боолгоп, бейиш дүйнөнү дагы жакшылап карагысы келип, эч көзү тойбоду, эч ажырагысы келбеди...

Чоочун үргөн иттин үнү ойготуп жиберди. Сарыбай дагы эле баягы караңгынын кучагында өз тизеси өзүн үшүтүп бүрүшүп жатканын сезди.

Күн кайсы үбак болду э肯? Сарыбай башын көтөрүп, сыйпаланып тебетейин таап кийди да, тонун жамынып өйдө болуп отурду. Айыл арасында балдардын үндөрү

жүрөт, улак маарайт. Капкачан эле таң атып калган окшойт деп ойлоду Сарыбай. Муну кардынын ачып калышынан да билди. Эркектердин үндөрү бир жерден чыгып жаткансыды. Сарыбай кулагын төшөдү. Туугандар эмнени сүйлөшүп отурушат болду экен? Сарыбай баарын үндөрүнөн таанып, алардын кебетелерин көз алдына келтирип, көңүлүндө өзү да ошолордун катарына отургандай отура берди. Туугандар эмнеге күлүп жатышты экен? Бул дүйнөдө эмне кызыктар болуп жатты экен? Ушул топ тууган бир кезде өзү уудан жолдуу келгенде ушинтип бапырашып сүйүнүшөр эле, түн жарымына дейре жатпай эт бышырып жешип, чоң жагылган оттун жээгинде балдары менен бүт тегеректеп отурушар эле. Сарыбай улутунуп койду да, баш жагын сыйпалап комузун алды. Акырын күүлөй баштады.

Сарыбай буга да шүгүрчүлүк кылат. «Э, жараткан! Жаздай көктөтүп өмүр бердин эле. Дарактай мөмөлөтүп бала бердин өле. Жүрөк толкутуп кадырга мингизип, топ элдин ичинде төргө чыгардың өле. Кана?

Ушунун баары аманат беле?! О, жараткан... акыры аягында ушинтип Сарыбайды өбөгүнен ажыратып, дөңү, чүңкуру көп жериңдин бетине эки колун сундуруп темсөлетип таштаганың ушубу?!» деп, айласы жок ушуга да кайыл. Сарыбай өзү да, муңканган комузу да буга жооп таба албайт.

Кеткет келгенде биротоло мүңкүрөтөт белем?! Үч үйлүү тууган төмөн кең өрөөнгө Саз-Сай деген жерге көчмөй болушту. Сарыбайдын абалы болсо бул. Өзүлөрү аңчылык кыла алышпайт. Колдогу бириң-экин мал жан сактоого туруштук боло албай турган. Сарыбай эмне демекчи?! «Кой, ач бол, жылаңач бол, мени эле тиктеп отур!» дейби?! «Болуптур, туугандарым, издеген жагыңардан бакты таап кеткиле ылайым. Курсагыңар ачпасын, ийниңер тозбосун, ажырыктай чайлап уругуңар көбөйсүн!» деп бата берип, жүрөгүнөн кан кетип коштошту.

Ээн, эски кыштоо, Сарыбайдын үйү, Мадылдын үйү үтүрөйүп куну качып калып калды.

Кудайдын күнү каркырадай чубашып өтүп жатты.

Бир күнү Мадыл көк өзөн жактан энтигип келди:

— Эл дагы дуу-дуу болуп атыры, аке. Кап, туугандар ушерде болгондо мен дагы кошулат элем кошунга. Өч алып, жаны тири болсо баягы байкүш кызды таап келет белем?..

Сарыбай үңқүйүп унчукпай отуруп, ичинен ой тегеретип, башын ийкей, эң акырында:

— Оолукпа. Уруш деген кыдырып боорсок жей бере турган айт эмес. Уруш деген кызыл кыргын, кара сүргүн болот. Кандай кылабыз, кеткен кыз кетти. Эми, таап келет элем деп, артынан сен жоголсон, мен кантем, менин көргөн күнүм эмне болот?..— деди. — Өзүңүн ишиң кандай?

— Эки тогуз чөйчөк, бир тогуз чара аяк кырдым...

Сарыбай Мадыл жакка бет бурду:

— И, анчаны эмне кыласың?

— Көр оокатка аралжы болбайбу...

— Йе,—деп күрсүндү Сарыбай, — көр оокат ошону менен бүтөлчү беле? Көркүз, калпыс кылып үч тогузду жасагандан көрө, жакшылап, кырын, чийинин, сырын келишиширип, жеңил кылып, урунган киши кубангыдай кылып үчтү гана жаса. Жакшы жасалса кымбат буюм, жаман жасалса кеңдөбөдө жатар итаяк...

— Жакшы эле...

— Сууга кайнаттыңбы аябай шакылдатып? Канча кайнаса ошончо бекем болот дечү эле Кулан акем, кийин жарылып кетпейт, өнөрүңө да, өзүңө да наалат калбайт дечү эле.

— Түзүк эле...

Кээ күнү Мадыл кыпкызыл болуп жошо менен сырдалган идиштерин куржундун эки көзүнө шықап салып алып, өгүз минип эл кыдырып чыгат. Бирден, экиден алышат керектеген эл. Мадыл наркы мынча деп сурабайт. Ким көңүлүнөн канча чыгарса ошону алат. Кай бирөө жандык мал айтат, кай бирөө өзү алган идиштин ичи менен бирдини дан айтат. Мадыл бергенине ыраазы, көп дебейт, аз дебейт. Илгертеден келаткан өз ара мамиле ошол.

Ушундай түйшүктүү күндөрдүн бириnde кырмачы көңүлү ооп бийдин айылына кайрылып калды. Бийдин үйүнө биринчи салам айтыш парыз. Мадыл босогону аттап, биртке мураккана тып салам айтып, карбаластап куржунун улагага коё коюп, бүгүлүп колун коштоп сунду. Абил бий бир имере тиктеп, иреңи бираз жумшаргансып:

— Кел... —деп, акырын баш ийкеп, колун алып, отур дегенчелик кылыш, этек ченин ээги менен жаңсап койду. Мадыл сыңар тизелеп отура калып, кайра леп туруп, бөжөндөп куржунуна барып, бүжүрөп оозун ачып:

— Быйылкы кырган идиштеримдин түзүктөрү ушу... — деп, жаңы жаңак кеселерди бирден чубап, Каракаш айым жакты жал-жал каранды. Каракаш айым ордунан оолжуп тура келди:

— О-о, кайран жаманым, өнөрүң күч сенин!..— деп, кеселерди, чара аяктарды кармалап көрө баштады. —Түзүк, түзүк, жаманым...

Абил бий жука чепкенин желбегей жамынып отурган калыбында:

— Байбиче, Мадылым сага бир каралык буюм тартуулап келген тура,—деп коштоп койду. Мадыл шашып:

— Жо-о, бий, тартуу эмес эле, жеңемин босогосун куру кол аттабайын деп...—деди астейдил. — Оозунуздан айлансын. Кол башындай жыгач да, көп болсо.

— Э, Мадылым, сен кол башындай жыгачты тартуулабайсың, сен өнөрүңдү, ошол кол башындай жыгачка салган жаныңды тартуулайсың. Тартуу деген тартуу.

Кайрымжысы болот. Салт эмеспи бу.

Мадыл унчукпай калды.

Каракаш айым кеселердин бирин чайкап, кымыз куюп, байына сунду:

— Ырыска шерик буюм болсун, бий, алдынан даам татып коюңузчу.

Абил бий кесени алыш, кайдигер бир тегеретип карап, түзүк дегендей башын ийкеп:

— Сенин атаң, биздин агабыз Кулан, кудай ыракматын берсин, колунан көөрү төгүлгөн жыгаччы эле. Түркүн оюу, сыйзу түшүрүп жаңгактан идиш кырчу, кайыңдан койкойтуп ээр чапчу, кыпкызыл кылыш кереге, уук жасачу. Атанын өнөрүнөн биртке калган экен сенде, Мадылым, —деди да, кымызынан бир жутуп, кесени кайра байбичесине кайрыды. — Күй кымыздан, байбиче, Мадылым...

Мадыл Абил бийдин жылуу мамилесине жетине албай, ичиндеги жек көрүүсү тарап, маңдайы жаркып, тердеп отуруп калды. Ичтейи ачылып, күчтүү кымыздан аянбай ичти.

Абил бий секиндеп сөз тартты:

— И, Мадылым, сүйлөй отур. Акыбалыңар кандай? Кайран Сарыбай эсен жатабы?

— Жатабыз, бий ага, күдүреттин башка салган күнүн көрүп...

Абил бий анын кабагынан таарынычты сезди. Өзүнчө ойго батып башын ийкегиледи:

— Шүгүр де, Мадылым, дагы багына сен барсың. Кирдетпей, биттепей багып тур, бул дүйнөдө кайтпаса, тигил чын дүйнөдө акыбети кайтып кетер...

Мадыл жер тиктеп отурган:

— Күдүреттин мурунку көйүнөн да кийинкиси бизге катуу тийди...—деп өйдө карады. Эки көзү кыпкызыл, эрди бозоруп, тымызын кеги кайнап көрүндү.

— Айрөк, көкүй! — деп чырт этип, Каракаш айым сөзгө аралашты. Ошол кызды оозго алып отурсыңбы, айрөк? Эмне жаман болдубу кызыңарга? Ордо кыз болду.

Телегейи тегиз болду.

Мадыл жүзүн үйрүдү. Каракаш айым кашын чимирип, дагы ачуу бирдеме демекчи болуп келе жатканда, Абил бий башын чайкап токтолуп, анан Мадылга карап, жанагыдай эле жай, коңур сүйлөдү:

— Ырас, тийери тийди, Мадылым. Бирок, кыз жалгыз менин муктаждыгыма кеттиби?! Жамы жүрттун башына түшкөн балакетке аралжы болду го?

Мадыл ошол тултуюп отурган бойдон баш көтөрбөдү. Анын бул тултуюшу — макул эместиги. Мындаиды жаздым кылабы, сезип, өзүнчө бир ууртун тарта тымызын жымыйып:

— Же... «бул ишке Абил бий түрттү эле» дегиң келип жүрөбү? — деп койду Абил бий.

Мадыл өйдө карай берди:

— Кудай сактасын, бий...

Башын ийкеп койду Абил бий. Иштин түйүнү — ошо «ит өлүм» үчүн бир уруу жүрт жабыр тартып калганында. Ким колдуу болду? Ким көкүттү? Бул ачыкка чыгып кетсе, куруп кеткир дагы заман бузулуп, кырк элчи өлүп, эл толкуп турган чакта өзгөчө, элдин кинээси ырбап, эл көзүнө ушул күнгө чейинки болгон бардык жамандык иштердин күнөөкөрү болбогон күндө да себепкери катары жаманатты болуп калар мүмкүн.

«Чок кармагандын колу күйөт» деген ушу — кетти бир кыз. А сен өчүндү алып, көңүлүң тынып, жаныңды сактап, айлыңды корголоп калдың го?!

Ынандыбы, өкүнгөнүбү, баш ийкеп отурду Мадыл.

Ушундан соң сөз тереңге кеткен жок. Каракаш айым Мадылды этке, кымызга шыкап тойгуздуду. Кетеринде бир чоң сарала бээнин ноктосун карматтырды. Абил бий:

— Муну бир керегиңерге жаратып алгыла, Мадылым. Сарыбайга айткан саламыбыз ушул.

Мадыл бырпырап бээнин ар жагына бир чыгып, ақактап сүйүнүп, бийге эмне деп алкыш айтарын билбей, калдастап калды. Жалынан сылайын деди эле бээ селтилдеп кетти. «Сен алып кете албайт окшойсүң» деп айтып жибере тургансып:

— Йе-е, жетелеп эле кетип калам! — деп шашты. «Сүйрөшү мүмкүн, үйүрдөгү мал, минип эле кет» деп, эски-уску токум курап, бээни токуп мингизди жылкычы. Ээрчип турган тайын жылкычы бөлүп кетмекчи болду эле:

— Жөн кой,—деп үн салды Абил бий, — энесинен бөлүнбөй кете берсин.

«Кечке калбайм» деген Мадыл кечикти. «Эмне болду? Бирөө казан асып калса, бабырашып отуруп, күн кечтеп, ошерде түнөп калган окшойт байкушум...» деп жакшылыкка жооруду Сарыбай. Ашканадан бир чөйчөк жарманы сыйпалап тапты.

Муздал калган экен. Өзөк жалгады. Акырын жылып келип төшөгүнө жатты. Ал көпкө уктай алган жок.

Айлана жымжырт. Жакын жердеги токой башы шуулдайт, шамалга термелип жаткандай. Жакын эле жерден байулу сайрады. Сарыбайдын эти үркүп кетти. «Эмнеге коркосуң? Кайсы аялуу жаңың калды эле?!» деп өзүн өзү шылдыңдады. Эшиктеги Мадылдын актөш ити акырын үрдү. Сарыбай башын көтөрдү. «И, Мадыл келаткан экен!» деди Сарыбай, жүрөгү жылый. Көпкө күтүп жатты. Жок, эч шабырт жок. Бир убакта ак төш ит кыңшылап, куду Сарыбай жаткан тушка келип, керегенин түбүн тырмалап жиберди. Сарыбай:

— Э, ак төш!.. Сага эмне болду?..—деп койду. Ит чыдамы кетип дагы кыңшылады. Те алыстан уңшуган үн угулду. Шамал го деген эле, дагы угулду, даана угулду. Сарыбайдын эти дүр этти. «Карышкыр!..» деген ой зып келди. «А-у-у-у!..» деп, бир нечеси кошулуп кеткендей арты кош жаңырыктап кетти. Иттин чый-пыйы чыкты. Эшикте жаткан Мадылдын жалгыз ую үркүп, дүпүрөп туруп, күшүлдөп жиберди. Карышкыр кирип келдиби? Сарыбай ордунан атып туруп, керегенин башын улап, эшикке жетти да:

— Ха-а-ай!..—деп кыйкырды. Карышкырдын үнү тып басылды. Сарыбай өзүнчө бак-бак сүйлөп, дагы кыйкырды. Ит да Сарыбайды бел тутту белем, эрдемсий үрүп калды. Сарыбай тышта көпкө отурду. Эми эчтеме жок. Кайра дүйнө тынчып, жорткон желдин шуу-шуу эткени гана калды. Уй да кайра жатып, тынчтанып, кепшөй баштады.

Күздүн сыйдырымы сөөгүнө өткөндө Сарыбай кайра үйгө кирип, темселеп төшөгүн таап жатты. Келме келтирип, кудайдан тынччылык тиледи. «Мадыл эмне кечикти?..» деп жатып, уктап кетти.

«Тишим!.. Тиши-им!..» деп онтоду Сарыбай. Отуз эки тиштен жалгыз кашка тиши калган экен. Ошол жалгыз тиши сыйзап ооруйт. Түбү бош. Сарыбай көгөргөн көлдү көрдү. Суусу шор экен. Көл толкуйт. Күр-шар этип, Сарыбайдын башынан аша жаба берип кетет. Сарыбай кача албады, мууну жок, кубаты жок. «Тишим!.. Тиши-им!..» деп онтоду Сарыбай. «Кел, сууруп таштайын!» деп, бир иреңи капкара, көзү апрак бирөө пайда боло калды маңдайына. «Жалгыз тишим. Муну сууруп салсан мен кантип оокат кылам?» деди Сарыбай. Тиги ак көзү чоктой кызырып, оозун чоң ачып кыжырланып келип, Сарыбайдын тишин бир сермеп сууруп салды. Жалгыз тиши канга жошуулуп, Сарыбайдын алаканына түшө калды.

Сарыбай чоочуп ойгонуп кетти. Түшү экен! Жүрөгү дүкүлдөйт. Ал шашып башын көтөрдү. «Мадыл келди бекен?» деген ой дароо басты.

— Мадыл! — деп үн салды. Эч ким жок. «Али келбептир го?..» деп, тез туруп, темселеп эшиктин көзүнө жетти да, кыша эшикти түртүп, тышкан чыкты. Желпилдеп сыйдырым жүрүп турган. Табы жок, күн чыга элек экенин билди. Селдейип көпкө туруп, түш-тарапка кулак төшөп, тыңшап көрдү. Эч шарпа жок. Азыр Мадыл келип үйүндө уктап жаткан болгондо да таноосунун желин Сарыбай укмак! Токой жактан сайрап жаткан сагызгандын акырын шыкылыктаган добушунан башка тири жандын кыймылы сезилбейт. Кыштоо жымжырт. Шуу деп көндөбөдөгү чогойнолорду ыргап өтүп, бир жолбун жел жортуп жүргөнсүйт. «Түшүндө тиши түшкөн жаман! О, бул эмне сыр бергенин, жараткан?!». — Сарыбайдын жүрөгүнө чындалп чочулоо кирди.

— Мадыл! — деп бир кыйкырып алды. Кулак чыңыргандай тунжураган жымжырт. Сарыбай бир ордунда селдейип көпкө турду. Бир убакта арт жагы шырт деп калды.

Сарыбай абайлап сезип турду. Кимдир бирөө келаткансыды. Чөп сыйнып жатат, жер түйшөлүп жатат... Ким бул?.. Сарыбай артына буруулуп:

— Калыйма! — деди катуу, Мадылдын зайды келип калды бекен деп ойлоду. «Э, кече кетпеди беле төркүнүнө. Бүгүн келип калмак беле?!» деп кайта эсине келди.

Чөп сыйнбай калды. Жер түйшөлбөй калды. Жакындап келаткан киши болсо токтой калды окшойт деп, Сарыбай ошол тарапка басты.

— Бери келчи, айланайын, ким болсоң да... — деди мүүнүн калчылдап, алсыз каргылданып. — Сен кимсиң?.. Ыя, Мадылга эмне болду?..

Жооп болгон жок. Чөп кайра шырп деди. Бери басты окшойт деп болжоду Сарыбай. Ал токтоп, эми кимдир бирөө келип, колун кармап учурашып каларын күттү. Көпкө турду.

Жүрт шимшип жүргөн ит болучу. Мадылдын ак төш ити кулагын тикчийтип, Сарыбайды карап, колун карап турду да, куйругун шыйпаңдатып келип, бирдеме үмүт кылып, Сарыбайдын бутуна сүйкөнүп, эркелеп калды. Сарыбай дароо эңкейип, саксайган барак жүндүү ит колуна кире түшүп нес болду.

Сарыбай иттин жанына отурду. «Бул кандай күн болуп кетти? Бир иттен башка жанында тири жан калбай... О, жараткан, бул эмненин кысасы?». — Ал өрттөнүп, канча кадаланып тыңшаса да, жанында сулап жатып алган иттин мурдунан чыккан желинен башка эч шабыртты сезе албады.

Башына көмкөрүлгөн караңгылык улам тарып бараткансып, кысып, кан тамырларын талытып, өлүктөй жымжырт тынчтык куса кылды.

Көп отурууп, бир үбакта:

— Ак төш... — деди ал жанын сыйпалап, ит жанында жок эле, эки колун арбайтып, ордунан шашып тура калды. — Ак төш! Кайда кеттин, Ак төш!.. — Бир паста жүрөгү сыйгылып, жалгызырап, коркуп кетти. — Ак төш! Ак тө-өш!.. — Өз үнүн өзү тааныбай бакырып, калдастап, боз үйгө барып бир урунуп, шалдырай түштү. — Ак төш, о сен дагы мени таштап кетип калдыңбы?!

Ак төш төштө конүз терип жеп, шимшилеп жүргөн эле. Сарыбайдын чакырып жатканын угуп, башын көтөрүп, куйругун шыйпаңдатып карап турду, үмүт кылып турду. Акыры чыдай албай Сарыбайга чуркап келип, анын бою менен тең секирип, эркелеп, колун шимшилеп жиберди. Сарыбай жүрөгүн басып, калтыраган колу менен иттин башын сыйпалап, эркелетип үйгө жетеледи. Эч үбакта үйгө башбагып көрбөгөн ит босогодон аттабай кыйыктаңып, бүрүшүп коркуп, бошонуп кетиштин аракетин кылып кыңшылады эле, Сарыбай токтолуп, анын көңүлүнө карап:

— Ак төш... Ак төш... — деп, үнүн жалынычтуу чыгарып жоошуутуп, көңүлү калып калса колдон чыгып келбей коёт деп, ага кошомат кылып, башын сылап, кулагын кашылап отурууп калды. Ит биртке жоошуй түштү. Сарыбай аны бала сыйктуу эркелетип, акырын түртүп үйгө кирди да, өзү көпкө кайсаланып, убара тартып, кыша эшикти жип менен босого таңып байлады. Бул, ит кайта чыгып кетип калбасын деп кылган далалаты эле. Ал керегенин башын улап басып, иттин көңүлүн күү менен көтөргүсү келди, ит да болсо жанынан кетпей кубат болуп отурган макулукту кубанткысы келди. Көк тарамыштуу колу комуздин керилген кылдарын бир жанып, кылдардан «зың-ң» деген үн чыгып, көпкө дейре Сарыбайдын сезгич кулагында жаңырып, Сарыбай көкүрөгүн кере оор демин алды. Анын өктөлүү дилине арман күү толуп кетти.

Ал унчукпай отуруп, о качан бир, бир кездерде бир өткөн баатырлардын өмүрүн айткан бир күүнү күңгүрөнүп, ойлуу, салмактуу, жай баштады. Анын тунук акылы, сезими жүз катмар байыркы замандарды аралап, шарына, түрүнө аваз кылыйп, адамдардын үмүтүн, күрөшүн, талып жыгылган чарchoолорун, өлүмдөрүн кошту. Бир коктунун төрүндө, алакандын отундай ой жерде, чогойнолуу эски журттун четинде үңкүйүп жалгыз турган боз төбөл үйдүн түндүгүнөн комуздун коңур мундуу ыргагы термелип чыгып жатты. Ава мемиреп, тоолор үңүлүп карап, жон кыдырган жел токтоп, дүйнө дем тартпай үккандай болду...

Сарыбай күүнү бүтүп:

— И, Ак төшүм, уктуңбу? — деп көйду өз көңүлү үчүн. Ит көзүн жашылдантып, эчтеме менен иши жок, үргүлөп тынч жатты. Сарыбай күүнү өзү тыңшады, күүнүн маанисine, комуздун жан жылыткан тилине өзү түшүнүп, өзү тен берип, көңүлү толуп, өзү гана улутунду...

Таң үч жолу атты. Сарыбай түнү бою кирпик какпай чыкты. Ар түркүн ой башын маң кылды. «Мадылга эмне болду?. Менден жадаган белем? Катынын төркүнүнө жиберген болуп, өзү артынан кетип калдыбы?..» деп, жүрөгүнө таарыныч келди. «Жо, кантип ошентсин жалгыз жан күйөрүм! Анан эмне болду?» деген ой кайра мурункусун басты. Улам кылт этип, коркунучтуу элес келе баштады көз алдына. Түшү эсине келет улам. Абил бий көрүндү көзүнө. Ал Мадылды ылдый баш кылыйп астырып алыш, кызыл ала кылыйп, малча терисин сыйрып жатат! Ал өз оюнан өзү коркуп кетти. «Бу мен как баш! Эмнени ойлонуп отурам, ыя?!» деп өзүн өзү жек көрдү.

Ал чекеси тырышып, башы ооруп ордунан чарчап турду. Убактыны билмекке эшикке чыкты. Күзгү сыйдырым жүрүп турган экен, нары да маңдайы ж луу бирдеме сыйпалагандай болбой, ушундан улам таң ата элек же күн бүркөк деп болжоду. Шырт деген шоокумду кулак төшөп тыңшап, бир ордунда былк этпей көпкө туруп калды. Эчтеме жок...

— Мады-ыл!.. О-о, Мады-ыл!..

Жыңгыраган тынчтык. Өзүнүн үнү те алыста «ы- ы-ыл...» деп жаңырыктап баратканын укту. Дарак шуудурап жатты. Күзгү сары жалбырактарды жел үүлөп, кылдыратып аңтарып жатты. Кайдадыр, алысыраакта го, чымчыктар күжурасат. Бир гана адамзааданын шарпасы угулбайт. Сарыбайдын көңүлү сүнди. Сызылып каңырыгы түтөдү.

«Соо болгон эмес экен! Соо болгон эмес экен...» деп, эми чындал жүрөгү опкоолжуй баштады. «Эми жалгыз чечекейимден ажыраймынбы, о таш боор жараткан?!». Өзөгү өрттөнүп, кудайга мунажат кылды. Оюна ар нерсе кетип, кимдин каргышына, эмненин убалына калганын түшүнбөй, бүткүл эсинде бар күнүн, өткөргөн өмүрүн өзү тескеди. Кылган жакшылыгын, жамандыгын эсептеди. О, жамандык кылуу мындай турсун, бирөөгө тике карап акарат сүйлөгөн жан эмес эле. Колунан келсе кимге да болсо жакшылыгын аябай, бирөөнүн сүйүнгөнүнө карап, өзү да сүйүнүп турган адам эле. Анан эмне болду? Эмненин каабы бу? Эмненин убалы бу? Эс тарткандан баштап тоо жандыктарына аңчылык кылган. Ушунун убалы жеттиби? О, тенир, ушундайбы?! Ушундай болсо аларды адамга ырыскы кылыйп неге бердинч?! Ошолорду Сарыбай көңүл кубанчы үчүн, көңүл ойну үчүн алыштырбы? Ал өзүң жарды, жармач кылыйп жер үстүнө көё берген көр пенделеринди баккан! Ыя, керектөөдөн чыккан эски буюмдай журтка таштап салганың эмнен, тенирим?..»

— Ак төш... Ак төш...—деди Сарыбай. Ит бирдеме үмүт кылып, леп жүгүрүп келип, Сарыбайдын бою менен тең секирип, колун жылуу тумшугу менен аңтарып жалап жиберди. Сарыбай аны эркелетип, акырын күбүрөдү:

— Ак төш... Ак төш... Ыя, эмне кылалы, Ак төш?.. Издейлиби шордууну?.. Же башыбыз оогон жакка кетелиби биз дагы?.. Ак төш...

Ал үйдүн бир сымасын чечип алыш, итти мойнунан муунбай турган кылып байлады. Ичкери кирип, жаткан ордуна өтүп, баш жагында дайынду турган комузун алды, белине кыстарды, кайта керегенин башын улап тышка чыкты:

— Эчтеме эмес, Ак төш, эчтеме эмес... Сенде тил жок болсо да көз бар, менде көз жок болсо да тил бар... Эчтеме эмес, элди таап кетебиз, издейбиз шордууну... Жүр, жол башта, Ак төш...

Ит Сарыбайдын дитин түшүнбөй, алдыга баспай, тегеренип түрүп алды. Сарыбай таягынын учу менен жолдун угун болжоп, колот ылдый, чоң жолго туштап салды. Ит ошондо билдиби, алдыга түштү.

— Мады-ыл!.. —Сарыбай ит тарткан жакка темселеп жөнөдү. —Мады-ыл...

Кыйла узай түшкөндө көңүлү түтпөй Сарыбай артына буруулуп тиктеди. Эмне көрүнмөк?! Тагдыры башына көмкөрүп койгон баягы жылчыксыз, түпсүз кара түн! Ал колоттун төрүндөгү чогойно кыштоо журтту, андагы эски кабырдай ыңжыңсыз калган эки боз төбөл үйдү көкүрөгү менен көрүп турду. Аттин, каңырап калат деген ушубу?! Атасы мекен кылган жер, өзү жарыктыкка келген, балалыгын өткөргөн, жигит доорун сүрүп жар сүйгөн, перзент тапкан жери, акыры келип, өмүрүн үшүк уруп, бардыгынан ажыратып, көөдөнүндө дүк-дүк эткен жүрөгү менен, бир ак төш итти жанына кара тутунуп, күдайдын эсинен чыгып селдейип жалгыз калып турган жери... Көңүлүнө дагы кылт деп жамандык түштү. Экинчи бул жерге кайрылып келе албай тургандай сезим келди. Сарыбай оор үшкүрдү, жерге эңилди, алсыз неменин эки тизеси калтырап, колу араң жерге жетти. Колуна чөп, чирий баштаган жалбырак урунду. Ал тырмалап, жыттуу ным топурактан бир ууч алыш, ой басып тунжурап түрүп, «Кай жерде өлсөм да киндик каным тамган жердин топурагы үстүмдө болсун...» деп, койнуна салып алды.

— Мады-ыл!..

Ит Сарыбайды белгисиз бир жакка жетелеп баратты.

— Мады-ыл...

Жолмо-жол ыйлактап үн салып келет. Өз үнүнүн жаңырыгынан башка эчтеме жок.

Сарыбай көп жол басты. Жакын эле жерден суунун шары угулганда ошол багытка кайрылып, суунун жээгине жетип, колун чайып, муздак суудан эки ууртады. Чарчаганы эми билинди. Колундагы таягы менен жерди домдолп көрүп, таяк бирдемеге урунду эле, таш экен, ага көчүк басты. Бүткөн бою бүт талыкшып, бели уюп, эти ысып чыкты да, чекесинен идиреп тер кетти. Көзүнүн тирүүсүндө Мадылдын же өзү бир баләэгө кабылганын, же андан качып кеткенин билбей бул дүйнөдөн кетери эсине түштү. «Жакын калды окшойт?..» деди көкүрөгү, акыры жакындоочу өлүм оюн алыш. Ал корккон жок, кайырган да жок, сүйүнгөн да жок, кандайдыр ушул кыйноодон чыгарып кетчү күч сыйктуу медер тутуп, эмнеси болсо да тези болушун эле каалады. Саал улутунуп, көрө тургансып, айланага моюн тегерете моюн буруп, зарыгып кулак төшөдү. Күн жымылдап турган болуу керек. Көк өзөн суусу бир кунунда шылдырттап жатат, жортмологон жел сезилип, жээгиндеги кагайган бал камыштарды үзүл-кесил шуудур кактырып, жакын эле жерден чымчык сайрап, кош баш го, өзүлөрүнчө ынтыймактуу

сүйлөшкөнсүп күжурашып жатат. Те алыстан ит үрөт. Канғырап уй мөөрөгөнү угулат. «Дүйнө! Чиркин ажайып дүйнө, өз кунунда, өз сөөлөтүндө толукшуп турасың го! Бирөө келет жыргал издеп. Бирөө кетет жан кыйноодон башка таппай, чарчап, жадап..». Сарыбайдын көңүлүнө ушуулар келип урунду. Ал чекесин жеңи менен аарчып, тунжурап отурду. Жанында жаткан иттин акактаганы, мурдунан чыккан жели сезилет. «Аттин, кетеримде, ушул ажайып, ушул бейжай дүйнөдөн кетеримде жанымда бир адамзаада болбогону кызык болду а?!» — деп, эркине, көктүгүнө баш бербей, Сарыбайдын жүрөгүнө сыйзылып арман келди. «Гм... Көр пенделигиң али кала элек а?—деп ал өзүн өзү шылдындалп койду. — Сага адамзааданын эмне кереги бар? Жанында бирөө болгондо эмне?! Болбогондо эмне?! «О, кайран эр!» деп, эчкирип турсабы? Гм... Бүт көңүлү үмүттөн, келбес жактан жакшылык күтүүдөн жаралган белем адамдын! Түулганда да, өлгөндө да, бүт аалам сени карап, чексиз кубаныч, чексиз кайгы, өксөө, салтанат болсобу? Салтанатты мынча жакшы көрөсүн, шордуу адамзаада?!.». Ал жанына койгон комузун алды. Сыйпалап, терең үшкүрүп отуруп, бир күү кайрымакчы болду, эмне күү экенин өзү да билбеди, сыйпалап таппай койду, тепкеси жок. Нестейип токтолуп, «Каерге түшүп калды экен?» деген аргасыз ой жылт этти. Ал комузду тике кармап, эмне кыларын билбей, көпкө отуруп калды. «Мына, эң акыркы арман ушул болбодубу!? Бүт бугумду чыгарып желге сапырып таштап, эч күнөөсүз көөдөнүмдү биш алып, тазалап кетейин дебедим беле?!.».

Ак төш тура калып үрүп жиберди. Эмнегедир Сарыбайдын жүрөгү шуу дейт түштү. Ит чебеленип, ээсин тегеренип, коргогонсуп үрдү.

— Ээн жерде эмне кылып жүрөт бу ит?..—деген кобур үндү үкту Сарыбайдын сергек кулагы. Бери баскандай болду. Сарыбай өйдө боло:

— Мадыл... —деп обдулду, мүүну калтырап, тура албай эмгектеп жыгылды.

Тирилик менен жүргөн Кулкиши эле. Тааный коюп:

— Йе... Сарыбайсыңбы?.. —деп, таң болуп, жүгүрүп келип колтуктан сүйөй калды.

—Кайдан, кокуй?..

Сарыбай жооп бере албады. Эмелеки кайраты, өлүмдү шылдың кылып отурган акылы майышып, адамдын мээрин, адамдын өбөгүн сезгенде буулуккан баладай өпкөсү толуп, бүлкүлдөп жашып кетти...

...Эртеси күнү Мадыл бир сайда өз канына боёлуп, ичи көөп жаткан жеринен табылды. Сарала бээ токулгасы менен кайра үйүрүнө барып кошуулуп кеткен, Абил бий дагы карматып, Мадылдын өлүгүн жүктөтүп берди. Бир үзөңгү үзүлүп Мадылдын бутунда калган экен. Ошондон улам, азоо бээ бирдемеден үркүп кетип, Мадыл бээден жыгылып, үзөңгү бутуна илинип калып бээ сүйрөп өлтүргөн болуп чыкты.

Сарыбайды билген элден анын башына түшкөн кайгыны уккан адам калган жок. Көк өзөндөн Теңирберди баштап, Темене-Суу айлынан Абил бий өзү баштап келди, а түгүл Тултемир да өкүрүп түштү. Тууган туурдук эмес күнүгө жамынып отура турган, тууган бирде жакшылыкта, бирде жамандыкта жанында өбөк, көмөк. Дүпүрөшүп гөр казганга жөнөшүп, бир жагы кара ашына мал союшуп, бир жагы өлүк көмүү салтындағы кемчилигин көтөрүп жатышты. Сарыбайда эмне бар? Өмүрүн мырза өткөргөн. Көр дүйнө жыйиган эмес.

Сарыбай көрө тургансып, өлүккө жакын үңүлүп, көк тарамыш баскан арык колу калтырап, өлүктүн кан каткан бетин, көкүрөгүн сыйпалап, ыйлай албай, бул иштин чын экенине ишене да албай, апкаарып, күпкүү болуп отурду.

Теңирберди:

— Сарыбай, шүгүрчүлүк кыл, Сарыбай...—деп, эки колтугунан сүйөп, өйдө тургузуп, өлүктөн мындай жетеледи. Сарыбай эчтеме дей алган жок, бирдеме дешке дарманы да калбаганбы, оозу жарым ачылып, бели сынып бийиктен түшүп жерге сойлоп калган күш сыңары, алсыз энтигип басты.

Сөөк жуулду. Өлүк көмүү шаанисин бүт етөшүп, кепинге ороп, табытка салышып, үстүнөн сызма менен таңышып, анын үстүнө аардуу жука чапан жабышып, сөөктү карылар үйдөн алып чыгышты. Туугандар чuu туруп өкүрүп, Мадылдын зайыбы Калыйма, дагы бир-эки кыз-кыркын биртке ыйлап басылды. Салт ошол. Бекназар табытты кармап:

— О, эл...—деп үн салды. —Мадылдын зайыбынын боюнда үч айлык күмөн бар экен. Уктуңарбы, о эл, кулакдар болгула...

— А болсун, болсун. Артында түяк калган турбайбы, болсун, — дешти турган эл. Ушундан соң ал табытты коё берди. Тигиндейрек көтөрүп барышып, таза жерге кыбыла каратып коюшуп, даараттуулар жаназага турушту. Жаназа бүткөн соң, туугандар дагы биртике чuu чыгарып өкүрүштү. Табытты төрт жигит ийиндең көтөрүп жөнөп беришти. Улам ийни талыганы токтолбой кетип чыга берип, анын ордуна башка бирөө тура калып, тынымсыз логлошуп төздөп кетиши. Шарият ошол. Гөр башына барганча жолжолдон ыманын периштөлөр сурай берет имиш. Ошон үчүн көп суратып тууганды кыйнатпай түбөлүк жатар жерине тез жеткирүү зарыл имиш. Табыттын артынан аттуу, жөө эл самсып чубады. Теңирберди Сарыбайды атка мингизип жетелеп жөнөдү. Бейитке жеткенде туугандар дагы өкүрүк чыгарышты. Көр казгандар да бери басып өкүрүшүп, табытты алып жай башына жаңы топурактын үстүнө акырын коюшту. Чuu басылды. Теңирберди гөрдүн казанагына түшүп, андан наркы ичине кирип, текшерип чыкты:

— Түзүк. Тирүүндө үйүң кең болсун, өлгөндө гөрүң кең болсун. Кең болуптур.

Андан соң табытты чечишип, өлүктүн бетин жабуу менен далдалап, алдынан Теңирберди акырын баш жагынан баштап алып:

— Бисмалла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим... — деп, казанактан нары гөргө тарта баштады. Эки-үч кишилеп, өлүктүн жатар жайына киргизишти, кыбыланы беттентип, он жамбашынан саал кыңкайтып боз топурактын үстүнө жаткырышты. Өлүктүн далысына өбөк кылып биртке топурак коюш керек. Ал топурак туугандардын бир уучтан салган топурагы болуш керек. Кулкиши этегин тосуп, эң оболу өзү бир ууч топурак салып, анан элдин жамырап катар туроп салган топурагын этегине чогултуп, гөргө күбүр эткизип төкту. Ушул топуракты өлүктүн далысына өбөк кылып коюшту. Туугандан буйруганы ушу. Туугандын алаканынын деми, туугандын кубаты ошол түңгүюк сыз жерде да сезилип турсун дегени белем, өбөк болуп, кубат болуп жатсын дегени белем?!

Теңирберди өлүктүн жайына коюп бүтүп, казанактан нары бир адам сойлоп баткыдай жерди чым менен бекем бекитти да, алаканын кагып казанактан чыкты:

— Кана, топурак тарткыла...

Колуна кетмен, күрөк алып тургандар дүбүрөтүп топуракты шилеп киришти. Ушул учурда:

— О, эл!..—деп кайрылды элге Бекназар. —Биздин тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?..

Абил бий оозунуп:

— Жакшы киши эле!.. —деп, салттын сөзүнө салттын жообун кылды.

Бекназар:

— О эл! Тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?..

Эл дүңгүрөп жооп бериши:

— Жакшы киши эле! Жакшы киши эле!

Бекназар үчүнчү жолу сурады. Эл жабыла жооп кылды. Ушундан соң ал элге салттын экинчи суроосун сурал кайрылды:

— О, эл! Менин тууганым Мадылда кимдин аласасы бар? Айткыла, мойнұна карызы болуп кетпесин, айткыла... Арты куру эмес, туугандары биз барбыз, кутулабыз...

Бу өлгөндүн ыманын тазарттуу. Мындаидай учурда салт боюнча аласасы барлар аласасын айтышат, гөр үстүндө кечкиси келсе кечип коюшат. Жок болсо жоктугун жария айтышат. Бекназар үч кайрып сурады.

— Жок! Жок! Эч кимибиздин аласабыз жок, Мадылда!..—деп, эл жамырап жооп кылышты.

Бекназар:

— О, эл! Мадылга бересендер барбы? Айткыла, мойнұңарга карызы болуп кала бербесин...

— Жок! деди эл. —Жок, бересебиз да жок...

Абил бий:

— Тултемир! — деди үнүн кайғылуу көтөрө. Эл дүү деп Тултемир тарапты карап калышты. Абил бий:

— Мына, гөрдүн башында турабыз, Мадыл тууганыбызды жерге берип турабыз. Жан бар жерде өлүм бар, бир күнү баарыбыз ушубуз, кудай алдында мойнұца ал. Азыр Домбу да жок, мына Мадыл да жок, булардын жакшылыгы, жамандыгы азыр сени менен мендей артында калган калыс туугандардын ортосуна түшкөн чагы. Жер жамандап барбасын, Мадылдын тору кашка атын агаң Домбу үстүнө ысык аркан чырматып жиберип, кулан чаар ат кылышп, карәзгөйлүк менен тартып алды эле, ошону мойнұца ал.

Тултемир мукактанып, кылкызыл болуп кетти:

— Бий... Бий... Эмнеге Домбунун көзү тириүсүндө өзүнө айтпадыңыз?..

Эл дүү-дүү болуп кетти.

— Башка сөздү кой, Тултемир, — деди Абил бий. Баягы Домбу атылган күнү кулан чаар ат чылбырын сүйрөп Мадылдын эшигине барыптыр го! Бул эмнеси? Жакшы билесин өмнөсүз экенин, Тултемир! Ыманың бүтүн болсо, мойнұца ал, ыманың болбосо, зордогон киши жок сени, кара өзгөй Домбу агаңдын мойнунда кеткени ошол, тору кашка ат кантып кулан чаар болуп калганын өзүң жакшы билесин, өзүң иштеген экенсин...

Тултемир башын салбыратып бирпас турду да, мине келген экен, кулан чаар аргымак башка бир ат менен куюшкандаштырылып турган эле, үнчукпай барып, атты гөр башына жетелеп келди да, токумун сыйрып алышп, күңкүлдөп чылбырын Сарыбайды карай ыргытты:

— Тууганым да гөрүндө тынч жатсын... Менин да кулагым тынч жүрсүн...

Эч ким байкабай калды. Бою сөлөк бир жаш бала артынан акырын келип, Тултемирди чокудан нары камчы менен тартып-тартып жиберди. Эл чуу дей түштү.

Тултемирдин тебетейи учуп кетти. Ал кайрылып карап, артында дагы камчысын таптап, секиргени калган мадылдай эки көзү тирмейип турган өспүрүмдү көрдү. Аңғыча жакын турган бирөө:

— Эй! Быякка тур э! — деп баланы тартып кетти.

Кулкиши өрөпкүп, жүрөгү дүк-дүк кагып, ичен кубанып, эчтеме айта албай уурту титиреп туруп калды. Ал үйүнө келген кишиге Туткучу тике карап кол берип учурашып калса: «Көрдүңөрбү? Тегинде бар да! Киши болор кишинин киши менен иши бар, киши болбос кишинин ким менен иши бар?!» деген. Учурашканын көрдүңбү? Кайратын көрдүңбү?! О, кагылайын...» деп, бакылдап мактанып калчу эле. «И, эми Тултемирди эмне кыласың деп сурап койсоң?» дечү жетине албай. Келген киши: «Э, жигит, Тултемирди эмне кыласың?» деп сурайт. «Кайсы Тултемирди?» дейт бала. Келген киши: «Атаңды урган Тултемирди!». Эмне жооп берерин мин жолу уккан Кулкиши дагы кубанып, оозун жарым ачып, көзү күлүндөп, күтүп калат. «Эненди урайындыбы?! — деп ызырынчу жаш бала эки көзү ойнот. — Мен аныбы, эки бармагынан кайыш менен байлап туруп, түндүккө асып сабаймын, эненди урайынды!.». «Койсоңчу, ушинтип жүрүп, баланды баш кесер кыла турган болдуң!» десе зайды, Кулкиши аны сайын кубанып, «Йе, атасынын өчүн албаган баланын элге эмне кереги бар?! Эмнеге тилейт баланы, эмнеге күтөт баланы азабын тартып, ошого жарабаса?! Токтой тур, али, дагы эки жылдан кийин теримди сыйрысам да бир күлүк кунан таап мингизип, Бекназар абасына кошуп берем. Териси сеники, сөөгү меники дейм. Үйрөнсүн келтек чапканды, заманы ушу болгон соң!» дечү. Мына, Туткучу топ ичинде тайманбай келип, Тултемирге камчы салганына кубанып, каны дүрүлдөп турду.

— Йе, кой дебейсиңерби, кайдагы адеби жок бала?! — дей берди Тултемир ызалуу, тебетейин кагып кие.

— А Тултемир! — деди Кулкиши чакчырыла. — Адеби жок бекен? Көп көрөсүң али мындаиды. Көрүп ал, менин балам!..

Карылар Кулкишини жемелеп калышты:

— Э-э, Кулкиши, эстүү эле жан, качанкы тынган ишти козгоп! Эмне кыласың, кой...

Кулкиши кыбасы кана:

— Эмне тынат? Кыргыздын кеги кырк жылда... — деп, баласын колтугуна калкалап, четке чыга берди.

Гөрдү көөмп, табыттын эки жыгачын боз молонун үстүнө кошо таштап, эл бири калбай жерге жамырап отурушту. Теңирберди муңкана созуп, узун сүрө курэн түшүрдү. Дуулдап бата кылышты. Жети кадам алыс баскан соң кайра отурушту. Бу сапар куранды Сарыбай өзү окуду. Тууганга эң акыркы гөр башындағы зыйнатып өтөп, бу дүйнөдө чекеси жылыбай кеткен пендесине күдайым тиги дүйнөсүнөн ырайым берсин дешип, улук тилек бата кылышып, баары бирдей ордунан тура, аттуусу аттуу самсып, жөөсү жөө самсып, бейиттен кайра тартышты.

Жуп жөнөрдө Сарыбай куланчаар аргымактын чылбырын Бекназарга карматты:

— Эми бизге күлүк аттын кереги жок. Заман чалкештенип келатат окшойт, «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде» деген, конулга бекине албассың, ме, менин ак көңүлүм, аргымак сага канат болсун... жолдош болсун.

Эл Сарыбайды ортого алышып, бири да жолдо калбай коштоп, дуулдап өлүк чыккан үйдүн эшигине өкүрүп түшүштү.

Келген эл кара ашын жеп тарады. Төңирберди Күлкиши экөбү Сарыбайдын жанында калып калышты. Дагы бир жандық мал союп, Мадылдын жетилигине куран окушту. Эртеси Төңирберди Сарыбайга:

— Кайрат кыл, Сарыбай. Эстүү жансың. Боору бүтүн ким бар?! Көргөнбүз баарыбыз өлүм дегенди. Адам өлүп түгөнөт экен го, чиркин!.. Адам өлбөсө жер көтөрө албай

теңселет дейт...—деп, өзү да үшкүрө отуруп, аргасы жоктун тамсилин, кайратын айтты.

— Э-э, биз адам көтөрөбүз башка түшкөндү, биз адам жүкчүлбүз! Оболу кудай кайғыны малга салган экен. Мал алысым дебей, жакыным дебей, баары бирдей малдын каны төгүлгөн жерге өкүрүп келе берип, дүйнө чууга толуп кетиптири. Ошондо кудурети күчтүү кудай кайғыны малдан алып адамга салып көргөн дейт. Карайт ки, адам бири өлсө бири ыйлап, бири кайрат айтып, бири кулүп отурат имиш. «Э, адам көтөрөт турбайбы?!» деп, кудай таалам кайғыны адамга калтырып койгон экен. Адам ошобуз. Сарыбай, көтөрөбүз, тири болгон соң тиргилик бар, аны ойлойбуз, алаксыйбыз...

Сарыбай башын калтырагансып ийкеп, же ыйлай албай, же күйүткө көнө албай, нес болуп отурду.

Ошол күнү көк өзөндөн улоо алдырып, Төңирберди менен Күлкиши Сарыбайды көчүрүп алып кетиши.

Сарыбай башын гана ийкегени болбосо эч сүйлөбөй койду. Эми ага дүйнөнүн ону, терси бир баа өңдүү. Тиги сөзгө да, бу сөзгө да баш ийкейт. Керегени карап жаткан бойдон былк этпейт. Түзүк наар да албайт. Төңирберди дайым жанында. «Эми тили байланып калабы байкүштүн?!» деп, Күлкиши камтама болот.

Чыпчаң бир ай дегенде Сарыбай үшкүрүп ордунан турду. Ал кандайдыр чымырканып, башына түшкөн бул жамандыкты да көтөрүп, күйүттү жеңип, саламга алил алып, ал сураганга жооп берип, тирилип турду.

Бир күнү комузун сурады. Төңирбердинин уулу Болот жаңы кыл тагып койгон эле, алып келип бере койду. Сарыбай комузду сыйпалап, көпкө тунжурай отуруп, улутунуп, акырындал «дың-дин», «дың-дин» күүлөй баштады. Бүркүт тытып серт кылган иреңи, ой басканда ого бетер түнөрүп, чеке тамыры көөп, көкүрөгүнө өктө, арман күү толуп кетти.

«Сен дүйнө!» деп чертти. Күү Сарыбайдын көкүрөгүнөн комуздун көкүрөгүнө өтүп, аздап жапыз күңгүрөнүп, теренден өксүп, акырын башталды. Туулууну, өлүмдү көп көргөн, жыргалды сезип маңдайы айрылбаган, кууралды сезип мөңкүрөбөгөн, жүз жашап акыл токтоткон карынын оорлугу менен ой тартып, те өзөктөн алып, өмүрдүн ченемин, дүйнөнүн баасын ортого таштады.

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...
 бир бетине күн тийген,
 бир бетине түн тийген,
 алды кызык, арты өкүнч,
 оомал-төкмөл кем дүйнө...
 Бөдөнөсү кыргыйга
 жем жааралган, сен дүйнө,
 эки эгиздин бирөвү
 кем жааралган сен дүйнө...

Бир кезде жанына Мадылды алышп, экөбү эки учкул ат минип, көп пул менен, алдына саймалуу кызыл куржун салынып, те Анжиян базарына түшкөн эле. Ошондо бир каландер өзүнчө күңкүлдөп, ушул ырды айтып, базарды тегеренип көпкө жүргөн болучу. Сарыбай ага бир мири теңге кудайы берген. Бергенине кубанбай, канча экен деп ачып карабай, байманасы ташыган дөөлөттүү адам өндүү башын саал ийип, ыракмат айтканы го, бир тиктеп коюп, андан нары күңгүрөнүп басып кеткен. Анда Сарыбай камсыз эле, анда Сарыбай санаасыз эле, ага каландердин күңгүрөнгөн ырынан өз боюн өйдө туткан сөөлөтүү кызык көрүнгөн. Бул дүйнөдө зору ким, кору ким, жыргалы кайсы, күуралы кайсы экенин, өмүрдүн чегин, бул дүйнөнүн баасын кийин, минтип өз башына түшкөндө түшүндү.

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө,
ким жеткен сенин түбүңө?!
Жарыктыкты көргүзгөн,
үүз сүтүн эмгизген
апам кайда, сен дүйнө?! ...
алтын бешик терметкен,
алланын атын үйрөткөн
атам кайда, сен дүйнө?! ...
күлүк минип зуулаткан,
күндө сыйда куунаткан
бапам кайда, сен дүйнө?!

Комуз түркүн кайрууланып, Сарыбайдын дитин, арманын тышка шилеп, бул дүйнөгө өктө айтып, өч айтып, тагдырдын атын тизгиндеп, укукташып, бирде кашкөй шаңкылдап, бирде чөгүү, акыры алсыздыгын моюнга алуу, ындыны өчүү, мунга чыланып, өксөгөн ый болуп үн салды.

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө,
кимге бапа кылгансын?! ...
пайгамбарды алгансың,
падышаны алгансың,
кызыл өндөн аздырган,
бүтүнүндөн тоздурган
караан күн, өзүң балбансың...
кылайган шоола боз салкын,
жарыктык өзүң бир тартым,
капилет түштөй жалгансың?!

IV

— «О, жарым эс, о кудай так төбөндөн ургур, ушундай да кем ақылдық кылабы?! О, кокүй кырк кишисин кырып салса эле, ушунча жер жайнаган элет мөгдөп калат деп ойлодубу бу жарым эс?! деп, тоолуктар кайрадан көбүрүп, бороон айдаган көлдөй толкуй баштады. Ордого барган кырк әлчинин өлтүрүлүшү түздөгү ичкиликтөрди нааразы кылды. Эми кармашуудан өзгө арга калбагандыгына кимдин да болсо көзү жетти.

Иши кылып, мындаи бүйрө кызыткан, бир жагы арты кандай болору туңгуюк, коогалуу убакта мурдагы кийинки өзүнөн башыккан деген жигиттер чакыртпай келип, Бекназардын жанына топтолуп, өзүнөн өзү беш суу элден беш жүзбашы кошун куралып кетти. "Ай, ай... асте, асте..." дей албай калды Абил бий.

Мына кошун, баатыр болсоң башта эми! "Ким менен бирге болобуз?.. Не үчүн, ким үчүн баш байлайбыз?.." деп толгонду Бекназар. "Өз элин жоодой аңдыган балакеттен ордону куткармак эп" деген мурдатан көңүлүндө угуттай көбүрүп жүргөн ой аны эч токтотпой жетели, сүрөдү. "Көрөлү, — деди, акыры, — ким экен эл ээрчиген?.."

Көп өтпөй беш жүзбашы кошун баштап, жол ортосу Турпак-Белге чыкканда биртке тизгин жыйды Бекназар. Мына алдында жолу эки айры — бири сол тарапка буруулуп Сопу-Булак мазарга жеткирет, бири оң кол тарапка тоо этектеп кыйгап Чанач-Сайга өткөрөт. Эрегиштин башчысы ошол Чанач-Сай оозундагы жаңы күмбөз айланасында имиш.

Эч кимге кайрылбай, эч жерге түшпөй Бекназар да күмбөзгө барды.

Күмбөздүн жанында бир кары адам жүргөн экен, унчукпай келип, купуя куран окуду. Ушундан соң сырдуу күмбөздү тегеренип, ичине кирип, оюу-чийүүсүнүн түркүн түрүн карап, көрүп чыкты.

Абышка мүңкүрөп карыган. Тегерек кылып кырктырган сакалы буладай аппак. Төбөсү бийик, кайрымасындағы көрпөсү ничке келген бөрк. Төшү ачык сурп көйнөк, үстүндө шырыма бейкасам чапан.

— Кутман кары, — деди Бекназар, — кайсы элден болосуз?..

Абышка саал энтиге, жай:

— Э, эр жигит, несин сурайсың?!.. Тиги курама болобуз. Эр Эшим зарыгып тапкан жалгыз үулум эле...

«Эшим» деген ат Бекназардын жүрөгүн солк эттирбей койгон жок. Башын ийкей кайрат айтты:

— Эр жигит, эл четинде, жоо бетинде деген ушул, аксакал. Жаман атты болуп жаздыкта өлбөптүр, жоо бетинде эл үчүн жан кыйыптыр баатыр. Кайгырбаңыз!..

Уулунуз жок болсо, үулунуз сүйгөн эл аман го...

Абышка илдиреп башын ийкеп отурду:

— Мени карытып кетти караптадым... Келгениме бир ай болду. Күмбөз айланасыга көп жыл жашай турган чынар терек сайдым, беш-алты түп саада, кара жыгач тиктим... Эртең көлөкө сая, парандеге болсо да, байыр кыла турган кадам жай болуп калсын деп...

— Ата!

Чоочугандай акырын үн чыкты күмбөз жактан. Аңғыча беш жашар чамасындагы уул бала жүгүрүп келип калды. Күмбөздүн нары жагынан кара кийинген зайдип бир көрүнүп кайра жок боло түштү. Жанагы үн берген ошол окшоду.

Бала абышканын мойнунан күчкөткөй берди. Абышка «О, кагылайын, үргүлөйүн!..» деп, колунан силкип- силкип эркелетип койду. Бала кулагына бирдеме деп шыбырады, чоң атасы сүйлөшүп отурган чоочун кишилерге алдыртан жалжал тиктей. Абышка акырын «азыр» деп койду.

Бала көзүнө урунганда Бекназардын жүрөгү дагы солк дей түштү. Эрдин кымтып, баланы имере тиктеди. «О, жараткан, өзү го?!» деген ой көңүлүнө кадалды. Абышка анын имере тиктегенин байкап, кызганып, «бирөөнүн көзүнөн, бирөөнүн сөзүнөн!» деп, бир келчү жамандыктан корголоп, баланын жүзүн көкүрөгүнө басып, нары карата берди. «Кана, углум, апаңа барчы, аттарды камдашсын, төмөнкү айылга түшүп кетебиз...» деп, кулагына шыбырады. Авазгөй эмеспи бала жаны! Жоо кийимчен алл кишини кылайып улам тиктей берди. «Кара каштуу, буудай ирен, чап жаак...—деп боолгоду Бекназар. —Көзү башка... Көзү гана башка...—деп өзү менен өзү ичинен сүйлөштү. —Жок, биздин уруктун көзү эмес!..». Бирдеме аны ушул ойго улам айлантып, жүрөгүн бирдеме мыжыгып туруп алды. «Ыя, энесинин көзүн тартып жүрбөсүн?!» деген ой капилеттен баатырдын ирецин кубартып жиберди. Ал эч эстей албай койду. Айзаада келин эч качан өйдө караган эмес! Бекназар түз эле сурагысы келди. «Кой э, — деди өзүнө өзү, — жалгыз уулунан ажырап кан жутуп жүргөн бечарага бу балан, кимдики десем өлгөндүн үстүнө көмгөн болбойбу?!».

Аяр абышқа Бекназардын оюн баамдап турған белем:

— Неберем... — деди акырын. — Жалғыздан калган жалғыз түяк...

— А болсун!..—деп, астейдил алкады Бекназар, капилем келген санаадан өзү да жеңилденип. — Баатырдан түяк калган турбайбы, уучунуз куру эмес турбайбы, белинизге таңуу бар турбайбы, кутманым...

- Көп ыйлап, келиним карама көр болгонсуп калды шордую...

Элтейип үкту Бекназар.

— Үрахмат... жакшы сөз жаңға кубат, үрахмат, әр жигбттер, өзү азыр да жашып, акырын қыбырап ордунан туруп, күмбөздүн нары жагына карай баланы ээрчитип жөнөду.

Бекназар колду көздөй басты. «Акыры башта бир өлүм го. Бирак, Эр Эшимдин өлүмүн сүйгөн пендесине берет чоң кудай! Журт үчүн өлдү Эр Эшим. Менин Эшимимди айтпайсыңбы?! Тентип дарексиз кетти. Өлдү деп ушуну айт, мына!...» деп, санааркап атка минди.

Султанмаамыт, жанында каралуу эки зыйіп, булуттай боз быштыга айрымач токуп жалгыздан калган жалгыз туягын мингизип жетелеп, жөнөп калышкан эле. Бекназар элтейип артынан тиктеп, журөгү дагы солк этти...

Жолгошор жер биртке түзөң.

«Кошулам» дегенди эле кошуп ала береби Исхак?! Камбар саркөр эсинде. «Кошуп алам» дегенге эле кошулуп кете береби Бекназар?! Азгырык болуп жүрбөсүн?! Эки жакта тен чоочунүү бар, эки жак тен этият.

Камчылуу колун серелеп карап турду Исхак. Эч кимден сескенип көрбөгөн дымактуу Бекназар камчылуу колун оң санына маданып, аландабай, каранбай бет

алдына көз тигип, кулан чаар аргымактын лепилдеген аяңында, беш жүзбашы кошун алдында. «Өзү го?..» ..деди тиги кырка тарткан көп атчандан биртке бөлүнө жалғыз турган адамды болжоп. Улам карааны чоңоюп, көзгө толуп келаткан алп сөөлөт. «Колбашы...» деди Исхак.

Киши таанырлық аралыкка жеткенде Бекназар саал тизгин жыйиды, кызыган кулан чаар ойдолой имериле берди. Беш жүзбашы кошун эки канат боло чоюла тирелип келип токтолду. Сыдыра тиктеди Исхак. Мылтықчаны көп көрүнүп кетти көзүнө. «О-хоро...» деди ал ичтен.

«Бу... ким болбосун, эл ээрчиген адам...» деди Бекназардын калыс дили. Жай аттан түшүп, камчысын белине кыстарып, жай чайпалып, «эл ээрчиген адамды» көздөй басты. Йе, саламга жараша алик алышат! Бу сылыктыкты көрө Исхак да тез атынан түшө тосо басып калды.

Үн көтөрбөй токтоо салам айтты Бекназар. Саал чаары бар сур иреңи кадыресе жумшарып, ошондой эле акырын алик алды Исхак.

Кол алышышка умтула коюшпады эки жак тең. Эки жактан тең аска болуп тирелген кошун, жел да жоктой шабыртсыз, тымтырс.

— Жол болсун, баатыр аке... — деп ооз ачты Исхак. Бу сөздө «жолун өлжолуу болсун», «не жумуштап жүрөсүң» деген кош маани бар. Бекназар алдыңкы маанини болжой:

— Бирге болсу-ун, — деп жылуу көңүл көрсөттү. «.. ойлогон ой, көздөгөн максат төп келшиси-ин...» деп кошумчалады.

Ичи ийигип, эсте башын ийкеп:

— Төп келишсин... төп келишсин... — деди Исхак да. Бекназар:

— Укканбыз, — деди Бекназар ой толкуну чайпалып,— саркер сатып, өзү дагы онбогонун, билебиз бийлер тойлоп, сыртындан бүтүм болгонун! Мына, келдик алдыңа, жакшы тилек, эл ээрчиген азаматка сүйөк, көмөк кылалы деп, эски ордону түрө чааптыналы деп, жүртка тутка, элге эге жаңы ордо куралы деп... Аргымак башын тартмай жок, ара жолдон кайтмай жок, тири калсак бир дөбөдө болушарбыз, көз жумсак тагдыр ошол, канжыгада көрүшөрбүз!

Бу ар бир сөзүн күңкүлдөгөнсүп акырын ныгырып сүйлөгөн, маани уйкашып түрмөктөлгөн, ичи ийги, сырты сестүү көрүнгөн адамды кубанып тиктеди Исхак.

Исхак унчукпай кучак ачты.

— Бали! — дешти күүлдөй кошундуң бир жагы.

— Бали! — деп коштоду экинчи жагы.

Ошол 1875-жылдын жай алды көтөрүлүш дагы тоодон башталып, Нарын дайранын, Кара дайранын көкүрөгүнө, Көгарт, Өзгөн, Алай аймагына жайылып, түздөгү отурук кылган кыргыз кыпчак, сарт кыпчак уруктары да кошуулуп кетти. Исхак урушсуз Анжиян шаарын ээледи.

...Салкын бак. Суусу жашыл болуп көрүнгөн оутта кызыл балыктар жалт-жуулт этип секирип, кайра шырп- шырп деп түшүп, ойнойт. Бийик чынардын башынан булбул үн салат. Мөмөлүү бак, түркүн жемиш шагын ийет. Бакты аралап сейил кыла турган ничке жолго төрбөжүлдүн түрүндөй кылып, бири көк, бири кызыл бышкан кыш төшөлгөн, жәэгине ар түрлүү гүл тигилген. Те нары жакта кичинекей кол арыкта тынымсыз булдурап таза суу ағып жатат.

Макмал топучан, узун этек жука кымбат желбегей, апкыты жапыс кызыл булгаары кепич, Абырахман ничке жолдо жай басып, эки жакты карап, эч көңүлү тынчыбай ойлонуп басып жүрөт. «Мына эми... кара сел капитап келе жатыры...» деди купуя, бүркүт кабагы салыңкы, оуттун жанына келип токтоду, эмнеге токтогонун сезген жок, кара канат кызыл балыктардын ойну да, төбөдө таңшыган булбул мукамы да, анын ой түйшүгүн алаксыта албады.

Күнү кече келип кеткен Абил бий көз алдында. Баягы, Абил аярбий, кабагын атайы жарык кылып, атайы сыпаа, атайы өз баркында, токтоо. Ал кадимден калган айтый сөз менен, куюлушкан ылакап менен балтап, кебин алыстан баштап, заман түрүнө, эл түрүнө баа бере эң акырында: «Э-э... заман үшүл, үкем... Эл кайда болсо азамат ошол жакта болмогу, эл кимди ээрчиip турса азамат ошол эл ээрчигендин жанында турмагы эп...» деп, кыйытып, оюна дүрбөлөң, көкбөрүчү зардесине от салып кетти го?! Кара, «тыяка өт, быякта кал» дебеди, билги киши билип алат, калыс пенде алдында да, кудай алдында да анын чекилиги жок. «Жо, мен эл менен болбоймун!» деп ким айта алмакчы?! Ушул азыр эл кайда, элди ээрчитең ким болуп турганын Мусулманкулдуң уулу ичи сыйрылып сезип турду. Хан тартылды көз алдына, атайы манчыркаган. «Йе... өзүңүн шоруңа манчыркайсың, таксырым... —деди купуя бир үбактагы абтабачысы бетме- бет тургандай,—бүткөн ишти обу жок манчыркап өзүң бүлдүргөнсүң. Нааразы элге көп деле нерсе керек эмес болучу. Тоолук бүркүт мүнөз эл, жегенине кубанбайт, серпкенине кубанат. Сураган теңчилиги, биртке көңүл, алдына түшкөнсүгөн биртке сый эле жетмек. Ал эми! Селдин алдына тайтайып туруп токтотуп ал...». Ал сары гүлгө конуп шире соруп жүргөн аарыны тиктеп, саал эңкейип, ал көңүлүнөн тез эле чыгып, көзүн кыбыңдатып, жүрөк өйүгөн оюна кайра аргасыз түшүп, андан нары басты. «И, жабыр тарткан жалгыз эле тоолукбу?! Бу түздөгү дыйкандын да жери тарыды, шаардагы соодагердин малы дүкөнүндө чириди. Ким күнөөлүү? Өзү! Баарына өзү күнөөлүү...» деди ою. Кудаяр-хандын көз көрүнөө баркы кетти. А анын аброю таза. Ордонун бүт аскери амиринде, бүт кыпчак жааты, эң акыры тиги көлдөй толкуп капитап келаткан эл менен наслин териштирип тил табышып кетүү мүмкүнчүлүгү да турат. Абырахман колун артына алган бойдан бакты имере тиктеп токтоду.

Өзү кап ортосунда турган экен. Жүз теше жерге төрт чарчы кылып тикирген. Он эки пакса коргондуу. Ичине беш кана кылдырып, бет алдын айбан кылдырып, саймалатып, сырдатып жай салдырган. Маал-маал өзү келип, ээн отуруп, эс алып, сейил кылып кетер жер. Эшигинде караул бар, бейчеки чымчык учуп кире албайт. «Ыракматы атабыз, анда биз жашбыз, ишиң илгери болгучча итиңдин кошун тарт деп акыл айтчу эле. Ыя, коп эле тарттык бейм, эчтемени оозузбузга албай, чын ықылас менен, акы талап кылбай...». Ал жер тиктеп акырын басты. Көңүлү уйгу-түйгу болуп, колу менен жаагын сыйпап, чокчо сакалын кармай келип, токтой калды. «Ыракматы атабыз «мезгилди тааны, мезгилди баала, мезгил сени көтөрөт, мезгил сени жексен кылат» дечү эле. Мезгил келдиби?...» деп, азазил кыялыш алда кайда кетти.

Кыпчак кыргынын кадырлуу Жаркын-айым «ортодогу бузуктардын айыбынан» деп жарыялап, кай бирөөлөрдү чындал эле ордодон кууп, хан уулу Кудаярды эл көзүнө тазартып, эң акыры Абырахман экөбүн жүз көрүштүрүп, төш тийиштире кучактاشтырып, «эми өткөнгө өкүнбөгүлө, бир тууган болуп жүргүлө» деп, Абырахманды уул тутунган, аны ошентип тоң моюн бектердин таасиринен чыгарып алган. Бирок, Мусулманкулдуң баласы бат эле алданып кала калғыдай аңкоо бала эмес

булучу, ал жаңжалдын теги «ортодогу бүзүктардын эле айыбынан» эмес экенин жакшы билчү. Ишиң илгери болгуча итиңдин кошун тарт!. Мына ушул ата ақылын көңүлгө түйүп, ал кезде колунан да эмне келе коймок, биле туруп билмексенге өтүп, тиштин ағын көрсөтүп, Жаркын-айымдын ымына көнүп кала берген эле.

Эми азыр эрди бек кымтылып, коюу кара кашы үрпөйүп көзүн жаап, тунжурап ойго батты. Жүрөгүнүн тереңинде көп жылдан бери дымып жаткан, оңтой мезгил күтүп жаткан кеги, ата кеги ойгонду. «Келди мезгил, күткөн мезгил...» деп өзүнө өзү айтты.

Бир жумадан соң Абдырахман парваначы ишенимдүү кишилери коштоп Анжиян шаарынын жанындагы Ботокара кыштагына келди. Бир нече жолу жең ичинен сүйлөшкөн соң, акыры өзүлөрү жүз көрүшүүгө макулдашылган жер ушул болучу.

Кыштактын четиндеги коончу абышканын кичинекей коргонуна киргенде Абдырахман те нары жакта сапсары болуп бышып турган өрүктүн түбүндө дөңгөчкө чөкчөйүп анделек союп жеп отурган кишиге көзү урунду.

— Келиң... Келиң... — деп калды коончу абышка бүжүрөй.

Абдырахман эрдин бек кымтып, биртке кооптонуп, короонун ичине, тосо баскан кишилерге бир сыйдырып серп салып, сөөлөтүн жазбай өзүн токтоо тутуп, илгери басты. Бири Чаткал багытынын колбашчысы Момун, бири Болгон тоо Бозбу айланасындагы саруу, багыш уругунун колбашчысы Бекназар, бири белгилүү бекзаада, бүткүл Өзгөн, Алай багытынын кошунунун башчысы Абдылла бек болучу. Көзүнүн кыйыгын салып алдыртан бир тиктеп, жанагы анделек жеп отурган киши гана козголгон жок, бир аз иреңи кубарып кетип, бирок өзүн токтотуп, кандай отурса ошол бойdon калып койду. Абдырахман даңазасы ордону титиреткен кишини болжоп тааныды. Ал сылыхтык үчүн болсо да тигинин ордунан тура келип каршы албаганына тырчыды. Сөз мындан наркы кылар иш тең болгон соң, эки жак тең ийилиш деркер го! Абдырахман:

— Ассалому алейкум, — деп суз салам айтып, таазим кылбай, оң колун көкүрөгүнө алган болду.

Исхак эч шашылбай, жүз бүруп, бир кадалып тиктеп:

— Алейкум-а ассалам, келиңиз, бек, — деп, Абдырахмандын колун ордунан турбай алды да, бет алдында жаткан ташты көрсөтө берди. — Келиңиз, отуруңуз. Өз үйүбүз, өлөң төшөгүбүз эмес, кечиргейсиз.

Абдырахман ыңгайсыз абалга кабыла түштү. Ал эч качан мындей басмырлаганды көргөн эмес. Ордо кишилери бүжүрөчү эле го! Башында таажысы бар киши өзү жалтактап сүйлөшчү эле го! Ичи тырышты. «Кимге келгем?..» деп, өкүнүч ой көңүлүнө кылт этип, эки кашынын ортосу бир тилинип тырышып, кабагы кирдей түштү. Бирок, тишин кашкайтып, билдирабеске аракет кылды. Исхак көрсөткөн ташка акырын көчүк басты.

Исхак баарын байкады. Байкамаксан, анделектен бир тилип сунду:

— Кана, даамга келиңиз, бек.

Абдырахман унчукпай башын ийкеп, акырын:

— Бисм илла... — деп, анделектин тилимин алды. Исхак сынап, кыя тиктеп саал чаары бар иреңи жумшарып, ууртуна жылмаю келип:

— И? Кырсыктан тышкary жүрөсүзбү, бек? — деп астейдил сурады.

— Кудайга шүгүр, ханзаада.

— Бегим сынындабы, кылышы кунундабы? Кудай жалгап, кайсы периште айдап, экинин бири, ордунун тиреги мында келип турганын билсек борор бекен?

Абдырахман бир тилим анделектин бөчөгүн жерге таштап, шашылбай, жұз арчусун алып, колуна жуккан ширени аарчып, мұрутун жанып, ой басып, бу Болотхан атын жамынып отурған неме оңой жоо эмес экенине тен берип, таң калып, алдыртан көзүн жылт эткізе бир тиктеп алды:

— Кайсы периште айдап келгени ханзаадага маалумдур. Кылышы кунунда экенин, жолубузду күдай кошсо, бирге сынап көрөлү, —деди Абдырахман. —Дилимди билген бир күдай күбө, сырымды билген пенде күбө, ханзаада, ушул әлдин күнү деп, ушул өлкөнүн күнү деп жүргөн кишимин. Өз башыма мансап керек болсо ал мансап колумда. Бирок, өз өлкөмө, өз әлиме бапасы жок мансап, бийлик мени иренжитти. Кабарыңыз бар, Чаткалдан чыккан чатақты жөндөп келсем, эси жоктор кайра канавайран кылып таштап, көңүлүмдү оорутту, эл көзүнө сындырды.

Исхак кырс күлүп койду:

— Эси жогун эми билдиңизби?

Абдырахман:

— Э-э, ханзаада, моюн сунуу деген да бар го акыры?!

Булардын сөзүнө әч ким аралашпады.

Исхак анделек сойгон бычакты кармалап отуруп:

— Мейли, өзүңүз айткандай болсун, ишенели. Ушул әлдин күнү деп, ушул өлкөнүн күнү деп, кара башын окко байлап жүргөн азамат дейли...—деп тирмейип тиктеп калды: — Айтыңызды, а мен киммин?

Абдырахман элтейди.

Исхак:

— Мен ханзаадамынбы? Ушул әлди бөөдө октун алдына, кылыштын алдына тосуп, «тактымды алып бер, бактымды алып бер» деп, айдап жүрөмбү? Жо, мен ханзаада эмесмин! Күдай жолунда жүргөн жай адамдын баласымын. Сиз аны абдан жакши билесиз. Менин алдыма келип таазим кылуу бек башыңызды пас кылып турат окшойт. Көрүп турам, кабагыңыздын киринен көрүп турам!

Абдырахмандын эти дүрүлдөдү, әмне дәэрин билбей, оозу жарым ачылып, нестейип калды.

Исхак:

— Мага әмне керек? Алтын такпы? — Ал башын чайкады. — Көр оокатпы? — Дагы башын чайкады. — Мага тигинин да, мунун да кереги жок. Мага эл катары кеңчилик керек, жанагы сиз күйүп жүргөн, кор болгон әлдин кеңчилиги керек. Иштин теги мен әлди алдыма салып айдап жүргөн жокмун, эл мени алдына салып айдап жүрөт. Демек, урматтуу бегим, мен эл өзү көтөрүп чыккан түүмүн, колундагы кылышымын. Сиз мага бек башыңызды ийсөңиз, мага жолуңузду кошсоңуз, аныңыз әлге башыңызды ийгениңиз, әлге жолуңузду кошконуңуз!..

Исхактын ачыктыгына, шарлыгына Абдырахман таң калды. Ал:

— Ниетиңе баш ийдим, баатыр! — деп жиберди. — Эртеңки күн әмне бolorун күдайга коёлу, күдай билсин, бүгүн кошуп ал, баатыр, биригели!..

Көп өтпөй ордонун тиреги Абдырахман парваначы өзүнүн тандамал аскери менен, Иса-оулия, Калназар датка Анжияндын жанында эргишке келип кошулду.

* * *

— О, Абдырахман! Кыларың ушул беле? — деп кең Кудаяр-хан үжүрөдө нары-бери басып турду. — Койнума жыландын баласын салып жүргөн экенмин го!. — Ал иреңи бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кыбындастып, эмнени ойлонорун билбей, башы кеңгиреп, токтоло калды. — Ха, туз ургур, тузума койдум...

Ушул учурда шашып, бир тууганы Султанмурат бек кирип келди. Көзү алайып, оозу жарым ачылып, ақактап, үрөй жок. Кудаяр-хан нестейип тиктеди. Дагы бир балакет болгонун ал да сезди. Эмне деп сурашка даабады. Султанмурат бек кыкылдан туруп:

— Ханзаада Насирдин...—деп мұқактанды, айта албай. Кудаяр-хан:

— Эмне болду? Айта бер, ханзаада аманбы?

Султанмурат бек:

— Кетиптири...—деди араң. Кудаяр-хандын көзү чоң ачыла түштү.

— Колундагы төрт миң аскерди баштап алып, Абдырахмандын артынан кетиптири.

Кудаяр-хан шалдырай түштү:

— Мындан көрө, өлдү деген сөздү уксамчы...— деди да, жүзүн үйрүп кетти.

Эрегиштин колу Маргаланга келгенде ханзаада Насирдин-бек алдынан тосо чыгып, Абдырахман тарабына кошулуп кеткен. Ханзааданын оюнда кандайдыр бир ыйык максат, элдин мұдәесү деген кайдан болсун?! Илгертен ордо төңкөрүшү жакындалап келе жатканын гана сезип, күч оогон жакка жылт берип калганы получу.

Кудаяр-хан бүжүрөп, өз санаасына өзү эзилип, башын ийкеди:

— Чарабыз кайсы, бек? Бу да болсо, күдреттин башка салганы! — деди бир тууганын жубатып. —Бу өзүбүз турған Kokondogу сыпайлардын арасы кандай? Замбирекчи сарбаздар кандай?

Султанмурат бек:

— Кудайга шүгүр. Баары жайында.

Кудаяр-хан:

— Тескеп чык, бек, дагы бир сыйра. Бузуку кармалса, көпчүлүктүн көзүнчө чыккынчы деп, дароо башын алдыр. Аёо болбосун!

Султанмурат бек:

— Күп...

Кудаяр-хан:

—Бар эми. Кудай кубат берсин. Бир көзүн бир көзүнө жоо болуп турған чакта өзүбүздөн башка кимге ишенебиз? Бекем бол.

Султанмурат бек чыгып кетти.

Кудаяр-хан ичен ыйлагысы келип, өзүн араң токtotуп, дарчеге барып, шалдырап сүйөнүп, тун уулу Насирдиндин көөдөк бала кезин эстеди. «Ха, арамы! Тез жеткиси келген экен такка»,—деп, кайра бат эти үркүп, чыйралып, азыр колунда болсо өз колу менен бырчалап таштагыдай болуп, кеги кайнап кетти.

Кудаяр-хан эсine келип, «Өй, күдрет, бу бала дегенди эмнеге атага кас жаратасың а?!»—деди.— Жашында кубаныч, эр жетсе душман...». Эч акылы жетпеди. Күнүмдүк нанын күнүгө кара күчү менен таап жеп, күн көргөн бечералардын алачыгында баласына сары улак болуп чабылган ата бар экенин, атасын акыркы күнүнө дейре ач кылбай, тоздурбай көтөрүп баккан уул бар экенин ал эч качан көргөн эмес. Бүткүл адамзаада ушул өз ордосундагыдай кайрымсыз, өз үйүндөгүдөй күйүмсүз экен деп ойлоду. Күдреттин ушундай жаратканына астейдил таң калды. «Эч камы жок бу көр дүйнөдө! Бийлик мына, байлык тетигине. А эмне үчүн кайрымсыз?» — деп кейиди.

Адамзааданы бузган, ыймансыз, кайрымсыз, күйүмсүз кылган ошол бийлик, байлык экенин ага эч ким эскерткен эмес, өзү эч качан сөзбеген. Мына, азыр ыймансыз ата, күйүмсүз бала мамилеси өз башына түшүп турган чакта да, ошонун ошондой экенине ою жетпеди.

Эшик ага кирди:

— Өкүмдар, Вей паша...

Кудаяр-хан ордунан дирт туруп, балача сүйүнүп кетти:

— Айтпадым беле! О, мени булар таштабайт дебедим беле! Чакыр тез... —Генерал Вейнберг татар тилмечин ээрчитип босогодон көрүнгөндө, эки колун төң сунуп үтурлай басты. —О, улук төрөм...

Генерал Вейнберг сүз учурашты. Кудаяр-хан сынын сактай албай бүт өкүнүчү, чарасыздыгы тышына чыгып, кейип, арыз кыла сүйлөдү:

— Башыбызга каран түн салаңдап келатат. Улук төрөм... Кандай аkyл айткайсыз?

Кандай арга бергейсиз? О, урматы улук төрөм...

Тилмеч татар бирде ханга, бирде генералга карап, сөздөрдү шакылдатып орусчага которду. Генерал Вейнбергдин жүзү былк эткен жок, көк көзү ойлуу тартып коюлуп, өз көкүрөгүндө ушу азыр үйгу-түйгу болуп жаткан оюн купуя талдап, баа берип, хандын абалын толук түшүнүп, токтоо, ақырын баш ийкеп турду:

— Да, көрүп турабыз, таксыр. Өлкөнүздө саясы абал катуу...—деди жай. Тилмеч которду. Кудаяр- хан генерал Вейнбергдин камырабаганын көрүп, такыр чүрүшүп, ындыны өчүп, өзүнчө онтогондой болду:

— Көрүп турасыңар. Баарын көрүп турасыңар. Кандай күн болот эми?.. Мен силерге ишенбедим беле?!. Силерге таянбадым беле?!..

Тилмеч которду. Генерал Вейнберг ойлонуп калды. Атайылап маалкатып, ханды өз абалын түзүгүрөөк сезсин деп, анын бүткүл кекирейген хан сөөлөтүн күбүп таштап, анан сүйлөшкүсү келип, дагы атайлап тымпыйды. Кудаяр-хандын ичи өрттөндү. «Бу каапыр эмне ойлоп турат экен? Булар да мени куласын дешип калганбы? Мен эмне кылдым буларга? Кандай өкчөсө ошондой түшүп, эркине көнүп берип отурганымбы!?. Ушуларга оогонум үчүн, ушуларга таянганым үчүн өзүмдүн бектерим кетип аткан жокпу?!.» Кудаяр-хан туталана колун силкилдetti:

— Кана?! Ачык айт! Дагы эмне кылып беришим керек?

Генерал Вейнберг мелтейип тиктеди. Тилмеч которду. Кудаяр-хан кайра сынып, кайра майышып, капа кылып алдымбы деп, жалтактап, андан нары сүрөп, оозундагы сөзүн жоготуп алды.

— Бир гана айла бар, таксыр, — деди генерал Вейнберг, — ал генерал-губернатордон кат жүзүндө аскер суроо. Эгер суроонуз кабыл алынса, бүттү, сиздин улук даражаңыз аман калат, сакталат.

Тилмеч которду. Кудаяр-хан көзүн кыбыңдатып ойлоно калды:

— Мен жаңылбасам, урматтуу төрө, жарымпаша менен биздин ортобузда 1868-жылы түзүлгөн шартнама бар эле, ал шартнама боюнча кокус согуш чатагы чыгып калса өз ара жардамдашuu макулдашылган эле?..—деп, эсине салып, тиктеп калды. Тилмеч которду. Генерал Вейнберг башын ийкеди:

— Кабарым бар. Бирок, таксыр, кокус согуш чатагы болуп калса өз ара жардамдашuu макулдугу болгону менен, ал орустун өз аскери кирсинге дегенге жатпайт, ал куралдан жана да башка зарыл нерселерден көмөктөшүү менен гана чектелет.

Өзүңүз билесиз, орус аскери сиздин өлкөңүздүн ичине кирсе, Россияны көралбаган чет мамлекеттер «Россия басып алып жатат» деп чуулдап, ушак кылышы мүмкүн. Эгер сизге чын эле аскер жардамы керек болуп турса, анда сиз ошондой жардамды бере ала турган мамлекетке кат жазып, этегине мөөр басып, сурашка ақыңыз толук бар. Сиздин катыңыз турган соң, ал мамлекет макул көрсө, ал жардамды берсе, сиз ал жардамды алсаңыз, анда, таксыр, эч кимдин кийлигишүүгө, ушак айттууга негизи жок, макулдашкан эки өлкөнүн өз эрки болуп калат.

Тилмеч которду. Кудаяр-хан ноюду. «Дагы кандай сыйыртмак ыргытып турат болду экен?.. Э, кудурет...» — деп күдүк болду. Кайсаланып, тиги генералдын көк көзү кабагына кадалып турганын сезип, айласы куруп:

— Эми эмне кылсам экен? Ушундай кылсак жакшы болобу? Туура болобу? Ыя? — деп, өзүңчө күңкүлдөдү.

Тилмеч Кудаяр-хандын өзүңчө күңкүлдөгөнүнөн бери шыпымдатып жатты. Генерал Вейнберг хандын кебетесинен көзүн албай, анын жүзүнөн ар бир өзгөрүшүн эсепке алып, байкап турду.

— Тилекке каршы, рыцардын сезүнөн европалыктар, жалган болсо да, кагазга жазылган сөзгө ишенип калышкан, таксыр.

Тилмеч которду. Кудаяр-хан башын ийкеди:

— Куп... Куп, андай болсо... — деп, эшик жакты карап, алаканын шак-шак койду, эшик ага көрүндү. — Катчы мырзаны...

Тилмеч которду. Генерал Вейнберг:

— Таксыр — деди, — бул катты бир жазган сиз, бир алган мен гана билишим керек, антпесе, өзүңүз түшүнүп турасыз тыштагы абалды...

Тилмеч которду. Кудаяр-хан шашып калды:

— Куп... А куп... — деп, эшикten катчы мырза көрүнгөндө, таазим кылууга үлгүртпөй, кет дегендей колун шилтеп салды. Катчы мырза бүгүлүп кетенчиктеп чыгып кетти.

Ушундан соң генерал Вейнберг ордунан туруп, колун артына алып, тилмечти бир кадала тиктей:

— Жазыңыз... — деди да, жер тиктеп ойлонуп, бөлмө ичинде нары-бери басып, тилмеч дароо портфелинен таза кагаз алып чыгып жазууга даяр болуп күтүп калганда ал: — «Түркстан генерал-губернатору урматы улук жарыктык фон Кауфман төрөгө...» — деп, андан нары жай, тактап айтып, жаздыра баштады. Күшкүттү тилмеч орусча лепилдетип жазып кирди. Кудаяр-хан генералдын түшүнүксүз сөздөрүн кулак төшөп тыңшап, көзүн чарчаңкы ирмеп, шалдырагансып былк этпей отурду.

«Минтип башыма каран күн түшүп турган мезгилде белиме таңу кылган, ишенимдүү деген кишилерим — молла Иса-оулия, Абдырахман абтабачы, Калназар парваначы бүт аскери менен менин душмандарым тополончуктык тараапка өтүп кетишти. Эми аларга кошуулуп, кайра өзүмө каршы уруш ачып келе жатышат. Мына ушинтип, Сиздей урматы улук жарыктык төрөдөн көп жардам, көп сүйөк көрүп келген элем, ушу азыркы кыйын учурда да Сиз мени тез жардамсыз, колдоосуз калтырбайт деп үмүт кылам. Өз башымды да, Кокон мамлекетин да улук даражалуу амиран императордун колуна тапшырам, кокус каргыш тийген тополончулардын арам ою ишке ашып кетпесин, Сизден орус аскерин көп замбиреги менен Кокон шаарына тез аттанууга буйрук берет деп, сынакы бурадар катары өтүнөм. Ишенем, урматы улук жарыктык, Сиз менин өтүнүчүмө макул болосуз деп, терең ишенем!..».

Кудаяр-хан «Эмне деп жаздырып жатты экен?» деп аргасыз ойлонду. Генерал Вейнберг токтоп, тилмечтин шыпылдаган колун ойлуу тиктеп туруп, тилмеч акыркы сөздү жазып дагы сөз күтүп калганда:

«...Сизди терен үрматтаган Кудаяр-хан Шер Мухам- мад-Алихан угул...» деп бүтүрдү. Тилмеч жазып болуп, чекит койду.

— Которуп окуп бериңиз, — деди генерал Вейнберг тилмечке, өзү аппак жүз аарчысына акырын бышкырынып, чарчагандай көңүлсүздөнүп дарчеге басып кетти. Кудаяр-хан кабагын чытып, өзүнчө мурдун чыйрыды. «Кишинин көзүнчө да чимкиреbi?! — деп этин жыйрып жийиркенди.

Тилмеч жай которуп, каттын сөзүн Кудаяр-ханга окуп берди. Кудаяр-хан куп этпей, башын ийкеп отуруп укту. Аягына чыкканда сөөмөйүн саал көтөрүп:

— Жанагы жерин... кайта окунчу, абзий... — деди бир кур иренi кетип, бир кур жини келгендей, танабы кыпчылып. — Жанагы эмне, «өз башымды да, кокон мамлекетин да...» эмне кылам дедик?.. Ошол жерин...

Тилмеч кайта тактап окуду:

«Өз башымды да, кокон мамлекетин да, улук даражалуу амиран императордун колуна тапшырам...»

Кудаяр-хан ылдый тиктеп турган калыбында нестейди, көзү кыбындап:

— Гм... — деп кыңырылды. — Муну кандай түшүнсөк болот? Тапшырам?.. Кандайча?..

Тилмеч ошол замат Кудаяр-хандын күдүгүн генерал Вейнбергге түшүндүрдү. Генерал Вейнберг унчукпай келип, катты Кудаяр-хандын алдына жылдырды:

— Улук даражалуу таксыр, бу сиздин эң акыркы айлаңыз, эң акыркы мүмкүнчүлүгүңүз.

Тилмеч каторду. Кудаяр-хан сүусаган таандай акактап, көзү жашылданып, тилмечтен арга издең, мусулман баласы эмеспи деп эш тутуп, жалдырап тиктей берди. Татар тилмечтин жүзү андан бетер муздак, мелтейип, таштан жасап койгондой бир өзгөрүп койгон жок. Орто бирпас жымжырт боло түштү. Кудаяр-хан тердеп, колу титиреп, ошол өлүктөй жымжырттык ичинде каттын этегине мөөрүн басты.

* * *

Кокон шаарынын эли кулак түрүп, дүүлүгүп, сагат сайын тынчсыз. Колуна эмне тийсе ошо менен куралдана баштاشты. Курал дүкөндөрүнөн башка дүкөн жабылды. Базар өзүнөн өзү токтоду. Көпчүлүк түбүнөн көтөрүлүп кайнап келе жаткан суу сыңары тымызын оодарылып, кай бир жерде хандын бийлигине ачык акарат сөздөр чыга баштап, көлдүн тосмосу жарыла тургандай өтө коркунучтуу абал жакындап келатты.

Генерал Вейнберг Кокондогу полковник Скобелев башчылык кылган орус-казак отряды менен түздөн- түз хан ордосун, Кудаяр-хандын керт башынын амандыгын коргоого алды. Шаар элинин түрүн көрүп, окуя мындан ары кандай өнүгөрүн болжай албай, аргасыз байкоочу болду. Көп өтпөй бир түнү тилин алган төрт минч аскерди ээрчитип, ханзаада Мухаммед-амин бек көтөрүлүшчүлөрдү тосуп чыгып, кошулуп кетти. Бул хан ишенип отурган бар күчтүн жарымысы болчу. Эми Кудаяр-хан да, Вейнбергге да Кокондо туруу мүмкүн болбой калды.

Эртеси Кудаяр-хан бүт үй-бүлөсүн, ээрчиген ордо кишилерин, 80 арабага жүктөлгөн казынасын алып, полковник Скобелевдин казак-орус отрядынын тегерете курчоосу астында, ордодон чыгып, Кожон багытына кетчу Муймебер дарбазага карай жол алды. Алар менен кошо генерал Вейнберг өзү, чиновнекер, бир нече көпөсү бар эле. Шаар эли көчөмө-көчө жол бууп, тар көчөнүн эки тарабына шыкалыш:

— Ха-а! Күйругун кыпчыган экен! Ха-а... — деп, табалап кыйкырышып, кай бирөө шылдың кылып, кай бирөө уят сөздөрдү шыбатып сөгүп, дуу-дуу болуп үзатып жатышты.

Кудаяр-хан менен генерал Вейнберг бир чүмбөт арабада. Генерал Вейнберг бет алдын томсоруп тиктеп, тегеректе болуп жаткан ызы-чууга кайдигер, көргүсү жок, былк этпей, кумсарап келатты. Кудаяр-хан өзүнөн өзү акактап, тердеп, жашылданып, эки жакты алактап каранып, мураскор уулу Ормон бекти колтугуна жашырат, өңү өчкөн. Капыстан бир муштумдай кесек шуу деп келип, арабанын чүмбөтүнө шак деп, майдаланып чачырап кетти. Кудаяр-хан ийнин кыса, баласынын башын дагы ылдый кылып, өз денеси менен калкалай калды.

— У наалаты! У кан ичер! — деп кимдир бирөө жакын эле жерден чарылдап сөгүп жатканы угулду. Дагы бирөөлөр кубаттап, коштоп жаткандай болду. Же сөз кайтаруу, же актануу, же моюнга алуу көңүлүнө илешпей, башы бош калгандай дендароо тартып кеңгиреп кете берди. «О, кудурет... адам ушунча ачуулуу болуп баратабы?!» — деп, ыйлагысы келди. Үйлай албады. Ошондо да, ушул адамдардын эмне үчүн «ушунча ачуулуу болуп» бараткан себебин көңүлүндө сүрүштүрбөдү. Ал адамзаадага астейдил таарынды.

Эл жардап, чуулдап, тар көчөнү аны сайын тарытып, эки тарабына шыкалыш туруп алышкан. Кай бир жерде качкындар бирден чубап өтүүгө мажбур болушту. Жек көрүндү ханды тытып кетүүгө бербей, өзүнүн куралы менен, сүрү менен, бөлөк мамлекеттин өкулүнө кол тийгизбөө салты менен коргоп, эсен алып чыгып бараткан казак-орус отрядына да:

— Өткүлө, өткүлө! Биздин каныбызды соргон кишини силер коргоп баратасыңарбы?! Болуптур, өткүлө, өтө бергиле азыр. Куда кааласа, силердин да сазайыңарды колуңарга беребиз, хан түгүл! — деп калчылдап жатты бир абышка. Өтүп бараткан атчан казак-орус тигинин ушунчалык жини келип турганына таңырkap тиктеп койду. Абышка тиртең этип, казак- орусту жон талаштыра таягы менен шилтеп калды:

— Ух! Карап коёт!..

Казак-орус атынын оозун кекейте тартып, кылышын сууруп, абышкага карай теминип калды. Ошол мүнөттө полковник Скобелев жетип:

— Токто! Эмне? Жин тийдиби?! — деп, кыйкырып токтотту.

Туш-туштан эл чуулдап, эл толкуп, жаңжал чыга жаздады. Отряд дым болуп, кут этпей, адамдан куралган тириү асканын ортосу менен, андан нарны ақырындан жыла берди.

Алар шаардан чыгып кетиши. Андан наркы жолдо ар жерден куралдуу топторго улам учурал, жолмо- жол ок менен тегерене коргонуп отуруп, хандын казына жүктөлгөн кырк арабасын алдырып, отряд эртеси Россиянын кол астына кирип калган Кожон шаарына араң жетти.

Ордо жакта кернай тартылды. Бул ордодо өзгөчө бир жаңылык болгону. Болбой койчу беле?! Кудаяр- хан качты. Эрегишен эл жеңди! Көчөдөгү котологон эл дуулдап ордого карай ағылды. Улам күчөп, шаңданып, кернайлар жер жарып жатты.

Көп өтпөй кызыл килем жапкан ак төө минген жарчылар көчөмө-көчө чыгып калышты.

— Кимдин, кимдин заманы? — деп жарчылар салтанат кылып, үнүн бийик таштап, зонқулдап, дүрбөгөн элди аралады. — Насирдин-хандын заманы! Кимдин, кимдин заманы...

Сакалы кардай агарып мұңқүрөп карыган бир адам эшигинен сыртка башын чыгарып:

— Кимдин дейт? — деп, киркиреп сурады. Көчөдө эл көп эле. Эч ким жооп берген жок. Төөнүн басығына теңселип, жарчы кыйгап өтүп баратты:

— Кимдин, кимдин заманы? Бактияр сейид Насирдин- хандын заманы! О, бечара, карып, калың жүрт...

Эми таамай укту окшойт, кары кызыл ээгин жаба албай, кычығына шоро токтогон кызыл көзүн алсыз ымдалап, жарчы кеткен жакты колун серелеп тиктеп:

— Э-э...—деп, ичинен күбүрөп, ой басып түрүп калды.

Эми эле дуулдап турган эл мустарап болду. Ээрчигени жарчыны үнсүз ээрчиp, ээрчибегени көчөдө турган жеринде селейди. «Ыя? Кудайдын каалосу ушудур?..» деп ойлоп жатты көбү. «Бечара калк ушул үчүн көтөрүлдү беле? Итти агытып күчүгүн короочу кылабы?» деп күдүктөндү көбү.

Ушул учурда Исхак белинде куралы жок, үрөйүндө сүрү жок, эки буту аттын басмайылына кошо таңылып, капылдан торго чалынган шумкар өңдүү көк асманды сарсанаа болуп тиктеп, жүз сыпайдын ортосунда кайдадыр айдалып кетип баратты. Ушул учурда диванхана күүлдөп, жүзү бакыттан албырган Насирдинге Абдырахман өз колу менен таажы кийгизип, өзү шайх-уль- Исламдан бата алып, казыйдан миңбашылык даражага жол алып жатты.

Кызыл килем жабылган ак төө минген жарчылар көчөдөн көчөгө, мааледен маалеге өттү:

— Кимдин, кимдин заманы? О, бечара, карып калың жүрт! Бактияр сейид Насирдин-хандын заманы...

Эмне болуп кетти? Үч жылдан бери бел чечпей күрөшкөн эр кайда? Эл ичинде да, аскер ичинде да нааразы сөз, баш чайкоо жүрүп кетти.

«Болот-хан тактан өзү кечип кетиптири. Маккатуллага зыяратка жөнөп жаткан имиш!» деген сөз чыкты. Көпчулуктүн аңы учту.

Абдылла бек ордонун эшигине келип түштү. Кызыл манат тышталган төбөсү бийик кундуз бөрк кийген, үстүндө кылкызыл камзол, эндүү күмүш кур курчанган, көрк үчүн куруна кыны пилдин сөөгүнөн жасалган кичинекей шамшар илип койгон, бутунда кызыл саймалуу көк өтүк, колунда сабы сур эликтин бутунан катырылган жеңил камчы.

Ордонун эшигинде, көбүнчө Абдылла бекти тааныган күзөтчүлөр ызат көрсөтүшүп таазим кылышып, кетенчиктеп жол ачып калышты. Ал эч кимдин саламына да алик албай, эч кимге салам да айтпай, тез-тез басып, кирди.

Эшик ага башын ийкеп, үнсүз саламдашты да, ичкери кирип кабар кылды:

— Келди...

Ким келгени белгилүү экен, Абдырахман «Эмне кылсам?» дегендей, эшик аганы үнүрөйүп тиктеп ошол saatta көңүлүнө жакшылык да, жамандык да тең келип, алдыңкы эрдин тымызын тиштеп, ой басып, анан баш ийкеди. Эшик ага кетенчиктеп чыгып кетти. Абдырахмандын көзү эшикке кадалды.

Абдылла бек көрүнгөндө эле:

— О, келиң, келиң, бекзаада!... — деп, ал ордунан туруп, жылуу жүз көрсөтүп, утурлай басты.

— Ассалому алейкум! — деп, суз салам айтты Абдылла бек.

— Ва-алейкума ассалам! — деп, Абдырахман үнүн көтөрө шатман алик алып учурашты. Анын көптүү көргөн кыйды сары көзү бир ирмемде Абдылла бектин кабагында келген кирди көрдү. «Жакшылык көздөп келбептир!» деген ой көңүлүнө тык деди.

— И, келипсиз! Кулак сизде, бекзаада?

Абдылла бек бир аз толгонуп отуруп:

— Эмнеге келгенибиз сизге белгилүү, минбашы, — деп баштады. — Күпүя болуп калды көп элге, бу эргишин туусу, аскербашысы кайсы Мекеге кетти? Ошонун дарегин билели деп келип калдык, минбашы...

Абдырахман мизбаккан жок, бир уурту саал тартыла «калда качан тынган ишти козгоп» дегендей, эч камырабаган түр көрсөттү. Бир аз токтоп:

— Селсаяк болсо да, байкүш Исхактын мейнети бар эле! — деп, кейип сүйлөдү ал.

— Бирок, бекзаада, эмне кылабыз күдайдын эркиби, эреже, нарк, шарият көтөрбөдү анын талабын. Мураскор башка экен...

Абдылла бек:

— Ушунча ат тердетип, ушунча кан төгүп, элдин тапканы ушул болуп калабы?!

Абдырахман кабагын чытып, таарынган кебете кийип, дарче жакты тиктеп акырын күңкүлдөдү:

— Э-э... бекзаада... баарын көрүп туруп, баарын билип туруп... — деди да, колун жай серелеп, муңайым үн менен улады. — Мына, баш койгон өкүмдарыбыз элге катаал болду эле, жарым пашага алданып өз өлкөсүнүн мүдөөсүн таштап жиберди эле, мына көптөп кетирдик. Дагы эмне керек бизге? Мындан ашыкты көксөп, чатакты ырбата берсек, чатагыбыз өз башыбызга жетет, өлкөбүз үчүн зыянга гана түшөт, уктуңузбу, башка бирөөнүн пайдасына кетет. Ушуну түшүнбөйбү зирек бекзаада?! О, жараткан! Азыр сеники, меники дешпей, так ээси ким болсо ошонун көлөкөсүнө чогулуп, өлкөбүздүн өлкө катары эртеңки күнүн сактап калышка аракет кылганыбыз он эмеспи?!

Ким кимибиз болсок да!

Абдылла бек:

— Бек, бу ак сөз. Бирак, эл өлкөнү буларсыз эле коргойт. Булар көтөргөн түүнүн түбүнө эч ким чогулбайт. Булардын ишеними, абийири, кадыры калды беле?! Капа болмой жок, ким кимибиз болсок да, бек ага, эл бизсиз эле өз түүсүн көтөрүп чыккан болучу.

Абдырахман кабагын салды. Башка жакты тиктеп, эрди кымтылып, түктөйүп ачусу сыртына чыкты. Сөздү акырына чейин үккүсү келдиби, же айттар жообун камдап жаттыбы, кут этпей үңкүйдү.

Абдылла бек такыды:

— Элдин туусун кайда бекитип салдыңыз? Жооп берсин деп жатышат! Эл нааразы...

Абдырахман чыдай албай кетти, өйдө карады, сары көзү кайнап:

— Эмне?! Эл?! Кайдагы эл?! — деп чаңырып жиберди. — И? Сан тийбей калдыбы? Сен, балакай, өзүм нааразымын де! Өзүм күйткүлөп жатамын де! Менин даражам тийгендеби, сен балакай, кимге да болсо макул болмоксун, эл дегенди оюна да алмак эмессин!

Пенде эмеспи, Абдылла бектин көңүлүндө миңбашы болуу үмүтү жок эмес эле. Ал ачусу келип күмсарып кетти. Өзгөчө балакай деп кемсингүү сөөгүнө өттү.

— И? — деп ал дагы атылып сүйлөдү. — Сиздин даражаныз тийсе жарарапайбы мага? Мен кемминби сизден?! Сиз Мусулманкулдуң баласы болсоңуз, мен Алымбектин баласымын! — деди атайын такмазалап. — Эсиңизге келиңиз, дагы кан төгүлөт! Эмне кереги бар эле алакандай абиреси калбаган миң тукумунун сизге? Өлкөнүн мүдөөсүн мансапка алмашып отурган мына сиз өзүңүз болуп жүрбөңүз?!

Абдырахман сөз таппай калды. Ызырынып тиктеп, ушу азыр желдет чакырып кармата турган өндөнүп кетти. Абдылла бек ордунан турду.

— Куп, биз эми кайталы, бек, — деди Абдылла бек кыя тиктей,—эшиктеги элдин, жер жайнаган колдун талабы ушул, Болот-хандын жанына забын кылбаңыз, анда ордону таптакыр өрттөтүп аласыз. Менин сизге жан тартып айттар кеңешим ушу ки, бек, тез бошотуп бергениңиз он.

Артын каранбай чыгып кетти. Абдырахман миңбашы отурган жеринде былк этпей, бейиттин башына койгон ташбаба сыйктуу тунжурап, отуруп кала берди.

Бектер, манаптар кошулган соң эргиштин катары кыйла өзгөрүп, ошого жараша мүнөзү да, мүдөөсү да өзгөрүп кеткен болучу. Абдырахман парваначы саркерлерден бөлүп, ээндөтип туруп Исхакты шак карматып, өзүнүн бир тууган жээни, бакмасы Насирдин бекти хан деп жариялап жиберген эле. Ал «Болот-хан» атанып жүргөн селсаякты жок кыла коюп, артынан күйөрү ким, эргиштин саркерлерин ымга көндүрүп, толкуган элди газават менен алаксытып, бардык тарапты өз колуна топтомокчу эле. Мына эми, минтип, бүт тоолукка кадыры чон, ханике катары сөзү өтүмдүү датка айым Курманжандын баласы келип, чак түштө ордого келип, чыр салып кетти. Эмне кылуу керек? Абдырахман отурган ордунан турбай, тунжурап ойго батты.

Анын алдында бир гана жол. Кайтмай жок эми башталган иштен. Жарым пашага каршылыкты күчалтып, мусулмандардын мусулмандык ыманын күйткүлөп, жалын тутантып, тезинен газават көтөрүп пайгамбардын көк¹ туусун алып чыкса, караламан жүрт ыйык тууну ээрчип күүлдөп атка минсе, ошондо гана ордого каршыккан жааттын күчү бөлүндү болот, ошондо гана бейбаш саркерлердин деми кесилет да, кудай берип жарым пашаны Ташкенден кууп чыккыдай болсо, анда селсаягы эстеринен чыгып, жүрттүн бардык тайпасы ага ыраазы болуп, милдеткер болуп тынышат. Ал мына ушуну болжоду.

¹ Пайгамбардын көк туусу — газаваттын туусу, жашыл болгон, бирок «көк чөп» деген сыйктуу «көк туу» деп айтылып калган.

V

Махрам сепили Којон шаарына кырк беш чакырым аралыкка орношкон, бир ныптасы Сыр-Дарыя, бир ныптасы тоо, эки айланта урулган бийик дубалы бар, замбиреги жетиштүү, урушка керектүү куралы, ок- дарысы, оокат-азыгы, жем-чөбү мол, жыйырма миң ашуун аскер турган бекем жай болучу.

Баары менен Исхак кароол мунаранын түбүндөгү эң терен, эң караңызынданга салынды. Өлүмгө буйрула тургандар гана жатчу. Ордодон бир жаңсыл буйрук келмейинче жан адамды көргөзбөй, эч ким менен сүйлөштүрбөй, тири дүйнөдөн такыр бөлүп кармоо өкүм болунган эле. Бу кооптуу туткунга кароол коюуну, кароол алмаштырууну, оокат бердирүүнү сепилдин беги баяты элletten «кун бүтөргөн» Иса-оулия өз колуна алды.

«Эмне үчүн али өлтүрүшпөйт?..» деп ойлонуп отурду Исхак, зындандын сыз дубалына сүйөнүп, караңылык түмчуктурup, ал бирдемени, жүрөгүн өйүгөн бирдемени эстегиси келди. Баары кымкуут, эчтеме эсине келбей койду. Ал ордунан турup, эки көзүн чоң ачып, көөдөй караңыны теше карады. Эчтеме көрүнбөйт! Колун сунуп, алдыга басты. Уч кадам атtagанда колу дубалга урунду. Токтой калды. «Гөр деген ушубу? Мени тириүлөй көмүшөбү?» деп сурады өзүнөн өзү.

Те бийиктен күрт-күрт деп шарпа углат. Кимdir бирөө басып жүргөнсүйт. «Кароол...» деп шалдырап ойлонду Исхак, ким болсо да тириүлүктөн кабарчы, ошону эш тутуп, телмирип тиктеп тыңшады. Бир үбакта шарпа угулбай калды. Отуруп алды окшойт.

Темселеп келип, кайра дубалга сүйөнүп отурду. Караңыдан качып, көзүн жумду. Оюна кымкуут санаа кайра төгүлүп келе баштады. «О, кайда экен азыр менин азаматтарым?.. Эмне кылышып, эмне иштеп жатышат экен? Мени издешпей коюштубу?..» деп, ага өзү жооп таба албады. «Ордо менен жаразып кетишиби?». Дагы жообу табылбады. Ал өйдө турup, баш- аягы үч кадам жерде, ал жердин тарлыгын, караңылыгын унуп, ой-санаага кошо агып, нары-бери басты. «Мен эмнени жаза бастым? Эмне ката кетирдим?» деп ойлонду. Көз алдына кабагы кирдүү Абдырахман келди. Эки көзүнөн от күйгөн Абдылла бек көрүндү. Исхак онтоп жиберди. «Силерге ишендим! Силердин күчүңөрдү эрегишке бириктирип кетем дедим. Силерге ишенип, капкан жаткан жолго салып, көрүп турup, билип турup, капканга өзүм бут салып бердим. Э, кыйды түлкүнү серпем деп келип, журттагы күү казыкка тийип жарылган бүркүт болдум...» — деп жүрөгү тилинди.

Эми көз алдына ар бири өзүнчө дүңгүрөтө кол баштаган Момун, Уалихан, Бекназар, Эшмат саркери келди. Мына, жылуу жүз, тааныш үн. Исхак азыр алардын арасында отургандай жаны кубат алды. «Ушулардын бирин жаныма албай Абдырахмандын капканына барганымды көр?!» — деп көңүлүнө арман келди сыйылып. «Мага Абдырахмандын удайчылары жабылганда жанымда батырбашым Атакул бар эле. Ал эмне болду экен? Бир гана жолу нары карап баскан далысын көрдүм. Эмне болду экен?..» — Исхактын жүрөгү шуу дей түштү. «Нары карап кеткен! Ошол жексурлук кылып кеттиби?!..» деген ой заматта кылт этти. Жүрөгү дүкүлдөп, башын чайкады. Көптөн бери өзүн кайтарып жүргөн батырбашысын чыккынчылыкка кыя албады. «Өлсө кармашып өлдү! Өлбөсө мага окшоп, тирилей гөрдө жатат!» деп, өзүн өзү алаксытты.

Бирок, Атакул батырбашынын үңқүйгөн далысы көзүнө кайрадан улам көрүнүп, көңүлүн эки ача кыла берди:

Исхак өйдө карап, жүрөгү болк дей түштү, те бийиктен, бир жерде ийненин көзүндөй жылчык барбы, бир учук ак жиптей нипничке шоола үлбүрөп, жерге жетпей түгөнүп турганын көрдү. Ордунаң ыргып турду. Шоолага алаканын тосту, чогултуп алгысы келгендей. Алаканынын оту араң көрүндү. Жарық бир тамчыдан ашкан жок. Исхак куса болуп кетти.

«Бул эмне деген кордук?! Үя, бул эмне деген зордук?!» деп, көзүн жумуп буруулуп кетти Исхак. Ушул азыр душманы менен да, тууганы менен да бетме-бет болуп, өзүнүн жамандыгын да, жакшылыгын да калыстардын ортосуна салып, туугандын күйтүлүгү болсо наалат айтып, душмандын түздүгү болсо ыракмат айтып, бул ит тартыш дүйнөдөн көп кыйналбай кеткиси келди. Эмнени көксөйт?! Кайда талпынат?! Ал азыр тири арбак! Оронун түбүнө түшүп калган ташбака! Канаты жулунган күш! Кимге жетет?! Кимге өктө кыла алат?! Исхак алсыздыгын толук сезди. Көңүлү сыңды. Шалдырап, кайра отуруп, дубалга сүйөндү.

Аны уйку жыкты.

— Үя! — деп, чоочуп кыйкырып, башын көтөрдү. «Кайда жатам?» дегендей, эки жакты абайлап карады. Эсине келди. Көзгө сайса көрүнгүс караңгы. Өлүктөй жымжырт. Гөрдө жатып тирилгендей сезилди. «Бирөө чакыргандай болду го» деп өзүнөн өзү сурады.

Тегерете карап, баягы бир учук ак жиптей үлбүрөгөн шооланы издеди. Эчтеме көрүнбөйт. Ал селт этип ордунаң тура калды. Эки колун тең сунуп алдастады, тиги дубалга барып бир урунду, бу дубалга бир урунду. Үнүнүн бардыгынча бакыргысы келди, эмне үчүндүр бакыра албады, суудан чыгып калган балыктай оозун ачып, энтигип кетти. Аны бир заматта караңгылық, жымжырттык думуктуруп жиберди. Жүзтөмөн түшүп, эки көзүн басып жыгылды. Бирпас жатып, жүрөгүнүн дүк-дүк туйлаганын угул, акыл токтотту.

«Э, эмне болуп турал?.. Эмнеге тыбырайм?! Тагдыр пешенеме ушуну жазса, тагдыр өзү мойнума ушул кылтагын салып, өлүмүм ушундайча боло турган болсо, үя, мен эмне кыла алам, тагдырдан качып кутулган ким болгон?! Эгер жазатым мында болбосо, жатканым убактынча тарткылық, бир күнү жер үстүнө чыгармын, кайра минермин аргымак атка туу булгап!...» — деди, бир аз жүрөгү тынчтанды.

Эми көңүлүнө жымыратып үмүт келе баштады. «Кайдасың, кара башымды сайып камын көргөн жүртүм! Кайдасыңар, үзөңгү кагышкан жоролорум! — деп ичтен кыйкырды. Жооп болгондой көз алдына ажайып жарыктык дүйнө жаркырап жайылып, дабылдар дүңгүрөп, ат дүбүртүнөн жер солкулдап, өзү кураган, өзү таптаган көп кол алдынан тосуп келаткандай болду. Ал эң ири алдыңкыларын чындаидай таамай көрдү. Дагы жүрөгү козголуп, толгонуп кетти. Эмелек көз алдына жайылып келген, бирпаста кубанычтын, өкүнүчтүн даамын таттырган ажайып дүйнө жалп өчүп, караңгылық, өлүктөй жымжырттык, жалгыздык кайра ортого алды.

Исхак зындандын төбөсүн тиктеп, бир шоола көрүнөр бекен деп зарыгып самап, кулак төшөп тыңшап, бир тири жандын шарпасы угулабы деп, жүрөгү сыйздал отурду. Эчтеме жок. Кулак чыңырат. Өлүктөй жымжырт. Эптеп бир шабырт болсун дедиби, атайылап жөтөлүп койду. Өзүн алаксытып:

— Кайсы убак болду экен? — деп өзүнөн өзү сурады.

— Мен кайдан билем, отурам го сен отурган жерде?! — деп өзүнө өзү қырс жооп берди. Оозун чоң ачып, кыш дубалдуу зынданды жаңыртып, карсылдап күлдү. Кайра бат томсоруп, мисирейип катты.

Бир убакта бир учук жиптей ак шоола акырындап сыйылып, бийиктен түшө баштады. Чочутуп кетирип албайын дегенсип, ал дем чыгарбай, былк этпей, мелтиреп тиктеп отура берди. Жарық анын сыйылып агып, жерге жетпей буу болуп, жоголуп жаткан ичер суусундай көрүндү, төгүлүп жаткан өмүрүндөй сезилди. Ал ордунан турганын билбей, ак жарыктын алдына барды, барып, абайлап эки кочушун тосту. «Чын эле менин өмүрүмбү? Бирде келет, бирде көздөн кайым болот. Же үзүлө албай, же улана албай, тагдырымдын кол таразасында мөлтүлдөп турабы?..» — деп ойлонду. Ак жарык кочушуна тамгандай, кочушу толгондой, ал абайлап, ак жарыкты оозуна көтөрдү, эки-үч ууртады. «Эненин сүтүндөй ширин экен, жарыктык...» — деди. Көңүлү, чын эле, каниет алгансып калды.

Те алыстан жер үстүнөн шарпа угулду. Исхак башын селт көтөрүп тыңшады. Шарпа так үстүнө келди. Темир капкак шырк деп ачылып, сүттөй жарык туткундун башынан ылдый, зындандын түбүнө шар төгүлүп кетти. Караптагы карыктырган көзү чымырап, жарыкты карай албай, Исхак бетин басты. Бирдеме жанына тып деп түштү. Нан эле. Күндө бир убак ташташат. Жипке салаңдап кичинекей жез чайнек түштү. Бул кайнаган суу. Ал үнчукпай чечип алды. Өйдө карап, те бийикте бетин сакал баскан бирөө тиктеп турган экен:

— Ассалому алейкум, мусулман! — деп үн берди Исхак. Тиги корккондой көзү алая түшүп, шашып башын тартып кетти. Темир капкак шарак деп жабылды. Башына кайра кара түн чүмкөлдү.

— Эй! Э-эй!.. — деп кыйкырды Исхак. Жооп жок. Күрт-күрт эткен шарпа алысталп, бир убакта таптакыр дым болду. «Бүгүн да сүйлөшпөй кетти. Эмне үчүн сүйлөшпөйт? Мен жамандык кылдым беле? Кимге жамандык кылдым эле? Ким болду экен?..» — деп тунжурады.

Бир сындырым нан менен өзөк жалгап, суу ичиp, ал бир аз чыйралып, кубат алгансып калды.

Күн артынан күн өтүп жатты. Исхак күндүн өткөнүн үнчукпас кароол нан таштаганынан болжолдойт. Күн менен түндү төбөдө асылып турган бир учук ак жиптей үлбүрөгөн жарыктын бирде өчүп, бирде пайда болгонунан гана айырмалайт. Сакалы, муруту өсүп, чачы кулагына түшүп баратты. Бириңчи күндөрдө зындандын сасығынан башы ооруган эле. Эми таптакыр билбей калды.

Көңүлүнө көбүрүп арман келип, ыр болуп, өзүнөн өзү куюлушуп төгүлдү. Ал шалдырап улутунду. Ал тышты эстеди. «Көк шаңкайып ачык бекен? Те алыстан улуу тоолордун баштары үлбүрөп, ар жеринде үзүлүп түшкөн чуудадай болуп, ак булуттар калкып тургандыр... — деди көңүлүндө. Күн жылуу бекен? Азыр мезгил жакшы, мемиреп, эне сыйктуу мээрим төгүп турган чыгар. Э, ажайып ак коргон тоолордун ортосунда көк иirim көк деңиздей мелмилдеп, асыл Фаргананын бетинде кумурска болуп жоголуп, чекеси тердеп жөө басып, буту талып, бу дүйнөнүн кеңдигин сезип жүргөн сыйктуу болду. Ушу азыр бир учук ак жиптей ак жарыкты медер тутуп, эненин сүтүндөй ээмп отурганын, сыйз, сасык зынданды бирпаска болсо да унутуп, жүрөгү жылыды.

Ал бүрүшүп, эки тизесине чекесин коюп, дагы жоопсуз, учсуз ойго чөгүп отурду.
«Эмне үчүн өлтүрүшпөйт?..» —деген суроо көңүлүнө дагы келди. Жооп табууга аракеттенген жок. Өзүнчө кырс этип күлүп койду. Эмнеге күлгөнүн өзү да билбеди.

— Дүң-ң... — деп, алыстан туңгуюк күңгүрөнүп, шоокум келди. Башын көтөрүп, кулак төшөп тыңшады.

— Дүң-ң!.. — деп дагы алыстан келип, таман алды биртке титир этип кетти, дагы: — Дүң-ң!.. — деп, дагы таман алды титир этип артынан дүңгүрөп, үн кандайдыр кеңдикке тарап, синип кетти.

— Замбирек! Замбирек атылып жатат!.. — деп, Исхак ордунан тура калды. Замбирек кайдандыр алыстан дагы атылды. Жүрөгү лакылдап кетти. Момун, Бекназар, Эшмат жер жайнаган кол менен, туу кылкылдатып, Махрам сепилин киптап келе жаткандай туюлду. Ал алдастап:

— Эй! Э-эй!! — деп бакырды, бийикти тиктеп, зындандын темир капкагын тиктеп.

— Ким бар? Э-эй, ким ба-ар?!

Күрт-күрт шарпа угулду. Бирөө келаткандай. Так үстүнө келди. Зындандын темир тор капкагы шарак этип ачылып, сүттөй ак жарық Исхактын башынан ылдый, зындандын түбүнө шар этип төгүлүп кетти. Сакал баскан кароол экен. Саксайып тиктеди:

— Эмне? Келме айтып коёюнбу?

Исхак адамдын үнүн үкканга сүйүнүп кетти:

— Жо, тууган, келмем оозумда...

— Эмне? Кыйкыrbай жатпайсыңбы кудай деп?! — деди кароол нааразы үн менен, зындандын темир тор капкагын жаба баштап.

— Эй, тууган!..

Кароол кыйылып токтой калды.

— Тышта эмне болуп жатат? Ыя, замбирек атылып жатабы?..

Кароол башын салаңдатты:

— Сага эмне кереги бар, мусулман? Бу дүйнөнүн көйү бүткөн го сага!. — деди кейигендей, анткен менен кетип калбай, негедир зериккенден болсо да, сүйлөшкүсү келип турганы сезилип. — Эмнесин сурайсың? Бу дүйнө кымкуут. Газават...

Исхак бир кур нестейип, ойго алдырып, токтой калды да:

— Ким баштады?.. — деп сурады. Кароол жооп бербей, нары жакты тиктеп, бирдемеге алаксыды да, кайра үңүлүп:

— Ким тарыса ошол баштайт да чатакты... — деди акырын.

— Ордо баштаган экен! Абдырахман баштаган экен! Жыландын куйругун баскан экен, кайран журтту курутуп алмак болгон экен, кайран өлкөнү түгөтмөк болгон экен... — деп, Исхак өрттөнүп тескери басты, зындандын караңғы түбүндө алдастады.

Кароол карап туруп, өзүнчө: «Өзү жаткан жери бу болсо, кудайдын күттүү күнү өлүмүн күтүп отурса, элге, өлкөгө күйүп сүйпөгөн бу кандай неме? Акылынан ажырай баштаган экен байкүш...» деп, мындейларды көп көргөн, кайдигер болуп калды. Исхак дагы өйдө тиктеп:

— Эй, баатыр, — деди буйрук кыла, — Иса-оулияны чакыр, тез келсин, айта турган сөзүм бар!..

Кароол боору ачып:

— Кой, дөөрүбө, мусулман, — деди, — сүйлөшүүгө болбойт, ачуума тийсен, капкакты жаап коём.

Жапса жаап коёт да! Исхак унчуга албай калды. Ичи тутөп, баш-аягы алты кадам зындандын түбүндө өзүнчө күңкүлдөп, нары-бери баса берди. Кейиши, өзү менен өзү кобурашканы кароолдун кулагына көпкө дейре угулуп, анын көңүлүн дагы тартты.

Кароол таңыркадыбы, кызыктыйбы, иши кылып, эңкейип:

— Эй... Сен кимсиң өзүң?..—деп сурады. Исхак так алдына басып келип, чалкалап тиктеп, те бийикте турган сарбаздын сакал баскан башын көрдү. Андан нары чөйчөккө күюлган тунук суудай мөлтүрөп асман көрүндү. Ал каргыл үн салды:

— Баары бүлүнө турган болуптур го?! Эми менин ким экенимди билип эмне кыласың, тууганым?!. А сени, Абдырахман! Теринди тескери гана сыйрыбай...

Кароол те төмөн зындандын караңы түбүндө, темтейип, сакалдан эки эле көзү алайып көрүнгөн мусапыр адамдын оозунан чыккан сөзүнө ого бетер таңыркап, Абдырахман кайда, бу кайда, акылынан ажыраганына толук ишенип, карс-карс құлду:

— Йе, таксыр, Абдырахман кача алабы сиздин ченгелицизден, терисин бир эмес беш сыйрысаңыз сиздин пашалық әркиңиз?..

— Құл. Құлө түш. Жарым эс. Жети атаң мекен кылган өлкөн канавайран болуп жатса, кайсы ырысыңа құлтөт экенсиң? — деди Исхак жай. — Эрегиш эмне болду? Тарарап кеттиби?

Кароол соолуга калды:

— Кайсы әрегиш? Хазрети аскербашы көтөргөн әрегишби?

Исхак баш чайкады. Кароол:

— А-а...—деп эсіне келтирди. — Болот-хан баштаган көтөрүлүшбү, Болот-хан өзү Макка-туллага зыяратка кеткен дейт го. Кураган аскерин хазрати Абдырахмандын амирине таштаган экен, жармы ықрапар кыпса, жармы ықрапар кылбай, кымкуут болуп жатышат имиш.

Исхак шалдырап зындандын түбүнө отуруп калды. «О, шумкарларым...» — деди, ишин токтотпой, ордонун кысымына моюн бербей жатканын ақыл менен сезди, азаматтарына ишин таштабаганына ыраазы болуп, ишинин ыйыктығына ишеними дагы артып, жүрөгү алпыгып, сүйлөөгө жарабады.

— Эй, таксыр, — деп шылдың қылды эми кароол, — сизге эмне кереги бар эле алардын?

Исхак ордунан туруп, сарбаздын ырсайган кебетесин сүз тиктеп, башын ийкеди:

— Мен ошо Болот-ханмын...

Кароол оозун кайыштырып, астейдил кулду:

— Хи! Хазрати Абдырахман эмессиңби?!

Исхак титиреп:

— Наадан! — деп чаңырып жиберди.—Ишенбей тұрасыңбы?!

Кароол дагы кулду. Ал ишенген жок. Құлуп, башын тартып алышп, Исхак дагы бирдеме дегиче, зындандын темир оор капкагын шарак эттире жаап салды. Карапылых башына кайра чүмкөлдү.

— Эй! Эй, токто! — деди Исхак. Жооп болгон жок. Құрт-құрт этип шарпа алысталап, тым болду.

Алыстан замбирек атылды.

...Күн өтүп жатты окшойт. Бир учук ак жиптей кылайган жарық бир нече жолу өчүп, бир нече жолу туткунду сүйүнтүп, кайра жанды.

Зындан гөр сыйктуу. Күтүп отуруп зарыкты, үмүт өндүү алыстан шоолаланган ак жарық али чыга элек. Ал, жок дегенде, ийин талыткан караңгылыкты сезбес үчүн көзүн жумду. Көз жумулса ой келет. Ойлонбоюн дегенине болбой, бирине бири алмашып, кубулуп, көңүлүнө ар түркүн ойлор түшүп, өзү аралашып, көзүнө көрүнө баштайт.

Ана... Өзүн көрдү... Төр жайлоо. Те нары иргелген аргымак аттар жайылып жүрөт. Өзүнүн акбоз аргымагы ичинде экен, чылбырын сүйрөп, токуму менен, алдынан тосуп, кишинеп чыкты. Кимдир бирөө колтуктап атказды. Экөбү ат жалына өбөктөп, кайдадыр бир жакка жарышып жөнөштү. Шамап дуулдап, ат дүбүртү, үзөңгүлөрдүн кагышканы кадимкидей кулагына угулуп баратты. Тигине эңсеген эңсеси бийик ак өргөө. Экөбү эңкейбей киришет. Төрдө отурган ак элечек, келбеттүү байбиче жылуу жүз менен тосуп алды. Өзү туруп сабадан кымыз күйду. Ал аптыгып жутту. «Азып калыпсың, жолборсум!..» деди байбиче, жүзүнөн эне мээрими төгүлдү. Ал эрэркеп кетти: «Жан энем... Ак сүтүндүн кубаты дагы ушуга жеткирди!..» — деп, эт-жүрөгү болкулдап, каңырыгы тутөдү...

«Бул кандай аян?.. Кудайым берет бейм, чыгат окшойм бу көйдөн?..» — деп жоруду Исхак бүрүшүп отуруп.

Ана... Дагы өзүн көрдү... Узууну чыгып өлүп жатат. Эңсеси бийик ак өргөөнүн бир капшытында алдына көк камыш төшөнүп жатат. Жаш өлгөндүн белгиси кылып, чамгаракка чымкий карадан аза туу көтөрүшкөн экен. Көп азамат кырчоо кармап, кылыч өбөктөп «Эзил кайран...» дешип, жер дүнгүрөтүп өкүрүп турушат. А тиги Уалихан. Карт бугудай акылдуу, аяр абышкалардын алдына туруп, анын жаназасын окуганы жатат.

«Бул кандай аян?..» деп таң калды Исхак. «Өлүм жакын го? Сөөгүмдү сурап алып, элим, азаматтарым ушинтип ариет кылып көмүшөбү?..» — деп кеңгиреди.

Ал башын көтөрүп, эки көзүн чоң ачып, өйдө тиктеди. Эчтеме жок, көөдөй түн каптап турат. Көңүлү кайра чөктү. «Таң качан атар экен?..» — деп өзүнөн өзү сурады. Өзү жооп берген жок. Куса болду. Жымжырт. Кулагы чыңырды. «Дүйнөдөн дагы бир чымын жан учуп кетти окшойт...» — деп ойлоду, артынан «Менин жаным болду бекен?..» деген муздак ой жүрөгүн сыйдырып өттү.

— Э-эй, барсыңбы? — деди бейтааныш үн. Исхак башын көтөрүп, эмне дээрин билбей, нестейип туруп калды. Шаты саландап түшүп келди. Ал жүгүрүп туруп, шатыны кармады. «Боштондугун келди!» деди үмүтү. Ошол замат «Түн экен го? Эмне үчүн түндө эстеп калышты? Өлүмүң келип жүрбесүн?!» — деп, этектен тартты коркунучу.

— Э-эй, бери чык! — деп шаштырды бейтааныш үн. Исхак унчукпай, шатыга тырмышты, тизеси уюп, бууну титиреп, зындандын оозуна жетти. Кимдир бирөө билектен алып, өйдө тартып алды.

Исхак аптыга түштү. Ава таза, муздак окшоду. Көзүнө биринчи эле эки сарбаздын үңкүйгөн турпаты, капкара асман көрүндү.

Сарбаздар эч сөз айтпай, бири артынан түшүп, бири алдына түшүп, аны бектин турагына алып келишти.

Кыркма сакалы, муруту көгала, жалаң карала топусу менен, шырыма кара чапанын жамынып, Иса- оулия өзү жалгыз отурган экен. Туткун эшикten киргенде, ал былк этпей, кирпигин да ирмебей, тырмагын бекитип отурган эркек кара мышык өндөнүп,

ичтен тымпыйып тиктеди. Балдын мумунан жасалган шам араң бүлбүлдөп, үжүрөнүн ичин коңурсутуп, жарық кылып турат.

Исхак душманынын көзүнө ноюгандай көрүнбөйүн дедиби, тың басып, боюн түз алыш, эки көзү Иса- оулиянын чекесине кадалып кирди, салам айтпады. Бир аздан соң Иса-оулия кашын көтөрдү:

— Келиң, ханзаада,—деди карынын муңайым жумшак үнү. Исхак жооп бербеди, жүзүн үйрүп башка жакты тиктеди. «Ханзаада» дегени мыскылдай тийди. Иса-оулия эрдин кымтып, ойлуу тиктеп отуруп, жамынып отурган шырыма кара чапанынын түшүп кеткен женчин ийнине кайра ондоп салып:

— Углум, — деди акырын, — отур, жай сүйлөшөлү...

Саал ыргылжың болуп, арыктаганга билине түшкөн чаары одурайып, иреңи суз тартып, Исхак дубалга сүйөнө келип отурду.

Иса-оулия жыртайып кызарган көзүн чарчаңкы ымдалап, ой басып, тиги Исхакка «ханзаада» дегени жакпай калганына баамы жетти белем, өзүнчө улутуна:

— А мейли, углум, кулагыңа жаман угулса ханзаада дебей ак коёюн,—деди токтоо.
— Сөз түйүнү анда эмес. Сөз түйүнү бу, углум... Өз ара чабышуу, өз ара так талашуу уштапта пайдасыз экен. Чүрчүт жарымпаша күндөн күнгө этегибизден басып, мойнубузга салып алган сыйыртмагын күнүгө сыйып тартып келе жаткан чакта өзгөчө. Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарбасак, биз динибизден, жерибизден, бийлигибизден жакында кол жууп кала турган окшойбуз...

Исхак кабагы чүрүшүп, терс карап отурган калыбын жазбай, тунжурап отура берди.

Иса-оулия:

— Мына уштапта өз токочуна күл тартып, өз максатына гана чаба турган болсо, мейли хан болсун, мейли бек болсун, майли кара аламан болсун, журт безери, эл безери деп бааланат. — Иса-оулия бир аз кынжылып токтоп, ой басып, өкүнүчтүү күрсүндү. — Насирдин үмүттү актабады. Эми эмнесин жашырабыз? Касам уруп, үмүттү актамак гана түгүл, жарым эс атасынын жолоюна түшүп, чүрчүт жарымпашага сүйөнүп, минбашыга каяша көрсөтө баштады. А майли, хан аты бар, каяша көрсөтүп тим болсо көтөрүмдүү болор эле...

Исхак таба кылды:

— Бу каргыш тийген ордону жоготмоюнча тартыш бүтпөйт дебедик беле? Бу Минч тукуму адамдан ачкөз болуп кетти, өзүлөрү болсо болду, өлкөнүн өрттөнүп кеткени менен кылдай иши жок, булар баш болуп турганда бу ордо эч качан бирикпейт, эч качан жамиятка убайы болбайт дебедик беле?!

Жообу кайсы? Иса-оулия унчукпай отуруп үкту.

Абдырахман ордону колуна алган соң жамы журтка, журт туткасы бийлерге деп, түш-түшка кат жаздырган. «О, мусулмандар! Бабабыздын бейити тепселди. Мазарыбыз булганды. О, калың журт! Ошон үчүн, ошого чыдап жүргөндүгүбүз үчүн көп жылдан бери дыйкан тынч эгинин экпей, чарбадар тынч малын бакпай, соодагер тынч соодасын кылбай, тууган туугандын мүлкүнө кол сунуп, тууган туугандын канына забын кылып, байыркы эрежебизден, пайгамбардын шариятынан тайып, өзүбүздөн өзүбүз тарыдык. Жат аким жарымпаша орто жерде биздин тенибизден туйтунуп келе жатат. О, мусулмандар! Туугандын урушу — торконун жыртышы. Өз ара таарыныч эчтеме эмес, ушунча зарыл болсо, ийри отуруп түз кенешип алабыз, азыр биз жат акимден кутулушубуз керек. Аттангыла! О, мусулмандар, көтөргүлө пайгамбардын көк туусун!»

деп, эл аралатып жар чакырткан болучу. А дегенде «жерди, элди бошотуп алуу» деген сөз кимдин да болсо көңүлүн азгырып, көпчүлүк журттун толкуну ошол жакка оогон эле.

Абдырахман аракетин тез кылды. Август айынын башында чек ара болуп эсептелген Аблык кыштагына кирип барышты. Он миң кол курама уездин капитады. Алар бат эле Ташкен — Кожон почта линиясын алып, орус аскери турган Түлөө чебине чабуул коюшту. Ошол эле учурда Кожон багытын капитаган кол жолмо- жол бир нече почта станцияны колго алып, Кожон шаарына 12 чакырым жакын жердеги Дигмай кыштагын бошотту. Сыр-дарияны бойлоп жүрүш кылган аскер Силмахрам, Самгар, Нау, Паркен кыштактарын бошотуп, Ташкендин өзүнө 40 чакырым жакын кирип барышты. Ошол күнү Кожон багытында Кожон —Оро-Төбө почта линиясын бузуп, жолундагы көпөс Исаевдин айнек заводун кыйратып өтүшту да, Кожон шаарынын өзүн камоолго алышты.

Тийишүүгө шылтоо гана күтүп турган Ташкендеги генерал-губернатор фон Кауфман эми козголуп, генерал Головачевдун командастында бат атар мылтык, замбирек менен толук жабдылган 1500 кишиден турган аскер аткарды. Кожон шаарынан полковник Скобелев башында турган орус аскери бошоткучтардын алдын тосуп чыкты.

Фон Кауфман Ташкенде өзү тынч жатабы? Жең ичинен Насирдин-хан менен байланыш түзүп, аны Абдырахманга каршы ойготууга жетиши. Ордо кишилеринен Насирдин-ханга ишенимдүү таяныч жаат курап салды.

Генерал Головачев Ангрен өзөнүндө Зулпукар баштаган 6 миң колду тосуп беттешти. Ошол айдын орто ченинде катуу салгылашып, колунун жарымы кырылып, Зулпукар тоого чегинүүгө мажбур болду. Полковник Скобелев Кожон багыты жакта ийгиликке жетишип, Паркен кыштагын кайра басып алды.

Ушундан соң ордодо Насирдин-хан жааты оор абалдан пайдаланып, Коконго орус аскерин киргизип, орус аскеринин күчү менен ээнбаш элдин эрегишинен да, Абдырахман жаатынан да кутулууну Көздөп, Насирдин-хан көмөк сурап Ташкенге жашырын кат жиберген. Өлкөнүн «канык ээси» Насирдин-хандын суроосу боюнча Кауфман орус аскерин чек ара кыштактарынан Фарғанага капитатып түшүргөн болучу.

Мына ушундай жагдайда Иса-оулия түн жарымында Исхакты зындандан алдырып, минтип жумшактап сүйлөшкүсү келип отурган эле.

Иса-оулия башын ийкеди:

— Ошондой сыйктанып калды, углум, ошондой сыйктанып калды. Эми эмне кылабыз? Ыгына, ылайыгына жараша бир иш кылышыбыз зарыл го. Менин кеп урушуп отурганымдын мааниси ушул ки, углум...

— Ал ойлонуп, кайра-кайра Исхактын жүзүнө күнт коюп тиктеп отуруп, жай, камырабай отуруп сөз улады. — Элибиз эки аран, күчүбүз бөлүштү болуп жатат. Бириктирили, углум, газаваттын ыйык көк туусунун түбүнө элибизди, күчүбүздү. Макул, Мин тукуму жерге кирсин эми! Баш коёлу азирети миңбашыга...

Исхак мелтейип тиктеди. Ага Иса-оулиянын жүзү дагы жумшарып, Ботокара кыштагындагы коончу абышкага окшоп, кудайга күлдүгүнан башка бу дүйнөдө көйү калбаган ак пейил бир абышка болуп көрүндү. «Бу кыйды чал эмнени имерип отурат? И, алдагысы келет го?!» деп ойлонду Исхак. Иса-оулия тегерек, кыска кылдырып черттирген көгала сакалын экчей, коюнга кире муңайым сүйлөдү:

— Углум, эстүү жансын, ойлончы... «Ата журт үчүн, тууган эл үчүн, дин үчүн газаватка кошулгула, азирети миңбашынын амирине ыкрап кылгыла, мен көндүм» деп Бекназарга кат жаз углум...

Ошол убакта жумушкер күмүш табакка бир чөйчөк менен мойну үзүн саймалуу кумура коюп көтөрүп кирип келди. Иса-оулия:

— О, суусун ичелиби?.. —деп, кумураны жумушкердин колунан алды. — А, өзүбүз ак куюп ичебиз... — деди тамшана. Бул «сен кете бер» дегени. Жумушкер жылып басып кайра чыгып кетти. Иса-оулия күймөнүп, чекесин алтын менен чегелеген, түбү чүңкүр, кичинекей чөйчөккө кумурадан бирдемени кую баштады. Исхак караган жок. Жытынан сезди, шарап экен. Таза бышкан жүзүмдөн ачытып, үстүнө биртике сүт тамгызып коюшат да «мусаллас» дешип, атын буруп алышып, ордонун өтө такыба адамдары да иче беришет. Шарап күнөө, мусаллас болгондо сооп имиш. Иса-оулия ыракаттана «Бисм илла!» деп, мусалласты тамагы курк- курк этип жутту, анан өзүнчө күңкүлдөп кудайга шүгүрчүлүк айтты да:

— Кана, даамга кел,углум...—деп, чөйчөккө толтуруп куюп, Исхакка сунду. Көптөн бери мындай суусундан көзү каткан Исхак албай коё албады. Ал чөйчөктү эки колдоп көтөрүп, дем албай жутту да, тамшанып токтоду. Суусуну канбай калганын сезип, Иса-оулия дагы бир чөйчөк куюп сунду. Аны эки бөлүп жутуп, суусуну канып, каниет кылып, бир үшкүрдү да:

— Үракмат кайырыңызга, бек, — деп, бүткөн бою чымырап Исхак отуруп калды.

— Үракматты кудайга айт, углум... —деди да Иса- оулия жанагы сөздүн учун жалгады: — Ойлонуп бак, углум, ушундай кылсаң өлкөнө да, өз жаның да аралжы кыласың...

Исхак ойлонуп, бир жагынан шарапка денеси жымырап, көпкө жооп бербей отурду. Ал кыйды чалдын көшөрүп жооп күтүп отурганын сезди да, башын көтөрдү:

— Өзүңө өзүң чыккынчылык кыл дейсизби?! — деп, шарап көңүлүн көтөрө баштап, Исхак акырын күлүп койду. —Ошондой зарылдык болуп турса, бек, жол меники болчу, өзүңүз билесиз, майли менин амириме силер көнгүлө, менин туумдун түбүнө силер келгиле!

Иса-оулия заматта иреңи сууп, томсоруп, дагы тырмагын бекитип отурган эркек кара мышыктай тымпыйып, бирпаста жат болду. Булар мансапты гөрүнө көтөрүп кете тургансыган кишилер болучу. Исхактын сөзүнө ичинен көбүрүп жини келип, «Бу ақмактын не деп дөөдүрөгөнү?! Өзү кайда отурат, кайдагы кол жеткисиз ишти көксөгөнүн кара, эй! Баарын коюп, бөөдө өлүмдөн кара башын куткарып кетпейби бу?!» деп, астейдил таң калып тиктеди. Исхактын жүзүнөн эч майышпаганын, өлүмдү эсине салса да, селт этпегенин көрүп отуруп, ымга келишинен түңүлдү белем, алаканын шак-шак койду, эки күзөтчү сарбаз кирип келишти эле он колунун учун чарчаңы шилтеп, туткунду алып кетүүнү буйруду да, ордунан тизесин таянып араң туруп:

— Көктүгүң жетет түбүңө, балам!..—деди да, желбегей жамынган шырыма кара чапанын ондонуп, артын карабай үжүрөдөн чыгып кетти.

Ошол күнү полковник Скобелев көп аскер менен келип сепилди камоого алды.

Шарап өзөгүнө түшүп, Исхак шылкыйып жыгылган бойдон тарс катып уктап жаткан эле. Бирдеме катуу силккендей болуп, чоочуп ойгонуп кетти. Зындан капкараңы. Силккен эч ким жок. Ал кайра жата баштады.

Ошол учурда бирдеме шуулдап, кулакты жеп ышкырып, дүңгүрөп өтүп, жердин үстүнө, жакын эле түшкөндөй болду. Бул эмне? Исхак тыңшай калды. Дагы алда кайдан шуулдак келатты. Эми өтө жакын, зындандын оозуна жакын эле түшкөнсүдү. Жер тубу менен солк этти. Исхак ордунан ыргып турду. Тышта кыйкырык, чuu. Дүпүрөп нары-бери бирөөлөр чуркап жүрүшөт. Аңгыча кулагына үнү тааныш кытайча замбиректер «түңк!», «түңк!» деп, удаама-удаа атылып калды. «И! Орус келген экен!» деди Исхак, зындандын түбүндө нары-бери басты. Зындандын так ортосуна тура калып, капкагын тиктеп үнүнүн барынча бакырды:

— О-ой!!. Ким ба-а-р!!.

Анын бакырыгын тыштагы кымкуут басып кетип жатты. Эч ким уккан жок. Уштапта тышта тамдар урап, камышка өрт кетип, адамдарды, байланып турган аттарды замбиректин огу шыптырып, жер теңселип жаткан. Угарга киши жок эле. Исхак нестейип көпкө турду. Тыным таямсыз алыстан замбирек огу мээге кирчүдөй ышкырып келип, бирде алысыраак, бирде зындандын так бурчуна түшкөндөй кулак тундуруп жатты. Чырылдап ат кишинейт. Кокуйлап, апалап өкүргөн үн угулат. Зынданга жакын жерден бирөө тапыратып чаап:

— Өкүрбө! У энеси талак!! — деп зиркилдеп өттү. —Өрттү! Өрттү! Суу чачкыла!

Кийиз менен баскыла! У энеси талак...

Исхак тааныды. Абдырахман! Ошол мүнөттө табасы канып бир ууртун тартып күлдү. «Алдастан калган экенсиңер го?!» —деди ичинен. Тескери бурулуп басып, зындандын кыш дубалына барып урунганда токтоп, ошол бойдон үңкүйүп туруп калды. Улам күчөп, замбиректин, ракет станканын октору сепилдин ичин мөндүрдөй сабап, тытып, астын-үстүн түшүрүп жатты. «Эмне кыла алышат?. Эмне менен жооп кылышат?..» — деп, жүрөгүн кайта өкүнүч мыжыкты. Ошол замат дили катып кетти. «Күйтулар! Өлкөнү куруттуңар, окшошкон күйтулар!!» — деп, өзүнөн өзү чаңырып жиберди. Ошол күйтулардан азыр алдында болсо, колу эмес тиши менен тамактап, тиши менен кекиртегин үзгүдөй эле. Ал өзүнүн зындандын түбүндө турганын сезди. Тири арбак экенин ойлонду. Шагы сынып, шалдырап турду. Жер силкинип жатты. Зындандын төбөсү бир үбакта кычырай түшүп, бир-эки кыш дүп- дүп деп ичине түшүп кетти. Зындандын ичине күйүк жыт, чаң кире баштады. Исхак кайрылып караган жок, турган жеринде селдейип катты.

Жакын эле жерден бирөө онтоду. Исхак селт эте түштү. Зындандын оозу жакты жалт карап, колун жогору сунуп:

— Кимсиң? О, айланайын... —деп үн берди. Жооп болгон жок. Кимдир бирөө акырын онтоп жатты. Ошол тапта бирдеме дир-дир этип таамп кетти. Исхак колун тосту. Дагы тамды. Колго жармашат. Конурсук. Кан экен! Ал эки колун арбайтып бийикке сунуп:

— Ой, айланайын! Тууганым... Бир тууганым... — деп бакырды. Жооп болгон жок. Онтоо тып басылып калды. Жымжырт. Күйүктүн жыты, чаң тамагын кургатты. Исхак кайра соолукту. Бир алаканынdagы канды сыйпалап, бир кур, дили катты. «Ыя, душманымдын каныдыр?.. Бектин каныдыр?..» — деди көңүлү. Жалагысы келди.

Замбиректер, ракета станкалар кайрадан атыла баштады, кайрадан шордуу сепилдин ичин топон кыла баштады. Сепилдин дубалы окшойт. Бирдеме күү-күү деп, туңгуюк күлдүрөп, кайдадыр урап жатты. «Баары кыйрады. Баары бүттү...» — деп ойлоду Исхак.

Исхак жүзтөмөн түшүп, боорун сызга басып, жатып калган эле. Атуу да токтогон эле. Зындандын капкагы кычырап ачылды. Жогортон кимдир бирөө:

— Өй... — деди акырын, — барсыңбы?..

Исхак башын көтөрдү. Булаңыр жарық түшүп турган экен. «Түн...» деп ойлонду кайдигер. Бирпаста кум санаа миң кубулуп, «Дагы эмне эстеп калышты?.. Түн болсо...»—деп, кооптуу ойго кабылып, башы кеңгиреп, ыргылжың тартты. Ошол учурда алдына тырп этип аркандын учу түштү. Жогортон шыбырады:

— Өй... барсыңбы?.. Арканды карма...

Ою бир жаңсыл боло албай, эч бир максат, үмүт түртпөй эле ордунан ыкшалып тура келип, Исхак арканды кармады. Үн эми чыдабай:

— Өй, бол эрте... —деп шаштырды. Исхак аркандын учун белине ороду. Аркан чытырап чоюлуп, ал акырындап көтөрүлүп, бир үбакта буту жерден үзүлүп кетти.

Ал зындандын оозуна тырмышканда туңгуюк үңқүйүп турган бир кишинин сөлөкөтү көзүнө чалынды. Асман капкара: Ава кан жыттанат. Тиги киши колунан тартып алды. «Ким бу?..» деген ой кылт этти. Ошол тапта ал өлүмүнө да, боштондугуна да кайыл, даяр болучу. Тагдырына кызыгуу, баш оорутуу азыр кара жанына гана жүк сыйктуу. Ал жүрөгү канап:

— Эмне болдуңар?.. —деп күнкү этти. Тиги бүрүшө:

— Кың дебе, кудай жалгагыр...—деп күбүрөдү, боюн жыйрып, караңгылыкты ого бетер оронуп.

Экөбү бузулган дубалдарды аралап, ар жерден өлүккө чалынып, темтеңдеп отурушуп, сепилдин кырына чыкчу тепкичин түбүнө жетишти. Токтоло калышты. Исхак айланага көз чаптырды. Капкараңгы, эчтеме көрүнбөйт. Те бийикте азан айтылчу жалгыз мунара гана каарат. «Ок тийбей турган экен...» деп ойлоп койду. Те нары жакта кимдир бирөөлөр кобурашып жүрүшөт. Онтогон, сөгүнгөн, аны тыйган кайгылуу, токтоо үн угулуп жатты. Бир аздан соң көзү караңгыга биртке үйрөнүп, кара-бараан ажыратыла баштап, ар жerde бурч гана сороюп, бүт эле уранды болуп күдүрөйүп жаткан тамдардын жүлгөсү көрүндү. «Кыйраган экен...» деп бармагын тиштеди.

Ээрчиткен киши жеңинен тартты.

Сепилдин кырына чыгышты. Те төмөн жактан, сепилдин тыш жагынан шаркырап аккан суунун шары угулду. Исхак эңилип тиктегенин өзү билбей калды. Капкараңгы! Көзүнө сенсеген көк токой, көбүктөнүп бүркүлүп ағып жаткан кашка суу, үстүнө салаңдап шарга чарпылып, желсиз түнү термелип турган кызыл жалбырак самби тал элестеди. Өлүм коркунучун унутуп, ушул аркан бою дубалдын нары жагында боштондугу тургандай жүрөгү туйлады. Көзүн жумуп ынтыла бергенде, сырдуу киши үлгүртпөй шап кармап калды:

— Шашпа... Ме, муну карма, акырын...

Колуна тийген аркандын учун белине ороп кармап, үнчукпай, Исхак сепилдин бийик дубалынан акырын салаңдап түшө баштады. Ошондо да, «Качты аты кылыш, сепилден таштап жиберип өлтүрүшкөнү жатабы?..» деп, кооптуу ойдон кутула албады. Күттү ошону. Аркан биртикеден саамыктап, ал улам жерге жакындап баратты.

Буту жерге тийгенде бүткөн бою дүркүрөп, кандайдыр жаңы кубат, жаңы кайрат алгандай, каны толкуп кетти. Тыталама кери ылдый дыргаяктап жөнөдү. Тегизге жетип, сүрдүгүп жыгылды. Кайра туруп, сүуга умтулду. Белчесинен бата түштү. Бир кочуштап бетин чайып, «бисм илла раЖман раЖим...» деп купуя күбүрөнүп, негедир көңүлү

мундуу тартып, жашып, муздак суудан аптыга жутту. Сергий түшүп, ошол замат кандайдыр жаңы кубат, жаңы кайрат кирип, ошол замат кимдир бирөөгө жүрөгү таш болуп, кекке толуп, башын көтөрүп, кайра жәэкке чыкты да, сүү жәэктеп, сүү ылдый жүгүрүп жөнөдү. Алдынан бир чоң караан көрүндү. Исхак энтигип, токтоло калып:

— Сен кимсиң? Тоспо жолумду, тоспо! — деп кыйкырып жиберди. Кардан бери жүгүрдү:

— Исхак! О, кайраным...

Исхактын жүрөгү солк этти. Бекназар! Ошол замат негедир каңырыгы тутөгөндөй болуп, бүүнү бошоп, Исхак жүгүрө албай, сенделе басты. Лүкүлдөп чуркап жетип, Бекназар күчектай берди.

— Турбайлы! Тез! — деди Бекназар. Жигиттер заматта караңыда булаңдап турган акбоз аргымакты Исхактын алдына тарта беришти. Бекназар Исхакты акбоз аргымактын үстүнө ыргытып салды. Исхак тизгинди алып, аттын жытын сезип, ат үстүнүн күш канатындай жеңилдигин сезип, көңүлү эргип кетти.

Бир удургүй түшүп, алды чоюлуп, акбоз аргымак ак коёндой булактап, аны башын тартканга болбой куланчаар аргымак жандай салып, Бекназар баатыр Исхакка каралап, колтугунан сүйөй, артта жигиттер түрмөгүн бузбай, ат түягы кара буурул түндү жарып, шамал менен, куюн менен жарышып, алар учу-кыйрына күш жетпеген кең Фаргана түзүнө сиңип жөнөштү.

Кең өргөөнүн төрүндө улгайган эки зайып кечки шам намазын окуп бүтүшүп, бетке бата тартылган убак ченде тышта ит үрүп, ат дүбүртү угулуп, «о, кет...» деп тыштагы эр бүлөдөн бирөө келген кишилерди утуруулап баскандай болду. Бата кылышты, бири үн чыккан жакка саал жүз бура көңүлү бөлүнө калгансыганды жанындагы үй тирилигин кылган аял бүлө «туруп карачы...» дегенди айттыrbай билип, леп туруп, тышка кетти.

Кечки кара күүгүм, бир топ атчан, тыш үй бүлө кишилер алардын аттарын алышып турушкан.

«Үйдөбү?..» деген басмырт үн угулду өргөө ичине. «И-и, Абдылла экен...» деди ордунан али былк этпеген байбиче, уулунун эсен келгенине көңүлү жайлана түшө. Жер таяна ордунан тура баштаганда, өргөөнүн саймалуу кош каалга эшиги акырын ачылып, таш чырактын күңгүрт жарыгында Абдылла бек көрүнүп калды, артынан бирөө, анын артынан Бекназар кирди.

— Арыбан, апа... — деп салам айтты Абдылла бек. — Күүлүү отурасызы?..

Үчөвү бирдей эңилип таазим кылышты.

— Бар болгула... — деп алик алды Курманжан. — Келдиңерби?..

Улам бир түкшүмөл ойлорго кабылып, улам бир опурталдуу окуя көз алдына тартылып, санаасы түркүн бөлүнүп, зарыгып күтүп отурганы байкалды.

— Келдик, — деди Абдылла бек, көңүлү жай, — кудай жолубузду ачкан экен.

Узун бойлуу, жалаң этине боз таар камзол кийгизилген, бетинин түгү чайлаган чырмооктой тармалданып, өсүп кеткен. Бир серп салып, «ушул экен го?..» дегениби, акырын башын ийкеп алды датка өзүнчө.

Анын назары түшө калганын сезип, сыңар тизелей таазим кылды Исхак:

— Мына, келдик алдыңызга, датка эне...

— Өйдө бол, азамат, — деди датка, — өзүбүз өйдө болбосок, эч ким өйдө кылбайт бизди.

Эки ийни таар кийимден оркоюп, энтигип, алсырап турган немени дагы бир тиктеп, токтолуп, «зындандын сыйы өткөн экен балага...» деген ойдо, дагы өзүнчө акырын башын ийкеп:

- Бир аз күн тыныккыла, бой-аякты, ой-акылды жыйигыла...—деди Абдыллага.
- Экинчи күнү тамырчы алдырышты.

Тамырчы бүжүрөгөн абышка экен, эки көзүн сүзүп, тыңшагандай былк этпей отуруп, Исхактын тамырын кармады да, бир үбакта эти өсүп кызарган көзүн тирмейтип ачып, өзүнчө баш чайкап, баш ийкеп, өзү менен өзү кеңешкендей купуя күбүрөнүп алды.

Ал жанынан чыкпай, оокатын ылгап, улам тамырын көрүп, семиз соолук сойдуруп, терисин майлуу сыйрытып, ысығында Исхакты териге ороп жаткырып, улам ысык чай ууртатып, улам төшөнчүсүн кургактап, жаап, көл-шал кылып тердетти да, жаш ширин таруу бозодон жылымдап жуткузду. Жаны тынчып, уктап, үч күндөн соң Исхак тула боюндагы ак шишиги кетип, арык болуп, өз салмагын өзү сезбей женцил болуп, баш көтөрдү.

Тамырчы тамырын кармап, өзүнчө башын ийкеп, «...а шүгүр..» дегенсип, эринин кыбыратып койду. Бек менен жооптошуп, үйүнө кетти, кеч курун кайра келди да, жан баштыгына томпоюп келген бирдемени кымырылып эч бирөөгө көрсөтпөй, Исхакка да байка пай жез чайдооско салып, өзү суу куюп, өзү от жагып, жанынан кетпей отуруп, абдан арашан кылып кайнатып алып, пыялага боор көпмө кылып, Исхакка ичирди.

Бир башка жыт, топурак эле даамданган шорпо. Тамырчыны тиктеп калды Исхак.

— Кубат берет... — деп койду акырын тамырчы. Эмне экенин өзү айтпаган сон, Исхак такыган жок, берген маалында кайтарбай ууртап коё берди.

Бир аптанын саналуу күнүндө эки көзү жылтырап, нур кирип, иреңине чырымтал кызыл жүгүрүп, тарамышына кубат толуп, көзкөрүнөө оңолду Исхак. Балапан бүркүттүн жетилгенин, күндө бир маал кош канатын дуулдатып күчүн чамалап, күчкө толгонун билген соң эргип көк тиктеп шаңшып калган үбагын ким көргөн? Куду ошо болуп, күндүз тынчый албай, түндө түйшөлүп, көзүнө жайкалган туу, жайнаган кошун көрүнүп калды.

— А шүгүр... — деди абышка тамырын көрүп, өзүнчө маашыр, мулундап. — Ойго жатсаң ойго жат, тоого жатсаң тоого жат — калуусуз болуп айыктың, балам... —тишсиз кызыл ээги көрүнө үнсүз кыш-кыш этип, күлүп алды. — Шаа марандын шорпосу шыпаа болду, балам...

— Кудай жалгасын...—деди Исхак астейдил,— менден кайтаар, менден кайтпаса кудайдан кайтаар, ава...

Тамырчы дагы үнсүз кышылдап күлүп алды:

— Ап-бали! Жакшылык адамдан кайтпайт, адам үчүн ичи кең кудай, кудай гана кайтарат...

Кайырлашты да, ошол кубанычы көкүрөгүнө толгон бойдон акырын бүжүрөп мейман үйдөн чыгып кетти абышка.

Исхактын майышмак түгүл, запкыдан жүрөгү сестенип калмак түгүл, өрөөпкүп калганын баамдап, «өпкөгө өткөн сый, буундарына толгон сары зил кеткен экен...» деп, кубанып болжоду Курманжан.

Тез, Абдылла бек, Бекназар үчөвүнүн башы кошуулуп, өлкөнүн ошол кездеги алабалы, ордонун, тыштан басып кирген чоочун акимдердин ойлору, аракеттери жөнүндө ачык пикирлешиши. Кеп башталары замат, маани учугу байкалары замат

аягын, ток этерин туунган зиректиги, ар нерсеге өз болжолу, өз аракети барлыгы көпту көргөн керээт датканы ыраазы кылды.

— Жакшы,—деди ал, — ушул азыр өлкөнүн, өз алынча мамлекетин сактап калыштан кымбат иш жок, жакшы, азамат, көздөгөн айкын максатың бар экен.

Исхак:

— Көмөк кылыш, датка эне.

— Мына, —деди датка, тигилерге карай жаңсап, — бири жол башың, бири кол башың, көмөк жактан камтама болбо, кошун, оокат берилет.

Исхак:

— Ыракмат, датка эне, эки дүйнө ыраазы болобуз, көтөрүлүп турган үч тайпа элиңиздин алдында, көрүп турган күдай алдында сизге милдетдарбыз, датка эне.

Эми датка айым ойлуу тартып, жер тиктеп калды. Те баягыда ордону колго алмакчы болгон өз байы Алымбек келди көз алдына, аны аттан жерге түшүрбөй кайрат айтып, дем берип, уяткарып, ордо күрөшүнө кайрап, кайра кайтарып жибергени, ошондогу туталангандан өз үнү кайрадан кулагына угулду. «Мейли, кайран бек канын төккөн улук үмүт, ким тарабынан болсо да, иши кылыш, жүзөгө ашсын, мейли...» деди ою.

— Болду,—деди ал, жашыл көзү түркүн кубулуп, — бир кечиктирсеңер мезгил колдон чыгып кетет, салгыла бул азаматты ак кийизге, кошун өзү көтөрсүн, өзү «кан» деп көтөргөн азаматынын артынан баш бурбай өзү ээрчигидей болсун. Эми, айтып көёун, ак кийизге жумуру баштын каны чачылбасын, алла таала курмандыкка өзү буйруган ыйык мал өтөт ырым үчүн, эсиндерден чыкпасын.

Кимиси күп дебей коё алат бу жүйөгө?!

Ааламдын өчпөс чырагы жаркып чыгып келе жаткан убак эле. Исхак — кантарма сары булгары өтүк, кең багалеги саймалуу, жырык, өндөлгөн чалбар, кыл торко камзол, белинде күмүш кур, үстүнөн ыйык жашыл түс жабынчы, башында саймалуу ак тебетей. Акбоз жорго тартылды алдына.

Тизгинин кармап, колтугунан сүйөгөн болуп, кадырлуу датка энеси өзү аткарған жосун жасады:

— Кана...—деп алакан жайды. —О-омийин, бир алла жолуңарды ачсын...

Бир убакта ушинтип бата берип турган Шер- датканын сөлөкөтү көз алдына келип, анын каңырыгы түтөгөн үнү ошол тапта кулагына те алыстан угулгансып, бу батанын милдети, кара тер менен, кан менен жооп бериле турган оорчулуугу аны сайын сезилдиби, эт-жүрөгү калтылдан турду Исхактын...

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

I

Он эки миң кишиси набыт болуп, Абдырахман абтабачы каршылыкты токтотту да, беш жүздөй гана аскери менен, Иса-оулияны ээрчитип сепилден чыгып кетти. Ошол мезгилде фон Кауфман өзү көп аскер баштап, өзү Кокон шаарын беттеп келаткан эле. Насирдин-хан тез Абдырахман жаатын ордодон кууп, дарбазаларды бекем жаптырып, Абдырахмандын өзүн шаарга киргизбей койду да, эч токтоосуз, өзүнүн кадырман деп эсептеген ордо кишилерин ээрчитип, Насирдин-хан дарбазадан жөө чыгып, урмат көрсөтүп тосуп алды.

Насирдин-хан менен жүз көрүшкөн соң фон Кауфман согуш министрине:

«Өткүмдар императорго кынқ этпей баш ийгенин жана берилгенин көрсөтүп ханзаада менин алдыман өзү чыгып тосуп алды. Чын дилинен айткан баяндамасынан жана да башка анын актануусун тактаган кабарлардан улам кокондуктардын биздин кол алдыбыздагы жерге басып киришине анын керт башынын эч байланышы жоктугуна ишенүүгө болот. Ханзаада ишенип алака кылууга жарай турган адам экенине менин көзүм жетти»

деп кабар жөнөттү да сүйлөшүүнү баштады.

Тез эле генерал-губернатор фон Кауфман менен Насирдин-хан шартнамага кол коюшту. Ал шартнама боюнча өлкөнүн түндүк тарабы –
Нарын суусунун он жээги стратегиялык мааниси бар Наманган шаары кошо Россия империясынын карамагына өттү. Ал аймактын калкына алтын баасы менен 600 миң сом көлөмүндө контрибуция салынды. Өзүнүн хан атынын гана аман сакталып калышы учун Насирдин-хан баарына жан деп макул болду.

Мына, өз эли менен тыгыз байланышта турган жергилик төбөлдөргө караганда да, бу улам бири кетип бири келип турган «хан» дегендер алда канча сөзгө, ийкемге бат келимдүү, бар болгону, алардын күш жеминдей биртке кадыр бийлигин колдоп койсо ошол жетиштүү – эмне десен ошондой. Буга «тили чүчүк, дили каттык» деп баалана баштаган жарымпаша өтө кылдат.

Ал эми бир нече жылдардан бери басылбай келе жаткан козголон, базар ичинен кокустан тутанып кеткен тополоң эмес, ордо бийлигине каршы уюмдашкан эргиши гана эмес, тегинен көптөн бери өкүм сүргөн жана акыркы жылдарында түркүн тайпа журтуна опасыз болуп бара жаткан бийлөөчү тукумду биротоло кулатыш, мамлекетин кайра куруп бекемдеш, өлкөнүн өз алдынчалыгын сакташ зарылдыгы учун чыккан көтөрүлүш экени көрүнүп турат.

Бул мүдөө Россия империясынын ушунчалык көп каражат жумшалып, атайы «Экспедиция» деп аталган аскер аттандырылып, кан төгүлүп, бир жагы Арал фортунаң, бир жагы Капал крепостунан бери жүзөгө ашырылып келе жаткан оторчулук кызыкчылыгына түздөн-түз карама-каршы боловун те акпашанын сарайынан таалим көрүп келген генерал-адъютант кантитп көз жаздымга калтырсын?!

Ошон үчүн жарымпаша кандай ық, кандай күч менен болсо да, бул көтөрүлүшкө каттуу каршылык уюштуруп, «согуш жариялоо» укугун пайдаланышка өттү.

Генерал-губернатор Маргалан бегинин сарайында жанына тилмеч алышп, атайын бирөөнү күткөнсүп отурган. Адъютант, батырбашы Атакул ортого алышып, бир жүдөө дувананы алыш кириши. Генерал-губернатор көзү жайнап, кашын бир аз көтөрүп, кызыгып тиктеп алды. А дувана эки ийнин кысып, жүз багып тиктебей таш кирпидей бүрүшүп турат.

— Ушубу?

— Ушу, бийик даражалуу жарыктык.

Генерал-губернатор ууртунан жылмайып:

— Келициз, ханзаада! — деди дуванага.

А дувана ого бетер беденин жыйрып, дирт эте кабагы чүрүшө калды, өйдө карабады. «О, алла... каапырдын жүзүн көрсөтпө, о алла, тарт чымындай жанымды келмекөй пен дем десен... о, алла...» деп, ичинен келме келтирип, эси оогонсүп турат. Генерал- губернатор тилмечин карады. Тилмеч ийнин куушурду:

— Бийик даражалуу жарыктык, бу кудайына сыйынып, өлөр алдындагы дувасын күбүрөгөндөй болду сяягы.

Генерал-губернатор:

— Гм... — деп, ыраазы болбой күрсүнүп койду. Тилмеч:

— Бу дүйнөнүн кызыгынан кечип кеткен неме окшойт, эс-акылы жайында эместей... — деди акырын. Чекесинен тери чыпылдап турат дувананын.

Генерал-губернатор дагы эле үмүтүн үзбөй:

— Ну, атыңыз ким? — деп суроо кылды.

Тилмеч которду, а дувана үкпагандай. Тыяктан кыжырлана келип, батырбашы Атакул дувананы силкүллөп, «...өй, сурап турбайбы, айтпайсызы ақыры өзүнүздүн атыңызды, атаңыздын атын...» деп туталанып шыбырап-күбүрөп калды.

— Менби?..— деди дувана мұқактанып, эки колу титиреп, үнү карғыл. — Мен энди альхамдулилла, мусулманмын, бир алланын пен десимин, Мухаммад расулилланын үмөтүмүн... аллага шүкүр, атым Пулат- бекдур...

Атакул:

— Атаңыздын аты калып калды, бек... — деди қулагына.

Дувана:

— А энди... атабыздын аты, бир алла арбайын жаннати кылгай, Ибраим-бек...

Дувананын үзүл-кесил айткан сөздөрүн тилмеч аркалуу түшүнгөн соң генерал- губернатор күлбөй коё албады:

— Кокус, ханзаада, сизден бирөө ушундайча сурап калса, ушундайча ачык жооп бере аласызыбы?

Тилмеч которду, дувана өйдө карабаган бойдон салбырап башын ийкей:

— А энди... сурап калса... сурап калса...— деп, ичинен «энди коё берер бекен бу каапырлар...» деп, эт-жүрөгү титиреп турду.

Тилмечтен угуп, генерал-губернатор башын ийкей жымыйып, ушуга болсо да ыраазы болгонсүп калды. Муну эл алдына алыш чыгыш милдетин батырбашы Атакулга жүктөп, аны ошол эле жерде Маргалан беги кылып дайындалп чыгарды.

Маргаландын «корус көтөргөн» жаңы беги дувананы эл көргүдөй кылып алыш үчүн тазалантып, үстү-башын жаңырып алмакчы болду. Бирок, сопу болуп кеткен неме

жуунбай да, сакал-мұрутун черттирбей да, ханзаадалар гана кийчү бир сыйра сарпайды ийнине салбай да койду. Шәлбүрөгөн жука боз чөлкөн, башында эски бөз боз чалма, аяғында жыртық кайыш кепичтүү маасы, колунда түз да эмес ийри аса таяк. Ушу бойдон эл алдына алып чыгышка мажбур болду Атакул.

Элди ийрип чогултуруп, базарма-базар кыдыштып:

— Мына! — деп кыйкырып, моюн толгоп басканга айкырык салып токтотуп, «ханзаадасын» көрсөттү «орус көтөргөн» бек. — Мына, анык ханзаада Пулат-бек! Өз оозунан уккула! Тиги «Пулат-бекмин» деп жүргөн безери Пулат-бек эмес, ал бир жүргөн селсаяк! Анын аты Исхак!

Жанында жүргөн ханзаада Султанмурат бек: — Эшиттиңерби?! — деп, камчысын бүктөй кармай силкилдетет. Кошо жүргөн жарымпашанын увакили күмсарып, элди да, элбегилерди да, баарын көздөн өткөрүп байкап жүрөт.

Сураган киши болуп калса дувана баяғы жообун айтып кыңылдап, анан кадимкидей каңырығы түтөй көзүнө жаш алып жиберет:

— О-о... үргүләйүн дин-мусулман балдары, бошотуп алгыла мени... каапырлар мени зорлоп алып жүрөт... О-о, дин-мусулман балдары...

Эл ичи бушайман. «Ыя, ханзаадабы ушу байкуш?..» «Ай, ким билет?!». «Көз боёп эле жүрүшөт ко булар?...» «...айттырып атышат ко?...».

Бу бечара дувананын чын эле ханзаада экенине ишене албай койду эл. Көбүнүн атайы эле ишенгиси келген жок.

Бул акыбалды кошо жүргөн увакили генерал-губернаторго оозмо-ооз саласал кылды. Генерал-губернатор жымыйып отуруп укту. Көтөрүлүштүн башчысынын жалганын чыгарып, ээрчиген жана ага жан тартып турган жамы тайпаларга кадырын түшүрүп салыш үчүн бу дувананы атайы Самаркандан алдырган аракети акталбай калганын билди.

«Тили ширин, дили каттық» деген атка конгон жарымпаша эми «дили каттыктыгына» өтүп, өтө катаал эскертуү буйрук чыгарды:

Жамы кыштактардын жана айылдардын жергиликтүү билермандарына тегиз жария кылынсын, эгер кол алдыларындагы эли тополончуларга кошулса, же жан тартып жашырса, же кандайдыр бир жардам көрсөтө турган болсо – ошол кыштак, ошол айыл таланат, билермандары катуу жазага тартылат!».

Бул буйрук түрки тилине кеторулуп, көчөмө-көчө, мааледен маалеге таркатылды.

Тоо дайрасы тынч кезинде бүк этпеген күл, кол арыкка кайрып алып кайда жетелесен әркинде. Тоо дайрасы кирген кезинде качыраган пил, алдына турба, же агымына карай чабак ур, ар кандай тосмону агызып, ар кандай тукту жырып, буркан-шаркан түшүп өзүнүн жүз жылдап аккан нүгүн бузат да, жаңы багытка, жаңы нүкка түшүп кете берет.

Эл тоо дайрасынын кирген кезиндей кайра ташкындал, чириген ордого, бапасыз ханга каршы кайра күчөдү. Жарым пашанын айбаты токтото албады.

Фон Кауфман согуш министрине:

«Насреддин-хан күрөшкө аскер да, акча да жыйнай албай койду. Анын Анжиянга, Шариханга, Балыкчыга койгон бектери же аскерден жок, же куралдан жок шаарлардан

куулуп ташталды, эл да, курал да көтөрүлүшчүлөрдүн колуна өттү. Көтөрүлүштүн башына дагы баягы молла Исхак Хасан оглы келди...»

деп шашылыш билдириди.

Исхактын аты дагы биримдиктин, боштондуктун ыйык түусү болуп көтөрүлдү. Элдин бардык катмары, чоң шаарлар Насирдин-хандын өкүмүнө ыкрап кылуудан баш тартты. Насирдин-хан бир ууч ордо кишилери менен Кокондо отуруп калды.

«Ишти өз колубузга албасак болбойт, өлкөдө тартипти жана тынччылыкты сакташ үчүн (ушул чакта кыпчактар менен кара кыргыздар түрүк кылган жерлерди тезинен сыйдырып, алардын жалпы тынччылыкты бузууга болгон ар кандай аракетин баса турган жана жазалай турган) өзүбүздүн куралдуу күчүбүздү Кокондун карамагындагы журттун ооздукталбаган тентек, кашкөй элементине каршы коюшубуз зарыл»

деп фон Кауфман түздөн түз кийлигишүү үчүн уруксат сурап, согуш министрине кайрадан отчет жазды.

Эл Ботокара кыштагындагы Исхакты байыркы салт боюнча ак кийизге салып хан көтөрүп жиберишти.

II

Исхак булуттай акбоз аргымактын тизгинин саал жыя кармап, Анжиян капкасын ойлуу тиктеп, бирпас токтоло калды. Түмшугу чучтуйган найын көк булгаары өтүк, тик жака кызыл манат камзол кийип, белине чымкий көк ботокур орогон, төш жарыча кыңырык, бир атма орус пистоль, башында кызыл манаттан кыюулаган төбөсү бийик, чоктуу жапжаңы ак калпак. Бир жагында Бекназар, бир жагында Абдылла бек. Артында кылка-кылка көп аскер. Ал көз кыйыгын салып, ага жат да эмес, жылуу да эмес, суз сепилди астыртан сыдырып тиктеди.

Сепилдин кырынан урматына замбирек менен күрс дедире асманды карай күр дүрмөт атылды.

Исхак үзөңгү кыбыратары менен, булуттай ак боз аргымак оштонуп буластай жүрүш алды. Ал дарбазага жакын келгенде аттан түштү. Түшөт деп эч ким ойлобогон, коштоп келе жатышкан саркерлер, бектер бири бирин тиктеп калышты. Исхак аргымакты жетелеп басты. Аны көрмөкчү саркерлер, бектер аттарынан күбүлүп түшүп, артынан шашылып жөнөштү. Ал карабаган сон, каалабаган го, сырттан тосуп караламандан мурда жүз көрүшмөккө келгендер да күт этишпей, колдору боорунда, ийилип таазим кылган бойdon турган жеринде катты.

Исхак эч жакты, эч кимди карабай, эрдин кыбыратып «Бисм илла раЫман раЫим...» деп купуя күбүрөп, дарбазадан жөө кирди да, как жерге чөк түшүп, байыркы Анжиян шаарынын топурагын өөп тооп кылды. Өйдө туруп, те этегине көз жетпей турган көп элge:

— Ассалому алейкум, эзелки шаарым, эзил журтум... —деди, өтө басмырт, үнү калтырап салам айтты. Эл дүңгүрөп кетти:

— Кош келиңиз, аллаяр эл эгеси!..—дешип, ири алдыңғылар, баары бир тегиз эки колу боорунда, алик алып, таазим кылып турушту. Исхак сакалы белине түшкөн мүңкүрөгөн карыны өйдө кылып, төшүн төшкө тийгизип, кучакташып көрүштү. Кары адам жетине албай, мууну бошоп, көзүн жеңи менен сүртүп:

— О, жараткан, берген дагы өзүңсүн, алган дагы өзүңсүн, бечара калкка берген көлөкөңдүн жолун ач, бир өзүңдүн даргөйүндө сактай көр... —деп күбүрөп, кимдир бирөө бышактап жиберди.

Ошол замат капканын кырында турган эки кернайчы айлананы шаңга толкутуп, бапылдата керней тартып киришти.

Эң алдыга жарчы кетти:

— Болот-хан! Болот-хан...

Көчөмө-көчө эл лыглык. Шаңга шаң, салтанатка дем болуп дагы үч мерте замбирек күрсүлдөп, эл толкуну кошул-ташыл, жер термелгендей болуп турду.

—Болот-хан! Болот-хан...

Чоң дарбазадан тартып бектин сарайына дейре чоло калтырбай бойро төшөлүп салынган болучу. Кырмызы туу алдында калкылдайт. Булуттай акбоз аргымак бойронун үстүндө буластап желе басып, Исхак саал эңилибирек олтурган калыбында тизгинди жыя тутуп, былк этпей, эки жакты көз кыйыгы менен гана аңтарып, жүзү нурданып келатты. Бекназар баатыр, Абдылла бек күйрук улаш. Көп аскер...

— Жаңгер! Жаңгер!

Эл деңиздей толкуп, көчөмө-көчө жол бууп, дуу-дуу кыйкырып, дүрдүгүп коштоп баратты. Каада билген карылар жылуу жүз багып:

— Аман бол, ата угул, аман бол!.. Мархамат, ата угул...—дешип эки этеги жырык, шөлбүрөгөн кара чапандарынын узун жеңдерин бооруна алып ызат көрсөтүп калып жатышты.

Эмне берет бул элге? Колунда эмне бар, эмне жакшылыгы бар? Бул төбөсүнө көтөргөн бул журттун үмүтүн, ишеничин канткенде актамакчы? Исхак жамыраган көпчүлүктүү көз кыйыгы менен сыйдырып тиктеди. «Миң тукумунун кордугунан куткарам... Дагы эмне кылыш бере алам?.. —деп ойлоду. Ушул үчүн аттанган, ушул үчүн кара башын сайып жүрөт. Ушул элеби? Негедир ичи түтпөгөнсүйт, ой ага толгоо салат. Төлөөрү, үзүрү көңүлүнүн терецинде аз, кем баа сезилди.

Дүүлүккөн элдин көзүнө акбоз аргымак чубалган булут, Исхактын сөөлөтү чатырап күйгөн жалын болуп көрүнүп кетип барат. Толкуган дуу-дууга, салтанатка шан, сүр кошуп, тынымсыз «ба-ба!», «бу-бу!» деп, кош кернейлер ово термейт.

Шаар бегинин сарайына келип түштү Исхак.

* * *

Махрам сепилин коргоодо аскеринин көбү кырылып, а Коконго келсе «өзүм көтөрүп алдым» деген жээни Насирдин-хан киргизбей кооп, же күрөшкөн элдин ичинде жок, же ордонун ишинде жок, кеңиреп талаада калып турган убагында жерден тилегени көктөн түшкөнсүп, дагы баягы «атасынын эмчектеш тууганы» өзү келди. «Э, адашкандын айыбы жок, кайра үйүрүн тапкан соң...» деди ал, деги эле эчтеме болбогондой кабагы жадырап. Мұңқүрөп отуруп башын ийкеди Абдырахман.

Не кылган менен, арада эстен чыккыс иш жатат. Бу го аргасы жок, а хан даражасы болуп калган адам эмне дейт? Элчилик үчүн, өзү туу болуп турган биримдиктин кадыры, кереги үчүн өткөн айыпты кечирип, көргөн кордугун унутуп, койнун ачып кабыл алабы? Эки жагында тең, канча болсо да, эл турат, куралчан күч турат.

Ошо «адашкандын айыбы жок, кайра үйүрүн тапкан соң» деген накылды бетине кармап, ак байрак көтөрүп, өз жанын оозуна тиштеп, өкүл келди Исхактын алдына. Наркы, берки айтылган кеп жүйөсүнөн аттап өтө албады Исхак да, баш ийкебей кое албады. «Келсин, бексинген дымагын көрөйүн...» деди бир ою, бир жумшарып ақылы жеңип, бир туруп өткөн кеги кайра угуттай тымызын өнүп. Орто, Ботокара кыштагында жүз көрүшмөй макулдашылды.

Коончу абышканын баягы эски короосу.

Исхактын өтө жакын адамдары чогулган. Оң кол тарабында Абдылла бек, сол тарабында Бекназар баатыр, саал артта катчы наиби белгилүү курама Абдымомун бек, көчүп калган жерлерине караган-шак тартылган, камыш каланган эски коргондун ортосунда жаткан баягы өрүк ноголонун үстүндө сол бутун саал сұна, оң бөйрөгүн таянып, эшик жакты карап, Исхак күмсарып отурду.

Эч кимиси Исхактын ичин билген жок. Ал көп эле кеңешчинин кеңешин укту, бирок бир жолу да баш ийкеп же баш чайкап, көңүлүнө уюганын же уобаганын сездирбеди.

Эски коргондун кажыган эшиги акырын кыр-рк деп ачылды. Жежөдөй кичинерип, жежөдөй ак күп болуп карыган Нармамбет датка, артынан дагы эле сөөлөтүнөн

жанбаган, бүркүт кабак Абдырахман көрүндү. Эч ким былк эткен жок. Тырмагын жашырган кара мышыктай тымпыйып Иса-оулия кирди.

Эң артта Абил бий, иреңинен не кубанч, не кооп көрүнбөйт. Саал ийиле Исхак жакка эл катары таазим кылган түр көрсөткөн соң өзүнүн Бекназар үкесине асте жүз багып, асте баш ийкеп, бир уруктун балдары эмеспи, анын да кабагы жазыла калганына көңүлү жылып, анан боюн качырып ошол арттагы бойдон токтолуп, туруп калды. Биригин терс кебин бирине айтпай, кайра экөбүн төң ондоп сүйлөп, көңүлдөрүн ийгерип, данакерлеп, бу «эмчектеш» деген тууганын ара жолдо калганында дагы бир он нукка тартып, тиги те илгерки кыпчагын кырдырып алган көйкөйлүү күнүнөн бери өлөйүн деп өлө албай үйүндө чөгүп жатып калган кары датканы ителеп ордунан тургузуп, билги кишиге бул экөвүн өткөн тарыхтан бүгүнкүтө сабак болор бир кейиштүү риваят кылышып, алып келген ушул кымырылган аяр экени сезилген жок.

Кары датка, аса таякчан, жакын келип, калтылдап салам айтты:

— Ас-салому алейку-ум...

Дагы эле бек сөөлөтүн коё бербей, саал башын ийген болуп, он колун көкүрөгүнө алган болуп, кары датканын айткан саламын гана күбүрөп кайталады Мусулманкулдуң баласы.

«Чабылар баш болсо, бүгүлсөң да чабылат, бүгүлбөсөң да чабылат!» деп турду кашкөй көңүлү.

Исхак калтылдап араң турган кары датканын сакалын сыйлады, ордунан тура келип:

— Ва-алейкума ассалам... — деп токтоо алик алыш, кош колдоп көрүштү. Бул ракымга жетине албай, көптү көргөн кары датка жыртайган кызыл көзүнө сыйылып жаш кылгырып:

— Углум!.. Кем болбо, углум...—деп, калч-калч этип араң сүйлөдү.

Өрүктүн ноголосуна колтуктап барып:

— Отурунуз, датка ата...—деди Исхак.

Эки жак төң кут этпей, анын бул сыйыктыгына тен коюп, баары ичтен ыраазы болуп, таң калыш, карап калышты. «Эл көрүп, каада көрүп калган экен!...» —деди Абдылла бек ичи жылып.

Учурашуу кезеги Абдырахманга келгенде, Исхак иреңи бузулуп, мелтейип суук тиктеди.

А байкалбаган аяр бий адеп сактагансып бир ордунда, жымыйып тиктеп турду, ошол тапта нечен түркүн ой өкчөп. «...о баягы өзүң менен өзүң жоо убак бир башка эле — бириң өлүп, бириң калгансың, бириң кырып, бириң кырылгансың... Бүгүнкү түрү бөлөк, тили бөлөк, дини бөлөк, тыштан келген жоо убагы бир башка — ушул азыр эстүү эл бир дөбөгө чогулат, эстүү жүртбашы бирөөнү өзүм дебей, бирөөнү жатым дебей, кошуп алат... А эс болбосо, аттиң ай, кеткетиндин келгени ошо — башыңдагы багың, алдыңдагы тагың түгүл... —кан ордосун, кайран өлкөсүн алдырат...» деп, шырп эткен сөздү, жылт эткен көздү жаздым кетирбей, былк этпей катып турду.

— Келдиңизби? — деди үнүн басмырт чыгарып, таба, мыскыл кошуп.

Абдырахман:

— Тагдырдын жазганы экен...—деди селт этпей. — Неге кекеткидей?!

Дөөлөт консо бир чымындын башыга
зымырык күш салам берур кашыга!

Келип турганыбыз ушу...

Исхак Абдырахманды кызыгып тиктеп, башын акырын ийкегилеп, бир ууртун тартып мыйыгынан жымыйды:

Жапалак үкү мактанса
жардан чычкан алдым дер,
жаман тууган мактанса
жакшысын буттан чалдым дер.

Абдырахман абтабачы, эч качан мындай сөздү укпаган, ормоюп карады. Исхактын чаар иреңи сур тартып, көзү заардую жылтылдады:

— Мен ким элем? Иштин талуу жери мен белем? Ырас айттыңыз, ким элем, элдин өзү дөөлөт кондурган чымыны, элдин сунган найзасынын учу гана эмес белем?! — деди катуулап. —Менден бак талашып, тууган болуп койнума кирип, жылан болуп мойнума оролдуңуз, жол болуп алдымга созулуп, түзак болуп бутумдан чалдыңыз. Ойлоп багыңыз, сиз мени гана аксатпай эзил жүрттү аксатып таштадыңыз! Өрттөй шатыраган кол кайда?! Капкалуу шаарлар кайда?!

Абдырахман нестейди. Эмне дейт?

Нарманбет датка ортого түштү:

— Э-э... углум... —деп маани айтты. —Мусулманкул көктүн уулу ошол катасын ондош үчүн келип олтурбайбы, сен өзүң үчүн эмес тагдырын мойнуңа жүктөгөн бечара элиндін биримдиги үчүн ошол катаны кечиргени жүз көрүшүп отурган жоксунбұ, айланайын?

Исхак да, Абдырахман да соолугуп, сөз жүйөсүнө тен коюп туруп калышты. Көптү көргөн кары датка маани улады:

— О, жаранлар!.. Ушул мұңқурөгөн бойдон туулган эмеспиз энеден биз дагы, чачыбыз күнгө агарған эмес биздин дагы. Биз дагы жол баштап көргөнбұз, кол баштап көргөнбұз.

Кырды кырдай басканбыз,
душманым түшүп калсын деп,
кырга оро казганбыз.
Өзүбүз казган орого
өзүбүз түшүп, өлүп кала жазганбыз.

Уккансыңар, кабарыңар бар, кармашканбыз биз дагы, биздин кармашыбыздан, о, бүткүл кыпчак уругу тукум курут боло жаздаган, жаранлар!.. —Ал энтигип, кыркыр жетөлүп, өрүк ноголого кайра көчүк басты:

О, ат башына күн түшсө
ооздук менен суу ичет,
эр башына күн түшсө
өтүгү менен суу кечет,
эл башына күн түшсө

кыштын күнү үй чечет...

Мына, эл башына иш түшүп турганда, бак талашуу, кектешүү журт камынан зарылбы акыры?!. Ичтеги кирди жууп, төштү төшкө тийгизип табышкыла...

Сөз жетти. Исхак астейдил жумшарып, Абдырахмандын кабагы жайылып, экөбү төштү төшкө тийгизип кучакташысты.

«А шүгүр...—деп алды тыякта Абил бий, — билгилик кылды... билгилик кылды... мындан наркысын дагы көрө жатарбыз...»

— Бек, — деди Исхак, — өткөн кылышыныз кечиримдүү, себеби ушул ки, сизге таарынууга гана акыбыз болгон. Мындан наркы шарт башка, үкүк башка...

Абдырахман кеп маңызын сезе:

— О, албетте, аллаяр...—деди, эми майышып, хандын өтүмдүүлүгүн мойнуна алып, төмөн бүгүлүп: — Бир алла сүйүп бак берген, эли сүйүп так берген адамга ар пенде жаны менен кызмат кыларын, каны менен жооп берерин билебиз... — деп, өңүрүнөн өөп тооп кылды.

Иш жакшылык менен бүткөн соң, баары кубанып, коончу абышка чарпаясына чакырып, ширин көкчө сойду.

Ошол түнү Исхактын түшүнө ажыдаар кирди.

* * *

Исхак ойгонуп, ордунан өйдө болуп, жүрөгүнүн дүк-дүк эткенин козголбой караңы бөлмөдө үңқүйүп көпкө отурду. «Мына, —деди ою, — каралай көз калың журт ак кийизге салып, жерден төбөсүнө көтөрүп, эки тизгин бир чылбырын колуңа карматты — эми сен өкүмдарсың! Кана, эми эмне иш кыла аласың?..»

Эрте мененки намаздан соң ал өтө жакын нөкөрлөрүн, аскер пансаттарын чогултуп, кыдырата тиктеп отуруп:

— Эми, жакшылар, жөнөй берсек болобу ордобузга? — деп, суроо койду акырын.
— Албетте.
— Урушта туруш жок.

Исхак:

— Орус аскерине өзүбүз барып тийишпейбиз. Ушу бүгүн биздин ак дилибизди түшүнсүн үчүн, бизге бөөдө каршыкпасын үчүн жарымпашага элчи жиберебиз. Албетте, азырынча биз менен алакага келе койбос, анткени ордодо ким отурса ошону менен сүйлөшөт, ошондуктан биз сөзсүз ордону алып, Мин түкүмүн өлкөнүн ээси катары жарым паша менен шартнама кылып отурган укугунан ажыратышыбыз зарыл. Мына, эртеңден баштап кылар ишибиз ушул.

Пашанын сураганы — буйругу.

— Сиздин өкүмдарлык ыйык эркиңиз! — деп, кашкайып ыкрагарлык билдиришти баары.

Исхак томсоргон калыбынан өзгөргөн жок:

— Илгери эки жолоочу жол жүрүп келатып, бири «Ой, наркы кырга кантип чыгабыз?» деп, жүрөкзаада болуп, жолдошунан сураптыр. Анда жолдошу «Алдыбыздагы кырды ашып алалычы, наркысына жеткенде көрө жатарбыз!» деген экен. Менин берер жообум да ошол. Оболу ордону алып, ишибиз оруска келип

такалганда алар менен кандай алака кыларыбыз көрүнө жатар...—деп, кеңеш ақырын келечекке таштады.

Исхак өз туусуна бириккен кошундун эсебин тактады. Эки жыл бою көп сыйноодон өткөн, куралы, биримдиги жакшы, урушка жарамдуу чыныгы эргишичи аскер 20 миндей экен. Абдырахман баштаган кийин кошулган бектердин 10 мин аскери, Өзгөн, Ош, Анжиян, Маргалан айланасынан тапкан куралын көтөрүп атка минип чыккан каракелтек эл болуп, баш аягы 70 мин ашуун кошун жыйналган эле.

Жоортуулдун жолун болжолдош үчүн эртеси аскер кеңеши болду.

Ошол кезде Кокондун өзүнөн чыкчу насталик деген саргыч кагазды оймо-чиймелүү сыр тактага жайдырды да, Исхак бир аз ойлонуп, үңүлүп турду да, күш канат калам менен насталиктин бир четине үч тегерек чийди, андан соң жаа сыйзы да, жебесине окшотуп ортосуна бир сыйзык түшүрдү. Ал тизилип карап тургандарды алдыртан тиктеди. Бири чекирейип, бири бүшүркөп, анын эмне кылып жатканын эч кимиси али түшүнбөдү. Насталиктеги сыйзык биринин көзүнө жебелүү жаа болуп көрүнсө, бирине учуп бараткан канаттуунун сүрөтүнө окшоду.

Исхак насталик кагаздын тиги четине чоң тегеретип сыйып, ичин чиймелеп карартты да:

— Көрдүңөрбү?..—деп сурады ақырын.

Тургандар:

— А, таксыр... Көрүп турубуз...—деп дуу эте калышты. Жалгыз Абды момун бек ооз кыбыраткан жок. «Йе, күдай, өзүң сакта!.. Жандуунун да, жансыздын да сүрөтүн түшүрүү чоң күнөө эмес беле?.. Калам-и-Шарифден кабары бар мусулман ушу будпарастын ишин кылганы кандай, о бир кудай?!» деп оюна коркунуч кирди.

— Мына бу бүркүт! — деди Исхак калам менен сая көрсөтүп. Абды момун бек селт этип жакасын кармана берди. Исхак аны алдыртан байкап, бир кыя тиктеди да, сөзүн улады:

— Окшошибү? Бүркүт! А мына булар... —Ал үч тегерек чийинди сайды. —Бүркүттүн түнөк кылган бийик аскалары! Тиги... —Насталиктин бир четиндеги чоң тегеректи сайды. — Бул чоң уя! Уяны каргалар ээлеп алышкан. Мына, бала бүркүт жетилип, ала барчын болуп, эми каргаларды кууп чыгыш үчүн учуп чыкты...

Күлүп калышты. Өкүмдар тамаша кылып жатат деп ойлошту. Исхак күлгөн жок.

Заматта бирда бирөөнүн ууртунда күлкү калбай, кайра баары мыдыр этпей калышты.

— Ушул бүркүт биздин көтөрүлүш, ушул турган сиз, биз! — деди Исхак. — Жетилип чыккан бийик түнөктөрү Наманген, Өзгөн, Ош, Анжиян, а талашкан чоң уя өлкөнүн ордосу Кокон.

Дуулдап калышты.

— Көп жашан, таксыр!

— Бул эмне эле десе! Эми бүркүттүн чабытын чийип көрсөтүң!

Исхак жай сүйлөй баштады:

— Эң оболу бүркүттүн өз түнөгү бекем болсун. Намангенте 5 мин, Өзгөнгө 3 мин, Ошко 5 мин. Кол каракелтектин эсебинен бөлүнүп өрүш алсын! — Ал Шаамырза датка менен Ярмат датканы карады. — Сиздер, урматтуу даткалар, бириң элбеги, бириң аскербашы, тандалма аскерден 5 мин, каракелтектен 15 мин кошун алып, мына ушу баарыбызга ыйык, баарыбызга кымбат Анжиян шаарын сактоого калгыла.

Даткалар таазим кылышты.

Исхак:

— Бүркүттүн оң канаты тандалма 5 мин, Уали, сиз башчы. Сол канаты 5 мин, Бекназар баатыр, сиз башчы.

Саркерлер таазим кылышты.

Исхак:

— Күш канаты менен учат, күйругу менен конот. Жардамчы кубат болуп, өз жигиттериңиз канча болсо ошонун баары, Абдыомонун бек ага, сиз башчы. Сиз, Абдырахман бек ага, ушул кошунага ыктайсыз.

Бектер ыкрап болушту:

— Сиздин пашалык эркиңиз...

Исхак:

— Тумшугу тандалма 5 мин сыпай, 5 мин карақелтек, буга Абдылла бек, сиз башчы. Абдылла бек макул болду.

Исхак:

— Эми бүркүттүн чеңгели калды. Чеңгели тандалма мин сыпай, 150 замбирек! Жер тар дебен, Абдылла баатыр, сизден бир аз артта чеңгелди башкарып, биз бололу. Буга макулсуңарбы?

— Күп жакшы! — дешип дуулдап жиберишти.

Исхак насталик кагазга дагы бир үңүлүп алып сөзүн улады:

— Оң канат дайра бойлоп, Балыкчы аркалуу Маргаландын этегинен өтүп, андан нары түз Коконго бет алат. Сол канат Кувасай аркалуу Маргаландын үстүнөн имерилип, андан нары Коконго бет алат. Коконго жеткенде эки канат биригип, Коконду эки курчап камоол баштайт. Тумшук түз жол алып, Маргаланга түз такалат. Эки канаттын азгантай жардамы кошулуп, тумшук Маргаланды алат да, андан нары Коконго жүрүш кылат. Ал эми күйрукчу? Күйрук алыштан караан көрсөтөт, кереги болгон учурда аскер бөлүп жардамга келет, кереги болбогон учурда арттагы душмандын чачылган-бүлүнгөн топторун сыйдырып жооп жүрүп отурат.

— О, эч ким калбаган экен! Баары карышталган экен! — дешип, мактоого сөз таппай калышты.

Исхак:

— Эки канаттын, тумшуктун, күйруктун, чеңгелдин байланышы тынымсыз болсун. Эки жактап, үч жактап жүргүзүлсүн. Менин буйругум өз чабарманым аркалуу. Буйрук жетери менен аткарылсын!

Баятан бери эки көзү чекчейип, баарын байкап, баары ичтен салмактап отурган Абдырахман «Э, бу мынча ақылды кайдан үйрөнүп алган?!» деп, ичинен астейдил таң калып отурду.

Исхак уруш кеңешине катышып отургандарды бир тегеретип тиктеп, сабырkap ойлуу тартып:

— Эми, жоролорум...—деп токтолду, кайра бир сыйра тиктеп, маани айтты. — Каргалар каркылдал жатышат. Уу тиштеп жүргөндөрү да жок эмес. Бирақ, канчалык үнү каттуу чыкканы менен, канчалык жамандыкты камдап жатышканы менен алардын алышак. Каргаларды канатынын алдына калкалап, алдынан сыз өткүзбей, үстүнөн бурчак тийгизбей асырап турган башка тоодон учуп келген темир тумшук алпкаракүш бар...

— Жарым паша! — деп жиберди кимдир бирөө.

Исхак сүйлөй берди:

— Мына ошол темир түмшүк алпкаракушка бет келүүдөн этият болуу зарыл, карааны көрүнгөндө кайгып, кыйгап өтүү зарыл. Колдон келсе...

Эшикten эч ким алдын тоспой турган өзүнүн атайын чабарманы шашып кирип келди. Исхак башын көтөрүп, элтейип, кабар жаман экенин чабармандын түрүнөн дароо сезип, эми аны уккандан коркконсуп, күтүп, оозун жарым ачкан бойдон, чабармандан көзүн алалбай селтейди. Фон Кауфманга жиберилген элчини коштол кеткен эле. Баары таанып, баары нестейди.

— Аллаяр! — деди чабарман аптыгып. — Жарым паша элчини карматып калды.

Жардаган саркерлер, бектер, карт бугудай акылдуу кеңешчилер мелтиrep дем тартпай, Исхактын оозунан эми эмне сөз чыгар экен деп, күтүп калышты. Исхак ийин кага улутунуп эсин жыйды. Кумсарган чаар ирецине кан толкуп, а түгүл жүзү күлө багып, тобокелге баш байлаган эрдин кашкөй кейпине өттү:

— Эчтеме эмес. Иш бүттү деген сөз эмес. Мына ушул катуу кабарды угуп туруп эле, ачууну акылга бастырып, биз ал темир түмшүк алпкаракуштун алдынан чыкпоого, буйтап, кайгып өтүүгө аракет кылуубуз зарыл. Чоң уяны каргалардан тартып алган соң, каргалар уя ээси деген укуктан ажырайт, ал укук бизге өткөн соң темир түмшүк жырткыч күш биз менен алака түзүүгө мажбур болот! Биз мына ушуну эстен чыгарбообуз керек, мына ушуну көздөшүбүз ылазым...

Жыра тарткан, кошумча айтышка батынган киши болбоду. «Туура сөзгө, туура ишке сын жок...» деген ой үстөмдүк кылды баарына.

* * *

Төшөлгөн килемдей түрлөнүп жайылып кең Фаргана мелмилдейт.

Кол менен жасап койгондой, ар кай жерде топудай- топудай сары дөбө. Саз бойлоп, суу бойлоп, тилкеленип, бир жайык менен бир жайыктын ортосуна көшөгө болуп, дүңгүрөп калың өскөн камыш. Малга, жанга жайлуу ылымта, буйга жерлер топ-топ кыштак, алыстан дарагы күдүрөйт.

Ошол мезгил ак төөнүн карды жарылып, ырыскы жерде чачылып жаткан мезгил эле.

Эки жак тилке-тилке эгин жай. Арпа эчак жыйылган, четинде кырманы томурайып, аңызы агарып күнгө жалтырап жатат. Буудайдын оруулганы оруулуп, кырман четине чаркап болуп жыйылып, орулбаганы кыпкызыл болуп желге көлбүп, даны ыдырап төгүлүп турат. Көлмө жерлер бүтүндөй шалпая, шалы да быша баштаган, түбүнөн бака чардап, башы ийилип, жай ыргалып, сарала шайыдай үлбүрөйт. АР кай жерде жаңы ачыла баштаган пахта көрүнөт. Андан нары башы-аягына көз жетпей, тукаба сыйктуу кулпуруп, мала кызыл гүл төгүп, беде жатат. «Бытбылдык! Бытбылдык!» деп, бир көрүнүп, бир жоголуп, бөдөнөсү ээн сайрайт. Тигил саз камыштын түбүнөн тартып, төрбөжүлдүн чийининдей жөөк салынган коон-палек, ар түркүн коону сайдын ташындай, карала, көгала дарбыздары алыстан бөгүп жаткан илбирске окшоп, палегине батпайт. Өтө бышкан «басып алды» коон палегинен өзү үзүлүп, өзүнөн өзү чарт жарылган. Бармактай кызыл кабак аарылар «дүн-ң», «дүн-ң» деп үн чыгарып коюп, шире соруп, сайрандал жүрөт. Сары анжир, кызыл анар, ууздай ак шабдалы бышкан, а жол боюнdagы, эгин жайлардын марзелериндеги өрүктөр күбүп алар киши жок, чачып таштаган алтындай болуп, түбүндө жайнап төгүлүп жатты.

Эч адам көрүнбөйт. Файзабад кыштагы да аңгырап бош калган. Ачыгы ачык, чачыгы чачык. Ээсинен адашкан бир ит көчөдө жалгыз селпендей желип, дубалдын кырында отурган мышыкка тап коюп, жетпеген соң, кайра селпендей жөнөп, каңылдап улуп коюп, тентиреп жүрөт.

Кыштак четинде коончунун сересинин түбүндө жыйып үстүн камыш менен жаап койгон коондорун майкандалап кемирип бир жоор көк эшек турат.

Эл үркүп кеткен. Бир жагынан ордонун аскери, бир жагынан тосмосун жырган көлдөй көтөрүлүшчүлөр капитап келатканда бөөдө кайгыдан качышып, үй мүлкүн, оозго тийип турган дыйканчылыгын таштап, эң мурун сулуу кыздарын, ишке жараган жигиттерин корголотуп, адам жүрө албаган чычырканактуу сайларга, жолборс, илбирс, дончук күпкө кылган түнт камыштардын арасына баш катып кетишкен.

Жер ээн, кыштак ээн, саратан чызылдап, үлл-үлл этип ысык керимсел гана жортуп турду.

Ордонун аскерин Султанмурат бек баштап келди. Ал көлтөйүп, буту кыска эмеспи, үзөңгүнү аттын омуроосуна карай тээп, айлананы ныксырап карап, «Бул жер эмне үчүн бош калган? Эли кайда?» деп да сурабай, кызыктай, ичинде канчалык коркунучу болсада, ат үстүндө үргүлөп, талыкшып, тердеп камыгып келатты. Жанында Абдулазиз ясаулбашы¹ Көп аскер арты көрүнбөй чубалат. Нар, төөлөр замбиректерди бирден сүйрөгөн. Ат түягы кара жолду эзип, чаң бурап, жел ыккан жакка кайра себилип калып жатты. Жұзбашылардын чарчаңы үнү, чаалыккан аттардын бышкырыгы арттан үгулат. Түү кылкылдап, сыпайлардын токуму, жоо жарагы күнгө чагылышып, бирине бири жалганып, арты көрүнбөй чубалган аскер өзүнчө бир жай ийрилип сойлоп келе жаткан эң зор ажыдаар өндүү.

Темине берип, жандап:

- Бек, — деди Абдулазиз ясаулбашы, — кошунду түштөнтөлү...
- Майли... — деди да, Султанмурат бек аттын башын көлөкөнү карай бурду.

Түштөнүүгө буйруқ берилген соң, көп аскер туш келди аттарын коё беришип, өзүлөрү ээн жаткан коонго жайылып, бирден коон, дарбыз көтөрүп, бапырашып, сүү боюна, камыш арасына көлөкөлөп киристи.

Эми алдыга дасторкон жайып, удайчи Султанмурат менен Абдулазиздин алдына ширин тордомо союп коё баштады эле бирөө чаап келип, атынан ыргып түшүп, төбөсү менен тик сайлып таазим кыла берди.

Султанмурат бек оозуна салган бир кесим коонду жута албай эти өсүп кеткен кызыл көзү чекчейип токтоло калды. Бул алдыга кеткен кайгуулдун² бири получу. Абдулазиз ясаулбашы обдула:

- Эмне? — деди катуу. — Тилиң байланып калганбы?!
- Таксыр... Жоо келип калды...

Султанмурат бектин колунан коондун тилими түшүп кетти. Абдулазиз ясаулбашы ордунан атылып туруп:

- Ур! — деди дабылпаска, өзү шашып жоо киймин кийе баштады.

Дабылпас дүңгүрөтүп дабыл согуп кирди. Туш келди тараган көп аскер кымкуут түшүп, кай бирөө куралын таптай, кай бирөө атын таптай, кай бирөө өз онбашысын, өз тобун таптай кыжы-кыйма болуп кетти. Жұзбашылар атчан кыйкырып чабышып,

¹ Ясаулбашы — аскерлик даражасы, жасоолдордун башчысы.

² Кайгүл — чалғын, чалғынчы.

жигиттерин чогултуп, адашып жүргөндөрдү эчтемесин калтыrbай сөгүп, күпүлдөп, жоо ороп калгандай аң учту, карбаластап калышты. Султанмурат бек оозу жарым ачылып, эки жакты карап, те алыстан көрүнгөн өз сыпайларын тааный албай, каптап келаткан жообу деп, биротоло алактап калды.

Абдулазиз чымкый кара аргымакты ойното чаап, көп аскердин башы-аягына кыдырып, тескеп чыкты да, жүзбашыларды чогултуп, согушууга онтойлуу өңүткө бөлүп, ар кимисинин үбагын, кезегин түшүндүрүп, кайсы жүздөн кийин кайсы жүз ат коюш керектигин, сыгылбай, топурабай, куру чuu көтөрбөй, акыл менен, көз менен уруш кылууну катуу көрсөттү.

— Сиз бери келиң, мындай,—деп замбирекчи сарбаздардын жүзбашысына колу менен өңүт көрсөттү, — о тиги кичинекей жоносчону көрүп турасыз а, а жакшы көрүп турсаңыз, так ошол жоносчону сиз ээлейсиз, энди те тиги орулбай жаткан буудайды көрүп турасыз а, кырк замбиректи ошол буудайдын нары четине жоо келе турган четине мелжетип коёсуз, биз ушул жерден жоону тособуз, жоо улам көбөйүп ағып киргенде, угуп алыңыз, арт жагына кырк замбирек менен согласуз, тыным болбосун, жыйырмасы ок салгыча жыйырмасы атып турсун, кайта жыйырмасы ок салгыча кайта жыйырмасы атып турсун, жоонун агымын токтотосуз. Эми сизге муну катуу эскертемин, эгер мурун ок чыгарып, замбирек бар экенин билдирип койсоңуз, же замбиректи таштай качсаныз, угуп алыңыз, сизди замбирек менен өзүм атып таштаймын, жазаңыз ушул.

— Куп, аскербашы...—деп, таазим кылды жүзбашы.

— Куп болсо, барың энди!

Жүзбашы замбирекчилерин көздөй дүпүрөтө чаап кетти.

Султанмурат бек улам жоо келчү жакты каранып, ичинен титиреп, титирегенин билдирибеске тырышып, эрдин бек кымтып, айланчыктап, нары-бери бастырып, көз көрүнөө тынчы кетип турган эле. Абдулазиз ясаулбашы сулуу чертилген, кыска, быжыгыр кара сакалын сыйпалап, алагар көзү ойлуу, Султанмурат бекке буруулуп:

— Бек, — деди сылык, муңайым, — качкан да кудай дейт, кууган да кудай дейт, кудайга сыйынып, ушундайча уруш кылабыз эми. Дагы кандай асыл акыл бергейсиз?..

— Эмне айтайын? — деди Султанмурат бек, — сиздин билгениңиз менин билгеним, сиздин буйругуңуз менин буйругум, ясаулбашы!..

Ошол учурда чуулдаган кыйкырык чыгып калды. Селт эте түшүштү. Те алыста эки атчан кубалашкан таандай караңдашып, кайгып чаап, жоо келет деп турган жакка кетип баратышкан экен. Артынан беш- алты сыпай кууп токтоп калышты. Чуу чыгарып кыйкырган ошол сыпайлар эле. Абдулазиз ясаулбашы колун серелеп карап, эки атчан бир дөбөдөн нары имерилип кеткенге чейин тиктеди да:

— Гм, — деди башын ийкей, акырын, — жоонун кайгуулу... жакындап калышкан экен...

Жалжал тиктеп, эмне дәэрин билбей, Султанмурат бектин үрөйү учту. Абдулазиз жер тиктеп, демин ичине алып, тыңшай калды. Те алыстан адам үнү чыкканып, аккан суунун шыбырты окшоп, жер дүңгүрөп, калың атчан келе жаткан окшоду. Шыбырт улам даана боло баштады. Бүт аскер дем тартпай угуп турду. Султанмурат бектин өңү өчүп, ичинен келмесин келтирип, «Э, кудай, даргәйүндө сактай гөр!...» деп күбүрөп, ачык эле калтаарыды.

Бир убакта утуру бетмаңдай жактагы дәбөдөн бир атчан көрүндү. Дәбөнүн эки жагына кыркар тартып токтоло башташты. Улам көбөйүп келди. Көп өтпөй дөңдөгү атчанга эки канат болуп, канаттын учу көрүнбөй, баары атчан, баары жаракчан, арасынан жылчык көрүнбөй, аска болуп тирелди. Дөңгө айчыктуу туу сайылды. Дөңдөгү чоюндан жасалган өңдүү, алп киши, алдындағы куланчаар аты жер жыттап, жер чапчыйт. Султанмурат бектин көзүнө ал баатыр кара чаар жолборс минип тургандай көрүндү.

Бекназар баатыр булдурсунду бүктөй кармап чекесине алып, жер танабын көзү менен өлчөп, бетмаңдайындағы өмбүл-дәмбүл жерди, кылка камышты, алдында шырдактай жайылып жаткан түздү көзү менен аңтарып карап турду. Ордонун аскери бөрү тил найзадай кылышып, үч кабат кылышп тизилген, те топ киши турган кашатчаны кыркалай дагы үч катар кююлган. Бөрү тил жиреп кирсе, эки канат болуп турган аскер эки жактан оролуп, кычкачтай сыгат. Бүт куралын шаймашай кылышп, ордуунун такшалган колу, иргелген колу мыдыр этпей катып турушат. «Жакшы өңүт алган экен...» деп ичинен ойлонду Бекназар баатыр бүгүнкү кыргын катуу болорун сезди.

Эки жагында эки кайгуулчук турган эле. Бекназар баатыр:

- Саны канча? — деп сурады, ордо аскеринин өңүтүнөн көзүн албай. Кайгуулчунун бири:
 - Беш миң ашуун көрүнгөн, Бекназар аке... — деп жооп кылды.
 - И, андай болсо, бул турган беш миң чыкпайт, тандалган миң сыпай тетиги жал камыштын артында бугуп турган экен анда. Замбиреги кайда экен булардын?

Бекназар баатыр унчукпай ойлонуп, көпкө туруп, он ийни жакка башын бурду. Он, канатка чапчу жигит теминип келди:

- Лап-бай, баатыр ага...
- Урушта туруш жок, биз азыр тийише баштайбыз, — деди Бекназар, — Уали саркерге чап, алысырактан тездеп өтүп жоонун бугуп турган колуна тийсин, «канын энчиси ошол жакта бөлүнүп коюлуптур» де.
- Куп, баатыр ага! — Жигит чу коюп жүрүп кетти.

Бекназар жер өңүтүн улам тегеренип карай берди. Замбирек көрүнбөйт! Анын жүрөгүнө ушул күдүк болуп турду. Те туура жактагы жоносто кырка жыйылган чөмөлөлөрдү көп имерип тиктеди. Бирок жанында кыбыр эткен жан жок эле. Замбирек кай жерден атылса башкага карабай замбирекчи сарбаздарды көздөйсүңөр деп, сайлуу кара мылтыкчан жүз мерген бөлдү.

Ушул учурда тиги дөңдө Абдулазиз ясаулбашы жүзбашыларына керектүү жаңы буйруктарын берип турду. Анын жүрөгүн ейүгөн көтөрүлүшчүлөрдүн көптүгү. Улам арты чаң ызгый, ат кулагы тийишип, адам башы кылка-кылка, жер майышкан көп кол. «Канча сан болду экен?» деп, жүрөгү сыйзап ойлонду. «Жоо жарагы чактуудур! Жыгачтан учтаган күү найза, табылгынын дүмүрүнөн кургаткан чокмор, барында кылыш, азында кара мылтықдыр?! Тийишип көрсөк бекен?..» деди бир ою, жарымпаша берген жүз бат атар мылтык бар, ал ошону медер тутту.

- Сиз бери келиң!.. — деп, мерген башысын өзүнө чакырып буйрук айтты. — Сиз тетиги жал камышты көрүп турсаңыз? А жакшы көрүп турсаңыз, жүз мергенди так ошол жал камыштын жээгине жаткырасыз, ок текке кетпесин, ашыкпай, коркпой, түз мелжетип ок чыгартасыз. Кайраттуусун! Куралы мыктысын! Уктуңузбу?..
- Куп болот, аскербашы!..

— Күп болсо барың энди...

Күн так төбөгө келип, ава үп болуп дымып турган эле. Көтөрүлүшчүлөр чабуулду биринчи баштады. Миндей тандамал баатыр он кабат болуп, акырын жылып жөнөгөн жардын көчкөнүндөй тегиз атып, дабылдар дүңгүр кагып, киптей жөнөдү.

Султанмурат бек «Жараткан, өзүң калка боло көр!..» деп, калчылдай баштады.

Күмсарып турган Абдулализ ясаулбашы анын кебетесин көрүп:

— Бек, сиздин азиз каллеңиз үчүн бу дүйнөдө да, о дүйнөдө да сурак бергим келбейт, — деди кыжыры келип, — сиз бүктүрмага өтсөңүз, ал жердеги аскерге башкөз болуп, биздин урушту алыстан көзөмөлдөсөнүз дагы, керек чакта мен кабар кыламын, өз удайчыларыңыздан башкасын толук бизге көмөккө салсаңыз.

— Жакшы кеп!.. Макул...—деп, ошол жерден эле аттын башын артка кайрыды Султанмурат бек. Абдулазиз «Жаны эле ширин булардын!» деп, жек көрүп, артынан чакырая тиктеп:

— Бек! Галавачы пашага жигит чаптыра көрүн, бек!.. —деп үн салды. Буларга тутумдаш генерал Головачев, генерал Троицкий аскер менен келаткан болучу. Султанмурат бек кайрылып кароого жарабай, сөз маанисин толук да укпай, «Макул... Макул...» деп, сопондото желдирген бойдон артын карабай кетти.

Көтөрүлүшчүлөр улам жакындап келе жатты. Же кыйкырганы жок, же обдуулуп ат ойното чапканы жок, баары бирдей жорттуруп, ат түягынан жер дүбүр-дүбүр этип, кандайдыр бир тажаал сүр коштоп, улам жакындап келе жатты. Баары кылышты бир сууруган, баары бирдей тик көрүп, шилтениүүгө дапдаяр, күнгө жалт-жулт этип, баары бирдей кылкылдайт. Эң алдында, эшик төрдөй алдыда куланчаар аргымак элирип, камыш кулагын бир жапырып, бир тикчийтип, тыбырай жортот. Үстүндөгү алпатан баатыр ыргытып сабынан кайра тосуп наркескен кылышын ойнoit. Те нары дөңдө айчыктуу туунун түбүндө он эки карыш тай казандай дабыл тынымсыз дүңгүрөп, баатырларды коштоп, демине дем, сүрүнө сүр кошуп, тынымсыз дүңгүрөп жатты.

Абдулазиз ясаулбашы тагдырына сыйынды. Көк чалма менен башын оротуп, үстүнө кара темир туулга кийип, кара күштүн канатынан кылышын ясаулбашылык жарлыгын ондонуп, бир кубарып, бир шерденип, дем тартпай карап турду. Анын да деми аз эмес! Эки жагында зымырык күштүн канатындай жайылып ордонун иргелген көйкашка сыпайлары турат. Не деген кыргындарды көрбөгөн, не деген шыркырап аккан канадарды кечип өтпөгөн?!

— Керней! — деди ясаулбашы эрдемсий.

Ошол замат кернайлар жер жарып, дабылдар дүңгүрөп кирди. Эки жоо дабыл, кернай, ат дүбүртү жер теңсөлтип, эки тоо бири бирине карап урап жөнөгөн сыйактуу тажаал айбат, сүр менен беттешти.

Чымкый кара аргымакты чимирилтип:

— Йа, алла! — деди Абдулазиз ясаулбашы.

Куланчаар аргымак төрт аягы менен тең бийлеп:

— Йа, ата арбагы! — деди Бекназар баатыр.

Эки жоо тең ат коюп жиберишти. «Ур!», «Сок!» деген өчтүү, заардуу үндөр зиркилдеп, эң алды куюн сыйактуу аралашып кетти. Наркескен кылыштар жарк- жарк шилтенип, аттар кош аяктап тура калып, кылыш күү найзаны сыйндырып, кылышты каскак кагып түшүрүп, жакындап чапма шылк этме, чоюнбаш эрлердин чокусуна былч-былч согулуп, кай бирөө аттан бөрт учуп, кай бирөө мурдунаң кан түтөктөп агып, ат жалына

өбөктөп жыгылып жатты. Ээри бош калган аттар бөктөрүнчөгү дүңкүйүп, тизинге чалынып, темир менен адам бир аккан кара селдин арасында чыга албай чырылдап кишинейт. «Йа, алла, өзүң колдо!», «Йа, ата арбагы өзүң жар бол!» деп, эки жактан тең баатырлар айкырып качырышат. Эки жоо улам бири мойсоп, жиреп, улам бири артка чегинип, улам бири бир канаттан толгой чаап, эч бөлүнүшпөй, эч аянышпай бырчылдашты.

Бир маалда кырка чөмөлө турган дөңдөн удаама- удаа дүңкулдөтө замбирек атылып калды. Огу көтөрүлүшчүлөрдүн артын кесип, «күрс!, «күрс!» жер челип түшө баштады. Кол таруудай быркырап качты. Бекназар куланчаар аргымактын жалына өбөктөп, кылыш булгалап, «Октоң кач! Октоң кач!» деп кыйкырып, андан нары колду сыпайлардын бир канатын көздөй, ошол жакты жемиртип кирмекчи болду. «Толгой! Толгой! Толгой чап...» деп, өзү онду-солду кылыш шилтеп кетти. А Абдулазиз ясаулбашы толготтурбаска аракеттенип, бут сыпайларын көтөрүлүшчүлөрдүн кара селин кайра каптатып, кайра сыйтырып, наркы замбиректин огуна кептеттирмекчи болду. Тынымсыз замбирек атылып, кулак тунуп, ат үркүп, ок түшкөн аймак быт- чыт, чаң ызыгып жатты.

Чымкий кара аргымактын үзөңгүсүнө тура-тура калып, ясаулбашы «Ур! Ур! Тааныткыла энесин үч коргондун кайкысынан!» деп, замбирекчи — сарбаздарына дем берип, оштонуп, шерденип, ойдолотуп турду. Ошол учурда жүз мерген ат үстүнөн кара мылтык сундуруп, замбирек турган дөңдү качырып чыгышты. Кара мылтык «даң-ң!», «даң-ң!» атылып, огу замбиректерге чарпып тийип, сарбаздардын шаштысын алыш жиберди. Абдулазиз ясаулбашы замбирекчилерге ошол замат бир жүз сыпай бөлдү. Ошол замат көтөрүлүшчүлөрдүн бир канаты созулуп чаап, имерилип, замбирекчилердин артынан каптап чыкты. Жакындан атылган окко карабай, жыгылганы жол-жолдо калып, бирок суу сыйктуу агып, замбирек орнотулган дөңдү бир жайпап өтүштү.

Тарс! Тарс! Капылдан мылтык атылат. Улам ондон, бештен баатыр аттан ооп түшүп калып жатты. Тарс! Тарс! Бекназар баатырдын жүрөгү селт этти. Тарс! Тарс! «Э, ата арбагы! Орус мылтык ко?!» деп, Бекназар четтеп чыга берип, эки жакка серп салды. Эчтеме көрүнбөйт. Тарс! Тарс! Улам ондон, бештен баатыр ат жалына кулачтап жыгылып жатты. Бекназар куланчаар аргымактын жалына өбөктөп чаап барып, жал камыштан кылактап өтө бергенде жакын эле жерден орус мылтыктын үнү «тап!» этип, ок кыйылдап желкесинен өттү. Ал бүйтап чаап, те алыстап барып, жал камыштын түбүнөн кичинекей көк түтүн бурк-бурк дей түшүп, артынан орус мылтыктын заар үнү тарс- тарс чыкканын даана көрдү. Ал:

— Момун! Момун! — деп кыйкырды. Чабуулга кезеги жакындап калган Момун саркер чаап жетти:

- Лап-бай, баатыр ага...
- Кыйратып сала турган болду орус мылтык! Жал камыштын түбүн кара...

Момун саркер чү деп аргымагын теминип жиберди. Артынан беш жүз кол селдей акты.

Ордонун мергендери көтөрүнгөн бир чоң баштыктан пактасы бар эле. Ал атканда мылтыкка жаздык, тыяктан ок келгенде калканч болучу. Ок пактага биртке кире түшүп, бир жерин булайта коюп гана өтөт, мергенге эч сака жетпейт.

Момун төрт тарабынан капитап кирди. Орус мылтыкчан мергендер орундарынан тура калып, качып атып, буйга жерге жата калышып, кайра тарсылдатып атып, уруша башташты. Аты курч азаматтар аралашып калышты. Кай бири тура качкан мергенди желкеден алып, көкбөрү сүйрөгөндөй дырылдатып баратып, башка бир мерген аткан окко учуп, ат жалына жыгылып, ат кеткен жакка кетип да жатты. Момун жараптуу жолборстай оозун ачып качырып, чоң кара сакалчан сарбазга жетти. Сарбаз алаңдап, баштыгын кош колдоп төбөсүнө кармай берди. Пахтасы чубала түштү. Сарбаз бир мұдурулуп, мөңкөндөп, жыгылып кете жаздал барып, аңға түшө качты. Кылыш шилтеп, эмне үчүн мерт кыла албаганына ыза болгон Момун кайра атырылды. Ошол учурда кара сакал сарбаз мылтыгын бетине алып калган экен, Момун аттын бир капиталына боюн таштады. Тарс! Ок түтүн аралаш күү этип аттын жалынан ашып кеткендей болду. Момун жетип сарбазды ат жалына басты.

Кылыш жарк-жарк шилтенип, орус мылтык бадырап атылып, кимдир бирөө бакырып, кимдир бирөө ыйынып онтоп, кимдир бирөө эчтеме үкпай, эчтеме сезбей, иреңи жымыйып тыптынч жан берип жатты.

Абдулазиз ясаулбашы урушту карап, замбиректери, орус мылтыкчан мергендери кысымга түшкөнүн, ошону менен бирге көтөрүлүшчүлөрдүн күчү үч бөлүштү болуп турганын көрдү. Замбиректин үнү тып басылды.

Көтөрүлүшчүлөр эрегишип, өчөшүп, кайра күчөп капитады. Дагы куланчаар аргымак ыргыштап, оозунан ак көбүгүн омуроосуна сампарлатып, үстүндөгү алпатан эр наркескен кылышын онду-солду шилтеп, заар үн салып, чаңырып келди. Дабылдардын дүңгүрүн, кернайлардын айкырыгын эми баатырлардын «Хайт! Хайт-тайт! Хайт-тайт!» деген кыйкырыгы басып кетти.

Абдулазиз ясаулбашы «Каптасын!» деп буйрук берип, буктурмага Султанмурат бекке жигит чаптырды.

Чабарман эптеп кымкууттан чыгып, ичи саздуу калың камышты аралап, араң өтүп барып жер сыйпалап калды. Нары-бери кыйкырып чапты. Эч ким жок. Султанмурат бек альстан кыргынды карап туруп, жанынан түңүлүп, артынан кара таандай чуулдап капитап Уали саркердин колу чыкканда эле алдындағы атын созултуп чаап качып кете берген болучу.

Тыякта Абдулазиз ясаулбашы көмөктөн али үмүт үзбөй, улам алаңдап артын каранып, кан кечип, кан кусуп кармашып жатты. Бир маалда ал жактан да көтөрүлүшчүлөр капитап чыкты. Баатыр ясаулбашы оттун ичинде калды.

Сакалы ээрдин кашына түшкөн, узун бойлуу, кары сыпай «Йа, алла! Йа алла!» деп зикир салып жиберди. Жеңиш эмес, эми кара жандан түңүлгөн сыпайлар үйрүлө, коркуубу, эрдемсүүбү, баары бирдей дуу көтөрө коштоп кетишти. «Йа, алла!», «Йа, алла!» деп, зиркилдеп кошуулду. Алар жанды оозуна тиштеген кашкейлүккө өттү.

Эки жоо улам эрегишип, улам өчүгүп, улам бири толгой чаап, улам бири бөрү тил найза болуп жиреп кирип, аёну да, аянууну да унутуп, эстен кетип бырчылдашты.

Уруш кечке утур ордонун аскери Абдулазиз ясаулбашы баш болул тегиз сулап жыгылганда гана басылды.

Жана гана ырысъы жайнап турган жер боорун адам өзү тебеледи, өз каны менен саз кылды. Сенселген буудай, үлбүрөгөн шалы тыптыйпыл болуп, ным жерден чаң чыкты. Дүйүм мөмө, коон, дарбыз ат туягына эзилип, жексен болуп ылайга аралашып, канга аралашып жуурулду. Кара жерден бырыксып буу көтөрүлдү...

Эртеси жеңиши сүйүнчүлөп, күттүктап, Исхактын алдын чабарман тосуп чыкты. Исхак сүйүнчүсү үчүн аттан эңилип жигитти күчактап өптү. Тышына шүүшүн чыгып канжыгасында жүргөн баштыкты алып, оозун чечип жигит Исхактын алдына кармады.

Исхак үңүлүп тиктеп:

— Йе, бул эмне?..—деп чоочуп кетти.—Кимдин башы?..

Чабарман баштыктын түбүнөн кармап башты жерге түшүрдү:

— Таксыр! Баатырлар сизге тартуу кылышты!

Абдылла бек эңилип:

— Э, жакшы тартуу экен, таксыр! — деп жиберди. — Абдулазиз ясаулбашынын башы экен. Ордонун иши бүтүптур! Бул адам эң акыркы мыкты аскербашысы болучу. Бүттү! Мындан нары жол тороп эч кимиси чыга албайт эми...

* * *

Ишенген ясаулбашынын кыйрап калышы Насирдин-хандын ындынын өчүрдү. «Эми арга не болмокчу? Бу селсаяк ушунча кутуруп кеткенби?!» деп, аны санаа басты. Мындай күндөрдө чылым, мусаллас гана көңүл жубатты.

Бир кечте эшик ага:

— Өкүмдар... азирети Султанмурат бек... — деп кабарлады.

Насирдин-хан бурулдатып чылым тартып, көзү жашылданып, өзүнөн өзү мылжыйып, жумшарып, бул дүйнөнүн көйүн такыр унутуп, жаны жай алгансып, ыксырап отурган эле. Ал ойсуз жылмайып, кашын бир аз көтөрүп, киргиз дегендей акырын башын ийкеп ишара кылды.

Эшик ага кетенчиктеп тез чыгып, тез эле Султанмурат бекти ээрчитип кирди.

Султанмурат бекте да өң кеткен, суюк сакалы сербейип, эки көзү алайып, жүдөгөн. Оозу кургап турган таандай ээрди кеберсип, хан үкесинин каарынан жүрөгү үшүп, салбырап таазим кылып, үнү калтырап салам айтты. Насирдин-хан анын кебетесин имерип тиктеп, иштин жайы ага белгилүү, башын өкүнө ийкеди:

— И? Жан алгыч кууганбы сизди?..

Султанмурат бектин кулагына какшык угулду. Ал дит бага албай, ошол салбырап таазим кылып турган бойdon баш көтөрө албай:

— Өкүмдар...—деп, үнү карғылданып, актанып сүйлөй баштады. — Бир кудай өзү күбө, селсаяктын каракчыларынын ичине азезилдин өзү кирип алганбы... тим эле, кудай бетин нары кылсын, кутурган карышкырдын үйрүндөй... Гм... Анан ошентип...

Насирдин-хан жек көрүп тиктеди. «Күпүйгөн ашкеби! деди ичинен. Жанынын этин жеп, колдо бар аскерин берип, баатыр Абдулазиз ясаулбашыны кошуп, «Галавачы пашага кара бол, көмөк бол, селсаяк Исхакты көптөп кармап байлап кел» деп аттандырбады беле?! Мына ишенгени... «Сөксөң да, урсаң да, канжалатып башын кессен да эчтеме чыкпайт. Турат бир көлтөйгөн арам эт!» деп жүзүн үйрүп, алтын чөйчөктүн түбүндө калган мусалласты акырын чайкай, ыргылжың тартты. Оюна эч арга чүргөлбөдү. Отур дегендей Султанмурат бекке кол жаңсады. Чарчап, коркуп, тизеси титиреп араң турган Султанмурат бек этек жагына колжоюп тизе бүктү. Кирпигин араң кыбыратып, салбырап отуруп калды. Насирдин-хан аны тиктеген жок. Султанмурат бек эсинен чыгып, өзүн өзү табалагандай бир ууртун тартып, мыскылдуу жымыйып, ойго батып отурду. Ичкилик бара-бара көңүлүн жумшатып, аны бардык ойдон алаксытып,

бардык нерседен эринтип, ақырын ныксыратты. Ал алаканын үрдү. Ошол замат эшик ага кирип келип таазим кылды. Насирдин-хан ага да өйдө карабай:

— Дүтар... — деди ақырын. Эшик ага кетенчиктеп чыга жөнөлдү.

Султанмурат бек эми энтиkkени токтоп, биртке жүрөк басып:

— Ар кандай иш бир кудайдын әрки менен... — деп сөз баштады. — Бирок, бир кудай сактаганды сактайм деген, жарымпаша менен ақыбалды маслахат кылыш зарыл, өкүмдар...

Насирдин-хан унчуккан жок. Султанмурат бек:

— Жаш да болсоңуз сиз башсыз бизге. Өкүмдарсыз. Эртелеп бирдеме кылбасаңыз...

Аңтыча эшик аганы ээрчип, орточо бойлуу, каткара сыпаа мұруту бар, эки көзу жалжылдаган жигит кирип, дүтарин бооруна қыскан бойдон, төмөн ийилип, салам айтты:

— Ассалому алейкум, аллаяр...

Тунжурап отурған Насирдин-хан баш ийкей алик алып, унчуккан жок, колунун учу менен мандай жагынан орун көрсөттү. Дүтарчи сыңар тизелеп, коомай отура баштады. Султанмурат бек оозунан сөзү түшүп, алдыртан жаман көзү менен тиктеп тим болду.

— Күү чалың, курдаш!.. — деди Насирдин-хан жылуу ырай менен, көзүн сүзүп, ақырын теңселиді. — Күү...

Дүтарчи оболу дүтардын кош кылын бир жың-һ дедире чертип, анан уккан пенде хан эмес карып болсо да көңүлүн бир көкөлөткөн, бир жолу өзүнүн эл катары эле адам экенин, бу бейбапа дүйнөдө анын да ырыссысы, анын да ақысы бар экенин эсине салган, сездирген салтанат күүнү чала баштады. Насирдин-хан күүгө эридиби, же өзүнүн ички санаасы эргиттиби, же шарап менен чылымдын күчүбү, көзүн сүзүп, жүзү муңайым тартып ачылып, ақырын теңселип отурду.

Султанмурат бек «Жыргаган экенбиз өкүмдарга?! Мин тукуму тукумкурут болгону жатса, о жараткан, мунун отурганын көр!..» деп, көңүлүнө ар жаман ойлор келип, бирок мыңк этишке жарабай, ындыны өчүп, өзүнөн өзү жоголуп отурду. Дүтар үнү куунак, дүтар үнү шаңдуу, жүрөктүн эң ничке, эң түпкүрдөгү назик кылына урунуп, эңсөө, эргүү толгон, толукшуган бий ыргагы төгүлүп, кайра басым күңгүрөнө терең ойго, токтоо ойго толгонуп, кучак жеткис шан, улуу салтанат дүңгүр кагып жатты. Султанмурат бекке ал дүңгүр деңиздин толкунундай капитап келаткан көп атчандардын дүбүртү болуп угулду.

Насирдин-хан улутунуп жиберди. Ошол шалдырап олтурган калыбынан өзгөрбөй алаканын шак-шак чапты. Күү бүтө элек эле. Дүтарчи эмне болгонун билбей, нестейип, дүтарин кучактап токтой калды. Эшиктен тез кирген эшик агага:

— Тон жап... — деди күңк эте Насирдин-хан. Дүтар чи ордунан туруп, ызат көрсөтүп, ыракмат билдирип, төмөн ийилип таазим кылды. Эшик ага алтын сайма кымкап тон апкелип, дароо дүтарчинин ийнине салды. Дүтарчи жүзү албырып сүйүнүп:

— Ыракмат, өкүмдар... Дагы мартабаңыз ашсын... — деп, астейдил ыразылык айтып, бутунун учу менен кетенчиктеп жөнөлдү. Эшик ага да чыгып кетти.

— Салтанат күү... Толгон жүртка, толгон күнгө, толгон өкүмдарга ылайык толукшуган күү... — Насирдин-хан он бәйрөгүн таянып, жашылдана кылгырган көзүн ачып, ақырын күрсүндү. — Кайсы ырысыбызга?! Эмнебизге салтанат күү угуп эрип олтурабыз!?

Көзүнөн түпсүз кайты, өзүн өзү мыскылдоо, келечеги жок адамдын күлкүсү көрүндү. Ичинен сөгүп отурган Султанмурат бектин жүрөгү сыйрылды.

— «Бизге башсыз, өкүмдарсыз» дейсиңер а?! Баарың мени карап, баарың мага төңкөп турасыңар а?! — деди Насирдин-хан. — Бийлигибиз оруска кетти, ишенген элибиз бир селсаякка өттү. Үя, эми менде эмне ал бар?! Эмне арга бар?! — Барган сайын үнү катуулап, иреңи сур тартты. — А силер, ханзаадалар, бектер, таксырлар... эмне кылып жүрөсүңөр?.. Ата мурас бийлик кана?! Эл кана?! Мага эле керек беле?!. Тажы кийген эле кишиге керек беле?! Эмне үчүн азирети Кудаяр баш болуп, баарыбыз бир селсаякка төң боло албадык?!

Хан өзү жооп таппай олтурган суроого Султанмурат кайдан жооп бермек? Жылдызы тушуп шалдырады.

Насирдин-хан алаканын шак-шак чапты. Эшик ага пайда болду.

— Дүтар...—деди Насирдин-хан ыргылжың тарта. Дүтарчы эми эле кетти го? Эшик ага эмне дээрин билбей токтоло калды.

— Дүтар! — деди катуу Насирдин-хан, эшик ага эшикке атып чыгып кеткен соң, ал ыйлагысы келгендей кабарчыктап, бүүлүп озун араң токтотуп: — Мына, отурасыз, мында, Мин тукумунан, асылзаада аскербашы Султанмурат бек! Тексиз селсаяк Исхактын атынын дүбүртү чыкса катыныңызды таштап, күйругуңузду кыпчып ордону көздөй качасыз. Мен эмне кылам ыя, «жарымпаша менен маслахат кылыш зарыл» деп, мага акыл айтып коёсуз а?!

Султанмурат бектин өлбөгөн төрт саны калды.

Эшик ага дүтарчини кайра апкелди. Насирдин-хан бир аз кабагы ачылып, шараптан бир кылт этип:

— Кел, курдашым, — деди үнүн көтөрө, — күүдөн чалың, курдашым. Бу бейбапа, бу жан этин жедирген тар дүйнө менен коштошуу... арман күү чалың...

Дүтарчи сыңар тизелеп отуруп, дутарын кыңгыратып күүгө келтире баштады.

Султанмурат бек ордунан козголуп.

— Мен барайын... Мага кандай буйрук кылгайсыз, өкүмдар?..—деп дабдырап турду. Насирдин-хан эч көңүл бурбады. Султанмурат бек жыла басып чыга жөнөдү. Насирдин-хан карап да койбоду.

Түнү бою дүтар үнү басылган жок...

Таң атып кетти. Күш жаздыкка чыканактап жаткан жеринде үргүлөп, Насирдин-хан эчтемени сезбеди. Тыштан чuu чыкты. Дүтарчи элтейип, кулак түрдү. Кыйкырык чыгып жатты. Кимdir бирөө сөгүп жатты. Күү-күү... Дүтарчи колун сунуп, акырын түртүп ханды ойготмокчу болду. Батынбай колун кайра тартып алды. Ошол учурда эшик карс ачылып, далдактап чуркап эшик ага кирип келди:

— Таксы-ыр!..

Дүтарчи бурчка бүрүштү. Насирдин-хан бир атма орус пистолун ала турду:

— Үя?..

Эки көзү кылкызыл. Эчтеме түшүнбөдү. Эшик ага апкаарып:

— Таксыр... Таксыр... —дегенден башкага тили күрмөлө бербеди.

Насирдин-хан алдастап дарчеге жетти. Ордону эл курчап калган экен. Жөө самсыган эл. Те нары четте эшек минген, атка ункашкан, төө минген көрүнөт. Эл кыйкырып жатты:

— Чы-ык быякка! Бөрүнүн тукуму! Чы-ык быякка, наалаты!..

Насирдин-хан эл эмне үчүн чогулганын, кимди чык деп, кимди сөгүп жатканын түшүндү. Иреңи кумсарып, унчукпай карап турду. Ичи гана уйгу-туйгу. Кылар аргасы кайсы? Аскер кайда? Замбирекчи сарбаздар кайда? Тагдыры Мин тукуму менен бир ордо кишилери, бир аз ишенимдүү жигиттер, ордо кыздары гана калган экен. Удайчылар ордонун дарбазасын ичинен бекем дембелеп жаап, кылыш менен, мылтык менен, найза менен көпчүлүктүү тосуп турушат. Эмне кылса? Ал ойлонду. Жок, анын кыр көрсөтүүгө эч кубаты жок экен. Көзүнө сзызылып жаш келди. «Күнүм бүткөнү үшүбү?..» деп арман ойлонду. Бери карады. Эшик ага буйрук күтүп, ылдый бүгүлүп таазим кылды.

Насирдин-хан:

- Орустун элчисине жигит чуркатың...

Эшик ага:

- Эч кимди ордодон чыгарбай жатышат, таксыр. Орустун элчиси да үшинтип идарасына камалып калды...

Насирдин-хан:

- Аскери бар го алардын?!

Эшик ага:

- Атпай жатышат, таксыр!

Насирдин-хан дальысынан сокку жегендей онтоп, көзүн жумуп, шалдырай түштү.

Анан:

- Ордо кишилерин жыйнаң. Жүктөтүң казынаны...—деп, алсыз күбүрөдү.—Кожон дарбазасына карай жүрөбүз. Жатып ичерлердин бириң тышка түртүп чыгарың. Айтсын калкка!.. Кара жанын сурады десин, кетет десин...

Эшик ага кетенчиктеп чыга жөнөлдү. Насирдин-хан кайра чакырды:

- Кыргыз айымды бери...

- Күп, таксыр...

Насирдин-хан иреңи өлүктүн иреңиндей сары тартып, куту үчүп, үңқүйүп турду.

Оюна эчтеме түшпөй, акылына эчтеме чүргөлбөй койду. Колу титирей баштады. Эч аргасы жок эле. Эгер бир гана аргасы

болсо (!) ушул эшикке камалып келген элди өз колу менен бирден сайып, бирден жарып, канына боёп салар эле. Ошондо да өчү, мооку канбас эле! Тиши кычырады. Өз заарына өзү уугуп, ачуусу менен коркую аралашып, ал бүткүл денеси менен калчылдай баштады. Өзүн токтото албады.

Эшикten жаш зайдып кирди. Узун бойлуу, кызыл жүздүү. Ак шайы көйнөк, үстүнөн карала кымкап камзол кийген, башында алтын сайма керене, эки билектей кош өрүм чачы толорсугунан ылдый түшүп, күмүш чачбак согончогуна төгүлүп келди. Колунда балтыр бешик баласы бар.

- Арбаңыз, падышам... — деди зайдып акырын. Эмнеге чакыртканын күтүп калды.

Насирдин-хан:

- Кыргыз айым...

Зайдып:

- Кулагым сизде, падышам...

Насирдин-хан:

- Тартууга келген күң эдиңиз. Эсиңиз менен, көңүлүңүзүн түздүгү менен ордомдун эркеси, ак никелүү зайдыбым болдуңуз...—деп зайдыпты сынай тиктеди, эмне айттар экен дегендей, а зайдып кабагы суз тартып, жер тиктеп турган калыбынан былк

этпей сөз акырын күттү, муну түшүнүп Насирдин-хан башын ийкей сөзүн үлады. — Тышта не күн болуп жатат? Мына, төркүндөрүңүз түбүмө жетти, кыргыз айым. Илгертен тоолуктар менен тамыр-сөөк да болуп, минтип жоолашып да келген экенбиз. Мен эле көрбөпмүн мындай күндү?!. — Ал түп атасы Хажы бийди, чоң атасы Шерали-хандын, өз атасы Кудаяр-хандын жолун эстеди. — Эстүүлүк кылың, кыргыз айым. Баланы сактап калың. Алып кетин тоого, этегиңизге ороп. Акыры, эр жеткенде эси болсо билер ким экенин. Бул дүйнө оомал-төкмөл экен, бир күнү оомат келсе бул бала сиздин бактыңыз болуп, тагаларына дагы таяныч болуп, биздин тукумубуздун баскан жолун басар...

Зайып:

— Падышам, менин төркүндөрүм өз ичинен бирөөнү ак кийизге салып алып келатат дейт ко? Бул чын болсо, бу сийдигиңизди алар асырабас бекен...

Насирдин-хан селейди. Тыштагы чуу күч алды. Бирөө жалбарып, бирөө чаңырып жатты. Насирдин-хандын кулагына чуу кирбей, эси кетип, бөлтөйгөн кара каш баланы тиктеп селейди. Зайып жооп күттү. Насирдин-хан башын ийкеди:

— Энесиз го, кыргыз айым. Сактаңыз баланын жанын...

Зайып:

— Сөзүңүз эки болбосун, падышам, сактайын. Талак кылыңыз. Өз күнүмдү көрөйүн мен дагы. Эркин болоюн.

Насирдин-хан таң калып тиктеди. Зайып көшөрүп жооп күтүп турду. Насирдин-хан:

— Мейли, кыргыз айым, эркин болунүз. Сизден эң акыркы сурарым ушул ки...

Зайып:

— Үрәкмат, падышам. Жети атасы хан болуп эмне тапты?! Кимге пайдасы тииди?! Теги башка, атасы башка дейм, атын башка коём. Жүрөр эл ичинде таман акы, маңдай тери менен күн көрүп...

Насирдин-хандын эки көзү чакчайып кетти. Эрди титиреди. Оозунан сөз чыкпады.

Зайып баланы кош колдоп Насирдин-хандын алдына кармады:

— Падышам, башка аргаңыз болсо, мына өзүңүз билиңиз.

Өзү берки үч катынынан туулган балдарын сактап кетсе да күп кеп. Толгонуп туруп, аталары атайы кылып келген ишти бу да кылып, тоолуктардын арасына бир сийдигин таштагысы келди. Билсе билер тегин, билбесе өзүнө. Аргасыздын иши. Насирдин-хан баланын бешенесинен сылады. Каңырыгы түтөгөндөй болду:

— Кайыр... Каңжыгадан көрүшөрбүз...

Зайып ийилип таазим кылды да, баланы бооруна кысып, акырын басып чыгып кетти.

Бул хандын төртүнчү катыны болгон, Сарыбайдын кызы Кундузай эле.

— Эшик ага! Эшик ага! — деп чаңырды Насирдин-хан алдастап. Жооп болгон жок.

Ордонун коргонунун ичинен тарсылдап мылтык атыла баштады. Кылыш кырчылдап, бакырган, онтогон үндөр жакын эле жерден угулду. Дарынын, кандын жыты келди. Насирдин-хан келме келтирип, кылычын бир колуна, бир атма орус пистолун бир колуна кармап, калчылдап, бурчка барды. Эшик дүпүрөп жатты.

Лүкүлдөп караулбашы кирип келди:

— Таксыр! Кутурган эл артына сүрүлдү. Ортодон кан төгүлдү.

— Кан? Дагы көбүрөөк! Дагы!! — деп нары кетти, бери кетти Насирдин-хан. —

Бириң койбой! Бириң койбой...

Ушул учурда дарчеден ок зып деп кирип, дубалдагы килемге кадала түшүп турду.
Тарс! Тарс!

Караулбашы:

— О, таксыр, күч келсе кана?! — деди түтүнү чыга. Насирдин-хан терс бурула берди. Караулбашы кайра лүкүлдөп чыгып кетти.

Эшик ага акактап кирип келди.

Насирдин-хан:

— Казына жүктөлдүбү?

— Жүктөтпөй жатышат, таксыр...

Насирдин-хан онтоп жиберди. Ошол учурда караулбашы кайра жулунуп кирип келди:

— Таксыр! Эл шаардын дарбазасын ачып... Болот- хан...—деди аптыга. Насирдин-хан ага атырылды:

— Жап оозунду, шүмшүк! — деп атма орус пистолуна кол сермей. — Кайдагы хан?! Селсаяк дебейсиңи? Ууру дебейсиңи?

Караулбашы тике карады:

— Асте кылыңыз, таксыр! Күч кимде болсо, оомат кимде болсо, эл кимде болсо хан ошол!

Насирдин-хан шалдырай түштү. Караулбашынын көзүнөн жаны ачыганда ээсине асылып капканы турган иттин заарын сезди.

— Гм... — деп онтоп жиберди ал, эси эңгиреп, турган ордунда тегеренип, темтендеп, — ыя? Казына эмне болот? Ыя?..

Эшик ага ыйлактап колтуктап алды:

— О, жараткан! Жан болуп береби казына?!..

Караулбашы экөөлөп Насирдин-ханды баспас оюна койбой колтуктап алып жөнөштү.

Ошол тогузунчукунун Насирдин-хан азгантай ээрчиген кишилери менен ордодон чыкты. Эл жолмо-жол кыйкырып, кесек менен артынан уруп Кокондон айдал салды. Ал эли жок, аскери жок, кол башындай алтыны жок, Кожон шаарындагы атасы Кудаярга барып кошулду.

Экинчи дарбазадан эл жолуна бойро төшөп: — Жаңгер! Жаңгер! — деп кернай, сурнай тартып, шан, салтанат кылып Исхакты тосуп алды.

III

Исхак акылдуу тандап жанына ордо кишилерин куралды. Курама Абдымомун бек катчы наibi, кыдыр-шаа Сулайман удайчы казына башчысы, адигине Өмөр бек датка парваначысы, өз уругу бостондон молдо Муса ынагы, кутлук-сейит Момун эшик агасы болду. Өзгөчө ишенимдүү Абдылла бек Кокон шаарына бек болду. Кыпчак Уали, саруу Бекназар кошундун эки канатына аскербашы болушту. Жалынданаган жаш өзүбек Эшматка ордону кайтарган сарбаздардын караулбашы милдети тагылды.

Кокондун ич ара кымкуутунан пайдаланып, Кара- тегин вилаети өз алдынча болуп, беги Райым-шаа өз агасы Музафар-шааны кууп салып, бийликти тартып алган эле. Музафар-шаа Коконго качып келген. Балакатка жеткен сулуу кызы бар экен, ордо жакшылары аны Исхакка нике кыйышты. Ошентип качкын Музафар- шаа да Исхактын ордосуна өтө таасирдүү адам болуп кошулду.

Жаңы өкүмдар хан түкүмнүн атын жамынбай эле «Исхак-хан» деп өз ысмына мөөр ойдурду. Биринчи күндөн баштап, эски ордонун бектерин куугунтукка алып, колго тийген ханзаадаларды эч аябай көзүн жоюуга киристи.

Бир күнү:

- Өкүмдар, ханзаада агаңыз кармалды.
- И, кимиси?
- Султанмурат бек бахадур! Сизге беткат да, азирети Сагибзаада кожонун ашканасына бекинип калган экен, ошол мааленин¹ эли бутунан сүйрөп чыгышыптыр, капа болбайсузбу, өкүмдар, кантсе да агаңыз?..

— Хи, агам эмей?! Капа болбой анан! Кайда?

Ушул сүйлөшүүдөн соң Султанмурат бекти Исхактын алдына түртүп киргизиши.

Султанмурат бектин иреңи күпкүү, көлтөйгөн боюн кайда жашырарын билбей эби жок бүжүрөп, боору титиреп, кызарып эти өсүп кеткен көзүн үлдүрөтүп, ичинен тынымсыз келме келтиреп, босогону араң аттады.

Төрдө эки киши отурган экен. Султанмурат бек какалып ақырын салам айтты. Тигилер алик алышып, орундарынан тура ызат көрсөтүп калышты. Султанмурат бек жал-жал тиктеди. Бири иреңинде саал чаары бар, узун бойлуу, каңгаал, бүркүт кабак киши. Ал азырак кара сакалы бар эрдин бек кымтып, көзүнөн от жанып, тешип тиктеди. Бири орто бойлуу, буудай өң, мурду саал кочкор түмшуктантган, өңдөгөн теридей сыпаа чалыш киши. Бир ууртун тартып, көзү күлүп, мыскылдап турат. «Кимиси экен?» деген ой кылт этти.

— Келиңиз, аваке...—деп, иреңинде саал чаары бары каршы алды. —Төргө чыгыңыз...

Кол алышып көрүшүштү. Иреңинде чаары бар кишинин сол жагынан орун алды. «Ушул!..» деп, Султанмурат бектин жүрөгү солк этти. Экөбү эки жактан имерип тиктешти. Султанмурат өзүнөн өзү кичинерип, «маймыл көргөнсүп тиктешет да?..» деп, дили ыза болду. Айласы канча? Ого бетер салбырап, нымшып кетти.

— Кандай, саксаламат жүрөсүзбу, аваке?

Султанмурат бек мұқактанып, башын ийкегиледи.

«Шүгүр...» деген сөз оозунан араң чыкты. Тигилердин көздөрү чекесине кадалып турат. Сезди. Өйдө карай албады.

¹ М а л е — махалле, квартал.

— Кенен отура бериңиз! Өз үйүңүз, өлөң төшөгүңүз. Же... менин Алим-хандын авладинен экениме али ишене албай...

Султанмурат бектин эти дүркүрөп кетти. Мурдун быш-быш тартып, аргасыз копшолуп, «Жо...» деп, жарым ооз үнү қыңырылды. Берки сыпаа жигит:

— Самарканын дуванасы кайда? — деп суроо кошту. Султанмурат бектин өлөр жерине тийди. Суроо дагы жаңырды:

— Сиз өзүңүз, ханзаада, колунан жетелеп, элге көргөзүп жүрдүңүз го?

Султанмурат бек мурдун тарта албай калды. «Өлөт деген ушубу? Өлөт деген ушубу?...» деп, башына да, тилине да эчтеме кирбей, кар-кар тери кетти. Бууну бошоду. Тиктеп отуруп, кейигендей, табалагандай башын ийкей:

— Мейли, билбеген адам уу ичет, эми айтыңызычи, аваке, Алим-хандын авлади кимибиз? — деди бүркүт кабагы. — Сиз билесиз, ачык айтып бериңизчи, мына бу Абылла бек «Сен эмессин» деп, мага ишенбей жатат го?..

Бирин бири жымыйып тиктешип коюшту. Султанмурат бек тигинин этегине тооп кылып:

— Э, менде эмне күнөө?!. Кыл дегенин кылдым да!.. Айт дегенин айттым да!..—деп калтырап, бүк түштү. — Сиз экенсиз Алим-хандын чын авлади! Сиз экенсиз элдин эгеси... Жан соога!.. Кызмат көрсөтөйүн. Отуңуз менен кирип, күлүңүз менен чыгайын.

— Өйдө болуңуз, — деди Исхак эки колдоп акырекинен сүйөй, — о жарыктык, сиздин жаныңызга кастык ойлогон ким?! Өйдө болуңуз.

Дасторкон келди.

Эми жанынан үмүт кылып, ирецине кызылы чыгып, делбиреп калган Султанмурат бекке Исхак серп таштады:

— Мага караганда сизге көбүрөөк белгилүү, аваке, азрети Кудаяр өз элин жоодой аңдыды, кек куушуп, өлкөнүн таркин кетирди, эң акыры эмне кылды, акпашага алдатып жиберди.

Султанмурат бек кошомат уруп, башын ийкегиледи.

— Эл үчүн, өлкө үчүн төрт жылы бел чечпей кармашып келдик. Мына, ордо, эки тизгин бир чылбыр колубузга өттү. Эми эмне кылабыз? Толо аяк ашын, аргымак атынын терин, азамат уулдарынын канын аябай, бизди туу кылып көтөргөн карапай көз элге эмне жыргал бере алабыз? Канткенде эл көңүлү ыраазы болот? Сиз экөбүз, ушуну ойлонушубуз зарыл...

Бул сөздү угуп отуруп, Султанмурат бек «Ыя?.. чын эле кайран баҳадур Алим-хандын абладиби?.. Ал эмес дегендер ортодогу кутумдар окшойт го?...» деп, башы кеңгиреп, кече күнкү өзүнө азыр ишенбей, же бу сөздүн жүйөсүнө ишенбей коё албай, ою эки анжы болду. Көз алдына фон Кауфман, Атакул баатыр- башы келди. Азыр жанында болсо: «Мына буга окшогондор бузуп жүрөт ортону!» деп, көрсөтө берет эле, кармап берет эле. Жүрөгү дүкүлдөдү. Кыялышта баатырбашы аны беттен алып: «А сизчи?! Жарым пашанын алдында, көп элдин алдында (?) сиз эмне дедиңиз эле?!» деп, шилекейин чачыратып сөгүп коё берди. Султанмурат бек шалдырады. Абтабачы жигит сунгана чайды чала кармап, колуна жаба төгүп алды. Исхактын «А... зыяны жок...» деген жумшак үнүн укту. «Ырысқым түгөнүп баратабы?...» деп, жаман жоруп, ичи сыйрылды. Ал Исхактын «кеңешкен» сөзүн унутуп калды.

Абылла бек мыйыгынан күлүп отурду. Исхактын иреци сур тартты. «Хи, мына Мин түкүмү... Эки сөздүн башын бириктире албайт. Өлүмдү тике карап туруп бере албайт.

Дүнүйөгө устун болгусу келеби, ыя, булардын?! Бир кишиге пайдасы тийбеген кырс, тытынган ач көз, уялаш иттей да ынтымак күтө алышпайт. Ушуларбы өлкөнүн туткасы, ушуларбы көп жылдар бою элдин табынган кожолору?!» — деп таң калып отурду.

Султанмурат бек терин жеңи менен аарчыды.

Исхак:

— Эс аласызыбы, ава? — деди суз. — Бул дүйнөнүн көйүнөн чарчадыңызыбы?..

Көлтөйгөн Султанмурат бек мурдун тартты. Же баш ийкерин, же баш чайкарын билбей, кирпиги араң ирмелип кыңырылды. Эшик ага Момун тұра келип, ага кымқап тон жапты.

— Ийиниңиз кубанып чыксын, бек ага...—деди Исхак, бир ууртун тартып жымыйып, сүүк тиктеп. Султанмурат бек аны байкаган жок, жетине албай, қаңырығы тутөп:

— Үракмат... Бул дүйнөнүн жыргалын көр...— деп, андан нары әмне қыларын, әмне дерин билбей, «Ичер суум бар окшойт?!» деп, тириү қалышына ишеним сыйылып келип, эти ысып кетти.

Исхак башын чайкады: «Тигини! Жыргалдан башка самаары, тилери жок булардын?! Карабы, өкүмдәр болуу өз жыргалын көздөө деп билишет!» деп иреңи түктөйдү.

Султанмурат бек ордунан кубанып турду. Улам- улам таазим қылышп коштошуп, үшүл жерден чыкканча шашып, күдүндөп жөнөп калды. Эрдин бек кымтып, мелтейип тиктеп, Исхак башын ийкеди:

— Узатып койгула...

Бул өлүмгө кыйган буйруқ болучу. «Құндүн көзүн көргөн сүүкка тоңбайт, хандын көзүн көргөн арам өлбөйт» дечү эле го? Абдылла бек кыя тиктеп калды. Исхак:

— Чириген жыгач, — деп, колунун учун терс шилтеп койду, — устун болбайт, отунга да жарабайт...

Султанмурат бек эртеси күнкү таңды көргөн жок.

Атакул баатырбашы колго түштү.

Эшикке келгенде Атакул баатырбашы мүүну титиреп, муздак тер кетип, бирок кирбеске айласы жок, босогодон араң аттады. Мурдагы үзөңгү жолдоштор көп го, ошолордун көзүнчө теримди тескери сыйрытат го деп ойлоду. Исхак өзү жалғыз экен. Күтүп отурған сыйктуу.

Атакул:

— Ассалому алейкум...—деп, үнү каргылданып араң салам айтты.

Исхак кашын көтөрүп тиктеп калды. Чаар иреңи бир күр сурданып, эрди бек кымтылып, көзү кайнап, атылып тұра кала турғандай оқтолду. Атакул өзүнөн өзү кичинерип, аны сайын куту учуп, же жүгүрүп барып этегине жыгыларын, же кайрат қылышп өз боюн түз тутарын билбей эсинен танып салбырады.

— И, Маргаланңын беги! Кел, кел... — деди Исхак. Үнүнөн кекәэр угулду. Атакул энтигип кетти. «Таксыр... Таксыр...» деди ою алдастай. Бирок, алдастаганы оозунан чыккан жок, эриндері алсыз кыбырады. Исхак колунун учун акырын жаңсап, отур дегендей ишара кылды. Атакул леп чөк түшүп, шалдырап тагдырына баш салды.

Аны алып кирген Бекназар арттан келип карап турду.

Исхак салбыраган Атакулду имерип тиктей отуруп, өзүнчө кайгырып, өзүнчө ийкегиледи. Атакул башын көтөре албады.

— Мени Абдырахмандын удайчылары кармаганда сен жанымда белең, Атакул? — деп сурады Исхак. Атакул былк эткен жок. Исхак атайын чукулады:

— Нары карап кеттиңби ошондо? Далыңды эле бир көрүп калдым эле!

Атакул салбырап башын ийкеди. Ушундан соң Исхактын каны кызып, ушу азыр Атакулду тирилей жечүдөй ызырынып, өзүн токтото албай, калчылдап обдулду:

— Чыккынчы! Канча төлөдү Абдырахман сага? Саткын! — деп чаңырды, ордунан тура калып, Атакулдуң артына өтүп тооруп басты. — Өзүң айт! Кана, өзүң айтчы, кызыталак, туз урган, сени саткын дебей эмне дейм? Саткын эмей, чыккынчы эмей эмнесин?!

Атакул улам эти дүр-р этип, биртке чыйралып, күнөөнү моюндап, ажалын да моюндап, башын ийкей отуруп:

— Шайтан азгырып... Кудай уруп... — деп жан аргасы айтты.

Исхак ого бетер чарт жарылып кетти:

— Сен мансапкор, оңой мансап таап кеткиң келген! Мин тукумунан ыракмат алып, дөөлөт алып кеткиң келген!

Атакул кут эте албады. Исхак кайра ордуна барып, демиккени басылбай, өкүнүч, ой толгоо басып отуруп калды. Бир үбакта соолугуп:

— Кана, эми жазаңды өзүң айт... — деди ал. Эмне дейт? Атакулдуң дени өлүп кетти.

— И?..

Атакул акырын башын көтөрүп, телмирип тиктеп, акырын кайра жер тиктеди:

— Өлүм...

Исхак шалдырап отуруп калды. Бекназар да унчукпады. А Атакуп ичтен чыйралып, акылына келип, эшикке түртүп чыгарууну гана күттү. Тиктеген жок, жансоога сураган жок. Исхак шалдырап отуруп:

— О, атаңдын көрү, көп жолду бирге бастық эле, көп сууну бирге кечтик эле, теңтүш элек, тилектеш элек... — деди ачык муңкана, — сени өлүмгө берүү ушу бизге жеңилби?.. Бирак, сен чыккынчысың, сага өлүм...

Өлүмдүн актыгын эми мойнуна алып, андан кутулбасына көзү жетип калган Атакул селт этпеди.

Исхак:

— Кечире албайбыз! Өзүң бетиңе жуғузган кара тагыңды өзүң гана жууисүң, Атакул...

Атакул бир ууртун тартып, кайгылуу жылмайды. «Кара тагымды кызыл каным менен жууим го?» деген ой жүрөгүн сыйдырып өттү. Исхак иреңин тиктеп, иреңинен ичин аңтарып отурду.

— Уктуңбу, Атакул? Өзүң бетиңе жуғузган кара тагыңды өзүң жууисүң. Ак кызматың, менен жууисүң!

Атакул селт карады. Исхак жүзү мұздак мелтейип, дагы бир сыр чыгарып, эки көзү тереңдеп жылтылдап турган экен. Кайсынысина ишенерин билбей, оозун жарым ачкан бойдон нестейип туруп калды Атакул. Исхак башын ийкеди:

— Эми адал ниетин, ак кызматың менен...

Атакул эми шалдырады. Бир кездеги үзөңгү кагышып бирге жүргөн кездери эсине түшүп, көңүлү агарып, бала сыйктуу каңырыгы тутөдү.

— Исхак! Айт ачыгын, кандай кызматым менен жууимүн? — деди ал абдула. Исхак анын көзүн тиктеди:

— Ачыгын айтайынбы?

— Айт, ачыгын айт...

Исхак:

— Сени Маргаланга жарым паша бек койгон а?

Атакул башын ийкеди:

— Мейли, Маргаланга бек бойdon кал, — деди Исхак сынай тиктей, — эми ошол ашналыкты, ошол алаканы улантасың, жакшыртасың...

Атакул жутунуп алды.

— Ишенип кой. Жарымпаша менен биздин ортобузга жүрүп бер. Ушуга жарасаң, кара тагыңды жууганың гана эмес, өз элинە, өз өлкөңө тендересиз кызмат көрсөткөнүң болот. Уктуңбу?

— Уктуум, таксыр! — деп жиберди Атакул. Исхак тирмейип тиктеп, имерип тиктеп токтоло калды. Мунун чыны экенин, же мазагы экенин ажырата албай, Атакул кайра шалдырады.

— Кокус, батырбашы, колдон чыгып кеттим деп...

— Каным менен! Анда каным менен... — деп жиберди Атакул. Исхак күмсарып тиктеп, башын ийкеди:

— Жакшылап ойлон, жаныңа бизден киши албайсың, өзүң баrasың, өзүндүн сөзүң кылып айтасың. Биз орус менен урушпайбыз, муну сен жакшы билесин. Чатагыбыз ордо эле, мына ордо бизге өттү. Эми биз менен сүйлөшсүн жарымпаша. Өлкөнүн ээси биз. Сенин вазифан ушул, батырбашы, биз менен алакага, ымга келүүгө ийгер. Өлгөнү үчүн алым төлөйлү, колго түшкөн орустардын бир тал чачына зыян кылбай кайра өткөрүп берели. Өзүң баштап алып бар, мына ошону, өзүндүн Маргаландагы бектигин жарымпашанын сөзү эки болбой али сакталып турганын, уктуңбу, батырбашы, күбө кыл...

— Исхак, — деди Атакул шалдырай, — өнбөс доого жумшадың...

* * *

Эки сарбаз ортого алып, туткун унтер-офицерди айдап келатты. Эл жардап карашат. Бири «каапырдын жүзүн көрбөй өлөйүн» деп, тескери буруулуп туруп калып жатты. Бири мойнун созуп жүткүнүп «Өй, орус деле адамга окшош турбайбы?» дегендей, кызыгып карап жатты.

Туткун иреңи купкуу, тагдырына көнгөн, чарчаңкы кадам шилтейт, эки жакты карабайт, эчтемеге кызыкпайт.

Кызыл кымкап тон кийген, башына чымкый көк селде оронгон, бөдөнөнүн күйругундай чукчуйган, ак сакалдуу кишинин алдына алып келишти. «Пулатхан өзү окшойт» деп ойлоду унтер-офицер кадала тиктеп. Тиги көзүнүн кыйыгын салды. Колунда ак пияла. Эрмектеп чай ууртап отурган эле. Этегирек килемдин четинде иреңи жездей, мурду чон сары киши отурду. Унтер- офицердин жүрөгү солк эте түштү. «Оруспу?» деген ой кетти. Жылуу тиктеп, ага сөөлөттүү адам жай ооз кыбыратып бирдеме деди. Орус иреңденген:

— Ысмың ким дейт, — деп каторду. «Каргыш тийген крешин...» деди унтер-офицер ичинен, — пайдасы болсо шайтанга да кызмат кылып кете бересин!.. Тилмеч суроону кайталады. Унтер-офицер:

— Данил...—деди жай. Тигилер бирдеме деп, өзүлөрүнчө кобурашып калышты.

Жолдо араба сынып, аны ондол кете коём деп, Данил отряддан калып калган эле.

Эч ким көрүнгөн эмес. Эми арабаны ондол жөнөгөндө алды-артынан көп караан чыкты.

Жай эл өңдүү, куралдары жок болучу. Жакын келгенде кыжылдап кыйкырып калышты.

«Жарымпаша!», «Жарымпаша!» деген сөздөрдү ажыратты Данил. «Тапкан экен

жарымпашаны?!» деп күлүп койду ал. Чукул келип он чакты адам чап салып киришти.

Данил оқ чыгарды. Бир киши бакырып жыгылды. Ошондо туштуштан ызылдап

кыйкырышып, оқ тийгенине, өлгөнүнө карабай жабылып, акыры аны арабадан сүйрөп

түшүрүштү. Ошол жерден өзүлөрү өлтүрүп жибериштен коркушту окшойт, көпкө

каждылдашкан соң, колу-бутун байлап, өзүнүн арабасына салып Маргаланга апкелип

беришти. «Ок чыгарбасам да болот беле?» деп, өкүнүп отурду.

Сөөлөттүү адам огобетер жүзү жылуу тартып, башын ийкей отуруп Данилге көп

бирдемелерди айтты. Данил тилмечти карады. Тилмеч:

— Бул адам улуу наиб, баатыр Пулат-хандын жакын адамы, катчысы,—деп

баштады, бирдемеге көндүрчүдөй ийкем менен, — айтканы айткан болот, өлкөнүн

Пулат-хандан кийинки экинчи адамы атактуу Абды момун бек...

Данил таңыркап тиктеди. «Хан өзү эмес турбайбы» деп, көңүлү толбоду. Бу карғыш

тийген бунтчулардын башчысынын мүйүзүн көрмөк эле. Тилмеч күңкүлдөп сүйлөдү:

— Данил, карагым, улуу наиб сени мусулман динине кирсин дейт...

Данил селт карады. Тилмеч башын ийкеди:

— Мусулман динине кирсин дейт. Динге кирсе, жаны калат, жаны түгүл үстүнө үй,

астына ат кылып берем дейт, сулуу кыз тандап үйлөнтөм дейт, өзүмө бала этем дейт...

Данил башын чайкады. Тиги сөөлөттүү адамдын жүзүндөгү ырайым бирпаста жок болуп, куду ыркырап турган илбирс өңдөнүп, кичинекей сары көзү ойноп, Данилге кадалды. Үмүтү алдап, дагы күтүп, унчукпай турду.

— Эсине кел, Данил, — деди тилмеч түшүндүрүп, — бөөдө өлүп алганда эмне чыкты?! Ойлон. Ойлонуп туруп жооп бер, Данил...

— Эмнени ойлоноюн, — деди Данил иреңи кубарып, эргише кашкәйлөнүп, — энем тууп, кайсы динге чокундурган болсо, мен ошол динимде өлөм!

Тилмеч:

— Энен чокундурган динимде калам деп өлгөндөн көрө, алдыңда турган мусулман динине кирип, тири калган жаманбы? Устүнө үй, алдыңа ат, сулуу кыз...

Данил тилмечти кагып салды:

— Сага бердим аларды! Көр дүйнөнү сен ал.

Тилмеч сүйлөй албай калды. Сөөлөттүү адам андан бирдеме деп сурады. Тилмеч бир гана ооз сөз айтты. Сыягы «көнбөйт» деди окшойт. Сөөлөттүү адам ордунан атып туруп чаңк этип кыйкырды. Нары жактан кызыл кийим кийген сарбаз жүгүрүп келип эки колун бооруна алды. Эки-үч сөз ыргытты. Сарбаз кайра чуркады.

— Бекер кылдың, Данил...—деди тилмеч башын чайкап. — Бекер кылдың. Диндин эмне кереги бар сага? Жаныңды сактабай...

— Сен сакта жаныңды. Дүнүйөгө устун болосун!— деп кер сүйлөдү Данил.

Сөөлөттүү адам дагы бирдеме деп чарк этти. Эки сарбаз Данилди түртүп ордунан тургузуп, коргондон сыртка айдал жөнөштү.

Эки колун артына байлап, дубалдын түбүнө жалгыз коюп коюшту. Аңгыча жыйырма чакты сарбаз чубап келди. Баарынын колунда милтелүү мылтык. Онбашы сарбаздын

айтуусу боюнча мылтыктарынын милтесине чакмак менен от коё баштashты.

«Өлтүрүшөт экен...» деп ойлоду Данил. Үргыштың ойлор башын каңгытты. «Эки өлбөйсүн, бир өлүмдөн качып кутулбайсың!» деп ақыл токтотту.

Кыйла убакыттан соң жайма-жай кейкөлө басып, жанагы сөөлөттүү адам келди. Жанында дагы эки кымкап тондуу жүрөт. Ал келип, кобурап беркилерге сөз айтты. Беркилер баштарын чайкап, Данилди чекчейип тиктешип, кабактары жаман, наалат айтып жаткандай болушту. Сөөлөттүү адам тилмечке бирдеме буйруду.

— Данил, — деди тилмеч өкүнүчтүү, — айтканына көнсөнчү кургур...

Данил башын чайкады. Тигилер дуу этишип, нааразы үн салышты. Тилмеч дагы:

— Эң акыркы жолу сунуш кылды. Данил, же азыр өлтүрүлөсүн...

Данил башын ейдө көтөрүп, эргип кыйкырды:

— Уктуңарбы, мыкаачылар! Уктуңарбы, мен энем тууп, кайсы динге чокундурган болсо, ошол динимде өлөм, уктуңарбы, каргыш тийгирлер?! — деп оштонду.

Сөөлөттүү адам тири жегидей болуп, тирмейип тиктеп, анан бирдеме деп ақырын сүйлөдү да, колун кескин шилтеп буйрук кылгандай болду.

Сарбаздар баары тегиз шыкаалап калышты. Онбашы сарбаз чаңк этти. Анын ачуу үнү менен кошо дүңгүр этип жыйырма мылтык бир атылды. Данил кыйкырышка үлгүргөн жок. Түтүн каптады. Көк түтүн улам коюуланып, алдында турган караандар теңселип, күүгүмдөнүп, көзүнө эчтеме көрүнбөй калды. Ал андан наркысын сезген жок. Бүк түшүп жыгылды.

Сөөлөттүү адам жүзүн үйрүп, тез буруулуп басып кетти.

Бул окуя Исхакка дароо жетти.

Шашылыш мажлис чогулду. Бектер, саркерлер диванханага келе баштashты.

Ақырын салам айтышып, баш ийкеп учурашышып, алдыртан көз менен сыр алышып, кандай шашылыш маслахат экенин иликтешип турушту. Эч ким билбейт экен. Ар кимиси өзүнчө ой жооруп күтүштү.

Эшикten Исхак кирди. Баары дуу турup, таазим кыlyшты. Чаар иреңи ого бетер карасур тартып, күдүрөйүп, кабагына кар жаап келди. Коштой келген Бекназар баатыр куралдуу удайчыларын улага ченге токtotup, өзү да босого турup калды. Эмне болуп кетти? Эшикти эмне үчүн тостурду? Мажлиске чогулган жакшылардын жүрөгүнө кооп кирди. Бирок, эч ким коркунучту өзүнө албады.

— Ассалому алейкум, жакшылар...—деп салам айтты Исхак, ички каары билинип, үнү калчылдап чыкты.

Жамырап алик алышты. Тактын он жагында улуу наиб Абды момун бек, сол жагында Өмөрбек датка турган эле. Исхак тактын жанына барып, отурбай, чогулган жакшыларын бир сыйдырып тиктеди. Сөздү эмнеден баштарын таптай токтоло калды. Ордо эрежеси боюнча алыстан келип, каймана кылып, ортого саласал кылуу керек беле? Анын андай салтанатка табы жок, дили кыра болучу. Ал ички каарын беките албады. Жымырылып турган Абды момун бекти атып тиктеди:

— Бек...

— Лаббай...—деди Абды момун бек леп эте.

— Канча сооп иштединиз бүгүн о дүйнөнүз үчүн?

Абды момун бек түшүнбөй, кичинекей сары көздөрү диртилдеп, эмне жооп айттарын билбей, өкүмдардын иреңинин сурунан жалтанып бүжүрөдү:

— А кудай жолунда жүргөн адам эмеспизби... Беш ирекет намазыбыз, кайырыбыз, садакабыз...

— Бир капырды мусулман кылса, өзү гана эмес, жети атасына сооп, ага дозок оту арам, таңғы маашүр кезинде пайгамбардын шапаатын токтоосуз алат. Жакшы эле аракет кылган экенсиз. Кызыталак капыр Данил көнбөй өлүп кете бердиби? Аттин, өмүрүнчө элдин акысын жеп дозокко кеткен жети атаңызды саал жерден бейишке тартып чыгарып көё албай калыпсыз да, бек?!

Дароо түшүнүштү. Абдымомун бектин сооп изdegени Исхакка жакпай калган экен. Эч кимиси күт этпей, бул кагылыштын аягы эмне менен бүтөрүн мелтейип күтүп калышты. Абдымомун бек кубарып, бир аз ыза болуп, көмөк сурагандай эки жакты жал- жал тиктеди:

— Эми, өкүмдар... баарыбыз мусулман баласы эмеспизби...—деп, шарият жобосуна таянды.

— Сиз мусулман баласы эмессиз! Сиз шайтансыз!! — деп чаңырып жиберди Исхак. Абдымомун бек селт эте тушту. Кубарып турган иреңи кыпкызыл болуп кетти. Уккан кулагына ишенбей, андан наркы сездү укпай, эси эңгиреди. Исхак такка отура калды. Колун кезеп, зиркилдеп кайра турду:

— Сиз бул өлкөнүн баласы кылбай турган, мусулман баласы кылбай турган кастыкты кылдыңыз! Уктуңузбу, сиз шайтан гана кыла турган ишти кылдыңыз! Сиз бизге карай акканы турган деңиздин тосмосун жырдыңыз. Бизди карай секиругүгө шылтоо гана таппай турган жолборско шылтоо таап бердиниз...—деди, андан нары токтоно албай, эки көзүнө кан толуп, сөгүп кирди. —Кара шайтан! Тыңчы! Чыккынчы!..

Тургандар турган жеринде катты. Абдымомун бек шалбырап тердеп кетти. Же кайрат кыла албады, же күнөөсүн күнөө деп моюндашقا жарабады.

Исхак энтигип, бир кара буусу чыгып, соолуга калды.

— Кана, ушул акмакчылыгыңыздан соң өзүңүз айтыңызы, шайтан эмей, ыя, кара шайтан эмей эмнесиз?!. —деп кайгылуу күңкүлдөдү.

Абдымомун бек актана турган өндөнүп, баш көтөрдү эле, Исхак кайта чарт жарылып кетти:

— Кереги жок шылтоонун! Кереги жок эми актануунун, сабылуунун...

Абдымомун бек бүжүрөп кетенчиктеди. Исхак оқтолуп басты. Абдымомун бектин селдеси чубалып кетти. Ал жыйышка чамасы болбой, эшикти карай кетенчиктеп жөнөдү. Исхак алка жакадан ала тургандай болуп, жулунуп басты:

— Кара шайтан! Тыңчы! Чыккынчы!..

Селдеси төрдөн босого чейин ийрилип чубалып, Абдымомун бек кабагын түйүп турган Бекназар баатырга барып такалды. Бекназар баатыр кыжыры менен Абдымомун бекти желкесинен ныгыра басып, Исхактын алдына токтотту. Абдымомун бектин көзү булаңыр тартып, боору титиреп, тумшугу чукчуйган саймалуу көк өтүктү өпмөкчү болду. Исхак жийиркенип бутун тартып алды:

— Ыплас... — Эрдин тиштеп, эки көзү канталап, ойлонуп туруп: — Ха, тузунүзду таттым эле, жаныңыз соога... —деди акырын, анан эшикти карай колун шилтеди. — Чыгып кетиңиз!

Жалаң баш бойdon Абдымомун бек сенделип чыгып кетти.

Эч ким күт этпеди. Баятан берки ачуусу эми кайгыга айланып, шалдырап, эрди кеберсип, жерде жаткан селдени тебелеп, Исхак төрдү көздөй басты...

* * *

Ташкен шаары...

Түркстан генерал-губернаторунун мекемесинин күтүү залында эки гана киши отурду. Кең фойенин оң дубалынын түбүнө жакын коюлган кызыл булгаары капталган чоң дивандын эки учунда, бирине бири далысын салып, месирейип катып, жер тиктеп отурушат. Бири орто жашап калган, иреңи кара сур, кыркма сакал, башында чалма, чалманын оң тарабына таккан хандык жарлыгы бар. Карала кымкап чепкендин ичинен кийген кызыл манат камзолдун төшүндө Россиянын биринчи даражада Станислав ордени жаркырайт. Ошол жакасын атайын ачып отургансыйт. Берки киши андан алда канча жаш, иреңи куба, сасирең, оорукчалдай эки көзү киртейип, муңканып отурат.

Генералдын эшиги ачылды. Экөбү төң туралында калышты. Конұр кара чачтуу, штабс-капитан мундирин кийген, сулуу, муруттуу ак сарғыл жигитти экөбү төң утурлай басышты. Сыягы экөбүнүн иши эки башка өңдүү. Тиктешпейт, ортодо оңолгус кастық, о дүйнөдө да жүз көрүшпөй турган таарыныч сезилет. Кимибизди кабылга чакырар экен деп экөбү төң күтүп тиктеп калышты.

Жаш офицердин мөлтүрөгөн көзү жазгы булуттайдай таза да, суз болучу. Күтүүчүлөргө анча көңүл бөлбөй:

— Таксырлар, — деди жадаган өңдүү, — бийик даражалуу жарыктык бүгүн бошобойт экен...

Беркилер жарыша ооз жасап келе жатканда сүйлөтпөй башын ийкеди:

— Айттым. Айттым. Биринчи даражада Станислав орденинин кавалери, бийик даражалуу, Кокондун мурдагы ханы Кудаяр, ошондой эле мурдагы хан Насирдин күтүп отурушат дедим.

Беркилердин ындыны өчө түшүштү. Экөбү эки жакка бурулуп, сенделип, кокус бири кетсе бирин кабыл алып жүрбесүн деп, кызганып, ичтери тарып, кайра дивандын эки бурчуна дагы терс каралуп калышты.

Ушул учурда эшиктен Атакул баатырбашы кирди. Фойенин жасалгасын карап, алаңдап келатып, диванда отурган кишилерди анча бейлебей келип, кайдигер кишиге сыпаалык үчүн айттар саламды айтты, саал баш ийкеп, ооз кыбыратып. Кудаяр башын көтөрүп, ал дагы башын ақырын ийкеп алик алганда, баатырбашы чоочуп кетти, кетенчиктей берди. Кудаяр кайгылуу жымыйды:

— И, баатыр жигит, жылаан көрдүңбү?..

Атакул баатырбашы Насирдинди да көрдү. Эсине келе калып:

— Хи, — деди ал кыжыр менен, — чага турган жылаан экен десе, тили суурулуп калган сасык жылаандар турбайбы!..

Насирдин ордунан атып турду. Оозу бир жагына кыйшайып, эки көзү чакырайып кетти. Атакул баатырбашы жүлжүйүп тиктеп, мыскылдап бырс күлүп койду:

— Тек ийрилип жат жайыца. Октолуп койгонун?!

Штабс-капитан кабинеттен чыкты. Марашып турган кишилерди көрүп, бери басты да, Атакул баатырбашыны бутунан башына тиктеди:

— Сиз кимсиз?

Атакул баатырбашы шашып кетип, баш уруп жүгүндү:

— Мен... Урматтуу Төрө... Баатырбашы Атаку мун...

Штабс-капитан тааный койду:

— А-а Маргаландын бегимин деңиз!.. Өзгөрүп кетипсиз го?..

Атакул баатырбашы «Эми, ушинтип... төрө...» дегенден башка эчтеме айта албады.

Штабс-капитан токтотпой кабинетти карай баштады:

— Жүрүңүз. Бийик даражалуу жарыктык сизди күтүп отурат...

Кирип баратып, Атакул баатырбашы бир кайрылып, көрдүңөрбү дегендей көкүрөгүн көтөрүп, үч күндөн бери кабыл алынбай жаткан эки ханды тиктеп койду.

Кудаяр да, Насирдин да аң таң болуп отуруп кала беришти.

Генерал-адъютант фон Кауфман колунан эч жамандык келбей тургандай жылдыздуу киши. Кең столдун нары жагында, жумшак креслого коомай отуруп, кагаз карап күймөнүп отурган эле. Адъютанты киргенде козголгон жок. Кагазына үңүлө берди. Дубалда тике туруп түшкөн падыша Александр II нин чоң портрети турган. Эч качаң көрбөгөн эле, Атакул бир чаргып тиктеп, андан төмөн столго үңүлүп отурган фон Кауфмандын ыштаган жаргактай кашка башын, ойго чөмүлгөн сүз жүзүн көрүп калды.

Адъютант:

— Маргалан беги Атакул баатырбашы...

Губернатор башын акырын көтөрдү. Көзүнүн төбөсү менен мелтейип сүз тиктеп, босогодо төбөсү менен тик сайылып баш уруп турган Атакул баатырбашыны көрдү да, каламын столго таштап, иреңин саал жумшартты.

— Ассалому алейкум, улуу төрө... жарымпаша... —деп үнү дирилдеп салам айтты Атакул баатырбашы. Алик ордуна:

— Бери жакын келиңиз, — деди фон Кауфман.

Түркстан генерал-губернатору баатырбашыны жылуу кабыл алды. Кудаяр да, Насирдин да оюндан чыкты. Эми губернатор кимге таянат? Күчүк да болсо, өстүрүп ит кылып, мына ушул Атакул өндөнгөн ийкемдүү адамдарды колго алуу керек эле. Губернаторго ордону талашууга укук болуп бере албаса да, көтөрүлүштү өз ичинен ыдыратып, өз ичинен былгытып, ынтымагын кетириүүгө булар жарап беришет. Бул элдин кимиси гана болбосун, көтөрөм десен, алына, акылына карабай көтөрүлөм дей берет, ан үчүн баарына кайыл, ан үчүн баарына көзүн жумат, от кеч десен от кечет, суга чөк десен суга чөгөт. Атакул ким? Темтейген бир айбан. А Маргаланга бек бол десен, акылдап жүгүрдү. Мурунку тагдыры кан менен кошулган үзөңгүлөштөрүн сатты. Былк эткен жаңылыкты, дүрт эткен кооптуу жагдайды күнду күн дебей, түндү түн дебей чаап жеткирип турат. Кудаяр менен Насирдинден кандай айырмасы бар?! Же Кудаяр менен Атакулдун айырмасы канча?! Биринен бири акылдуу эмес, биринен бири терең эмес, баары тайкы, баары тайыз. Супурасы куру болсо да даңкты, кандай болсо да мансалты жакшы көрүштөт.

— Иш кандай? Жакшыбы? А, жакшы болсун. Жалган хан кандай? Сизге тийген жокпу? Тие албайт. Кам көрөбүз. Жакында ал карөзгөй күмжам кылынат. Сиздей баатырлардын көмөгү зарыл. Тилмеч которду.

— Улук төрөм... Таксыр... —деп мүкактанып, Атакул жал-жал тиктей калды.

Фон Кауфман баамдап туруп «Жүрөгүн өйүгөн бирдеме бар мында, мейли, кеңири отуруп айтсынчы», деди акырын тилмечке. Тилмеч жубаткан соң, Атакул батынып сүйлөй баштады:

— Жаман ой албагыла, улук төрөм, менде эч кеп жок... Исхак кеп салат, эгер урматтуу улук төрө жарымпаша макул болсо жүз көрүшсөм дейт, орус менен ата-бала

бололу дейт... Ушинтет... Менде эч кеп жок... Чыны ушул ки, Исхак Кудаярга, Кудаярдын түкүмүна гана эрегишип чыккан адам. Кудай акы, Исхак элге тынч хан болот, ошон учун артынан эл ээрчиp жүрбөйбү, Кудаярдан алда канча жакшы хан болот...

Атакул эки көзүнүн тегереги тердеп, тамагы какшып, эми жарымпаша эмне дейт деп, өзөгү карайып, жал-жал тиктеп, өзүнөн өзү күнөөлүгү болуп, отуруп калды.

Тилмеч каторду. Фон Кауфман эрдин бек кымтып, иренди былк этпей, томсоруп көпкө тиктеп калды. «Гм? Ууру качан да болсо ууру бойдон калат! Оозуна Исхагы кайра кирип калган турбайбы. Кудаярдан жакшы хан болот? Хи, биз сilerди жакшы хандуу болсун деп келип отурган экенбиз го?!» деди ичинен. Ордунан туруп, жай басып, Атакулдуң артына өттү. Атакул башын кылышка тоскондой катты. Губернатор анын желкесин тиктеп туруп, кайра нары басты:

— Маргаландын беги,—деп баштады, — эмне, сизди жалган хан кысмакка алыш жатабы? Коркпоңуз. Өзүнүн саналуу күнү калды. Бизге анын эч кереги жок. Кереги болсо, дагы хан түкүмүнан бирөөнүн кереги болуп калар. Тексиздин эч кереги жок.

Тилмеч каторду. Эки көзү жалдырап, анда мен эмне кылышым керек дегендей, Атакул оозу жарым ачылып, суроолуу карай берди.

— Сиз эр жүрөк адамсыз, — деп мактады губернатор, — сиздин бизге болгон ак ниетиңизди биз жакшы билебиз, эгер мындан нары да жан үрөп кызмат көрсөтсөңүз, мен го сиздин өтө жакын тамырыңызын, улуу даражалуу ак паша көңүлдөн жаздым калтырбасына толук ишенип коюңуз, бир шаардын беги эмес, бүткүл Коконго таасирдүү, кадырлуу адам болуп калышыңызга эч шек болбойт...

Тилмеч каторду. Атакул эки көзү жалтырап, жутунуп алды. Көңүлүнө ар деме кетти. «Аттиң ай, болсо кана?! Исхактын өзү бийлик деп, даңқ деп чаап жүргөндүр?! Өлгөндөн соң бейишиндин кереги жок...» деп, лабизи өрттөндү. Губернатор так ушуну сезгендей, ач көз күшкү кызарган бирдемени көрсөтүп талпынктандай сөздү дагы жылымдатып урду:

— Кудай буйруса, келерки жылдын башында улуу даражалуу ак пашанын туулган күнүн белгилеп, бүткүл Россиядан, колониялардан, дос элдерден, кас элдерден мейман, авазгөй чакырылып, өтө салтанаттуу чоң той өткөрүлөт. Бу селсаяктын тополонүн тез бассак, ошол улуу азем үстүндө улуу даражалуу ак пашанын өзүнө сизди жүз көрүштүрөм го деген үмүттөмүн...

Тилмеч каторду. Атакулдуң эки көзү чакчайды.

— Кантип тез басабыз? Бу тексизинөр өзүн хан кылып алды. Бүт элиңер, бирди жарым сиздей ақылы тетик адамдар калбаса, баары самсып ээрчиp алышты. Так ээси хандарыңа атасы баласына тили өтпөй, баласы атасына тили өтпөй, ит менен мышыктай тытышып, бир жаман күпкө ордого ээ боло алышпай куулуп ташталды. Эмне кылуу керек? Мындай чакта ақылды, күчтү мына сизге окшогон азамат адамдар табат. Күн чыгыштын байыркы бир ақылманынан: «Жамы өлкөгө, жалпы элге бирдей пайдада келтире турган окуя кайсы?» деп сураганда, ақылман: «Нары жаман, нары тынчы жок хандын көзүн жоюу» деген экен. Кандай таамай айтылган а?..

Тилмеч каторду. Жүрөгү бирдемени сезип, ылдый тиктеп, Атакул шалдырады. Фон Кауфман өзү да бир аз ойлонуп, нары басып, бери басып, Атакулдан көзүн албай тамеки тартты. Жай кыймылынан, ишенимдүү кыймылынан жазбай, креслосуна өттү. Отурбай столдун суурмасын тартып, кайра токтоп, Атакулга карады:

— Сизге тагыла турган бир оор милдет бар, — деди ал сыр тартып тиктеп, — сиз аны аткара аласыз, нары үстүнө жалган хандын өзү менен жолугушуп да калыпсыз, эң сонун, жакындашыңыз, пайдаланыңыз, түбү келип негизги милдетти аткарууга жеңил түшөт. — Суурумадан колжойгон бир атма пистолду алып столдун үстүнө таштады. — Албетте, бул биринчи аракет эмес, эң оболу сөз менен, иш менен узурпатордун каракчыларынын ичин иритесиз, эмне болжолу болсо, эмне максаты болсо бизге тез кабарлап турасыз. Жок, андан әчтеме чыкпасына көз жеткенде, ушул... — Сөөмөйү менен пистолду көрсөттү.

Тилмеч которду. Түрүнөн эле жаман сөз болуп жатканын Атакул туюп отурган, ордунан тура калды.

Генерал-губернатор пистолду алып, үнчукпай Атакулга сунду. Атакул кыйылды. Генерал-губернатор көшөрдү. Атакул жер тиктеп салбырап турган бойдон сенделип келип, пистолго кол сунду.

— Кайрат кайда?! — деп, бир чети көңүлүн көтөрүп, бир чети кекетип, фон Кауфман кабагын түйдү.

Атакул пистолду алды. Фон Кауфман:

— Ташкендин түбүндө Алымкул аталаык кантип атылганын уккансызыбы?

Атакул башын ийкеди. Фон Кауфмандын көңүлү кадыресе көтөрүлө түштү:

— Эң жакшы!

Атакул баатырбашы коштошуп, салбырап тышка чыкты. Эч жакты карабай чоң эшикке жетти. Кудаяр баласы экөбү дагы эле зарыгып күтүп отурушкан экен. Ал Атакулду ээрчий карап, акырын асия айтып күлдү:

— Йе... бачага окшоп уйпаланып чыкты го?!

— Бача болуп башынан өткөргөн билбесе... — деди Насирдин жылдыра. Кудаяр кызырып кетти.

Ошол эле күнү Ташкенден чыгып, беш кошчусун ээрчитип, эч ким менен сүйлөшпей, эч жерге кайрылбай, Атакул баатырбашы жүрүп келатты.

Орус аскерлери күзөткөн кароолканаларга жетти. Фон Кауфмандын өз колу коюлган, печаты басылган документти көрүп, унтер-офицер колун чекесине алып, урмат көрсөтүп өткөрдү.

Артын карабай жүрүп отурду. Кокон сыпайлары тоскон жесекке жетти. Караулбашы анын колунан Исхактын мөөрү басылган күбөлүктү көрүп, эки колун бооруна алып, ийиле таазим кылып, кетенчиктеп жол бошотуп өткөрдү.

Әчтеме анын көңүлүн көтөргөн жок. Жүрөмал аргымактын жалын тиктеп, эч жакты каранбай, жолукканга салам айтып, саламга алик да албай, өз оюна, өз санаасына өзү эзилип келатты.

«Бу жарымпаша, ыя, менден эмнени талап кылып отурат? Мени дили таза адам катары, бек катары көрсө, кудай урган, башка бир татыктуу милдет бермек. Элди бөлүп ал, жигит кура, кан майданда кармашып өл десе, о анда, бир жөн эле. Киши өлтүр дейт! Аяксыз жүргөн бирөө сыйактуу эле, колума курал карматып эле, киши өлтүрүүгө жумшап жатпайбы?! Менин баам ушубу?..». Атакул эрдин тиштеп, иреци капкара болуп, бир жагы ыза, бир жагы оор талап аны эзип, көзү жашылданып келатты. Бир кыялыш мейли деди. Эртеңки кылар иши көз алдына келе баштады. Тигине ал өзүн көрдү. Исхак турган топко келди. Бир атма пистолду сыйпалады. Мына, эшик төрдөй

жер! Ал ок чыгара албады. Колу калтырады. Жүрөгү туйлады. Ошол учурда Исхак жалт карады. Көзү чекесине кадалды...

Жаман түштөн ойгонуп кутулғандай, жаман оюнан бир силкинип суурулду, жеңилдене калды. «Же жан калар иш болсо экен! Колго түшпөй каламбы?! О, жараткан, мурунку эки тайып, эки жолу бетим кара болгонум азбы? Эмне деген атым калат? Укумдан түкүмга Атакул атым кан ичер, элин нанга саткан, күш жеминдей мансапка алмашкан чыккынчы болуп, азазил болуп айтылып өтөт. Менин атымдан өз балам уялар. Менин атымды өз каным сөгөр...»

«Эмнеси коройт жарымпашанын?! Көп болсо, сөөк ыргытып коюп, итче ээрчитип жүргөн, бир арзан баа чыккынчы өлөт экен да. Эмнеси кемийт?! Ок катары пайдаланат. Окту бир мерте атат. Мерчемге тийсе да, тийбесе да октун кеткени ошол, артынан издебейт... Тийип калса набы жарымпашаныкы. Исхакты мертинтет! Түркүн тайпа журттун азыр башын бириктирип турган ыйык тууну қыйып түшүрөт...»

«Эмне деп барам? Жарым пашаны көндүрмөкчү эмес белем? Мурунку кара тагымды ушул ак кызматым менен жуумакчы элем го?! Хи, Исхак да оңойбу?! Болуп калса пайдасы, болбой калса эрте жоктун бири деп, ал дагы ок катары пайдаланып, өлөр жерге камаганын карачы?!» Иреңи күмсарды. Таңабы қыпчылып, эрдин тиштенди. «Менин баам ушул элеби? Эки жагы тең арзан баа кылыштыбы? Чыккынчынын баасы!» деп күбүрөндү жүрөгү сыйрыла. Ал бир атма пистолду белинен сууруп, жалтыраган кара темирди имерип тиктеди. Күрсүнүп алды. «Өңү ажалдай суук... кызыталак...» деди эси эңгирей.

«Жарым пашадан кантип кутулам? Үййик туу болуп турган адамга кантип кол көтөрөм? Э, баары келип, ноктолуу башка бир өлүм...» Жер сары. Дарак жалаңач. Тоолор суз. Сөөктөн өтүп, шүү-шүү этип, муздак жел сыйырат. Убайым сыйктуу көңүл чөктүрүп, жер, бүт айланана сары.

Ат кошчулар сопоктоп жүрүп, чарчап, өзөктөрү карайып, баатырбашынын эмне үчүн мындай капалуу кайтканына ақылдары жетишпей, ар кимиси ар түрдүү жоруп, ақырын күбүрөшүп, камчылана-темине жүрүп келатышты.

Тарс! Жигиттер селт эте беришти. Атакул баатырбашы атынан ооп түшүп баратканын баары көрүштү. Эмне болуп кетти? Ооздору жарым ачылып, ок кайдан чыкканын андай алышпай, бирпаста коркунуч ороп, эки жакты элтең карашты. Куралга кам урушту. Эчтеме жок. Теребел тыптынч. Жигиттер жарыша чаап жетишти. Бири тизгинин басып тигиндей токтой калган аргымакты кармады. Калгандары аттарынан күбүлүп түшүп баатырбашысын сүйөштү.

Ок так Чыккыйга атылган экен. Бир атма орус пистолдун оозу түтөп жанында жатканын көрүштү...

* * *

Исхак ой басып, башын көтөрбөй, күш жаздыкка чыканактап жатты. Жанында бир сепейген кара абышка отурат. Эчки сакалдуу, кичинекей башына калдайтып ак селде оронгон. Тунарган сары көзү тирмейип өткүр, алакандай куба жүзүнөн нааразылык көрүнөт, кыймылы ишенимдүү, үнү чыйрак.

— Бул эмне?! — деп, абышка титиреңдеп алаканын жая, кейип сүйлөп жатты. — Жакшылыгын көргөн, тузун таткан, көзүндүн агы менен тең айланып, кызматынды

кылыш отурган адамың эле го?! Же күнөөсү күнөө сыйктуу болсо экен. Бир каапырды өлтүрүп койду деп да, ушунча каар төгөбү, кокуй?!

Исхак эми козголду:

— Бейишке чыкпаса, кызыталак, жети атасы көрүндө өкүрүп жата турбайбы! Жан далбас кылыш, биз быякта, жарымпаша менен эптеп сүйлөшө албай, эптеп алакага келе албай жатсак, мунун кылган ишин кара?! Түшүнбөйбү акмак болбосо?!

Абышка уккусу келбей, ичинен кылчылдап:

— Эмне кылсан да, балам, кудайдын ишине, шариятка каршы жүрбө! — деди абышка. — Мага түгүл, көп мусулманга жаккан жок бул кылышың. Мусулмандын мусулмандык бир милдети ушул, колунан келсе, бирөө болсо да, кайридинди, адашканды ак жолго үндөп, мусулман коомуна тартуу. Бекти чеки кыпды деш күнөө...

Исхак жаздыктан өйдө болду. Эрди бек кымтылып, кабагы тырышып, саал чаары бар иреңи сурданып, көзү кызарып, абышканы тиктеди. Абышка башын чайкап, дагы эле тилин тартпады:

— Душман сүйдүрүп айтат, тууган күйдүрүп айтат. Мен күйдүрүп айтам, тууганың гана эмес, атаңмын мен сенин...

Исхак:

— Кудай канчоо? — деп сурады.

Абышка нестейип, оозун кымтый албай, «Ой, бу балам акылынан ажыраганбы? Астапурulla! Кудайды экөө деген мусулман эмес. Муну мусулман айтса, шарт динден чыгат. Бул эмне деп отурат?» деп, жалдырап отуруп калды.

Исхак:

— Кудай бирөө. Иса ким? Пайгамбар! Мухаммад ким? Пайгамбар! Орус Иса пайгамбардын үмөтү, биз Мухаммад пайгамбардын үмөтүбүз. Туура айттымбы?

Абышка динден чыгарып кетеби дегендөй, мелтейип кооптонуп, башын да ийкебеди. Исхак маани улады:

— Бир кудайдын эки пайгамбарынын жолун бириң бириңе каршы коюш чекилик. Ырас, кийинки дин кармайт деген пенделеринин жаңылыштыгы жок эмес. Бирак, мусулман болмок ыклас менен, асте-асте, а өлүм менен коркутуп, кан төгүп, эки жакка эки дүйнө күнөөкөр болмок бир паста го?! Эки жакка тең ынтымак кылыш, азиз дил, таза болуш илазим эмеспи?!

Абышка үтүрөйүп коркту.

— Тоуба кыл! Тоуба кыл... — деп, көзүн алайтып, жакасын сыга карманып, абышка кобурап келме келтирди. Иреңинде кан сөлү калбай, өзүнөн өзү демигип, колу титиреп кетти. Исхактан жүзүн үйрүп, диниме салакасы тиет деп, жаны чыгып корккондой болду. Абышканын түрүн карап отуруп, Исхактын көңүлу ооруду:

— Ата, — деди ал акырын, — менин ишиме киришпеңиз, мындан кийин минтип, кадыр салып, арага түшкөндү коюңуз. Келбенңиз алдыма. Жанагы сөз ушул жерде калсын...

Абышка эч жооп айтпай, жүзүн үйрүгөн бойдон, түйтүңдап таарынып, этегин кагынып чыгып кетти. Исхак ичинен дүрт этип кыжыры кайнап, бирок өзүн өзү басып, мелтейип тиктеп кала берди.

Бул абышка Исхактын өз атасы молдо Асан эле. Исхак ордону ээлеген сон, бектер таап келишкен. Кандуу күрөш ичинде көп жылдан бери жүрүп, өзүнүн саясы максаты менен алек болуп, кыял кечип жүрүп, Исхак атасы кайда экенин да унутуп калган эле.

Не кылган менен, теринин жыты тааныш өз ата эмеспи, келгенине кубангтан. Бирок абыш카 көз көрүнөө көөп кетти. Исхакка батыл сүйлөп. Кәэде чыргоолонуп, кыял көрсөтүп, тийешеси жок ишке киришет. Муну ыкчылдар пайдалана баштاشты. Этият боло баштаган эле, бул кечтеги ортого түшкөнүнөн Исхактын андан такыр ичи муздалап калды. «Эмне кылам? Бу чала молдо өз атам...» — деп шалдырады.

- Дагы бир календер келип, киргиз деп отурат. Эмне кылайын.
- Кандай календер?
- Билбейм. Сенделген бир чал.
- Киргизчи... Ким экен ал...

Бир аз убакыт өткөн соң Момун алдына салып календерди алыш кирди. Кийими жупуну. Өңү жүдөө. Бирок, эч кимден корунбай турган, жалтанбай турган, көзү тик. Исхак бир элтейип тиктеп, боолгоп, ордунаң тура калды да:

- Э-э... азирети капызыбы?..—деп, көзү жайнап, кучак жая басты. —Жарыктык, кайдан жүрөсүз?..

Кучакташып көрүшүштү. Исхак жадырап кубанып, календердин колунан тооп кылды:

- Келиңиз! Төргө өтүңүз, азирети... —Ал таң калып турган эшикагага колун шилтеди: —Ордобузга күт келди! Чогулсун мында жакшылар, катар туруп кол беришсин азиретиге...

— Э, углум, элден жакшы адам түгүл жакшы мал чыкса аваз кылат, журтка тутка, ордого баш болду деп уктум, мына алдыңдагы тактыңды, башыңа конгон бактыңды көрүп, кабагыңды, пейлиңди сынап кетейин деп келдим... —деди календер улага жакка отурап жерин көздөй.

Исхак улагага отургубай колтуктап алыш төргө килемдин үстүнө күш төшөккө өткөрдү. «Майли, майли, баары бир эмеспи кайда отурса...» деп өзүнчө кобурап, календер чал төргө чыкты.

Бул киши менен Исхак мындайча жолуккан эле.

- Кайда барам дедин, жакшы жигит?
- Ташкенге, таксыр.
- Салт төө бар. Ошону минип аласыңбы, майли, мусулман баласы эмеслизби?! А киреси кандай болор экен, жакшы жигит?
- Күчүмдү берейин баргынча, таксыр.
- Күчүмдү берейин? Гм... Күп болот, жакшы жигит.' Маргаланга токтойбүз, бул жүктү түшүрүп, аерден башка жүк алабыз, Анжиянга тиебиз, андан да башка жүк алабыз, андан нары Наманген, андан нары Ташкен. Майли, мусулман баласы эмеслизби, жүккө кол кабыш кылып, илешип кете бер, майли...

Исхак ушул сөздөрдү кербенбашы менен азыр сүйлөшүп тургандай угуп, кербенбашынын чекир көзү, коңкойгон кызыл мурду, акы албаган жумушкөр өзү келип турганына ошондогу ичинен кубангтан түрү көз алдына келди.

Кеч учкан каркыралардай те алыштан илең-салан ыкшоо чубалып, кербен Сыр-Дария боюнан түндүк багытка беттеп бараткан. Теребел каксоо. Дөңү, жону таздың чокусундай кубарган, күмдүү сайында сейрек жылгын, итсийгек, жаңгыз аяк шоро чөптөн башка көрүнбөйт. «О! О! деп чарчаңкы төөгө дем берген уйкулуу үн, жалпак таман жаныбарлар буйла чойдуруп, көздөрүн жашылдантып, жүгү оору өйдө-ылдыйда «бу- ук...» этип, муңканып коюп, баары бир тегиз, толкун сыйктуу уланышып, жай

маңууда. Күн чычаласы алыштап, ава бир аз салкын тартты. Ар кай жерден ала көлөкө көрүнө баштады.

Мына ушул ээн жерде, чегирткенин канаты құйғөн ысықта жалғыз жөө жолоочу кетип бараткан. Эч ким көңүл бөлбөй, қырк төөлүү кербен жай иирилип, чоюлуп өтө берди. «Аса таяғынан башка жанында жолдошу, куралы, сүйөгү жок, жер кезген календер окшойт?..» деп ойлоду Исхак, төө үстүнөн ныксырап, төөнүн басыгына термелип келатып. Ал эң арткы төөдө болучу. Жандай бергенде:

— Ассалому алейкум... —деп, акырын салам айтып койду. Календер токтой калып:

— Ва-алейкума ассалам!.. —деп, кыраатына келтире өтө тың алик алды. Исхак анын суусаган үкүдөй ақактап, эки көзү жашылданып турганын көрдү. «О-о, илештире кет, азамат!» дейт ко деп турду. Жо, абышка этегин кайра кыстанган, кайрат менен жолуна кайра түшө берди. «Ээн жерде каерге жетер экен байкүш?..» деп, Исхактын боору ачыды. Саал бастыра берип:

— Э, кудайы жолоочу... Келиңиз, учкашып алалы!.. —деди. Календер бир тигилип тиктеп алды да, эч ашыкпай басып келип, унчукпай, ага чейин Исхак чөктүрө салган төөгө тырмышып учкашты да, төө «бүк» деп ынтылып, ордунан туруп басканда, арттан «Кем болбо, углум..» деп, күнк этип бир ооз сөз айтты. Ошол бойдон үн каткан жок, чаалыккан кары адам эмеспи, бир аздан соң Исхактын артына бети менен сүйөнүп, шылкылдал үргүлөй баштады.

Кербен те алдыда бузулган эски капканын оозуна окшоп аңырайып көрүнгөн кууш сайдын оозуна жакындап баратты. Айланы жымжырт.

— Өй! — деп үн салып, көк качырды кекейте тартып, арттагыларды шаштырды кербенбашы. — Тез! Бөлүнбөй тез-тез жүргүлө!

Малайлар «чү, чү» деген болуп, теминген болуп калышты. Жылаан ийнине сойлоп кирип бараткан сыйктуу кербен алды артын көрбөй, арты алдын көрбөй, мүйүштөн мүйүшкө имерилип, кууш сайга кирди. Күн кечтеп, сайдын ичи аны сайын күңүрт тартты. Кыргакта жаткан бүдүрөйгөн таш жол тосуп аkmалап жаткан кишинин башына окшоп көрүнөт. Эки жак тар, бир кие чөбү жок, эшилме кызыл чаптуу, айры өркөчтүү төөлөр кейиптенген бирине бири уланышкан жапыз адырмак жер. «Иири-Сай» дешет. «Ууру-Сай» дешет. Топ каракчы, жалгыздан өңүп баскан ууру мерчем кылган, жеке-жарым киши даап өтө албаган кооптуу жер.

— Өй, чү дегиле!.. —Өй...—дейт кербенбашы, эми үнү басайып. Малайларга жан керек эмеспи? Төөлөрдү шакылдата камчыланып, теминип баратышат. Жүрөктү шуу дедирип, коркунучтуу балбалактап сайрап, жакын эле жерден караң-караң этип байулу сайрап өттү. Төөлөр ыйлагандай «бу-бу.. бу-бу...» деп, муңканып логлошот.

Эми гана Ууру-Сайдын башына чыгарга жакындап, сайдын түмчуктурган караңгысынан сууруулуп, кербен нары акчыл шаңга жүткүнүп калган кезде алды жактан, мүйүштүн нары жагынан дүбүрт угулду. Көкүрөк кыйылдаган сыйктуу «гы-ый», «гы-ый» эткен, онтогон үн, будалаган иттин ырылдаганындей түңгүюк, кыжырлуу дабыш жетти. Кербен алды тық токтоду. Арты капитап келип, кәэси алдыга сүрдүгүп өтүп, иириле, жыйрыла калды.

Эки караан тикелешип кармашып жаткандай. Эч ким эчтеме айтпай кербен өзүнен өзү сүрүлүп кайра өз жолуна кайра түштү. Кербенбашынын көк качыры кошкуруп үркүп, «шык-шык» деп, оозун тартып да, теминип да жөнөлдү. Исхак минген боз каймал лепилдеп желди. Жандай беришкенде жолдун алды жагындагы тегизде алышып

жатышкан эки караан ажырашып кеткендей болду. Бири «гы-ый» этип жерге сулап жатып калды. Бири эшик-төрдөй чубалып четке чыга берди. «Карышкыр экен!» деди Исхак. Көк жал карышкыр тигиндейрек барып, тилин жеңдей кылып салаңдатып, акактап, эч качпай, эч тоотпой, соксоюп отуруп алды. Эки көзү жылдыз курттай жылтырайт. Исхактын эти дүрүлдөдү.

— О, бетпак! — деп айбат кылды Исхак. Көк жал карышкыр козголуп да койгон жок. Жерде жаткан «И-и-и..» деп онтоду. Исхак кыйкырып жиберди:

— Ой! Адам экен!

Кербендин алды токтолбоду. Эң акыркы малай гана кайрыла калды. Исхак төөнү чөктүрмөкчү болуп буйланы тез-тез булкту. Тиги карышкырды көрүп турган каймал буулдап, чимирилип, чөкпөй койду. Исхак кишинин башын жөлөдү. Жер майкан. Кишинин ичегиси ийрилип чубалып, карды нары жерде томпоюп жатат. Киши акырын онтоду. Исхак эмне кыларын билбей:

— Эй, кокуй...—деди, оозуна ушу кирди. — Кимсиң? Кокуй...

Киши колу калч-калч этип, карды жок ичин бир сыйпап, тиштенгендей акырын сымбап онтоду:

— Э... Көр оокат...—деди энтиге. — Орокчулук кылып... Ишти бүтүп...

Үстүнө үңүлүп турушкан календер, малай, башын жөлөгөн Исхак дем тартпай угушту. А тигинде оозу кандуу жырткыч жаланып коюп, дагы эле кетпей соксоюп, күтүп отурду.

— Мандай терим он чейрек буудай болду эле. Аны өз боюм менен тең оро казып... кырман башына көөмп...

Календер жашыгандай:

— О, шордүү кедей...

Тиги чыйралды:

— И-и-и... Калбай эле ээрчип алды. Колумда келтегим бар болучу. Орогум бар болучу. И-и-и... Улам жакындап ыкыс берип чап салды. Келтек менен корундум. Келтегимди тиштеп талашты. Келтек менен уруп жиберсем... алдырар күнү жаздырар... тийбей калып, тиштей качты... Алыс алпарып таштап келди. Акыры, орогум да колумдан чыкты. Анан... ушерде экөөбүз качырышып кармаштык... И-и-и... —деп сымбап онтоду. — Гм, о кем дүйнө, мен дагы эр жигитмин деп жүргөн киши элем, кармаштык окшойт бир аш бышым... Эң акыры адамдын шабырты чыкканда, угуп мен... алдырар күнү жаздырар... кылчая бергенимде азуулуу жырткыч алышп түштү... жара тартып кетти... И-и-и...

— Кайрат кыл, айланайын... — деди Исхак мууну титирей. — Алып кетебиз!..

Ошол учурда кербендин алдынан кербенбашынын кыйкырыгы чыкты:

— О-о-о! Эмне болду-у? Баскыла дейм о-ой...

Малай дирт дей түштү:

— Ана эми! Тездетели...

Тигинде көркоо жырткыч эки көзүн жылтыратып, дагы эле соксоюп, көшөрүп отурат. Исхак:

— Кана, төөнү чөгөрүп жибер...

Киши акырын сымбап онтоду:

— Мен ыраазымын... — деди. — Мен эми кайда барайын?!.. Кайсыл жерде каным төгүлсө жазатым ошол жерде калсын эми. Кудай этимди жырткычка буйруган болсо, мен кайда качып кутулайын?! И-и-и...

— О-о-ой!..—Тыяктан тиринин жанын сууруп, кербенбашы дагы шаштырды.

Кайра чымырканды белем:

— Жол боюнан кара алачык көрүнсө тие өткүлө. Беш бирдей жетим көрүнсө бешенесинен сылай кеткиле... —деп, шордуу пенде сыйзап, онтоп, коштошо тургансып, калч-калч эткен алсыз колун өйдө көтөрдү. Исхак анын колун көкүрөгүнө басты, ал эмне дээрин билбей калды:

— О, тууганым ай!.. Сени кантип көрүп туруп таштап кетебиз?! — деди, оозуна ушу кирди.

— Кош... — деди өлүм чылбыры мойнуна түшкөн шордуу, ал эми жашыгандай ээрди калчылдап. — Кош, ак көңүл адам!.. —Бул дүйнөдө ыраазы кыла албайм, тигил дүйнөдө ыраазы кылармын. Чапаным жаткандыр, ошол чапаным менен башымды бек ороп таштап кеткиле. Сураганым ушу... Жырткычтын тиши бейкүнөө жүзүмө тийбесин... И-и-и...

Эми эмне дейт? Исхак шалдырады. Календер муңканып келме айта баштады.

Тыяктан тиринин жанын алып кербенбашы ызылдап жатты.

Жан таслим кылып жаткан адамдын ыманы түздөлгөн соң Исхак үнчукпай барып, нары жерде тытылып жаткан эски чапанды апкелди да, малай жардамдашып, бир паста анын башын бек ороп салды. «Кош, шор баскан кедей!..» деп, ичинен күбүрөй, эт жүрөгү болкулдап, календер, малай үчөбү төөлөргө тырмышышты. Алар үстүлөрүнө чыгаары менен, бири бирине ыктап ормондоп араң турушкан жаныбарлар жерге жукпай лепилдеп жүрүп беришти.

Алар мындай чыгары замат жырткыч жүгүргөнүнчө түшүп, жетери менен кишини өчү бардай бою менен тең көтөрүп, кайра күрс дедире жерге уруп жиберди. «Йы-ый!..» деген бир гана добуш чыкты да дым болду. Канкор жырткыч тумшугун матыра, ныгыра тиштеп, үзүп, жулкуп, лукулдатып жеп кирди...

Бир жагы өз дүйнөсүнөн коркуп, бир жагы ачуусуна өзү туттугуп, көк качырдын үстүндө түйлап турган кербенбашы, Исхак жеткенде эле алдын тосуп сөктү:

— Ой! Ой, энеси талак! Эмне токтойсуң сен?! Үя, атанңын абагайы беле ошол?! У энеси талак...

Исхак:

— Кожоюн, адам баласы экен. Карышкыр жара тартып таштаптыр...

Кербенбашы андан бетер ажылдады:

— Йе, өлгөн бирөө экен! Менин эмне тиешем бар?! Үя, жара тартмактан башын кемирип жатпайбы, менин ишим эмне?! Мунун боорукерлигин. Ой, бул жерде андай талаанын ити эмес адамдын карышкырлары көп жүрөт. Үя, эмне, мени ушерде талап кетсин деп турасыңбы, энеси талак?! — деди да, Исхактын артындағы бүрүшкөн абышканы көрө сала: — А бу кимин? — деп чаңырды. —Ой, дагы кимди салпайтып учкаштырып алгансың сен?! Төөнүн белин үзүп...

— Кожоюн, кары киши экен...—деп мұқактанды Исхак.

Андан нары сөз укпай:

— Түшур, экөбүн тең! — деп буйруду кербенбашы. Карап турабы, күлтүлдөгөн малайлар Исхак менен календер абышканы заматта төөдөн сүйрөп-сүйрөп түшүрүп таштاشты да, боз каймалды логлотуп қубалап жөнөп кетиши.

Исхактын жини эми келип:

— Жо, токто! — деп кербенбашынын алкынган көк качырынын тизгинине чап салды. — Мен оор кызматыңды қылып келатам го?! Ташкенге жетүүгө убада болбоду беле?!

Көк качыр тизинге жеткирбей чимирилип, күйругун чабыга чабынып, кулагын делдендетип ээсин ала качты. Кербенбашы камчысын көрсөтүп:

— Кызмат?! Кураган гана селсаяк, мен сени ээн жерде өлтүртүп, тиги карышкырга кошумча жем қылып кетпегениме ыраазы бол! — деген бойдон кайрылбай кетти.

Исхак күйүгүп:

— Кел, өлтүрт! — деп, артынан ташкалып чуркады. Кайдан жетсин?! Көк качыр зыпылдап бирпаста чубашкан төөлөргө жашынып кетти.

Ушунун баарына баятан күлүп карап турган календер абышка:

— Кой, таарынба буга, — деди, — көр дүйнөнүн артынан жүргөн көр пенде турбайбы бечара!.. Кудайга сал. Кудай өзү калыс болот...

— А сени-и!.. — деп соолукту Исхак. — Кантейин, алым жок, кудайга салам. Алым болсо, аргам болсо барбы, бул дүйнөдө эле, өзүм эле эсептешип алат элем!

Абышка:

— Бул көр пендени ошол көр пенделиги учүн кечирип кой, углум. Эч качан көңүлүңө кир, жаман ой, кек сактаба. Кир, жаман ой, кек өзүңдү бузат, дининди карайтат. Кечиридүү бол, ак бол. Өз көңүлүңө жеңил, өз жаныңа жеңил... — деди да, тиги көр дүйнөнүн артынан жүргөн, адамга жардам кылайын деп ойлобогон, сооп иштебеген көр пендеге таба кылгандай, чубалган кербендин артынан күлө карап, күңгүрөнүп эки тизим ыр айтты.

О, көр пенде, көр пенде,
бала калса мал табар,
катын калса эр табар,
а чымын жаның чыркырап,
кайда барып жай табар?!

Этеги жок, жеңи жок,
эндей кейнөк кийерсин,
эшиги жок, төрү жок, э
эн үйгө кирерсин...

О, көр пенде, көр пенде,
ошондо айлаң не болор?!

Эки жолочу жолун улантты. Абышка:

— Бу да кудайдын буйругу, бизди мына бу тоо арасындагы курама элинин тузу тарткан экен, кайрылып эл кыдырып кетебиз да, углум? — деди эч кам санабай. Исхак

көпкө үнчуга албады. «Шашып кайда барам?! Ташкенде таятам сагынып отурупбу?!!» деп ойлонду. Көңүлүндө макул болду.

Караңғыда бири-бирин жетелеп, кара тутуп, тырп-тырп басышып, тердеп-кургап көпкө жол жүрүшту. Исхак кыйналды. Бұжүрөгөн абышка аны байқап:

— Кайыл бол, баарына, углум,—деп насийкат кылды. — Кейигенде не чыгат?!

Жакшылыкка билип умтул, жамандыктан билип кач. Жакшылык алдыңдан тосуп чыкса кокустан келгендей сүйүнбө, жамандык алдыңан бөгөсө кокустан бөгөгөндөй кейибе. Баарына кайыл, баарына таяр бол. Бұгүн жакшылык көрсөн — эртең жамандығы бар деп бил, бұгүн жамандык көрсөн — эртең жакшылығы бар деп бил. Бул дүйнө ушундай, жараным, бирде төө мингизет, бирде жөө жүргүзөт...

Эртеси еки календер көп айылга кездешти.

Иттер үрүп чыкты. Четки боз үйдөн кызыл көйнөк жаш зайдып эшикке чыгып, «И, дуваналар экен».. деп өзүнчө құбүрөнду да, эч шашпай толукшүй басып, кызығып карап, «О кет!» деген болду. Иттер басылып калды.

Эшигине жакындаганда календер абышка муңдуу, салттуу коңур добуш салып, жер кезген адатын өтөп, сайрап кирди:

Кетсе деөлөт башыңдан,
келмеги кыйын ал кайтып,
өмүр өтөр бир күнү
кызыл өңдү саргайтып,
чырпыгы сынса талыңдан
чынар болбос ал кайтып,
өткөн өмүр — качкан күш,
аттин ай,
пөпөлөйсүң әмнө айтып?!

Толукшуган жаш зайдып, ырды тыңшап, мелтиреп жер тиктеп туралып, көңүлүнө бир маани туура келди окшойт, ачкыл жүзү нурданып, алагар көзү кылайып, «туура» дегендөй башын ийкеди да, бутуна жалаң кепич салып чыккан экен, багалеги саймалуу сарала шайы ыштандан ак бакайы жалт-жалт этип, өргөөсүнө кайра кирип, бир нан алып чыкты. Исхак нанды алып көлбөөрүгө салды. Календер зайдыпка:

— Кем болбо, кызым, кем болбо...—деп, басмырт кобурап зайдыпка бата берди.

Чоң өргөөнүн эшигинен көгала сакал, сыпаа адам эки колун бооруна алып:

— О, азирети... Келиңиз, азирети...—деп, үнү карғылданып, кубанып тосуп алды.

Исхактын ичи жылыды. Отоо ээси бутунун учу менен дикилдеп, өзү эшик ачып, кең өргөөнүн төрүнө өзү төшөк жазып, күш жаздык таштап, жетине албай калды. «Өтө жакшы тааныш экен го. Кудай кааласа, жакшылап эс алып, жакшылап тоюнабыз го эми?!.» деп үй ичин тегерете каранып, көңүлү жайланаңып отурду.

— Ким элең, жараным? — деп сурал калды календер. Чамгарак ээси этек жакка сыңар тизелей:

— Менин атым Кулбарак, азирети...—деп жооп кылды. — Сизди мындан үч жылы мурун Намангендин базарынан көргөн элем. Мени тааныбайсыз. Көпчүлүктүн ичинде сиздин алтын сөзүңүздү уккан элем. Сизди таанып туралып, таанымаксан болуп алдыңыздан кыя өтө алабызбы, жарыктык?!. Мына, эшик-төрүм, атайын ат жиберип

чакырып алалбай турган адам өзүнүз келип калыпсыз биздин элге, мархамат, жай мейман болуп, акыл, насият таштап кетиңиз, эл куту...

— Ниетиңизге ыракмат, жараным... —деди календер баш ийкей.

Эшиктен эки өспүрүм кирип келди. Чоочун кишилерди көрүшүп, алдыңкысы оозу бош, тартынып салам айтып, босого тоクトоло калышты. Чамгарап ээси көзү жалжылдап, акырын:

— Кол бергиле атаңгара!..—деди. Өспүрүмдөр адеп сакташып, саал ийилип, кош кол берип учурашышты. Календер өспүрүмдөрдүн кабагын тиктеп, ичинен эркелеткендей, жадырап тиктеп, сынап тиктеп:

— А болсун! — деп көңүл билдирил астейдил.— А түзүк, керилген боз жигиттер, а түзүк...

Атасы тиктегенде эле түшүнүшүп, кичиси от жагууга кам уруп, улуусу тышка чыгып, тез эле кыркыла элек багалан кара козуну жетелеп кирди:

— Ушуга бата берип коюңуз, ата... — деп, наристе үн менен календерге кайрылды.

Козуну союуга уруксат батаны бериши. Чамгарап ээси аны сайын кубанып, азыр меймандардын назары түшүп турган баласы үчүн кубанып:

— Тез, кагылайын! Тез жайгарып келе кал...— деп бакылдап сүйлөдү.

Ал түнү чамгарап ээси отун өчүргөн жок. Кубанып, бир чети мактанып, коңшуларын бүт чакырды. Он эки канат кең өргөө ак сакалдуу карыга, элечектүү зайыпка, кыл муртуу кылайган боз жигитке, кызыл- тазыл кыздарга толду.

Календер чарчаганын унутуп, келген элди кыдырата тиктеп, «И, булар эт жегени эле келбegenдир?! Сөз укканы келип отурушат го?!» деп, чечилип, те алыстан, жүз катмар асрлардын нары жагынан, ак менен каранын, бар менен жоктун чегинен кеп салды. Сөз кыйышкан жерде бир түрмөк рубай айтты:

Көңүлүбүз чагылгандын отунан,
көз жашыбыз шоро суудан кошулган,
жүргөнүбүз уюлгуган шамалдан,
көнүлүбүз кызыл жолборс камалган
жуурулушуп боз топурак бир жаңкеп,
жаралганбыз аты улук «адам» деп,
аз болуп ичер суву, көрөр күнү,
көп болуп көр оокаттын тирилиги...

— Э, сөз эмес бекен?! — деп коштоду отургандар. — Мына, адам деген ушул!..

Сөз жалгап, календер байыркы өткөн ақылмандардан, муштаиддерден маани айтты. «Юсуф ва Зулайха», «Лайли ва Мажнүн» дастынан үзүп, узак айтты. Тели күш таптап күш кылган, тентиген жыйып жүрт кылган Эр Манастын сынынан айтты. Эч ким ордунан козголбоду.

Эл эртең менен тарады.

Эки жолочу бир аз чырм этип алышкан соң жолго камынышты. Чамгарап ээси зайыбын тиктеди эле, зайыбы жүк бурчуна даярдап турган эки чапанды алып келди. Чамгарап ээси өзү туруп, эки чапанды эки жолочунун ийнине салды:

— Ақылман, үйүмө күт киргендей болду, өтө кубанычтамын, эми жаман да болсо жакшыдай көрүп, ушу арзыбаган чүпүрөктү ийнинге салып кетиңиз...

— Э, жараным, чапаныңа эмес ак ниетиңе ыраазыбыз, — деди календер.

Очок ээси менен коштошуп, сыртка чыгышты. Эшикте эки өспүрүм эки келишкен атты сагактап, күтүп турушкан экен. Чамгарак ээси:

— Эми, азирети,—деди саал мукактана,—ушу эки кыл күйрук экен, минип кеткиле. Аз да болсо көптөй көрүп...

Эки ат тең токулуу. Камчылары ээрдин кашында илинип турат. Исхак ичинен сүйүндү. «Ох, бутумдун шору арылган экен, кудай!..» деди ичинен. Календердин жүзүнөн кубануу билинген жок. Ал жакшы адамдын көңүлүн оорутпайын деген ой менен гана башын ийкеди:

— Ниетиңе жараша бол, жараным, ниетиңе жараша бол!..—деп алкады да, көздөрү балбылдаган боз уландарга карап, алакан жайып: —О, айланайын шумкарларым, жаман атанын артынан ээрчибегиле, жакшы атанын изинен жаңылбагыла, аллау акбар!..

Эки календер аттанып жүрүп кетишти.

...Жол боюнчагы кара алачыктан өзүнчө шашып бир улгайган зайып чыга калды. Нары сөгөттүн түбүндө дагы эки алачык үрпейүп турат. Эки көзү чекчейип, келгендөргө таң калгансып, зайып бир пас селдейе калды. Каралаштын ичинен ыңылдалап онтогон үн угулду.

— Арыбаң!..—деп салам айтты календер. Зайып эми эсине келгендей эки жагын каранып:

— И... Келгиле...—деп калды. —Келгиле... Бул үйдө бейсарамжал болуп...

— Оору барбы?

— Жо-о... оору деле жок... —деп, зайып бирдемени айта албай қыңырылды.

— Бир кырсык болуп атабы?

Зайып эми тез-тез сүйлөп:

— Айланайын, бир бечара кедейдин булөсү эле, байы да жок үйүдө, эки күндөн бери толгоо тартып эле... Эси кетип жатат... —деп, шыпшынды ыйламсырагандай болуп. —Же... бирдеме салкынын салып атабы?..

— Байы кайда кетти эле?

Зайып алачык жакка кулак салып:

— Көп эле төрөгөн зайып эле, эмне болду билбейм, кыйналып жатат, — деди да суроого кайдигер жооп кылды: — Көр оокаттын айы эмеспи, айланайындар?! Күргүр орокчуулук кылып чөлгө кеткен...

Исхактын жүрөгү шуу дей түштү. Заматта көз алдына көк жал карышкыр менен алышып жаткан киши келди. Унчукпай календер аттан түштү.

— Мына, — деди ал, — менин таягымды карматып, өбөктөтүп, өзүң эки колтугунан сүйөп, жардам берин бечарага.

Зайып календердин аса таягын алып, кара алачыкка кайра кирип кетти. Календер алачыкка сүйөнө отуруп, «Ушунча бина кылган соң, кудай өзүң сакта, кудай, өзүң жолун ач!..» деп, астейдил тилек мунажат кылды. Алачыктын ичинен қыңқыстаган үн угулду. Жанагы зайып, «Ай, Тояна, көзүңдү аччы! Кармачы мына бу таякты. Эшигине кызырдай киши келип отуруу, Тояна, көзүңдү аччы. Чымырканчы, байкушум...» деп күнкүлдөп жатты. Қыңқыстоо күчөп угулду. «Ии, ошентчи... Өйдө болчу... Кудай дечи, байкушум...» деп жатты зайып. Қыңқыстоо күчөдү, Исхактын жүрөгү сыйрылды. Калч-калч эткен колу менен курсагы жок ич жагын сыйпай, «И-и-и...» деп, жан таслим кылып жаткан

шордуунун сыйдалап онтогону кулагына кайра угулду. Тилин жеңдөй салаңдатып, ақактап, эки көзү жылдыз курттай жылтырап, тигиндейректе соксоюп, жылуу канда күтүп отурган жырткыч көзүнө кайра көрүндү. «Ошол шордуунун бүлөсү окшойт ыя?..» деп Исхак аргасыз ойлонуп отурду.

Көп эле убакыт өттү белем, бир убакта «Ыңа- а!..» деп, жаңы көздүн үнү чыкты. Ордуларынан тура калышты. Календер туулуунун шаанисин өтөп кыбыланы карап, эки колу менен эки кулагын кармап:

— Аллау акбар! Аллау акбар, аллау акба-ар!.. — деп кубанып үн салды. — О, дагы бир пендө келди жарыктыкка! О, жараткан, өзүң жарыктыкка чыгарган пендене өзүң ырыскы бер, бу ою-кыры көп жериндин боорунан, жакшы-жаманы көп көр пенделериңдин арасынан отурар жай, көрөр күн, ичер суу бөлүп бер. О, кудурети күчтүү бир кудай!..» деп, тилек айтты.

Кара алачыктын ичинде туугузган зайдып көпкө күймөндү. Жаңы көздүн киндигин кесип, эткөйнөгүн кийгизип, ороп-чулгап бүтүп, анан оозу жалжайып сүйүнүп тышка чыкты:

— Сүйүнчү! Кырк жылкы...
— А болсун! А болсун... — деп, чөнтөгүнүн түбүнөн бир мири күмүш теңге таап сүйүнчүгө берди.

Кара алачыкка киришти. Төрөгөн эне төрүндө төшөк оронуп, оозун жоолук менен таңынып отурган экен. Улуу кишилер киргенде абири кылышып, кымтынып калды.

Календер оң капшытка отурду. Исхак этегине тизе бүкту.

— Кана, эми, айланайындар, атын бирдеме деп коёлу, —деди туугузган зайдып. — Ыя, аты Адаш болсунбу? Элтеп көп ичинде адашып эсен жүрсүн...

Календер башын чайкады:

— Баланын атын тилек менен, үмүт менен коюу лазим. Ойго келгендей көё беришке болбойт. Жакшы коюш керек баланын атын. Көп ичинде элтеп эле күн көрүп, адашып эле жүрбөсүн. Көп ичинен өз жолун таап жүрсүн, өз ордун, өз сыйын таап отурсун, бактылуу болсун. Мен ушундай тилек кылдым, кызыым. Чүрпөндүн аты Бакбүбү болсун!

— Оозунузга май, атаке, айтканыңыз келсин, — деди жаңы көздүн энеси.

Календер жаңы көздүн бетин ачып, жылмайып, көңүл менен тиктеп:

— Бакбүбү! Э, Бакбүбү! Бакбүбү!..—деп үч жолу чакырып койду.

Кара алачыкта Бакбүбүдөн башка да беш бала отурат. Эң улуусу он экиге чыгып калган уул бала экен. Калганы чачтары сексейген бири биринен кичине кыз балдар. Энесин тегеректешип, чөөнүн балдарындай чекирейишип, келген кишилерди чоочуркап тиктеп отурушат.

Исхактын көзү уул балада. Оюна карышкыр үзүп- жулкуп жеп жаткан киши түштү.

Исхак:

— И, соң жигит, атың ким?—деп сурады эркелете. Бала мурдун тартып жер тиктеп:
— Байтууган...—деди мыңк эте. Исхак унчукпай башын ийкегиледи. «Жолдон жетим көрүнсө бешенесинен сылай кеткиле...» деп, ыйламсыраган алсыз үн кулагына кайра угулду. Мууну бошоп, тура калып, «Эсил кайран бир боорум!» деп, өксөп-өкүрүп жибергиси келди. Жүлүнү солкулдан каңырыгы тутедү.

Каралашкан киндик эне дасторкон жайды. Майга көөлөнгөн талкан, оймо, боорсок кылып жентек койду. Жүгүрүп чыгып, өз алачыгынан меймандарга биртике кымыран да апкелди.

Даамга канагат кылышкан соң, бата берип, календер: — Келчи бери, азамат,— деп уул баланы өзүнө чакырды, бала кыйылып келди эле бешенесинен сылап, эркелетип, камчыны колуна кармatty. — Ме, азаматым, эшиктеги ат жаңы көз карындашыңдын көрүндүгү болсун. Минип жүр...

Бала камчыны ала коюп, энеси:

— Өй!.. Кагылайын, атаң тамаша кылса?! — деди эле камчыны леп таштап жиберип, уялып колун бекитти. Календер:

— Э, эмне тамаша кылам, кызым?! Баланы уялтпа. Менин көңүлүмдөн чыкканын алсын. Ме, ала гой, азаматым!

Эки зайып элтейишип, «Кызыр жолугат дечү эле го, ошол кызыр өзүбү?..» дешип, же кубанарды, же коркорду билишпей отуруп калышты. Киндик эне:

— Ал. Ала гой эми, атаң өзү берип аткан соң... — деп, бала менен абышканы алмате таңырkap тиктеп турду. Бала камчыны кайра алды.

— Жакшылыктan үмүт үзбөгүлө. Жакшы үмүт менен, жакшы ниет менен жашагыла. Жакшы үмүт жакшы ниет болбогон жерде күнүмдүк өмүр да, ой- санаа да жайсыз, бапасыз коркунучтуу... — деп календер насиҳат айтып коштошту. Исхак уул баланын бетинен сүйдү. Ооз ачышка жарабады. Оозу ачылса эле «Эсил кайран бир боорум!» деп, өксүп өкүрүп жиберчүдөй абалга такалды да, артын карабай кара алачыктан чыгып кетти.

Календер жолго түшүп калган экен. Исхак өз атынын чылбырын кармап, ал эмне кыларын билбей, жетелеп артынан басты. Ал бара түшүп артын бир карады. Эшикте уул бала таңырkap карап турган. Исхак токтоло калды. Бир аз туруп:

— Эй, Байтууган! — деп кыйкырды. Бала чуркап келди. Эки көзү балбылдап, суроолу карап токтой калды.

— Байтууган, — деди Исхак, — ме, бул атты да ал, атаң аман келип калса «Бир кыяматтык досуң таштап кетти сага» деп берип кой. Уктуңбу?

Бала бир аз кынжылып, ишене албагандай жал- жал тиктеп, үндөбөй башын ийкеди.

— Ме, эмесе...— деп Исхак аттын чылбырын балага кармата салып, те узап калган календердин артынан салды. — Кой, мен жолдошумдан калбайын...

Жете келгенде:

— А түзүк...— деп койду календер кайрылбай. — Ала билсең бере да бил деген ушу.

Исхак ушул абышканын көлбөөрүн көтөрүп, эл кыдырып, сөзүн угуп, ысык күндө, суук түндө биргэ болуп, кокустан тагдыр жолун кошконуна ыраазы, күн артынан күн өткөнүн билбей абышканын өзүндөй болуп, ач калса ачмын деп кейибей, тоюнса тоюндум деп сүйүнбөй, ошол бойdon кеч күзгө дейре ээрчиidi. Ал ушул кичинекей абышканын, адамзааданын чоңдугун, кемдигин алаканына салып, бул дүйнөнүн баасын колундагы буюмдай тегеретип айткан акылынын терекине чөкту, көндигине адашты, бийигине башы айланды. Бермет теспедей жылтылдаган рубайлерин, бейттерин, санаттарын, таалим тамсилдерин жаттады. Ушул киши аркылуу ага башка кең дүйнө — акылдын, көркүн, тазалыктын байманасы ташыган дүйнөсү алдына жайылды. Ушул кишиден Шайх Саади, Кожо Хафиз, Мир Алишер, Кул кожо-акмат

Ясавий аттарын укту. Нечен катмар асрлар мурун алардын оозунан түшкөн асыл маани сөздөрдү ушул киши аркылуу кайра оозуна салып, бал шимүүр шимиген бала сыйктуу ширесине канды.

Бул адам эл ичинде тааныбаган, байкабаган, тааныган алдынан көлдөлөң өтө албаган, анын өз атын айттуу күнөө деп, «Азирети календөр капызы!» деп, колдорун бооруна алып урмат кылган, ыйык саналган, оозунан чыкканы, кагазга жазганы элден элге ылакап болуп кеткен акын адам болучу.

Исхак кеч күздө кийими жыртылып, таманы туурулуп, бирок ар кандай ишке акыл бийигинен карап, акыл кендигинен сынап, каны коюлуп, ой токtotуп, мүнөз токtotуп, карып Ташкенге келди.

Ошол адам бир кездеги селсаяк жигитти унүтпай, анын азыркы акыбалын иликтеп, издеп келип отурганы Исхактын жүрөгүндөгү урматын аны сайын арттырды. Өз атасы чала улама Асандын кыжылдаганына көңүлү чөгүп отурган чагында келип, колтуктан сүйөгөндөй кубат болду.

Жаңы ордонун жакшылары бүт келди. Исхактын дасторкону да пейилине жараша берекелүү болду. Адеби менен даам татып отурушуп, улуу-кичүү бирдей оозун тиктеп, аты, жүрүмү бүт элге даңаза болгон акылмандын кебин угушту. Субхат терендеп, элдин, өлкөнүн аз жыргал, көп кууралы, келечеги кеп болуп, ортого ташталды.

— Э, жакшылар, адамдын баскан жолу келечегине сабак, таалим. Түзү үлгү, кыңыры эскертуү...—деп акылман байыркыдан маани айтты. — Илгери Индостанда Бабыр тукумунан Акбар деген акылман султан өткөн. Ол кезекте Индостанда дини башка, тили, түрү башка көп тайпа эл жашаган. Өлкө атасы султанга өлкөнү бүтүн, элди биргэ тутуу зарылдыгы чыккан экен. Ошондо акылман Акбар эң оболу ар динден бирден улама чогултуп, аларга кудай бирөө экени, Муса, Иса, Мухаммад пайгамбар кас эмес экени, пенделердин милдети, адеби, ахлагы жөнүндө маани талаштырган. Кимисиники жөндүү болсо, ийкемдүү болсо, адамзаадага пайдалуу болсо ошону моюнга алууга милдеттендирген. Өзү ар элден бирден зайдип алган, балдарын үйлөгөн, бирок өзү астейдил мусулман боло туруп, ал зайдитарды өз динине, өз адатына калтырган, мусулман бол деп кыстаган эмес. Будпастардын табынган үйүн, испарастардын сыйынган үйүн, мусулмандын мечитин жанаша салдырган. Бирин бирине үйүр алыштырган. Мына ушинетип, акылман султан Акбар чар урук, чар диндүү Индостанды биргэ кармаган, эл ичин тынч, өлкөнү улуу мамлекет кылып, келечегин кениткен!

Отурган эл дуу-дуу болуп, баштарын ийкеп, мактап калышты:

- О-о!..
- Зап акыл тапкан экен!
- Таппаса Индостанга султан болобу?!
- Шайтандын канаты бу! — деп катуу айттып жиберди бирөө. Исхак жалт карады. Өз атасы молдо Асан экен. Элдин баары аны карап калышты. Эч ким аны кой дей алган жок. Кай бирөө жымырылып Исхакты тиктей берди. Исхак кыпкызыл болуп, жини келип, «Тарт тилинди!!» деп кыйкырып жибере тургандай октоло бергенде, календөр муңайым үн менен:

- Майли, залалы жок, майли...—деп, үрпейгөн элди тынчтандырды. Молдо Асан калчылдап, эки көзүнүн кычыктары жылтылдап, энтиге сүйлөдү:
- Шариятка сыйбаган кепти уруп отурат бу! Илгерки кайридин өткөн адамдардын таалимин мактап отурат бу! Э, мусулмандар, качан будкана менен ыйык мечит жанаша

булучу эле?! Үя, качан мусулман баласы дини башка катын менен бир төшөктө жатчу эле! Ушул шариятка сыйган кеп болобу?!

Календер эч ыза болбой, жай отуруп, бир тамсил айтты:

— Илгери бир оронун түбүндө жаткан курбака менен бир бүркүт ашына болуп калган экен. Бүркүт көктү жарып чабыттап жүрүп, бир күнү курбака ашынасына кайрылып, оронун жээгине конуптур. Оронун караңғы, сыз түбүн эңкейип карайт. Курбака «Э, бүркүт ашына, кайларда убара болуп жүрдүң?» деп сурайт. «О, булуттардан нары чыктым, кең ааламды кыдырдым, күнгө жакын бардым, айды бир айланып келдим!» деп шаңшыйт бүркүт. «Э, мен муну сынайынчы!» деп ойлонот курбака, суроо берет: «А түзүк, күнгө жакын барсан, айды бир айланып келсөн, күн канчоо экен?». «Күн бирөө» дейт бүркүт. Курбака «Ай канчоо экен?» деп сурайт. «Ай бирөө» дейт бүркүт. «И, так айтты, көргөнү чын экен» деп ойлонот да курбака: «А жылдыз канчоо экен?» деп сурайт. Бүркүт ашынасына чынын айтат: «Эсептей албадым. Өтө көп экен!» дейт. Ошондо курбака көпкө бакырып, шылдыңдап: «Уа-а! Жалганчы! Алдамчы! Уа-а... Жылдыз бирөө эле! Уа-а!» деп күлүптур. Кыраан бүркүт бир шаңшып: «Жаткан жерин оронун түбү болсо, сага эки жылдыз көрүнмөк беле?» деп, кайра көккө атылып чыгып кеткен экен...

Отурган эл баары дуу күлүп жиберишти.

Молдо Асан тиртеңдеп, жакасын сыга карманып, өзүнчө күбүрөп тообасын келтирип, ордунан туруп, этегин кагынып чыгып кетти.

Ширин субхат бузулган жок. Дагы терендей, бир заманда эл баккан акылман, жоо тоскон баатыр, алардын иши, кайгысы, кубанычы мисал болуп, өрнөк айтылды.

Календер акылман ошол кездеги адабий түрки менен Исхакка арнап касыйда айтты:

Кулак түткүл, журт эгеси, о өкүмдар,
бейбападур жыргалың, күткөн бактың,
көргөн күнүң тынымсыз аккан дария,
дария көбүкдүр минген тактың...

Жаңы ордонун жакшылары мыңдыр этишпей отурушту. Мындаиды башта көрбөгөн Бекназар таң болду. Исхак иреңи кубарып, айтканы желдей тараган акылмандын оозунан эмне чыгып кетер экен деп, сабырсызданып, тунжурап, бет алдын былк этпей караган бойдон, жүрөгү балкылдап, ойго батты.

Бечарага сакават бер, жоомарт болгул,
ырайым чач калкыңа күндөй жаркын,
бул дүйнөдө үзүлбөгөн калк өмүрү,
калк оозунда даңаза атың калсын
Көктө күйгөн жылдыз тариз шам чырак,
көл түбүнөн бермет болуп жылтырап...

— Бали! Бали! — деп жиберишти баары. — Өөн жок! Сөзүңүздө кылдай кыңыры жок, азирети...

Дуу-дуу коштошту. Исхактын иреңи албырып кетти. Ал акырын эңкейип, акылман капыздын этегине тооп кылды.

— Азирети, — деди ал субхат акырында, бир аз үнү калтырай, сабыркай, — бизди чала уламаларга кор кылбай, бизди башы жок балапан, көзү жок көгөн окшотпой, ата болунуз. Кемибизди толтуруп, ийрибизди түзөтүп, басар жолубузга шам чырак болуп, акыл берип, насыйкат берип, азирети... ордодо калыңыз...

Календер капзы өкүнгөндөй башын ийкеди. Чарчаңкы үн салды:

— Өкүмдардын сураганы буйрук кылганы. Майли, турайын ордоңдо, бирак башыңа жүк болом го, ашиңа жүк болом го, эмне пайдам тиймекчи, эмне акыл, эмне насыйкат бере алмакчымын, келгендерги оюмду, билген акылымды айттым.

Бул бир сөздүү адам. Муну келберсиген хоразм- шак, бухаранын амири, алардын сөөлөтү ашынган ордолору, шаан-шөкөтү токтото албаган. Бул адамдын илхамы, кубанычы, күйгөндө акыл айтары, алдына ыйлап берери букара элдин ичи. Исхак көшөрүп суроого батына албады.

Календер акылман дүйнөнүн кызыгынан, көйкөйүнөн кечкен, эркин жүрүп, ээн басып, өз ою, өз дили менен жекеме-жеке сүйлөшүп кеткен киши. Ал көрсөткөн сыйына эмес, кийгизген алтын саймалуу сарпайына эмес, чөнтөгүнө салып берген көр дүйнөсүнө эмес, Исхактын сылыйктыгына, ак ниетине ыраазы болуп, ыракматын жашыrbай айтып, эртеси коштошту.

— Бизди унутпаңыз, азирети...—дегенге араң жарады Исхак. Таазим кылган бойdon башын көтөрбөй, ойго батып калып калды.

Ошол күнү базар күнү эле. Календер аса таягын тык-тык уруп, жай сенделе басып, өзүнчө басмырт күңкүлдөп, базарга чыгып кетти.

Өзүнчө күңгүрөнүп, өзү менен өзү сүйлөшүп, ыйлай турғандай эки көзү тунарыңкы жашылданып, алдынан жүдөө бирөө көрүнсө чөнтөгүндөгү Исхактын ысмы бар алтын теңгелерден бирден ыргытып берип коюп, алардын кубанганына да, таңыркаганына да, алкаганына да кайрылбай, көңүл бөлбөй, бир баскан жерин үч басып, чоң базарды аралап жүрдү.

Бул дүйнөдө не карып —
ак талалы бөз карып,
айтылбаган сөз карып,
өз курбалы калбаган
өтө кары тез карып,
жеңеси сырдаш болбогон
кара далы кыз карып...

— Бали, акылман! — деп, тааныгандар ээрчиidi. Кай жерге барса ошол жерде сатарманы да, аларманы да жардап карайт. Те нары жакта зыкым соодагер итирейип карап: «Дагы бизди соодадан какмай болду а бу дувана?!» деп, кыжыры келип, күңкүлдөп отурду.

Календер базарды бир айланып чыгып, анан чоң дарбазаны көздөй жөнөдү. Эл жарылып жол берди. Ал дарбазанын түбүндө кайыр сурап отурган жалаңач мунжуга жанагы Исхак жапкан алтын сайма тонун чечип жаап, мунжу этегине жабышып өпкөнүнө кайрылбай шаарга чыгып кетти. Жолдун онундагы бир чайканага барып,

чөнтөгүнүн түбүндө калган эки теңгенин бирине бир нан, бир чайнек чай алышп, унчукпай отуруп өзөк жалгады да, ошого каниет кылып, ошого топук кылып, кайра тышка чыкты.

Ал өзү менен өзү сүйлөшүп, өзү сырдашып, өзүнө өзү жооп берип, кара жолго түштү.

Бул дүйнөдө неде арман —
төрт түлүк жайнап толбогон
кеңирсиген төрдө арман,
ак күү келип конбогон
айдың чалкар көлдө арман,
улугу ойчул болбогон
убара тарткан элде арман...

Кеч күүгүмдө артынан жете барган жүк тарткан кашкарлыктын салт әшегине минип, киресине чөнтөгүнүн түбүндө калган жалгыз алтын теңгени берип, календер ақылман тоо багытына карай жүрүп кетти...

Өлкөнүн ички камын ойлоого эч кимдин чамасы келбеди. Күнүгө туш тарапта уруш. Бир жактан Кудаяр менен Насирдиндин курама колу чет кыштактарды түндө капитап, бөрүдөй талап качып, чуу чыгарат. Бир жактан жарымпашанын аскери Намангандар тараптан, Кожон тараптан замбирек менен, мөндүрдөй ок менен өлкөнү кайрадан жиреп кирди.

Исхак жандалбас кылды. Ал шаарма-шаар кыдырып, эл менен сүйлөшүп, топураган каракелтек колду тескеп, сарбаздарды, сыпайларды сынап, аскербашылардын, бийлердин көңүлүнө серп салып өзү текшерди. Фон Кауфманга «Таксыр, ықыбалдуу жарымпаша! Ымга келели, алака кылалы!» деп элчи артынан элчи салды.

«Ықыбалдуу жарымпаша» Исхак менен алака кылышмак түгүл, аны «хан» деп эсептебей койду, кайра «бийлиktи тартып алган», «ууру» деп айып жапты. «Эгер, ошондой эле бул өлкөнүн мамлекетчилигин сактай туруу зарылдыгы болсо, биз дагы эле баягы же Кудаяр менен, же Насирдин менен сөз кылышабыз, а Түркстандын Пугачы өндөнгөн неменин бүткүл Россиянын бактылуу эгесине эч кереги жок!» деди. Мурдагы кол бала хандар менен түзүлгөн «шартмана» кагаздарды бетине кармап, эми Исхакты түздөн-түз кыйратмак болуп, туш-тараптан кеңири фронт ачты.

Ушул учурда Бухара ордосу баягы Курманжан менен сүйлөшкөндөгү «биримдик» деген күйгүлтүгүн жүзөгө ашырыш үчүн аракет кылмак түгүл ооз ачышка да жарабай, өз башынын чымынын коруна албай калган. Бул жакка орус аскери Капал крепосту жактан кирип Ташкенге жетсе, тиги батыш жактан генерал Анненков Арал форту аркалдуу Самарканга жетип, камоолго алган болучу. Бул фронтто полковник Скобелев Хийванын Гөк-Тепе, Бухара өлкөсүнүн эң чоң шаарларынын бири Самарканды алууда өзүнүн кыргын салуу өнөрү жагынан өзгөчө көзгө көрүнгөн эле.

Генерал-губернатор абдан жактырып, генерал чинине көтөрүп, көтөрүлүштү басууга мына ушундай кайраттуу колбашчы зарыл деп эсептеп, аны тезинен буйрук менен чакырып алды.

Генерал Скобелев биринчи кадамында Исхактын саркери Уали менен Балыкчы деген жерде бет келишип, жанында кездешип, беш күнкү катуу салгылаштан соң, Уалинин он миң ашуун колун кыйратып етүп, Балыкчыны ээледи. Өзгөчө кайраттуу Уали саркердин набыт болушу Исхактын ындынын өчүрдү.

Исхак Маргаланга кайтты. Өзгөчө ишенген кишилерин, саркерлерин бир күндө чогултуп, кеңешке отурду.

— Кана, акылдуулар, кана, баатырлар, — деп баштады Исхак, — эмне кылабыз, жарымпаша ымга келбей койду го? Өзүңөр көрүп турасыңар, күндөн күнгө кысып, күндөн күнгө оорлотуп, акыры ала турган ажалдай мукуратып, айланы түгөтүп, өлкөнү бошотуп бер деп отурат го?!

Газават көтөрүп, орус менен алака кылуудан баш тартыш Абдырахмандын каталыгы дебеди беле? Эми эмне болду? «Орус менен ымга келүү, бөөдө жоолашпоо» саясаты эмес беле? Таянган келтеги морт сынгандай, медер туткан үмүтү ташка чапкан кум кеседей быркыранып, Исхактын өз жакшыларынын көз алдында бедели түштү.

Эч ким унчукпады. Исхак сыйдырып тиктеди. Эч ким былк этпеди.

Исхак:

— Ыя? «Орус кең пейил болот экен, орус адил болот экен, орус бечарага карамдуу болот экен» деп укпадык беле? Кана анысы?! Көрбөдүк го?! Жек көрүндү Кудаяр менен Насирдинди али таштабай, алардын тарки кеткен укугун түбүнө чейин коргоп туруп алды го?! Эмне кылабыз? Айткыла билген акылыңарды...

Акылчысы молдо Муса, парваначысы Өмөрбек датка, удайчысы Сулайман, теңтушу Абылла бек, баатыры Бекназар өкүмдарын эмне менен жубантарын, эмне акыл, эмне пайдалуу иш кошорун билишпей, түнжурап отуруп калышты.

Бекназар:

— Ырас, уктук эле Сары-Өзөн-Чүй жактан келген туугандардан, «Орус бечара элге кайрымдуу болот» дешти эле. Биерде бир балээ бар, Исхак. Бу Ташкендеги жарымпаша орус эмес дейт го? Орустан наркы бир дили катуу элден дейт ко?..

— Бу дили катуу жарымпашага каерибизден жаздык?! Мейли, кырылышып кетели, өзүбүздү өзүбүзгө койбойбу акыры?! Эмне киришет? Эмне акысы бар? Ыя? — деди Абылла бек.

Көптү көргөн Өмөрбек датка күрсүндү:

— Эмне акысы бар дейбиз. Күчтүү! Акысы ошол. Илгертен күч деген көпкө укук боло келген. Күч караны ак дедирет, акты кааласа кара дедирет. Күчтү күч гана токtotot...

Дагы мелтиrep отуруп калышты. Сөз жакшы жалганбады. Ар биринин көңүлүндө «Эмне кылабыз?» деген суроо гана. Эч кимиси жооп таба албады.

Исхак ой басып, акырын башын ийкей:

— Биз жаза бастыкпы, ката жол бастыкпы? — деп сурады, өзү жооп айтты: — Жок, биз ката жол баскан жокпуз. Орус менен колубуздан келишинче кагылышуудан качтык, ымга келишүүнү, ийри отуруп түз кеңешип, эки тарапка тең бирдей набы чыккыдай алака түзүүнү тынымсыз издедик. Же жалганбы?

— Көп издедик! — деди Абылла бек.

Исхак:

— Эмне кылалы, дили катуу жарымпаша муну көрүп турup эле, атайылап эле ымга келбеди. Эми бизге эмне калды? Биз өз жерибиз үчүн, өз укугубуз үчүн суу кечип, от кечип, кармашуубуз гана калды. — Ал сурданып, отургандарды сыйрып тиктеди. — Башка жолубуз болсо айткыла, жаңылбай, мұдүрүлбөй ошол жолго түшүп да көрөлү...

— Башка жолубуз жок, Исхак! — дешти жабыла. — Качып кайда барабыз?! Дагы жалбарып эмне табабыз?! Исхак кеңешти бүтөрүп:

— Баатырлар! — деп буйрук айтты. — Кимибиздин атабыз такта түулуп, такта өлгөн?! Бизге так кымбат эмес. Ата конуш жер кымбат. Ага-тууган эл кымбат. Биз ат үстүндө жеңип алган боштондугубузду ат үстүндө жүрүп, кимден гана болбосун коргоп калалы!

Эстүүлөр, акылга дыйкан агалар, элге чыккыла, элге айткыла ушуну...

— Сиздин пашалык эркинциз!

— Куп болот, өкүмдар!

Нөкөрлөрүнүн минтип сөzsүз колдоосу, бир пикир болушу Исхакты кубанткан да жок, үрөйлөрү учкан түнжуроосу кайгырткан да жок. Эртеңки күнү кыйын. Эртеңки күнү кызырып чыгат. Баарыдан мурда өзү сезип, кайыл болуп тагдырына баш байлады. Кандуу эргишке, тиги дүйнөдө эл алдында, тарых алдында бети же ак, же кара, дүйнөдө кудай алдында жүзү же жарық, же чүркөө, бул зордук менен боштондук,

карөзгөйлүк менен адилдик бир байланган түйүнгө, ал түйүндү же замбирек, же кыңырак кылыч чеччү күнгө бел байлады.

Арызга келдим деген бир кара сакал кишини Исхак кабыл кылды. Кара сакал акырын учурашып, эки жагын абайлап, Исхактын бет маңдайына чөк түштү. Исхак кызыгып тиктеп, жүзү жумшарып:

— Эч ким жок, — деп койду. — Сен менин өзүмдөн да шек санайсыңбы? И, айта бер. Анжияндан качан чыктың? Иш кандай?..

Кара сакал тамшанып алды:

— Өлгөнү жатса да, биздин эл «жакшымын» дей берет...—деди тиги кыңырылып, кабагы кирдүү.

Исхактын көзү чекчейди:

— Иш жаманбы? Ачыгын айт. Тагын айт...

— Тузун ура турган болду баягы ишенген бектериңди. Сенин даражаңа шек келтирип, «ал бир жүргөн селсаяк, темтейген бир кыргыздын баласы, ордону карөзгөйлүк кылып эле ээлеп алды» деп, күбүрөшүп, жанына кайдагы шектүү кишилерди топтогонго окшоп жатышат...

Исхактын иреңи бопбоз болуп кетти.

— Сыягы Искөбул паша менен алдыртан алакага келүүгө аракети бардай...

Исхактын ар шаарга койгон, ар кишинин артынан койгон өтө ишенимдүү тыңчылары бар получу. Өзүнөн башка эч ким билбейт, булар өзүнөн башка менен эч сүйлөшпөйт. Өтө берилген, өтө сырдакана адамдардан тандалган эле. Мындай угар кулак, көрөр көз Абдылла

бектин артында да, Бекназар баатырдын артында да көлөкөдөй ээрчип жүрөт.

Абдымомун бектин ишин эч ким байкамак эмес. Ушундай угар кулак, көрөр көз жеткирген получу.

— Токто... Токто... —деди Исхак үнү кектүү, өчтүү, ачуудан калтырап чыкты. — Калганын өзүмө кой, баатыр, алдыңдагы атың жакшыбы, жаман болсо жакшы атка ооштур да, бүгүндөн калбай кайт Анжиянга.

Тиги үргүлөп отурду. Исхак колу калтырап, «Ушби катты көрсөткөн баатырдын айтканы айткан болсун!» — деп, араң жазды да, этегине мөөрүн басты:

— Мына. Бетбак Шамырза тескери кадам таштаары менен, бул жарлыкты бизге көңүлү бекем пансаттарга, жүзбашыларга дароо көрсөт, чыккынчыларды дароо карматып, дароо башын алдыр. Жо, тынч болсо чочутпа, быяктан киши баргыча.

Тиги көзүн ачты да, оозун чоң ачып эстенип, жарлыкты койнуна катып, акырын баш ийкей коштошуп, чыгып кетти.

Ошол эле күнү ордо жакшыларын кайра чогултуп, калчылдап, жай сүйлөй албай, Исхак:

— О, Шамырза! О, Ярмат! — деп чаңырды. — Булардын терисин тескери гана сыйрыйм! Чыккынчылар! Саткындар!!

Эмне болуп кеткенин билишпей, отурганы отурган жеринде, отура элеги турган жеринде селейди. Эмне болду? Шамырза датка, Ярмат датка эмне жазык кылышты экен? Өтө ишенимдүү, өтө жакын адамдар болуп эсептелчү эле го?! Эч ким ооз ача албады.

— Мына!—деп, Исхак түтүк кылып оролгон сөөмөйдөй кагазды ортого ыргытып таштады, өзү дарчеге басып кетти.

Кат тааныган бирөө түтүк кагазды жерден ала коюп, бир сыйра тез көз жүгүртүп, отургандарды нестейип тиктей берди, отургандар да кызыкты, «оку» дегендей чекчейип тиктеп калышты, тиги мұқактанып, акырын окуду. «Урматли бек, бу ыссық дубайсаламни бурадарлариниз Ярмат ва Шамырза датхалардан деп билгейсиз! Азрети инша-алла, сизниң күш тилидак кабариңиз бизге йеттилар. Көп курсант болдик. Бир алла кубат берсүн, сизниң оюңиз, бизниң оюмиз, сизниң йолиңиз, бизниң йолимиз. Тезрак кабар этиң, азрети, Искебүл паша йакынлап келер экен, не акыл бергайсиз?..». Отургандар бирин бири тиктешип калышты. Исхак дарчени карап турған бойдан былк эткен жок. Жымжырт болду.

— Кокуй о-ой, бу не деген шумдук?! — деп жиберди бирөө. Баары баш чайқап, шыпшынып, бул чыккынчылықка таң болуп отуруп калышты. Исхак бери басып келди да, башын өкүнүчтүү ийкей:

— Уктуңарбы, бурадарларым?.. — деди. — Күнү кече ишенимдүү бир адам «бектериң бу Исхак тентиген селсаяк деп күбүрөшүп жүрөт» деп ооз эки кабар жеткирген получу. Көп ойлонуп, ишенгим келбеди. Мына бүгүн бектердин каты кармалып отурат. Бул Абдырахманга арналган кат экен! Мөөрүн карагылачы...

Колдон колго өткөрүп, каттын этегине басылган эки мөөрдүн жазуусун карап калышты. «Нак өзү! Ярмат деп турбайбы!» дешип, кыжырлары кайнап, күүлдөштү. Бекназар ачуудан кара көк болуп кетти. Эки көзүнө кан толуп, же сөгүнүп жибере албай, же оозуна бир айла сөз кирбей буулукту.

Исхак өзүнүн бостон уругунан Амал эшик ага деген адамды элбеги атап, Бекназар баатырды аскербашы кылып, тандалма төрт минән менен ошол эле күнү Анжиянга жөнөттү.

— Баатыр, сак бол. Анжиян биздин бешигибиз. Колдон чыгып кетпесин! — деп эскертти Бекназар баатырга, коштошуп жатып. Өзүң бил нары жагын, душмандын тыңчы — өлгөнү...

...Кечинде, жатайын деп чечинип, төшөгүнүн этегине эми отурганда, сырткы үйдөн кобур үн угулду. Исхак жанында жаткан бир атма орус пистолуна колу кандай жеткенин билбей калды. Үн тааныштай. Момун кирди:

— Таксыр, азирети хан ата...

Исхак башын ийкеди. Момун чыгар замат эшиктен молдо Асан көрүндү. Исхак кабагын чытып, үнсүз кабыл алды. Молдо Асан да тырышат, салам айтпады.

— И, келипсиз бей убак?

Молдо Асан кабаарып тез-тез сүйлөдү:

— И? Акылга даана адамдарды бүт кырып, жалаң кутурған кедей менен каласыңбы?!

Исхак ейдө карады. Көзүнөн заар көрүндү. Ата экенин үкүк кылып, молдо Асан тилин тартпады:

— Кара аламаның әмне кылып бере алат сага?! Оозунда сөзү болбосо, алдында аты болбосо, чөнтөгүндө жырык теңге пулу болбосо! Башыңа иш түшкөндө акылдуу кишилер, пулдуу кишилер, белдүү кер келет, билип кой.

— Ошол акылдуу деген, пулдуу деген, диндүү деген кишилериниз оңду-солду сатып, чыккынчылық кылып жатышат. Уктуңузбу? Эми аябайм. Кичине гана күнөөсүн тапсам койдой мүүздатам, дарга экиден астырам, жерге тирилей көмдүрөм. Буларга өз үйү, өз тону, өз дүнүйөсү аман болсо болду экен!

— Асте кыл, балам, асте кыл. Өзүңө жаман болуп калат...

Исхак обдулуп:

— Кайдан билесиз өзүмө жаман боловрун?—деп тақып калды. —Ким айтты?..

Ал ошол жерде атасын шектенип тиктеди. «Чала улама, чала акыл... Мени шарияттын жобосуна каршы кетти деп жүрөт окшойт. Эмне эле менин ишиме киришип калды? Кой десем болбайт, жабышып киришип калды? Дүшмандарым түкуруп жатабы?» деген ой башын чырмап турду.

Молдо Асан үңкүйүп отуруп калды. Ичине сыр катып уурту кымтылып, көзү заардую жылтылдай баштады. Исхак чекирейип тиктеди. Молдо Асан кыжырлуу күнкүлдөп сүйлөдү:

— Пайгамбардын көк туусун көтөрүп, мусулманга калка болуп, балам каапыр кубалайт деп, кубандым эле. Кубанычым Абдырахман абтабачыдан бөлүнүшкөндө таш кaptы. Кайран Абдымомун бектин мусулманчылык ишин жерге тепсегениңде көңүлүм сыңды. Эми элден да, динден да чыкканыңа көзүм жетти...

— Болду! — деп чаңырып жиберди Исхак. Ал ордунан тура калды. Өз атасынын оозунан ушул сөздү укту. Өз атасынын жүзүнөн аяшкыс кастыкты көрдү. Экөбү бирин бири тиктебей, ара тымтырс болуп, отуруп калышты. Өз түшүнүгүндө атасы, өз түшүнүгүндө баласы наразы.

Исхак акырын алакан урду. Карап ошол замат леп кирип, таазим кылды.

— Эми кантейин, ата, менин ишиме, менин максатыма түшүнбөдүңүз, кантейин, эми кеч болуп калды, баар жериңизге узатып койсун...—деди Исхак.

Молдо Асан унчукпай коштошпой, Исхакты дагы эле баласы санап, таарына бушуткан бойдон этек кага чыгып жөнөлдү.

Экинчи ата менен бала жүз көрүшкөн жок...

Бекназар төрт мин сыйпай баштап, эртеси Анжиянга жакын бир кыштакка жылып барды. Сак аракет кылып, эң оболу эки даткага: «Урматли Шамырза датка ата, кадырдан Ярмат датка ага, ушиби күш кабарни сизлерге кызмат кылгучи кичик инициз Бекназардан деп билгейсиздер. Таксыр аллаяр баҳадур Исхак-хан мени, мени ээрчиген төрт мин кошунни сизларниң карамагынларга жибердилер. Шаардагы аскерларни ташкарига алып чыгып, бизни кошуп, жигит ойнун куруп, бир ар тамаша кылып, соңра кетиш улук, жарлыкка ылайықдур» деген кат жаздырып, этегине бармагын басып, чабарман жиберди. Эки датка эчтемеден кабары жок, өзүлөрүнчө зоок куруп, ойноп жатышкан эле. Катты алышты. Шектенишпеди. «Төрт мин кошун! Күп жакшы...» дешип, бири бирин кыя тиктешип, ичтен жымыйышты. Эртеси эрте күйругу түгөнбөй чубап көп аскер Анжияндан чыкты. Эки аскер бет келишти.

Бекназар эки датканы дароо карматып, «Чыккынчы! Саткын!» деп жариялап, аскадай тирелген эки аскердин ортосунда Исхактын жарлыгын окутуп, андан соң нарыбери жетелетип, эч кимдин көңүлүндө күдүк калбасын үчүн жамыга көрсөттү. Эки жактан тең: «Өлүм! Чыккынчыга өлүм! Бу наалатылар азыр союлсун!..» деп, чуу чыга баштады. Бекназар ушуну гана күтүп турган эле:

— Сой! — деп чаңырды. Ошол замат баяты Исхакка сөз жеткирген кара сакал жулуунуп чыгып, чоң булдурсун менен экөөбүн башка-башка салып колунун кычуусу кангандай, жүрөгүнө түйгөн жини тарагандай болуп, анан ошол жерде эки аскердин көзүнчө Шамырза датка менен Ярмат датканы жигиттерге бастырып, өз колу менен кызылала кылып, койдой мууздап таштады.

Бекназар баатыр эки аскерди кошуп Анжиянга кирди.

* * *

1876-жылдын 2-январы күнү генерал Скобелев Анжиянды камоолго алды.

Шаардын бир жагынан генерал Троицкий, бир жагынан генерал Куропаткин, бир жагынан барон Витгенштейнди, барон Миллер-Закомельскийди жанына алып, генерал Скобелев өзү капитады. Күн чыгыш жагындагы бүт Анжиян алаканга салгандай көрүнө турган Ак-Чакмактын-Дөңү деп аталган дөңгө генерал Головачевдун 16 орудиядан турган артиллериясы, ракета станкалары эки канат кылынып катар тизилди.

7-январь күнү эртең менен эрте Анжиянга бириңчи ок атуу башталды. Бүт артиллерия керели-кечке тынымсыз атты.

Ак шалпар жоолук чүмкөнгөнсүп, дарактары үлбүрөп, кар басып турган Анжиян кымкуут түштү. Кыштын күнү кара чаң асманга көтөрүлүп, тамдар самандай өрттөндү. Мунарадалар күү-күү этип кыйрап түшүп жатты.

Эси кеткен сарбаздар кытайча замбиректерин жер токмоктогондой «Тұрс!», «Тұрс!» дедирип, атқылап жооп кылып калышты. Огу бир кишинин да башын жарган жок. Жер челип түшүп, талаада тоголонуп гана кала берди.

Генерал Скобелев мурутунан күлүп, Анжияндын кантип кымкуут болуп, кантип өрттөнүп жатканын дүрбү менен көрүп, Ак-Чакмактын-Дөңүндө тамаша чегип турду.

Бир убакта арттан куду шамалдын ышкырыгында кыйкырык салып, атка өбөктөп чабышып, жапайы атчандар селдей капитады. Бул коркунуч да күн мурунтандын эсепке алынган эле. Буктурмага коюлган үч ракета станка, үч замбирек жапырт атып, чачма ок менен тосту. Жапайы атчандар ыдырап жайыла берип, куюн сыйктуу имерилие чаап артка кетиши. Алар менен атайын полковник Машин беттешти. Жапайы атчандар аралашууга, кылышташууга жулуунуп жатты. А полковник Машин качса күуп, качырса чегинип, ок жете турган аралыктан өткөрбей согуш жүргүздү. Кетип калышса артынан куубады.

Буга Исхак түтпөдү. Бөлтүрүктөрү жаткан күпкөсүнө мергенчи кирген бөрү сыйктуу эч түтө албай, эч таштап кете бере албай, кайрадан кайра кайрылып, албууттанып кирип жатты. Жаны көзүнө көрүнгөн эр жигиттер от бүрккөн, ажал бүрккөн ракета станкага, чачма бүрккөн замбирекке кылыш менен, союл менен качырып, кадам сайын атына кошо башмалдак атып жыгылып, жүздөн бири жетип, минден бири жетип мерт кылып, өзү да мерт болуп жатты. Жерге жакын учкан күштай кайгып, алыстан чалма ыргытып, замбирекчилерден сүйрөй качандар да болду.

Исхак кош арыктын көпүрөсүнөн өтүп бараткан эле. Тынымсыз замбирек атылып, ракета «шар-р» эте асмандын бир өңүрүн айрып, мындайды көрбөгөндүн жүрөгүн түшүрүп сесин алып, жер термелгендей болуп жаткан. Күрс! Көпүрөгө замбиректин огу келип тийди. Заматта кош арыктын суусу асманга атылып, көпүрө кыйрап түштү. Исхак суунун сапырындысына аралашып жок болду.

— Кокуй! — дешип нөкөрлөр чур этти. — О, жараткан, өзүң сактай көр!..

Эң мурун суу үстүнө калдайып ак боз аргымак чыкты. Кыймылы жок. Артынан Исхактын кызыл кымкап чепкенинин өңүрү көрүндү. Нөкөрлөр арык жәэктеп чуркашты. Экөбү сууга кирип, Исхакты сүйрөп чыгышты.

Жаны бар экен. Эки окшуп суу кусуп жиберди, Исхак. Жакын эле жерге күрсүлдөп замбиректин огу түшүп жатты. Исхак эсине келип:

— Ат! Атты тарт... —деп обдулду. Кармай калышты. Ал шак тура алган жок, «И-ки!» деп, ооруксунуп, эрдин тиштенди. Бир буту сынып кеткен экен. Кычырай түштү. Эки көзүнөн чаар чымын учуп, башы тегеренди.

— О... Алдырар күнү жаздырар деген ушубу?! Бутум иштен чыгыптыр го!..—деп ушкүрүп жиберди Исхак. Нөкөрлөр кайсаланып калышты:

— Э, бир кудай өзү сактады! Бут эчтеме эмес. Кудай өзү сактады... —дегендөн башкага жарашибады.

Көк өтүктүн кончун тилип жиберишип, жаракадан шакшак кылышп коюп, сыныкты дароо таңышты. Исхак турууга умтулду:

— Атты апкелгилечи...

Башка ак жал жээрде атты тартышты. Сүйөп атка мингизишти. Исхак чымырканды. Чекесинен идиреп тер кетти. «О, алдырар күнү жаздырар деген ушубу?!» деп ичинен муңканды. Онтобоско аракет кылды. Эки нөкөр жандап бастырышып, эки колтуктан сүйөштү. Исхак те ак түтүн улам буркулдап, огу Анжиянды жүндөй сабап жаткан Ак-Чакмактын-Дөңүндөгү артиллерияны тигиле тиктеп, онтоп жиберди:

— Аттиң ай! Ушул дөңдү сыйпап түшөр белек?! — деп чыйралып буйрук кылды. — Баарың! Баарың! Дөңгө! Дөңгө...

Жапайы атчандар туштуштан жабылып, бир тегиз жабылып, үч мерте Ак-Чакмактын-Дөңүнө ат коюшту. Үч мерте кызыл тыттай күбүлүп кырылышты. Аларга мөндүр ок гана кер келди. Алардын селин ок гана токтотту. Алардын демин ок гана кести.

Исхактын буту шишип кетти. Аттын кыймылы сайын сөөгү кырчылдап, катуу ооруп, жаны көзүнө көрүндү. Жан тери чыкты.

Исхак кечинде Асакеге келди.

Ал түнү Ак-Чакмактын-Дөңүндөгү артиллерия Анжиянды түнү бою тындырбай атты.

Эртеси таң менен шаарга чабуул башталды. Анжиян капкасына төрт тараптан генерал Скобелевдин аскери кирди. Талкаланган дарбазалардын түбүндө, дубалдын бузулуп өткөөл болуп калган жерлеринде коргоочулар төшү менен тосушту.

Өзүлөрүнүн өлүктөрүн каршы- терши коюп дубал кылышп, тосмо кылышп жатышты. Акыры душман Абдырахман турган дарбазадан жырып кирди. Абдырахман жакшылыктуу каршылык көрсөтө албай, туруштук кылбай, төрт жүз сыпайын баштап алышп, күтпөгөн жерден сыртка чыгып кетти. Генерал Скобелев так ошол мерчемди бекем кармап, бир аз коргонуу кылышп, ракета станка, замбирек апкелдириүүгө үлгүрдү. Чоң курал жеткен соң анын огуна, сүрүнө таянып, кайрадан күчтүп, нарылап чабуулга өткөздү.

Коргоочулар көчөмө-көчө кармашты. Колуна кесек алышп, таш алышп, а жөн эле эки чеңгелин арбайтып, эс-акылынан ажырагандай бакырып жулунуп, мылтыгынын найзасы арпанын кылканындай ширелип келаткан каратель аскерге келип урунуп жаткандар болду. Сарбаздар, сыпайлар, караламан каракелтек эл «Йа, алла!», «Йа, алла!» деп, бир кылка, бир тегиз, муңдуу, өчтүү зикир чалышып, жандан кечип кармашып жатышты.

Күүгүм кире көз байланганда Бекназар алсыраган колунун башын-аягын жыйнап, каршылыкты токтолуп, 20 миң кишиси набыт болуп, канга бөлөнгөн, түтүнгө үүккан Анжияндан чыгып Асакеге чегинди.

Генерал Скобелев Анжиян шаарын ээледи. Шаарга 100 минч дилде өлчөмүндө контрибуция салды. Мындан тышкары аскердин кереги үчүн шаар элиnen көп мүлк жыйнатылып алынды.

Бүткүл Россиянын императору Александр II аскери Анжиянды алганын угуп, фон Кауфмандын эркине жеңилгендердин эсебинен, офицерлерди сыйлаш үчүн алтын баасы менен 88611 сом ыйгарды да:

«Кудай берип, экспедициянын иши мындан нары да ушундай эле көп кан төгүүсүз бүтсө экен»

деп күттүктады.

VI

Мурдатан байланышып жүргөн белем, көп өтпөй, Анжияндандан сегиз чакырым аралыктагы Инди-кышлакта Абдырахман генерал Скобелев менен жолугуп, кара башынын амандыгын көздөп, өз туугандарынын эртеңки тынччылыгын көздөп, багынып берди.

Өтө кыйын мезгилде Абдырахмандын курал таштаганы Исхактын бөйрөгүн бөкшөрүп кетти. Жалгыз өзү кетсе мейли эле? Аны ээрчиp жыйырma бек кетти, бектер кетсе мейли эле, бектерди ээрчиp түмөн- түмөн кол кетти, тайпа-тайпа эл кетти. Көтөрүлгөн элдин өзөгү бузулду.

Исхак эми эмне кыларын билбей калды. «Атандын көрү ай! Бу куруган жүрт болбой калганбы?! Ыркы, ынтымагы кана?! Эл агасы деп таянар, күү замандын өйдөсүндө жөлөк кылар, ылдыйында өбөк кылар акылдуулар, билектүүлөр ушубу?! Кара башынын камынан бөлөк мудаты, арманы жок турбайбы?!» — деп зил болду. Ал эч ким менен сүйлөшпөй, жанындагы жакшыларын сыйдырып тиктеп, жүрөгү карайып, эми эч кимисине ишенгиси келбей, оюндары жакшы менен жаман аралашып, көз алды туман, көңүлүн коркунучтуу шек, биринин кылган күнөөсү үчүн минин канга бөлөсө кыбасы канбай турган ачuu кек ээледи.

«О, илгери, токойго балта деген жоо чыккан экен дейт илгери. «Кокуй, балта деген жоо чыкты, карыбызга карабай, жашыбызга карабай кыйып келе жатат, энди айла не болот?» деп кабар келгенде миң жыл турган арча «И, ошол кыйып келе жаткан жоо жалаң эле балта бекен?» деп сураса, «Сабы жыгач экен» деген жооп болуптур. «А ошондой. Өзүбүздөн чыккан жоо ичинде болбосо, сырыйызды билбegen балта жалгыз эмне кылып ала алат эле?!» деген экен көптү көргөн арча!. — Исхак бул тамсилди өкүнүч менен эсине алыш, ичтен күйдү. — Мына, ким калыс болот. Миң тукуму болбосо, Миң тукумунун кешигин жалаган Абдырахман өндөнгөн бек тукумдары болбосо, ыя, акпаша, жарымпаша бизди эмне кылып ала алат эле?!».

Эч кимге сыр айтпай шашылыш аттанды. Маргалан эли жолуна бойро төшөп, улуу урмат көрсөтүп, «Көп жаша! Көп жаша, гази!» деп дуулдап тосту. Исхакты бу да кубанткан жок. Иреңи мисирейип, жаак териси тырышып, өз каарына өзү уугуп, шаарга кирди.

Сая түшүп, генерал Скобелев Маргаланга жүрүш кылды. Орто кылымдын ылай дубалы замбиректин огунан калкалай албайт экен. Калкаламак турсун, ийнине камалган бөрүдөй кылып, камап, кармап берет экен. Эмне болсо да, шамалдай тийип, шамалдай качып, ат үстүндө, ата журттун кең талаасында кармашууну көксөп, Исхак кырк ашуун кытайча сүйрөтүп, калган беш миң колу менен Маргаландан сыртка чыкты.

Исхак Маргаландан көп алыш эмес Кожо Магыз мазарына токтоп, өргүү кылып, саркерлерин, нөкөрлөрүн түгөл топтол, кенешке отурду. Мындан нары эмне кылуу керек деген маселе ортого коюлду.

Ал шакшак таңылган бутун сунуп таштап, сеңсел кара көрпө жакалуу ак тонду желбегей жамынып, Исхак төрдө мисирейип, жаагы карышып калгансып, такыр ооз ачпай, өз ою менен өзү алек болуп, өзүн өзү унутуп отурду. Нөкөрлөр ар кимиси ар кандайча ой жоруп, ар кимиси ар кандайча сунуш айтып, ой талашып, кобурашып жатышты. Исхакты жал-жал карашат. А Исхак тунжурайт. Абал оор. Эл бузулду. Кол бөлүндү. Бир жагынан кар кысып, бир жагынан куралы күчтүү ыкыбалдуу ыскебүл

паша кысып, чабуул кылууга да, чегинүүгө да жер тарыды. Эмне кылуу керек? Анын оюн он тала кылган да ушул эле.

Эң акыры акыл үчкө бөлүндү.

Абдылла бек:

— Таксыр, баарыбыз көрүп туррабыз ки, эгер кашкөйлүк кылып кармашабыз десек, шаар деп, ордо деп түзгө байланы турган болсок, таксыр, сөздүн ачыгы жакшы мындай кезде, колдун акыркы уюткусун кырдырып алабыз. Элдин жүрөгү өлөт. Эртеңки катуу күрөшкө жалтак болуп калат. Ошон үчүн, эч ойлонуп турбай, Ош багытына чегинип, Оштон нары тоо таянып, элет аралап кетишибиз зарыл. Пайдасы кайсы? Пайдасы ушул ки, коопсуз кыштап, кол жыйнап, кудай алкулум десе, келерки ат кара тил болгон мезгилге аман жетебиз, ал мезгилге жеткен соң, жазгы кирген суу менен кошо күүлдөп, түзгө кайра агып кирип келбейбизби?! Ага жетсек, таксыр, өзүңүз ойлонуп багыңыз, кудайдын бергени...

Кайнатасы Музафар-шаа:

— Инша-алла, бектин сөзүндө калети жок, туура айтты. Бирак, бир нерсени эске алса, андан жаман болбос эле. Акыл тегеретели, Ош-бува багыты жакын, Алай, Өзгөн, Көгарт тоолору жакын. Өз эл, өз жүрт, качан болсо да алаканда кү?!. Менин оюмча, Карагин багытына жүрсөк күп болобу дейм? Ниме дегенде, бир кезде Карагин бу Кокон өкүмдарынын бир вилаети эди, менин бир тууганым Райим эси жоктук кылып, өзүмчө болом деп, бөлүп отурбайбы, мына ушул гана бекайбат беш мин өхүндөр менен шау-у деп басып кирип барсак, инша-алла, эси жок үрөйү учуп, өзү тизе бүгүп тосуп чыгат. Жакшы жер кайран Карагин! Байманасы ташыган жер. Кыштай жакшы тыныгып, жазда, бекзаада айткандай, кирген дария менен кошо күүлдөп, кудай алкулум деп, бир Карагиндин өзүнөн жыйырма мин кошун алып, кайра Фарғанага каптап түшсөк жаманбы?! Мына, ушуну ойлонгулачы, акылдуулар?.. Ушул ылайыктуу болуп калып жүрбөсүн?..

Мадамин ынак:

— Майли, кетели Ош-бувадан нары тоо таянып, кетели байманасы ташыган Карагинге, о таксыр, быякта шаарларда калган, түздө калган каралай көз калктын күнү не болмокчу? Таштайбызы боору таш тагдырдын колуна?! Кечиргейсиз, о бактияр өкүмдар, биздин оюбузча, не кылган менен, өлкөнүн ордосу Кокон эмеспи, Кокондон кетпөө лазимдур. Кокондо туруп, бүткүл тайпанын көңүлүнө медер болуп, чыйралтып, касам урган Насирдинге да, кара жүрөк залим жарымпашага да карши күрөш алпара беришибиз ылайык...

Үч жактан тең жүйө сөз айттылып, маслаатчылар күбүрөшүп, кээси коштоп, кээси ыраазы болбой, копшолуп калышты.

Те босого ченде Бекназар өзүнчө, ар бир сөздү, ар бир маанини кылт эттирбей угуп, бирок бир да жолу козголбой, ооз ачпай, талашка аралашпай өзүнчө ой термегенсип отурат.

Исхак сынган бутун акырын сыйпалап көзүнүн төбөсү менен отургандарды сыйдырып тиктеп, эрдин бек кымтып, эки көзүнөн шек күйүп, кимди да болсо аябай турган жарагалуу жырткычтай өчөштүгү сезилип, ичимтап болуп отурду. «Кимиси чыккынчы болду экен? Ушу бирөө доступ тонун кийип, доступ ширин сөзүн сүйлөп, ушу азыр чыккынчы жанымда отурат го?! Ыя, кимиси болду экен?..» деп, жүрөгү карайды. Көзү Абдылла бекке токтоду. «Жо, ыйык энебиз Курманжан датка айымдын азamat

уулунан шек санасам, анда кимге ишенем? Ишенимдүү ким калат?!. Жо...» деп Исхак оюнан кайтты. Эки көзү канталап кайнатасы Музафар-شاага урунду. «Мунун күнү мени менен!» деди Исхактын ою. Андан нары көзү Момун саркерге, Бекназар баатырга кадалып өттү. «Жок... Жок... Булар бир башымда эки көзүм болсо ошол эки көзүм, бир көзүм болсо ошол бир көзүм!..» деди. Мадамин ынакты имерип тиктеди. «Бул эмне кызындайт? — Жүрөгү солк дей түштү. — Көбүрүп сүйлөдү. Эмне ич күптүсү бар мунун? Жо, ынагым туурасын айтты, элим эмне болот, жакшы күнүндө бийи болуп, жаман күнүндө өз башымды куткарып кетип, не деген атка калам?..». Исхак өзүн өзү тынчтантты. Бирок, «Кимиси чыккынчы экен а?..» деген ой такыр кетпей турup алды.

Эң акыркы сөз аныкы:

— Ынак, — деп чарчаңкы үн катты Исхак, — каралай көз калкты таш боор тагдырыдын колуна таштап кетүү, туура айтасыз, кыйын бизге. О, жараткан!.. Кантебиз, башка аргабыз жок го, кашкөйлүк кылсак, бекзаада туура айтат, кошундун уюткусун жок кылып алганы турабыз го?..

Мадамин ынак татарып үнчуга албады.

— Майли, Карапегин тарапка кетели, ушул оң болуп турат го, жакшылар... — деп өкүм айтты Исхак.

Музафар-шаа жым этти. «Калганына жарасак!» деп, азыр эле Карапегин колуна тийгендей болду. Эптеп Карапегин бийлигине жетсе! Анын көңүлүнүн терениндеги катылып жаткан сары убайымы, максаты ушул гана получу.

Эки жак тең томсоруп отуруп, ықрарлык билдиришти. Исхак шагы сынып, башка айласы да жок, отургандарды дагы бир сыйра сыйдырып тиктеди. «Кимиси болду экен?..» деген ой башынан дагы бир жолу зып деп өттү. Анын айласы түгөнүп турганын көрүп отурбайбы Бекназар?! «.. иши качат, киши качат... деген ушубу...» деп, арман күү келди дилине.

— Мен кайда барсак да бирге болоюн, — деди Бекназар.

Исхак көзүн акырын жумуп, башын акырын ийкеди. «...тири калсак бир дөбөдө болушарбыз, көз жумсак, тагдыр ошол канжыгада көрүшөрбүз...» Бу сөз бир убакта шерт болуп ортого ташталган, жол кошууга данакер болгон эмес беле?! Келди эсине, бүгүнкү өтө кыйын абалында баатырдын аны дагы көтөрүп «бирге болоюн» дегени өлчөмсүз ыразы кылды.

— Майли, — деди Исхак, — баатыр акебиз бирге болсун.

Исхак Абдылла бекти бөлдү. Өзүнө караштуу кошунун бүт алып Ош багытына жол алууга буйруду. Анын милдети Гүлشاага өтүп, кышы бою тыныгып, аскер жыйнап, жазгы жүрүшкө бияктан кам кылмай болду. Мадамин ынак баш болгон кокондуктар мойнунан байланган иттей тыржыйышып, хандын эрки — кудайдын эрки, каяша кыларга ал барбы, буйрукка күт этпей көнүп, Исхактын өзү менен аттанмай болушту.

Исхак эки миндей кошун менен, үч жүз кызыл нарга кош артып, кытайчаларын жүктөтүп, Карапегин багытына карай жол тартты.

Исхакты жолмо-жол ой басты. «Карапегинге жөнөдүм. Ушул туурабы? Туура го дейм. Карапегин элинин боору бүтүн, урушка аралаша элек, деми бүтүн. Үййик тууну ээрчийт. А Ош багытычы? Абдылла бек өз көзүм. Ошол жетишет. Эл калды го түздө? Коконго кирип ордого отуруп алса кандай болот эле? Күч кана буга? Кудаяр бир жагынан, анын күчүгү Насирдин бир жагынан коргон тегеренип шимшиген көркөө карышкыр сыйктуу түн жамынып жортуп жүрүшөт. Кокондун жаман дубалы Искөбул

пашанын замбирегине туруштуқ қыла алабы?! Анан эмне деп Коконго барышыбыз керек? — Жүрөгү солк этип, Исхак аттын тизгинин жыйиды. — Токто, бу Мадамин сарт бизди таш капканга камап бермекчи экен го?!«

Ал жолдун жээгине кайрылып, коштун артын карап токтолду. Иргелген саркерлер эки канат болуп, аттарынан түшө беришти. Исхак унчуккан жок. Эмне үчүн токтодук деп, эч кимиси сураган жок. Исхак идиркенектеп кош артын тиктей берди. Кара суук сөөктөн өтүп жатты. Бир убакта шылкыйып араң ат бастырып келе жаткан Мадамин ынак көрүндү. Алардын шайы боштугу Исхактын шегин ого бетер күчөттү. Чаар иренең түктөйүп, тосо бастырды. Мадамин ынак атынан түшүп, дөңгө басканда:

— Эй, сен! Тез бас, эй! — деп чаңырды Исхак, өзү да калчылдан кетти. Мадамин ынак токтоло калды. Эмне дәэрин, эмне кыларын билбей, заматта тили байланып нестейди. Исхак сөөмөйүн кезеди:

— Карма, Эшмат!

Кийинки учурда өтө шекчил болуп кеткен Исхак үчүнчү сунушту «чыккынчылык» деп эсептеди. Көбү кокондуктар получу. Колго токтомдуу жыйырма азаматын Мадамин ынакты баш кылып, дамбалчан кылып, карга чилдей бөктүрүп жаткырып салышты.

— Сой! — деп чаңырды Исхак тескебей, сөзгө келбей.

Саал арттан кошун аяңын тескеп, «жүр-жүрлөп» кыдырып келе жаткан Бекназар кажы-кужу болуп жаткан үн угуп, темине ийрилип турган топко келди. Койчо муудалып, ысык каны каңырсып, теңгеленип чачырап, гүл сайма түшүрүп, ак карга ырандай сицип жатат Мадамин ынак!

— Эй! — деп жиберди Бекназар. — Эмне болуп кетти?

— Бу саткын экен... — деди Исхак чарчаңкы.

Он чакты жигит колу артына байланган, карга чөк түшүрүлгөн. Биригин мурдунан қаңтара тартып, алкымга шамшар такап, «сой» деген чаңырык күтүп турат Эшмат.

Бекназар:

— Бирге туруп?! көч ичинде жүрүп?! кандай «саткынчылык» кылып жиберди экен?! Ана, саткын деген! калды го Искебул паша менен...

Исхак:

— Кечеги «калабыз» деген эмне?

— О-о, кокуй ай, — деп, ээр кашын бир муштап, муңканып жиберди Бекназар, — жаман ою жок эле анын! Каны, беги болуп жакшы күнүндө, кара баштын камына өтүп каран түнүдө, качып, чилдей тарадык, эл ичинде калышка, тайгак жолдо таяныч болушка, кана, кайсы көйкашкабыз жарадык?! Өз алышыз бул болсо, үч кишинин биринен, шексине берсек түрүнөн жаныбызыда ким калат, кокуй ай, тилибизди ким алат?!

Өзүн өзү басып, дилинде сынгансып калды Исхак. Тиги жаны шамшардын мизинде кылтырап турғандар үчүн жан соога сурады Бекназар. Көңүлүнөн өтө албай унчукпай башын ийкеди Исхак.

Кош кайра жай чубалып жол алды.

Кар боройлоп жаап келди. Кар көздүн жашындай нымтырап, желкеден ылдый сарыгып, өзөккө суу өттү. Жашы улгайган, табы кайткан кары кишилер ат үстүнө жүрө алышпай, как денени кызытып жан айласы кылып, аттарын жөө жетелеп, илделеп келатышты. Төөгө минген аялдар, учкашкан-чиркешкен балдар чүмкөнүп жаткан бойдон тоңуп, үстүн кере карыш кар басып, томурайып-томурайып көрүнөт. Улоо айдалап

«а-у» деген үн алсыз угулат. Ушул кыйынчылык жаман күндү сезгендей буулдап төө боздойт.

Исхак эл ичинде, көп ичинде эл тарткан жол азабын тең тартып, кошо келатты. Ал сукка үшүбөйт. Өкүнүч ой-санаа башын оорутат, этин ысытат. «О, биздин бектер болбой калган экен го?! Эшегине жараша тушагы, буларга кем акыл Мин түкүмү баппы?! Бири учун бири жан бербейт го? Кайта биринин жанын бири сууруп алат го?!» — деп, өзүнө мин суроо коюп, анын бирине да жооп таба албай, ындыны өчтү. Ал эч ким менен акылдашпайт. Эч кимди карабайт. Туугандан да, душмандан да көнүлүк сынган сыяктуу. Башка акыллы, башка аргасы түгөнүп, эми кек гана, өч гана калгандай, жаагы тырышып, иреңи жыландаид сур тартып, кекке суусады. Көз алдынан Абдырахман учат. Кайрадан жүрөгү караят...

Мунканып төө боздоп келатты.

Жолдо Үч-коргон эли тосту. Исхак күн мурунтан даярдатып коюлган бектин жылуу тамына түштү.

Исхак балдак менен сылтый басып, астанадан аттай берерде токтоп, кызыл тыштуу күндүз бөркүнүн төбөсүнө төрт эли болуп калган карды кагып таштап, үстүңкү тонун чечип эшик агага калтырды да, бөжөндөп баштаган бектин алдына өтүп, үйгө кирди. Үйдө эч ким жок экен. Бек көпөлөк болуп бырпырап, Исхактын өтүгүн, суу кийимдерин алмаштырып кийиндириди. Андан соң Исхак сандалдын төркү көзүнө өттү. Бек өзү жүгүрүп, сандалга чок жаңыртты. Исхак сандалга бутун салып, колун жылытып, өзүнчө үңүлүп ойлуу отурган калыбында, мурдун акырын тартып, «Йе... мунаңда да шүгүр, төңирим...» деп, өзүнчө күбүрөнүп, улутунуп да койду.

Иргелген саркерлери эми келип, сандалдын эки жагына канат болуп, кырка отура баштاشты. Ным, суук сөөгүнө өткөн эле, Исхактын сынган буту эми сыйзап ооруду. Ал эрдин бек кымтып чымырканып отурду. Бир аз жылыган соң эти ысып, чыйрыкканын сезди. Денеси талыкшып, жаны жер тартты. Көзүнүн агы менен тең айланып отурган бек Исхактын абалын дароо түшүнүп, пар жаздыктан өзү туруп апкелип, чыканагына көё салды.

Ысык чай келди. Исхак өйдө болуп, бүт денеси талыкшып, ныксырап араң отуруп, биртке чай ууртады. Чекеси нымшып, жаны бир аз сел тапкандай болду. Саннаа, жообу жок суроо ой анын көнүлүн такыр ээлеп алган. Алаксыйын дейт. Эч айрыла албайт, эч алаксый албайт. «Үя? Бул не деген заман болуп кетти?..» дейт онтоо арасында аны сайын көнүлү чөгүп. Өзүнчө баш чайкайт.

Аны көрмөкчү жанында отурган кишилер бейчеки үн ката алышпайт. Бирөө касырет тартып отурса, экинчи ырсайып күлүп отурушу уят, кадыр билбестик го! Саркерлер көз менен гана сүйлөшүп, түнжурап отурушту.

Исхак обдулуп туруп, эки көзүн кылкызыл кылышпайт чоң ачып, жанындағыларга шектүү ормоюп, эрдин бек кымтып, иреңи күмсарып тиктей берди. Үргүлөө арасында, уйку-соонун арасында бир ажайып түш көрдүбү? Дагы кимден шекшип калды? Нөкөрлөр жалтанаип, эч кимиси даап өйдө карай алышпай, жамандык өзүнөн оолак кетишин кудайдан тилеп, сүкүт тартып үңкүйүшүп калышты. Исхак өзү эсине келди. Өзү соолуктуу. Оор улутунуп, кайра шалдырап, ойго чөмүлүп кетти. Дагы баягы ой, дагы баягы өкүнүч. «Үя? Биз эмне деген элбиз?» Жүрөгү лак- лак сокту.

— Таксыр эс алсынбы?.. — деди Момун оор абалдын ичинен, эки жагына каранды. Баары бир добуштан дуу этип:

— А, майли, майли, кобурашып отура бербей, бейтап адамга тынчтык берели....— деп калышты. Бирок бири да озунуп ордунан турбады. Исхак эмне дейт? Баятан берки оор оюнан бирдеме айтып жүрбөсүн? Жооп болсо учуп тургандай болуп, кыя тиктеп калышты.

Исхак да алардан жадап турган сыйктуу, ооруксунуп сынык бутун акырын тартып, кабагын чытып, пар жаздыкка жатты:

— Күчөткүлө күзөттү...—деди ал акырын, онтоо арасында, — аскер жакшылап эс алсын, эртең таң кулан өөк болгондо жолго чыгабыз. Эртелеп кыңкайгыла...

— Куп, таксыр...

— Куп, аллаяр...

— Куп, өкүмдар...

Нөкөрлөр, саркерлер колдорун бооруна алып, жиби үзүлүп чууруган теспедей биринин артынан бири кетенчиктеп, бөлмөдөн чыгып кете баштاشты.

Бекназар коштун төрт тарабынан күзөт коюп, кошумча киши чыгарып, андан соң саркерлер чогулуп отурган үйгө келди. Баглан козу союлуп, эми казанга салынган экен. Саркерлер дуу этип тура калышты:

— Келиңиз, баатыр ага...

Бекназар төргө өтүп, саал жай алып, үйдү кыдырата алдыртан эсепке алды. Сейид Маулан бек жок. «Э, кыштактын сыртындагы күзөттөргө өзү суралбы болуп кетпеди беле? Кечигибирек келет го?» деп, кайра тынчтанды.

Бул түнү Маулан бек өзгөчө сак болду. Эң четки күзөттө көзгө сайса көрүнгүс караңгыны оронуп, үкү сыйктуу түн койнуна тикирейип көз тигип, шырп эткен дабышка кулак төшөп, атынын жалына өбөктөп акырын бастырып жүрдү. Бекназар үч жолу күзөттү кыдырып, үч жолу тең Маулан бекти өз ордунан тапты.

— Сак бол, сейид... —деди Бекназар акыркы жолу. Сейид Маулан бек:

— Камтама болбоңуз, баатыр... —деп ишенимдүү жооп айтып калды.

Түн көшөгөсүн түрүп, таң таштоого жакындал, суук жел сыйдырып калган. Эшик кар, үй тар, кычыраган суук — ким тарыбасын, ким жадабасын?! Баары көзү илинип үлдүрөп калган убак.

Бекназар кайра кыдырып келаткан. Биринчи жолу коркунуч шабырттын жакындал келе жатканын алдынdagы аты сезди. Шам кулагын тикчийтип, аргыштап селтилдеп кетти. Ошол замат иттер чuu туруп үрүп, каптап келаткан ат дүбүртү жер теңсөлтип, иттердин чуусун жабыла атылган мылтыктын уну кулак тундуруп басып кетти.

— Ыя, алла!..

Бүткүл кошун тура чүркады. Бекназар ат жалына өбөктөп, Исхак жаткан жакка карай кайра чапты. Бүткүл кошун кымкуут. Оң жакка дүргүп качышты. Оң жактан жапырт мылтык атылды. Октор «гый-й, гый-й» этип, асманды айра тилип, түндүн кара түүрдүгүн тешип, кайдадыр житип кетип жатты. Кошун сол жакка дүргүдү. Сол жактан жабыла мылтык атылды. Кандайдыр бөлөк тилдер, сөз мааниси ажыратылбай, күүлдөп ураан болуп жатты. Бекназар аттын ыйык жалына өбөктөп, катуу келатты. Кулан чаар аргымак так түйүлүп, бирдемеден үркүп, бирдемеден каргып өтүп, учуп келатты. Кимdir бирөө кудайга жалынып, кимdir бирөө «апа!» деп бакырып, кимdir бирөө жер тиштеп жыгылган бойdon сөзгө келе албай, өпкө кагып араң онтоп жатты. Душман жылчыксыз тегеректеп алган сыйктуу. Төрт тараптан тең мылтык ок бүркүп турду.

Исхак биринчи атылган мылтык үнүнөн чочуп, ордунан атып турган эле. Башына жазданып жаткан бир атма орус пистолун ала коюп, буту майып экенин да унутуп:

— А-ай! Тургула! Тургула! — деп, калчылдап кыйкырып, эшикти көздөй жүгүрдү. Пистолдон туш келди ок чыгарды. Жакын эле жерден кимдир бирөө күбүрөнүп келме келтирип жатканын укту. Эшик кымкуут. Кыйкырык. Онтоо. Чырылдап ат кишинеп жатты. Исхактын сыныгы жакшы бүтө элек буту кайра майышып, сөөгү кычырап-кычырап баратты. Ал эшикке чыгып, көзү караңгылап, темтеңдей түшүп, бирдемеге сүйөнө калды. Жүрөгү лак-лак сокту.

— Далдага! Далдага! Кыйкырба дейм, кыйкырба!! — деп Бекназардын үнү аваны жарып жатты. — Кач! Чегин... Тоо тарапка... Тоо багытын болжо...

Эки жактан тең атыш болуп жатты. Душман кайда? Өз кайда? Эч ким ажырата алган жок. Тырымтыракай болуп, кошун тоо багытына карай ыкты. Мындай кезде кыргыз «Атасы бөлөк аттан түш! Аталашым атка мин!» дейт. Баш көргөндү көз көрбөй, баары аралашып, катын аралашып, жүрөгү чыккан бала аралашып, чылбырын сүйрөгөн ээсиз аргымак ат, логлогон төө аралашып, кошун тоо тараптан жырып жөнөлдү.

— Исхак! Исхак!

Исхак көңүлү бир ачылып, бир караңгылап, Бекназардын үнүн араң ажыратты. Аңғыча Бекназар колу менен кайсалап келип калды. Исхак араң онтоду. Бекназар:

— О, кокуй, бутүң эмне болду сенин?! — деп, ыйлактап, Исхакты балача шап көтөрүп, андан ары эч сөз айтпай, тыбырап турган қулан чаар аргымактын ыыйк жалына арта салып, артынан өзү ыргып минип, «чү!» деп жүрүп берди. Қулан чаар атылып жөнөлдү.

Аз да болсо уюткусу бүтүн бойdon аскерин тоо таянтып кетсе, андан нары Исхактын көздөгөнү оңунан чыгып, Каратегинди колуна алса, ал дагы куралып, арыгы семирип, ачы тоюнуп, жаз алды менен тоодон ылдый кара сел болуп дагы капитап түшөрү анык получу. Эл ичинен «өз» кылып алышкан кишилери аркалуу өчтүү Абдырахман Исхактардын ар бир кадамын, максатын жаздым кылбай билип, Исхактын кошуну эми бетме-беттен качып тоо тарапка ыктап, колдон чыгып баратканын көргөн сон, генерал Скобелев дароо Миллер-Закомельскийди башчы кылып атчан козак полкун, Насирдиндин, Абдырахмандын аскерлерин жол көрсөтүүгө, көмөккө берип аттандырды. Полковник барон Миллер-Закомельский Анжияндан чыккан бойdon эч жерге токтобой, күнү-түнү тынбай полкун айдал отуруп, таң таштаганда жетип, Исхактын кошун курчоого алып, капыстан капитап чабуул коюп кирген получу.

Исхактын кошуну капыстан чоочуп ойгонуп, түш-түштән жабыла төгүлгөн октон, кулак тундурган мылтык үнүнөн такыр эси кетип, эки кишисинин башы кошулбай, түшкелди дыркырап качып, уюшуп каршылык көрсөтө албады. Көбү колун куушуруп, жер боортоктоп жыгылды. Исхактын бүт кошу, 120 нарга артылган жүгү менен колго түштү.

Улуу шашке ченде тоо багытын болжоп качкан колдун чачырандысы Исфайрам капчыгайын өрдөп чогула баштады. Отуздай гана киши болду. Исхак иреци жездей саргайып, эрдин бек кымтып, бутунун сыйзап ооруганын да унутуп, эми эмне кыларын билбей отуруп калды.

Исхак үшкүрүп жиберди:

— О, Бекназар аке, несин айтып күйебуз?! Мен эми баарына ишенем. Ушу сизди ныккынчылык кылды десе да ишенем... Илгеркилер:

«Карамыктын даны болгунча
ак буудайдын саманы бол —
жаман элдин жакшысы болгунча
жакшы элдин жаманы бол...»

деген экен. Карабы, калети жок белем?! Биздин элге чындал кеткет келген окшойт... — деп тунжурап кетти.

Көп токтоого болбайт эле. Куугун жетиши мүмкүн. Жолго чыгышты. Исфайрам сүсүн жәэктеп, улам бир бетине өтүп, кыркып кечип, үстү жылма муз секиртмек корумдан кыялап, кәэ жерде аттан түшүшүп, жөө сандалып чубап, тынымсыз жүрүп отурушту. Музафар-шаанын мындай азап жолду көрбөгөн эрке кызы атка жүре албай койду. Башта кемедей кара нардын үстүндөгү жайлуу үжүрөдө келчү. Эми ага нар кайда?! Мурду көгөрүп үшүп, шөмтүрөп:

— Исхак акэ-э...—деп уңулдап ыйлады. — Жан аке, мани үлтүрүп кетин, жан акэ-э...
Музафар-шаа кабагын бүркөп, кызына тажикче бирдеме деди. Жемеледи окшойт.
Кыйналган неме ага болбой көз жашын көлдөттү.

Исхак унчуккан жок. «Куруп кеткен сарттын кызы! Төшөктүн гана катыны...» деп кыжыры кайнады. «Башка түшсө көнөт, өлбөгөн жаны калса келет» деди да, кайрылбай кете берди.

Чаубай үңқүрүнө жетип токтошту. Эми аттан түшүрүшкөнү жатканда Исхак артын карап, бирөөнү замбилге салып көтөрүп келатышканын көрдү. Ким бу.

— Ханике айым...—деди Бекназар. Исхак башын чайкал, «О, атаңдын көрү сарттын кызы!» деди ичинен. Бекназар аттан көтөрүп алды.

Ал күнү аттардын бириң союшуп, оокат кылышып, түнөп, эртеси эрте менен көк мелжиген ашууну карай кайра жолго чыгышты.

Чилденин күнүндө ашуу ашышып, Дараут-Коргонго түшүштү. Ошол жерде кыйла өргүү кылышып, бозгон аскер аздап чогулуп, жүз ашүүн киши болушуп, андан Каратегинге жол алышты.

Исхак менен кошулуп агасы Музафар-шаа келе жатканын уккан соң Каратегиндин эмири Раим-шаа тандалма миң кол баштап, чегинен тосуп чыкты. Музафар-шаа жөн келбейт, келгенде да Исхакты күйөө бала кылып алып келе жатса, эч жакшылык күтпөй, эртеңки тагдырын бүгүн кан үстүнөн чечип алмакчы болгон. Тозуп, азып барган азгантай кишилерди Раим- шаа кындан суурулган кылыш менен каршы алды.

Алыстан кыйкырышып, жалаң кылыш булгалашып, бириң-экин ок чыгарышышты. Карап туруп, Исхак Каратегинден баш калка издөөдөн такыр үмүтүн үздү да, кайра тартууга буйрук кылды.

Исхак Дараут-Коргонго кайра келди. Көтөрүлүштүн деми да, уюткусу да эми шеминен тайды белем. Өтө кызуу, өтө кайраткер жигиттердин да жүрөгүнөн от өчүп, билегинен каруу кетип, отурганы отурган жеринде, турганы турган жеринде шалдыроо басып калды. Эч биригин көңүлүнө эми «Эмне кылуу керек?» деген ой да келе албай калды.

Бекназар көзү жумулуу, көкүрөк ойгоо.

«... күү-шашай дайра шоокуму, бирде күчөйт, бирде кайдадыр алыстайт... тигине дүпүрөтө жарышкан, үзөңгүсү кагышкан кайран жигиттер... өзү или алдыда өрөпкүгөн,

зарде көөдөнгө батпай, көзү тик, колу шамдагай көйкөлгөн туу алдында... кулан чаар аргымак теминдирибей не басканы, не учканы сезилбей...»

«... өткөн сөөлөт, өткөн кайрат...» деди дили. Ой алмашты.

«... өрт алган үй, түндүгү түшкөн, кышында очогунан оту өчкөн... буулдап ыйлап жаш бала, сулап калган энесинин жанында... эмчегине тырмышып... андан нары мөгдөйт кары, аппак башы жарылган, каны чып-чып, кара матта таңынган... ит калган бурандаган, белге ок жеген жарым жан...»

«Бу не адисе?...» Чоочуп кетти Бекназар.

«... Кана, баяғы бир ордого сыйышпаган, жаңжалын өзүлөрү тындырып, баары бир кыйшпаган «көп тууган», «көй тууган?!»

... Кар, же кеткен из жок, же келген из жок, бассаң булут чоюлуп бутка илешкен, кийиги жок шырп эткен, күзгүнү жок күрк эткен, эч качан адамзаада башбакпаган, от жакпаган... үстүндө көмкөрүлгөн көк асман...

Тыш дагы түш...

— Сиз кайтсаңыз окшойт... — деди ушундай баарын санаа эзген күндөрдүн бириnde Исхак. Сөз артын күтүп, тиктеп калды Бекназар.

— Үя?.. — деп жообун сурады ою да, өзү да бийик тоо башындағы таш кепеге камалып отурган Исхак. — Абал кандай болду экен...

Сөз жалпы абал жөнүндө. «А түзүк, — деди ичинен Бекназар, — үмүтү үзүлө элек экен, дем- кайраты али өлө элек экен!»

Бекназар:

— Биз ордого кирбей эле сыртында калып, дүрбөгөн өз эл ичинде болуп, ошол жат көзүнчө да, өз көзүнчө да тике маңдайлашып өлсөк болмок экен!

— Аттиң ай! — деп жиберди Исхак. «Э баяғы Чаткалдан түшкөндөй түшөбүз дебедикпи?!» деген өкүнүчүн кымтынып калды.

Башын кейиштүү ийкенип койду Бекназар.

Исхак:

— Көрөрсүз, элде али дем бар болсо аны көрөрсүз, жо алдан тайган болсо аны көрүп, кантсаныз да, бир ылажысына жарап берерсиз...

Аны имере тиктеп калды Бекназар. «Өз абалың эмне болот быякта?..» дегенди сезди Исхак:

— Э-э, менден камтама болбогула, пешенесине жазылганды көрөт ар ким, — деп койду. — А көрө өз башыңызга көп коркунуч болот ко...

Бекназар:

— Э-э, элден безип эсен калган баш курусун...

Набыт болгонунан, чачылганда дарексиз кеткенинен калган биртке жоогерлерин жыйды Бекназар. Кош айтышарда Исхак өйдө болууга ынтылды эле жакын турган

Момун саркөр колтургунан сүйөй ордунан араң тургузду. Исхак:

— Биз өзүбүздү өзүбүз алдашыбыз керек эмес, көз менен көрбөсөк да көкүрөк менен сезип турабыз, абал жаман. Эсен кайра бир жүз көрүшсөк кубанчыбыз болсун, көрүшпөй калсак ыйманыбыз болсун... — деди үнү калтырап. — Мен сизге, Бекназар аке, о дүйнө бу дүйнө ыразымын. Не байкап, не байкабай кабагым үйрүлгөн болсо, катуу сөзүм тийген болсо, Бекназар аке, көзүмүн тириүсүндө калыс күдай алдында кечирим сураганым ушул болсун... кечирип коюңуз...

— О, кайраным ай, — деп жиберди Бекназар, — неге кечирим сурашабыз?! Сендей азаматтын артынан ээрчиген күнүмө, бирге жүрүп кан төккөнүмө, жер өрттөгөнүмө кейибейм, өкүнбәйм эки дүйнө! «Эл» деп, «журт» деп күйүктүк ко, өзү күбө көкө Төңир?! О, жол башчым, кош миз албарс кылышым... мына менин не байкап, не байкабай эрдемсиген түрүм болсо, буйругуңу эки айттырган күнүм болсо, мына ошону сен кечир...

Төшкө төш тийгизишип онду-солду, «кош», «кош» кылышты.

Эми айттар сөзү не?! Исхак буулуп, кош балдакка сүйөнүп, шалдырап туруп калды. Кайран жигит! Эч качан канырыгы түтөп көрбөгөн катуу баш баатыр Бекназар минтип эки канаты тең сынган шумкар сыйктуу карып болуп мөгдөн турган Исхактын абалын көрүп, өзөгү болкулдан кетти. Тез бурула чыга жөнөлдү.

VII

Көтөрүлүштүн тамырын биротоло кыркуу үчүн «Зимняя экспедиция» деп аталып, генерал Скобелевдин башчылыгы астында каратель отряд түзүлгөн. Саны жагынан отряд эмес ошол кездеги колдо бар куралдар менен толук жабдылган бүтүндөй бир аскер бөлүгү болучу. Отрядга бир аз жигиттери менен Насирдин өзү көмөкчү, жол көрсөтүүчү болуп кошулган.

Эки күнү көз ачыrbай кар боройлоп жаап, жаңы гана басылган эле. Мелмилдеген асыл Фаргана өрөөнү аруу жуунуп ак шайы кийген келиндей үлбүрөп калган. Те алыстан башка кыштактардын карааны араң көзгө илешет. Кайдадыр алыстан иттин үргөнү үзүл-кесил угулат. Ава муздак. Аскер аппак карда кара чаар жылаандай ийрилип, жай чубап келатты.

Найман кыштагына жакынданған кезде аскердин алдынан бир топ киши тосуп чыгып калды. Ортосунда сакалы белине түшкөн мүнкүрөгөн кары адамы бар, колдору боорунда, ниет актыктын белгиси — баары тегиз ак жоолук кур курчанышкан.

Генерал Скобелев атчан туруп, жанында Насирдин, унчукпай аларды бир сыйра көздөн өткөрдү. Насирдиндин түрү бир башка — өз жини өзүн калчылдатып, тиги мүнкүрөгөн кишилерди табалап, чыдамы кетип, ичинен: «Бу орус эмне маалкатат?! Эмнесин карап отурат?!» деп чыдамы кетип, ат үстүндө тынч ала албай кыйшаңдал турат. А эл болсо чарасыз, өлүмгө баш байлоо, ырайым берилсе да кубанчу түрлөрү жок, баарынын ындыны өчкөн э肯. Сакалы белине түшкөн кары карга бүк түшүп таазим кылды да, ошол тизелеп турган бойдан өйдө болбой:

— Ырайым кылгыла, о адам атанын балдары!...— деп, калчылдап, киркиреп акырын сүйлөдү. Сууктан өңү кетип, быштактай катып турган тилмеч карынын сөзүн көрдү. Сөзүмө жооп болобу дедиби, кары башын көтөрбөй, ичинен калтырап, көшөрүп кулак төшөй күтүп турду. Аркасында чилдей тизилип карга тизелеп кишилер да мыдыр этишпеди.

— А-га! — деди генерал Скобелев. — И-и? Согушуп бүтүнчөрбү?!

— Кекетип жатат...—деп көрдү тилмеч.

Улук төрөнүн үнүнөн эч ырайым сезилбей, кары адам ичинен чыйралып, акырын башын көтөрүп, көк мончоктой чекирейип турган көзүн көрдү. Заар көрүндү. Кары дагы эле өзүн токтоо тутуп:

— Тегин жерден өрт чыкпайт дейт биздин элдин акылы, кантели, ханыбыз катаал чыгып — толкудук, чайпалып төгүлдүк... Эми, о адам атанын ыкыбалдуу баласы, сунулган моюнду сууруулган кылыш кеспейт дейт биздин элдин акылы, минтип тутам мойнубуз кылча болуп, кар тизелеп алдында турabyз, өңкөй эңкейген кары, эмгектеген бала, кара кийген касыреттүү жесир гана калды, жансоога кыл... —деди.

Насирдин:

— Эмне?! — деп кыйкырып алып, кайра кылчандап, генералдын козголбой турганынан айбыгып, кайра күйругун кыпчып, бирок көзү күйүп, көзү канталап, көзүндө огу болсо бир атып абышканы тырп жыккысы гана келип, айласыз токтолду. Тилмеч карынын сөзүн көрдү генералга.

— Жансоога берилбейт! — деди генерал Скобелев катуу, үнү кылыш менен таш чапкандай угулду, колун кылышча шилтеп таштады. — Чапкыла бирин койбой!

Тилмеч кирпигин араң кыбыратып эле, же которорун билбей, же которбой коё албай тургандай болуп, эки ортодо мелтейип туруп калды. Сакалы белине түшкөн кары адам ага суроолуу кадалды. Тилмеч көзүн ала качып, атынын жалына үңүлө берди.

Ошо замат атчан козак карателдер ороп, үрөйлөрү уча карда чөгөлөп отурган өкүлдөр чuu этип, тура калышты. Ичиндеги кары:

— Чuu бейпайда, эми чuu бейпайда. О эсиңерге келгиле...—деп үн салды кайрат менен. Карынын токтоо, конүр үнү:

— Жан талашуу бейпайда, балдарым. Эс токtotкула, жан талашуу эми бейпайда...—деп аралап өттү.

Эки жактан кысып кылыштап киришти. Бири да ордунан жылбай, корунбай, бири да кыңк этип үн чыгарбай нестейип гана түрушту. Кылыш муздак аваны ышкырып жарып, шарт деп тийип жатты. Ак кардын үстүнө адам каны чымындыктын гүлүндөй жайнап чачылды...

Кезек сакалы белине түшкөн карыга жеткенде:

— Жөн койгула аны! — деди генерал. — Тириүү калсын өзү жалгыз ушу жерде. Эң сонун жаза болот...

Кыштак туш тарабынан курчалды. Катындар чурулдап, озондоп, балдар энелеринин этегине башын катып чырылдап ыйлап, кыштак чууга толду. Малды айдал, үйлөрдөн колуна илингенин талап чыгып жатышты. Карап күн түшкөнүн сезеби, уйлар мөөрөп, иттер адам бакыргандай балбалактап улуп, каңышылап нары- бери чуркап жүрдү.

Эң акырында генерал Скобелев кыштактан бир да тириүү жан калтыrbай кырып таштоого, үйлөрүн, мал короолорун тып-тыйпыл кылып өрттөөгө буйрук берди.

Ит да кутулган жок. Өрттөн бакырып качып, даракка тырмышкан мышык да кутулган жок.

Каратель отряд олжо жүктөп, мал айдал, кечке утур кыштактан чыкты. Күйүндү жыттанган, кан жыттанган кыштак четинде аппак сакалынан ылдый көз жашы кан аралаш сарыгып, селдейип жалгыз абышка кала берди...

Кийинки кыштактардан тосуп чыгышпады. Найман кыштагынын көргөн күнү угулганбы, кыш-күрөөгө карабай эл үркүп, үй-жайын, малы-мүлкүн таштап, жыңғырап кар жамынган улуу тоолорду таянып кете башташкан. Каратель отряд ээн калган кыштактарга кирип жатты.

Кийинки күндөрдүн биринде каратель аскер Маасы кыштагын басты. Ээн. Ээсинен калып калган ит шоңшоюп улуп отурат. Туш келди тентиреп мал жүрөт.

Жалгыз ит улуганын коё коюп, тура кала үрүп калды. Тарс! Кылган кайраты үчүн бир «каңк!» деп, жалп этти.

Бир үйдөн үч бала эшикке чыгып, элтеңдеп качып жөнөдү.

Үйдөн жалгыз каралуу катын табылды. Элге кошо кетүүгө үлгүрбөй калганбы. Же оорубу. Чырылдап бейжайлана баштады. Кекилик балапан ачкан мезгилде карп-курп кезиккен барбы? Эне кекилик тапырап, жумаланып кетип, кacha албаган, уча албаган болуп, кишинин көңүлүн өзүнө тартып, кишини өзүнө ээрчитип, темир канат балапандары эптеп бекинип кеткенче алаксытат, өз башын саят. Бу аты эч кимге белгисиз жарым жан ооруу эненин азыркы аракети так эле ошол сыйктуу, ыйлактап, ар кимдин алдына бир барып, бетинен жыгылып, кайра туруп, карателдерди алаксытып жатты.

— Кагылайындарым ай... Алдыңа кетейиндерим ай... Кете көргүлө көздөн далда, кете көргүлө ай!.. — деп, безилдеп калчылдан жүрдү. Эч ким түшүнгөн жок. Аны акылынан ажыраган экен дешти. Тиги сууктан өңү кетип, каткан быштактай саргарып турган тилмеч түшүнүп, ооз ачпай ыңқыйып турду.

Балдар адырды карай кар малтап качышты. Улам артын карап коюшат. Алды он үч жаштарда, арты көп болсо сегизде сыйктуу. Эң кичинеси карга колтугуна чейин батып кетип, кайта илмендеп чыгып, алактап ыйлап, араң илешип баратты.

Бир каратель кар малтаган балдардан көзү өтүп, ызырына «чү» дегенде эне саксандап жетип, қулачын жая алдын тосту. Жалынып, балбалактап ыйлап, чылбырына жабышууга аракет кылды. Кошо чапкан аны кылыш менен баштан нары бир тартып өттү. Эне аттын төрт аягына кулачтап сулап жыгылды. Карателдин семиз аты үстүнөн каргып кетти.

Балдар төш таянып калышкан эле. Кууп келатышкан атчандарды көрүшүп, ар кимиси ар жакка качты.

Эки каратель ат үстүндө опондол баратышып, удаама-удаа ок чыгарышты. Тарс! Тарс! Ок тийбеди окшойт, тестиер балдар кырга тырмышып калышты. Бир каратель сөгүнүп, аттан түшө кала отуруп, мээлеп ок чыгарды, эки баланын арткысы чалкалай түшүп, ылдый баш болуп жыгылган бойдон былк этпей калды, алдыңкысы кароолго араң илинбей, кырдан ашып кетти.

Кичинекей алдына чуулдан кар челип ок түшкөндө аны сайын эси чыгып, кайра ылдый чуркап, аңғыча бет алдына келип калган карателди көрүп, кайра бакырып качты. Каратель атын күрсүлдөтө желдирип артынан түштү. Бала айласы кетти белем, карга башын катып, куду арык чилдей томурайып, солуп жата калды.

— Тур, бусурмандын тукуму, — деди каратель, атынан түшүп, баланын желкесинен мыжыга кармап, мышыктын баласындай кыйылдатып өйдө көтөрдү. Бала сууга чөгүп бараткандай:

— А-па!.. Апа-а! — деп энтигип кетти. Каратель арсактап, же кубанганыбы, же заарыбы, катуу күлүп, кекиртегин жулмакчы болду эле, бала жандалбас кылып тыптырап, анын колун тиштеп алды. Каратель колун силкип:

— Ух!..—деп, артынан үч кабаттап сөгүнүп, өз ачуусунан көк көзү бопбоз болуп: — Тишилганын кара, бу кичинекей жырткычтын?! — деди да, чырылдаган баланы карга баса күү чеңгел менен муунтуп, кыкылдатып, көкүрөгүнөн тизелеп ныгырып, бейкүнөө наристенин ооз-мурдунан каны төгүлүп, аяк серпней калганда гана жийиркене итерип таштап, өчү каны күбүрөнүп, кан болгон колун карга жууган болуп, атына минди. — Тишилганын кара мунун?!

Ар бир турак жайга, ар бир мал короого жогуна чеп алпарылып, баарына бир үбакта от коюлуп, өчүңкүрөй баштаганын чөп чачып кайра тутантып, демекчи көп эмгек жумшалып, ээн Маасы кыштагы да тыптыйпыл өрттөлүп ташталды...

Тоо этектеп, үч-төрт түтүн кичинекей бир кыштоого кез келди каратель аскер. Же укпай калышканбы, же качарга багыты куруганбы, же көтөрүлүшкө катышы жоктугун медер тутканбы, иши кылып, эли бүт бойдон экен. Коктунун ылымта жерине курулган бир нече таш короо, ар короонун бир четинде жепирайген бастырма, эшиктеринде бирден түп саада, же тал көрүнөт, талдын ачасына жыйган бирткеден бакал, чөбү бар.

Коонун четинде боз үй турат. Кадимки илээнди тоолуктардын кыштоосу. Беш тутүн экен.

Эң мурун мейман келатканда, кампайып эшиктерине чыгышып, үргөн иттерин «О, кет!» дешип тыйып, бери басып, тосуп калышты эле, алдынан үрүп чыккан иттерди тоголото атып, капитап кирген түрүн көрүшкөн соң үрөйлөрү учуп, колдон эмне келмек, далдырап туруп калышты.

— Ну-у! Быякка! — деп, солдаттар мылтык тап кылып ийрип салышты. Баары бечара, баары өңсүз, каеринен жазганын билишпей, же бир ооз сөз таап сүйлөрү жок, көздөрү жашылданып, бычакка аргасыз мойнүн тоскон мал сыйктуу, же жалынары, же арызданары жок, шалдырап, кыштоонун ортосуна үрпөйүп чогулушту.

Ичинде бир жигиттин белинде бычак жүргөн экен. Көз илинер замат эки каратель аны дырылдатып сүйрөп, сайма кындуу бычагын белбагынан сууруп алышты. Ушу да болсо олжо! Жигит же корккону, же сынганы билинбейт. Иреңи бир кызырып, бир кубарып, ылайыксыз эле ылжыйып күлгөн болуп, «Алгыла... Алгыла...» деп калды. Дароо анын колун артына байлашты. Ошондо чындалпкоркунуч келдиби, маңдайынан жылдызы биротоло өчүп кетти.

Тоок сыңары чогурашып турган элдин арасынан саамайы куудай кемпир:

— Кокуй! Эмне кылганы жатышат! Кагылайын эл!.. — деп чаңырып жиберди.

Баласы окшойт.

«Тамаша кылып жатышат го?.. Төрөлөр ойноп жатышат го!..» деп күбүрөштү. Жо, төрөлөр тамашакөй эмес экен. Үймө-үй жуулунуп киришип, катын-калач, бала-чака кийбөй айдап чыгышып, эркектердин колдорун артына кайрып байлап, баарын кылыш менен түрткүлөп, кой камалчу бир сарай тамга ийрип камап, эшигин сыртынан дембелеп бекитип салышты. Кай бири кымырыла басып, үйлөргө кирип тинтип, жыйылган жүк астындагы бокчолорун сууруп, кылыш менен жарып, издегени алтын, эчтеме таптай сөгүнүп чыгып жатышты. Бу эл алтын түгүл темир казыгы жок бечара болучу.

Генерал Скобелев жылуу карышкыр ичик кийгени менен, ат үстүндө келип, тоңуп кеткен эле. Тилмечтин кеңеши боюнча туурдугу бүтүн боз төбөл үйгө түшүрүлдү. Тыш анча суук, он беш градус. Кадимки тоолуктун үйү. Жүк жыйылган, сол капшытында ашканасы, он капшытында күндөлүк тирилигине зарыл буюмдары, төргө камыш төшөлгөн, камыштын үстүнө ала кийиз, анын үстүндө кызыл шырдак жайылып жатат. Ортодогу үч буттуу темир тулганын астында чала күйгөн көң сасыйт. Генерал үй ичин кыдырата карады. Түндүктү карап койду. Жарым ачылып турган чамгарактын нары жагынан бопбоз асман көрүндү. «О жараткан, кантип жан сакташат бу жапайылар?!» деп астейдил таң калды. Үй ичинде үч гана градус жылуулук бар эле. От боюнда боз көйнөгү курсагын жаппаган, такымы чыт, мурду булайып, үч жашар бала отурган. Генерал Скобелев бир тиктеп, жүзүн үйүрдү. Тилмечтин жаңсоосу боюнча бирөө келип, баланы колунан сүйрөгөн бойдон тышка алып чыгып кетти. Куурай аралаштырып отту чоң жагышты. Тилмеч он капшытта жаткан ээрди төргө коё койду. Генерал ээрge көчүк басып, отко колун кактай баштады.

Бул элдин салтын, тилин, санжырасын жакшы үйрөнгөн ориенталист аскердин ишине көмөгү тийет делинип, кошуулуп берилген. Жолуна туш келген кыштактар ылганбай, эли көтөрүлүшкө катнашы бары- жогу териштирилбей чапкынга кириптер

кылышып келе жатканга дили демократ окумуштуу адам көңүлүндө эч макул боло алган эмес.

Генерал отко жылышып, ориенталист ички ою менен алек болуп, тилмеч үргүлөп, эч ким үнчукпай үй ичи тымтырс.

Бир убакта:

— Михаил Дмитриевич, — деп сөз баштады ориенталист, кабагы салыңкы, — өтө эле катаал иштер болуп кеткен жокпу, Михаил Дмитриевич?..

Генерал Скобелев ага жумшак тиктеп алып:

— Бооркер адамсыз, Иван Васильевич,—деди эч камырабай, — бооркер адамсыз, бооркерлик жакшы мүнөз. Бирок, кантебиз, Иван Васильевич, согуш деген согуш да?!
Бир кыйла катаал болууга туура келип жатат, өзүңүз көрүп келе жатасыз.

Ориенталист:

— Баарын кырып таштай албайбыз, акыры аман калган жергилик калк эмне дейт?..

Төрт көздөп тиктеп турган Европа эмне дейт?..

Ормоюп тиктеп койду генерал Скобелев:

— Кимдин эмне дегени менен сиз экөөбүздүн ишибиз эмне, кадырлуу Иван Васильевич?! — деди. — Россия татар-монголдордун эзүүсүнөн кутулган соң, өзүңүз куп жакшы билесиз, акырындап жанданып, өзүнүн табигый чек араларын калыбына келтирип, андан нары жашоого ыңгайлуу мейкинди көп ээлеп, деңиздерге чыгып, өзүнүн келечеги үчүн керектүү шарттарды түзүп, азыр бүткүл дүйнөлүк мааниси бар ар кандай иш, ар кандай келишим анын катышуусусуз бүтпөй калган улуу державага айланды. Россия менен тең тайлашар Европада жалгыз Викториянын карыган империясы гана калып отурат. Бирак, Виктория империясынын келечеги ченелүү. Анткени анын басып алган жерлери Россиянын басып алган жерлеринен география шарты жагынан айырмасы чоң, ал жерлери, ал өлкөлөрү империянын табигый территориясынан өтө алыс, миндеген мил кургак, миндеген мил суу бөлүп турат. Ал эми Россиянын кошуп алган жерлери өзүнө тутумдаш. Мына ошентип, Викториянын аты алыска кеткен карыган империясына караганда жаңы өнүгүп, жаңы күч алып келе жаткан Россия империясынын келечеги алда канча ишенимдүү. Биз, урматтуу Иван Васильевич, сиз экөөбүз Түркстанды колго алып бүтүп, Англиянын алдын Афганистандын нары жагынан тосууга жетишсек, жок дегенде Памирге чыксак, анда бул жагы да камсыз болуп, Россиянын таасири бүткүл дүйнөдө бир нече жүз жылдарга бекемделишине ишенип коюңуз. Мына ушундай, кадырлуу. Россиянын тарыхый миссиясы, сиз экөөбүз энекебиз Россиянын алдында өтөй турган ыйык карызыбыз да мына ушунда! — Генерал Скобелев көңүлү ачылып күлдү. — А сиз мында «тиги эмне дейт», «бу эмне дейт» деп отурасыз?!

— Туркстан күнчыгыш элдеринин эң байыркы цивилизациясынын бир бешиги болуп эсептелет. Азыр ушул тапта диний, тарыхый шарттардын терс мүнөзүнөн улам өлкө, адамдарынын ой жүгүртүү армы бир ордунда имерилип токтоп калган. Чынгыз-хандан кийин тыштан бирөө ат бастырып кирбекен, Тамерландан кийин бирөө ат бастырып чыкпаган. Демек, өлкө көп кылымдар бою өз чыгына өзү кайнап дымыган. Бул калк башка калк менен аралашыши зарыл. Башка цивилизация, башка мамиле, башка күрөш көзүн ачат. Өзүлөрүнүн жакшы адатына кошуп, аралашкан калктын жакшы адатын өздөштүрүп алат. Мунун өзү бул элди жаңыртат, жашоого жарамдуулугун күчтөт. Ошондой эле башка элге пайда да бере алат. Бул элди кең

койнуна имере тартуу менен Россия өзүнө пайда таап, жанагы сиз айтып отурган келечегин ушул эл менен бирдикте бекемдейт. Мына, Михаил Дмитриевич, мен билген Россиянын тарыхый миссиясы!..

Генерал муруту арбайып тиктеп калды.

— Ырас, — деп маани улады ориенталист, — кансыз иш бүтсө, ал согуш делинбейт. А көр тирилигинде жүргөн бечара кишилерди оопат кылуу да эрдик болуп эсептелбейт. Биз Европа цивилизациясынын өкүлү катары, эң оболу орус эли катары, орус элинин акыл-эстүү адамы катары адамгерчиликке сыйган ыктуу мамиле жасап, өз койнубузга тартышыбыз ылазым эмеспи бул элди?!

Генерал Скобелевдин эми кабагы бүркөлдү:

— Мунунузду, кадырлуу окумуштуу, Санкт-Петербургдун айныган чөйрөсүндө айтыңыз. Ошол жерде оозунан көбүк чыкканча талашып жактоочулар табылат.

Же Россиянын тышкы душмандары...

— Мага бу аскерден кетүүгө уруксат кылыңыз, Михаил Дмитриевич, — деди мустарап болуп ориенталист.

Бир тиктеп, башын чайкап койду генерал:

— Каалаганда жүрүү, баш оогондо кетип калуу сиз экөөбүздүн эркибиз эмес экен, урматтуум. Биз улув даражалуу бүткүл Россиянын императорунун алдыңкы фронтто күрөшүп жаткан аскер адамы экенбиз, эсинцизге салып коёюн...

Үстүндөгү аскер мундири жарашпай, бош келип, ориенталист эки ийни шөлбүрөп, өзүнүн да ындыны өчүп калды.

Бирок, бул айтышуу генералды ойго салбай койгон жок. Ким мокочо болуп көрүнгүсү келсин?!

Бир аз кол жылтытып, тамактанышып, арак менен ич жылтытып алышып, үйдөн чыгышты.

Сотниктер да күүлдөшүп калышкан, бири «кылына турган бардык иш кылышып бүткөнүн» генералга шакылдатып калды. Ок чыккан жок, кылыш «шарт» этпеди, демек баары акырын жайгарылган го. Суз баш ийкеген болуп койду генерал.

Бир сотня алдыга жол алды, калганы ирети менен арты чоюлуп, кыштоодон али үзүлө элек.

Чуу чыгып калды арттан. Жаш балдардын баулдап ыйлаганы, катын-калаачтын чыңырыгы угулду. Ориенталист тизгин жыя кала артын каранып, оозу ачылып калды. Беш түтүн кыштоо бири калбай, азыр эле өзүлөрү биртке жылышып чыккан боз төбөл үй да, алоолонуп өрттөнүп жаткан эле. Үстүнө жыйылган чөбү бар кой сарай өзгөчө даулдап, жалыны ыргалып, кара түтүнү көккө түрмөк-түрмөк болуп көтөрүлдү. Кантип укпай калсын муну?! Тилмечи жанында, токтобой, унчукпай, далысы дүңкүйүп кете берди генерал.

Жапкан кырчыны, устундары, үстүндөгү малга жыйгандын чөбү аралашып күйүп, бир убакта күү эте урап түшкөндө ый, чыңырык, ыкшыган жөтөл, онтоо тып басылды да, быксыган ачуу түтүн, адамдын куйкаланганды, өз майына шырылдап күйгөн эти конурсуп, теребелде, оводо калкып калды.

Түрмөктөлгөн кара түтүн кээ бирөөгө жакындан, кээ бирөөгө те алыстан, кең Фаргана өрөөнүн өйүз-бүйүзүнө көрүндү. Бул эмне? Баары билет. Бир аллага мунажат кылыштан башка не чара, көңүлгө төтөк не болмок?! Улам көзгө түшөт кара

түтүн, ким карабай көз жума алат, улам ойго бүлүк салат, ким кынжылбай, онтобой кө алат?!

Бир жан келген жок, бир жан көргөн жок, ошол дөбөлөнгөн карала күл бир кыштоо элдин чогуу жаткан бир мүрзөсү болуп, ың-жыңсыз калып калды.

Ырас, ким мокочо болуп көрүнгүсү келсин?! Кечинде кечки өргүүгө тыныккан кезде, карышкыр ичигин жамынып, оту чоң жагылган очоктун боюнда отурup, өзүнүн борбордогу сырдаши «Санкт-Петербургские ведомости» газетасынын редактору Марвингге кат жазды.

«Мына, иш үшүндай быякта. Марвинг мырза, бирок муну газетаңызга чыгарып жибербениз, мен Дүйнө лигасынын көзүнө жапайы жырткыч болуп көрүнүп калып жүрбөйүн. Менин принципим үшүл — Азияда чырды тыюу түздөн түз андагы кыргынга байланышат, сокку канчалык күчтүү болсо душман ошончолук басынып, баш ийип берет эмеспи?!»

деп, көңүлүндөгү өзүн өзү актаган жалгыз пикирин тактап, ачык жазды.

VIII

Чаубайга кайра ашып келишкенине бир апта болгон. Келген күнү эле Момун жакага түшүп кеткен. Элден кабар алмакчы эле. Күн өтүп жатат. Сууга чөгүп кеткендей ошол бойдон дарексиз.

Исхак үңқүрдүн төрүндө, алдына камыш төшөлүп, көрпө тонун жамынып, дүмүр отундан түшкөн кызыл чокту тиктеп, уйку-соонун, санаа менен үмүттүн арасында өзүнчө нес болуп, былк этпей тунжурал жатты. Жыйырмадай гана жигит калган. Алар кайберен атып келишип, бирпас да болсо күм санаадан бошонуп, уунун кызыгын кеп кылышат, отко бышып жаткан кандуу боорго жилбилери түшүп, күймөнүп отурушат. Исхак сөзгө аралашпайт. Сынган буту өтүктүн кончуңдай болуп шишип кеткен. Чучугу сыздап ооруйт. «Эмне болду экен?», «Бекназар эмне болду экен?.. Момун эмне болду экен?..» деп, жан ооруусунан санаа ооруусу күч, үлбүрөп көзүн сүзүп, байланышсыз сөздөрдү күбүрөп, акырын онтойт. Жигиттер элтейип тиктешет. Исхак көзүн ачпайт, акырын демин алып, уктап кеткенсип кайра тынчыйт.

Жүзбашы Мырзакул кирди. От боюнан жигиттер тура калышты.

— Эч кабар жокпу?.. —деди Исхак башын көтөрүп. Мырзакулдун кейпинен жадаганы көрүндү:

- Жок го...—деп, тоңгон колун үкалап, отко умтулду.
- Мени кароол дәбөгө алпарғылачы...

Мырзакул башын көтөрүп тиктеди:

- Ушу ит өлө турган суукта эмне бар кароол дәбөдө?!

Исхак унчуккан жок, жер таянып өйдө боло баштады. Жигиттер сүйөй калышты.

Кароол дәбө кароол дәбө дегенинче бар экен. Туш тарабы ачык. Арт жагын караса ашуунун бели, алды жагын караса асыл Фаргана мелмилдеп алаканда турган, топудай соксойгон бийик жер экен.

Жигиттер Исхакты замбил менен көтөрүп келишти да, кароол таштын үстүнө отургузушту. Исхак майып бутун сунуп, ондоонуп, негедир жүзүнө кан тээп, толукшуп, көзү жайнап, алсыз энтигип эки жакты тиктеп алды.

Те алда кайда ак тилек кылып, ак жоолук салынган эне сыйктуу Чаткалдын кыркасы булбүлдөйт. Этеги Ташкен, башы Сүусамырга, андан нары Тогуз-Торо багытына жалганып, Өзгөн, Алайкуу, Алай тоолору чиркелишип, Исхактын оң кол тарабына имерилип жатты. Сол кол тарабынан Улуу-Тоо уланып, Кыргыз-Ата, Алтын-Бешик тутумдашып, бир учу Сары-Кол тоолоруна жалганып, бир учу ичке ийе тарта Кожонду курчап түгөнөт. Эки тоонун түгөнүшү бетме-бет келип, асыл Фаргананын таш капка дарбазасы окшоп турат. Алты эмес алтымыш, жети эмес жетимиш атабыздын сөөгү жаткан Ала-Тоо. Нечен кандуу, өрттүү кылымдар ичинде сары түктүү жылуу бооруна, төбөсү ачык мээримдүү көгүнө сыйынып күн көргөн элин суук шамалдан, суук көздөн сактап келе жаткан касиеттүү ак коргон...

Асман чайттай. Ава суук. Тыноодон чыккан жел түтүн болуп бурулдайт. Турган жигиттер кайыгып кетишкендей болду. Бүжүрөп, кай бири турган жеринде секирип, кай бири үңқүргө жылып жөнөштү. Бири такыр айла куруганда келип:

— Таксыр... Суук өтүп калбасын...—деп ақырын эскертип, ушуну менен өзүлөрүнүн да чыдай албай турушканын түйгүздү. Исхак көпкө үнчүккан жок. Жигит колун үйлөп, буту менен жер тепкилеп, көшөрүп жооп күтүп турду.

Исхак:

— Баатыр, сiler үңкүргө бара бергиле. Мен бирпас отура турайынчы...

Жигит:

— Майып бутунуз болбой калар бекен...

Исхак өкүнүп башын ийкеди:

— Э... кейий турган бут калдыбы, баатыр?!. Өз жаныңарды сактагыла, баргыла жылуу жерге. Бир аздан соң алып кетерсинар...

Жигиттер кыялап жүгүрүшүп үңкүргө түшүп кетишти. Исхак козголбой, былк этпей касиеттүү ак коргонду кайра сыйдырып тиктеп, ой-санаасы алда кайда кетип, кайра тунжуроого түштү.

Тигине жатат мелмилдеп асыл Фаргана... Сыр-Дайра, Кара-Дайра ийрилип, бул асыл өрөөндүн эки салаа кан тамыры окшойт. Топурагы өнүмдүү, сүсү келимдүү, күнү жымырап далы ысытып жанга кубат беримдүү. Сайганың көктөйт, жайганың төлдөйт, чачканың чайлайт. Атадай ичи кен, табышман, энедей берекелүү асыл өлкө.

Улуу тоо катмарынан бүркүт айланып чыкты. Исхак кызыгып тиктеди. Жолборско чапсалган баатыр күш ак чалгайын жаркылдатып, имерилип жай сыйып, тиги жапа жалгыз таштын башында отурган адамзааданы көрдү окшойт, эки айланып келип, туура жактагы аскага конду. Ормоң-ормоң каранып, талпынып, «шаңк!» этип шаңшып койду. «О, кайран баатырлыктын, бийиктиктин кырааны! Сөөлөтүн кара, келбетин кара?!» деп, Исхактын жүзүнө жылмаюу, жүрөгүнө эргүү келди. Баатыр күштүн шаңшыганы «Кел, кайран эр, учалы! Пастык, ыпластык жок жайларга, чагылгандуу кара булуттун нары үстү жагында жайнап турган жаркын күнгө чабыт кылалы. Жүр, кайран эр!» дегендей, чакырып жаткандай сезилди. Ошол замат чөккөн көңүлү эргип, жүрөгүнө самоо, арзуу толуп, лак-лак какты. «Шаңк!» деп шаңшыды баатыр күш, асканы дуу-дүү эткизип канат күүлөдү. «Кош!» дегендей угулду. Исхактын жүрөгү сыйздады. Ал кашын, мурутун, кирпигин үлбүрөгөн кыроо басып мүңкүрөп отурган бечара тиги эркин күштүн шаңдуу үнүн, эпкининен бороон шамал жаратып кайра ового көтөрүлгөнүн өксүп тиктеп, отуруп кала берди.

Төрт жигит кайра келишти.

Исхак:

— Эч кабар жокпу?..

— Келди, таксыр...

— Баралы...

Жигиттер Исхакты замбилгэ салып, үнчүкпай, кайра үңкүргө карай көтөрүп алыш жөнөштү. Жигиттердин ирецинде жакшылыктын жышаанасы жок эле. «Жакшылык кабарбы?» деп сурашка Исхактын оозу батпады.

Үңкүрдүн эшиги топурап калган экен. Аттар токулган, камчылары колунда. Нары жакта кимдир бирөө ызырынып сөгүнүп жатканы угулду. «Эмне болуп кетти?» деп ойлоду Исхак чекирейип тиктеп. Аны көрүп, турганы турган жеринде, отурганы отурган жеринде сөздөрү ооздорунан түшүп, селдейип калышты. Сөгүнгөн үн ачык таанылды. «Момун келген экен!» деди Исхак.

Мырзакул жүз башы бир бурчта турат, колунда бир атма орус пистол. Бир бурчта Момун саркер турат, колунда кош миздүү кылыш. Кара күрт менен музообаш сыңары марашып калыптыр экөбү. «Эмне болгон буларга?» деп, Исхак таң болду.

Момун:

— Чыккынчы! Ат! Эмне карап турасың?! — деп кичинекей сары көзү жайнап, кан толуп, секириүгө ыктап турган жолборстай, кумсарап турат. Мырзакул пистолдун машаасын басууга даяр. Исхакты көрүп да былк этишпеди. Жигиттер замбиди экөбүнүн ортосунан жарып өтүп, үңқүрдүн төрүнө қоюшту.

Исхак:

— Эмне болуп кетти сilerge?! — деди кайғы менен. Момун туталана сүйлөдү:

— Карабы, бул итти?! Мунун кара ишине макул болбогон баатырларды байлатып таштаптыр. Эшикten кирип келсем эле, мага өзү чапсалып жүрбөйбү бу чыккынчы?! Сени баш кылып баарыбызды атка таңып берип, Искөбүл пашадан сыйлык алат имиш...

Исхак эмне дээрин билбей калды. Колу бош турган жигиттерди қыдыратат тиктеди. Баарынын кабагы салыңкы. Баары бир ооз сыйктуу. Өңкөй Мырзакулга ыкташ. А Мырзакул бери карабайт, көзүн көзгө урунтайт, демек бети кара, ниети кара. Исхак акырын үн салып, Момунга жүз бурду:

— Качан келдин?

— Э, келгени курусун!..—деди Момун, қаңырыгы түтөгөндөй майышып кетти. — Эмнесин айтайын, эмнесин угасың?! Өрт капитаптыр кыштын күнү кайран жерди! Мубаатийгендей тыйпил болуп чабылыптыр кайран журт! Эмнесин айтайын, колубуздан эмне келет?!

Исхак нес болду. Ушул кайғыны, ушул чарасыз абалды аны сайын аныктап, баары тунжурады.

— Искөбүл паша менен Насирдиндин изdegени биз экен! — деп муңканды Момун.

— Көк мейкинди көксөп күнүгө көк караган күштүн канатын кыркып тоок қылган сыңары, о Исхак, боштондук көксөп жыл сайын эргишип чыккан кайран журттун туусун канга боёп, жүрөгүн өлтүрүп, «Эй!» деп койсо чокусун эки колу менен калкалап отуруп бере турган, түбөлүк карып қылат экен...

Эми Исхак үшүгөндөй калчылдады.

— Ыя?.. — деп онтоду. — Ушуундайбы?.. Изdegени биз болсок, анда биздин тириүү жүргөнүбүз өз элибиз үчүн жапа болуп жаткан экен го?..

Эч ким үнчүккан жок. Тууралыгын баары мойнуна алгандай.

— Канга боёлгон көйнөгүбүздү көрбөй эл үмүтүн үзбөс, душмандын көкшүнү субубас, өчөштүгү тынчыбас! — деди Исхак. — Ташта наркескен кылышты, Момун баатыр. Өзүң байла колумду...

Момун селт карады. Исхак башын ийкеди:

О, эр жигит, эч ойлонбо, атыңдан түш
өз элинде артык баш болгон чакта,
жалгыз жолдош кылышыңды чечип бер да,
сатып алғын өлүмдү сатып жатса
кан базарда...

Эсинде бардыр, Момунум, календер капызы бизге ушуну эскерткен белем?!

Момун шылкыйды. Ошол saatта баары үңкүйүп, баарын ой басып, сөз менен, ый менен айтып жеткире алгыс мун терметти. Мырзакул да далысын салып тунжурады. Ошол saatта ар биринин көңүлү сыздап, ар биринин жүрөгү канап, көкөй кескендеги арман күү күңгүр кагып жатты.

— Мен колго түшпөйм! — деп жиберди Momun кайғыдан башын жулуп алыш. — Мага уруксат бер, Исаке! Ордонун иттерине көөдөнүмдү тебелетпейм, Исаке! Өз бетимче кетем, уруксат кыл, Исаке...

Исхак же таң калганы жок, же күйгөнү жок, эси оогондой телмирип тиктеди. Momun мүүну титиреп, саал энтигип, кашкәйлөнүп, көшөрүп, анын жообун сурал, сабылып турду. Исхак бир улутунуп, башын ийкеди:

— Бар, Momunum, бар...—деди, үнү бас, каргыл чыкты. — Мен эми, сенин каныңа себепчи болбоюн, бар эми, кагылайын Momunum... Мейлин... Канжыгада көрүшөрбүз...

Момун каңырыгы тутөп коштошо албай, Исхакты бир жал тиктеп, анан кылышын жалаң кармаган бойдон үңкүрдөн чыга жөнөдү. Эч ким былк этпеди. Мырзакул да алдын тосподу. Колундагы шумкарлы капыстан уча качкан мүнүшкөр сыйктуу же бакырып жибере албай, же айрылууга көнө албай, жүрөгү шара тилинип, эки көзү чекчейип, Исхак ээрчип тиктеп гана кала берди...

...Маргалан.

Түздүн кары кетип, жерден тоң чыгып, күн жылымдап калган кез эле. Ошол 1876-жылдын 1-марты күнү Маргалан ордосунун кең майданына жык толтура эл чогулду. Кап ортого тактадан бийик секи орнотулган.

Секиде бош сыйыртмагы салаңдап дары турат. Кең майдандын төрт бурчуна төрт замбирек коюлган. Замбирекчи солдаттар милте көсөөнү тутөтүп, дароо атууга дапдаяр. Ичтен да, сыйран да барон Миллер-Закомельскийдин батальону, ордонун дөлөнгүттөрү жыш курчап алышкан. Туш тараптан дагы эле эл келип жатты. Коргондун кыры, жакын жердеги дарактарга, тамдардын үстүнө кара таандай жамырап чыгып кетишкен, бири да чук этпей, дарды тиктеп, бири оозун ачып аваз кылыш, бири томсоруп тымпыйып, былк этишпейт, күтүп, жүрөк опкоолжуп турушту.

— Ана!.. —деди дарактын башындагы бирөө. Дагы бирөө апкаарый:

— Жарымпаша!..—деп жиберди. Кең майданда кулактары тийишип турган көп эл күбүр-күбүр болуп, жел урган көлдүн бетиндей толкуп, ордо жакты карай беришти.

Ордо жактан бир топ адам көрүндү. Жарымпаша десе жарымпаша, Түркстандын генерал-губернатору, Бүткүл Россиянын ээсинен чексиз үкүк алган, «Кауфман I» атыккан киши. Жанында генерал Скобелев, барон Миллер-Закомельский, жана да бир нече чиндүү төрөлөр коштоп келишти. Кең майдандагы көп эл дүү этип, баары тегиз баш уруп, тизелеп жыгылды. Фон Кауфман элдин таазимине эч көңүл бурбай, этибарга албай, жай басып дардын түбүнө келди да, дарды тегерете карап көрдү. Барон Миллер-Закомельскийден бирдеме деп сурагандай болду. Барон баш ийкей жооп берип жатты. Эчтеме ачык угулган жок. «Дар бекемби?» дегендей туюшту. Узун этек кымкап тондорун шөлбүрөтүп, артынан Кудаяр, Насирдин, Абдырахман, Сейид Маулан бек ээрчип жүрүшөт. Эң артында жолбун иттей болуп, уругу дөөлөс Мырзакул да илешип алган.

Фон Кауфман дарга асууну таасын көрүп туруш үчүн аларга атайды жасалган бийик орунга чыкты. Коштоп жүргөндөр баары чыгышты. Эл дүбүр-дүбүр этишип, бирок дагы эле чук эткен дабыш жок, өйдө болушту. Элди тегерете тиктеп туруп:

— Көп жылдан бери сilerге эгин эктирбей, мал бактырбай, соода кылдырбай, сilerди азгырып жүргөн, сilerди өз ханыңарга жек көрсөтүп жүргөн бузуку, ууру Исхак кармалды...—деди жарымпаша.

Татар тилмеч аралашма түрки менен көтөрдү. Кудаяр өз сөөлөтүн тутуп тынч турду. Абдырахман абтабачынын кабагы салыңкы. Насирдин өрөпкүп, эки жакты элеңдеп каранып, эл дүңгүрөп күттүк айтат деп турду. Эл тымтырс калды. Мурдун тартып койгон да эч ким болбоду.

Муунтуу, асуу түгүл көзкөрүнөө кылыштап кызыл жаян канга бөлөп өлтүргөндү көп көрүп, жүрөгү калган эл. Те четтен бирөө секин жылып жөнөдү эле, атчан турган козак аттын омуроосу менен, суурулган кылыш менен алдын тосту. Бүжүрөгөн бечара көзү жашылданып, онтоп, кайра ордуна келип сөллөйүп туруп калды.

Шыкалган элдин ичинде сакалы, чачы өсүп кеткен, ой азабын тарткан сыйктуу, эки көзү кыпкызыл, жүдөө дувана турган. Же арман ырын ырдаганы билинбей, же бейжай пендelerди адепке, топукка чакырып, кудай деп сайраганы билинбей, ичен өрттөнүп, ичен муңканып, эрди гана шыбышсыз кыбырап, көзү жашылданып, көз жашы ирмелбей төгүлө тургандай болуп турду. Бул Момун получу. Эч ким тааныбады. «Кайдан алып келер экен?» деп, ал дагы эки жакты каранат. Бир кезде пириндей ишенип, башына чалынган ыйык селдедей көкөлөтүп, бирге жүргөн адамды эң акыры бир көрүп калуу мудаты окшойт.

Аңгыча барабан дыбыр-дыбыр кагылды. Эл селт этти. Зындан жактан төрт кара атчан көрүндү. Эл дуу эте ошол жакты карай беришти. Барабан улам күчөп дүңгүрөдү. Төрт атчандын экөбү сыйпай, экөбү козак экен. Ортосунда Исхак! Эки колу, эки буту кара темир жынжыр менен чидерленип, ал аздык кылып, кенеп аркан менен эки карысынан, бутунан, мойнунан байлап төрт атчан төрт жакка керип алышкан. Сүйрөп качабы? Жо, кокус эл жаңжал чыгарып жиберсе, бу коркунучтуу адамды алардын колуна бербөө сактыгы сыйктуу. Барабан тыннымсыз дыбырап, сүргө сүр кошуп жатты. Исхак ак шишик баскан, чачы, сакалы абдан өсүп, эки көзү алайып, майып бутунан сылтып аксап келет. Аксаган сайын кара темир чидер шылдырлайт. «Пошт! Пошт!» дейт сыйайлар. Эл дуу-дуу дүүлүгүп, кай бири жол бошотуп кетенчиктеп, кай бири көрүп калууга кайра алга жүткүнүп жатты. Исхак өлүм менен эрегишкендөй, көңүлү ачык, капаска түшкөн бүркүт окшош, ормоңдоп эки жакты каранып, «Ассалому алейкум! Ассалому алейкум!» деп, алик алганга да, алик албаганга да бирдей жаркылдап учурашып өтө берди. «Ва-алейкума ассалам!» деп, кырааты менен үн салып, болкулдап ыйлап алик алды бир адам, жандап чуркап басты.

Дардын так түбүнө жеткенде төрт кара атчан Исхакты ал жерде дарды күзөтүп турган солдаттарга тапшырып кайтышты. Жазаны жүзөгө ашыртуу милдети полковник барон Миллер-Закомельскийге тапшырылган получу. Барондун буйругу боюнча дардын түбүндө солдаттар Исхактын чидерин чечишти.

Өз сөөлөтүн тутуп Кудаяр башка жакты тиктеп турду. Абдырахман негедир жылдызы жерге түшүп, жер тиктеп катып турду. Насирдин гана кубанычын жаба албай, көзү эркелеген иттин көзүндөй болуп, жылманџап, шыйпанџап фон Кауфманды жалжал карайт. Ал кыбасы канып, өчү канып:

— Э, ууру Исхак, тексиз селсаяк! — деп табалап калды Исхакты. — Алың калай?! Жөнөдүңбү? Майли, бар, сенин баар жагың ошояк!

Исхак кайрылып карап, аксап басып:

— Йе, жугундукор, сенсиңби үрүп турган? И, сен бул дүйнөгө устун болосуңбу? Барасың сен да бир күнү менин артымдан, барасың ыйы жок, чуусу жок, сайга өлгөн иттей болуп...

Эл ичинен биртке күлкү чыгып токтоду.

— Тез! — деди полковник барон Миллер-Закомельский. Айдаган солдат мылтыктын кундагы менен Исхакты желкеге түрттү. Исхак бир ууртун тартып:

— Кайда шашасыңар?!. Үлгүрөсүңөр, баарына үлгүрөсүңөр эми...—деди да, кайраттанып дардын секисине бут койду. Майып буту кычыр-кычыр этти. Ал «И!» деп койбой, намысы чыңап, көктүгү жеңип, соо кишидей жулкунуп чыкты.

Те алыста Момун эки көзүнөн жашы ирмелбей төгүлүп, мурутунан ылдый сакалына кулап, сарыгып, ыйлап, акырын энтигип турду.

Фон Кауфман Исхакты «Түркстан элинин душманы», «бузуку», «уурулардын башчысы» деп жариялад, дарга асуу аркылуу өлүм жазасына тарткан өкүм окуду.

Исхак кең майданга шыкалып турган көп элди бир сыйра тиктеди. «Кубанып турганы бар бекен?» деген ой келди. Ошол замат «Ыйлап турганы бар бекен?» деген ой келди. Эл тымтырс, эл купкуу. Эмнегедир кубанганы да; ыйлаганы да көзүнө чалынган жок. Баары мұңқурөгөндөй, кубаныч да, кайғы да эми аларга бир баа өңдүү. Түрушат тигине, узун кара чапан кийген, жоолук менен топусунун сыртынан башын таңынган ичкилик, турат тигине, тери тондору күпүйгөн, тебетейлери бир кучак тоолук! Жүзү жылуу, дили, тили ага түшүнүктүү өз эли, өз каны... Ушул азыр жарымпашанын кектүү үнү Исхактын кулагына кирген жок, каардуу өкүмү чоочуткан жок. Ал муңайгансып кетти. «Кош эми... Жамандыгым болсо кечир, жакшылыгым болсо ырдай жүр, эзил жүртүм!..» деп, ал купуя коштошту, жүрөгү мыкчылды. Келер желдет тез келбейби! Ал санааркап, асман тиктеди. Тигине көздүн жашындай мөлтүрөгөн көк асман. Жабыла атылган мылтыктын түтүнүнө окшош сургулт, суюк булут каптап келатат. Те бийиктен, сургулт булуттун нары жагынан бир караан Исхактын көзүнө чалынды. Бүркүт э肯! Сургулт булутка бир чүмкөнүп, бир көрүнүп, каалгып айланып жүрөт. «Менин жаным окшойт...» деп ойлоду Исхак. Андан соң жүрөгү бат- бат согуп, каны дүрүлдөп төбөсүнө агып, башына эчтеме кирбей, дендароо болуп шалдырады. Мойнуна сыйыртмак түшкөнү келатканда ал селт этип ойдон чыгып, сыйыртмак салганы келаткан колду кагып жиберди. Жанында көзү чүңүрөйгөн желдет сарбаз турган экен.

Эч сөз угузбай, ый угузбай, сөгөт угузбай барабан тынымсыз дүңгүрөп жатты. Исхак акырын күбүрөп өз келмесин өзү айтып, көзүн жумду. Сыйыртмак акырын мойнуна түштү. Мупмұздак, кара чаар жылан оролгондой болуп, эти дүрүлдөп кетти. Сарбаз Исхак чыгып турган жеңил күрсүнү тайдыра тәэп жиберди. Исхак шалак этип, бекем жибек жипке асылып калды.

Эл дым болду. Барабан дүңгүрөп жатты. Исхак чиренип, саал жандалбас кылып, анан бутунун учу да кыбырабай, мурдунаң асып койгон көк жолборстун терисиндей чубалып, узуну чыгып; акырын чайпалып туруп калды. Барабан үнү акырындап, анда-санда дыбыр-дыбыр деп, токтоло баштады.

— Оо... баатырдан калып не табам!.. Не таба-а-м... — деген өкүрүк жерге көмүлгөндөй тымтырстыкты шаңк жарып кетти. Бул эмне? Бул ким? Эл дүү-дүү, дүү-дүү болуп, жарыла берди. Момун экен!

— О, баатырдан калып не табам, кокуй?!. Өү-ү... — деп келатты.

Ошол учурда бийик секиде турган жарымпаша фон Кауфман да, Кудаяр да, кабагы бүркөө Абдырахман да, шыкалып турган калың эл да нес болду. Момун далбактап чуркаган бойдон, кармаганга болбой, тосконго бой бербей, дарга чыкты. Акырын теңселип турган Исхактын сөөгүнө жетип, тизелеп, мөгдөп, бутунан кучактады.

Эл тосмосу жарылган көлдөй толкуп, күр-шар, буркан-шаркан түшүп, баары чуу түрүп өкүрүп жиберди. Ошол замат «Татыр-р, татыр-р!» деп, жалпы атылган мылтык үнү жер силкинти. Чуу сүү сепкендей басыла түштү...

Полковник барон Миллер-Закомельский элге карап:

— Адилет жаза жүзөгө ашты! — деп, шашыла жария кылды.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

|

Сая күуган барон Витгенштейнди жазғырып, Абдылла бек отуз чакты кишиси менен Саркол тоолорун жамынып, нары Оуган тарапка ооп түштү.

Туш тарап кубарган чөпсүз чап. Бир шумдугун ичине катып келгинтерди ақмалап турғансып, күмсарган чоочун, жат жер. Те түзөндө баш жагы улам соолуп түгөнүп келаткансыган, киргил тартып илең-салаң қылдырап ағып, какшыган сайдын ортосунда биртке суу жатты.

Абдылла бек өзөндүн бийик кашатына келип, чаалыккан кула аргымактын тизгинин тартып, камчылуу колун чекесине алып, серелеп бет алдын арыта тиктеп токтоду. Сай боюнда эрбейген-сербейген боз жылгын. Ар жерде, өзөн жәэктеп, көгөргөн ажырык чөп көрүнөт. Ал дагы көп оттолуп, көп тебеленип, таакы болуп, сарала болуп бүткөн. Канаты арбайган сары, көк чегирткелер кие койбой капитап өрүп жүрөт. Абдылла бектин аңы учту. Жазы-жайы көк шибери көйкөлгөн, күзү нан, коон жыттанган Фаргана түзү көзүнө элестеп, жүрөгү мыкчылды. Ал ийин кага улутунуп, өзүн ээрчиген жигиттердин үшүн албас үчүн кабагын көрсөтпөй, жүзүн үйрүп, кула аргымактын тизгинин өзөн боюна карай кага берди. Ал ичтен күйдү. Аны әчтеме менен жубата алгыс касирет басты.

Өзөн боюнан биртке ажырыгы бар кыртыштуу жер тандап, эки жәэкке бөлүнүп, чатыр жайып, өргүп калышты.

Абдылла бек жаткан менен тынчтана албады. Көп күндөн бери аттан түшпөй, ат үстүндө талыкшып, ат үстүндө үргүлөп келгенине карабай, эч кирпик кага албады. Жүрөгүн бирдеме өйүп, көңүлү үйгу-түйгу болуп, түн бир үбакта да улам көзүн ачып, чоочун жердин шоокумун тыңшап, кайра өзүн зордоп көзүн жумат, уктай албайт. Ал акыры чепкенин желбегей жамынып тышка, чыкты. Айлана жымжырт. Те четте жесекте турган жигиттер да үргүлөп кетишкен. Таңкы чолпон жаркырап так маңдайга келген экен. Биртке серүүн жел өзөн ылдый жортмолоп калыптыр. Абдылла бек көпкө басып, ысыған башын сергитип баш жарган ойдон биртке алаксыган соң, кайра чатырга келип жатты. Ал көөшүп үргүлөп кетти.

Кимдир бирөө эшикте кобураша баштады. Абдылла бек ойгонуп кетти. Чатырдын төбөсүнөн күндүн кызгылт сары нуру сайылып жерге түшүп турган экен.

— Жол болсунлар? — деди бир карғыл үн түркчө.

— Кокон жеринен... — деп жооп берди, өз жигити

Акбалбандын үнү. — Оуган пашасына келаткан әлбиз.

Белгисиз бирөөлөр өзүлөрүнчө кобурашып калышты. «О-е!.. Таксыр амирдин өзүнө мейманга келатабыз дейт го?..» деди жанагы карғыл үн. «Чоочун эл экен. Бөлөк эл экен. Жалган. Ушу каракчыларды амир сагынып отуруптурбу?! Жок шылтоо. Эртең әлдин бир четине бүлүк салып кете беришсечи?..» деди әкинчиси. Фарси тилин жакшы билген Абдылла бек толук түшүнүп турду. «Йе, күдүрет, ушул күнгө туш қылдыңбы?! Ушул сөздү үгүздүңбү?!» деп, бир ууртун тартып кайгылуу жылмайып койду.

Тотуккан киши болуу керек, карғыл сүйлөгөн оуган:

— Мейли, мусулмандар, бул жер корук жер, майли, бүгүнчө калгыла, а эртеге кудай атаа кылган багытка кетерсисиңер а? — деди. Акбалбандын үнү чыккан жок,

башын ийкеди окшойт. Андан соң чү деген, теминген үн угулду. Бир азда эки аттын басыгы алыстап кетти.

Акбалбан чатырга кирди.

— Удайчы эмне кылып жатат экен? Чакыртчы... — деди Абылла бек.

Бир аздан соң Акбалбан коштоп, булгары кепичин жалаң бутуна салган, кымкап тонун желбегей кийген, макмал топучан, бейкапар жаткан ордунан туруп эле келди окшойт. Сулайман удайчы кирди.

Сулайман удайчы Үч-Коргон кымкуутунда бет келди бозуп, Исхактан бөлүнүп, түздө калып калган. Каратель отряд кууп, бектер сары изине чөп сала берген соң ал дагы Саркол тоолорун таянып качкан болучу. Бу Абылла бектерге кокустан жолдо кездешти. Капканга түшүп бутунун учун өзү жеп бошонуп чыккан карышкырдай ачуулуу.

— Келиңиз, удайчы... — деди Абылла бек алдыртан сынай тиктей. Тиги кичинекей сары көзүн ирмебей, биртке суюк жээрде сакал баскан эрдин бек кымтыган калыбында «келдим» дегенди билгизип, башын биртке ийкеген болду да, төргө өтпөй, улага ченге отура баштады.

— Быякка өтпейсүзбү? — деди, саал козголуп Абылла бек. Сулайман удайчы тыңшаган жок, кайта кабагы тырышты. Абылла бек:

— Сулайман ага, — деп жумшактап баштады, — мына тагдырыбыз ушул белем, ағып-ағып бир ээн аралга чыгып калган какшаал окшоп, минтип бөтөн жерде турабыз...

— И? — деди Сулайман удайчы итиркейи келе. — Эмне кыл дейсиз, и?..

— Сиз казына кармадыңыз эле го, бирдеме калдыбы, жанагы түсүн курган жалтырак немеден бирдеме калдыбы, Сулайман ага?

— И? — деди Сулайман удайчы силкине. — Эмне кыласың?

— Өзүңүз билесиз, Оугандын амиринин алдына куру кол барбайлы, сиз экөбүз да бир элдин жакшысы элек бир кезде, ошол сыныбызды бузбай, жат көзүнө, жок дегенде, ошол сөөлөтүбүздөн жазбай...

— Сага эми кайсы сөөлөт калды? — деди Сулайман удайчы катуу. — Эчтеме жок. Болсо да бербейт элем.

— Эмне үчүн болсо да бербейт элеңиз? Ордо баарыбызга тең эмес беле? Эртенеки тагдырыбыз да бир болуп отурбайбы! Ойлобойсузбу? Жалгыз мен керегиме жаратамбы?!

— Сен мени такыба! Сен мени суракка алба!

Абылла бек уккан кулагына ишенбей, нестейе түштү. Сулайман удайчы токтобой буркан-шаркан сүйлөдү:

— Сен мени кадалып тиктебе, — деди эки көзү тептегерек болуп кетти. — Сага окшогон «бекмин» дегендер сатып кетип, азаматтар дарга асылып, биз минтип күү чөлдө калып отурабыз! Дагы сүйлөп коёт. Дагы эртенеки күндүн камын көргөн болуп коёт булар... Аттиң ай, сilerдин баарыңарды кыйратып, анан ишти баштасак болмок экен! Ойлондум мен дагы...

Абылла бек купкуу болуп:

— Эсине кел, удайчы?.. — деди каны муздай. Тигил зиркиреп жини келген бойдон этек кагып туруп кетти:

— Бүттү! Эми сенин бийлигин өтпөйт мага! Дагы бирдемени ойлонгусу келип калганын...

— Токто! — деди Абдылла бек. Сулайман удайчы шарт бурулуп, белинде кыстарылып жүргөн бир атма орус пистолду таптай бергенде, жакын турган Акбалбан колун кагып жиберди. Тарс! Ок Абдылла бектин башынан ашып, жибек чатырды тешип чыгып кетти. Жигиттер дүпүрөп, удайчынын колун кайрып баса баштashты.

— Коё бергиле...—деди Абдылла бек, Сулайман удайчы тайбай, чакырайып, дагы бирдеме демекчи болгондо: — Мейли, азыр кете тур, калың катаганды баштап келатып, сени так ушул жерден Коконго көкбөрү кылып түшөм! — деп салды.

— Көрүшөбүз ошондо! — деп, Сулайман удайчы күңкүлдөп сөгүнгөн бойdon чыгып кетти. Абдылла бек ойго батып калды.

Ата мурас даражасы, сөөлөтү, бийлиги колдон чыгып кетишине Абдылла бек эч келише алган эмес. Жанын үрөп, Гүлшаага аскер топтоп, катуу кармашууга бел байлады. Жаз алдында генерал Скобелев «Алайский поход» деп атап, өзү баштап, көп аскер менен кысып келди. Абдылла бек Жаңырык деген жалгыз тар өткөөлдү тосту. Бирок, ушул жерде да өз ичинен ичи арамы табылып, Ыманкул деген бирөө тоо арасынан Гүлшаага айланып түшө турган төтө жолду көрсөтүп, генерал Скобелевдин аскерин алардын так төбөсүнөн чыгарып салды. Айласыз, кармашып кырылып, Абдылла бек минтип Саркол тоолорун жамынып качты.

Ою тереңге кетти. Кызыл томпой келди эсине.

Бир кезде, атасы Алымбек датканын башы кесилгенден кийин бир нече жылдан кийин ордого бириңчи барган күнү эле. Ордо кишилеринин зериккенде же эрегишкенде ойнор зоогу чүкө ордо атмай. Абдылла бек көңүлгө алынган жок, чүкө ордонун өнөгүнө кошулган жок. Кызыгып карап тургандардын арасында ал да унчукпай туруп калды. Өнөктүн бир жагы уттуруп баратып, эң акыркы жылгыз чокон атарына таянды. Туй башы жакшы атар оюнчу издең, четте турган зымпыйган жаш улан Абдыллага көзү түштү да, «Жакшы жигит, атып көрсүңбү?» деп, жылуу тиктеди. Абдылла сылык таазим кыла «Ойнуңуздун тагдырын ишенип берсеңиз атып көрөйүн, бек ата...» — деди. «А мейли, баары бир утулган оюн болуп калды, атып көр, углум, катардан калбай...» деп туй башы колуна кармай келген ак томпойду сунду. Абдылла томпойду алып, колуна бир экчеп, о бийик секиде бейиш күшүнүн күйругунан кылган желпүүр менен желпитип Кудаяр-хан өзү оюн карап отурган эле, таазим кылып «О, аллаяр!.. Өз атыбызды минип чапсак болор бекен?..» деп, өз томпою менен ойноого уруксат сурады. Кудаяр-хан жүзү жылуу баш ийкеп койду. Абдылла томпойду ээсине берип, эки өңүрүн кайра кыстарып, чөнтөгүнөн алты айры бугунун томпоюн алып чыкты. Томпой канга боёлгондой кызыл экен. Абдылла чийинди тегерене басып келип, жакын жаткан чүкөнү кадап жиберип, кызыл томпойду чимирилтип ичке жаткырды да, сыңар тизелеп бир отурган бойdon ортодо калган чүкөлөрдү бириң койбой чертип чыгарып, борбордун өзүндө жаткан «канга» келгенде, ал ордунан турду да, «Кечиргейсиз, туй башы бек ата, азиретинин көзүнчө «кан» чүкөнү черткеним болбостур...» деп, таазим кылды. «О, бали!», «Нарк билген азamat ко бу?!», «Черткенге эсеп болсун, чыкканга эсеп болсун!», «А түзүк», «Кимдин угулү экен бу?..» деп ыраазы болгон, таң болгон үндөр туш-туштан чыгып, аны жардап карап калышты. Кудаяр-хан өзү ордунан туруп келип, Абдылла эки колун бооруна алып таазим кылып калды эле, анын колундагы кызыл томпойду алып, ой басып, имерип карады. Эски томпой, таасы кашкайып, ар жеринен сүрүлүп, сырсы жешилип калган. Кудаяр-хан томпойду тааныгансып, жаш уланды бир, томпойду бир тиктеп токтоло калды. Абдылла кысылып

кетти. Бери аттанарда керээт энеси Курманжан датка айым «Жети атаңдан келген кызыл томпой, эми балам, бул ыйык томпой менен сен кошул оюнга...» деп, чөнтөгүнө салып берген эле. Ханга дит бага албай, ызаат таазиминен жазбай, былк этпей туруп калды. «Бу Алымбектин томпою го?» деди Кудаяр-хан кашын көтөрүп. «Ооба, аллаяр...» деп араң жооп берди Абылла. Кудаяр-хан «Гм...» деп башын ийкей, «Ошол, көрүп эле тааныдым, бектин оюнчу томпою!» деди да, «Абылла эмессиңби, жакшы жигит?» деп тиктеп калды. «Ооба, аллаяр...» деди Абылла. «А түзүк...—деди Кудаяр-хан эркелетken жушмак үн менен. — Ишке жарап калган турбайсыңбы?! Чокон эмес чоң оюнга кошула бер, бегим!» Кызыл томпойду кайра берип, коштоочуларын ээрчитип, эми оюнду карабай, өзүлөрүнчө акырын сүйлөшүп, нары диванхана жакка бет алды. Ошол жерде турган өңкөй иргелген куулар, акылгөйлөр «Багың ачылды, бек!» дешип, тегеректеп калышты. Кай бири астейдил куттукташты. Кай бири «Э, бул бала оңор бала болбойт!» деп, тымызын өңгөчүн тартты.

Ал ушундайча болуп бек атанаңп, чүкө ордосуна, хан ордосуна, бак талашуу, бийлик талашуу кызыгына ушундайча болуп кошулган эле. Азыр ошонун баары капиilet көргөн түшү сыйктуу көз алдына булаңты болуп келип турду. Жүрөгү сыйрылды.

Эненин курсагынан бек атанаңп түшкөн, бийлик үчүн, сөөлөт үчүн калың тайпа журттун тагдырын чүкө ордо кылып ойноого бешикте таалим көргөн. Өлөнүү, өзөндүү, кең Фарғанадан куулуп, бу какыр чөлдө отуруп калышы бейиштен тышка ыргытылып ташталгандай туюлду. Жүрөгү улам жыз тилинип, буга эч көнө албай, эч моюн сунгусу келбей, дагы көп нерсе бар көңүлүндө, дагы эле үмүтү үзүлө элек, эң акыркы калган айлага тырмышып, тегерете экчеп отурду.

Оуган амири Кабыл шаарынын сыртындагы жасалгалуу сарайында Абылла бекти качкын ханзаада катары ызаат көрсөтүп, кабыл алды. Өз тарабынан Абылла бек да түркөйлүк кетирбей «баатыр Оуган элине, анын акылман амирине» деп салам айтып, ийилип таазим кылды. Эки көзү кыйды, бүтүйгөн, мурду ороктой, чычайган ничке муруттуу амир ордунан туруп келип, боору ачыгандай түр кылып, башын ийкей алик алыш, чыканагынан саал сүйөй өйдө кылып, кичинекей, сары көзү күлүнчөп Абылла бекти күнт коё бир тиктеп, анан атайын кабыл алынчы киши үчүн даярдалып коюлган орунга чейин коштоп койду. Увазирлер, нөкөрлөр, удайчылар бирин бири кыя карашып, амирдин качкынга кылган сылыктыгына баа коюшуп, элтейишип, мунун аягы эмне менен бүтөрүн болжай алышпай турушту.

Күнчыгыш ордодорунун салтын тутуп, амир түрки тилинде бир собол бейт айтты:

Кайсы бактын гүлүсан,
кайсы бектин углусан?
Жол жүрүпсүң кечейи-күндүз,
кийгенлариң баари кундуз,
өзбексанми, сартсанми,
эл талашкан мартсанми?
үндемеган недурсан,
өзүң кайдан келурсан?..

Ошондо анын увазири баян этип, жооп бейт айтты:

Кокон-абад шааридан
келиптир мунда бир оглан,
минген аты дулдул экан,
сөзласа тили булбул экан,
кылышы күмүш, калканы тилла,
огзуда келма, башида селла,
бек углу бек Абдила
имаят тилеп келипти Сизга...

— Падишах,—деди Абдылла бек отурбай,— баатыр Оуган элинин Сиздей ақылман
эгесине жылкы атпайдан күлүк ат тартуулап келдим, өз атымды... ээрин албай...
тартуулап келдим...

— О-о...—деп жиберишти тургандар арзыбаса да, амир кичинекей сары көзүн
сүзүп:

— Ырахмат, углум... ырахмат...—деп, саал баш ийкеген болду да, тагына кайра
отурду. — Гм, отур, углум. И, урматтуу датка айым саламат жүрөбү?

— Шүгүр, таксыр...

— Элин, журтуң тынчпы? — Амир эмне жооп айттар экен дегенсип Фарганада эмне
өзгөрүүлөр болуп жатканы ага белгилүү, алдыртан кыя тиктеди. Абдылла бек анын
көзүн кармап:

— Тынч болсо ушинтип тентип жүрөр белек, хазрати?!—деди өкүнүч билдирип.

Амир көзүн сүзө, бир аз ойго кабыла:

— Гм... — деп, өзүнчө башын ийкеди. — Угуп жатабыз... Гм...

Аңгыча капкара ыңды күлдәр бутунун учу менен жүгүрүп, кызмат кылышып,
дасторконго дүйүм даам жайнады. Койкойгон күм көзөгө мелт-калт мусаллас да
коюлду. Эми рубабчы келди. Күү колунан күндүн, айдын нурундаш шыңгырлап төгүлүп
жасалгалуу сарайда термелтип, аңгыча беш сулуу кыз каалгый бийлеп кетиши.

Меймандын көңүлү күш болсун дедиби, амир өзү баш болуп, баары шат, кеп менен
тийишип, кеп менен сайышып, күлүп, мусалластан иче отурушту. А меймандын көңүлү
этемеге күш болбойт, таза сүүдай сапырылган күү да, толукшуган кыздардын каш
какканы да алаксытпады, күчтүү мусаллас кызытпады.

Кирди-чыкты көп сөздөн кийин зоок аягында Абдылла бек көңүлүндөгү максатына
жакындалп, кыйытып, Оугандык катаган түрк уругунан тууган издөө сыйынтын сурады.
Бул жардам суроо, ошол Оугандык катаган түрк уругунан аскер курашка үкүк алуу эле.
Амир жука эрдин бек кымтып, Абдылла бекти аңтарып тиктеп, анын жалындал
турганын көрдү. Ордо кишилери да, нес болгондой, тилдерин тиштеп, көздөрү
чекирийип, амирдин жообун күтүп калышты. Амир колунун учун терс шилтеди эле,
ошол замат рубабчы да, бийчи кыздар да жылып чыгып кетиши.

— Кыйын... Кыйын болду силерге, углум... — деди амир ачык, ой толгоо менен
ордунан туруп басып, дарчеге барды. Байыркы Кабыл шаарынын бир өңүрү бет алдына
тартылды. Бирпас туруп, амир кайра келди да, Абдылла бекке эңилип тиктеп токтолду.
Ызат көрсөтүп, Абдылла бек ордунан тура калды.

— Углум, — деди амир жумшак, — абдан чарчапсың, биртке тыныгып, мындан
нары Меккага барып, каабага жүз коюп, зыярат кылып келбейсисиби, углум? Бу бейбапа
дүйнөнүн кыжы-кужусу кайда качар?! Кайра келген соң сүйлөшпөйбүзбү, углум?..

Кыйды нөкөрлөр алдыртан көз менен сүйлөшүп, амирдин оюн болжоп калышты. Ар качан башынан бактысы тайган хандар, амирлер, ханзаадалар иши оңолбосо чекке жеткенде, бул дүйнөнүн кызыгын тарки дүйнө кылып таштап, бир күдай жолун көздөп, Мекеге кетүү салт. Мына ушул сөзү менен амир ар кандай жардам берүүдөн баш тартты. Абылла бек да түшүндү, иреңи купкуу болуп, эмне дээрин билбей, шарт чыгып кетчү өндөнүп, те саймалуу кош каалганы тиктеп, нестейип катты.

Амирдин антпеске чарасы жок эле. Англия бүткүл Индостанды басып алып, улам түндүккө карай жылыштап, Оуганстанга жакындал, четки шаарлардын бектерин өзүнө тартып, амирге каршы түкүруп жаткан. Россиянын география коомунун бир экспедициясы Оуган

жеринин түздөрүн, сууларын эсепке алып, картасын сыйып жүрүшкөн. Англиядан коргонуш үчүн амир орус ориенталисттерин өлкө ичине коё берип, Россия менен кандайдыр бир шартнама түзүп, Россияга таянышка аргасыз болуп отурган эле.

— Ушул он, углум, — деди амир Абылла бектин абалын сезип турса да, башка сыр ачпай, себебин айтпай. Нөкөрлөр жабыла:

— О-о!.. Мындан акылдуу кеңеш болобу?! Жолуң ачылат, баатыр жигит!.. — деп кубаттап, амиринин чечимин көтөрүп кетиши. Абылла бек кызылала болуп:

— Таксыр... Кеңешиңиз асыл кеңеш... таксыр... — дегенден башкага өтө албай, бир аз апкаарып түрүп калды.

Кабыл алуу бүттү. Амир жуп жөнөөрдө кула аргымакты кайра Абылла бектин алдына тарттырды:

— Өзүң азгын болуп жүрсөн, атынды мен алып калсам, оволоп учкан шумкардын канатын кыркканым болбойбу! Өзүңдө калсын. Менин сага мингизгеним болсун, углум... — деп баш ийкеди.

Абылла бек сүйүнгөн да жок, капа да болгон жок, сылык коштошуп, аттанып кетти.

Тырмышып келаткан эң акыркы үмүтү эле. Жети- шаардагы, Оугандагы тууган урууларды көтөрүп, көп кол баштап кайра Фарғанага түшүү үмүтү таш капты. Кабыл сүсүнүн боюнdagы кошунга барып, бүк түшүп жети күн жатты. Сегизинчи күнү ордунаң үшкүрүп түрүп, жанына эки жолдош камдап, үстүндөгү бек кийимин чечип, мусапыр тонун кийип алыскы Арапстан жолуна чыкты.

Үч күнү Акбалбан баш болуп, бир тууганы Батырбек баш болуп, бүт жигити узатып жүрүп отурушту. Жолду катар үч күнү Абылла бек сүйлөгөн жок. Иреңи күндөн күнгө керсары тартып, тили байланган кишидей бет алдын гана тиктеп кете берди.

Акыры айрыла турган жолго жетиши. Желкесинде бир гана түп көк талы бар башаттын жанына токтошуп өргүү кылышты. Жүк артып жүргөн аттардын эттүүсүнөн бириң союшту. Жигиттер эт жешти. Абылла бек наар татпады. Бир убакта тунжуроодон ойгонуп, оор үшкүрүп, өйдө карады:

— Йе, Акбалбан, кайдасың?..

Акбалбан үңүлүп тиктеди. Абылла бек алсыз, иреңи жаңгактын жалбырагындай керсары болуп, жаагы шимирилип, эки көзү кесесине кайнап, сөөлөтү өчүп калган эле.

— Өз мекенимден ажырап, бирөөнүн Мекесинен не табам?! — деп күнкүлдөдү ал. Жигиттер:

— Кайталыбы? — деп сүйүнүп кетиши. Абылла бек тунжурап, кайра шалдырап, башын ийкеди:

— Силер кайткыла...

Жигиттер тым боло түшүштү, сөздүн төркүнүн болжой алышпай, тиктешип калышты.
Акбалбан жакын эңилип:

— Сизчи, бек?.. Баарыбыз эле кайталы, кайтсак... — деди ақырын.

— Мен өлөм...—деди саал Абдылла бек башын ийкеп, жигиттерди қыдырата тиктей.

— Йе, өлүмдүн бетин нары кылсын, жаман сөздү оозго албаңыз! — деп жиберди бирөө. Абдылла бек башын чайкап, эки муштумун чекесине мадай, жер тиктеп:

— Жок... Жок, мен өлүшүм абзел го... Кайта албайм, кайтып барып, атамдан калган бийлигим бирөөнүн колунда турганын, энемден калган ызатым бирөөнүн алдында тепселип жатканын көрүп отура албайм...—деп жөөлүгөндөй күбүрөп. —Жок...

Жигиттер Акбалбанды тиктеп калышты. Биртууганы Батырбек жашып кетти:

— О, кагылайын аке... эмне шумдукутү сүйлөп отурасың?!

Абдылла бек башын көтөрдү, эчтеме болбогондой жадырап тиктеп:

— Батый, — деди эркелете, — эмнеси шумдук, тагдырымдын өкүмүн, бешенемдеги жазууну гана окуп отурам.

Жубатар сөз кайсы? Баары унчукпай отуруп калышты. Бирпас карбаластап, эмне кылар айласын таппай, Акбалбан четтеп басты. Абдылла бекти ооруп калды деп ойлоду. Нары жакынкы кыштакка табып издең барып, андан белинен ылдый гана ак мата менен чатынып алган, башын да ак мата менен орогоң кары индусту ээрчитип келди.

Абдылла бек эки муштумун чекесине жаздал, көмкөрөсүнөн түшкөн бойдон, дагы ойлонуп, дагы ойго тепселип, өзүн билбей жаткан экен. Жанында Батырбек шөмтүрөп отуруптур.

Акбалбан атынан түшүп, индус табыпты Абдылла бекке алып келди. Жигиттер жыйыла баштады эле, колун шилтеп, таратып жиберип, Абдылла бекке эңкейди:

— Бек...

Абдылла бек башын көтөрдү. Жанында чоочун турганын сезе коюп өйдө болду.

Индус эки алаканын жупташтырып чекесине алып:

— Салам, бекзаада, — деп, ийилип таазим кылып жылмайды. Майланышкан капкара көзү сак жылтылдады.

— Көрсүнчү,—деди Акбалбан ақырын,—табып экен...

Абдылла бек күлдү:

— Ха-ха!.. Табып бекен? И, мейли, билсинчи менин кеселимди! — деп колун сұна берди. —Кана, ынды табып, тамыр кармайсыңбы? Же ырам ачасыңбы? Мына...

Индус табып Абдылла бектин колунун учунан алып, тамырын кармабай эле жымыйып, үңүлүп көзүн тиктеди, иреңин тиктеди, анан колунун үстүн сылап туруп:

— Бектин кирпиги катып калган. Санаа кесел бектин кесели,—деди аппак тиштерин кашкайта. —Сары санааны бек таштасын...

Абдылла бек көзү чекирейип, таңырkap тиктеп, анан башын чайкады.

Индус табып тигинин абалын түшүнгөндөй, кайгысын бөлүшкөндөй чекесин тырыштырып, бирпас тигилип Абдылла бектин көзүн тиктеп, жыбылжыган жумшак үн менен туталана сүйлөдү:

— Вай!.. Санаа адамды мерт кылышын бек билбейби?.. Вай...

Абдылла бек бир ууртун тартып ичен күлүп, өкүнүчтүү күрсүнүп койду да, сол колунун аты- жогундагы каухар жүздүктү чыгарып, индус табыпка сунду:

— Билгич экенсин, ынды табып. Ыраазы бол.

Индус жүздүкту леп этип алып, бир имерип тиктеп, каухардын каниги экенин билген соң, уурту жайылып, башын бат-бат ийкелип:

— Ырахмат... Ырахмат...—деп ордунаң туруп, кетип баратып кайрылып токтой калып: — Сары санааны ташасын бек, ташасын алы жетсе. Өз көңүлүн көтөрсүн, көтөрө турган нерсе жок болсо да... — деп кетти. Абдылла бек унчуккан жок, мелтирип тиктеген бойдон былк этпели. Индус табып артын карабады. Бир убакта белинен ылдый чатынган ак матасты кылактап барып, көрүнбөй калды.

— Эмнеге көтөрүлсүн көңүлүм? Кантеп көтөрмөкмүн? — деди Абдылла бек мелтирип бет алдын тиктеген калыбында, байыркы бейиттин башына койгон таштай былк этпей. — Жан каерден чыкса дene ошерде калат, жазат ошол. Бир гана сурарым, туугандарым, кан кечишкен жоролорум...

Акбалбан нестейди. Жигиттер нестейди. Дем тартпай калышты.

Абдылла бек:

— Жан чыккан соң, көкүрөгүмдү жоо канжар менен жаргыла да жүрөгүмдү алгыла... Сөөгүмдү кара жердин бооруна бергиле, жүрөгүмдү аардуу ак кийизге ороп алып, ат тизгинин кайра тарткыла, наисип буйруп, жети кылым жети атабыз мекен кылган жерге жетсөнөр... гүл баскан дөңгө түшүп, чукур казып көмгүлө... Жүрөгүм жат жерде калбасын, жүрөгүм өз Мекемде жатсын...

Батырбек болоктоп ыйлап жиберди. Абдылла бек кой деген жок, жубаткан жок, уккандай да болгон жок, мисирейип кыдырата тиктеди.

Санаа ооруу, өлөм деп өзүн өзү баш ийдирүү, өзүн өзү көндүрүү көз көрүнөө Абдылла бектин кубатын алды, жашоо үчүн күрөшүү сезимин сенек кылды. Төртүнчү күн таңга жуук, адатынча былк этпей, эки муштумун чекесине жаздал көмкөрөсүнөн жаткан бойдон, акырындап дем алышы азайып, ээк какпай, кол серпей, акырындап жымырап, жан билбеген купуя бир караңгыга өттү.

Акбалбан колтугуна колун салып, биртке гана жылуулук турган экен, жүрөк бүлк этпейт, абайлап чалкасынан оодарды да, эки колун сундуруп, чепкенин айкарасынан жаап, ордунаң туруп:

— О, кайран бек... О-о...—деп, мөгдөп өкүрүп жиберди. —О, азаматтан айрылдык а...

Жигиттер чуу туруп өкүрүштү. Батырбек өбөктөп өксүдү. Акбалбан энтигип токтой:

— Токтогула...—деди үнү дирилдеп, көз жашын аарчый, кайра мисирейип кайрат жыйнады. — Чоочун жерде чуулдашып отурбайлы...

Эртеси Акбалбан баштап, жигиттер Күшкә тарап менен, «өз мекеним, өз элим кайдасың?» дешип, дүпүрөп жолго чыгышты. Аргымактын таягын түлөткөн алыс жол. Жигиттер улам суюла баштады. Кай бири аты арып, кай бири жол азабына чыдай албай, айнып жол-жолдо калып кетти. Чөлдүн күм уюлгуткан шамалы менен атаандаша чуркаган күлүк ат минишкен каракчылар эки жерден кол салып, анда он жолдош набыт болду. Жейхундун башы Үргөнчкө Акбалбан, Батырбек, дагы бир гана жигит жетти.

Бир ай дегенде Фаргана чегине өтүштү. Тоо таянып, кылбат жерге бир көк арчанын түбүнө Абдылла бектин жүрөгүн түбөлүккө жашырышты. Кула аргымакты туура тартып, ээсинин арбагына атап чалып, башын бүкүлү кайнатып, этин шылып таштап, күү сөөгүн көк арчанын ачасына кыстарышты. Ошондан соң, бир ыйык милдеттен кутулган соң,

эттерине көйнөктөрү жабышып арып бүткөнү эми сезилип, шалдырап, ошондо гана үчөбүнүн өз башы, өз камы, мындан нары кайда баруу кыжаалаты эстерине түштү...

II

Бекназар көзүнөн Нуру кеткен, иреңи боз, күн ашкан сайын деми сувугандай, бул дүйнөдө айттар сөзү, кылар иши түгөнгөн сыйктуу, өзүнөн өзү мүңкүрөп чөгүп жаткан. Кана, ордо кана, мамлекет кана?! Исхак кана?! Ал эми калган өмүрүн, өз жанына өзү кол сала албаган соң, карыптын күнү менен өткөрмөктү эп көргөн. Көңүл тереңинде аргымак ат, наркескен кылыш, эр кайраты менен коштошуп, оозуна эртели-кеч келме алып, башына тери малакай кийип, белине ак жоолук курчанып, Тәңирберди менен Кулкиши катарына кошулган.

Күнүгө бир коркунучтуу кабар эл арасына желдей тарайт. «Кара тил деген орус колбашы чыгыптыр дейт...». «Кара тил кыштак койбой, айыл койбой өрттөп, карыжашын ылгабай адам атпайды бир тегиз кырып келейаткан имиш...». Күнүгө үрөй учат.

Эл ичинен ыкчамдары тоо жамынып, көмүскө, барууга чыйыры татаал жайларга түндөп көчүп, бала-чаканы көздөн далдалап жатат. «Бир кабар үккан го булар... жакындал калган го биз тарапка Кара тил...». Эл күнүгө дүрбөйт. «Ордого эң кадырлуу бийлердин бири багыш Сарымсак элин таштап, биртке өз туугандарын алып, Таласка көчө качыптыр дейт ко?»

Тәңирберди:

— О-о... бу биздин эл көп алааматты башынан өткөргөн...—деп, ой басып, улутунуп алып кеп жалгады. —Тегибиз түрк огуз экен. Ошо кыйлы замандардын биринде огуз журту бир жоо менен чабышып, жоо да кырылып, өзүлөрү да кырылып, уруш майданынан кырк атчан гана чыгып кеткен дейт. Ошол бойдон дым-дарексиз жоголуп, нечен суулар ағып, нечен жылдар өткөн соң кайра дагы көбөйүп, дагы чабышка жарамдуу болуп, көзгө көрүнүп калган экен. «О-о, булар кимдер? Кайсы эл?» дегенде, «Бу баягы кырк атчан огуз» дейт билгени. Ошо «кырк огуз» дегендөн «кыргыз» атанган экенбиз.

Бекназар кепке аралашпайт.

Тәңирберди:

— О, кийин, кара кытай чапканыңда дагы бир көйкөй көргөн. Бири кетти ала тайга, кара тайга, бир кетти капкайдагы каңгайга, бири кетти Эренге, бири түшүп эле кетти тереңге деген арман калган будан...

Башка нерсени ойлонуп, бу өтмүш кулагына кирбей, акылына сиңбей, өз алдынча кеңиреп отурат Бекназар.

Тәңирберди:

— Бу капсаланында да өткөн экенбиз... Дагы өнүп-өсүп, дагы биригип, «урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай» дегендөй, башка эле эки жоо чабышып жатса күтпөгөн чакта көп кол болуп капитап кирип, бир жагына болушуп кеткен дейт. «Йе, булар кимдер? Куп чакта келди да!» дейт кысталып турган колбашы. Суроо салат. «Булар тоодо-түздө жашаган элети экен, токсон эки колбашысы бар экен, ар бири өзүнө өзү бек, өзүнө өзү хан экен» деген кабар алат. Мына ушундан «токсон боолуу өзү бек», «кыпчак» деген кошумча айтым ат кошулган. А жыл артынан жыл өтүп, кылымдар алмашып, акыры бири «кыргыз кыпчак», бири «кыргыз казак», отурук кылганы «сарт кыпчак» делинип, этеги жайылган үч тайпа тууган, бир журт болгон экенбиз...

Өзүн да ой басып түкшүмөлдөнүп отуруп, кайра кеп улады Тәңирберди:

— Ушундай кыйын кезеңдерде да, «караңгыда жол тапкан, каңтыганда ақыл тапкан, эл баккан» деген балдары болбосо чабылганы куралат беле, чачылганы жыйналат беле?! Бери жагы эстен чыга электерин эле айтталы, «кулалы таптап күш кылган, курама жыйып жүрт кылган» деген атагы али өчпөгөн айкөлүң Манас, андан бери Чыңғыз-хан, Ырыс тархан, андан бери Кан Батыр-кан, акыркысы амир Темир Көрөгөн...

Кулкиши муну эч качан үкпаган, эки көзү чекчейип, эки кулагы тикчийип отуруп укту:

— Мына, дагы кыйын күн түшүп турат ко... — деди ал, — качып кайда бармакпзыз, көчүп кайда баш катмакпзыз?!

— Аттиң ай... — деп, шыпшынып алды Тәцирберди. — Дагы эле аккан арыктан суу агып калар, жок дегенде, очоктун корун, элдин уюткусун эртеңкиге эптеп сактаган бир эркектана жаран табылып калар...

Тамсил айтты Тәцирберди:

...О илгери, жер заманда бир каардуу ажо¹ «Күндүн чыккан жерине, күндүн баткан жерине жортуул кыламын. Жолго будоо болот алтымыштан ашкан кары калбасын, бүт кырылып ташталсын!» деп буйрук кылган экен. Буйрук буйруктай аткарылат. Ошондо бирөөнүн жалгыз баласы атасын кыя албай, жегдесин улактын канына боёп барып ажого көрсөтүп, атасын

бекитип калыптыр. Камылга бүтүп, бир күнү дабыл согулуп, сурнай тартылып, жортуул башталат. О кезде жортуулга бүт эл бүт бүлөсү менен, малы менен көчүп жөнөчү турбайбы?! Баягы атасын бекитип калган бала да, атасын чоң сыр сандыктын түбүнө жаткырып, кызыл нарға дүнүйө катары артып алыш, кол ичинде кошо жөнөйт.

Нечен күн, нечен түн жол жүрүп, ажонун көп колу ээн чөлгө туш келет. Көп кол бир ууртам суу жок сүүсап, кургап опат боло баштайт. Каардуу ажо «Суу тапкыла!» деп катуу буйрут. Ойду казышат, сайды казышат. Эч суу табылбайт. Ошондо бир жоокер «Оппо, каран күн ай! Же мындайды көргөн бир кары болсоочу ичибизде?!» деп, кейип отура калган экен. Оюна тык этип, баягы атасын сыр сандыкка катып келаткан жоокер айсыз түндө сыр сандыкты ачып, атасына болуп жаткан ақыбалды айтат. Ошондо атасы «Кудай алсын! Уй барбы? Уйду нары-бери кубалап күйүктүр, анан бирпас тынч коюп карап тур. Күйүккөн уй суу издеп жөнөйт. Ээрчий бас, уй каерге барып, башын жерге салып, жерди жыттагылап токтой калса, уулум, так ошол жерди каз, ошол жерден суу чыгат...» деп ақыл айтат. Жоокер атасынын айтканын кылат, суу табат. Көп кол бөөдө опат болуудан аман калат...

Каардуу ажо көп колду андан нары айдал жөнөйт. Көп кол түштүшүнан көк дайра шаркырап аккан бир ажайып өлкөгө кабылат. Көп кол серүүндөйт. Кыдырып жүрүп бирөө эки дайранын кошулган чатынdagы терең көлдүн түбүнөн каухар таш көрөт. Бул ажонун кулагына жетпейби?! Ажо өзү келип карайт, чын эле көк иримдин түбүндө сары чолпон жылдызга окшоп жалтырап каухар таш жатат! «Алып чыккыла!» деп буйрут ач көз ажо. Суучулдар көк иримге шүнгүп түшүшөт! Көбү кош дайранын агымы менен кетип, көбү «Жок экен, ажом!» деп, араң кайра чыгат. «Көрүнүп турганды жок дейсиң!» деп, ажо алардын баарынын башын алдырат. Эми эч кимиси «Жок экен» дей албай, көп кол улам тобу менен көлгө түшүп, кайра чыга албай, ушул жерде кыргын таба баштайт. Кеч киргенде жылып барып баягы жоокер сыр сандыкты ачып, айсыз

¹ А жо — байыркы кыргыз башчысын ушундайча атаган.

түн жамынып отуруп, болуп жаткан окуяны атасына айтат. Ошондо кары «Кудай алсын! Ошол көлдүн башында бир дарак болуш керек, сен, уулум, дарактын башын тикте, каухар, көлдүн түбүндө эмес ошол дарактын башында болуу керек...» деп акыл айтат.

Эртеси жоокер көлдүн башына барат. Чын эле бир бийик чынар өсүп турган эле. Эң мурда бала көлдүн түбүн тиктейт, жалтырап каухар көрүнгөндө акырын өйдө кылып, болжоп, чынардын башына баам салат, көзүнө бир эски уя туш келет. Бала дароо чыкса каухар ошол эски уянын ичинде жатат. Көлдүн түбүнөн көрүнгөн каухардын нуру гана турбайбы. Бала каухарды ажого алып келип берип, көп колду ажонун каарынан ажыратып калат.

Шекчил ажо жоокерди айдатып келип, алдына чөк түшүрүп, «И, эки жолу тең арганы сен таптың. Кана, айтчы, мынча акылды каериңе катып жүрөсүң?» деп сурайт экен. Бала кысталат, чынын айтайын дейт дагы коркот, калп айтайын дейт дагы коркот. Эң акыры «Бир кашык каныбызды кечиниз, о баатыр ажом! Бул акылды сыр сандыкка катып жүрөт элем...» деп жиберет. Ажо дароо жасоол жиберип, баланын сыр сандыгын дароо алдырып, оозун ачтырат. Ичинен ак күп жөжөдөй кары адам башын көтөрөт. Аяр ажо көп ойлонуп туруп, эки жолу кыстоо абалда акыл тапканы учун баласына да, атасына да канын кечиптири. Ажо сыр сандыкка эңкейип, «И! Эки акылды айттың. Эми учүнчү акылга мага эмне демексин? Кана...» деп кызыгып суралтып дейт. Ошондо ак күп жөжөдөй кары «О, улук ажом, кулак сал! Же өзүндө акыл болбосо, же жаныңда көптү көргөн бирөө болбосо жолго чыкпа. Жолуң болбойт, көп колуң бөөдө опат болот, акыры өзүндүн кара башыңа күч келет...» деген экен. Ошондо ажо көп толгонуп, көп ойлонуп, сыр сандыктын түбүндө отурган акылга баш ийип, «Карынын кебин капка сакта!» деп, көп колду жортуулдан кайрып өз жерине жөнөгөн экен...

— Э-э, ал илгерки кары, — деп койду Кулкиши, — азыр ошондой кары барбы, азыр баары ашкеби!

Өзүнө кыйытылган кепти түшүнүп, Тәцирберди кызыл ээгин ачып, кыкылдап күлдү:

— Те илгери бир баатырга да ушул сөз айттылган экен. «Уч жолу жаа менен кетмен тештим, уч жолу сепилдин темир капкасын ачтым, уч жолу күрпүлдөгөн дайра кечтим — мына бүгүн ушул сексейген сары кемпирдин от жагарымын» деген тура. «Карысаң мендей бол, кара жер менен теңдей бол, караңғы гөрдөй бол» деген ушу да, иним...

От жагары?! Бирине бири чымчып сөз жылдырып отурушкан тамашасын өзүнө алды Бекназар. Эмне кылат от жакпаганда?!

Сопу-Коргондон өрөөнгө түшүп, «чачылып кеткен» деген кошунду болушунча жыйнашка аракет кылды. Жо, баягыдай уюмдүү кошун болуп тура алышпай, нары да кыш убагы, жазга болжоп, ар ким өз айылдарына тарап, эл арасына тымызын сиңип кетишкен экен. Жүздөй киши гана чогулду. Тийип, качып, уруш кыла бермекчи болду Бекназар.

«Кече кара түтүн паланча жерден чыгыптыр», «бүгүн түлөнчө кыштакты кырыптыр» деген кабар шыбыралып, жел менен кошо тарап, элдин үрөйү учкан. Жолдон ат бура тарта албай турган оор кар. Кайда баш катмак?!

Жүз жигит, барында мылтык. Эл оозунда «кара тил» атыккан жазалоочу аскер кайсы багытка бет аларын ақмалап, онуту келсе бүктүрмадан капилет кол салышмак.

Бир күнү тоо этегиндеги бир ыктоодо өргүп жатышкан.

— Келе йатыры... — деп, дөңгө коюлган кароол аптытып чаап келди.

Бекназар:

— Канчоо?

— Көп... үч жүздөй...

Буларга эсептебей мал союп, оокаттандырып отурган айыл аксакалы, үрөйү учуп, көз көрүнөө колу калтырап калды:

— Эми... айланайындар эмне кылабыз?..

— Жолун тособуз, — деди Бекназар, — төрт тарабынан окко алып, кырып салабыз биз дагы. Жатып өлгөнчө атып өл деген ушу.

— Ыя, — деди айыл аксакалы, — ушуну менен түгөнүп калса го?! Ушуну менен эле тынып калса го?!

Атка минди Бекназар. Тиги келип тизгинге жабышты:

— А бизчи?! Биз кантебиз?! Силер го кошунсуңар, атышасыңар, өлгөндөн калганыңар кетип каласыңар. А бизди эртең орус каратил келип, кырып, өрттөп кетет ко? Ок чыкмак түгүл, топ атчан көрүнүп калса ошол айылды тыптыйпыл кылып жатышпайбы, кокуй?!

Эмне дейт буга?! Унчуга албай тиктеп калды Бекназар. Тиги тизгинди коё берер эмес, эки көзү чакчайып, көзүнөн жаш көрүнүп, аны өзү билбей, жалынычы да, кыжыры да кошо, баулдап өксөп жиберди:

— Пайдаңар ушубу силердин?!

Бу жан далбас, «мени өлтүрүп, анан барасың» деген аргасыз өлөрмандык.

— Мейли, — деди Бекназар, — биз кетели, аксакал, тоссок башка жерден тосорбуз...

Тиги тизгинди кое берди. Биртке кошун кокту өйдө тоо тарапка кымырылып жүрүп кетти. «Ыя, элге биздин зыяныбыз тийе баштаганбы?...» деп, көңүлү сыйнды Бекназардын.

Бу дагы «жазды болжоп», «убактылуу» деп, биртке кошунду өз-өз айлына таратып, өзү да үйүнө келген болучу.

Ушул азыр да тизгинине жабыша калтырап турган абышканын кебетеси көз алдында, үнү кулагында. «Ыя, бу кандай?! — дейт Бекназар дилинде. — Курал деген бирдемебиз бар колубузда, кошунбуз, колдон келишинче каршы урушуп келейаткан кишилербиз, бизге бетме-бет келишпейби, бизди кубалабайбы?! А жөн жаткан элде не күнөө?!» Ушу күнгө дейре эстен чыгара албайт, муну адилеттик эмес деп эсептейт. Ар ким «адилеттик» дегенди өзүнчө түшүнөт турбайбы?! Жөн жаткан элди кыруу өрөпкүгөн генералдар «үшүн алую», «адилет жаза» дешет. Көп болгон соң, күчтүү болгон соң алар эмне кылса ошол «адилет иш», ким териштирет, кимдин алдында жооп бермекчи?! Мына Бекназардай кашкөйлөрдүн да элдин тукум курут болушу — үшүн алып, үкү кылып үйүнө отуругузуп койду го?!

«Эл чогулат имиш, жыйын болот имиш» деген кеп үгулду. Жыйын курулса, белгилүү, бир маанилүү кеп-кеңеш болот. Тез эле кабарчы келди: «Бекназар аке, эл чогулуп, топко келсин дешти...» деди кабагы салыңкы, сабыры суз. «И, кошунга алып кеткен балдар кана дешеби?.. Же дагы бир керегим тийип калдыбы?...» деген эки башка ой келди, унчукпай биртууганы ыбрайымга ат токутуп минди да, кабарчыга кошуулуп жүрүп кетти.

Демейде «жыйын» десе эл кара таан болуп кетчү эле, ошондой көп эл көзүнө элестеп барды Бекназар, Жо, Темене-Суу түзүндө үрөйү учкан, жыйынга эмес күндө тирилигине кийген кийим, үрпөйүп кырктай гана киши турат. «Чогула элек турбайбы?...»

деди Бекназар. Бир топ атчандын алдында Абил бий да келе жаткан. Кишилер эки бөлүнө ат алып калышты. Бий дагы өзүнчө санаага эзилген сыйаткуу. Экебүсүз учурашып, жөн жай сурашкан болду ооз учунан.

Жыйын ушубу?

Эрте жаздын ала шалбыртында эле эл кыштоолордон тымызын көчүп, болушунча жолу кыйын тоо аралап, көмүскө капчыгайларга пааналап кете башташкан эле го, булар ар суу элден, кыштоолордон увакил сыйактуу чогулган топ экен.

Ошол учурда Бекназардын көзү те нары жакта узун бойлуу төрт жигит замбилге отургузуп алып, топ башына бирөөнү көтөрүп келатканын көрдү. «Ким экен?» деген суроо көңүлүнө келип сайылды. Жандай бергенде боолгоду белем, «Э, бу жарыктык кайдан жүрөт?!» деп, замбилди карай жүткүнө бастырды. Алмамбет! Бир кезде, ордонун чапанын айрыган кере кулач алп далы шүйүгөн, чачы, кардай ак, эки көзү кызыарып көнчөгү салаңдап, көсө эмеспи карыгын арстан кебетеленип, замбилде отурат. Эки жакты «Ушунча да эл көп болобу?!» дегенсип, таңыркап карайт. Бекназар атынан түшүп замбилдин алдынан тосуп:

— Ассалому алейку-м... —деп салам айтты. Замбил көтөргөн алп мүчө жигиттер Алмамбеттин неберелери эле. Бекназарды таанышып токтоло калышты. Алмамбет жыртайып кызарган көзүн ымдалап, жаак териси шалбырап, Бекназар жакты тиктей берди. Бекназар анын колун кармап учурашты.

— Кайсы баласың?

Неберелеринин бири:

— Бекназар акем...—деп, анын кулагына катуу айтты.

Алмамбет:

— А түзүк!.. Бекназарсыңбы? Кем болбо...—деп алкап койду. Замбил дүүлүккөн элди аралап жөнөй берди.

Жыйын илгертен ушул түзөндө өткөрүлөт, ортосунда топудай көрүнгөн сары дөбө бар, жыйын башкара турган ошо дөбөгө чыгат, эл жакалай турушат. Бу үрпөйгөн биртке топтон дөбөгө Адил бий, Бекназар чыгарылды, а Алмамбетти замбили бойдан көтөрүп барып коюшту.

«Кандуу көз кара тил кырып келейатса кантебиз? Жатып өлгөнчө атып өл болобузбу, же бир жакка көчө качып, жан арга кылабызбы?» Ортого салынар кеп ушул экен.

Эч ким дем тартпайт. Баарынын жүзүндө кооп, мурда сүйлөп, бу чалкеш мезгилдин оор жүгү, милдети кокустан мойнума түшпөсүн деген аярлык бар. Замбилдин ичине салган аюу талпагын алдына төшөгөн Алмамбет гана шүйүгөн дальысы дүңкүйүп, жаак териси шалбырап, көзүнүн көнчөгү салаңдап, карыгын арстан өндөнүп, эчтемеден капарсыз. Бул дүйнөдөн артык баш эчтеме тилебей, курсагы тоюнса кубанбай, ач болсо күйүнбөй Күрпүлдөк-Сай ажайып жердин бир бурчунда кекилик менен эликтин арасында жай өмүр кечирип кала берген. Минтип жамы журттун тагдыры кыл таразага түшкөнүн, баш айланган ашууга келип кайда кулары белгисиз болуп турганын балдарынан, неберелеринен угуп, замбилге түшүп келип турганы.

Бири биригинин эле оозун карашат, «муну мындай кылабыз» дегендей жуулунуп сүйлөй албады эч бирөө. Акырын кобурашып, кай бири башка бир жакка көчө качуу туурасында асте кыңырылды, кай бирөө кайда көчөбүз деген айласыздын суроосун койду, чабышалы дейли дешсе чабышканды көрүшкөн, ага андагыдай биримдик

кайда, эл тырым-тыракай, ким кайда экенин бир кудай өзү билет, ким кайта бириктире, качан бириктире, а былк этпей тура берели десе бир четинен каратил жалмап келе жатса.

Бекназар суз, мурдагыдай эрдемсий албайт. Абил бий да кымырылат, өзү тымызын байланышы бар Абдырахман жактан чыгып жаткан «кайрадан газават» деген сөз бул жерге сыяр эмес, унчукпай аңдып отурат.

Алмамбет укканын өзү үгуп, укпай калганын небересинен түшүнүп, болуп жаткан сөздү толук баамдап отурган эле. Тамагын жасап, эми бирдеме айтмакчы болуп, Абил бий жакты карай берди. «И? Эми гөрдөн туруп келген Алмамбети калдыбы?!» деп бирөө күбүрөп калды. Эл Алмамбетти карап, эл караган соң Абил бий карап токтолду.

Жүз жашаган Алмамбет оозун жарым ачып, демин араң алышп, күргай түшкөн оозун кыбыратып, тамшанып, нуру түгөнүп бозомуктап калган көзүн алсыз ирмегилеп, чөккөн арық, алсыз нар сыйктуу мойнун саал көтөрүп:

— И-и... — деди акырын. — Уктум акыбалыңарды. Аттин, башыбызга жаман күн туулуп калган э肯 го?! Э, Бекназар кайда отурасын?

Бекназар «Менин эмне керегим тийип калды?» дегенсип, бирок ордунан козголбой, кашын көтөрүп, Алмамбетти тиктеп калды.

Алмамбет башын өзүнчө ийкеп, бирдемени ойлогонсуп, эки ийнинен ашып оркоюп турган тизесине колун коюп, үргүлөп отургансып көзүн сүзүп, бир убакта:

— Гм... Менин атым Алмамбет... Күзгүндүн жашын жашадым...—деди энтиге. — Бекназар, кулак салчы бери...

Бекназар үн берди:

— Кулагым сизде, кутманым...

Жакын отурган эл дем тартпай, былк этпей Алмамбетти тиктеп калышты. Жай кезде, балким, эч ким мынчалык барк кылбас беле, элдин бар болушу же жок болушу ортого ташталып турган чакта чеки ойлогон киши болгон жок. Алмамбет сөзүн улады:

— Кызык эмеспи бу? Ушул жашка келип, өзүбүз токсон боолуу өзүбектен башка дүйнөдө башка түрлүү эл бар экенин билбейм. Сен жанагы жалмап келе жаткан орус дегенди өз көзүң менен көрө алдыңбы, балам?..

Бекназар эмне кыларын билбей калды. «Муну сурап эмне кылат жарыктык?!» деген ойго кабылды. А Алмамбет көзүнүн көнчөгүн салаңдатып, Бекназар жакка кулак төшөп, жооп күтүп көшөрдү. Бекназар басмырт күңкүл жооп кылды:

— Көргөм...

Алмамбет:

— Кай түркүн жан болот э肯?.. —деп, аны сайын кызыгып сурады.

Абил бий карап отуруп, «Э, жараткан, пенденди ушунча алжытасыңбы?!» деп, мыйыгынан күлдү. Бекназар суроого жооп берди:

— Жүмуру баш, буту айры...

— И-и... Жандашат бекен, сүйлөшөт бекен?

— Сүйлөшөт. Өзүлөрүнүн тили бар...

— Кабагын бүркөйт бекен?

— Бүркөйт...

— Күлөт бекен?

— Күлөт, кутманым. Өз көзүм менен көргөм...

Абил бий баш болуп, болгон сөзгө күбө болуп отурган эл бакырып күлүп жиберишти. Кимдир бирөө тыйды. Алмамбеттин суроолору алдына угулуп, артына угулбай, эл бир аз дуу-дуу болуп, жүткүнүшүп калышты.

Алмамбет:

— Бекназар! Алжыган аваңдын кебине эринбей жооп кылышп кой. Орус оокат жейт бекен?..

Бекназар аргасыз жылмайып:

— Жебей анан! — деп жиберди.

Алмамбет ойлонуп отуруп калды. Чекесинен чыпымдаш тер чыкты. Небереси жоолук менен сүрттү.

— Э-э... — деп, өзү да астейдил таңыркады. Алмамбет, — бу орусун жумуру баш болсо, сүйлөсө, ал деле биздей адамзаада турбайбы?! Кабагын бүркөсө — каарга жөндөмү, күлсө — ырайымга жөндөмү. Көр оокатка баш салса—алдайт экен, алданат экен. А кокуй, биздей эле көр пенде турбайбы?!

Эл дүүлдөп кетти. Кай бирөө баш чайкап, кай бирөө мааниге тен коюп, кай бирөө чала угуп калып, «Эмне деди? Ыя? Эмне деди?» деп ар кимдин оозуна кулагын тосуп, кай бирөө бу бир кылымдын жүзүн көргөн абышканын сөзүнүн артында бир маанинин учугу чыгып келатканын сезип, эл тынчтанды.

— О, кокуй, каралай көз калкым ай...— деп, кузгундуң жашын жашаган Алмамбет маани улады. — Кырылгандын бетин нары кылсын. Көчүп, кайда тентиреп барасың?! Адамзааданы жакшы сөз атынан түшүрөт, жакшы оокат жибитет, достун тонун кийип, ошол орустун өзүн алдынан тосуп чыкса не болот?..

Эч ким сөз аралаштырбай, баары Алмамбетти карап, жыйын дым боло түштү. Эч кимдин түшүнө кирбеген ой!

Алмамбет:

— Адамзаада бирине бири үйралат, бири биринин сырын алат, бирине бири көнөт, жытыгат. Ырыс оошот, акыл жүгүшат...

Жакын отурган кадырлуулардын бири эки көзү чекчейип, ордунан тура калды:

— Йе, кагылайын бир кудай! Мына бу «өзүнө өзү бий» пендөң акыл таап отурат ко?!

Дагы бирөө:

— Айла жок мындан башка!

Дагы бирөө:

— Ок атсачы каратил орусун?

— Атса атканын көрөбүз, «жатып өлгөнчө атып өл» болот, аны көрөбүз...— деп, көтүнө таянды бирөө.

Эч кимдин Абил бий менен иши жок. Тегерете карады алдыртан. Ықташары көрүнбөйт, ийменери сезилбейт.

Алмамбет:

— Э, Бекназар!

Бекназар:

— Кулагым сизде...

Алмамбет обдулган арстандай сүрдүү:

— Сенден башка ким жарайт?! Балам, көтөр көкүрөгүңдү, орустун алдын сен тосуп чык!

Бекназар:

- Мен бул дүйнөнүн ойнунаң кайткан элем, жарыктык, башка бирөө барсын...
- Ошент, балам,—деди Алмамбет, баатырдын сөзүн укпай калдыбы же угуп эп көрбөдүбү, кесе сүйлөдү, — орус ок атса бириңчи жыгыл, сөзгө келсе жүйө тап, элиңдин эртеңки күнүнө аралжы бол. Сага башка жол жок, сени эр жигит дейт...

Жок дей албай туруп калды Бекназар. Увакил эл: «Туура, аргасыздын жан соогасы...» дешип кобурашып, карынын кеби бүтүм болгонсуду. «...ок атса бириңчи жыгыл...» А бу сөз баатырдын өчө баштаган эр кайратына от тамызгы бергендей болду. «Мына сенин эң акыркы милдетин...» деди дили өзүнө.

* * *

... Сур жаа, күмүштөлгөн бир кучак саадак... Бүгүн жаңы көргөнсүп, бир сыйра көздөн өткөрүп, кош миз кылышты сөөмөйлөп сайып коюп, не касырет, не көтөрүңкү көңүл толкуну, көмөкөйүнөн дили күпүя күү тартып, далысы дүңкүйүп, желбегей быязы чоң чепкени акырын чайпалып турду Бекназар. Дагы бу көөнө буюмдарга көңүлү имерилип, дагы те качан ырдалып кеткен ырдай өткөн көөнө өмүрлөргө ой- кыялыш аралашып турғансыды.

Дагы эле Каныш билбеген сырлары барбы бу азыр урунулбай калган буюмдардын?! Укканын гана билет, а баатырнын сыр сандыгында дагы канчасы катылып жатты экен?!

Өзү торгой, аты ыргай болуп арып, дүпүрөгөн жигиттер жок жанында, кошундан келген чагында, албалын айттырбай билип, баатырнын жаны келгени анын олжосу, көңүл ачып, көкүрөк ачып тосуп алган Каныш. Ошол боз тумандуу күндөн бүгүн гана баатырнын көзү баягыдай тик болуп, үрөй ачылып да, жумшарып да, көңүлүндө дагы бир албан максат пайда болгон го, озүнчө күүгө термелип турганын бириңчи байкап отурганы. «...орустун алдын сен тосуп чык.. жүйө тап...» дешкен экен го, ошонун камын ойлонуп жаткан турбайбы...» деп койду өзүнчө.

А баатырнын дили «ок атса бириңчи жыгыл», муну айткан адамдын үрөйү көз алдында, каргыл үнү кулагында, «... күп жакшы, жакшы жүрмөк оңой, жакшы өлүм тапмак кыйын, күп жакшы...» деп турган.

— И, эмне күп жакшы? — деп калды эң акыркы сөз кулагына илине калган Каныш.

Зайыбын элтейип тиктеди Бекназар, «эмнени сурадың» деген кыязы, өзүнчө бир ой-кыял толкунунан али чыга албай. Такый албады, бир сырдуу жымыйып тим калды Каныш.

Бир убакта:

- Э-э-э... — деп, бир конүр эски күү ыргагын акырын созуп калды Бекназар.
- Жарк этип карады Каныш.
- А... бир окуя көңүлүмө түшө калды... — деп койду Бекназар.
- Кандай окуя?

Бекназар жымыйып башын ийкеди, «ошондой окуя» дегени. Каныштын жан жылыткан оштонгон көзү аны бүйтатпай имерип, «ка кандай окуя» деп, такып суралып, өкүм кылышып турганынан өтө албай, дагы жымыйып башын ийкеди, макул болгону.

— Э-э, Канышым, — деп баштады Бекназар, — биздин жашаган өмүрүбүз, биздин көргөнүбүз оңой болгон жок — жакшы менен санаалаш да, жаман менен маңдайлаш

да болдук, кол баштап жоо да жеңдик, жеңилип анын касыретин тарттык. Баары бир ал көөнө мезгилде болуп өткөн окуялар, жашалган өмүрлөр өтө эле бийик, биз жашаган өмүрүбүздү, баштан кечирген окуяларыбызды жан тер чыккан паста жөө жүрүп өткөргөнсүйбүз, а бабабыз ат үстүндө, сыпаа, бир түркүн дымактуу кыял менен өткөндөй го?!

Бу ой ағымы ага көптүк кылып, толук андашкан чаркы жете албай элтейди Каныш.

— Э-э-эй, — деп, ырдай тургансып көтөрүнкү үн таштады Бекназар, — Көлдөй бий ошо ат үстүндөгү байманалуу өз заманында өз өмүрүнүн өтө бир кызык учурун өткөргөн экен... — деди, өзү берилип, көңүлүнө толкун күү келип сөз кылды. — Нары бий, нары дөөлөтман, нары жашы отуздан жаңы ашкан өмүр ооматы гүлдөп турган жигит агасы убагы турбайбы,

Таластан төмөнкү Сары-Суу чени го, көңүл ачмакка бир кыз тоюна чакырылып калат экен...

И, кыз тою?! Көңүл жилбиси ашып төгүлдү Каныштын. Бекназар:

— Ыры, өлөнү менен шааниленет ко кыз тою?! Башында кере карыш жылкы кундуз бөрк, таркан белги жыга, Көлдөй бий тыштан көшөгө тушуна барып, тою түшүп отурган кызга болжоп өлөң айтып, салт өтөгөн дейт...

Леп босого барып, он колунун бармагын он кулагынын көнчөгүнүн артына алып, өзү ошол кыздын тоюнда өлөң баштап тургандай көңүл толкунуна кабылып, оозуна ыр келип түрмөктөлүп, үн көтөрө шандуу таштады Бекназар:

Э-э-эй...

биз келиппиз тоюна бактуу кыздын,
тоюна той, багына бак кошулсун,
алган жубу, кирген үйү жарашип,
мол кылсын көкө теңир ырысқысын...

Э-э-эй...

өнгөн, өскөн улук журт алтын ордо,
жергебиз жер үйүгү ала тоо го,
кур эмеспиз, бактуу жан, тоянаңа,
коштой келдик күмүш жабдык сурдан жорго...

Кыз жооп кылыш салт экен, нары да тың окшойт, күйөө жанында отурган кыз кыйылбай жооп кылган дейт.

Э-э-эй...

куш келипсиз тоюна бактуу кыздын,
көтөрүлсүн көңүлү, көркү ачылсын,
жолуккандын алдына жорго тарткан
жоомарттын жолун теңир ашырсын...

Көлдөй бий:

Э-э-эй...

өлөң айтмай, жар айтмай салты экен,
көшөгө ачмай, зар чачмай наркы экен,
бир капилет серпилсе үлпүнчөгү
көрүп койсок кыз көркүн шарты бекен?...

Кыз:

Э-э-эй...
санааңыз сулуу көрмөк көз кубантып,
биз бечара не кылабыз сындалып?!
болбосок сиз эңсеген Кыз Дарийха,
каларбыз сиз да уялып, биз да уялып...

Кыз баланын сандугач сыңары көмөкөйү балкылдап, көңүл гөйү көлкүлдөп айткан өлөңү, бир түркүн муңканган авазы, сөз мааниси далайды көргөн өлөңчүнү не түркүн көңүл ташкынына учуратпайбы?! Туурдуктун каттооун биртке ачып көз салса кыз кырмызы гүлдөй толукшуган өтө көркүү жан имиш, аны сайын эргип өлөң улаган экен.

Көлдөй бий:

Э-э-эй...
гөйгө түшсүн төрт түлүк, жыйган дүйнө,
көңүл тапса күнүгө үч үйрүлө,
келер белен көркүү жан, жаркынына,
жер үйүгү ала тоо салкынына?..

Кыз:

Э-э-эй...
өнгөн, өскөн улук журт алтын ордо,
жергеңиз жер үйүгү ала тоо го,
өткөрбөй эсип өмүр, бийлик, дөөлөт
көрүңүз дагы үбайын кыз жөөлөп...

Э-э-эй...
биздин күйөө, өзү баатыр, олтурат,
санаасы тынч, ныксырап, уйкусырап,
ушу болсо көрөр күн, тагдырыбыз,
биз айтышкан сырлуу өлөң не кылат?!

Көзүнө жаш келип, жашын жашырбай, жүзүн качырбай, арман гөйүн билдириген дейт.

Көлдөй бий:

Э-э-эй...
түлөк күш бөктөргөдөн илгир дешет,

кадыр билги көңүлү дилгир дешет,
илип кетсе күткарып той торунан,
арачалап эртең көрөр шорунан
бир азамат ою, бою келишкен,
не демекчи күмүш канат көгүчкөн...

Кыз:

Э-э-эй...
бааланып бай малына торго түшкөн,
не демекчи күмүш канат көгүчкөн,
кыз көңүлү, келе жагы караңы,
жаш төккөн, жаш күнүнөн үмүт үзгөн...

Э-э-эй...
түлөк күш бөктөргөдөн болсо илгир,
кадыр билги көңүлү болсо дилгир
жылтытар бешенесин күнгө карап
серпилбейби көгүчкөн күмүш канат?!

Сурабай, кыстабай, көзү гана оштонуп, өзү да бир шириң ой-кыялга қабылгандай, окуя артын күтүп отурду Каныш. Бекназар:

— Муну эл салт катары көрүшүп, «кыз кыйын айтты», «бий кыйып айтты» дешип бакырып күлүп калышат. А эртеси багымдат намазынан соң жергиллик элбегилерге: «Кыз тоюн токтотпойбузбу?» дейт экен Көлдөй бий. «И? Неге?» дешпейби?! «Кызыңарга көңүлүм түшүп калды...» дейт. «О-о, көркө кимдин көзү түшпөсүн?! Көз түшсө эле тойду токтото бермекпи?!» деп калышпайбы?! «Күйөө тарапка калыңын кайтаралы — үч эсө, кыз тарапка калың берели — үч эсө. Буга кошумча ар бир тарапка үчтөн төөгө жүктөлгөн өлү дүйнө, буга кошумча эки орточуга жасалгалуу эки жорго!» дептири Көлдөй бий. Кимди азгыrbайт ушунча мал, ушунча мүлк?! «Ыя, сүйлөшүп көрөлүчү...» дешпейби, түшкө жакын эле той токтойт.

— Ко-оку-үй, — деди Каныш күлө, таң кала, көңүлү макүл да боло албай, — кыз байкүш не дейт эми?...

Бекназар:

— Э-э, энеси кулагына шыбырайт: «... кечеги өлөңчү мырза көңүлүңү сураптыр, босогоңо келген багыңы эми тебе көрбө...» Кыз не демекчи?! Котостун мамалагындай түркөйдөн иренжип отурса өзү — ичи жымырайт! Күйөө тултундабайбы, атасы: «Э-эй, кой, байдын кызын алып берем мен эми сага!» дептири дейт.

Эрдикпи, зордукпу — биле албай отуруп калды Каныш.

Бекназар:

— Үч эседен төрт түлүк, үчтөн төөгө жүктөлгөн өлү дүйнө чыпчыргасы кемитилбей берилет, эки орточуга жасалгалуу эки жорго мингизилет, ага кошумча ордонун кымкабынан бирден сарпай кийгизилет. Чыпчан бир ай ичинде атасынын төрүндө тоюн өткөрүп, ак никелеп, алып кеткен экен Көлдөй бий.

Каныш:

— Биздин энебиз не деди экен?
— О-х-о-о, — деп, кубана чамгаракты тиктеп, күлүп алды Бекназар:
«А азгырык, таркандын көңүлүн азгырганга жараган кыз сенсиңбى?» дептир,
ээгинен өйдө кыла көрүп, «а түзүк» деп, аты Жибек экен, Сүусамырдын төрүнө өзү
көтөртүп койгон үйгө киргизип, өзү отко май салып, «мына очогун, мына казаның» деп,
үй-бүлөгө кошуп алган энеңиз Толу бике байбиче.

— О-о, кыйын болушкан экен го илгеркилер?! — деди Каныш. — «Никелеп ал»
десен әптей алышпайт эмикилер!

Күлүп калышты. «... ок атса биринчи жыгыл, атпаса жүйө тап...» дегенгеби, не түп
атасынын шарлыгынабы, иши кылып, баатырнын көңүлү ашкере ачык, Канышка ошол
олжо.

III

Исхак даргага асылган соң Кудаяр менен Насирдин ар бири «Эми мени отургузат ордого...» дешип, ар кимиси өз алдынча камылга көрүп,

«Менден мурун сүйлөшүп кетпесин...» деп, биринен бири кызганып, эски адат боюнча «хан көтөрүлө турган» ак кийиздерин төөгө артына келишип, Маргалан бегинин идарасына токтогон жарымпашанын эшигин сагалашкан болучу. А жарымпаша аларды кабыл алышп сүйлөшмөк түгүл тигил экөвү жарыша таазим кылганда атайылап, көрмөксөн болуп, эч көңүл бурбай койгон.

Мына ошол учурда «Орустар Түркстан эллин ырайымсыз түрдө кырып жоюп жатышат» деген жүрөк түшүргөн кабарлар Европа өлкөлөрүнүн басма сөздөрүндө пайда болуп, окумал чөйрөлөрүндө кецири кепке айланып, кырылган элге боору ачуу, андан өтүп кыжырлануу күндөн күнгө көбөйө баштаган болучу. Бу кабарларга Гөк-Тепедеги түркмөн тайпаларын кыруу, Самаркан, Анжиян шаарларын кыйраттуу, Найман, Масы кыштактарын тыптыйпыл өрттөө негиз болгон. Маселе Дүйнө Лигасында каралууга өткөн.

Бирок, ким эмне дебесин, тыякта Бухара, Хийва Россиянын алдына вассалдык абалга мажбурланып, быякта эски ордо да, көтөрүлүш да канавайран болунуп, негизинен ойлонулган оторчулук «экспедиция» деп аталган чоң компания жүзөгө ашырылып калган эле.

Эми кадыры аны сайын өйдөлөгөн жарымпаша өзү «тарыхый» деп эсептеген бул ийгилиktи биротоло бекемдешке, кантсе да, туземчилердин¹ көзүнө да, тышкы чуу көтөргөндөрдүн кулагына да биртке ишнерлик, биртке көңүл алаксытарлык, шылтоо болорлук кылып, мыйзамдаштырып» бүтмөк аракетине кириши. А кокон ордосу ээсиз турат, демек «келиштик» дегидей бир кагаз жаза коё албайың, а жөн эле «басып алдык — болду» десен сөз ыrbай берет. Ушунча күч жумшалган соң бул өлкө Россиянын кол алдына каратылып алышыши керек, капитуляцияга кимdir бирөө кол коюшу зарыл.

Керек учурларында бирине «Высочество», бирине «Дворянин» наамдары берилген Кудаяр, Насирдин кол коюшка укугу барбы? Жок, себеби алар өкүмдарлыгынан ажырап калышкан кишилер. А «полковник» Абдырахманчы? Ал жарымпашага ыңгайлуу болгону менен өз элини оозунда «саткын» аталып калган, анын кол койгон кагазы «шылтоого» жарабайт, ич ара тынчыбайт.

Жарымпаша Кауфман I көп ой толгоолордон соң өлкө ичинде ошол күндө кимден да болсо кадыр- сыйы өйдө, өз чөйрөсүндө «канике» аталып калган Курманжан даткага киши салып көрүүгө көңүл токтотту.

Будан өтүмдүү, укуктуу инсан калган жок, өзү көтөрүлүштүн өтө ишкер уюштуруучуларынын бири, уулу Абдылла бек Исхактын эң жакын адамы болуп, аскер ишинде да, ордо ишинде да чоң мансап ээлеген. Бул аял кол койгон ар кандай кагаз, мейли башсыз калган ордонун наамынан делинсин, мейли жеңилген көтөрүлүштүн наамынан делинсин, бу жергилек туземчилдердин ичинде да, тышта да, алда канча көтөрүңкү таасири, баасы болбой койбосун болжоду кыраакы жарымпаша.

Тез эле «атын укса ыйлаган бала эси чыгып сооронот» делген каардуу генерал Скобелевге Курманжан датка айым менен кантип да болсо байланыш жасап, багынүү

¹ Туземчи — туземцы, оторчулар жергилек элди ушундайча аташкан.

жөнүндө сүйлөшүү жүргүзүүгө катуу тапшырма берилди. Көмөкчү, орточу болсун үчүн войсковая старшина Шабдан Жантаев кошулду. «Кантип да болсо, сый кеп мененби, кыйноо мененби, иши кылып, бу азиялык амазонканын баш бармагын «багындык» деген бир барак кагазга бастырып келсе болгону» делинди.

* * *

Тоо эли кырдан көрүнгөн адамдын ат бастырганынан эле өзбүү, чоочунбу, жер чалып жүрөбү, мал издеп жүрөбү, алыстан баамдап турушат.

Эң алдында ак байрак, жай ийрилип чубап, тоо катмарын аралап, бүт элге ысмы белгилүү Шабдан атынан датка айымдын туррагын суроо салып жүрөт орус отряды. Тууган атын бетине кармап келген жанкечтилер болушу да мүмкүн.

Учу шиштелген жыгач найзалуу жыйырма беш атчан — Шабдан Жантаевдин жигит-желеңи, дагы он чакты атчан орус, ичинде бир чиндүү төрөсү бар. Чиндүү төрө оболу бир мерте жүз көрүшүп, ыктуу кеп тартып келиш үчүн, ийиксө сүйлөшүү жүргүзө бериш укугун берип өз штабынан генерал Скобелев жөнөткөн майор Ионов. «Орус отряды» деген ушу, өтө эле кооптоно беришке себеп жок.

Аксакалдуу кишилерди алдынан чыгарып, кадыр-сый сездирип, миң катмар улую тоолордун бир көмүскө жерине отрядды тостуруп алды датка айым.

Шабданга өзүнчө өргөө, жыйырма беш жигитине беш боз үй, чиндүү төрөгө тилмечин кошуп бир өргөө, жанынdagы беш аскерине бир боз үй — өзүнчө эле бир айыл экен.

Өзүлөрүнө арналган үйлөргө киришип, төшөк- жаздык жетиштүү, союш даяр, чоюлуп жатышып, сыйлуу конок болушуп, баары бапырап оңуп калды отряд.

Ар бир үйгө кызмат кылган кишилерди, дикилдеп жүрүшөт. Те алысыракта айылдын төрт тарабынан күзөткөн куралдуу жигиттер көрүнөт, баары атчан, баары куралдуу.

Майор Ионов тилмечин жанына алып Шабдандын өргөөсүнө келди. Өргөөнүн түрүлүп турган эшигинен куралдуу кишилерди Шабданга көрсөтүп койду:

— Буларын кимдери десек болот, урматтуу Шабдан Жантаевич?

Шабдан тилмечсиз эле түшүнүп, көзү күлүндөп жымыйып:

— Бизди кайтарышпайбы?! — деди акырын. Тилмеч каторду. Майор Ионов:

— Биз сүйлөшө турган адам али көрүнбөйт ко?

Тилмеч каторду. Шабдан дагы эле жымыйып:

— Чарчап келдик биз. Эс алышсын деди. Туура, кайда шашабыз?! — деп койду.

Тилмеч каторду. Майор Ионов:

— Мындан келди, булар эмес, биз сурап жүргөн турбайбызыбы тынчылыкты?! — деди иреңи саал кирдей. Тилмеч каторду.

Бу сапар Шабдан жымыйбай:

— Тынчылык эки жакка тең керек,—деди да, жаздыкка кайра чыканактай баштады.

Жоопту тилмечтен угуп, бир аз улутунуп, генерал- губернатор өзү кошкон киши менен такыкташка андан нарны батына албады белем, башын ийкей коштошкон түр кылып, кайра чыгып кетти.

Эртеси эрте бир оор топ атчан айылдын четине келип, аттарынан түшүшүп, акырын жай бери басып калышты, ичинде ак элечек көрүнөт.

«Келди...» деди Шабдан ичинен, тышка чыкты, эшикке жакындап калышкан экен, бир ак сакалдуу:

— Ассалоому алейку-ум...—деп, кыраатын келтире салам айтты. Шабдан алик алды, эки көзү алтымыштан ашып калган буудай өң байбичеде, байбиченин көзү да жаздым кылбай аты ага алыстан угулган жигит агасы курактагы Шабданга эч кимди тик карабаган калыбында астыртан баам салып алган. Эки көзү күлүндөгөн, дайыма эки уурту жымыйып турган мырза Шабдан, үстү-башындагы орус аскер төрөсүнүн кийими баарынын көзүн ала чакмак кылгандай, көздөр ага уламдан-улам имерилиет.

— Ке-ел, бекзаада, күш келипсиз, бекзаада...— деп жанагы ак сакалдуу жадырап, Шабданга жылуу кабак көрсөтүп калды.

— Күш көрдүк, күш көрдүк, туугандар...—деди Шабдан ийкем менен.

Өргөө эшигин ачты бир жигит. Баары датка айымдан кийин дешип, ага жол берип калышты.

Курманжан датка саал кол жазгай ишара кылды:

— Кана, Сиз меймансыз...—деди Шабданга.

Сылык Шабдан биртке шашыла:

— Жо-о, апай, Сиз... Сиздин жолунуз улук, апай...

«Ыракмат» дегенин саал баш ийкөө менен түйдүргандай болду да, алланын атын купуя өзүнчө айтып, босогону аттады датка айым.

«Келин...», «төргө чыгың» болуп жаткан учурда майор Ионов келип, киргенинче өзүнөн бир чин ейдө Шабданга колун чекесине ала урмат көрсөтүп калды. Шабдан:

— Бу Искеңүл пашанын жанынан келген адам... — деп саласал кылды. Ионов эңиле кала, датка менен учурашкысы келипби, өзүлөрүнүн аялдын колун алып сыртынан өөп ызат көрсөтмөй адатын кылайын дедиби, колун суна калды. Датка айым кашын көтөрө ылдый тиктеген боюнча, эки колу боорунда боюнча былк этпеди. Майор колун тартып, саал мустарап болуп калды. Бирок, баары байкамаксан, баары билмексен.

Улуулата, барктуулата ыкташып төрлөшкөн соң Шабдан мандаш токунган тизелерин таяна кыраатын келтире куран окый баштады. Кимдин арбагына аталаپ окулуп жатат?

Баары тымтырс, кыраатка эригендей, термелгендей, баарынын жүзү момурай калды.

Шабдан куранды Алымбек датканын арбагына атады, баары, өзгөчө ак сакалдуулдар дуулдап, жүзгө бата тартылды.

Курманжан датка дагы баш ийкеп, «ыракматын» дагы ошону менен билдирип, анан:

— Көп жыл өткөн датка агаңыздын арбагын эстеп койгонунузга бу отурган туугандары ыраазы, — деди асте, — өткөн күздө кан көз паша Искеңүл чапкынында шайит болгон азаматтардын арбагына, эңкейген кары, эмгектеген бала калтырылбай бөөдө кырылган элдин арбагына да куран атап койгонунуз эп болов дейм, бекзаада?

Кай бирөөлөр бирин бири тиктешип алышты. Шабдан башка сөзгө өтпөй, көзүн сүзө, аны сайын кыраатын созо куран окуп кирди. Дагы баары тымтырс.

Ушул үбакта майор Ионов тилмечи менен өзүлөрүнчө күбүрөшүп сүйлөшүп калды. Шабдан саал ал жакка жүзүн бура көз кыйыгын салды. Тилмеч тез сезип токтоп калганда майор Ионов «эмне болуп кетти» дегенчелик, эки жакты карана, ага тиги датка кемпирдин саргылт жашыл көзү кадалып турганын көрдү, «эмне болду мынчалык жек көрүп карагыдай» деген ойго кабылып, ичен бушайман.

Шабдан куран аягында «шайиттердин, бөөдө өлүм болгон карылардын, наристе балдардын арбагына...» деп, ошол жерде каңырығы түтөй, үнү дирилдеп, жүзүнө бата тартты. Баары дуу коштоду.

Биртке көңүл жылыды ушундан соң.

Курманжан:

— Жакшы жатып жай турдуңарбы? Муктаждык жокпұ?

Шабдан:

— Кудайга шүгүр! Не муктаждык болмокчу?!

Бу жолугуу жай сурашуу сыйлактығы эле болучу.

Датка айым коштоп жүргөн кишилерин бир сыйра тиктеп койду, бу «кетели эми» дегени. Шабдан санааркагансып ойлонуп калды. Бу анын «сүйлөшүү качан боловор экен» дегени.

Курманжан:

— Сиз жөн-жай адам эмессиз, Сиз мынчалық арага түшүп келиваткан соң, биз буга маани бербей коё албайбыз, биз ойлонушалы өзүбүзчө...

Жымыйып тиктеп, акырын баш ийкеп, «күтөлү, күтөлү» дегенди купуя түшүндүрүп калды Шабдан.

Тышка үзатып чыгып, кош айтышып, өргөдө бирдемеси үнүт калгандай шаша басып кайра келди. Майор Ионов кабагы бүркөө, тилмечке бир кеп айтып отурган.

Шабдан ага атырыла тиктеди:

— Бу Сиз, майор, жакшылық сез сүйлөшкөнү келгенсизби же... кепке келишишти бузганы келгенсизби?! Бирпаска тек отура албай...

Тилмеч которду, майор Ионов жаакташа турган өндөнүп келип, ошол замат көңүлүнө «а кокус, сүйлөшүү терс айланып калғыдай болсо, бу орус офицеринин кебин кийген дымактуу абориген урматы улук губернатордун өзүнө чагымдап коюшу мүмкүн» деген чоочулоо келип, асте токтотту өзүн.

— Кечирип коюңуз, кадырлуу Шабдан Жантаевич, мен билбестик кылышмын... — деди ал. — Макул, датка айымдан кечирим сурайын, макул.

— Жөн болуңуз эми, — деди ага Шабдан, — кечирим сурасаңыз көңүл ооруганга себеп болгон этиятсыздыкты кайра эсине салат, ооруган жараны кайра ырбатат, билмексен болуп, кабагыбызды жарыгырак тутунуп жүрөлү эми, майор!

Тилмечке батыл кейиди Шабдан:

— Сага эмне болду, куран окулуп жатканда кобурашып?! Сен билесин, го?!

Мусулман баласысың го?! Шайиттерине, бөөдө кырылган элге ататып куран түшүртүп жатышса, анын үстүнө...

Мелтейип укту тилмеч, эки жак кайрадан кырылышса да анын күйөр жаны жок сияктуу.

Чыгып кетишти, өз жатак жайына барышканда майордун сураганына Шабдандын кебин бурмалап которду, Шабданды жамандап көпкө күбүр-шыбыр кылды. Майор Ионов башын чайкап отуруп:

— ...Кобурашканыбыз чеки болуп калган экен... — деп, калыс ою өзүн жеңип, бир аз бушайман болду.

Ошол күткөн күндөрдүн биринде майор Ионов эриккенден өргөө эшигинде те алыста шаңкайган мөңгүлүү тоолордун башын тиктеп, акырын нары- бери басып турган. Аны абдан таң калтырып, бир иреңи да кара, сакал-муруту да көөдөй кара, көзү

алагар киши ошол арага имерчиктеп, улам аны каранып, имерчиктеп калды. Байкап турду майор Ионов.

Кара киши акырын кымырылып, тилмечке айланчыктап, андан бу орус төрөлөрдүн быякка келгендеги максатын тилмечтен чекмелеп сурап, четин уккан соң өзүнчө эле кызындаш, нары басып үңкүйө, ошондон нары кете бере албай кайрылып, тилмечтин көзү көзүнө чалына түшкөндө «быякка чыксак» дегенди тымызын баш ийкей ишара кылды. Тилмеч капилет шабырт алгандай чукчуоп тиктеп, ал дагы мындайды көп көргөн, өнө турган тешик аңдып жүргөн эргулдардан экен, «жашырын сүйлөшсөк дейт окшойт» деп болжоп, бирок, «ким билет мунун ичинде кандай жылааны буралып жатканын, сүйлөшүүгө бөгөт болсун үчүн бу кузгундай кара неме буйгада ким көрдү кылып салса ким билет» деген аярлыгы аны токтотту.

Бир убакта кара киши тилмеч менен күлүп сүйлөшкөнгө жетишип, бир нерсе жөнүндө макулдашкандаш калды.

— Ким бу? — деп сурады майор Ионов.

Тилмеч күлүп койду:

— Бир кызык киши...

Кызык киши эл аягы басылган ченде дагы кымырылып өргөөгө жакын келди, тилмеч майорго көзүн кысып койду да, тышка лып чыгып, аны кароолдон өткөрүп, өргөөгө алышп кирди.

Те босогоч чөк түшүп, төрдө кыңкайып жаткан «төрөнү» алаң-алаң тиктеп, шилекейин жутунуп отуруп калды. Тилмеч ага башын ийкеди:

— Не? Не айтмаксың? Бу киши тил билбейт, коркпой мага айта бер, не айтмаксың?

— Бурадар, — деп, мұқактанып, жүрөгү лакылдап, демиге кеп урду кара киши акырын. — Ыя, эмне, ушу катындан бөлөк бир эркектана табылбай калдыбы сүйлөшөргө?..

Тилмеч дароо кызыга түшкөн кебете кийип, «сүйлөй бер» дегендей башын экчей, тирмейип тиктеп калды.

Кара неме:

— Эмне, биздин бир жесирибиз Курманжан! Биз менен сүйлөшсүн төрөлөр, биз деле айтканына көнүп, айдаган жагына жүрүп, көздөгөнүнө жарап беребиз төрөлөрдүн...

Мунун ким экенин ошол замат билди тилмеч, мындай түркүн кишилердин далайын тоногон, дароо өтө ойлонуп калган кебете кийип, кайра тымпяя имерип тиктеп, бир убакта:

— Не, силер менен сүйлөшсө не жарабасын?.. — деп, аста мыңқылдап, кеп ээрчитип койду.

— Йа, айланайын, — деп жиберди кара неме чоң кара көрпө бөрк алдынан эки көзү чакырайып, — жанкебинди ысытам, айтып коёюн, ушул ишке жарап бер, айт азирет төрөгө...

Тилмеч тишин ырсайтып, купуя күлгөн болуп койду.

Кара неме:

— Баары бир бу күү катын орустун талабына макул болбойт, айласы жок бүгүн макул болсо да, кийин ак кызмат өтөбөйт, булар жүрт бийлеп көнүп калышкан, эки тизгин бир чылбырды бирөөгө оңойлук менен бере коюшпайт. Мына ушундай, бурадар. Бир баласы Ооганга өтүп кеткен, оруска карап бермек тургай күнүгө жолун

карап, качан Абдыллам көп аскер баштап кирип келет деп, күтүп отурат бу. Биз билебиз го, кокуй...

Жанагы кызыга түшкөн кебетеси өзгөрүп, сөзгө кайдигер болуп, а түгүл «бабырай берет турбайбы бу» дегендей, кыжыры келе баштагандай үңүрөйгөн кабак көрсөтө баштады тилмеч. Кыйды неме мунун көңүлүн эмне өйүп турганын баамдады:

— Ырас! — деп жиберди. — Ырас, куру аякка бата жүрбөйт, ырас, биз дагы сый билген кишибиз, бурадар, андан кадырыңыз жам болсун, бурадар... —деди да, ордунан карбаластап туруп: — Баары даяр, макул, мен үйдүн аркасынан сизди күтүп алайын, макул, бурадар...—деп, кымырылып тышка чыгып кетти.

— Эмне дейт бу баятан бери? — деп сурап калды майор Ионов.

— Даткасын жамандайт.

— Мунусу жакшы,—деди майор Ионов.

Тилмеч жым дей түштү:

— Кеп тартышка сизден өтүнө албай турам.

Бул эшикке чыгуунун айласы эле.

— Сырын тарта бериш керек. Жигин таба бериш керек,—деди майор Ионов.

Бир аздан соң тилмеч сыртка чыкты. Чыдамы кетип, сийгелектеп турган экен, кара неме тилмечти леп жандап, үй артынан нары дагы обочо баштады. Тилмеч кыйыктанган да болуп койбой, чоочуганы да жок, караңғыда бир ууртун тартып, тымызын жымыйып басты. Көп бүйдалышпады, Ионовдун алдына кайра киристи.

Кара неме улага ченге келип, от ичкериштирген болуп калды. Тилмеч акырын көпкө сүйлөдү, майор Ионов башын ийкеп, уюлгуган кара сакалчан кишини улам тиктеп коюп, өзү да бирдеме айтып, пикир алмашкандај отурду. «Йа, алла, барсыңбы? Бизди да алкулум де, йа алла! О жылы ордодон сый тон кийсе, кече эле амир МузАфардан датка атагын алса, ыя, бүгүн орустан чен алып кетеби бу күү катын, ыя? Бизге кана? Биз да пендебиз, йа алла, теңшегесиң!..» деп, кара неме тиги сыпаа сары мурұтчан төрөнүн алдына бүк түшөр, балбалактап ыйлап берер абалга келип, сасық тер кетип, тула бою дүрүлдөп отурду.

Майор Ионов аны имере тиктеп:

— Ну, ким болосуз? — деп, орусча сурады. Тилмеч каторду. Кара неме чөк түшө калды, башынан чоң кара көрпө бөркүн шап колуна ала коюп:

— Ысмым Карасакал, таксыр. Эл бу сакалымдан улам да «кара сакал» деп коюшат... — деп, арбайган кашынын алдынан көзүн күлүндөттү. — Биздин тегибиз деле томаяктан эмес. Биз деле кызматыңарга жарайбыз, таксыр...

Тилмеч каторду. Майор Ионов Карасакалдын көгөртө кырдырган соксойгон башынан чыккан кара булоону таң болуп тиктеп:

— Шартнамага бармак баса аласызбы?—деди.

Тилмеч каторду. Карасакал жалп этип чекесин жерге тийгизип, сабылып жиберди:

— Баспай анан!? Бе-еш бармагымды тең басам, улугум...

Тилмечтен «беш бармагымды тең» дегенин түшүнүп, астейдил бырс күлүп жиберди майор Ионов:

— Түзү-үк,—деди ал, — кана, сизди ким билет, ким тааныйт?

Тилмеч каторду. Карасакал:

— Ушул эл бүт билет, тааныйт, «кара сакал» деп аташат!

— Ошто да тааныйбы?

- Оштун бери жагындағы «Асан чек» деген жайда тууган көп, баары эле билет.
- Маргаландачы? Кокондоочу?

Карасакал оозун жарым ачып, эмне дешин билбей акактап токтоло калды.

Ушундан соң майор Ионов:

- Кадырлуу Карасакал, — деди, — өзүңүз ойлонуп көрүңүзчү, эч ким билбegen сиз менен шартнамага кантип беш бармакты басыша алабыз? Кадыры болобу ал шартнаманын? Эл баш коймок түгүл, мазак кылбайбы биздин ал шартнамабызды, ыя?

Тилмеч которду. Карасакал оозуна кан келе түшкөндөй тамшанып, нес болуп отуруп калды. Тилмеч эрдин тымпяя кымтып, мисирейип тиш ачпайт, ал «өй, бирдеме дебейсиңи, эми эле үй артында бир кочуш алтын бердим эле го» десен да мизбакпай турган, не танып, не «жалаа» деп, кайра айыпка жыктырыштан кайтар эмес. Карасакал бөркүн башына кийгенди унтууп, ошол соксойгон бойдон эшикке сүйрөлүп араң чыгып кетти.

Бу арканын кадырлуу баласы мырза Шабданын кадырын ак байрак кылып көтөрүп, ушунчалық тоо аралап келген орустардын бирдеме жөнүн сүйлөшмөк максаты барлыгын сезди Курманжан.

Орусча, аскер төрөсүнүн кийимин кийген «тууган» үлам эсине келет. Шабдан — мырза, сыпаа, сылық, кылайган кара мурутунан жымыйып, көзү күлүндөп, дили тазабы, не кебинен беймаани, не жүзүнөн бейадеп бирдеме кетирбейт. Орус төрөнүн алдында бүжүрөнү билинбейт, өз кадыры, өз салабаты өзүндө, пас тартпайт. «Ким бу?..—дейт датка өзүнчө, түкшүмөл. —Эл башында каран күн түшкөн убакта арга издең, жер кезген азаматпы? Же...».

Көп эле каадалуу кишилерди көргөн өз заманында датка айым. Кай бири өздү да, жатты да ылгабай алдап, жорголоп кете берчү ыймансыз шум, кай бири ак көңүлү байманасы, кылышына гана таянган күүлдөгөн көзү жок көгөн эрлер болгон. «А бу ким?..» деп ой толгоду керээт айым.

...Те илгерки жымыраган бир тынч күндөрдүн бириnde сарыбагыштын тынайынын бийи Жантай үчүкесинин «каранын каны» атанган Ормонунун ақылгөйү Калыгул бийди мейманга чакырган имиш. О кезде мейманчылык айлап созулчу экен. Те байыркыдан ошол күнгө чейинки болуп өткөн, мындан нары болор окуяларга дейре ой алмашуу, пикирлешүү — ой толтуруу, адамзаада катары сөөлөт, салабат арттыруу сыйктуу болгон делинет. Жылдап сөз араң жеткен бир жагы арап, түрк, бир жагы иран, кытай, бир жагы үч тайпа орус тараптарында не окуя, не көйкөй болуп жатканына баам салышып, өзүлөрүнчө болжоп, ой тегеретишчү экен го. Жантай бий ақылгөй агасы экөвү көп күнү, көп түнү өзүлөрү жалгыз, сөз кадырын билбegen алабармандан жан жолотпой, өзүлөрүнчө шириң аңгеме дүкөн курушкан дейт.

Бир күнү Калыгул бий тиги эрте менен эрте, түштө, кечте дайыма от жагып, дааратка суу жылдытып, колго суу куюп, а сөз башталганда каралай көзү жалдырап сөз тыңшап, дайыма от боюнда отурган баланы күнт коюп тиктеп калат:

- Бий, ушу бала кимдин баласы? — деп сурайт.

Жантай бий элтейип, бирпас токтоло калган дейт.

«Неге сурап калды?..» деп чоочулап, «жаман болжол айттып коёбу» деп, жүрөгү калтылдайт экен:

- Оулия, бу... менин көкүрөк күчүгүм эле, оулия...

Калыгул башын ийкеп, балага жүзү жылымдап отуруп:

— А болсун, болсун... —дептир дейт. — Сиз экөбүз, бий, сарыбагыштын ичинде «эл башкардык, көк болдук, элдин жүгүн көтөргөн бүк этпеген лөк болдук» деп жүргөн эkenбиз. Бу бала маңдайы жарық, кайда чыкса жолу ачык, пейили кенен, колу ачык... бу баланын акыл сөзү жалпы кыргызга өтөт ко, атагы орус менен кытайдын чек арасына кетет ко...

— А-ай, айланайын оулия...—деп, Жантай бий сүйүнгөнү бир жагынан, «көзү тийип кетпегей эле» деген коркунучу бир жагынан, каргылданып ыйлап жиберген экен. — Жүрөт да бир көөдөк, жүрөт да бир чүрпө, айланайын оулия...

Ошол күндөн кепке үйүр Шабданга Калыгул оулиянын назары түшкөн деген сөз жалпы кыргыз кыпчак элине тараган, ушул отуз алты жаш курагында «Атантай жоомарт» атыккан адам мезгилдин өтө чалкеш учурунда, мына, Курманжан даткага бетме-бет келип отурат.

Пикирлешүү ортого тигилген жасалгалуу өргөөдө болду.

— Эң авалы, — деп, сүзүлгөн көзүн өйдө кылбай, акырын баштады Курманжан, — өзүбүзчө болуп, сүйлөшөр сөздүн теги-жайын тууганча билишип алсакпы деп, жаныбызга ашыкча «кулак» албай отурабыз.

Шабдан дайымки жадырап турган өңүндө:

— Үрас болгон, апай, ырас болгон. Кеп тарайт эмеспи, ар ким ар кепти өз алынча аңдайт эмеспи, ошон үчүн биз дагы орус төрөнү кошо алган жокпуз, апай.

Бир тиктеп, кайра саргыл жашыл көөхар көзүн жылт эттире ылдый кыла, башын акырын ийкеп, «куп жакшы» дегенин сездирип, андан соң сөз күтүп, мелтиrep калды Курманжан.

Шабдан:

— Болор кептин тегин сезип отурасыз, эстүү жансыз, — деди асте, — бу орус деген ат түгүндөй көп экен, а биз аттын кашкасындай биртке элбиз...

Кылт-кылт баш ийкеп, «билебиз» дегенди түйдүруп койду Курманжан.

Шабдан:

— Үрас, булар басып кирбесе биз өзүбүз менен өзүбүз боло бермекпиз. Көрдүк, чабышып эми не кыла алабыз, качып кайда барабыз?! Карап берип тынбасак болбойт окшойт, апай...

Курманжан жүз багып, кейигендей, ноюгандай, ички касыретинен көзү коюла майышып отуруп:

— Үя, арты кандай болор экен «карап берип тынгандын?» — деди акырын демин алып, өзү суроо бере, жооп айтты акырын. — Жаман да болсо, өзүбүздүкү эле го, чиркин?! Ордо бузулуп, мамлекет жоюлбайбы? Эл катары, башка элге тең катары кадыр-баркыбыз кошо кетип калбайбы?..

Таң калгансып, өзү да бул ойдон алыс эместей мелтиrep калды Шабдан.

Курманжан:

— «Тында менин кебими — таап алат эбини, талап алат элини, тартып алат жериини...» деген, оулия аваңардын оулия кебине кулак туткан эмес экенсиңер го, түзү ийги иним?!

Кашын көтөрүп тиктеп калды Шабдан:

— Эми, апай, нары айтабыз, бери айтабыз, баары келип аздын иши аз экен го, көптүн акысы көп экен го?! Кантебиз, бир замандагы толгон жүрт ушул азыр кедерибизге кеткен, ынтымак ыдырап бүткөн чагыбыз экен...

Жүйөлүү сөз.

Шабдан:

— Эми, апай, — деп, кайра кеп улады, — дагы бизди көкө төцир өзү жалгап турабы, орус узун чылбыр, кең тушоо экен, тыякта өз оюбүзга коюп, ич ара туугандын чыры тыйылып...

Мунқанып жиберди Курманжан:

— Узун чылбыр азоону үйрөткөнчө үзүн болот, а азоо үйрөтүлгөн соң оозтуруктуу жүгөн салынат, оор токум жаба токулат, ал анан эркин азоо ал токумдан өлүп гана кутулат!

Тетик Шабдан буга жооп таба албайт:

— А болуптур, не аргабыз, не алышыз бар?!

Жетик Курманжан буга жооп айта албайт:

— О, жараткан! Эр азамат эл четинде, жоо бетинде өлчү эле го?! Азыркы «азамат» дегенибиз жесирин душманына басып бере турган болгонбу?!

Шабдан:

— «Атаңды өлтүргөнгө эненди алыш бер» деген да акыл бар го, апай. Буга эмне дейбиз?!

Курманжан жүзүн үйрүп, ордунан ақырын туруп, тышка карай жөнөдү.

Шабдан:

— Будан башка не арга бар жетимге?! Эптеп эрезеге жетип албайбы?! Көкүрөк көтөрүп албайбы?! — деп, кейий күңкүлдөп калды. — А артын берсе берешен төцир бербейби, ақыры өлбөй аман калып жетилген жетим тагдырынан көрбөйбү, апай ай?!

Майор Ионов эт жей бергендөн жадаган, аны ичине албай өзүлөрүнчө сүйлөшүп жаткан эки «туземчи» жактан шыбыш угулбайт, ишенген «войсковая старшина» күнүгө беш жолу намазга туруп кудайына сыйынат да тымпыят, демек бир жаңсыл пикир али булардын өзүлөрүндө жок — ушундан улам да ичкүпту болуп, көңүлү чөгө баштаган.

Муну сезип, тилмеч баштыкка салып ала жүргөн арагынан ортого коюп, куюп:

— Кана, айкөл төрөм, улуву Россиянын иши илгери боло бериш үчүн... — деп сунуш кылды, улуву Россиянын иши үчүн ким кылчактайт, кагып жиберишип, артынан эттен жытап коюшту.

Майор Ионов:

— Сыягы, бу кемпир да согуш жарыялаганы жатабы дейм бизге?!

Тилмеч улуган бөрүдөй өйдө тиктеп күлгөн болуп койду. Бу жоопко майор да ыраазы, жымыйып койду өзүнчө.

Майор Ионов:

— Баягы кара немец кайда?

— Жүрөт да, жер жутмак беле аны?!

— Ким деген киши экен деги өзү?

— «Жаны жок» имиш, жерлештери айтышты го. Бу сөздүн маанисин орусчалаштыра келсек «бездушный», «безсовестный» деген болуп чыгат.

Таң калды майор Ионов:

— Ушундай да ат коюша береби булар?

Тилмеч:

— Өз аты эмес сыйктуу, бу дагы анын жүрүм- турумуна жараша аталган кошумча ат ко дейм.

Ойлонуп калды майор Ионов. Келерин келип, а бирок бир жолу да келген максатын айта албаса алиге чейин?! Жөнөткөн зарделүү генерал эмне дейт?! А зарделүү генерал бу жерге падышасы катары үкүк алган улук үрматтуу губернатордун алдында эмне деп жооп берет?! Ушул ойлор жүрөгүн өйкөгөн. А «кара немени» эстеп калганы «бу кемпир кепке келбесе да, башка бир текстүү, таасирлүү кишилери менен сүйлөшүп келдик дегенге себеп боло алабы» деген аргасыздын күйүккөнү эле.

Майор Ионов башын чайкап койду:

— Өзүлөрүнүн ичинде ушунча жаман ат алып жүргөн неме менен байланыш кылуу шайтандын күйругун кармоо болот ко...

Тилмеч:

— Бирок, бир жакшы жери, бул кемпирин баары эле жакшы көрө бербегени билинди. Мына, жанагы «жаны жок» жалгыз дейсизби, тең тайлашар бир жааттан бу сөзсүз. Бүгүн болбосо эртең, бул жылы болбосо келерки жылы, иши кылышп, бир күнү мындайлардын кереги тийип калышы мүмкүн бизге...

Те баягы Мусулманкул миңбашы жоюлгандан кийинки жылдардын бириnde орус аскери Ак-Мечитти басып алса ордонун шумдары келе жаткан белээни ошол келе жаткан алдынан тосуш ордуна аны ордо ичиндеги өз ара тымызын кылта кыйышкан жосунуна пайдаланышып, каланын беги Жакып-бектин өзүн «кайран сепилди оруска сатып жиберген» кылышп, хан көзүнө көрсөтүшкөн. Куралы начарлыгынан, айланасындагы элинин биримдиги жоктугунан жеңилген бек хандын каарынан буйгалап, өзүнүн өлүмдөн качкан биртке кишилери менен тоо жымынып келип, Курманжандын айылына туш болгон.

Жакшылап мейманчылап, тыныктырып, өзү алты шаар Кашкар багытынын ошол кездеги акыбалын андап турган керээт айым кытай акимдеринин ар шаарга аз- аздан койгон аскер туруктарынан башка эчтемеси жок, түзүгүрөк кысым болгудай болсо турштук кыларга чамасы чак экенин айтЫП, качкын бек ошол жактан бактысын издең көрсө, бир кудай өзү жолун ачса, бир үзүрү болуп калышы ыктымалдыгын акырын кулагына салган дейт. Камылгасын кылдырып, акырында өзүнө караштуу Акимбай дегенди кыйла кошун менен кошуп бериптири. Кандай качкын сүйүнбөйт?! Жакыпбек көзүнө жаш алып, керээт айымдын колуна тооп кылышп, бул марттыкты эки дүйнөдө унутпастыгына оозуна каргыш алган экен.

Ушул окуяны ойлонуп отурду Курманжан.

Көп узакпай Акимбай, Сыдыкбек, Жакып-бек диний ураан көтөрүшүп Жаангир кожо деген бирөөнү түү кылышп, күжүм башташып, ар шаардагы азаздан коюлган кытай кошундары бөөдө кан төкпөй, урушсуз эле түндө-кечте кетип калышп, алты шаар «бошотулган». «Гази» атанып сүйүнгөн кожно Меккеге ажыга кеткенинен келбей калат да, баягы качкын Жакып-бек бүткүл алты шаарда эч ким менен бийлик бөлүшпөгөн жеке өкүмдары болуп, кийинчөрөк эл оозунда «Бадөөлөт» атыгып багын ачылган.

Мына, бир убактагы качкын пенденин бүжүрөгөн кейпи, азыркы жыгальы таажы кийген бадөөлөттүн сөөлөтү өз абалы тарып отурган Курманжан датканын көз алдынан улам бири өчкөндөй, бири жангандай, улам алмашылып, кайталанып өтүп тургансыды. «О, кудайдын кудурети ай...» деди купуя.

Ал «бадөөлөт» дегидей дөөлөтман, тиги осмонлылар менен, Индстанга кирген англистер менен алака түзүп алган, Дүйнөлүк Лига билет аны. Кедерине кеткен бу Түркстан, мына, канавайран чабылган, башынан багын алдырган.

Курманжандын өз алдынан үч чыйыр көрүнгөнсүйт, бири — ошол качкын бектердин изи менен кетиш, бадөөлөт тагдыр алдынан чыкпаса да, кара башты калкалаш; бири — Бадөөлөт менен кабарлашып, жакшылыкка жакшылык, биргелешиш, андан нары өзү илгертен бу жактын таберигинен тартуу жиберип биртке байланыш кылып келе жаткан улук кытай каникеси Сысы жактан көмөк суралыш; бири — баскынчынын амирлигине кырың дебей куллук кылыш.

«Э-э, кара баш кайда болсо бешенесине жазылган күнүн көрөр...» деп, ой токтотту Курманжан. Бир киши эмес, бүткүл элдин тагдыры кыл таразага түшүп турган мындай убакта кара башын калкалап кетиш ага жарашибы?!

Бадөөлөт көргөн жакшылыгын унута электир, мусулман баласы, биргелешип кошун жыйнашы мүмкүн. Суранса Сысы «эжекеси» жер жайнаган көп кытайдан «көмөк» деп, эсепсиз кол жөнөтүшү ыктымал. Ылдый тиктеген бойдон мелтирий калды Курманжан. «...эки нар жөөлөшсө ортодо кара чымын кырылат...» деди ою.

Кызылдай кыргын майданы болуп жер тепселип, эрегишкен эки дөөдөн ким арачалайт, эл таламайга кириптер болуп... кимиси жеңерин ким билет, кимиси каларын ким билет, ар биринин көздөгөн өз мудаты жок эмес, андан калса, кимиси качан күйүшөр тууган болгон эле булардын?! «Экөө кылып алабыз го бир баләэни...» деп, өзүнө өзү каяша кылды Курманжан.

Көңүл чөкпөй коймокпу?! Кабагы үйрүлүп, тизесин таяна ыкшалып ордуна турду Курманжан:

— Ким бар?..—деди акырын. Тыштан кийимчи зайып кирип, «датка эжесинин» жүзүнө суроолуу тиктеп, колун ушаламыш эте сөз күтүп калды. Оң тараптагы жапсар жакка кол учун акырын жаңсады. Ал жапсарда кошун алдына чыкканда, бир жакка жолго аттанганда кийер кийими турат.

Кийимчи зайып леп этип, «датка эжесине» сулуу аялдын терисиндей жупжумшак ийленип өндөлгөн ак саргылт чалбар, көкүрөгү чопкуттуу ошондой эле камзол, аягына саймалуу, өкчесү бийик зайыпана өтүк кийиндирип, белине көүхарланып кооздолгон кыңырык кылышы салаңдап жүргөн энсиз күмүш кур курчантты. Кызыл макмал кептакыянын үстүнөн жука көрк үчүн жасалган зайыпана туулга, анын үстүнөн мурда кийерге даяр коюлган ак элечек кийизди, эки өрүм али ак чала элек чачын чачбакка ороп койду.

Эжеси бир да жолу сыланып, каранып койгон жок. Эшилген кум санаа эс көтөртпөйт, улам басат, түгөнбөйт, түгөнөр түбү көрүнбөйт. Кыжалатына кыжалат кошулат.

Бирөө менен жаман-жакшы кеп сүйлөшүп отурган учурунда да эсинде Абдылла бек, андан эч алаксый албайт. Күндө эрте менен, күндө кечинде жолун карайт, «сорок этип», «жарк этип» көрүнө калабы деп самайт, аны бул үзүлбөгөн үмүттөн чырм эткен кысқа уйку гана бөлөт.

Ушу кийим кийген биртке убакта да көз алдында Абдылла бек. Күндө эки маал сураган сөзү, өз үнү өзүнө угулуп турду.

«...Тыштан кабар жокпу?...» дейт өз үнү. «Тыш» дегени «Абдылла бек жактан» дегени! «Жок али...» деген жооп алат. «Жүрөк негедир опкоолжуйт...» дейт өзү. «Кудай сактасын, бир кудай өзү даргәйүндө сактасын...» деген жооп болот.

Түндүктөн мөлтүрөп көрүнгөн көктү тиктеп, акырын үшкүрүп алды Курманжан. Кийимчи болобу, канике болобу эненин «балам ай» деген күйүмү бирөө гана экен го?!

Ашыгы, кеми болбойт турбайбы?! Туну эле Абдылла бек, жүртка төбөсү көрүнүп да калган эле, айласы кетсе акыл салары, айттырбай тилин алары, байкатпай кадырын билери эле. Ушул баш жарган ойго басынып турган чагында таянычы болот эле го?! «Не күндү көрүп, кимдин көзүн карап, кайларда каңғып жүрөт болду экен ай?..» деди Курманжан, эне жүрөгү бирөөнүн күү чеңгели мыжыккандай эзилди, жүрөк каны күү чеңгелден сыгылып тамчылагандай болду.

Не элден азган бала кайгысы, не бейкүнөө кырылган эл кайгысы, өз көңүлүнөн, өз дилинен көбүргөн арман өз кулагына кыл кыяктын өксөгөн, муңканган күвү болуп угула баштады. Бирде жел канатында серпиле күчөй, бирде сыйздал, кандайдыр бир ымыртка, туңгуюкка сөнө...

Кийимчи зайып тегерене карап, кийимдин биртке да болсо бырышын жазып, сылап сыйпап, жуккан бирдемелерин чымчып алыш, эжекесинин ушул алтымыш төрт жаш курагындагы али карылышкка моюн сұна элек толукшуган келбетине кубанып, тегерене басып жүрөт. Бели али кымча, чопкут көтөргөн көкүрөк али толо. Женсиз, эки ийинден ашырылып көкүрөккө бүчүлөм «жабынчы» деп аталған кырмызы макмал жамынтып, керегеде илинип турған элик сап камчыны леп алыш, колуна берди.

Элирген сары бәэ, датка дайым минген мал, жайы- кышы колдо, үйүргө кошушпайт, дайыма ықчам, шатыраган зарделүү жорго. Тува элек болгон соң «байтал» аты өчө элек, «гүл сары байтал» деп коюшат, көңүлү түз эл ээсин кошуп «гүл сары минген датка эне» дейт, а ичи жаман кай бирөө «у-у, күү байтал минген жезкемпир» деп өңгөчүн тартынат.

Гүл сары байталга токулған ээрдин күмүштөлгөн көк сырлуу башын кармап, аттана берер болуп, тиги миракыр¹ этпей кармай берген үзөңгүгө аяк салбай токтоло калды Курманжан.

«...күмүш ээр көк кабак,
көркүн көрсөң бир санат...
күлүккө тынчы болбосо
күмүшүн ал да, отко жак —
күйүшөрүн болбосо
күүлдөшкө күчүң чак,
күлө багып жатка жак...»

деди дили, арман ой алда кайда толкуп ташып сапырылып. Ал колтуктан сүйөй беришке үлгүртпөй леп аттанды, эч кимди кошо жүр дебеди, эки жагын каранбады, үзөңгү кактырбаган гүл сары байталдын лепилдеген жоргосу менен кетти.

Кайда барат?

Өзү «жүр» дебеген соң эч ким артынан ээрчишке батынбай карап эле кала бериши.

Небереси Мырзапаяс, боз кунанчан, караан улай жүрүп, артынан барганда чоң энеси кыраңда гүл сары байталдан түшпөй колун серелеп, Сопу-Коргон жолун карап, былк этпей турған экен.

¹ Миракыр — акырбашы, ат бағар.

Биерге чоң энеси күндө бир убак келет, күндө ушинтип жол карайт. Не кылгырган жаш, не уясына ылдыйлап бараткан кечки күндүн кызылы чагылышканы, чоң энесинин көзү бир түркүн сарғылт жашыл көөхар өндөнүп, жылтырап көрүнөт.

«...алтын ээр ак кабак
аземин айтса бир сабак...
атка тынчы болбосо
алтынын ал да, отко жак —
аяшарың болбосо
айтышарга алыш чак,
акырын сүйлөп жатка жак...»

Кыл кыяк бул дүйнөнүн алды кызык арты өкүнч экенин муңканып, өмүрүнүн катаал мезгилиnde калтылдап турган адамдын өз көңүл өзөгүнөн сызылып, өзүн термейт. Эч качан кейип көрбөгөн, эч качан каралай көзүнө жаш алып көрбөгөн, жүрөк сескендирген шегин ушул азыр да «тагдырга чара жок» деп, өз кайратына өзү кептелип, акыл тегеретип карманып турат.

Дагы бек уулунун келеринен түңүлбөй кайтты.

Көбүгү сүттөй, таштан ташка согула сымаптай чачырап, күүлдөп жаткан көк кашка суунун боюна келиши. Үйдөй боз таштын көмкөрө беришиндеги көк ирим көлмөдө белгилүү «алайдын алтын балыгы» деген кызыл балыктар жылт-жылт секирип, кайра сууга чулп-чулп этип түшүп, жем талашып, көл түбүндө бурандашып, ойноп, жойлоп жүрүшкөн. Түшүп, гүл сары байталды коё берип, ойногон алтын балыктарды көпкө көз талыбай карап отурду Курманжан.

Сууун шары күү-шау, күү-шау, жәэкке жакын өскөн кызыл табылгы, бир шалайы сууга тийип калган, тынымсыз булаңдайт. Теребел салкынча, аваны байкалбаган бир нымдуу буу сергитип тургансыйт.

Көлмөгө ойноо бала Мырзапаяс чүкөдөй таш ыргытып жиберди, таш чалп этип түшкөндө көлмөнүн бети тегеректене, ойногон балыктар дым болуп калды.

— Кой, кагылайын, — деди чоң энеси акырын күбүрөй, — булар да күдайдын бир зиянсыз жаныбары, чоочутпа...

Жылт-жулт эте көз кубантып, кош-кош секиришип, кызыл балыктар ойной баштاشты кайра.

Бала жалжылдап мойнун созот, а чоң энеси өз санаасы, өз кыжалаты менен өзү кайрадан бетме- бет.

«...ыя, атабызды өлтүргөнгө энебизди алып бере туруш абзелби?.. Жетим жетилемеби, өз акысынын теци боло алабы?.. Же... атасын өлтүргөндү «ата» деп, запкыдан жүрөгү өлүп, көргөн ит күнүнө көнүп, тегин, ата наркын унутуп, жумшаса кулу, минсе малы болуп кала береби?..» Өз үйүнө кайрылбай, унчукпай гүл сары байталдын саал жоошуган кылтылдаган жол жоргосу менен түз эле «коноктор» өргүп жатышкан айылга бет алды Курманжан, жанында небереси.

Өргөөнүн түрүлүү эшигинен Шабдан ага карай келе жаткан «апайын» көрүп, эшикке чыгып, гүлө багып тосуп, гүл сары байталды тизгинден алып, «апайын» колтуктан сүйөгөн болуп, гүл сары байталдан түшүрүп алды.

Майор Ионов, тилмечи тездеп басып келишти. Эки жактан салам айтышып калышты, саламга асте- асте баш ийкеп, бирөөн да тиктеген жок Курманжан.

Өргөөгө кирип отурушту. Бир түркүн шашкансып келген датканын түрүнө, кийимине көз түшүп, кабагын карап, бир кооптуу сөз күтүп калышты баары. Түнү бою кирпик какпаган сыйктуу, көзү киртейип, иреңи герсары тартып, жүдөңкү экен.

Курманжан дагы эле өйдө карабай, кабагын же бүркөбөй, же жазбай, эрини бозоргон жүдөңкү, сүз абалында:

— Төрө, — деди акырын, — мен ыраазымын, төрө, кудай жалгагыр, жанагы кара сакалчан менен эле сөзүңөрдү бүтөрө бергиле, мен ыраазымын. А деле киши, биздин көзү өткөн даткабыздын туугандарынан...

«Баягы кара неменин бизге келгенин билип алыштыр, кекетип атат...» деп которду тилмеч. Көзү чекирейип кетти майор Ионовдун:

— Жерге кирсин ошол кара неме!

Анын актанганын өңүнөн, үнүнөн эле сезип:

— Чын сөзүм, мырза, мен ыраазымын, — деди Шабданга, — бармак басыша турган башка бирөөнү тапкылачы, кудай жалгагырлар, куткарғылачы мени бул кордуктан, маскаралыктан... эки ортодо алдастатпай...

«Сүйлөшүүдөн баш тартып атат...» деп которду тилмеч, майор Ионов оозуна сөз кирбей соксоюп отуруп калды. «Тигиниси эмне дээр экен?..» деди ою.

Акырын:

— Эми, апай, асте кылыңыз, акылга келиңиз, — деди Шабдан, — бул ишке кимдин кадыры өтөт, ким жарайт акыры?!

Тилмеч күбүрөй баштады эле, Шабдан кол учун шилтеп, аны токtotуп койду.

— Ушу «багындык» деген сөздү айтышкабы?!

Шабдан:

— Ал сөз кимдин оозунан чыкканы эп? Кеп мына ушунда, апай.

— Андай болсо,—деди Курманжан майорго карап, — андай болсо, төрө, ачыгын айтыш абзел, сиз менен иш бүтпөйт, бизге капа боло көрбөң, көрүп турабыз ниетиниз жаман эмес окшойт бизге, бирак сиз бүтүргөн иш калпыс болуп калышы мүмкүн, себеби ушул ки, сизден чини да, бийлиги да чоң акимдериниз бар, ал акимдер не жаратат, не жаратпай коё алат. Бүгүн биз кылган шартнама эртеңки күнү не жаратылбай, не кем баа болуп калса, орустай журтка эчтеме эмес, а биздин биртке журттун башына кыйынчылык түшүп калат. Ошон үчүн...

Тилмеч майор Ионовдун ийнине саал эңилип алып, акырын күңкүлдөп шыпталдатып которуп жатты. Майор Ионовго ыгына жараша үбада кыла беришке, бүтүм бүткөрүшкө кеңири укук берилген болучу. Бул мелтиреген карасур зайыпты же коркутууга, же алдоого болбой турганын сезип, сөз ыгын күтүп, башын ийкеп, угуп отурду.

— Ошон үчүн, — деп, сөз улады Курманжан, — бир береке эле сизди быякка жумшаган Искебүл- пашанын өзү менен сүйлөшсөк, төрө.

Тилмеч которду.

Майор Ионов башка сөзгө өтпөй:

— Мейли, жүйөсү бар, —деди, — сиздин көңүлүңүзгө жараша болсун, урматы улук датка айым.

«Көзмө көз сүйлөшкөнгө не жетсин?!» деди Шабдан өзүнчө, бул оюн датканын көзү көзүнө чалына түшкөндө акырын башын ийкей түшүндүрүп, аны кубаттап койду.

— Эми, тилмеч,—деди Курманжан тилмечке саргылт жашыл көзү октоло, сөөмөйүн кезеп, — менин коёр шартым бу, толук айт орточу төрөгө! Дагы толук айтпай коюп, кылтылдатып коюп, ыя, эртең ортодон дагы кан төгүлүп кеткидей болсо, эки дүйнөдө кеперетин тартып калып жүрбө, тилмеч?!

— Кудай сактасын, датка айым эжей, кудай сактасын...

Курманжан:

— Биз болжогон жерге сүйлөшүүгө барган кезде «алдадык» деп, мени абакка кириптер кыла турган болушпасын — бул бир; сүйлөшкөн учурда биздин элге да, менин керт башыма да мазак сөз өтпесүн — бул эки; сүйлөшүү бир тараптын үстөмдүгүн ашкере бекемдөө эмес, «багынтуу»эмес, эки тараптын тең пайдасына ымга келишүү катары болсун — бул үч. Мына ушул үч шартыбыз бекем сакталса гана сүйлөшүүгө барабыз.

Тилмеч өзү да абдан ой толгоо тартып, кыңырылып, ар сөздүн маанисин толук жеткирүүгө аракет кылып, алынын жетишинге майдалап, түшүндүрүп каторду.

Ормоюп, томсоруп отуруп үкту майор Ионов.

Шабдан сыпаа, сөзгө ыксыз аралашпай, ар мааниге өзүнчө баам коюп отурат. «...ырас, дили калыс адам болсо, макул болбой коё албайт бул шартка... мындаи бир аз теңчилиги болбосо, бул иш «сүйлөшүү» да болбой калат...» дейт өзүнчө, укук берилген майор Ионовдун жообун ақмалап калды ал. «Майор этегин кагынып түрүп кетсе канттик?!».

— Мейли, эми... —деди майор Ионов бир убакта,— бул талаптарыңызды, датка айым, өтө кадырлуу генерал Скобелевге баарын айтып баралы, чечмелейли болушунча. Өзүнүз айткандай «не жаратат, не жаратпайт», укук алардыкы. Оорундуу делинип калса, урматтуу датка айым, өзүм кайра келем, сиздин аманчылыгыңызга өзүм кепил болом.

— Күп жакшы, — деди Курманжан, — «эр жигиттин сөзу өлгөнчө өзү өлсүн» дейт биздин эл!

Орточулар кетишер күнү өз өргөөсүнө чакыртып, жакшылап сый конок кылды Курманжан.

Бетке бата тартылып, тамактан кийинки кол жууш бүткөндөн кийин тыштан бир киши кирип, карышкыр ичик жапты майор Ионовго.

— Куру чыкпан, төрө, — деди Курманжан акырын.

Майор ичиктин ичи-тышын каранып, жакасын сылап, «спасибо» деген сөздү улам-улам кайталап, балача кубанып отурганда кийитчи колундагы карышкыр кулакчынды кармаган бойдон, же «төрөнүн» аскерлик баш кийимин ала коё албай, же үстүнө баса кийгизе албай, кыйпылыктап калды. Түшүнө коюп, теңтүш болуп калган тилмеч майордун аскерлик баш кийимин башынан сурал отурбай сыйрып алды күлө. Сенсеген көк карышкыр кулакчын кийгизилди майорго.

— О-о-о! — деп жиберди майор.

Шабдан:

— Эми карышкыр болуп калдыңыз, майор! — деп мурутунан жымыйды. Сөзмө-сөз каторуп койду тилмеч. Көңүлү куунак неме аны уккан да жок. Кыйыткан маанини түшүнүп, акырын күлүп койду Курманжан:

— Кубанып кетсин, кубанып кетсин... жаш жигит экен...

Кийитчи, өз көргөнүбү, тилмечтин башынан баш кийимин өзү эле сыйрып таштап, саймалуу ак калпакты кийгизе салды. «Эмне болду экен?..» деди сугалак ою. Тыяктан «О-о-о!..» деп калды майор, көзүн саймалуу ак калпак ала чакмак кыла. — Ке, алмашалы, макулсуңбу?..». Башынан алып, кармалап, кийизден экенин көрүп, «бизге болот ушу» деп, ичи чыкпай калды тилмечтин.

Майор Ионов бирдеме деди, эки жакты алаңдап каранып, үйдөгүлөрдүн баарына ыраазы болгондой кейпи. «Көп ыракмат айтып атат?..» деп койду тилмеч көңүлсүз.

Тыштан дагы бир ак сакалчан киши кирип, көтөрө келгенин жазып, көйкөлгөн көк чамбыл илбирс ичикти жаап, төбөсү кызыл, кайрууву кере карыш кундуз бөрк кийгизди Шабданга:

— Кийимдин жаны морт болсун, кийгендин жаны бек болсун...

Шабдан былк этпеди, ичиктин бир ийни саал түшүп баратканын өйдө тартынып да койгон жок.

— Мырза, — деди Курманжан ага, — бу кийит бокчодо жаткан дүнүйөдөн эмес, датка агаңдын бир- эки жолу ийнине салган кийими. Не дагы бир жетилген үулу, не жамыга төбөсү көрүнгөн тууганы кийер дегенбиз...

Жабылган тонду эч качан же кийип жөнөбөгөн, же өзү колтуктап чыгып көнбөгөн, алдына жамы жабдыгы менен ат тартылса чылбырын колуна кармап менчиктебеген, жигиттер ала жүргөн тонду, жетеленген жасалгалуу атты жардам тиленип алдынан чыккан бечарага анын ким экенин сурабай кийгизип, мингизип, бечараны кубантып кооп кете берген жоомарт Шабданды «датка агаңыздын кийими» деген сөз гана көңүлүн тартты белем, ошондон соң гана датка айымга жүз багып, асте башын ийкеп ыраазылык билдирип койду.

Майор Ионов тилмечи экевү акырын өзүлөрүнчө күбүрөшүп, илбирс ичикти алмате тиктешип, кайра күжулдашып отурушкан. Тилмеч:

— Бу кийим мышыктын терисинен окшойт дейт, — деп, жооп күтүп калды. Эч ким унчукпайт.

Бул элде сый берген сыйын мактабайт, сый алган сынабайт, кадыр көңүлүн баалайт — тилмечтин айтканын угуп укмаксан гана.

Көңүлү жакшы аттанды Ионов төрө.

А Шабдан кыйла бушайман. Бу шарт кабыл алынабы? Же жеңип желиккен паша Искеңүл айлаң болсо жортуп көр кылып мукуратабы? Бу дымактуу датка жүз үйрүйт анда. Нары бир күнчүлүк жолдогу жети шаар жакка кокуйлап кабарлашышка мажбурланышы да ыктымал.

* * *

Ош...

Кең короонун ортосуна көк нооту жабылган үзүн стол коюлган, жанында эки гана орундук көрүнөт. Эшиктен төргө чейинки эки капшытка парад мундирчен ардак кароол тизилген. Өңкөй иргелген офицерлер турушат. Бул окуяга атайын өзгөчө маани берилип, бул жергилилк әлдин көзүн ала чакмак кылсын үчүн, «бул кыргын эмес тынччылык апкелген окуя» катары айрыкча даршан этилмекчи эле.

Мүнөт жакындап, салтанатка катышчулар коргондун эшиги жакка улам серп салыша, ошол эле учурда урматы улук генералдын да ичкериден шандана чыга келишин күтүшө көңүлдөрү бөлүштү боло баштاشты.

А генерал Скобелев эң акыркы ирет бою-башын каранып, сенселген мурутун атырлап, «әми чыksam бекен» деген кыязда, али чыга элек. «Токтоо болмок абзел!» деди генерал өзүнө. Үлбүрөгөн жука пардеден тыш даана байкалып турган.

Те коргон оозунан аңғыча сары бээ минген, ак элечек зайыптын сөөлөтү көрүндү да, эки жагынан саал арттарарак эки атчан киши коштоп, кабагы суз, бет алдын гана мелтирип тиктеген боюнча, туштарабынан аваз кылган көпчүлүктүн көз алдында төрдү көздөй келе берди. Алтын саймалуу кымкап тон кийген, жакасынан эки өңүрүн тегерете кере карыш кундуз кармалган, зайып затына ылайык ничке күмүштөлгөн кемер курчанганды, белинде кыны ар түркүн асыл таш чөгөрүлүп кооздолгон кичинекей кыңырагы жүрөт.

Жай, жайкала басып чыга келди генерал да. Тике карашынан, өзгөчө эркин тутунган сөөлөтүнөн аны «ушул Искебүл паша» деп, жазбай баамдады да, бээ үстүнөн асте салам айткан кабак көрсөтүп, тизгин жыя калды Курманжан. Генерал бир көз ирмемде эмне кылуу керектигин болжоп, ошол замат кубана мейман күткөн үй ээси өндөнүп:

— Келиңиз, келиңиз, аттан түшүңүз, өтүнөбүз, урматтуу датка айым,—деп, атайын кабак жаркыта тосо кадам басты.

Түшүүгө эптенбей, түшпөйм да дебей Курманжан бир аз ыңгайсыз абалда токтоло калды да, ошол бээ үстүндө турган бойдон эле белиндеги кооз кындуу кыңырыкты чече баштады.

Бул эмне каадасы?! Таң болгондой элтейип тиктеп калды генерал.

Көк ноотунун үстүндө мурдатан даярдалып коюлган шартнаманын болжол тексти, жана да кол коюлуп бүткөн соң сыйпат үчүн ооз тийilet деген биртке мөмө салынып, ак күмүш табак турган.

Бир аз аралашып, адат баамдай калган майор Ионов мөмөсүн көмкөрө төгө коюп, күмүш табакты кош колдоп, Курманжандын алдына тосо берди. Бирок, Курманжан кыңырагын табакка салмакчы боло өйдө кармаган бойдон генерал Скобелевди мелтирип тиктеп, токтоло калды.

— Урматы улугум, муну сиз өзүңүз кабыл алуунузду каалап турат окшойт... —деди тилмеч генералга акырын.

Күмүш табакты генерал колуна алары замат Курманжан кыңырагын күмүш табакка секин койду да, чач учтугунан бир байлоо ачкычтарды алып, күмүш табакка шылдырт дедире акырын таштады:

— Тилмеч мырза, айтың, ыкыбалдуу төрөгө, — деди үнү басмырт, — не абалда болгонубуз менен, биз өлкө эгеси, үй энеси эмеспизби, айтың, биз өз үйүбүздө тосуп алгандай бололу. Көп алыс эмес, мына бу Мады кыштагында, ошол жерде өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз.

Кеп маанисин тилмечтен угуп, ойлоно калды гене- рал Скобелев. «Ну, бу кандайча каадасы? Же кол коюудан эптеп кетенчиктеп жатканыбы?» деген түкшүмөл шек кылт деди оюна.

«..өз төрүбүздө жай көңүл менен бүтсүн калган сөз...» Жүйөгө муюду генерал:

— Мейли, урматтуу датка айым, сиз айткандай болсун, — деди шар, сенселген азем мурту былк эте жымыйып.

Тилмеч которду.

Курманжан ыраазылык билдирие саал таазим кылды да, үнсүз баш ийкеп коштошуп, гүл сары бээнин тизгинин кайра тартты. Эч калдастоосуз, жанагы келген сыйнында жайма-жай, коштогон кишилери менен кайра коргондун чоң дарбазасынан чыгып кетти.

Бу эмне деген табышмагы? Стол үстүндөгү күмүш табакка салынган датка айымдын буюмдарына кызыга үйрүлө калышты офицерлер.

— Бу, — деп чечмеледи майор Ионов, — кичинекей кыңырак — куралды таштаганы, а ачкычтар, туптуура жетөө экен, Кокония өлкөсүнүн эң акыркы жети шаарынын ачкычтарын тапшырганы. Өзгөн, Ош, Анжиян, Маргалан, Кокон, Наманген, Кожон!

«О-о..!». «Ушундайбы?!». Баары дуулдашып калышты.

Ориенталист:

— Бул жакта мындай жосун эзелтен, бирөө бирөөгө киши аркалуу же сөз айттырып, же бирдеме суратып калса, топусунбу, камчысынбы, иши кылышып өзүнүн бир урунган буюмун көрсөтүп коюуга кошо берип жиберишкен. Ырас, ар бир буюмдун мааниси бар, топу болсо — сураныч, камчы болсо — буйрук. Демек, ишендирген кат менен барабар болгон.

Ичи чыкпай калган генерал Скобелев суз:

— А европалыктарга бу ачкычтарды шылдыратып көрсөтсөк «багынтышкан экен» деп ишенишеби?

Ориенталист:

— Жо, албетте, европалыктар жалган да болсо кагазга жазылганды «документ» кылышып калган го.

Генерал тултуя терс буруулуп, сүрөтчү илеше басты:

— Көрдүнүзбү, келбети эле бир баа, анык каныкелик сезилет, ыя, Михал Дмитрич? Не деген төп келишкен сөөлөт?! Мына, каниги сулуулук, анык көрк мезгилди тебелеп өтүп келе берет деген ушу!

Генерал унчукпай укту. Бу көңүл деми ташкындап турган адамдын шарданына тендеше алмакпы?! Минтип күкүрт чаккандай тутанып кетүү, өз ой чабытында калкылдап учуу көркөм өнөрдүн өзү өндүү дуваналарына гана мунөз. А генерал азириети императордун ыйык эркин орундастып жүргөн катаал солдат, бар болгону. Мындан кантип согушуу керектигин сурай бер!

— Да! — деди генерал сенселген мурутун маашырлана сыланып. — Теги көрүнүп турат, аристократизм, албетте. Туураны туура дейлик.

«Да, — деди генерал өзүнчө купуя, — аристократизм тубаса, ак кайыптан десе болот, адам сөөлөтүнүн, адам рухунун бийик чеги, демекчи күдай өзү берерине түбүнөн канына кошуп берген өзгөчө дөөлөт...»

Жөнү жок жупулана бергенди генерал жактырбайт. Өз түкумун те XVIII кылымда орус өкүмдарларына кызмат кылган, сержант туруп накта азаматтар сыйланчу орденге жеткен Никита Скобелевден сүрүп, ошон учун өзүнүн бу жарыктык дүйнөдө өзгөчө бир вазифасы, оруну барлыгына астейдил ишенип, ачык эле мактансып жүргөн адам.

— Михал Дмитрич,—деп, оюн бузду сүрөтчү,— айлананда не асыл көрктөр бар экенин баамдабай, баамдоого аракет да кылбай өмүр өткөрө берүүгө болобу деги?

Таң болгондой бир тиктеп койду генерал. «Болот, чырагым» дейби?! Орунсуз, тиги тартыша баштайт.

— Пай-пай... —деди сүрөтчү өз ой толкунуна али ажырабай, — байкайсызыбы, жараткан көп убакта ажайыптарды өзү көз кубантыш үчүн жаратып алабы дейм?

Генералдын кыртыши сүйбөй:

— Бу эмне үчүн эле жараткан «ажайыптарын» так ушул жерлерге «жаратып» отурат экен?! — деп, ушул жагына ичи тарыгансыды.

Аны сайын кызып кетти сүрөтчү:

— Сиздин ичкүптуңүздүн себебин түшүнүп турал. Сиз бул жерликтерди цивилизациядан адашып калган эки аяктуу жапайы, варвар, а түгүл канибал деп ойлойсуз. Түз айтканымды кечирип коюңуз, Михал Дмитрич. Кантсе да, бул жерлерде да этникалык жагынан өңү, сымбаты кынтыксыз адам тиби бар экени шексиз. А кокус ушул эле аялда Тимерландын руху жүрбөсүн? Же байыркы канике энеси Тамиристин?

Биртке жумшаргансып калды генерал. Рух өтүшсө, ага князь Святославдан келиши мүмкүн — ушул көңүлүнө келди.

— Кызык, —деди генерал, —Сиз, Василь Василич, чын эле ушул азыр да бизде байыркы улуу аталарыбыздын руху жүрөт деп эсептейсизби?

Күйө быша, генералдын алдын тосо кала, колун серелеп сүйлөп, ишендирмекчи болду сүрөтчү:

— Ишенип коюңуз, руху гана эмес өңү, келбети, жүрүмү, а түгүл үнү көчүрүлүп калышы мүмкүн. Сиз жанагы бизге чоочун экзотика болуп көрүнгөн айымды жакшылап байкаган болсоңуз, анын өң түспөлүнүн тегинен, албетте, улам бир мезгил катмарын сыйрып алыш, кичине өзгөрө, бузула түшкөнүн өз-өз ордуна кооп, ондоп отурса, бир убакта биздин жалпы энекебиз жаратылыш өзгөчө көркөм жараткан байыркы накта оригиналы чыга келет. Өзү үч уктаса түшүнө бир кирбеген те бир мезгилдердин шамы или жанып турбайбы көзүндө!?

Ишенсе генерал өзүнө князь Святославдын руху келип калышына гана ишенет.

— Ну, — деди генерал күлө, — сиз, Василь Василич, идеалистсиз! Согуш көрүнүштөрүн тартсаныз дагы...

— Жо, — деп сөз кайрыды сүрөтчү, — чынды «чын» деш керек, мен аралашып көрбөгөн кезимде согуш дегенди кандайдыр бир шандуу парад катары баамдачумун — ойнолгон музыка, султандары селкилдеген баатырлар, кылкылдаган туу, бир жактан замбирек күрсүлдөп, бир жактан аргымактар алкынып биртке гана элтендөткөн кообу бар эрдемсүү... бир аз набыт болгон кишилери да жок эмес... Көрсө, —деди сүрөтчү өкүнө, — согуш деген өтө катаал, ырайымсыз нерсе экен. Биле албайм, муну кандай деп актоого болот деги?

Көп да маани бербей турган, генерал кабагы үйрүлө тиктеп, сүрөтчүгө карата көңүлү биртке кыра боло түштү. Балким, анын ар таралткан кыйын адам экенин сезгениненбі, генералдын жүрөгүнүн тереңинде тең көрүү, кадырлоо сезими жүрөр эле. Кайраты, атайы бой салбаган, атайы дардандабаган мүнөзү жакчу. Нары да, «Самарканды коргогондугу үчүн» деген аскерлик Георгий крестин да алган. Же уялганы, же жупунулугу — ал крестти башкаларга окшоп, жаркылдатып тагынып жүрбөйт.

«Ыя, ушул биринчи же эң акыркы согушпу?! Же согуш кансыз, кыйроосуз болмокпу?! — деп ой толгоду генерал Скобелев. — Энекебиз Россиянын тарыхый миссиясын аткарып жүргөн баатыр адамды айыпташ, үйдөн тышка чыгып көрбөгөн

бооркерлер «куралсыз байкүш жергилек элдин абалын таң кылып жатат» деп чуу көтөрүшкөнүн кантесиң?! Кайда, кимдин гана канын төкпөсүн империясын кеңиткен, жашоо өрүшүн жайылткан баатырын Россия илгертен баалап келген, бүгүн да, эртең да баалайт, унутпайт».

А сүрөтчү өзүнүн көйүндө:

- Сүрөтүн тартсам болмок!
- Ким жолтоо кылат? Уктуңуз го, сиз «Тамерландын руху келип алган» деген кекирейген кемпир үйүнө чакырып жатпайбы?!

Кыштактан обочо кыртыштуу мейкинге кырка тарта кырк өргөө көтөрткөн экен. Те кыйла жерден ортодогу он эки канат чоң өргөөнүн эшигине дейре калы килем төшөлгөн. Жалаң иргелгени болуу керек, айттагыдай аруу кийинишикен ак калпакчан кишилер килемдин эки тарабына кырка турушуп, таазим кыла улук меймандарды тосуп алышты. Генерал Скобелевдин атын эки жактан сагактاشып, сакалдары жайкала белдерине түшкөн эки кары адам өзгөчө сый-урматтын белгиси кылышып, калы килемдин үстүнө жетелеп бастырышты.

Улук деп генералды өзгөчө жылуу жүз, урмат көрсөтүп, бул элге таан сыйчыл адат менен дасторкон үстүн дүйүм даамга толтуруп, ашкере зыяпратап күттү Курманжан.

Дасторкон үзүрү убагында эле ынтымак жагына ыктатыла эки жактан төң башталада берди сөз.

Бул эл акылсыздыктан эмес, өзү кураган өз ордосу тынчсыз, жайсыз болгону үчүн, өз өкүмдары катуу кол, сүүк тил болгону үчүн түп көтөрө ага каршы аттанып чыкканын, а бирок ак пашанын акимдери жапаа көргөн элге эмес, кайра ошол бапасыз ордого жан тартканынан орус аскери менен көтөрүлгөн журт ортосундагы кагылыштар аргасыз болуп өткөнүн эске салды датка айым. Муну генерал окуянын өнүгүш шартынан, алардын ордо эгеси менен анын букараларынын ортосундагы абалды жеткилең билбөөнүн залдарынан болуп кеткенин өзү тарабынан өкүнүч менен баян этти.

Курманжан:

— Биз бир кудайдын бирлигине ишенебиз. Бир кудайдын ар түркүн тайпа калк ичинде ар түркүн аты бар, маани ушул ки — ким кайсы атын айтып сыйынса баарыныкы бипбирдей дейбиз; бир кудайдын түркүн пайгамбарлары калк үчүн түркүн жашоо турмуш ирежесин көрсөтүшкөн эмеспи, маани ушул ки — бир кудайдын кайсы пайгамбарынын ирежесин тутунуш ал бир кудайдын өзү берген эрки деп билебиз. Ырас, бир адам атасын тукуму болгон соң өңү-түсү, сүйлөгөн тили, тутунган дини, көнгөн адаты, күткөн малы бөлөктүгүнө карабай түркүн тайпа калк арасында аңдашпай турган ой-санаа болмокпу, келишпей турган кеп болмокпу, жылышпай турган ич болмокпу?!

Тилмеч колунан келишинче майдалап маани уламыштап түшүндүрдү генералга. Бу кудайдын бирлиги жөнүндө чыккан сөздүн себеби бар получу. Илгери орус падышалары журт караткан мезгилде Эдил боюнdagы түркүн тайпаны күчтөп күргүчтөп, христиан динине баш бургuzган. Өзгөчө Сибирь жакта христиан кечилдери өтө чаап «язычниктерди» кыштын күнү ыран сууга чөмүлтүшүп, кары дебей жаш дебей тегиз чокунтушкан кезде өпкөдөн кагынып эл боо түшүп кырылыш кеткен. Мындан кабары болгон аяр Курманжан ушундай капиilet мүшкүлдөн сактанып калууга далалат кылып, алдынала айтканы получу.

Курманжан:

— Биз келишер шартнаманын эртеңки өтүмдүүлүгүнө орустун өз баласы сиз, Искебүл-паша, жоопкер кепил болгойсуз, биз сизди гана карманабыз, урматы улугум.

Тилмеч каторду. Генерал дин таратуучу беле, ал урушта ырайымсыз, өз падышасынын түпкү көксөөсүн мындай кеп менен өткөрөрүнө келгенде сылык да, жүйөчүл да боло алган эптүү саясатчы экен. Ал башын ийкей отуруп:

— Кадырыңыз жам болсун, урматы улук канике айым. Бул сүйлөшүүгө азирети ак падышабыздын өзүнөн мага кеңири укук, бийлик берилген, — деп тактады. — Ишендирип коёон, Россия өз кол алдына караган калктарга кам көрөт, албетте, ал калктар империянын мүдөөсүнө каршыкпай турган болсо. Ушул кез — бүткүл дүйнөдө абал чалкештенип, жер бөлүштүрүп алып калуу кызыкчылыгы чоң өлкөлөрдү тике маңдайлаштырып салган кез. Мына, сilerге тыяктан англистер көз артып, быяктан чириген кытай бодыханы беш салаасын сунуп турат. Ырас, ачык айтмак деркер, быякка келүүдө Россиянын да өз кызыкчылыгы жок эмес, анын бири Россиянын өз тынччылыгына коркунуч боло турган англис-кытай кадамын тосуу менен түшүндүрүлөт. Эң биринчи сilerге тийер көлөкөсү бул — Россия бытыранды өлкөнөрдүн ички пайдасыз кымкуутун тыят, тыштан, өзгөчө кытай тараптан тынымсыз боло келген кас экспансияны биротоло токtotуу вазийфасын өтөйт.

Майдалап каторуп, «экспансия» деген сөзгө «жортуул» деп түшүнүк берди тилмеч.

Курманжан:

— Үч жолу калмактар жортуул кылган, ырас, үч жолу жеңилип кайра кетишкен.

Кытай... те Кумулдан нары жатат, ал жактан кийинки мин жыл ичинде жортуулчу келе элек.

Генерал Скобелев:

— Мындан нары келип калышы мүмкүн.

— Күдай билет,—деди Курманжан, кытайлар үй ордундай жер менен үй-бүлөсүн баккан эмгеккор, топуктуу эл. Сысы эжекебиз быякка жортуул жибере койбoit ко.

Генерал ойлонуп калды, сөөмөйү менен окумуштуу — ориенталисин накырып алып, Сысы деген ким экенин акырын сурады. «Кытай өкүмдары, аял киши...» деп шыбырады ориенталиси. «О-го, — деди өзүнө генерал,—кара муну, кимди пеш кылышп отурганын?!». «...а бирок, эжекесине чуркабай бизге сүйлөшүүгө макул болуп отурганы неликтен?..» деген ойго кабылды. «Жо, бөөдө үркүтпөй бери тартыш абзел, бери...» деген ой бекемдеди аны.

Генерал Скобелев:

— Четке чыгып кеткен уулунуз Абдылла бекти кайра чакыrbaisызыбы, датка айым? Биз жоунгердин эрлигин кадырлайбыз, бизге душман болгонуна карабай. Ага деле биздин пейили кең улук пашабыздын кечириими болуп калышын эсицизге салам.

Чын эле Абдылла бек жактан чоочулап, «сүйлөшүүнүн» бир түйүнү кылышп алдыга коюп отурушкан Курманжан сезбей коё алган жок, көзүн сүзө муңайып отуруп жообун айтты:

— Ал бала сilerге «душман» эмес эле, ал бар болгону өз үйүн, өз ата журтурн, өз элин коргоого аракет кылган, бар болгону, урматы улугум. Эми жашырыны жок, кой дегенге болбой «кошун жыйнайм», «көмөк табам» деген кыжалат айдап кеткен. Бирак, эми ал баштагыдай дүпүрөгөн эли бар бекпи?!. Эми ал элинен да, бийлигинен да ажыраган бир качын. Качкынды ким ээрчийт? А ээрчиген кошуну жок, көксөгөн көмөгү жок болгон соң намыстуу бала кара жанын багыш үчүн, женгендердин ыракымына баш

урунуп келгенден көрө, ошол тентигенин абзел көрөт ко дейм. Камтама болбогула, урматы улугум...

Дагы наркы-берки мудаа, санаа эки жактан астелеп ортого салынган соң, жыйынтыкоого өтмөк болду генерал Скобелев:

— Эми, урматтуу датка айым, ушул пикир алмашуулардын маанисине ылайык үч түйүндөн турган бир шартнама даярдалыптыр, тилмеч орусча жана сиерче окусун, угалы, макулсузбу?

Баш ийкеди Курманжан.

Тилмеч окуду. «Эски хан ордону жоюу, өлкөнү Россия империясынын кол алдына өткөрүү, бул элге карамагындағы башка тайпа жүрттар катары кам көрүү» делинген үч түйүн жыйынтык кылышынгандын экен.

Курманжан көпкө дейре ылдый тиктеген бойdon отуруп калды. Тигилер да унчугушпай, бирде оор ойлордун алдында калган аял кишини, бирде бирин бири тиктешип, онтойсуз абалда өзүлөрүнчө күбүрөшө да алышпай, мелтиrep калышты. Бир убакта өйдө карады Курманжан, саргылт жашыл көзү октолуп, акырын бир сыйра тиктеп алды баарын:

— Ыкыбалдуу төрөлөр, — деди үнү дирилдегени сезиле, — бу Бухара, Хийва ордолору жоюлбай этпей эле орустун ыгына алынды дейт ко?

Генерал Скобелев:

— Себеби мындай — алардын өлкөнү бытыраткан ич ара чатагы жок, өкүмдарлары азырынча эсен соо турат. А биерде, өзүнүз билесиз, жааттардын эсеби жок, ар бири ар жакка чоёт. Өлкө Империянын башкаруусуна өткөрүлсө, айтып эле коёон, бири баш көтөрүп көрсүнчү, бири эмес баары баш көтөрүп чыгышсынчы?! Катыран тыйылат, демек элиңер тынчыйт! Кыр-рың деп көрүшсүн?!

Буга карама-каршы жүйөнү кайдан табат Курманжан?!

«Э-э... келип-келип эле өзүбүздүн ынтымагыбыздын жоктугу буларга жүйө, себеп болуп жатпайбы, аттин ай...» Тигинин шагы сына калганына бир аз маашырланып, үнү абдан жумшак:

— Кана, датка айым, ушул шартнамага кол коюп, мөөр бассак болот ко дейм эми?
— деди генерал Скобелев.

Тириле калды Курманжан:

— Женгер төрөлөр, дагы бир ойго кулак тута аласыңарбы?

Генерал Скобелев:

— Айтыңыз, датка айым.

Жай, үнүн көтөрбөй айтарын айта баштады Курманжан:

— Жергилик элдин жашоо түрүнө, туткан динине кысым болбосун, көтөрүлүшкө мурда катнашы болгондугу үчүн элди жазалоо, өрттөө тезинен токтотулсун, күүгүн жеп бозуп кеткен элдин өз жерлерине кайтып келишине тоскоол болбосун, тынч тириликтөө өтүшүнө шарт берилсін!

Генерал Скобелев өйдө боло бергенде «сүйлөшүүнүн» ал жагы баары дүү орундарынан турушуп, кең өргөөнүн төрүндө өзүлөрүнчө топ боло калышты. Үрпейүшүп, бири кабагы үйрүлүп, бири баш чайкап, бири сөөмөйүн кезенип, күжулдашып кеңеше башташты. Койгон талаптарын кошкондо гана бул амазонка макул болору, колун коёру түшүнүктүү болгонсүдү аларга. Үй ээси улага жакта, үч гана кишиси бар жанында. Тилмеч дудук, төрөлөрдүн үзүл-кесил үгулган сөздөрүн илип-илип

которуп берип турбай, ал өзүнчө тымпыйт. Түшүнбөсө да кулак төшөп, ар бир төрөнүн үрөйүн, кыймылын тиктеп, ошол учурдагы алардын дилиндегини туюп калышка далбас кылгандай, көз айыrbай баам салып турду Курманжан баарына.

Үч офицер кут этишпейт, генералга батынып сөзгө аралашкан сүрөтчү, ориенталист гана. Кимиси тиктесе да тиктеген сайын тиги улагадагы азиялык амазонканын ирмелбegen саргылт жашыл көзүнө көздөрү урунат, ал саргылт жашыл көз тордун ичинде турган жолборс көзүндөй, ырайым күтпөгөндөй, жалдырабагандай, өз намысын гана, өз акысын гана көшөрүп талап кылыш тургандай.

Көзү тыякта, өзү быякта, чалкеш ойлору менен Курманжан. «...ыя, кыргын кылды,. жеңди, ээлеп алды... ээлеп алганыңа макулмун дедирип алыштын эмне зарылдыгы бар буларга?..» деп сурайт өзүнөн. Бир илинчек бар, бир орчун себеп бар биерде...». «Биз айтканга макул деп бүтөрүп ала беришпейби?! Жо, бизди теңчиликтке алгылары жок!». « Демекчи, өз колубуз менен кагаздашып өлкөбүз аларга өтсө, а элибиздин эртеңки күнү эмне болору, өзүнө, жерине эгелиги, укугу эсепке алынбаса... Мына-а, ээси көнсө да ууру теңчиликтке көнбөйт деген ушубу?! Зорлук ушубу?!».

«...башында таажысы барлары мындай талап коё алышкан эмес эле, бу кемпир...» деп, башын чайкайт генерал, «эмнесине кутурат...» дегени ооз учунда. «...алардын башында таажысы болгону менен, бу кемпирдеги кайрат, рух аларда болгон эмес! Биз быяктын адамдарынын баарын ошолордой оңой көрүп алганбыз...» деп күбүрөдү сүрөтчү. Генерал айтышып отурбайт, ойлонуп буркуят, ойлонуп калганы — ийиккени, а ким билет, бу корс кыял генерал ушинтип туруп эле артынан кесе айтып ташташи да ыктымал. «Төрөлөр, — деди генерал, которуу болбогон соң, катуу, — менден капитуляция кылдырууну талап кылыш жатышпайбы, кадырлуу төрөлөр?!». «...ал өзүнчө туура, баары кыйраган соң капитуляция, бирок улук урматтуу генерал-губернатор ушул сүйлөшүүнүн башында өзү болсо, мына бу акыбалды эсепке албай коё алмак эмес...». — Бу ориенталистин ою. «Сиз, макул болуп коюңуз, Сизди Россияда түркстандын баатыры дешип жатышат, бу байкүштардын акыркы талабына макул болуп койсоңуз сиз тараптан дагы бир айкөлдүк болот, «жырткыч», «желмогуз» деген сөздөр кыйла маанисин жоготот, ишенип коюңуз мага...» деди өзүн ага жакын көргөн сүрөтчү. «Бул шартнама,—деп сөз кошуп калды ориенталист, — кийин тарыхтагы бир бурулуш болуп бааланат...». «А мен айтып коёон силерге, — деп, генерал оң колун өргөөнүн көк асман көрүнгөн чамгарагын карай көтөрө силкилдetti, — эртең бул крайды өздөштүрүү иши башталат, жер маселеси чыгат, ошондо көрөсүңөр, мындай «шартнама» өтө чоң кедерги болот, угуп койгула, кадырлууларым!»

Сүрөтчү, бул элдин тилин, ыр-жомогун, этнографиясын «изилдеп жүргөн» окумуштуу-ориенталист, аларга акырын ыктап кошулуп майор Ионов — булар да орустар, Россиянын Дүйнө Лигасында мокочодой жамандалып калышына күйүп турушат.

Кең өргөөнүн бир улагасында Курманжан өз кишилери менен турат, алар кооптоно башташкан. «Чык бириң тышка, тез жигит чаптыр элге, камдую болушсун баары... Тигине, түрү жакшы эмес, канкор паشا кайрадан жортуулун баштайт ко...» деди Курманжан, кай бири башын акырын ийкеп, кай бири тирилей сүрөт болуп турушат. «Биз мунун кагазына мөөрүбүзду баса албайбыз, жандан коркуп мөөр басып берсек, эртеңки күнү жашоо жайытынан

ажыраган элдин алдында жүзүбүз кара болот... Өзү сатылып кеткен «саткын» эле эмес, ата журтту «сатып жиберген» деген кайтпас каргышка калабыз...».

Ошол учурда тилмеч акырын қыңқайлап келип, унчукпай, кулагын төшөй калган.

— Тур нары! — деди катуу Курманжан аны көрө кала. — Тыңчы...

Жалт карай калышты тигилер. Ориенталист тез бери басып келип, муңайым жымыйып:

— Урматлы датка, — деди түрки менен, — ага ката болбоңуз, бир аз токтонуңуз, баары жайында болот, датка... — деп, астейдил жубатты.

Жүзүн тиктеп:

— Бизденсизби, жарыгым?.. — деди Курманжан акырын, үнү калтырап.

— Орусмун, датка, орусмун, — деди жүзү жылуу адам. — Силерден те тиги... — деп, тыржыйып калган тилмечти көз шилтеп көрсөтүп, күлүп койду.

— Жо, жарыгым, — деди Курманжан, — «силердики» да, «биздики» да эмес.

— Эми, эсиңизден чыгарып коюңуз аны, — деп, күлө багып, жүзү жылуу ориенталист кайра басты өз тобуна.

«Ушул азыр кычырашып отура берсек иш бузулат, ал иш, Михал Дмитрич, Россиянын иши. Жатып өлгөнчө атып өл деген сөз бар буларда, булар атып өлүшөт. Коңшулары ойгонот — Иран, Кытай. Индиядан англистер кол сунат. Дүйнө Лигасы кайра курчутуп Россияга каршы маселе көтөрөт. Орустун каны төгүлүп, казынасы чачылып ушунчалык ийгиликке жеткен соң бул ийгиликти Россия үчүн майда бирдемелерге кычырашып отурбай булардын сураганынан ашыкча берип бекемдеп калыш керек!» деди ориенталист, ал душманга түгүл «өз» дегендөргө да айта бербей турган эң акыркы сырды айтты.

«Гм-да...», «Ну да...» деп, сеңселген мурутун желл эттире үүлөп, кайра сыланып, тынчы кетип укту генерал Скобелев.

«Биз билебиз, байкап көргөнбүз керек болгондо өмүр баянын, тиги жашыл көз аял көзүңүзгө көп кемпирдин бири катары көрүнбесүн, Сизге кырың дей албаган таажылуулардын ошо таажысынан башка эчтемеси жок болгон, артынан ээрчиген бир уруу да эли болбогон, ошон үчүн алар сизге кырың деше албаган, а бу жашыл көз аялдын артында бул өлкөнүн дүпүрөгөн атчан эли бар, Бухара, Хийва, Кашкар ордодору кадырынан шек санашпайт, ушул убакта, ордо ээси жок турган үбакта бул жашыл көз өлкөнүн таажы кийе элек каникеси катары эл арасында даршан болуп айтылып жүрөт. Демек, — деди кескин ориенталист окумуштуу, — бүгүнкү акыбалдарына жараша «сүйлөшүүгө» келип турган соң, урматы улук Михал Дмитрич, Россиянын бүтүп жаткан ишин кокус бүлдүрүп таштабай турган болсок экен...» Көптөн бери ага илешип жүргөн, «бабыраган бирөө» делинген бу «окумуштуу» эми көрүндү го?! Чоочунуп калды генерал, «жашырын бакылоо» деди ичинен, бирок анын айтканынан бир кынтык таба алган жок.

Тамшанып туруп, сеңселген мурутун маашырлана сылап, ошол көз ирмемде эле «сураганынан ашыкча берип болсо да» деген сөз көңүлүнө келип, ичинен күбүрөнүп, аナン килейген генерал чайпала Курманжанга карай басты:

— Биз абдан терең кенештик, датка айым, айткан талабыңызды орундуу деп таптык, макул болдук!

«Жүзү жылуу, тил билген орус» кабагы жаркылдап, күлө багып, генералдын сөзүн шакылдатып которуп калды. Былк этпей, үн катпай, саргылт жашыл көзү коюлгансып, акырын башын ийкеди Курманжан.

— Ыраазылык айтты, —деди токтолбой «жүзү жылуу».

Генерал Скобелев:

— Качан айтты?!

— Көз тиктеп, баш ийкеп койгон, Михал Дмитрич, быякта «макул», «ыраазылык» болот.

Күлүндөп:

— Биз дагы Сизге ыраазыбыз...—деди генерал Скобелев, сөзү которулду, ал датка айымдын эки чыканагынан асте сүйөй кармады, анын тула бою билинер билинбес титиреп турганын сезди. — Эми кам санабаңыз, өз-өз ордунда болот иштин баары...

Кайра өз орундарына жайланашибып, көңүлдөрү ачылып калышты. Майор Ионов, сүрөтчү Верещагин, ориенталист окумуштуу Васильев шартнаманын жаңы үлгүсүн даяр кылышты.

ШАРТНАМА

1. Эски хан ордосун кайра кандай абалында болбосун калыбына келтириш эки жакка тең ылайык болбойт.
2. Жети шаарлуу Кокония өлкөсүн Россия империясынын карамагына эки жак тең өттү деп эсептейт.
3. Жергилик жүрттүн жашоо тиричилигине, туткан динине Россия акимчилиги тарабынан кысым кылынбайт.
4. Көтөрүлүшкө мурунку катнашы үчүн өлкөнүн калкын жазалоо токтотулат; колго түшкөн же өзү келип кабылган көтөрүлүшчүлөр азат болунат; күүгүн жеп бозуп кеткен элге кайра өз жерлерине кайтышка, жана да тынч тиричилигине өтүшкө шарт берилет.
5. Россия өз карамагындагы башка тайпа жүрттар катары бу Жети шаарлуу өлкөнүн жүртүна да кам көрөт.

Шартнамага генерал Скобелев кол койду. Курманжан «Курманжан датка айым» деп жазылган күмүш мөөрүн басты.

Камдуу келген генерал өзү Курманжанга кызыл кымкап тон жапты:

— Кут болсун, урматы улук канике айым, биздин азирети ак пашабыздын улук ыракымы! Сизге орус аскеринин полковниги деген аскерлик чин берилерин, жана да өз өлкөнүздөгү эң бийик баркыңызды мындан нары да дагы көтөрүп, сизге «кара кыргыз каникеси» деп урматтоо ылайык табылганын көп алдында жария кабарлап коюуну өз вазифам деп эсептейм. Жана да, мындан тышкary азирети ак пашанын казынасынан сизге жылына үч жүз сом өлчөмүндө көмөкчү каражат ыйгарылат.

Курманжан мелтирең суз кабыл алды. «Кайдагы канике?! Өз алдынча жүрт сурайт канике деген?! Бул шартнамага мөөр басып, анан каникемин десен түүган уялбайбы, душман табалап күлбөйбү, кокуй?! — деп, тымызын көңүлү сүнди.

— Эми мага атак зарыл эмес, улугум... Мага эми азирети ак пашанын пейили кең болушун гана бир кудайдан тилеп, ушул ыйык шартнамага ылайык жүртүм тынч болсо,

журт ичинде өзүм бир кудайга күлдүк өтөп, тынч өмүр кечириш жагы гана ылазым... — деди Курманжан, не өкүнүчү, не ыраазылыгы сезилбей.

Сый тамак учуру эле.

Тыштан акырын кирип, небереси Мырзапаяс чоң энесинин жанына кош тизелей акырын чөгөлөй отуруп, башкаларга байкатпай кулагына: «Чоң эне... сиздин үрөйүңүздү көчүрүп алып атат, чоң эне...» деп, асте шыбырады. И, үрөйүңүздү көчүрүп алып атат деген эмне?! Чоң энеси небересин бир карап койду. Мырзапаяс улагада күймөнүп отурган кыркма кара сакалы бар сыпаа жүз орусту тымызын чоң энесине байкатты: «Оногу орус көчүрүп алып атат...». Курманжан түшүнө албай, орус жакты карап элтейди. А орус улам ага көз кырын салып, кайра алдындагы бирдемеге күймөнүп, колу ойсоңдоп, кайра көз кырын салып, кайра өзүнчө үңүлүп отурат. «Бул саягы пашанын наibi окшойт... келген күндөн бери эле улагада ушинтип, ооздон чыккан сөздү жазып алгансып жүрөт ко...» деди ою.

Муну байкаган генерал Скобелев:

— А киши сүрөтчү Верещагин төрө, канике айым, — деп калды, — сиздин сүрөтүңүздү тартып отурат, камтама болбоңуз, канике айым.

Ориенталист которду.

Эки көзү күлүндөй башын ийкеп койду сүрөтчү төрө, негедир шашкансып, көңүлү толкундагансып, өз ишине дагы карамыга үңүлө.

Курманжан «кандайча?!» дегендей, көңүлү уйгу-туйгу болгондой таң калып, бир кур кейиштүү ойго кабылгандай, эмне дээрин билбей калгандай нестейди. «Үрөйүнө кошуулуп адамдын руху сүрөткө өтүп кетет» деген кооптуу сөз эсине келди. Бирок, эми эле шартнамага мөөрүн басып, амирине моюн сунуп берген акимдерге каяша айта албай дендароо болуп отуруп калды.

— Жакпай калды,—деп түшүндүрдү генералга Курманжандын абалын ориенталист.
— Көрбөй турup эле жактыrbай калабы?! — деди генерал бери апкел дегендей сүрөтчүгө ишарат кыла.

— Өтө жооптуу сындан өтө тургандай өзүнчө эле апкаарып, сүрөттүн ар кай жерин бир тиктеп, кармалап, кайсаланып калды сүрөтчү. Мына, отургучтай бирдемеге коомай отурган, жука кызыл камзолдун тышынан белине кооз кындуу кыңырак байланган, башында үлпүлдөгөн жаңы кар сыйктуу ак илеки чалынган, буудай иреңи суз, акылы, кайраты ачык сезилип турган орто жашап калгансыгын зайыптын сөөлөтү. Сүрөтчү ордунан турup, төргө келип, сыңар тизелей сүрөттү бери карата берди.

Көзүнө чалына элкете Курманжан көзүн акырын жумуп алды. Генерал Скобелев:

— О-о... Эң сонун...—деп жиберди. Курманжан жумган көзүн ачпай үнсүз башын чайкады. Жаш Мырзапаяс сүрөттү эки көзү бакырайып, апкаарып тиктей берди.

— Көргүсү келбеди, — деп түшүндүрдү ориенталист.

Кубанчы заматта күбүлүп түшүп, сүрөтчү ордунан шып турup, сүрөттү абайлап кармаган бойdon өргөөдөн чыгып кетти. Эми көзүн ачты Курманжан. Төрөлөрдүн таң калып тиктей, кабактары кирдей түшкөнүн көрдү да:

— Капа этпеңер, урматы улук төрөлөр... —деди, кечирим сурагандай үнү басмырт.
— Те илгери да, биздин пайгамбарыбыздын тушунда да, ушундай адамдын үрөйүн көчүргөн өнөр болгон дейт. Пайгамбарыбыз сыркоолоп калганда бир күнү жанындағы

ишенимдүү чарйары¹ ушундай өнөрчүгө анын ыйык үрөйүн көчүртмөкчү болушат. Өнөрчү келип, көчүрө баштаганда пайгамбарыбыз жүзүн калкалана койгон дейт. «Э-э, расул илла, кийинки үмөттөрүңүз үрөйүңүздү көрүп, кыяматка дейре мeder кылыш жүрүшпөйт беле?!» дешкен. «Баарыбыз адам атанын баласыбыз, андай болгон соң мага окшогон бир үмөтүм үрөйүмдү карап отүрүп бир кыйкым табат, бир үмөтүм сулуусунат, бир үмөтүм сөөлөттүүсүнөт, маани ушул ки, үрөйүмдөн көрө сакы үмөттөрүмө жакшы ишим, ақыл сөзүм калсын» деген экен пайгамбарыбыз...

Маанилеп түшүнүк берди ориенталист. Төрөлөр өзүлөрүнчө кобурашып калышты. «Мейли, ар кимдин өз үйүтү өзүнө жакшыдыр, зыяны жок болсо болду бизге...» деп койду генерал Скобелев.

* * *

Ким бороонго кабылган, терс айланып удургуган, бет алдыңды көрсөтпөй, дем алдырбай, айлананы, тири жанды буй кылган?! Ким көргөн уюлгуган кара булут чүмкөгөнүн, шыбыргак бурчак урганын, сенселген дарак, көйкөлгөн эгин, түркүн кийе, көкүрөк керген жалбырак сабалып, топостолуп жыгылганын?!

Куду ушундай бороон, ушундай муз бурчак тебелеп өтүп, эми боло калган биртке жымжыртта, мөмөсү топостолгон көлөкөсүз дарактын түбүндө, кыйрап жыгылган эгиндин четинде, «чырк» эткен чымчыгы жок ээнде Курманжан өзү жалгыз отуруп калган сыйктуу.

Эми кайда кадам коёру, эмне арга, кандай гөр тирилик кылары бүдөмүк, бир шумдук көз карайлап, баш каңгырап бош калган.

Баягы «кол коюшкан» күндөн бери «канике айым» үйдөн чыга элек, бейчеки кишиге көрүнө элек. Эрте козголуп, даарат алып, багымдат намазын окуп, бетке бата тарткан соң да, былк этпей көпкө отура берет. Тышка чыкса, алдына курсу коюнуп, үйгө сүйөнүп, жадырап чыккан күндү карайт, кудайга шүгүрчүлүк келтирип, күнүгө кечикпей чыккан күнгө ыраазы болуп, келе жактан жамыга жакшылык тилейт. Кечкисин да намазын окуп алган соң дагы баягы, кызырып баткан күндү карап, күн кызылына көзү чагылышып, ыйлаган көздөй жашылданып, чарчаңкы ымдалап коюп, былк этпей, күнк этпей шалдырап отурат.

Не иш кылды, неге кепил боло алды?! Бирден ийиктин жибиндей кайра чубап, кайра көңүлдөн өткөрүп ой тербетет. Не өкүнөрүн, не көңүлгө төтөк кыларын такмындай албайт, не «тагдыр ушу го» деп, мүңкүрөп моюн сұна албайт — ой ааламдай чексиз, толкуган мухиттей тынчсыз.

Тышка көтөрүп чыгышып, төрөлөр «Шартнамадан» эмне пайда көрүп жатышканы ага угулбайт. А биерде «канике айым» атынан даршан. Бозгон эл өз ата конуш жерлерине кайтууга улуксат болунуп, тынч тирилигине өтүшүнө мүмкүнчүлүк берилди. Бир жагынан, «Жазалоочу экспедиция» жоюлду болунуп, аскер бөлүктөрү ар кайсы шаарларга бөлүштүрүлүп, «аскер туругу» деген бекем коргондорго жайгаштырылып коялду.

Тоо буйгаларында топтолгон жергилек кошундар да, шартка жараша ыкташып, бошондоп, өз-өз айыл- кыштагына акырын сиңип, көрүнгөндүн көзүнө түшө бербей

¹ Ч а р й а р — төрт дос, Мухаммед пайгамбардын жолун улантуучу төрт шакирти.

калысты. «Аскер туруктарынан» «тартип сактоо» деген максат менен шаар ичинде күнүгө, өзүлөрүнө жакынкы элет арасына ар убак «марш» жасашып турушат. Бу «тартип үчүн» делинсе да, тегинде жергилик әлге дагы эле кыр көрсөтүү, сесин алыш туралы болгон. Кээде отряддардан «жеңген аскер желигип» болуп, жолуккан айылдын «асылды» деп иттерин атып, тентектик кылышкан учурлары бар. Саламга жараша алик болот, ошондой бир «марш» алдынан «кырат экен», «өрттөйт экен» деген каңырыш угулуп кетип, бирөөлөр бүктүрмадан ок атпай кылыш чаппай илгеркиден калган жаа менен эле бирин соо калтыrbай сулатып да ташташкан.

Энеден «бек туулгам», «хан туулгам» дегендер бири хандык укугунан ажырап, бири бекчилик кадырынан тайып, эң акыры, жок дегенде, «орус менен кол коюшуп» «ит жемин» бөлүшүп калбаганына өкүнүшпөй коймокту?! Не кокустук, не эрегиш, иши кылыш, тигиндей болуп кеткен кагылыштар тымызын күйткүлөнүп, «журт намысы», «дин намысы» деген ыйык сөз кайрадан күбүр-шыбыр болуп, кайрадан жанына кире баштаганда кылдат жарымпаша мууну көз жаздым кылган жок. Бир убакта эл көтөрүлүшкө каршы «иши кылыш» беришкендиги үчүн өзүлөрү ар түркүн «наам», «чин» ыйгарган «Его высочества» Кудаяр, «дворянин» Насирдин, «полковник» Абдырахман элден бөлүнүп, алысны Оренбург губерниясына көчүрмө кылынды. Түркстан жерин канга бөлөгөндүгү үчүн чет элде да, бул элде да өзгөчө жек көрүнгөн генерал Скобелев оболу Санкт- Петербургга чакырылып алынды да, андан нары ошол кезде Балкан-Тоодо жүрүп жаткан орус-түрк согушуна жиберилди. Мунун кетиши да жергилик элди кыйла ыразы кылган иш болунду, бир жагынан.

«Канике айым» өзү менен өзү сүйлөшөт, өзүнчө күбүрөнөт, көңүлүнө, өмүрүнө өзү мөөрүн баскан кагазын кайра эсине алат. «Ыя, бирине бири суук, төрүнөн гөрү жуук, акыл мукуралан, арга түгөнгөн бул алаамат мезгилде эмне деш, эмне кылмак эп эле канавайран чабылып, кан ордосу таланып, баш- көzsүз калып турган әлгө?! «Кайра аттан» деш, ал курулай пеш — көз көрүнөө отко итериш, окко түртүш — бу деген ичте жүргөн жаттын кылары, же атасынан калган өчү бар кастын кылары! А арага түшмөк — келтек жемек, кеп укмак, ошен этип туугандыгын актамак — алсызын, бечарасын сактамак. Мына — таажы кетсе баш эсен, элбеги кетсе эл эсен, эл турагы жер эсен, жалын өчсө очокто кору калды, жели чыкса көкүрөктө деми калды — эртеңкиң өз акылыңа, дымагына жараша, көрөрсүң....» дейт, өз үмүтүнө гана жылынып отурат.

Ошол эл ичи да, өз көңүлү да биротоло тына койбогон күндөрдүн биринде эбегейсиз чоң шар боло түзгө кызыарып батып бараткан күндүн бетинен биртке кааралган так көрүнгөнсүп, анан улам чоңоюп, кыймылдап бери чыгып, адам сөлөкөтү көзгө түшкөнсүйт. Кош көрүнүп жатабы, Курманжан көзүн ымдалап тиктеп калды.

Жо, адамзаада экен, күндүн кызылынан чыгып, жөө, бери кайрылды. Ит үргөн жок, акырын илдиреп басып, жакындап келе берди. «Кандай көйүндө болсо да эркектин периштеси улук» делинет эмеспи, «кадырлуу канике айым» саал козголуп, ордунан турган болуп, аны утурулап көңүл бөлүп калды.

— Арыбан, байбиче, арыбан...—деп салам айтты, календер экен.

— Бар болун, бар болун...—деп, жылуу алик алды Курманжан.

Саал энтигип токтоду календер, бир жактан көшөрүп жол жүрүп келе жатканы сезилет.

— Келин, — деди Курманжан, — келин, мейман болун, азизим...

Үй бүлө зайып леп барып, мейман үйдүн саймалуу чий эшигин көтөрүп ачып калды. Көз ирмемге ыргылжың боло, көп убакта эшик алдынан эле кетип көнгөн неме, же сыртынан тааныйбы, же бу салабаттуу байбиченин сазесин кадырладыбы, биртке ыраазылык сездире акырын баш ийкеп, тиги тири пенде төбөсүнөн өйдө көтөрө ачып зарылып турган эшикке карай илдиреп кадамдап барып, ичкери кирди.

— Төрлөң, азизим, төрлөң...

Кепичин улагага чечип, түбүндө бирдеме томпойгон көлбөөрүн керегенин башына илип, анан төшөлгөн килемди басып келип, төркү килемдин үстүнө жайылып жаткан шайы төшөктүн четине коомай көчүк басты. «Жо, жо, азизим, төрлөң, төрлөң...» дегенине көнбөй, акырын «кудай жалгасын» деп, ыраазылыгын айтып койду. Наркы четине отурду Курманжан.

«Шырп» этпей, «түп» этпей лепилдеп кыймылдаган үй бүлө зайып тез колго суу куюп, тез дасторкон жайып, дүйүм даам коюп, чай суна баштады.

Мейман өзү менен өзү, эч кимге тик караган жок, дасторкон үзүрүнө серп салып да койбоду, бир сындырым нан алып, кичинеден чайга малып, акырын күрмөп, артынан акырын чай уурттайт.

Бир кишиши алып, оозуна салып, артынан чай ууртаган болуп, шүк отурат Курманжан да.

Өзү айтпаса календерлерге эч убакта «эмне кылып жүрөсүң», «кайда барасың» деген суроо болбойт, булар бул дүйнөнүн үзүрүнөн кечкен, күдайдын бирөө экенин, пайгамбардын барлыгын сайрап, жер кезип жүргөн ыйык кишилер делинет. Кай бир буга кошумча заман түрүн, адам пейилин сыпаттап, келе жак жөнүнө болжол айткан ойчулдары да илгертен боло келген. Топугу улук, көңүлүнөн чыгарып бирөө жарты нан берсе «берди» деп сүйүнбөгөн, бербесе «бербеди» деп күйүнбөгөн, ачтыгына да, токтугуна да кайыл, кудурет өзү толкуган ой мингизген азиздери.

Бир сындырым нанга, эки куюм чайга өзөгү жалганып калды белем, эми ээн жерде, ээн үйдө өзү жалгыз отургандай өзүнчө жер тиктеп, өз оюна өзүн алдырып, эки жагын көрбөй каранып, көзү айланып үргүлөп, эрини кыбырап, бирөө менен сүйлөшкөн таризде көкүрөгү акырын күбүрөнүп, акырын кыңкайып калды.

Үй бүлө зайып леп жаздык алып, анын башына жаздамакчы болду эле, «канике энеси» бир алаканын асте көтөрө «ойготпо» деген ишарат кылып койду.

Чукуранып алды календер, бир кур эки алаканы курушкансып, биртке титиреп, күбүрөнө баштады, көз уйкуда, көкүрөк ойгоо сяяк.

...эл дымагы түгөнөр,
эр кайраты мүкурар...

...айрылар ана тилинен,
азгырылар дининен,
өзгөрүлөр түрүнөн...

...эси, көйү билинген,
өз элине күйүнгөн
өспүрүм «жаман» делинер...

...жаттын ырын ырдаган,
жандап жаны тынбаган
эр дана болуп көрүнөр...

Курманжан нестейди, былк этпей, чук этпей кулак төшөдү. О, жараткан, бу не деген аян?! Эртеңки күндөн баары бир көңүл тынчытпай, өзөгүн көрүнбөгөн курттай жеп отурган өз күдүк санаасына келип тииди го?! Устүнөн чыкты го?!

Ошол пайитте календер аягынын учу дирт-дирт этип, толгонуп, өйдө боло башын чулгуп-чулгуп алды, дагы эле токтоно албады.

...о, күдүрет сактай гөр...

...атадан калган жер унут,
анадан калган ар унут.

...тутунуп келген илгертен,
уюктуу элди жүрт эткен
салт, кааданын баары унут...

..кардынан башка жову жок,
катындан башка эли жок...
бакыл борор пендeler,
иштеп курсак тойбогон
ач мырзалык күн келер...
...уктап уйку канбаган
бейтынч, бейкүт түн келер...

...өзүндөн башка, бир алла,
айла, аралжы ким берер?!

Өз бушманы, өз тилеги кошул-ташыл болуп, «йа, алла... йа, алла...» деп, карманса болбой канырыгы түтөп, өпкө кага энтигип кетти Курманжан.

IV

Абил бий жөргөмүштөй, кыңырылгансып, бүрүшкөнсүп:

— Эми... үкем... не кылган менен тууган эkenбиз, чакыртсан назерими сындырбай үйүмө келип, бирге даам сзызышып отурасың... — деп, көпкө токтолуп, буула, демин ала акырын сүйлөп отурду.

— Аттиң ай,—деди, — кимге катуу кебим өтсө, катуу камчым тийсе... күйүп кеткен ордонун кебин айттым эле, ошонун катуу камчысын чаптым эле, аттиң ай... Не артты мага?! Өз туугандарыма, өз курдаштарыма жаман көрүнгөнүмдөн башка?!

Унчукпай, тиктебей деле, өзүнчө эле угуп отура берди Бекназар.

— Өзүң билесин, үкем, баары сенин көз алдыңда болуп өттү го,—деди Абил бий качанкы бир өткөн өктөлөрү эсине келип чыйралып. — Те баягы «кан көтөрүш» болгондо көздөй жигитими бердим — кан көтөрүлүп калсын дедим; ырылдаган ит Домбунун кунун бүтөрдүм — элге тынччылык болсун дедим; кайран Шер-датканы жараштырдым — тыякта Ташкен алынып турган убакта ордонун ынтымагы бүтүнүрөөк болуп турсун дедим; элдин эргиши күч алганда эргиши жакка Абдырахманды өткөрдүм — күч бириксин, бир жагына оосун дедим; ал көй мансапка тез жетмечки болуп, тили ширин жарымпашанын азгырыгына кирип, акыры азгырган азгырык аны талаага таштап кеткенде, канча болсо да артынан ээрчиген кошуну бар эле анын, кайра Исхак менен жараштырдым — бийлик бир бекем колго өтсүн, ордо сакталып калсын, мамлекет бузулбасын дедим...

Ырас, болгон иш мунун баары. Баш ийкеп, жанагыдай эле тынч отурду Бекназар.

Абил бий:

— Бирине милдет кылдымбы?! «Датка кылгыла», «парваначы кылгыла» деп жулуунуп бардымбы?! Жок. Иттей ырылдашып, мышыктай кыйылдашып талашып жаткандарга аралашып калгым келген жок. Бу бийлик деген кимден калбаган, кимдин башын жебеген?!

Сөз кошподу Бекназар.

— Мына, эмне болду акыры, — деп, өзү кейиди Абил бий, — эң акыры ханын дарга астырып, «жаман төөнүн жабуусу» эле бизге ордо, аны алдырып, көндөбөгө күрөлүп ташталды го өзүлөрү да?!

Баягы күнү дөңдө өзү жалгыз кала бергени бийдин дымагын күбүп түшүргөн э肯. Өз өмүрүн өзү тескеп, ыраазы да боло албай, эң акырында кара кылар киши калбаган абалын өзү сынап, өзү сынып отурган э肯.

А Каракаш айым куунак, эшик караган, от ичкерткен эч ким жок, соорусун сүлкүлдөтүп, меймандарын өзү күзөтүп жүрөт. Мейманы эки эле киши — Бекназар, Кулкиши.

Абил бий:

— Эми, өзүңө көзмө-көз айтып коёюн дегеним... — деди, кайра ою алда кайда чачылып кеткендей, айткысы келбекендей көзүн сүзүп отуруп, көзүн ачты бир убакта. — Өзүң да көрдүн, мен да көрдүм — эл сени ээрчип калды, эми келкел сеники...

Каракаш айымдын кабагы жаркын, алдыртан жал- жал тиктеп, жылдызын төгүлтүп, ошонусу менен баатыр кайнисине болгон кадырлоосун, көңүл сыйын билдирет. «Келгиле, баатыр уул, кымыздан иче отургула...» деп, үнүн жылажын кылып кымыз sunat.

Абил бий:

— Мен эми жолуна көлдөлөң турбаймын, Бекназар бий! Баштай бер элиңи каалаган жагыңа, бу дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да өзүң кепил бол, өзүң жообун бер... Мен да өз билген жолум менен жүрүп көрдүм, эми сен да өзүң билген жолуң менен жүрүп көр...

— Абил аке, — деди Бекназар эми өйдө карап, — бий болоюн деп жулунуп жаткан жерим жок, уктуңуз го өзүңүз, «сен бар» дешти, мен орустун огұна баратам, Абил аке. Мейли, көңүлүңүз болсо сиз барыңыз. Кимибиз барсак да эми мааниси бир...

Ушул тапта Каракаш айым башкаларга байкатпай өз байын алдыртан тиктей калды. «И, не десем?..» деп, заматта азазил ақылы чарк уруп кетти Абидин. Башын көтөргөн жок, көзүн әч кимге көрсөткөн жок, бирпаста ой жымыратып баса калды аны. «О, бу бала не деген ичи кең бала?!» деди бир ою. «Ырас, бу окко барыш, ким барса да оқ атылса өлөт — кайран әр делинип кошок кошулуп, макталып көмүлөт, а оқ атылбай калса — кадырга минет, соң бий боло албаса да, өз аймагына «тоң бий» болот...» деди бир ою. «...мусулманча шейит. арбагы бейиши, а арты атадан балага дастан сөз...» деди бир ою чарк айланып, ошол тапта мындаі өлүмгө сугу артыла түштү тымызын.

— Жо, жо, — деди өзү, — өзүңө тапшырылдыбы, өзүң көр... Жол койгон ниетин әле мага олжо, ошого эле ыраазымын...

Баары бир Бекназар ошол чарчаңкы, көңүлсүз абалында отуруп, орус отрядынын алдынан чыгышка камылгаларын айтты акырын. А Абил анын бириң да уккан жок.

Кысыр әмди тайдын балборук эти, суусуну кымыздын гулу болду. Каракаш айым дасторконун да, көңүлүн да кенен жайып, меймандарды өзгөчө күттү.

Кулкиши жетине албай, ичинен сүйүнүп, ичинен көкүрөгү көтөрүлүп, кәэде:

— Эми, Абил аке, мындан наркы ишти көрө жатабыз!.. — деп оозун толтура сүйлөп, Абилге тен болгонсуп, бакытка карк болуп отурду. Оокат сиңсин деп Каракаш айым сары чайды жакшы демдеп, бир пияладан өз колу менен сунду.

— Бий, бизге жооп берин... — деди Бекназар кетүүнү эсине салып, сыйпаты үчүн Каракаш айымга ыракмат айтты. Каракаш айым үнүн конғуроо қылыш:

— Чакырса назарын сыңдырбай, көксоо аганұдын үйүнөн келип даам сыйып, билгиликтүү кишинин ишин кылдың, кагылайын кайним... — деди жоодурай, анан сарала саймалуу жапсар баштыгына даяр коюп койгон ак быязы камзолду Бекназардын ийнине жапты.

— Ийниң кубанып кетсин, баатыр,—деди Абил.

Чын әле камзол кунда жок камзол экен. Ак тайлактын жүнүнөн таза кылдап, бордол, эришин, арқагын он-тетири талдыра өзүнөн үлбүрөгөн чийин, түр чыгарып согулган. Тигишин ак жибек менен кежиген. Тик жака, жакасынан ылдый так белине дейре кыдырата түймө.

Кулкишинин көзүнөн от чыгып кетти.

— Аганұдын жыйиган дүйнөсүнөн эмес, — деди Каракаш айым, — бу тырмагымдан чыккан буюм, жаман да болсо жакшыдай көрүп, жыртып кой, кайним.

Салт ошол, Бекназар баш тарткан жок. Кубанган жок. Ийнин күйшөй, акырын баш ийкеп ыракматын билдириди. А Кулкиши ак быязы камзолдун жеңинен кармалап көрүп:

— О-хо-о!.. «Жаман да болсо» дейсің а?! Колуңа баракелде, жеңе!..—деп мактап калды.

Негедир Абил капилет оорусу кармагандай иреңи өчүп, былк этпей ой басты.
Меймандардын аттарынын белин тарттыр жигиттерге деп, Каракаш айымды жумшады.
Ал кетери менен илбирстей шып туруп:

— Эми, балдар... — деп күбүрөп, коңулга күймөнүп, бир кичинекей кол чаначты алып чыкты, — эсимден чыгып калган турбайбы... Жаман адатым бар, кымызды бөлөк ачыттырып ичем, насыбайдын кумарындай нерсе, кәэде жаман деле болуп калат, бирок ичсем суусунумду кандырат...

Ал кол чаначты шылк-шылк булкутуп, анан кырма кесеге мелтиреңе куюп, Бекназарга сунду. Бекназар унчукпай кесени алды. Абил кымыздан Кулкишиге да күйду:

— Ичкиле, балдар...

Бекназар кымызды бир шимирип жутуп, негедир тамшанып токтоп, ошол замат башын көтөрүп, Абилди октолуп тиктей берди. Абил да көзүн ала качпады, жыландај мелтейип, ууртун бек кымтып, иреңи аны сайын кумсарып кетти. Колуна тийген кесени эми оозуна алып бараткан эле Кулкиши. Бекназар кагып таштады. Кесе тыякка ыргып, кымыз жайнап төгүлдү. Кулкиши томсоро түштү. «Аттар даяр!» деп кабарлаганы тыштан кирген жигит болуп жаткан ишти көрүп, Абилди жалжал тиктеп токтоло калды.

Бекназар колундагы кесени Абилге карай шилтеп жиберди да, унчукпай эшикке чыга жөнөлдү. Кулкиши артынан шашылды. Абил былк эткен жок, башынан ылдый кымыз төгүлүп, бирок унчукпай, уурту бек кымтылган бойдон, нестейип отуруп кала берди. Жигити кеткендердин артына жулуунуп басты эле:

— Бери...—деп, акырын зекип токтотту Абил. Тыштан шаша басып Каракаш айым кирди:

— Эмне болуп кетти?

Абил былк эткен жок.

Бекназар атка мингенинче чапты. Кулкиши артынан күйрук улаш кетти. Эмне болду? Мамиленин мындаидай тез өзгөрүшүнө түк баамы жетпей, ичинен Бекназарга күнөөнү оодуруп, кейип келатты Кулкиши. Айры белеске жеткенде, нарытан те этеги мунарыкка төнүп, ийрилип аккан суусу күнгө жылтылдап, ар жеринде топ дарап дүпүйүп, мелтилдеп көк өзөн көзгө тартылды. Бекназар тизгин жыйды. Кара моюн болуп тердеп, оолугуп алган куланчаардын тизгинине алы жетпегендей болуп, ат үстүндө теңселе түштү. Кулкиши жетип сүйөй калды. Бекназардын иреңи көгөрүп, көзүнүн эки кычыгынан идирикенектеп кичине чылпак чыга түшүптур. Өтө кыйналгандын белгиси.

— Өй... айланайын, эмне болду ыя?.. —деп жиберди Кулкиши үрөйү учуп. Бекназар башын чайкады. Оозунан чыккан деми өтө ысык. Кулкишинин көңүлүнө дароо күдүк түшүп, дароо кайгыга алдырып, калтырап кетти:

— Кокуй!.. О, кокуй, жемекчи Абил жеген белем?!

Бекназар Кулкишиге таяна берди. Ал кой дегендей башын чайкады. Ат жалына эки окшуп кан кусуп жиберди. Кулкишинин биротоло эси кетип, эки жакты алактап карап, кишинин карааны көзүнөн учуп, араң сүйөп, токтоно албай үңүлдөп ыйлап, белиндеги жоолугун чече коюп Бекназардын көкүрөгүн, оозун аарчыды. Бекназар дагы окшуду. Шүүшүн чыкты. Бир кезде жаш талдын суусун чыгара кармаган балбан, уюткан колодой нык жигит эки бүктөлүп ээрдин кашына тырышып жыгылды.

— Ой... айланайын жолборсум... айланайын...— деп бакырып-бакырып жиберди Кулкиши. Бекназар бир онтоң өйдө болду. Эки көз түйрүлүп кеткен сыйктуу, кыпкызыл нурү өчкөн. Эрдин кесе тиштенип:

— Кулаке...—деди ал араң. Кулкиши үйрүлүп:

— Ыя, айланайын, ыя?.. — деди көзүн тиктей. — Кулакең сары улак болсун сага...

Бекназар:

— Кулаке, бир сурарым, ушуну аткар, Кулаке, эң акыркы сурарым...

— Кулакең сары улак болсун сага... Садага болсун сага Кулакең...— деп дилдиреди Кулкиши.

Бекназар:

— Болор иш болду, көрүп турасың, Кулаке, бала эмессин... уу коргошун ичтим...

Сурарым ушул, ушуну эми эч кимге оозундан чыгарба, Кулаке... Чайпалып жүрүп төгүлдүк го, чабышып жүрүп түгөндүк го?! Болду. Менден мурун адам өлбөптүрбү, менден кийин адам өлбөйбү, тағдыры ошол болсо көнбөйбү?! Бир гана арманым кетмек болду ичиме, Кулаке... Октон өлөйүн дедим эле...

Кулкиши эчтеме айта албай, өңгүрөп ыйлады. Бекназар чымырканы тиштенип, көзүн сүзүп, ат үстүндө каалгыды...

«Эмне болду экен? Болду болору! Өлсө өкүрүк, өлбөй калса кыйкырык. Экөвүнүн бирөвү...» деп Абил төрүндө толгонуп жата албады. Эшик шырт десе, те алыстан ит конк деп үрсө, башын селт көтөрүп, жүрөгү муздап, эрдин кымтып тыңшай калат. Ага баары таң, Каракаш айым таң. Ал эч качан мындаи болбогон. Эч качан мындаи үрөйү учпаган. Эч качан мындаи алдастабаган. Иреңи керсары тартып, эки көзү кызарып, бир күндүн ичинде арыктап, катырган балыктай мисирейип кетти. Эч ким менен сүйлөшпөй, бет келишип отурбай койду.

Каракаш айым өргөөгө кирип, жүйүртө басып келип, жанына отурду. Сөздү эмнеден баштарын билбей бир пас отуруп калды.

— Датка... — деди акырын, — табып чакыртайынбы?..

Абил унчукпады, көңүлү уйгу-түйгү, «Өлсө өкүрүк, өлбөй калса кыйкырык» деген ой, башка сөзгө орун бербеди.

Эшикке дүпүртө чаап келип бирөө түштү. Абил жамынып отурган кымкап тонун силке таштап ордунан атып турду. Каракаш айым эшикке умтулду. Кара жолго коюлган кароол экен. Иреңи купкуу. Абил тирмейип тиктеп калды. Ал ошол тапта «Өлсө өкүрүктү, өлбөй калса кыйкырыкты» күттү.

— Бий, баатыр өлүптүр..—деди кароол аптыгып, Каракаш айым кокуйлап жиберди. Абил иреңи бир кубарып, бир кызарып, бирдеме дей тургандай болуп, кайра токтолуп, купкуу жука эрини акырын кыбырап, кароолду мелтейип тиктеди:

— Эмне деп өлүптүр? Ыя, бирдеме деп керез айтыптырыбы..?

— Билбейм, бий. Көл Мазарга көр казганы келгендерди көрдүм...

Абил бий жеңилдене түштү. «Кудай ыракматы кылсын..» деп ачык күбүрөп, эки алаканы менен жүзүн сыйпап койду. «Э? Гөр казганы гөрүстөндө жүрүшсө... мага атаяилас кабар жиберишпей койгон экен. Бу шек саноо, ичтин кеткени эмес бекен а?...» деп, азазил көкүрөгү нечен толгонуп кетти.

— Кайраным... —деди Абил, ошол жерде кароол жигиттин көз алдында, өз байбичесинин көз алдында кадыресе, же кубанычы же күйүтүбү жашып жиберди. — Кудай ыракматы кылсын! Жан бар жерде өлүм бар. Баарыбыз бир күнү ошобуз...

Каракаш айым астейдил көз жашын төкту.

* * *

Полковник Машин Намангендеги аскер туругунан «марш» менен чыкты. Отряд Сефит-Буландан онго бурулуп, күн чыгышты карай жүрүп, Болгон тоо Бозбуну имерилип, түштүк багытына карай, андан нары Нарын боюна чыгып кетүү.

Капчыгай бойлоп, көк жашыл тоо этектеп, ар мерчемдүү жерге токтоп, эки жакты арытып дүрбү салып, өтө сак, өтө аяр келатты. Чөп басып калган эгин жай, суу жүрбөй калган арық, кээ жерде каросуз калган кыштоо кезигет. «Кара кыргыз көчмөн журт, — деп түшүндүрүп келет тилмеч, — эгинге анча табити болбайт, карабайсызыбы кандай сонун суулуу жерлер (!) бош жатат. Өзүлөрү те ак карлуу бийиктин нары жагына көчүп кетишken. Жай аягында ылдыйлашат. Кеч күздө ушул жерлерге айыл батпай кетет. Баарында боз үй...». Полковник унчукпайт. Эки жакты шектүү тиктеп келет. «Качып кетишken» деген ойдо. «Буйга тосуп турушачы?..» деп, өзүнөн өзү жини кычайт, алдындагы чоң тору кашка атты килендете желдирип, опон-опон эте келет.

Эки суунун кошулган чатына келишти. Тору кашка аттын башын тартып, полковник токтоло калды. Суунун бири караалжын көк, бири түбүнөн ташы көрүнгөн аппак экен. Жээги кыздын чачындай төгүлгөн самби тал. Көк теректер желге шаулдап, туш-туш жактан гүлдүн, балдын жыты буруксуп келип жатты. Жакын эле жерде жапайы өрүктөр сарала шайы болуп шагын ийип турат. Эч жан жок. Те бийикте төбөдө боз торгой сайрап жүрөт. Нары-бери кандайдыр бир кичинекей сарала чымчык учуп конуп, акбаш кулунчакка иие конуп, сайрады. Эч ким жок. «Бейиш!..» деп өзүнчө күбүрөдү полковник. Теминип келген сотник ширин оюн бузду:

— Түземчилер...

Полковник кабагын бүркөй карады. Те күдүрөйгөн калың жаңгактран бери чыгып турган он чакты кишини көрдү. Колун серелеп тиктеди:

— Камдую болгула...

Заматта үч жүз козак-орус отряды каркыра болуп тизилип, канат жайып, күдүрөйгөн топ жаңгакты курчоого бет алды. Полковник тилмеч экөбү жай бастырышып жөнөштү. Согуша турган эчтеме жок эле.

Айлана тылтынч. Эки суунун бир кунунда бейпил шаулдаганы гана бал жыттанган абаны термелтип турду.

Үрөйү учкан он кишинин ичинен башында аппак селдеси бар, жалаң кымкап тон кийген адам алдыга басып тосуп чыкты. Артынан калгандары басты. Жаш жигиттер. Белдеринде ак жоолук. Колдору боорунда. Кымкап тондуу аркан бою келип, бүк түшүп таазим кылды:

— Ассалому алейкум, Адам атанын ыкыбалдуу балдары!..

Тилмеч каторду. Полковник мурутун былк эттирип, көзү күлүп, башын ийкеди. Андан нары эмне борор экен дегендей кызыккандай.

Кебетеси ордонун колго түшкөн билерманы сыйктанган адам калтыраган үн менен, кандайдыр көмөкейдөн күңгүрөнгөн, арбагандай жумшак үн менен, полковникке ушундай туюлду, көпкө бирдеме деди.

— Эмне? Ушулар менен сый-сыпатташып отурабызыбы?! Улугум, сарала өрүктүн башына салаңдатып таштап, жөнөй бербейбизби? — деди кутурган сотник атын тыбыратып.

— Улгүрөбүз...—деп койду полковник.

Тилмеч каторду:

— Бул багыттагы кара кыргыздын бир бийи, орус үчүн берилген ак ниет адаммын дейт. Урматтуу төрөлөрдүн келерин угуп, көп тартуу менен, ак даам менен, ак көңүлүн алаканына салып, тосуп турган адаммын дейт. Ибн-Караш Абил бий экен...

— Э, ошондой бекен! деп койду полковник Машин.

Абиддин көзү тилмечке түштү. Тилмечтин жүзү кандайдыр ага жылуу учурады. Жан тартты. Андан себеп, арга, ушул төрөлөр менен кепке гана келиширип коё алар бекен деген ой бийлеп, жалооруп тиктеди. Тилмечтин жүзү суз болучу. Ага алдында калчылдап турган кыргыздын тагдыры кайдыгер, аларды козак-орус тиги сарала өрүктүн башына ылдый баш кылып асып кетсе да, же кубаттап, же каршы туруп, селт этер жүрөгү жок, ушул кымкуут өрттүн ичинен өзүнө дүйнө жыйнап жүргөн бир пенде болучу.

— Келгиле... Төрүбүзгө өткүлө... о, адам атанын ыкыбалдуу балдары... —деп, жер мөгдөп келип, Абил полковник Машиндин үзөнгүсүнө жетип тооп кылды. — Келгиле...

Полковник «бул эмнеси?» дегендей тилмечке кыя карай берди. Тилмеч мелтейген калыбынан өзгөрбөй башын ийкеди: «Знак покорности...» деди акырын.

— Улук төрөлөр, адам атанын ыкыбалдуу балдары, кызыр жылоологон пендeler...—деп муңкана үн салды Абил, — менде, менин элимде азирети акпашага, урматы улук жарымпашага, бир кудайым жолун ачып бизге келип турган төрөгө жаман ниет, арам ой жок... Келгиле, аттан конгула... кадырлуу, сыйлуу мейман болгула...

Тилмеч каторду. Полковник атын темине берди:

— Эмне экен, сүйлөшпөскө, мейман болбоско эмне?! Кызык да бу...

Абил алдыга түшүп, дикилдеп чуркап, ар жерде талма коңуздай башы менен жер сайып таазим кылып калган өз жигиттерине «Ой, болгула!», «Ой, жайгыла дасторконду!» деп, бурк этип өтүп баратты. Жигиттер дароо жан кирген сыйктуу тен жөрмөлөп чуркап ишке киришип кетип жатты.

Топ жаңгактын четине жетип, Абил ийилип токтой калды:

— Келгиле, азиз меймандар, ыкыбалдуу меймандар... Жол азабы белгилүү, атка урунуп, чаалыгып, чаңкап калгандырсыңар, аттан конгула, мына майдан, мына саябан, эс алгыла, азиз меймандар...—деп кош колдоп көйкөлгөн шиберди, көлөкөнү көрсөтө берди.

Тилмеч каторду. Полковник аттан түштү. Адъютанттан мурда жетип Абил өзү атын алды.

— Билгиликтүү неме го... —деп полковник Машин башын чайкады. Анткени менен анын кебетесинде ыраазы болуу көрүнүп турду. Муну Абиддин кыйды көзү чалбай койдубу! «И, пендеси?» деп ичи жылды.

Жигиттер буттары чөпкө илешпей заматта үзүн- үзүн дасторкон жайып, тик турган аюудай чоң чаначтарды муздак көлөкөдөн сүйрөп чыгып, дасторконго бышкан этти жайнатып жибериши. Нары жакта үч жүз отряд күрү-күү болуп, көлөкө кууп, сүү бойлоп түшүп жатты.

Полковник эч кандай коопко негиз жоктугуна көзү жеткен соң, эки жакты бир аз кыдырып басып, туптунук кара сууга колун салып көрүп, жуунуп салкындап келди да, даяр болуп турган дасторконду көрүп аны сайын ыраазы болуп кыдырата басты.

Абил бәжөндөп, бир колун бооруна алыш, бир колу менен дасторконду жаңсап, алдында жикилдеп кетенчиктеп келди:

— Кана, улук төрөлөр... дасторконго... даамга...

Полковник отура бербеди. Абиди шектүү тиктеп, көңүлүнө бирдеме келип, ошол аны токtotуп турган өндүү болду. Абил муну тилмечисиз түшүндү:

— А...—деп, леп этип эңилип, эттен бир үзүп оозуна салды,—мына... мына...—деп, дасторконду кыдырып ар даамдан ооз тийип, ар чаначтан пиялага күйдүруп, бирден ууртап чыкты.

Карап турган аскерлер бапырап күлүп, дасторконго жутунуп калышты.

Тилмечке бир сыр айтмакчы болуп, акырын:

— Эми... Өз окшойсун... Үрөйүң буларча, тилиң биз чалыш... Эми...—деп калды Абил.

— Мени коюп,—деди тилмеч мелтейип, — өз башыңды арачалап алсанчы?!

Ал качан, кимден үкту эле ушундай сенсиреген, аар жүзүнө карабаган, итче ырылдаган сөздү? Качан көрдү эле мынчалык жек көргөн орою суук кебетени? Эстей албады бий. Өлүмгө качан эле моюн сунуп, «... болсо даңазалуу өлүм болмокчу болуп» келбеди беле, а жагынан камтама эмес, шайтан шаштырып, тигиге, ылымсып сүйлөп алыш, андан муздай суук кеп угуп, итче ырылдаган кебете көрүп, дили маскара болуп отуруп калды. «... аттырса ушу аттырат...» деди дили.

Бу экөбүнүн үрөйүнөн сезип, полковник тилмечи менен акырын күбүрөшүп калды. «А-а, — деп койду тилмеч, — менин ким экениме кызыгат...» «...дагы, — деп мыңкылдап өзүнөн кошумчалады, — бу аскер кайдан, кай жакка деп чукулайт...» Күдүк кире түштү көңүлүнө полковниктин. «көрөлү, кетерде көрөлү...» деди өзүнчө.

Тиги экөбүнүн күбүрөшкөнүнөн шек алыш, бирок, «...бизден өтпөсүн, өз өлүмүбүзгө өзүбүз себеп болуп калбайлы...» деп, кирдеген кабак көрсөтпөй, атайы жадырап, төрөнү сыйлуу деген дасторконго чакырып, өзү кызмат кыла баштады Абил бий.

Түш оогонго чейин отурушту. Наркы сөз, берки сөз айтылды. Эки жак үйралышып кетишти. Суусунга келгенде полковник өз жан баштыгынан арак алдырып жүзчөдөн күйдүрдү.

— Ну-с, кадырлуу бий,—деди полковник Машин сынай тиктеп, аракты көтөрө, — эми сиз биз менен ичиңиз...

Тилмеч күлүп каторду. Абил көздүн жашындай мөлтүрөгөн немени тиктеп, анан тилмечти карады.

— Силер арак дейсиңер...—деп койду тилмеч. Келме келтирип, «Э, куда-ай, эми эмне дедим?.. — деп, чекирейип туруп калды Абил: — Улук төрөм, — деп апкаарып, араң үн катты, — биздин кудайыбыз арак ичүүгө уруксат кылбайт... Кечиргейсиз, улук төрөм...

Тилмеч каторду. Полковник бир мурутун былк эттире жылмайып, көк шурудай тунук көзү күлүндөп:

— А биздин кудай силер менен деги бирге отурууга уруксат кылган эмес. Биз мына отурабыз го?!—деп такады. Тилмеч каторду. Абил эмне кыларын билбей, аргасыз жылмайып, иреңи кызарып отуруп калды. «Э, бир кудай, өзүң кечиргейсің!». «Пашаң

капыр болсо да, амирин тут, аксактын ақырын күт» дейт уламаларың, э күдай...» деп, пияланы колуна алып, тамшанып, анан тартып таштады. Сотниктер каткырып құлуп жибериши.

— Мына бул башка иш! — деп полковник да құлду. Өзү аракты ачырканбай жыргап ичи.

Суусунга келгенде караламан аскерлер эч тартын- бай қымызға киришти. «Во! Эң сонун күмис!» дешип, тамшанып ичи жатышты.

Нары жакта солдаттар бака-шака болушуп, қыргыз жигиттер менен жаңдашып, ар кимиси өзүлөрүнчө түшүнүп, құлұшүп жатты. Абил мүнүн баарын үгуп, баарын көрүп отурду. Аракка биртке қызыған сон, улук төрөнүн өзү да чечилип, улуктуғун, орустугун унұткансып, жанындағылардын баарын тең санап, сөзү көбөйүп, бирөөнүн сөзүнүн төркүнүнө анча көңүл бөлбөй, мүнөзү бейпил тартты. «Э-э... ымга бат келген, тузга кара санабаган, ичи кең, бир карасаң дардаңқүү, бир карасаң теңиз, тегиз эл экен го...» деп Абил кыйды ийикти.

Мына ушул учурда наркы жашыл адырдан Көл Мазар тарапка карай чубап, көп эл көрүнду. Полковник элтейип тиктеди. Тилмеч да колун серелеп карай берди.

Абилдин жүрөгү солк этти. Алмамбеттин ақылын үүрдап, Бекназардын өлүмүн карактап келип отурганы кылт этип эсине түштү.

— Э...—деди иреңи карайып, ойго батып,—бу эл... Өлүк көтөрүп баратышат көрүстөнгө... — деп түшүндүрдү. — Улук төрөнүн ықыбалы белем, бир катуу жаак душманыңар бар эле, ошол күнү кече силердин келер алдыңарда өзүнөн өзү кан кусуп өлүптүр, ошону жерге жашырууга көтөрүп баратышкан го...

Тилмеч түшүндүргөн соң полковник көңүлү жайланаңып, кайра қызығып дүрбү салып карай баштады.

Эң алдында төрт балбан жигит ийиндең табыт көтөргөн. Туягына түшүрө кара тул жабылган баатырдын аргымагы наркескен қылышыңыз ээрдин кашына илинген. Улам бири алмашып, улам бири талашып, табытты көптөп көтөрүшүп, баатырга эң ақыркы қызматын қылышып, эң ақыркы пенделик карызын өтөшүп, кары, жаш мөгдөп, бири биринин этегин кармаган сыйктуу, уюктүү кумурсканын көчү сыйктуу сенделип, эл мөгдөп, жай чубап көк жашыл тоо этектеп өтүп баратты.

Көрүстөнгө жакындағанда көр казандар утурлай басып, эл дуу туруп өкүрүп жибериши, шаша чуркаган көр казандар табытты колдон алып, жүрүп бериши. Элдин чуусунан тоолор қаңырап, кошо өкүргөндөй кош жаңырыктап, бардық жандуу дем тартпай аваз кылғандай, чөп башы ыргалбай, булак токтоп, чымчык үркүп, жер менен асманга ый толуп кетти.

Полковник дагы бирпас тиктеп, анан ордунан козголду:

— Ну-с, ыракмат, кадырлуу бий...

Меймандын аттанууга ниет қылғанын тилмечсиз түшүнүп:

— А...—деп, Абил нары жакка карай үн салды. —Йе, Каачал...

Каачал ушул гана белгини күтүп отурғансып, колжое басып келип, күмүш табакка бүтүн бышырылған қазды салып, кош колдоп көтөрүп келип калды.. Полковник қаздан мурун пил сыйкантган жапайы балбандын өзүнө таңыркап тиктей берди,

— Эң ақыркы даамды татып аттанғыла, төрөлөр күш этин жакшы көрөт дегенинен деп калды Абил. Тилмеч которду. Полковник:

— Э, бул әмненәр, достор?! — деп, эми каяғыбызға жейбиз дегендей түр қылды.

Абил:

— Жо...алыңыз, улук төрө, алышыз...—деп, полковниктин табити тартпай турганын көрүп, күйкөлөктөп кетти. —Тууганым, айтчы, жок дегенде, санын айрып көрсүн, ооз тийсин...

Полковник меймандын сылыктыгын гана кыя албай, күмүш табакты алдына тартып, каздын ичи шооно менен тигилип турганын көрүп, кайра көңүлү жипкирип, башын чайкап, ошентсе да, каздын санын тарта бергенде, эзиле бышкан эт тез айрылып, ичинен майга аралашып, бир нече алтын теңге куюлуп түшө калды. Полковник бир кур нестee калып, Абилди кыя карай берди. Абилдин тирмейип турган көзүнө көзү кездешти. Абил жумшак жымыйып, башын акырын ийкеди. Тилмеч нары карап көрмөксөн болду. Полковник андан нары эмне кыларын билбей, же колун тартып ала албай, же ичине алтын шыкалган килейген казды нары түртө албай, отуруп калды.

— Якши киргиз...—деди ал «кетерде көрөлү» деген сөзү эми эсине келбей. Абил леп сыңар тизелей калып:

— Тийсе курсак бөксөргөндө тиер кереги... —деп, казды күмүш табагы менен дароо дасторконго ороп, полковниктин кайыш жан баштыгына салып, тору кашка аттын канжыгасына өзү бөктөрдү.

Полковник Абилди тиктеп туруп:

— Якши киргиз... —деди, билген сөзүн дагы кайталады.

Жөнөп калышты. Полковник Абил менен кол алышып көңүлү ачылып коштошту.

Абил анын колун коё бербей туруп:

— Тууганым абзий,—деп тилмечке карады,— айтчы, айланайын, төрөгө, бирдеме деп күбөнама жазып таштап кетсин, антпесе биздин эл, өзүндүн кабарың бардыр, тентек эл, ар кандай сөз чыгышы ыктымал, мен аларга көрсөтө турган болоюн, нары да артыңардан дагы башка төрөлөр келип калышы мүмкүн, жаман айтпай жакшы жок, алар кандай кабак менен келишет, аларга көрсөткөндөй болоюн!

Ишинен кам калтырабаган бу кишиге ичинен таң калып, тилмеч суроосун которду. Полковник Машин токтолуп турган жок, кагаз алып, каламын тез-тез шилтеп: «Биз тоо аралап келатып, кара кыргызга кездештик. Бийи ибн-Караш Абил бизди кубаныч менен тосуп, жакшы мамиле көрсөттү. Ошон үчүн, бул элдин, анын бийинин орус бийлигине жаман ою жоктугуна күбө болуу менен бирге, бизден кийин кокус келип калчу «марш» кылган отрядына буларга ырайымдуу мамиле кылуусу керектигин эскертеbiz.» деп, кол койду да, Абилге сунду. Дастан болор өлүм эсинен чыгып, Абил кочушун сууга тоскондой эңиле калып, кош колдоп алды.

Отряд андан нары жүрүп кетти. Абил кийин орус акимчилиги келгенге дейре падышадан алган өзгөчө жарлык катары өз аймагына көп жылы чарк имерип «тоң бийлик» кылышына укук болуп берген ошол кагазды көзүнө сүртүп, тооп кылып, көлөкөсү узарып, үңкүйүп калып калды...

1960—1997

КЫСКАЧА ӨМҮР БАЯН

Төлөгөн Касымбек уулу азыркы Жалал-Абад дуванына караштуу Аксы аймагындагы Акжол кыштагында 1931-жылдын болжолдо 15-январында төрөлгөн. Айылда орто билим алган соң ошол эле аймактагы башталгыч мектептерде мугалимчилик кылып, Акжол айыл кеңешинде жооптуу катчы болуп, эмгек жолун баштаган. 1952—1957-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүткөн. Ошол окуп жүргөн кезинде эле респубикалых көркөм адабий журналдарда алгачкы адабий чыгармалары жарыяланып, 1956-жылы «Кичинекей жылкычы» деген биринчи аңгемелер жыйнагы басылып чыккан.

Жаш адабиятчы 1957-жылы респубикалых окуу китептерди чыгаручу мамлекеттик басманын балдар адабияты боюнча редакторлугуна дайындалган. 1949-жылы алгачкы адабий көркөм чыгармалары китең окурмандар коомчулугунда оозго кире баштаганда республиканын Жазуучулар Союзуна алынган. 1960- 1966-жылдарда респубикалых «Ала-Too» адабий көркөм журналын кара сөз бөлүмүнүн башчысы, жооптуу секретары, 1966-1973- жылдарда ал журналдын башкы редактору, 1973-1974-жылдары респубикалых басма сөз боюнча мамлекеттик комитетинин башкы редактору болуп кызмат кылган.

Ушул эле жылдарда ал көркөм сөз чебери катары жетилип, «Жетим», «Адам болгум келет» повесттерин, тарыхый «Сынган кылыш», «Келкел» романдарын жазган. Өзгөчө «Сынган кылыш» орус тилинде төрт ирет, казак тилинде үч ирет, түркмөнчө, украинче, өзбекче, уйгурча басылып, ал элдин китең окурмандарынын купулуна толгон. Москвадагы «Прогресс» басмасы тарабынан англис тилине которулуп чыгарылып, кыргыз тарыхынын кыйын кезең бир мезгили чагылдырылган бул роман бүткүл дүйнөдөгү англис тилин билген элге тарапты, айрым дүйнөлүк адабиятчылардын, тарыхчылардын, саясатчылардын көңүлүн өзүнө бурган.

Кыргыз адабиятында биринчи жолу кыргыз элинин өткөн турмушундагы тарыхый көп инсандардын көркөм образдары түзүлүп, романда жазылган ал кыйын кезең замандын өнүгүшү жана жыйынтыгы, тарыхый болумуш бурмаланбай, жергилиткүү элдин руху кемситилбей, караланбай, а түгүл тарыхый катаал шартты токтоо кабылдап, кара селдей алааматтан өз элинин тек- тамырын сактап калуу сыйктуу ой-санаанын ыйык бийиктиги айкын көрсөтүлгөн.

Кыргыз адабиятындагы биринчи тарыхый романдын бул маанисин жергилиткүү «саясатчылар» да көз жаздымга калтыrbай жазуучуга чабуулга өтүшкөнү жалпы кыргыз жүртчулугунун али эсинде бар. Мурунку көз каранды республиканын саясатчылары «Сиз саясат жасап жатасыз, сиздин саясат биздин официалдуу саясатка каршы келип жатат» деген айып коюшкан. Бул деген ошол кездеги Кыргызстан КП БКнын көп жылдар бою тарыхчылардын, жазуучулардын мойнуна куржундай илип, «Кыргыз эли Россияга өз ыктыяры менен кошулган» деген официалдуу жобосу эмес беле?! Демекчи, «Сынган кылыштын» реалдуу мааниси «өз ыктыяры» эмес, орус падышасынын колонизаторлук саясатынын мүдөөсү боюнча Түркстан аскер күчү менен каратылып алынганы болуп турганы бил КПССтин үлкөндөрүнүн терс сөзүн он деп көнгөн жергилиткүү саясатчылардын абалкы коммунисттер сынга алып келген колониализм саясатын/зордук, үстөмдүк, майда элдердин рухун басмырлоо, жерин ээликтеп, өзүлөрүн жок болуу чегине жеткирүү/актоого болгон аракетине шайкеч эместиги

бул абал Кыргызстан КП БКда бийлик алмашкан соң гана ондолуп, көп жылдар бою жол берилбей жаткан тарыхый «Келкел» романы жарыкка чыгарылган, КПСС БКдан атайын комиссия чакырылып, «Сынган кылыш» романына коюлган күнөө алынып ташталган, кыргызстандагы авторлор укугун коргой турган мекемеге башчы катары 1987-жылы иш берилген. Көркөм адабияттагы үзүрлүү мейнети бааланып, «Кыргыз ССРинин эл жазуучусу» деген ардак наам ыйгарылган.

Тарыхчы жана жазуучу Төлөгөн Касымбек 1990-жылы азыркы Аксы аймагынын N-169 Кызыл-Туу шайлоо округунан эл депутаты болуп шайланды. Жогорку Кеңештин жаңы жыйынында Жогорку Кеңештин Туруктуу Комиссиясынын Төрагасы жана Президиумунун мүчесү болуп иштеди. Жогорку Кеңеште каралган көптөгөн маселелерге жан-дили менен кийлигишип, өз пикирин ачык айттып Кыргыз Республикасынын атын жаңыртуу, борбор шаардын атын калыбына келтириүү, мамлекеттик тил, көз каранды эместиик, Туу, Герб, жана жер маселелеринин туура чечилишине түздөн-түз кийлигиши. «Маданият жөнүндөгү мыйзам», «Билим берүү жөнүндөгү мыйзам», «Дин тутуу жөнүндөгү мыйзам», «Гражданчылык жөнүндөгү мыйзам», «Басма сөз жөнүндөгү мыйзам» даярдалышы жана кабыл алышы түздөн түз бул инсандын ишмерлигине байланыштуу. Ошондой эле эркин мамлекеттин биринчи Конституциясын даярдоодо жана кабыл алууда өзгөчө активдүү катышты

Демекчи, Төлөгөн Касымбек кыргыздын өз тарыхын таануу ой-санаасын кеңитүүдө, кыргыз элинин жаңы мамлекетинин жербайын курууда, келечек багытын аныктоодо өзгөчө кызмат өтөгөн жетик инсан.

Басмадан

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

Тологен Касымбек
СЛОМАННЫЙ МЕЧ

Исторический роман
Издание пятое, переработанное
Бишкек, Издательский Дом «Кыргызстан»
КӨРКӨМ-АДАБИЙ БАСЫЛМА

Төлөгөн Касымбек
СЫНГАН КЫЛЫЧ

Тарыхый роман

Кайрадан иштелип, 5-басылышы

Редактору Д. Андашев
Сурөт редактору Б. Жайчыбеков
Техн. редактор Ж. Сооронкулова
Компьютердик калыпка салган В. Сапихова
Корректору Э. Маматкоюева

ИБ № 5304

Терүүгө 5.02.1997. берилди. Басууга 06.01.1998. кол коюлду. №1 типография кагазы.
Кагаздын форматы 84x108'/2- Адабий журнал ариби. Түстүү ыкма менен басылды.
22,25 физ. басма табак + 0,125 ф-ц. 37,38 шарттуу басма табак + 0,21 ф-ц. 32,02 учёттук
басма табак + 0,33 ф-ц. Нускасы 15000. Заказ №1256. Келишим баада.

«Акыл» акционердик кому

«Кыргызстан» басма үйү.
720361, ГСП, Бишкек ш., Совет көчосу, 170.

Кыргызполиграфкомбинаты
720461, ГСП, Бишкек ш., Т.Суванбердиев көчөсү, 102.